

«Προς μάθησιν εντελεστέραν» Ο Χριστόφορος Φιλητάς (1787-1867) και η συγκρότηση της Νεοελληνικής Φιλολογίας τον 18ο και 19ο αιώνα

Πρακτικά του συνεδρίου
«Λογιοσύνη και Συγκρότηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Γραμματείας: 18ος-19ος αιώνας»,
Αθήνα, 13-14 Δεκεμβρού 2019

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2022

«Προς μάθησιν εντελεστέραν»
Ο Χριστόφορος Φιλητάς (1787-1867)
και η συγκρότηση της Νεοελληνικής Φιλολογίας τον 18ο και 19ο αιώνα

Υπεύθυνη Έκδοσης: Μαρία Καμηλάκη

Διόρθωση δοκιμίων: Κωνσταντίνος Χρυσόγελος

Α΄ έκδοση: Ιούνιος 2022

Εκτύπωση-Βιβλιοδεσία: Διεύθυνση Εκδόσεων &
Εκτυπώσεων της Βουλής των Ελλήνων

© ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
Τηλ.: 210 370.72.27, fax: 210 370.72.94
e-mail: reference@parliament.gr

ISBN 978-960-560-219-2

«Προς μάθησιν εντελεστέραν»
Ο Χριστόφορος Φιλητάς (1787-1867) και η συγκρότηση της Νεοελληνικής Φιλολογίας τον 18ο και 19ο αιώνα

Πρακτικά του συνεδρίου «Λογιοσύνη και Συγκρότηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Γραμματείας: 18ος-19ος αιώνας», Αθήνα, 13-14 Δεκεμβρίου 2019

Επιμέλεια
Αλέξανδρος Κατσιγιάννης – Δημήτρης Πολυχρονάκης – Κωνσταντίνος Χρυσόγελος

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2022

Της Λουκίας Δρούλια
(1931-2019)

Πρόλογος του Προέδρου της Βουλής των Ελλήνων Κωνσταντίνου Αν. Τασούλα

Η Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης οργάνωσαν από κοινού στις 13-14 Δεκεμβρίου 2019 επιστημονικό συνέδριο με θέμα: «Λογιοσύνη και Συγκρότηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Γραμματείας: 18ος-19ος αιώνας».

Στο συνέδριο τονίστηκε, μεταξύ άλλων, η συμβολή της πνευματικής κίνησης του 19ου αιώνα στην καταγραφή της λόγιας παράδοσης του Γένους, από την Άλωση και μετά. Συγχρόνως παρουσιάστηκε έκθεση για τη ζωή και το έργο του Χριστόφορου Φιλητά (1787-1867), από το Γραμμένο Ιωαννίνων, του οποίου η ζωή και το έργο συνδέθηκε με το ξεκίνημα της ιστοριογράφησης της νεοελληνικής παιδείας.

Η έκθεση για τον Φιλητά απετέλεσε για τη Βιβλιοθήκη της Βουλής την πρόδρομη εκδήλωση εν όψει, τότε, του επικείμενου προγράμματος για τα 200 χρόνια από το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821.

Ο Χριστόφορος Φιλητάς γεννήθηκε και σπούδασε αρχικά στα Ιωάννινα, στην περίφημο Καπλάνειο Σχολή. Εν συνεχεία σπούδασε Ιατρική στη Νάπολη, και δίδαξε στην Τεργέστη, στην Οξφόρδη, στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο, ενώ προς το τέλος της καριέρας του διορίστηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Τα Ιωάννινα, απ' όπου ξεκίνησε η μόρφωσή του, αποτελούσαν το σημαντικότερο πολιτιστικό και οικονομικό κέντρο του βορειοδυτικού ελληνικού χώρου. Τη χρονιά που γεννήθηκε ο Φιλητάς, είχαν 30.000 κατοίκους και μέχρι την Επανάσταση του 1821 έφτασαν στο αποκορύφωμα της ακμής τους. Το εμπόριό τους γινόταν με τη Θεσσαλονίκη και τη Θεσσαλία, αλλά και με τη Νάπολη, το Λιβόρνο, τη Βενετία, τη νότια Ρωσία, τη Βενετία, τη Βουδαπέστη, τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Το εμπόριο έφερε ευμάρεια και η ευμάρεια έφερε ευποιία, που κάλυψε κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανάγκες. Έτσι δημιουργήθηκαν οι περίφημες Σχολές των Ιωαννίνων, η Μπαλαναία, η Καπλάνειος (όπου φοίτησε ο Φιλητάς με δάσκαλό του τον μετέπειτα πεθερό του, Αθανάσιο Ψαλίδα), η Ζωσιμαία. Απ' τις Σχολές αυτές εκνεοττεύθηκαν οι δάσκαλοι που δίδαξαν σε χωριά και πόλεις του ελλαδικού χώρου και σε κοινότητες της διασποράς. Γι' αυτό και τα Ιωάννινα χαρακτηρίστηκαν ευλόγως ως «Μητρόπολις πάσης μαθήσεως» και «Αθήναι της νεωτέρας Ελλάδος». Από αυτή την περιοχή καταγόταν και σε αυτό το πνευματικό πλαίσιο πρωτομορφώθηκε ο Χριστόφορος Φιλητάς.

Τόσο η Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, όσο και το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, αξίζουν συγχαρητήρια για την ανάδειξη αυτού του σημαντικού λόγιου της προεπαναστατικής περιόδου, που με τη σειρά του ανέδειξε την πνευματική κίνηση του Ελληνισμού του 15ου-18ου αιώνα, όλη δηλαδή τη

διανοητική και ιδεολογική προεργασία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, που επηρέασε θετικά και το φιλελληνικό κίνημα, αλλά και κυρίως κράτησε ζωντανό το Γένος, ώστε να μπορέσει, ως ανεξάρτητο κράτος πλέον, να πορευθεί με ιστορικότητα, συνέχεια και προοπτική.

Περιεχόμενα

Οι συγγραφείς του τόμου 15
Ευχαριστίες 17
Πρόλογος των επιμελητών 19
Χαιρετισμός Συνεδρίου 23

Α. ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΕΣ

Στέλλα Κουρμπανά, Χριστόφορος Φιλητάς. Βιο-εργογραφία 29

Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, Χαρτογραφώντας την ιστορία της νεοελληνικής λογιοσύνης. Ο Χριστόφορος Φιλητάς στην Οξφόρδη (1819-1820) 63

Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ο Χριστόφορος Φιλητάς και η διδασκαλία του στα πρώτα χρόνια της Ιονίου Ακαδημίας (1824-1827) 83

Κωνσταντίνος Γαρίτσης, Τα μαθήματα του Χριστόφορου Φιλητά στην Ιόνιο Ακαδημία: Οι χειρόγραφες σημειώσεις των αδελφών Αλιπράντη (1825-1828 και 1842-1844) 125

Μαρία Καμηλάκη – Ελένη Καραντζόλα, *Μεταξύ παλαιάς ελληνικής και γραικικής*: Γλωσσ(ολογ)ικές παρατηρήσεις στον Χριστόφορο Φιλητά 143

Κώστας Καρδάμης, Η μουσική στην και περί την Ιόνιο Ακαδημία κατά την περίοδο δράσης του Χριστόφορου Φιλητά 175

Β. ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

Γιάννης Παπαθεοδώρου, Σκιαγραφία Νεοελληνικής Γραμματολογίας. Απογραφικές δοκιμές και ιστορική συνείδηση στα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά 189

Στέση Αθήνη, Οι βιο-εργογραφικοί κατάλογοι: Ιστοριογραφία και ταξινόμηση της λογιοσύνης (1722-1872) 203

Νίκος Κοκκομέλης, Βιογραφώντας τη λογιοσύνη: Φιλολογική κριτική και ιστορικός ορίζοντας στα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά 231

Κωνσταντίνος Χρυσόγελος, Παρουσίες και απουσίες του Βυζαντίου στις χειρόγραφες σημειώσεις του Χριστόφορου Φιλητά 247

Δημήτρης Πολυχρονάκης, Ο Χριστόφορος Φιλητάς στα χνάρια του Αδαμάντιου Κοραή: Με αφορμή δύο παρομοιώσεις από την *Ιλιάδα* και τον *Ερωτόκριτο* 273

Γ. ΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΛΟΓΙΟΣΥΝΗΣ: ΓΝΩΣΗ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Δημήτρης Αρβανιτάκης, Προσλήψεις της αρχαιότητας στο Ιόνιο (17ος-αρχές 19ου αι.) 287

Νάσια Γιακωβάκη, Οι «Έλληνες Πεπαιδευμένοι» του Γεωργίου Ζαβίρα. Διεργασίες για το έθνος γύρω στο 1800 309

Γιάννης Κόκκωνας, Η βιβλιοθήκη του Δημητρίου Ποστολάκα και οι κατάλογοί της 329

Ιωάννης Κυριακαντωνάκης, Οι Φαναριώτες και η ελληνική λογιοσύνη της Κωνσταντινούπολης. Εισαγωγική προσέγγιση της σχέσης 339

Γιάννης Κουμπουρλής, Το ιστοριογραφικό έργο του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού: Η τριλογία της Γενεύης 359

Μάρκος Ξυδάκης, Για τον ηγεμόνα Νικόλαο Καρατζά (1745-1791): το λόγιο περιβάλλον, οι λανθάνουσες μεταφράσεις και οι «τύχες» του βολταιρικού *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* 379

Αλέξης Πολίτης, Η αναζήτηση του λογοτεχνικού παρελθόντος 1865-1900. Αναλυτική παρουσίαση τεκμηρίων 407

Ευρετήριο 433

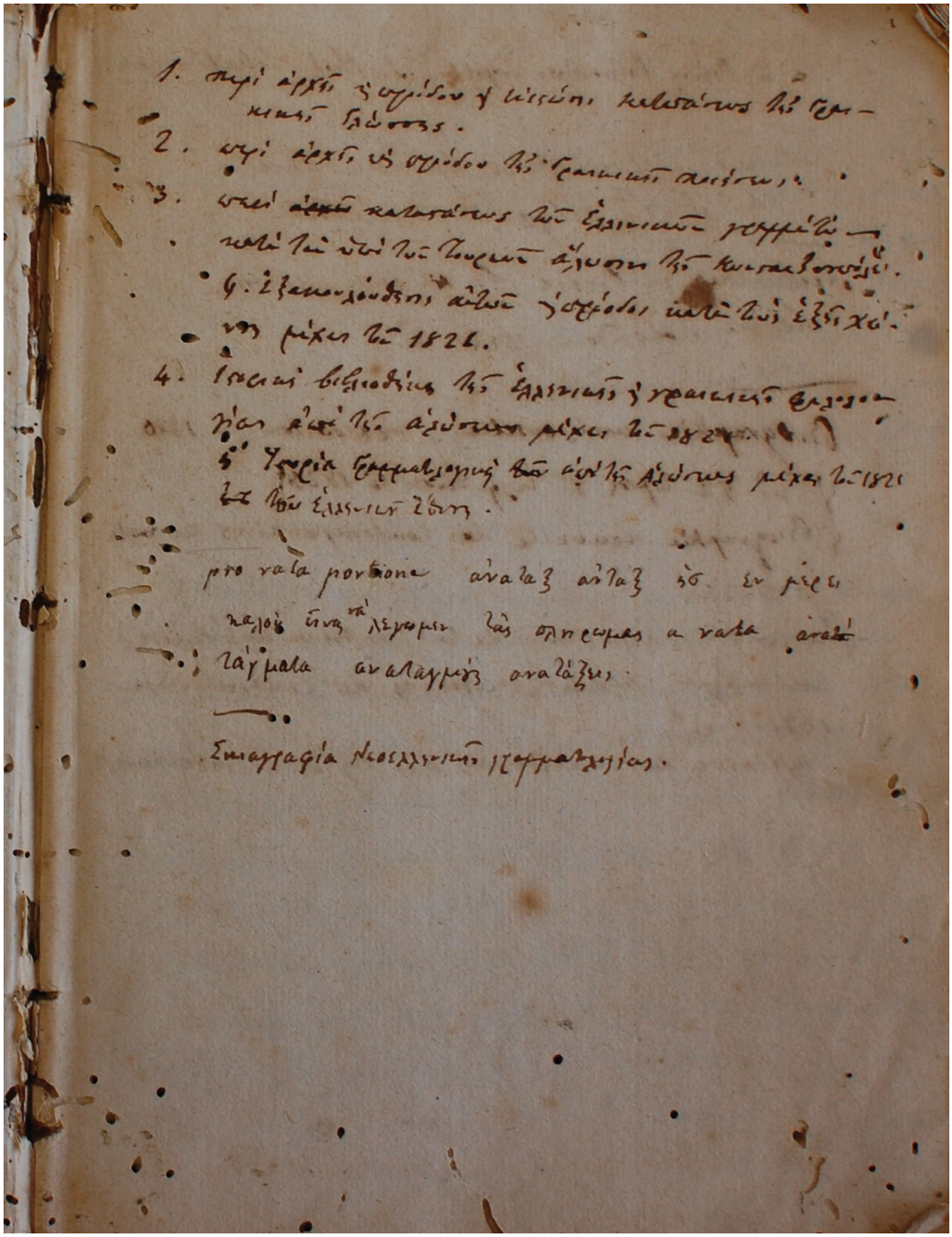

Απόπειρες σύνθεσης [τετράδιο 304, εσώφυλλο]

Τὸ μυθιστόρημα.

Paris e Vienna. —

Τὸ μυθιστόρημα τοῦτο, ἐρωτικὸ, καὶ ἀρχὴν ἔχειν ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς Παλιγγενεσίας διάγοντα, ἐμεταφράσθη ἀπὸ τὴν γαλλικὴν εἰς τὸ 1432 ὑπὸ μαρκησίου τινὸς ὀνομαζομένου della Sippade. ἐτυπώθη τὸ πρῶτον εἰς Ἀντλοκερσίαν (Anvers) ὑπὸ Τυπογράφου τινὸς Leeu τὸ 1487, μετὰ τὸ 15ον ἔτος τῆς ἁλώσεως Κωνσταντινουπόλεως. εἰς τὴν ἀγγλικὴν ἐμεταφράσθη ὑπὸ William Caxton τὸν Westminster. μὲ τὸν τίτλον,

the history of the noble and ryght valyant and worthy Knyght Parys and of the fayr Vyenne; translated out of frensshe into Englisshe by William Caxton of westmaestre. fynyshed the last day of August, the yere of our lord MCCCCLXXXV, and enpryntyd the XIX day of decembre the same yere, and first yere of the reygne of kyng Harry the Seventhe. [1 vol. petit in-folio imprimé a deux colonnes, avec des lettres initiales et un dernier feuillet blanc). ἐκδόσεις πολλὰς ἐπολυτελεστέρας μετὰ ταῦτα πολλαχοῦ ἐτύπωσαν· ἡ πρώτη τῶν πολυτελεστέρων ἐτυπώθη ἐν Λονδίνῳ τὸ 1482. (Brunet, manuel du libraire, T. III. p. 15). τὸ 1835 ὁ Ἀλφιέρης de terreba

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ομότιμη Καθηγήτρια Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Στέση Αθήνη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πατρών

Δημήτρης Αρβανιτάκης, Ιστορικός, Μουσείο Μπενάκη

Κωνσταντίνος Γαρίτσης, Δρ Θεολογίας. Επιμελητής Φιλοσοφικής Βιβλιοθήκης Έλλης Λαμπρίδη της Ακαδημίας Αθηνών

Νάσια Γιακωβάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια Νεότερης Ιστορίας, Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Έλλη Δρούλια, Τέως Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων

Μαρία Καμηλάκη, Δρ Γλωσσολογίας. Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων

Ελένη Καραντζόλα, Καθηγήτρια Γλωσσολογίας, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών Πανεπιστημίου Αιγαίου

Κώστας Καρδάμης, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας της Νεοελληνικής Μουσικής, Τμήμα Μουσικών Σπουδών Ιονίου Πανεπιστημίου

Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, Επίκουρος Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Νίκος Κοκκομέλης, Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου

Γιάννης Κόκκωνας, Καθηγητής Βιβλιολογίας-Βιβλιογραφίας, Τμήμα Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας Ιονίου Πανεπιστημίου

Γιάννης Κουμπουρλής, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορικής Κοινωνιολογίας της Νεότερης Ελληνικής Κοινωνίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Στέλλα Κουρμπανά, Δρ Μουσικών Σπουδών. Έφορος του Αρχείου του Ωδείου Αθηνών

Ιωάννης Κυριακαντωνάκης, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης Πανεπιστημίου Αθηνών

Μάρκος Ξυδάκης, Υποψήφιος Διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών

Γιάννης Παπαθεοδώρου, Αναπληρωτής Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πατρών

Αλέξης Πολίτης, Ομότιμος Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Δημήτρης Πολυχρονάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Κωνσταντίνος Χρυσόγελος, Επισκέπτης Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Ευχαριστίες

Ο παρών τόμος είναι καρπός του ερευνητικού προγράμματος «Στο γραφείο ενός κοσμοπολίτη λογίου του 19ου αιώνα: η έκδοση των χειρόγραφων τετραδίων του Χριστόφορου Φιλητά και η πρώιμη φάση της ιστοριογράφησης της νεοελληνικής γραμματείας/παιδείας» του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.[1] Στο πλαίσιο δημοσιότητας του ερευνητικού προγράμματος, διοργανώθηκε από το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και τη Βιβλιοθήκη της Βουλής το συνέδριο «Λογιοσύνη και Συγκρότηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Γραμματείας: 18ος–19ος αιώνας», το οποίο έλαβε χώρα στην Αθήνα στις 13-14 Δεκεμβρίου 2019. Ο τόμος περιέχει την επεξεργασμένη μορφή των εργασιών που παρουσιάστηκαν στο συνέδριο.[2] Με αφορμή το συνέδριο πραγματοποιήθηκε και η έκθεση «Στο γραφείο ενός κοσμοπολίτη λόγιου του 19ου αι. Τα χειρόγραφα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά» από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής σε συντονισμό της Έλλης Δρούλια και σε επιμέλεια-οργάνωση της Άντζελας Καραπάνου, στον εκθεσιακό χώρο στην οδό Αμαλίας 22-24, όπου πραγματοποιήθηκε και το συνέδριο.[3]

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον πρώτο Επιστημονικό Υπεύθυνο του προγράμματος, καθηγητή Στέφανο Κακλαμάνη, δίχως την αγαστή συνεργασία του οποίου και την πάντα καίρια και πολύτιμη βοήθειά του, το παραπάνω πρόγραμμα δεν θα είχε υλοποιηθεί. Θερμές ευχαριστίες στον Γιώργο Αγγελόπουλο, προϊστάμενο Γενικής Διεύθυνσης Ηλεκτρονικής Διοίκησης, Βιβλιοθήκης και Εκδόσεων της Βουλής των Ελλήνων, ο οποίος αγκάλιασε το ερευνητικό πρόγραμμα από την πρώτη στιγμή. Εγκάρδιες ευχαριστίες οφείλονται επίσης στη Μαρία Καμηλάκη, Διευθύντρια της Βιβλιοθήκης της Βουλής, την Έλλη Δρούλια, τέως Διευθύντρια της Βιβλιοθήκης της Βουλής και την Άντζελα Καραπάνου, ιστορικό στις Ειδικές Συλλογές της Βιβλιοθήκης, για την εξαιρετική συνεργασία, καθώς υποστήριξαν ενεργά την έρευνά μας και φρόντισαν να καταστήσουν διαθέσιμους τους θησαυρούς της Βιβλιοθήκης. Ακόμα ευχαριστούμε όλη την ομάδα της Βιβλιοθήκης που στήριξε οργανωτικά και σχεδιαστικά το πρόγραμμα, όπως και τη Διεύθυνση Εκδόσεων και Εκτυπώσεων για τη φροντίδα του τόμου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στην Αμαλία Παππά, Αναπληρώτρια Γενική Διευθύντρια των ΓΑΚ, καθώς και στους υπαλλήλους στα ΓΑΚ Κέρκυρας για την εξαιρετική συνεργασία.

Τέλος, επιθυμούμε να ευχαριστήσουμε όλους τους συνέδρους και τους συγγραφείς του τόμου αυτού για τις πολύτιμες συμβολές τους.

Ο τόμος είναι αφιερωμένος στην αείμνηστη Λουκία Δρούλια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κωδικός ΟΠΣ 5006487 στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση 2014-2020». ΕΔΒΜ 34 «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές». Επιστημονικοί Υπεύθυνοι: Δημήτρης Πολυχρονάκης, Στέφανος Κακλαμάνης. Μεταδιδακτορικοί Ερευνητές: Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, Στέλλα Κουρμπανά, Κωνσταντίνος Χρυσόγελος.
2. Ορισμένοι σύνεδροι δεν κατάφεραν να αποστείλουν την επεξεργασμένη μορφή των συμβολών τους μέσα στα προβλεπόμενα χρονικά όρια έκδοσης του τόμου. Τους ευχαριστούμε εγκάρδια από τη θέση αυτή για τη συμμετοχή τους στο συνέδριο.
3. *Στο γραφείο ενός κοσμοπολίτη λόγιου του 19ου αι. Τα χειρόγραφα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά. Κατάλογος Έκθεσης*, επιμέλεια: Άντζελα Καραπάνου, συντονισμός: Έλλη Δρούλια, Αθήνα 2019.

Πρόλογος των επιμελητών

Η περίπτωση του Ηπειρώτη λογίου και διδασκάλου Χριστόφορου Φιλητά (1787-1867) δίνει την ευκαιρία να ανοίξει για άλλη μια φορά η συζήτηση για τη γενεαλογία της ιστορίας της νεοελληνικής φιλολογίας και για τα αιτήματα της ελληνικής λογιοσύνης του 19ου αιώνα σχετικά με την ιστοριογράφηση της πνευματικής κίνησης του Γένους από την Άλωση και έπειτα. Ο Φιλητάς πληροί κάποιες ιδανικές προϋποθέσεις ώστε να μπορεί να γίνει αφορμή συζήτησης για τα παραπάνω. Δεν υπήρξε κεντρική φιγούρα δημόσιου διανοούμενου του 19ου αιώνα, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής με τη διεθνή του ακτινοβολία ή ο Κωνσταντίνος Ασώπιος αργότερα με το κύρος του πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ωστόσο, συγχρωτίζεται με τον Αδαμάντιο Κοραή και τον κύκλο του στο Παρίσι και κυρίως ακολουθεί κατά γράμμα τις «προσταγές» του σχετικά με τη συγκέντρωση υλικού για τη νεοελληνική γλώσσα και γραμματεία ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια. Με τον φίλο και συντοπίτη του Κωνσταντίνο Ασώπιο διατηρούν μια αδελφική σχέση και πορεύονται παράλληλα στην Ευρώπη και στον ελλαδικό χώρο, ενώ συνεργάζονται στενά στην Ιόνιο Ακαδημία. Τα δίκτυα του Φιλητά σε Ευρώπη και Επτάνησα είναι εξαιρετικά διευρυμένα για να μελετήσει κανείς τις απαρχές της νεοελληνικής φιλολογίας και τα αιτήματα των προσώπων πίσω από τις πρώτες προσπάθειες σύνθεσης της νεοελληνικής γραμματείας. Το ίδιο κρίσιμη είναι και η γεωγραφία της δράσης του Φιλητά: σχολάρχης και διδάσκαλος στην Τεργέστη, σπουδαστής στο Παρίσι κοντά στον Κοραή, υπότροφος του λόρδου Guilford στην Αγγλία, διδάσκαλος και εν τέλει πρύτανης της Ιονίου Ακαδημίας. Η διαρκής κινητικότητα, ιδιαίτερα τα χρόνια 1817-1822, και κυρίως η αίσθηση της περιφερειακότητας –σε κυριολεκτικό/γεωγραφικό αλλά και μεταφορικό επίπεδο– είναι δύο σημαντικοί παράγοντες μέσα από τους οποίους εξετάζεται ο πνευματικός βίος και το έργο του Φιλητά.

Στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων φυλάσσονται δεκαέξι χειρόγραφα τετράδια του Φιλητά. Τα τετράδια καλύπτουν τα χρόνια της ενεργού δράσης του ως διδασκάλου, από το 1818 έως και τον θάνατό του το 1867. Οι σημειώσεις του, άλλοτε άτακτες και ατελείς, άλλοτε πιο συγκροτημένες και ολοκληρωμένες, αποτελούν πολύτιμα τεκμήρια για τις στρατηγικές συγκέντρωσης και ταξινόμησης της γνώσης, σχετικά με τη νεοελληνική πνευματική ιστορία από τα υστεροβυζαντινά χρόνια έως και τον 19ο αιώνα. Οι κύριοι άξονες της ερευνητικής δράσης του Φιλητά, όπως αποτυπώνονται στα τετράδια, είναι η συγκρότηση εργοβιογραφικών λημμάτων για Έλληνες λόγιους από τον 15ο έως και τον 18ο αιώνα, αναλυτικά βιβλιογραφικά λήμματα για εκδόσεις ελληνικών βιβλίων στα χρόνια της πρώιμης νεωτερικότητας, εργασίες για την ιστορία της εκπαίδευσης και της παιδείας του Ελληνισμού από την Άλωση κι έπειτα και εργασίες λεξικογραφικού και γραμματικού ενδιαφέροντος για τη νέα ελληνική. Ο Φιλητάς αξιοποιεί παραγωγικά τόσο τις πρωτογενείς πηγές όσο και την

ξενόγλωσση δευτερογενή βιβλιογραφία, επιμένοντας στη διασταύρωση των πληροφοριών που αντλεί. Τα τετράδια του Φιλητά μπορούν να ιδωθούν ως μία πρώιμη, ατελής, αλλά εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και δηλωτική προσπάθεια υλοποίησης των αιτημάτων σχετικών με την ιστοριογραφία της νεοελληνικής πνευματικής παραγωγής, αρχής γενομένης από το 1453, με τους παραδοσιακούς τρόπους της εργοβιογραφίας, της βιβλιογραφίας και της λεξικογραφίας. Τα αιτήματα αυτά μπορεί να πήραν σάρκα και οστά από τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής, ωστόσο ήδη από τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα είχαν εκφραστεί και είχε ξεκινήσει η υλοποίησή τους.

Η περίπτωση του «πρόδρομου και λησμονημένου» Φιλητά είναι κάπως παράδοξη, καθώς εμπίπτει στον μέσο όρο και ταυτόχρονα τον ξεπερνά. Πρόκειται για έναν υψηλής στάθμης λόγιο, με εξαιρετικό φιλολογικό οπλισμό, ο οποίος εντρυφεί με επιμέλεια και επιμονή στις πρωτογενείς πηγές που εντοπίζει σε βιβλιοθήκες και αρχεία της Ευρώπης, και ταυτόχρονα αποδελτιώνει με κριτική ματιά τη δευτερογενή, κυρίως ξενόγλωσση, βιβλιογραφία. Και αυτά τα κάνει διότι έχει ένα μεγάλο σχέδιο: την εξιστόρηση της ελληνικής πνευματικής ζωής από την Άλωση έως και το 1821. Επιπλέον, τα δίκτυα μέσα στα οποία κινείται ο Φιλητάς είναι ιδανικά για την εκπόνηση ενός τέτοιου σχεδίου, τουλάχιστον μέχρι και τον θάνατο του Guilford το 1827. Από την άλλη όμως, όλη αυτή η προσπάθεια μένει στα χαρτιά, δίχως καν να λάβει οριστική μορφή. Ο Φιλητάς εργάζεται σιωπηρά μέσα στην ασφάλεια της ιδιωτικής σφαίρας και δεν κοινωνεί παρά λιγοστά κομμάτια της τεράστιας φιλολογικής εργασίας του· και αυτά με τρόπο σπασμωδικό. Η έννοια της «σπασμωδικής επιστήμης», την οποία ευφυώς σκιαγράφησε ο Άλκης Αγγέλου,[1] συνυπάρχει με την αίσθηση της ματαίωσης που γεννάται από τον τεράστιο όγκο ενός άτακτου υλικού· ένα υλικό που ξεπέρασε κατά πολύ τις αρχικές προθέσεις του λογίου.

Εντούτοις, οι εργασίες του και οι σημειώσεις του φανερώνουν τον συγχρονισμό του με την αναγέννηση της φιλολογικής επιστήμης στην Ευρώπη του 19ου αιώνα, η οποία επαναξιοδοτήθηκε, οπλίστηκε μεθοδολογικά και ορίστηκε ως «η Γνώση για ό,τι είναι και ήταν γνωστό».[2] Η αναγνώριση και η αξιοποίηση των πρωτογενών πηγών, ο αυστηρός και σαφής υπομνηματισμός, με προοπτική διόρθωσης αλλά και αποκατάστασης των ιδανικών γραφών, η ερμηνεία των γραπτών τεκμηρίων και τέλος, η ανάδειξη της ιστορικότητας των τεκμηρίων στη συγχρονία και τη διαχρονία τους, κατείχαν κεντρική θέση για τους φιλολόγους του 19ου αιώνα.[3] Ο Φιλητάς είχε υπόψη του τα παραπάνω διακυβεύματα και επισκεπτόταν το πολυποίκιλο υλικό του με τη δέουσα προσοχή και με φιλολογική επάρκεια.

Ο Φιλητάς υπήρξε οργανικό μέρος της γενιάς των σπουδαστών στα προεπαναστατικά χρόνια (1812-1821), οι οποίοι όργωσαν τα ιδρύματα της Ευρώπης και κατόπιν επέστρεψαν στον ελλαδικό χώρο, προκειμένου να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους· κάποιοι χάθηκαν νωρίς, άλλοι διέπρεψαν και στη δημόσια σφαίρα και κάποιοι άλλοι, όπως ο Φιλητάς, συνέχισαν σιωπηρά το λειτούργημά τους και τις ερευνητικές τους εργασίες. Επιπλέον, οι λόγιοι αυτοί λειτούργησαν ως δυναμικοί πολιτισμικοί διαμεσολαβητές και κυρίως ως διαμεσολαβητές γνώσης των ευρωπαϊκών πραγμάτων στον ελλαδικό χώρο και παράλληλα της ελληνικής πνευματικής σύγχρονης παραγωγής και ιστορίας σε Ευρωπαίους λόγιους ή σε ευρωπαϊκά ιδρύματα και αντίστοιχους θεσμούς.

Επομένως, η περίπτωση του Φιλητά μοιάζει ιδανική για να αναζωπυρωθεί η συζήτηση σχετικά με τα οφέλη των μικροϊστορικών προσεγγίσεων της γνώσης και της λογιοσύνης, σε συνάρτηση με ευρύτερα μακροϊστορικά αφηγήματα.

*

Όσον αφορά στις εκδοτικές αρχές που υιοθετήθηκαν στον ανά χείρας τόμο, σημειώνονται τα εξής: τα αποσπάσματα από πρωτογενείς πηγές παρατίθενται στο μονοτονικό, ενώ η αυτοτελής έκδοση κειμένων στα οικεία παραρτήματα σε πολυτονικό. Για τις μεταγραφές από τα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά τηρήθηκε συνολικά η χρήση των κεφαλαίων πρωτογραμμάτων από τον λόγιο. Χάριν ομοιομορφίας, εξαιρέθηκαν οι πίνακες λέξεων και στοιχείων που βασίστηκαν στα τετράδια αλλά καταρτίστηκαν από τον σύγχρονο ερευνητή. Η στίξη εκσυγχρονίζεται σιωπηρά, εκτός από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες ο ερευνητής δηλώνει ότι μεταγράφει επακριβώς από το εκάστοτε τετράδιο.

Σε ό,τι αφορά τις παραπομπές στα τετράδια, ακολουθήθηκε η προϋπάρχουσα, κατά σελίδα ή φύλλο, σελιδαρίθμησή τους. Στις περιπτώσεις όπου δεν υπήρχε τέτοια (τετράδια 302 & 307), συμπληρώθηκε από την ερευνητική ομάδα η κατά φύλλο αρίθμηση. Στην περίπτωση του τετραδίου 301, όπου μετά τη σελίδα 69 επαναλαμβάνεται, από λάθος πιθανώς, η αρίθμηση των σελίδων 50 έως 69, τέθηκε αστερίκος που υποδηλώνει τη δεύτερη ομάδα που φέρει τους ίδιους αριθμούς.

Τέλος, όσον αφορά τη γλωσσική επιμέλεια των δοκιμίων, σεβαστήκαμε τις επιλογές των συγγραφέων σε διάφορα ζητήματα (υιοθέτηση πολυτονικού, διατήρηση τελικού ν στα θηλυκά άρθρα, καταβιβασμός τόνου στη γενική επιθέτων και ουσιαστικών, θέση πρωτογράμματος για θεσμούς και αξιώματα), με γνώμονα την εσωτερική συνοχή κάθε συμβολής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ά. Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 6 (1953), 145-152 [= *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988, σ. 329-336].
2. Η διατύπωση είναι του σπουδαίου Γερμανού φιλόλογου August Boeckh (1785-1867). Το παράθεμα στο: J. McGann, *A New Republic of Letters. Memory and Scholarship in the Age of Digital Reproduction*, Harvard University Press 2014, σ. 4.
3. Βλ. H. U. Gumbreht, *The Powers of Philology. Dynamics of Textual Scholarship*, Ιλινόι 2003.

Χαιρετισμός Συνεδρίου

Έλλη Δρούλια

Είναι μεγάλη μας χαρά να σας υποδεχόμαστε στις εργασίες του Συνεδρίου «Λογιοσύνη και Συγκρότηση Ιστορίας της Νεοελληνικής Γραμματείας: 18ος-19ος αι.». Το «παρών» δίνουν σήμερα καταξιωμένοι επιστήμονες μαζί με νέους και νεότερους που προέρχονται από μια ποικιλία πεδίων –φιλόλογοι, ιστορικοί, γλωσσολόγοι, μουσικολόγοι–, των οποίων οι θεματικές τέμνονται, δημιουργώντας κοινότητα ενδιαφερόντων και έχουν πολλά να αλληλοπροσφέρουν.

Η διοργάνωση του Συνεδρίου δεν είναι παρά η ευτυχής σειρά συγκυριών για την Βιβλιοθήκη και τους νέους επιστήμονες του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης. Το Συνέδριο αποτελεί έργο δημοσιότητας αφενός και αφετέρου στις συλλογές της Βιβλιοθήκης συμπεριλαμβάνονται τα ιδιόχειρα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά (1787-1867), και παράλληλα, η Βιβλιοθήκη της Βουλής αναζητούσε εκδηλώσεις που θα μπορούσε να εντάξει στις δράσεις της με αφορμή την συμπλήρωση των 200 χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Διανύσαμε μια διαδρομή συνεργασίας και ανακάλυψης του Χριστόφορου Φιλητά με αφορμή τα δεκαέξι χειρόγραφα τετράδιά του που συγκαταλέγονται στην Συλλογή Κωδίκων και Χειρογράφων της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων. Η συνεργασία της Βιβλιοθήκης με το Τμήμα Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και διά Βίου Μάθηση»,[1] με μια σειρά δράσεων: το παρόν Συνέδριο με τα Πρακτικά που θα ακολουθήσουν και την έκδοση των δεκαέξι τετραδίων, που επίσης θα ακολουθήσουν. Και ανακάλυψης (ή μήπως αποκάλυψης;) μιας προσωπικότητας που διαθέτει αξιόλογα στοιχεία και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αλλά δεν «αποτελεί υπόδειγμα», όπως το θέτει ο Σπύρος Ασδραχάς.[2] Ο Φιλητάς δεν ανήκει στις αυθεντίες του ηρώου των νεοελληνικών γραμμάτων της γενιάς του, όπως είναι ο Ασώπιος, ο Βάμβας, ο Πολίτης, ο Μουστοξύδης, ο Θεριανός.

Τον Χριστόφορο Φιλητά έφερε στο προσκήνιο της νεοελληνικής φιλολογίας ο Άλκης Αγγέλου, αποδεικνύοντας ότι πρώτος αυτός είχε ανιχνεύσει το δυτικό πρότυπο του *Ερωτόκριτου*.[3] Ο Κ. Θ. Δημαράς τον μνημόνευσε μία και μοναδική φορά στην *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Και αυτή όχι στο σώμα του κειμένου. Η αναφορά γίνεται στις «Πηγές και τα Βοηθήματα» του κεφαλαίου Ε΄: «Τα σημάδια της ξεφάντωσης».[4] Στο σημείο όπου συγκεντρώνει συμβολές γύρω από τον *Ερωτόκριτο*. Ο Σ. Ασδραχάς τον συντάσσει ανάμεσα σε εκείνους της Ιόνιας Ακαδημίας αλλά και γενικότερα στα «πρόσωπα που διασώζονται μερικώς», μαζί με τον Κάλβο, τον Grassetti, τον Ιωαννίδη, τον Σπάθη σε έναν μακρύ κατάλογο μερικώς γνωστών.[5] Ένα δεύτερο βιολί, θα μπορούσε να τον χαρακτηρίσει κανείς, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη ότι τα

δεύτερα βιολιά υπερτερούν αριθμητικά και δρουν στην καθημερινότητα, όχι στις εξαιρετικές περιστάσεις.

Η φυσική όψη του παραμένει άγνωστη, στην σκιά. Λεκτικές περιγραφές, διάσπαρτες άφησε ο Γεώργιος Τυπάλδος Ιακωβάτος για την φωνή του, τον χαρακτήρα και τις διδακτικές του επιδόσεις. Γράφει για αυτόν στην *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*:[6]

> Ο Φιλητάς από τα Γιάννινα, ευρέθηκε μοναχός, απ' όσους λογιότατους επέρασαν εδώθε, που να μην εσκλαβώθηκε με μίας στη γραμματική. Σαν άνθρωπος ήσυχος, δεν του έλειπε μία κάποια νοστιμάδα στα φιλολογικά του πράματα, απόφευγε τες μηχανορραφίες και τα σχολαστικά. Ο μαθητής επαραπονιότουνε μόνον πως στα μαθήματα ήτανε κομμάτι αμελής.

Το Διήμερο θα γνωρίσουμε καλύτερα τον αρχαιολάτρη κάτοχο πτυχίου Ιατρικής και δάσκαλο γραμματικής της ελληνικής Φιλητά, τους συγχρόνους του, την εποχή του που καλύπτει τα χρόνια της προετοιμασίας του Αγώνα και της Ελληνικής Επανάστασης.[7] Μέσα από την μελέτη των τετραδίων του θα γνωρίσουμε καλύτερα τα ποικίλα ενδιαφέροντά του και το μελετητικό του πρόγραμμα. Συγχρόνως, ανακοινώσεις θα προσεγγίσουν ζητήματα γλώσσας και φιλολογίας, ιστορίας προσωπικών βιβλιοθηκών και της σημασίας τους, θα μιλήσουνε για ιστορίες νεοελληνικής βιογραφίας και το είδος των βίων αγίων, θα προβούν σε αποτιμήσεις της νεοελληνικής γραμματείας και σκιαγραφίες της νεοελληνικής Γραμματολογίας. Θα δοθούν παρουσιάσεις για τους θεσμούς διοίκησης και τον Διαφωτισμό, την ανακάλυψη της αρχαιότητας στο Ιόνιο, την μουσική κατά την ίδια περίοδο, την λογιοσύνη της Κωνσταντινούπολης και τους Φαναριώτες, την εικόνα του Βυζαντίου του Χρ. Φιλητά, το ιστοριογραφικό έργο του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού.

Με αφορμή το Συνέδριο, η Βιβλιοθήκη της Βουλής επιμελήθηκε έκθεση, με τίτλο «Στο γραφείο ενός κοσμοπολίτη λόγιου τους 19ου αι.: τα χειρόγραφα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά», που παρουσιάστηκε στο κτήριο της Βουλής επί της λεωφόρου Αμαλίας 22-24. Την καλλιτεχνική επιμέλεια της έκθεσης είχε ο Γιάννης Μετζικώφ. Και στην οποία θα ξεναγηθούν οι σύνεδροι κατά την διάρκεια του Διημέρου αλλά και θα οργανωθούν ειδικές ξεναγήσεις σε μικρές ομάδες αργότερα.[8] Την Έκθεση συνοδεύει εικονογραφημένος *Κατάλογος*, με επεξηγήσεις, σύντομα κατατοπιστικά κείμενα και την πλήρη εργογραφία του Χρ. Φιλητά που περιλαμβάνει αυτοτελείς λόγους και σκέψεις και δημοσιεύματα σε αναγνωρισμένα περιοδικά.[9]

Η πρόταση να αφιερωθούν τα Πρακτικά του Συνεδρίου στην Λουκία Δρούλια με συγκινεί βαθιά. Νομίζω ότι θα το εκτιμούσε και, το πιο σημαντικό, θα την ευχαριστούσε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. ΕΣΠΑ 2014-2020.
2. Σ. Ι. Ασδραχάς (επιμ.), *Γεώργιος Τυπάλδος Ιακωβάτος, Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, Αθήνα 1982, σ. λζ΄.
3. Ά. Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 6 (1953), 145-152 [= *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988, σ. 329-336].
4. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα 2000, σ. 82-110.
5. *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, *ό.π.*, σ. κγ΄.
6. *Ό.π.*, σ. 28.
7. Για το συναπάντημα του Χριστόφορου Φιλητά με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, βλ. Λ. Τρίχα, *Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης, 1788-1873*, Αθήνα 2009, σ. 81, 112, 130-132, 176 & 234.
8. Πραγματοποιήθηκαν δύο ξεναγήσεις στο πλαίσιο της δράσης «Πολύτιμες Δευτέρες» της Βιβλιοθήκης, τον Μάρτιο του 2020.
9. *Στο γραφείο ενός κοσμοπολίτη λόγιου του 19ου αι. Τα χειρόγραφα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά. Κατάλογος Έκθεσης*, επιμέλεια: Άντζελα Καραπάνου, συντονισμός: Έλλη Δρούλια, Αθήνα 2019.

Α. ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΕΣ

Χριστόφορος Φιλητάς. Βιο-εργογραφία

Στέλλα Κουρμπανά

Η συντριπτική πλειονότητα της παλαιότερης βιβλιογραφίας για τη ζωή και το έργο του Χριστόφορου Φιλητά[1] δίνει κάποιες σκόρπιες πληροφορίες για τα πρώιμα κυρίως χρόνια του Ηπειρώτη λογίου, συνήθως χωρίς τεκμηρίωση. Και παρότι ενίοτε οι πηγές αντλούν η μία από την άλλη (με ή χωρίς τη σχετική επισήμανση), πολύ συχνά αντιφάσκουν, έτσι ακόμη και στις περιπτώσεις που οι πληροφορίες είναι πολύτιμες, η έλλειψη τεκμηρίωσης τις καθιστά έωλες.[2] Σημαντική χωρίς αμφιβολία, κυρίως για τις προσωπικές αναμνήσεις που καταθέτει, είναι η εκτενής βιογραφία από τον μαθητή του στη Ζάκυνθο Παναγιώτη Χιώτη, που όμως συχνά, περιπίπτει σε πραγματολογικά λάθη.[3] Αλλά και στην εκτενέστερη και πιο εμπεριστατωμένη, έως τώρα, μελέτη σχετικά με τη ζωή και τη δράση του Φιλητά, *Φιλητάς και Ασώπιος. Οι διδάσκαλοι του Γένους,*[4] ο ερευνητής της ηπειρώτικης λογιοσύνης, Στέφανος Μπέτης, αξιοποίησε μεν πρωτογενές και ανεξερεύνητο αρχειακό υλικό,[5] φέρνοντας στο φως πολλά νέα στοιχεία σχετικά με τη βιογραφία του Φιλητά,[6] παρόλα αυτά δεν κατάφερε να αποφύγει τα λάθη, ούτε και να δώσει μια πλήρη και έγκυρη εικόνα της ζωής και του έργου του σημαντικού αυτού λογίου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, με αποτέλεσμα μια ολοκληρωμένη βιογραφία του Φιλητά να μην έχει ακόμα γραφτεί.

Η δική μας έρευνα βασίστηκε σε πρωτογενές αρχειακό υλικό,[7] σημαντικό μέρος του οποίου παρουσιάζεται εδώ για πρώτη φορά, ενώ η χρήση της δευτερογενούς βιβλιογραφίας έγινε επικουρικά και αξιοποιήθηκε μόνο στις περιπτώσεις έλλειψης πρωτογενών στοιχείων.

Χριστόδουλος Δημητρίου

Ο Χριστόφορος Φιλητάς γεννήθηκε στο μεγαλοχώρι Γραμμένο της Ηπείρου στις 7 Νοεμβρίου 1787 και ήταν γιος του Δημήτριου και της Ζαχάρως Νικολάου.[8] Στην πραγματικότητα όμως δεν ονομαζόταν Φιλητάς, αλλά Δημητρίου, όπως καταθέτει ο Αραβαντινός, εξηγώντας ότι το «Φιλητάς» ήταν προσωνύμιο που του έδωσε ο δάσκαλός του, Αθανάσιος Ψαλίδας, καθώς στον νεαρό μαθητή άρεσε να συνθέτει αρχαιοπρεπή επιγράμματα, κατά το πρότυπο του αρχαίου ποιητή Φιλητά του Κώου.[9] Όμως δεν ονομαζόταν ούτε Χριστόφορος. Το βαφτιστικό του όνομα ήταν Χριστόδουλος, όπως μαρτυρούν έγγραφα που απόκεινται στα ΓΑΚ,[10] και επιβεβαιώνεται και από άλλες πρώιμες αναφορές στον Φιλητά.[11] Δεν θα ήταν άστοχο να υποθέσουμε ότι το όνομα Χριστόφορος (= φέρει τον Χριστό) προτιμήθηκε έναντι του ομόρριζου, και συγγενικού στη σημασία, Χριστόδουλος (= δούλος του Χριστού) την ίδια εποχή που

επιλέχθηκε το επίθετο «Φιλητάς» (που παρέπεμπε στον αρχαίο Έλληνα ποιητή) έναντι του πατρωνύμου («Δημητρίου»), δηλαδή κατά τα χρόνια της μαθητείας στον Ψαλίδα (μεταξύ του 1802 και 1810, όπως θα δούμε στη συνέχεια). Πιθανόν να μην είναι χωρίς σημασία ότι στο δίπλωμα της ιατρικής του Φιλητά, έγγραφο του 1817, το όνομα της μητέρας του έχει μετατραπεί, από Ζαχάρω, σε Ζωή.[12]

Σύμφωνα με την προϋπάρχουσα βιβλιογραφία, ο Φιλητάς θα πρέπει να παρακολούθησε τα μαθήματα των πρώτων τάξεων στο σχολείο του χωριού και γύρω στα 1797, σε ηλικία 10 ετών, να μετακινήθηκε στα Ιωάννινα, όπου φοίτησε αρχικά στην Γκιούμειο Σχολή (δηλ. τη Σχολή των Μπαλάνων),[13] πρώτος διδάσκαλος της οποίας είχε υπάρξει ο Βησσαρίων Μακρής (κατά το διάστημα 1672-1683), μία προσωπικότητα που αργότερα θα απασχολήσει τον Φιλητά. Εκεί διέμεινε τουλάχιστον έως το 1802, εποχή κατά την οποία μαρτυρείται και η παλαιότερη γνωστή δημοσίευση του Φιλητά, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών του στη Σχολή. Πρόκειται για δύο επιγράμματα γραμμένα στην αρχαία ελληνική γλώσσα, τα οποία συμπεριλήφθηκαν στο πρόλογο έκδοσης των *Ιστοριών* του Θουκυδίδη σε μετάφραση και επιμέλεια Σπ. Βλαντή. Η εν λόγω έκδοση κυκλοφόρησε δαπάνη των Ζωσιμάδων στη Βενετία το 1802.[14] Εκεί, εκτός από την ευχαριστήρια επαινετική επιστολή του τυπογράφου προς τους ευεργέτες Ζωσιμάδες, δημοσιεύονται και στίχοι γραμμένοι από «ομηρίζοντες» σπουδαστές που μελετούσαν την *Ιλιάδα.*[15] Σε αυτούς υπάρχουν και δύο δίστιχα του δεκαπεντάχρονου Φιλητά:

Χερσίν σαις μουσοτρόφε με σχων ίσχεο μόχθων,
ην γλίχη μαθείν πολλά γε των προτέρων

και:

Εύχεο μάλ' εν δίκη και νυν ως πάλαι γ' Ελλάς
Πλουτείς γαρ ήδη κυδαλίμων ανέρων.[16]

Το πρώιμο και έντονο ενδιαφέρον του νεαρού Χρήστου Δημητρίου για τα γράμματα τον οδήγησε, κάποια στιγμή μετά το 1802, στην Καπλάνειο Σχολή, όπου και γνώρισε τον δάσκαλο και διευθυντή της σχολής Αθανάσιο Ψαλίδα. Ο τελευταίος, σημαντική φυσιογνωμία των ελληνικών γραμμάτων, είχε πρόσφατα επιστρέψει από την Ευρώπη με όλα τα προοδευτικά διδάγματα του γαλλικού Διαφωτισμού, αλλά και με μια ριζοσπαστικότερη του Κοραή θέση για τη γλώσσα. Όπως σημειώνει ο Αλέξανδρος Κατσιγιάννης σε πρόσφατο κείμενό του για τον Φιλητά, ο Ψαλίδας διόρθωνε (στα 1829) τον Φιλητά στην κλίση της γενικής: «Βόνιτζας και όχι Βονίτζης»,[17] καθώς φαίνεται πως ο μαθητής του είχε γοητευτεί από τη διαλλακτικότερη «μέση» οδό του Κοραή, αλλά και το σύνολο της διδασκαλίας του Χιώτη δασκάλου, με τον οποίο, όπως θα φανεί παρακάτω, συνδέθηκε μέσα στα επόμενα χρόνια.

Στην Καπλάνειο Σχολή, ο Φιλητάς σπούδασε Λατινικά και Φιλοσοφία, καθώς και Φυσική και Γεωγραφία κοντά στον Ψαλίδα. Ο Ασώπιος ο οποίος υπήρξε συντοπίτης (με καταγωγή από το Γραμμένο επίσης), συμμαθητής και διά βίου φίλος και πνευματικός συνοδοιπόρος του Φιλητά, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, θα διέγραφε μια διαφορετική πορεία ζωής από τον Φιλητά (τα «Σούτσεια» θα έφερναν τον Ασώπιο στην πρώτη γραμμή της φιλολογικής παλαίστρας, ενώ ο Φιλητάς παρέμεινε πάντα

μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας), χωρίς όμως ποτέ να απομακρυνθούν μεταξύ τους ιδεολογικά. Δεν είναι γνωστό αν ο Φιλητάς ήταν από εκείνους τους μαθητές που δίδαξαν στην Καπλάνειο Σχολή, όπως γνωρίζουμε ότι έκαναν ο Ασώπιος, ο Σακελλάριος και ο Κρανάς, τους οποίους ο Ψαλίδας διόρισε υποδιδασκάλους, κρατώντας ο ίδιος τις προχωρημένες μόνο τάξεις της Σχολής.[18] Θα συμφωνήσουμε με τον Μπέτη[19] ο οποίος θεωρεί ότι κάτι τέτοιο είναι μάλλον απίθανο καθώς στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να είχε βρεθεί κάποιο σχετικό τεκμήριο. Πιθανότερο είναι ο Φιλητάς να εργάστηκε ως «οικιακός δάσκαλος» έως το 1810 οπότε και κλήθηκε –ίσως με τη μεσολάβηση του Ψαλίδα– να διδάξει Λατινικά στο Μελένικο (το Melnik της σημερινής Βουλγαρίας).[20] Κατά το ταξίδι του προς την πόλη, ο εικοσιτριάχρονος Φιλητάς θα πρέπει να πέρασε από την Αχρίδα και το Μοναστήρι, και να αποθησαύρισε επιγραφές που βρήκε στις πόλεις αυτές. Στο τετράδιο 250 (σύμφωνα με την αρίθμηση της Βιβλιοθήκης της Βουλής – ο τρίτος τόμος κατά την αρίθμηση του Φιλητά) που φέρει τον τίτλο «Σύμμικτα Ελληνικής Φιλολογίας, Γραμματικά, ιστορικά Ελλαδικά», ένα από τα δεκαέξι τετράδια του Φιλητά που απόκεινται στις Ειδικές Συλλογές της Βιβλιοθήκης της Βουλής, βρίσκουμε το σημείωμα: «Επιγραφαί τας οποίας ανέγνωσα εις Βιτόλια εν Μαρμάροις» (σ. 8), και στην αμέσως επόμενη σελίδα: «ανέγνωσα εν λίθω ενοικοδομημένω εις τοίχον του Κήπου της Μητροπόλεως του Αχριδών ή Πρεσπών (εν Αχρίδι), κατά το 1810 Ιουλίου 13» (σ. 9). Η πληροφορία είναι πολύ σημαντική καθώς μαρτυρεί το πρώιμο ενδιαφέρον του Φιλητά όχι μόνο να γράφει αλλά και να ερανίζεται επιγράμματα. Κατά το διάστημα της διετούς παραμονής του στο Μελένικο, ο Φιλητάς διετέλεσε και οικοδιδάσκαλος του μετέπειτα συγγραφέα, πολιτικού και δικαστή –γνωστού από τη δίκη του Κολοκοτρώνη– Αναστάσιου Πολυζωίδη (1802-1873),[21] όπως μαρτυρείται από το βιογραφικό του που εξέδωσε ο τελευταίος στα *Νεοελληνικά*: «Διαρκούσης της ελληνικής σπουδής του ηυτύχησε να έχει ως οικοδιδάσκαλον τον εξ Ιωαννίνων [...] Χριστόφορον Φιλητάν, παρ' ου εδιδάχθη την λατινικήν γλώσσαν, την γεωγραφίαν και ιστορίαν».[22] Το γεγονός πιστοποιείται και από την αλληλογραφία του Φιλητά με τον Ασώπιο[23] –πολύτιμο ερευνητικό βοήθημα– που έχει μερικώς δημοσιευθεί,[24] όπου διαβάζουμε, σε επιστολή του Φιλητά τον Αυγούστο του 1818: «Εάν ακόμη είσαι εις Βιέννα άσπασαι από μέρους μου τον φίλον Αναστάσιον Πολυζωΐδην, τον ποτέ μαθητήν μου και εάν αγαπά ας με θυμηθή και διά γράμματός του».[25] Παρότι δεν έχει βρεθεί επιστολή του Πολυζωίδη εκείνης της εποχής, το βέβαιο είναι ότι διατήρησε σχέσεις με τον Φιλητά, καθώς ο τελευταίος εξακολουθούσε να αλληλογραφεί μαζί του,[26] ενώ σώζεται και μεταγενέστερη επιστολή του Πολυζωίδη, του 1830, προς τον «διδάσκαλο και φίλο», που φυλάσσεται στα ΓΑΚ.[27] Εκεί μάλιστα ο Φιλητάς αποκαλείται «Χριστόδουλος».[28]

Στην Εσπερία

Το 1812 ο Φιλητάς επέστρεψε στα Ιωάννινα και μαζί με τον φίλο του Κωνσταντίνο Ασώπιο αποφάσισαν να μεταβούν στην Ευρώπη για περαιτέρω σπουδές. Περνώντας από την Κέρκυρα[29] για να αναζητήσουν πόρους για το ταξίδι των σπουδών τους, ταξίδεψαν προς την γειτονική Ιταλία με πλοίο, σε ένα περιπετειώδες ταξίδι που διήρκεσε 18 ημέρες, όπως περιγράφει ο ίδιος ο Ασώπιος σε σημειώσεις που κρατούσε στο εσω-

τερικό έκδοσης που εντόπισε και δημοσίευσε η Αικατερίνη Κουμαριανού: «Ύστερα λοιπόν από δύω ημερονύκτια και μίαν ημέραν, από ταις 8 Σεπτεμβρίου το ταχύ ως ταις 11. παρρησιασθέντες λοιπόν και λαβόντες την άδειαν εξεκινήσαμεν και ταις δώδεκα εφθάσαμεν εις την άκραν της αγίας Λευκής όπου μόλις εδυνήθημεν να πιάσωμεν. είμεθα όλοι ημίγυμνοι από την ταλαιπωρίαν, την αϋπνίαν και ταις μεγαλύτερες θαλασσοταραχαίς, και βροχαίς όπου εδοκιμάσαμεν».[30]

Οι δύο φίλοι έφτασαν στην ιταλική χερσόνησο τον Σεπτέμβριο του 1812[31] και εγκαταστάθηκαν στην Νάπολη, όπου και γράφτηκαν στην ιατρική σχολή. Τον Ιανουάριο του επόμενου έτους χωρίστηκαν οι δρόμοι τους, καθώς ο Ασώπιος αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Κέρκυρα για λόγους υγείας, επανήλθε όμως στην Ιταλία μετά από λίγους μήνες, και εγκαταστάθηκε στην Τεργέστη. Τη θέση του επικεφαλής του Σχολείου της Ελληνικής Κοινότητας που ανέλαβε λίγο αργότερα, το 1815, θα καταλάμβανε το 1818 ο φίλος του Χριστόφορος. Ο τελευταίος παρέμεινε στη Νάπολη, όπου ολοκλήρωσε τις σπουδές του το 1817, έτος κατά το οποίο αναγορεύτηκε διδάκτορας της ιατρικής.[32] Το διάστημα της εν Νεαπόλει διαμονής και σπουδής του στο εκεί Πανεπιστήμιο, ο Φιλητάς παρέδιδε ιδιαίτερα μαθήματα ελληνικών,[33] ενώ δεν έχανε την ευκαιρία να επισκέπτεται αρχαιολογικούς τόπους και να αποθησαυρίζει επιγραφές.[34] Η αρχαιολατρεία και φιλομάθεια του Φιλητά βρήκε αρκετά πρόσφορο έδαφος στις βιβλιοθήκες της Νεαπόλεως και σε αρχαιοδίφες που εργάζονταν σε αυτές, οι οποίοι «ελάξευσαν την διάνοιαν του αρχαιομαθούς νέου Φιλητά εις την παλαιογραφικήν ανάγνωσιν».[35] Έτσι, η κατοπινή ενασχόληση του Φιλητά με τη μελέτη των χειρογράφων θα καθίστατο πιο εύκολη. Ο κύκλος του στη Νάπολη περιλάμβανε και σημαντικές προσωπικότητες της τοπικής κοινωνίας, ενώ εκείνη την εποχή στην πρωτεύουσα της Καμπανίας ο Φιλητάς γνώρισε και τον Guilford. Όπως καταθέτει ο ίδιος σε κατοπινότερη επιστολή του προς τον Ασώπιο: «Εις τον Λορδ Γυλφόρδ ενθυμού να προσφέρης και εκ μέρους μου προσρήσεις εάν του έρχεται εις την μνήμην κάποιος Filita τον οποίον εις Νεάπολιν είδεν εις τον οίκον του Μαρκέζου Berio και εις το κατάλυμα της ευγενίας του όχι άπαξ».[36]

Μετά το πέρας των σπουδών ιατρικής, το φθινόπωρο του 1817, ο Φιλητάς πραγματοποίησε ένα πολύμηνο ταξίδι στο Παρίσι. Κατά το ταξίδι αυτό ήρθε σε επαφή με τον Κοραή και τον κύκλο του, με τον οποίο και συνδέθηκε, αλλά και τον μεγάλο αντίπαλο του Χιώτη λογίου, Παναγιώτη Κοδρικά, ο οποίος του προσέφερε «ξενία»,[37] τέτοια που δεν είχε ξαναζήσει, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα συναίσθημα συμπάθειας εκ μέρους του Φιλητά. Ωστόσο, το συναίσθημα αυτό αποδυναμώθηκε όταν ο τελευταίος εξέδωσε τη *Μελέτη* του στην οποία επετίθετο στον «χρηστό» Κοραή. Το ταξίδι στο Παρίσι περιλάμβανε και πολλές επισκέψεις στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας. Οι αναφορές σε χειρόγραφα που εντόπισε στη σημαντική αυτή βιβλιοθήκη[38] πιθανόν να χρονολογούνται από εκείνη την εποχή, καθώς το επόμενο ταξίδι του στο Παρίσι (εκείνο που πραγματοποίησε κατά την μετάβασή του προς τη Βρετανία) ήταν πολύ πιο σύντομο και άρα λιγότερο πρόσφορο για ενδελεχή έρευνα σε βιβλιοθήκες και αρχεία. Από τη σωζόμενη αλληλογραφία του με τον Ασώπιο μαθαίνουμε πολλά για την διαμονή του στην γαλλική πρωτεύουσα. Ανάμεσα σε αυτά, και ότι η ίδια η αλληλογραφία διακινούνταν συχνά μέσω του Κοραή,[39] γεγονός που πιστοποιείται και από την εκδιδομένη αλληλογραφία του Κοραή,[40] και μαρτυρά τουλάχιστον μια οικεία

σχέση με τον Έλληνα λόγιο του Παρισιού. Από την αλληλογραφία του με τον Ασώπιο, ο Φιλητάς θα πληροφορηθεί και δύο πολύ σημαντικές και αλληλοεξαρτώμενες ειδήσεις, οι οποίες θα κρίνουν αποφασιστικά τη ζωή του: πρώτον, την επιθυμία του Guilford να συστήσει ένα «ελληνικόν πανδιδακτήριον» στα Επτάνησα και τη συνεπακόλουθη αναζήτηση Ελλήνων διδασκάλων για να το στελεχώσει.

Μία από τις πρώτες επιλογές του Guilford υπήρξε ο Κωνσταντίνος Ασώπιος, ο οποίος, παρά τις αρχικές του επιφυλάξεις, θα συμμετείχε στην προσπάθεια του κόμη αφού πρώτα θα σπούδαζε για δύο χρόνια στη Γοττίγγη της Γερμανίας με έξοδα του αγγλικού κράτους ή και του ίδιου του κόμη. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να εγκαταλείψει τη θέση του δασκάλου και σχολάρχη στην Τεργέστη, την οποία κατόπιν πρότεινε στον Φιλητά.[41] Μάλιστα, όπως σημειώνει ο Ασώπιος χαρακτηριστικά, «υποσχέθηκε» ότι ο άξιος συνεχιστής του θα ήταν ο Φιλητάς, και για να πείσει τον τελευταίο να δεχθεί την πρόταση, φρόντισε να τον διαβεβαιώσει ότι στην Τεργέστη θα υπάρχουν οι καλύτερες συνθήκες: ησυχία, βιβλία, φίλοι, γνώριμοι, ακόμη και ένας αδελφικός φίλος. Ο λόγος για τον Ιάκωβο Ρώτα, φίλο και συνεργάτη του Κοραή, οικονομικό επόπτη του Ελληνικού Σχολείου, αλλά και βασικό μεσολαβητή για την ευνοϊκή υποδοχή του Ασώπιου εκεί. Ο Φιλητάς θα μπορούσε να θεωρεί τον Ρώτα ως άλλον Ασώπιο, ως αδελφό,[42] ενώ επισημαίνεται ότι η παραμονή του Φιλητά στην Τεργέστη θα κρατούσε μόνο δύο έτη, καθώς στη συνέχεια ο Φιλητάς θα συνόδευε τον Ασώπιο στο Ιονικό πανδιδακτήριο, δηλαδή την Ιόνιο Ακαδημία, που πρόκειτο να ιδρυθεί σε σύντομο διάστημα.

Το Ελληνικό Σχολείο της Τεργέστης λειτουργούσε από το 1801,[43] αλλά στα χρόνια του Ασώπιου (1815-1818) γνώρισε την παραγωγικότερη φάση της λειτουργίας του. Ο Ασώπιος είχε προσληφθεί αρχικά ως διδάσκαλος και από το 1817 ανέλαβε και την εποπτεία του σχολείου. Αναδιοργάνωσε το στοιχειώδες πρόγραμμα μαθημάτων, διαίρεσε τη σχολή σε τρεις και τέσσερις τάξεις,[44] ενώ εξέδωσε τα *Μαθήματα της Γραικικής γλώσσης* ακριβώς για να χρησιμοποιηθούν από τους μαθητές του σχολείου. Η θέση που άφηνε πίσω του για τον φίλο και συνοδοιπόρο του ήταν σημαντική και, όπως σημείωνε και ο ίδιος ο Ασώπιος στην επιστολή με την οποία προσκαλούσε τον Φιλητά: «την Τεργέστην δεν συμφέρει κατ' ουδένα λόγον να την χάσωμεν από τας χείρας. Εάν είσαι συ είμαι και εγώ, εάν όμως μας βάλωσιν κανένα Γκούμαν ή κανένα άγιον και ιεροσοφολογιώτατον Οικονόμου addio Trieste per sempre και εις μάτην τα σχέδιά μας».[45] Η σημασία και ο ρόλος του Ελληνικού Σχολείου της Τεργέστης ήταν μεγάλη για τον Ασώπιο και δεν έπρεπε επ' ουδενί να πέσει σε λάθος χέρια. Η παραπάνω αναφορά στον Κωνσταντίνο Οικονόμο δεν ήταν τυχαία, καθώς υπήρχε η σκέψη να γίνει εκείνος ο διάδοχος του Ασώπιου αλλά φαίνεται ότι δεν προτιμήθηκε για λόγους οικονομικούς.[46] Κάτι τέτοιο θα ήταν καταστροφικό για τον Ασώπιο, ο οποίος δύο χρόνια αργότερα θα δημοσίευσε δριμύτατη ψευδώνυμη κριτική στον *Λόγιο Ερμή* για την *Ποιητική* του Θεσσαλού λογίου.[47] Σε κάθε περίπτωση η αναφορά στα «σχέδιά τους» δεν μπορεί παρά να σημαίνει πως οι δύο φίλοι, αν και είχαν αποχωριστεί, εξακολούθησαν να διανύουν μια κοινή πνευματική πορεία.

Ο Φιλητάς ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα του Ασώπιου και ταυτόχρονα τον παρότρυνε να θυμίσει στον Guilford την παλαιότερη γνωριμία τους στη Νάπολη, αλλά και την επιθυμία του ίδιου του Φιλητά να συμβάλει στην προσπάθεια για την θεμελίωση

του ελληνικού πανδιδακτηρίου στα Ιόνια νησιά.[48] Έτσι, ο Φιλητάς αντικατέστησε τον Ασώπιο στα καθήκοντα όχι μόνο του διδασκάλου αλλά και του διευθυντή του Ελληνικού Σχολείου –θέση που κράτησε έως τον Φεβρουάριο του 1819–[49] συνεχίζοντας το έργο του φίλου του. Από τη μεριά του, ο Φιλητάς έδωσε ιδιαίτερο βάρος στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Οι απόψεις του για το ζήτημα αυτό και τη σημασία του αποτυπώνονται σε δύο λόγους του που απόκεινται στα αρχεία της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης και οι οποίοι δημοσιεύθηκαν μόλις το 1989 από την Όλγα Κατσιαρδή-Hering,[50] καθώς ο σχεδιασμός περί δημοσίευσής τους στον *Λόγιο Ερμή* δεν ευοδώθηκε.

Ο Φιλητάς συνδέθηκε με τον κύκλο που είχε δημιουργήσει στην Τεργέστη ο Ασώπιος, ενώ δεν έχασε την ευκαιρία να αξιοποιήσει τη βιβλιοθήκη του φίλου του, όπως εκείνος του είχε υποδείξει, παρότι τελικά δεν βρήκε μερικά από τα βιβλία, τα οποία ο Ασώπιος του είχε διαμηνύσει πως διέθετε. Ανάμεσα σε αυτά ήταν και το πολύ σημαντικό –και για τον Φιλητά– πόνημα του Φαβρίκιου.[51] Από την άλλη, η πλούσια βιβλιοθήκη της ελληνικής κοινότητας,[52] σε συνδυασμό με την υπόλοιπη βιβλιοθήκη του Ασώπιου, σίγουρα θα κάλυπτε τις βασικές επαγγελματικές και ερευνητικές ανάγκες του Φιλητά. Την ίδια εποχή δημοσιεύθηκε ανώνυμα στον *Λόγιο Ερμή* και κείμενο του Φιλητά, με τίτλο: «Ιστορία του 1818 έτους όσον ανήκει εις την Κέρκυραν», βασισμένο σε ιταλικό πρωτότυπο.[53]

Τον Ιούνιο του 1819, ο Φιλητάς δέχθηκε την επίσκεψη του Guilford,[54] κατά την οποία συζητήθηκε το φλέγον ζήτημα της επάνδρωσης της Ιονίου Ακαδημίας, του πρώτου ελληνικού πανεπιστημίου που οραματίστηκε και θεμελίωσε ο Βρετανός Φιλέλληνας. Ο Φιλητάς που είχε από νωρίς, όπως είδαμε, εκδηλώσει ενδιαφέρον για να συμμετάσχει στην προσπάθεια αυτή, δεν άργησε να συμφωνήσει στην πρόταση που του έκανε ο Guilford. Η πρόταση του κόμη, όμως, περιλάμβανε και ένα πολύμηνο ταξίδι επιμόρφωσης του Γιαννιώτη λογίου στην Αγγλία. Μάλιστα, την εποχή εκείνη ο Guilford σκεφτόταν να στείλει και τον Ασώπιο στη Γηραιά Αλβιόνα.[55] Η συζήτηση κατέληξε στο σχέδιο ότι ο Φιλητάς θα σπούδαζε την αλληλοδιδακτική μέθοδο στη Βρετανία και στη συνέχεια θα επέστρεφε για να την εφαρμόσει στην Ελλάδα: «αναχωρώ από εδώ τον Σεπτέμβριον μήνα διά το Λονδίνον κατά ζήτησιν του Κόμιτος. Εις το Λονδίνον ή εις άλλο μέρος πού δεν ηξεύρω της Αγγλίας θέλει διατρίψω κανένα χρόνον και επέκεινα για να παρατηρήσω την εφαρμογήν της του Βέλι μεθόδου[56] εις τους Κλασσικούς συγγραφείς»,[57] έγραφε ο Φιλητάς στον Ασώπιο τη δεύτερη ημέρα της επίσκεψης του Guilford στην Τεργέστη, για να συνεχίσει παραπονούμενος: «Και λοιπόν άλλα τραύαλα να μάθω Αγγλικά καθώς εσύ Γερμανικά. Υπομονή!».[58] Όμως παρά τα «τραύαλα» το όραμα της Ακαδημίας ήταν κοντά: «ο τόπος της Ακαδημίας εδιωρίσθη εις μίαν χώραν της Κεφαλληνίας (Αγ. Γεώργιος) και περί τα τέλη του ερχομένου έτους θέλει γίνει συν Θεώ η άνοιξίς της».[59]

Η απόφαση του Guilford να στείλει τον Φιλητά στην Αγγλία για περαιτέρω σπουδές προβλημάτισε πολύ τον τριαντάχρονο λόγιο, καθώς αυτό θα συνεπαγόταν την απαραίτητη εκμάθηση μίας ακόμη γλώσσας. Επιπροσθέτως, η απολύτως μοναχική ζωή στον νέο αυτόν τόπο τον αποθάρρυνε. Από την άλλη, αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα συνεργασίας με την ελληνική κοινότητα της Τεργέστης και το ενδεχόμενο απομάκρυνσής του από αυτήν θα έδινε λύση στο αδιέξοδό του.[60] Μια εβδομάδα μετά

την πρώτη συζήτηση μεταξύ του λόρδου και του Φιλητά το θέμα επανήλθε. Όπως φαίνεται, ο Guilford, προτείνοντας στον Φιλητά τις σπουδές στην Αγγλία, δεν ήξερε ότι εκείνος δεν γνώριζε την αγγλική γλώσσα· αλλά και όταν το έμαθε, θεώρησε πως κάτι τέτοιο δεν θα ήταν εμπόδιο για τα σχέδιά του, διότι θα μπορούσε να τη μάθει σε έξι μήνες, καθώς η επιθυμία του να μεταβεί ο Φιλητάς στην Αγγλία για να διδαχθεί την αλληλοδιδακτική μέθοδο ήταν μεγάλη.[61]

Ο Φιλητάς υπέβαλε την παραίτησή του από το Σχολείο της Τεργέστης την επομένη της συζήτησης με τον Guilford, στις 16 Ιουνίου 1819.[62] Το γεγονός δεν τον απέτρεψε από το να γράψει και να αναγνώσει την Ομιλία του για την έναρξη των εξετάσεων του Σχολείου στις 17 Ιουλίου του 1819.[63] Το ταξίδι για την Οξφόρδη ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 1819.[64] Σταμάτησε στη Βενετία και στο Μιλάνο, όπου και συνάντησε τον φίλο του Μουστοξύδη, με τον οποίο πέρασε λίγο χρόνο, ενώ στο Παρίσι διέμεινε τέσσερις ημέρες για να «απολαύσ[η] τους αδελφούς Βαδάκον, Βογορίδη, Γλαράκην, Πολυχρονιάδην, Νικολόπουλον» καθώς και για να συναντήσει «μίαν και δύο φοράς και τον καλόν [τους] γέροντα Κοραήν», τον οποίο βρήκε να «παλαί[η] με τας ασθενείας του γήρατος».[65] Από το Παρίσι ο Φιλητάς πήγε στο Λονδίνο για να συναντήσει τον Guilford και αφότου ταξίδεψαν μαζί στην οικία του τελευταίου, το Woxton Abbey στο Oxfordshire, όπου και διέμεναν για μία ήμερα, κατέληξαν στην Οξφόρδη. Ο Φιλητάς θα έμενε εκεί περί τους έξι μήνες για να μάθει την αγγλική γλώσσα, όπως είχε ήδη συμφωνηθεί. Ίσως και λόγω ηλικίας –ο Φιλητάς ήταν τότε 32 ετών– την εκμάθηση μίας ακόμη ξένης γλώσσας την αντιμετώπιζε βαρύθυμα. Η πρώτη επιστολή από την Οξφόρδη προς τον Ασώπιο κλείνει με τη φράση: «Εγώ κατά το παρόν καταγίνομαι μόνον εις την γλώσσαν, μάθε, γέρω, γράμματα, τώρα στα σκονδάμματα».[66]

Οξωνία[67]

Τον Φεβρουάριο του 1820, ενώ είχε σχεδόν παρέλθει το χρονικό όριο του εξαμήνου που είχε θέσει ο Guilford για να μάθει την αγγλική, ο Φιλητάς δεν είχε ακόμη εξοικειωθεί με την προφορά της γλώσσας: «αγγλικά δυσκολεύομαι ακόμη να τα εννοήσω εις την ομιλίαν, τόσον η προφορά των είναι παράξενος»,[68] παρέθετε σε επιστολή του στον Ασώπιο, ενώ ο κοινωνικός του βίος ήταν υπερβολικά περιορισμένος. «Εγώ εις τας Αγγλικάς Αθήνας σχεδόν είμαι καταδικασμένος εις την Πυθαγορικήν πειθαρχείαν, *πέντε ετών μηδέν λαλείν*, ολίγους βλέπω επειδή όλοι είναι εις τα κοινόβιά των σπουδάζοντες ή προσευχόμενοι, και εγώ λοιπόν ή διαβάζω ή περιδιαβάζω»,[69] έγραφε και πάλι στον Ασώπιο τον Μάιο του 1820, για να συνεχίσει εξηγώντας ότι «η διατριβή όμως εδώ, εκτός της μοναξιάς, είναι άλλως πολλά τερπνή και προσφυής διά λογίους, όσοι αγαπούν βιβλιοθήκην και αρχαϊσμούς, δοσειπείν και όσοι ευρίσκουν ηδονήν εις το να βλέπουν και να παραβάλουν παλαιά αντίγραφα ότι αι βιβλιοθήκαι αι οξωνικαί πλουτούσι εις αυτό το είδος».[70] Δεν είναι λοιπόν παράξενο που παρότι διέμεινε λίγους μόνο μήνες στην Οξφόρδη –λιγότερους απ' όσο είχε μείνει στη Νάπολη, την Τεργέστη και το Παρίσι– βυθίστηκε στον πνευματικό πλούτο που είχε να του προσφέρει η Βοδληιανή Βιβλιοθήκη.

Παρότι πραγματοποίησε τουλάχιστον ένα ταξίδι αναψυχής στο Λονδίνο, τον

Μάρτιο του 1820,[71] μέχρι και τον Μάιο της ίδιας χρονιάς δεν γνώριζε πότε ακριβώς θα μετέβαινε στο Λονδίνο για να παρακολουθήσει τα μαθήματα αλληλοδιδακτικής,[72] για τα οποία άλλωστε είχε βρεθεί στη Βρετανία. Την εποχή εκείνη ο Φιλητάς συνέταξε και το κείμενο για τον Βησσαρίωνα Μακρή που θα δημοσιευόταν τον Οκτώβριο του 1820 στο τεύχος 19 του *Λογίου Ερμή* και υπογράφεται «5 Μαΐου 1820 Οξωνιόθεν».[73] Δεν είναι χωρίς σημασία ότι στοιχεία για τον Βησσαρίωνα Μακρή μπορεί να εντοπίσει κανείς σε αρκετές από τις σημειώσεις του Φιλητά στα τετράδια της Βουλής,[74] τα οποία όμως πρέπει να αξιολογηθούν πριν αξιοποιηθούν, διότι η ασφαλής χρονολόγηση των τετραδίων ενίοτε παρουσιάζει δισεπίλυτα προβλήματα.

Ο Φιλητάς, εν τέλει, γράφτηκε στη σχολή Charterhouse του Λονδίνου στις 27 Ιουνίου του 1820. Ωστόσο δεν έμεινε εκεί για πολύ. Τρεις μήνες αργότερα, στις 21 Σεπτεμβρίου του 1820 εμφανίζεται για τελευταία φορά το όνομά του στα κατάστιχα της Σχολής.[75] Μάλιστα, σύμφωνα με το βιογραφικό του σημείωμα, που εξέδωσε το 1951 το περιοδικό του ιδρύματος,[76] μολονότι ο Φιλητάς γράφτηκε ως «Εξωτερικός μαθητής» («Day Boy») στις 27 Ιουνίου 1820, το όνομά του δεν εμφανίζεται στις λίστες του σχολείου πριν την 6η Ιουλίου. Όμως στις 2 Αυγούστου η σχολή έκλεισε για τις θερινές διακοπές και δεν ξανάνοιξε πριν τις 21 Σεπτεμβρίου, οπότε και εμφανίζεται για τελευταία φορά το όνομα του Φιλητά στις λίστες των μαθητών (καθώς μια εβδομάδα αργότερα, στις 28 Σεπτεμβρίου, το όνομά του δεν υπάρχει πλέον). Ακόμη και αν υποθέσουμε ότι η καταγραφή των παρουσιών δεν ήταν συστηματική, η εκεί παρουσία του Φιλητά διήρκεσε ελάχιστα, περί τον ένα μήνα. Επομένως, ο Φιλητάς έλαβε σχεδόν μηδαμινή εκπαίδευση πάνω στην αλληλοδιδακτική μέθοδο, παρόλο που αυτός ήταν εξαρχής ο βασικός λόγος για τον οποίο ταξίδεψε στην Αγγλία.

Παρά το σύντομο της παραμονής του Φιλητά στο ίδρυμα, οι εντυπώσεις που του έμειναν ήταν άριστες: «Το σχολείον τούτον είναι εις το Λονδίνον και διδάσκονται εις αυτό με την Αλληλοδιδακτικήν μέθοδον τα Ελληνικά και τα Λατινικά, υπό επιστάτην άριστον τον Ελλογιμώτατον δόκτωρα κύριον Russel, του οποίου την φιλοφροσύνην και καλοκαγαθίαν όχι ολίγον απόλαυσα όταν, εις την εν Λονδίνω διατριβήν μου κατά το 1820 εσύχναζα το αυτό σχολείον προς παρατήρησιν της διδακτικής μεθόδου»,[77] σημείωνε στον πρόλογο της *Λατινικής γραμματικής* του στα 1827. Η σπουδή, αν και σύντομη, φαίνεται να είχε σημασία για τον Φιλητά, ενώ τη σχέση του με τον συνομήλικό του John Russell (1787-1863) θα πρέπει να χαρακτήριζε αμοιβαία συμπάθεια και να διατηρήθηκε και μετά το διάστημα της μαθητείας, καθώς ο δάσκαλος του Φιλητά και διευθυντής του ιδρύματος παράθεσε στοιχεία για το βιογραφικό σημείωμα του ιδρύματος, με πληροφορίες που αφορούσαν και τα μετά την εκεί διαμονή του πρώην μαθητή του.[78]

Βέβαια, ο Φιλητάς δεν προσδοκούσε να μείνει στο Λονδίνο μόνο έναν μήνα. Όπως σημείωνε και σε επιστολή του στον Ασώπιο στις 22 Αυγούστου του 1820, ήλπιζε να παραμείνει για όλο το χρόνο στο Charterhouse, όμως μια λανθασμένη πληροφορία του Δημητρίου Σχινά προς τον Guilford, έπεισε τον τελευταίο ότι ο Φιλητάς ήταν νωρίτερα έτοιμος να επιστρέψει και να αφιερωθεί στα της εκπαίδευσης στα Επτάνησα: «Εγώ ίσως ήθελε μείνω εδώ και αυτόν τον χρόνον, μόνον από λάθος μιας γραφής του Σχινά εις την οποίαν προ πολλού εφανέρωνεν εις την λαμπρότητά του ότι τάχα ο Φιλητάς περί τον περασμένον Μάρτιον ήταν έτοιμος και παρά έτοιμος να εισέλθη εις

το Charterhouse School ο μιλόρδος εκλαβών τούτο βέβαιον και τετελεσμένον υπεσχέθη και αι υποσχέσεις του ηξεύρεις πολλά καλά πόσον είναι ιεραί».[79]

Πάντως, από τη στιγμή που αποφασίστηκε η διακοπή της παραμονής του Φιλητά στο Λονδίνο, ο τελευταίος αποφάσισε να επιδοθεί στη σύνταξη γραμματικής της ελληνικής, πιθανόν δε και μίας Χρηστομάθειας για να χρησιμοποιηθεί στα σχολεία των Ιονίων Νήσων.[80] Ίσως να μην κατάφερε να επισκεφθεί το Εδιμβούργο για να δει και «την εκεί Ελληνικήν Σχολήν διατεθειμένην κατά την αλληλοδιδακτικήν μέθοδον»,[81] όπως σκεφτόταν να κάνει. Σε κάθε περίπτωση, λίγο μετά, εκών άκων, πήρε τον δρόμο της επιστροφής για την πατρίδα, με συνοδοιπόρο τον λόρδο Guilford. Μαζί πέρασαν από το Παρίσι και την Ιταλία (Τορίνο, Μιλάνο, Πάδοβα, Μπολόνια, Πίζα, Φλωρεντία, Ρώμη, Νεάπολη), για να καταλήξουν στην Κέρκυρα.[82] Το ταξίδι της επιστροφής αξιοποιήθηκε από τον Φιλητά για έρευνα στις ιταλικές βιβλιοθήκες, καθώς γνώριζε πως ο επαναπατρισμός του ενδεχομένως να ήταν και οριστικός, όπως και ήταν. Παρά τις προσπάθειες να πείσει τον Guilford να επανέλθει στη Βρετανία ή την Ελβετία για περαιτέρω σπουδές,[83] ο Φιλητάς δεν οσμίστηκε ποτέ ξανά τον αέρα της Ευρώπης παρά μέσα από τα διαβάσματά του.

Επαναπατρισμός

Την Άνοιξη του 1821 ο Φιλητάς διορίστηκε υπεύθυνος για την οργάνωση και τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα ελληνικά σχολεία των Ιονίων Νήσων κατά το σύστημα της αλληλοδιδακτικής μεθόδου (θέση που κράτησε ώς τον Οκτώβριο του 1823).[84] Εν τω μεταξύ, είχε ξεσπάσει η Ελληνική Επανάσταση. Σε επιστολή της 16ης Ιουνίου του 1821 προς τον εν Λονδίνω ευρισκόμενο λόρδο Guilford, ο Φιλητάς ενημέρωνε για τη νέα του αρμοδιότητα αλλά και έστελνε ειδήσεις γύρω από την Επανάσταση: «Νέα από την απέναντι ήπειρον έχομεν ότι η επανάστασις διερράγη και εις όλην την Ακαρνανίαν και Αιτωλίαν [...]».[85] Η μεγάλη στιγμή για τον Ελληνισμό βρήκε τον Φιλητά μεταξύ Κερκύρας και Ζακύνθου, όπως μαρτυρούν οι τοποχρονολογικές ενδείξεις στην αλληλογραφία του με τον Ασώπιο,[86] με στόχο την ορθή διοργάνωση της διδασκαλίας στα σχολεία του Ιονίου. Την ίδια εποχή πιθανόν να συνετέθη και το χειρόγραφο και μέχρι σήμερα αναξιοποίητο σχέδιο γραμματικής της νέας ελληνικής που απόκειται στα ΓΑΚ. Ακόμη όμως και αν η χρονολόγηση αυτή είναι υποθετική, το σίγουρο είναι πως την ίδια εποχή ο Φιλητάς συνέταξε, ανέκδοτη πάντα, γραμματική της «ελληνικής» – δηλαδή της αρχαίας ελληνικής – που σώζεται σε δύο διαφορετικά αντίγραφα διορθωμένα από το χέρι του Φιλητά στα ΓΑΚ.[87]

Την 1η Οκτωβρίου του 1823 και με τη λήξη της περιόδου διοργάνωσης των σχολείων των Ιονίων Νήσων, ο Φιλητάς διορίστηκε καθηγητής της Ελληνικής Φιλολογίας στην Ιόνιο Ακαδημία,[88] θέση που θα κρατούσε έως τα Χριστούγεννα του 1828, ημερομηνία κατά την οποία ανέλαβε τα επόμενα καθήκοντά του, που θα τον έστελναν εκτός Κερκύρας.[89] Την πρώτη αυτή περίοδο της θητείας του στην Ιόνιο Ακαδημία, ο Φιλητάς αποφάσισε να εγκαταλείψει τον μοναχικό βίο και να νυμφευθεί. Στις 31 Μαΐου 1825 ο Χριστόφορος Φιλητάς και η κατά δεκαοκτώ περίπου χρόνια νεότερή του Βασιλική Μανάρη, κόρη του Θεόδωρου Μανάρη και της Ελένης Κυριακού Μπούμπα, από τα Ιωάννινα[90] ένωσαν στις ζωές τους στην Κέρκυρα με κουμπάρο τον κόμη Guil-

ford.[91] Κάποιο ρόλο στη γνωριμία του με τη Βασιλική Μανάρη πιθανόν να έπαιξε και ο Αθανάσιος Ψαλίδας, ο οποίος ήταν μάρτυρας στο προικοσύμφωνο.[92] Η πρώτη κόρη, Σοφία, ήρθε έναν χρόνο αργότερα, στις 20 Ιουνίου 1826.[93] Όμως η Σοφία (όπως και τα τρία από τα έξι παιδιά του Φιλητά) δεν έμελλε να ζήσουν πολύ, καθώς πέθανε τον Σεπτέμβριο του 1828 (σε ηλικία 28 μηνών),[94] την ίδια ακριβώς εποχή που ερχόταν στον κόσμο ο πρώτος του γιος, Δημήτριος.

Καθηγητής στην Ιόνιο Ακαδημία

Τα πρώτα χρόνια της διαμονής του στην Κέρκυρα, ο Φιλητάς εξέδωσε τη *Γραμματική της λατινικής γλώσσης*,[95] προς χρήσιν του Ακαδημαϊκού Εφηβείου, δηλαδή του προπαρασκευαστικού σχολείου για την Ιόνιο Ακαδημία. Το έργο εκδόθηκε το 1827 από την επίσημη Τυπογραφία της Κυβερνήσεως και διδασκόταν σε όλα τα λύκεια του Ιονικού κράτους για πολλές δεκαετίες.[96] Δεν είναι χωρίς σημασία ότι βασικό πρότυπο του συγκεκριμένου βιβλίου υπήρξε η έκδοση *Rudiments of the Latin Language for the Use of Charterhouse School,* που εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1819, δηλαδή λίγους μήνες πριν την εκεί διαμονή του Φιλητά, και συγγραφέας του δεν ήταν άλλος από τον δάσκαλο και διευθυντή της Σχολής, John Russell. Τις οφειλόμενες ευχαριστίες τις δηλώνει ο ίδιος ο συγγραφέας στη δεύτερη σελίδα του προλόγου του.[97] Το πέρασμα του Φιλητά από εκεί μπορεί να μην ευοδώθηκε ως προς μια ολοκληρωμένη εκμάθηση της αλληλοδιδακτικής, ωστόσο είχε πολλαπλά οφέλη. Όπως μας καταθέτει ο μετέπειτα μαθητής του Παναγιώτης Χιώτης,[98] εκτός από τη λατινική αυτή γραμματική που ο δάσκαλός του χρησιμοποιούσε στα μαθήματα στο Λύκειο, ο Φιλητάς είχε συντάξει και μια γραμματική της αρχαίας ελληνικής για χρήση των αρχαρίων, την οποία χρησιμοποιούσε για τα μαθήματα στο Λύκειο της Κέρκυρας. Η γραμματική είχε βασιστεί σε εκείνη του Βουτμάνου που είχε μεταφραστεί στα ελληνικά από τον Στέφανο Οικονόμο και είχε εκδοθεί το 1812,[99] με τη διαφορά ότι ο Φιλητάς έκανε πολλές αλλαγές, προσαρμόζοντάς την στις ανάγκες των ελληνοπαίδων. Αν και ανέκδοτη, η «ευμέθοδος» αυτή γραμματική θα πρέπει να εκπαίδευσε γενεές μαθητών του Φιλητά στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο. Παρότι ο Χιώτης αφήνει να εννοηθεί ότι η σύνταξη του πονήματος τοποθετείται την εποχή που συντάχθηκε και η λατινική γραμματική, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια ότι η ελληνική γραμματική είχε συνταχθεί ήδη από το 1822 και ότι πρόκειται για αυτήν που σώζεται σε δύο χειρόγραφα αντίγραφα στα ΓΑΚ.[100]

Τα διδακτικά καθήκοντα, αλλά και η οικογενειακή ζωή, φαίνεται πως είχαν απορροφήσει τον Φιλητά, με αποτέλεσμα η πρώτη περίοδος της Ιονίου Ακαδημίας να φαίνεται όχι ιδιαιτέρως παραγωγική, τουλάχιστον εκδοτικά, καθώς με εξαίρεση τη λατινική γραμματική και δύο λόγους στην Ιόνιο Ακαδημία που εξέδωσε το 1824,[101] ο Φιλητάς δεν έκανε καμία άλλη δημοσίευση. Βέβαια η απουσία δημοσίευσης δεν σημαίνει και απουσία εργασίας και μελέτης. Το πλήθος των σημειώσεών του που φυλάσσονται στα ΓΑΚ καθώς και τα δεκαέξι τετράδια της Βιβλιοθήκης της Βουλής, τα οποία άλλωστε χρονολογούνται και από πολύ νωρίτερα, μαρτυρούν τη διά βίου ενασχόληση με ζητήματα φιλολογικού, κυρίως, ενδιαφέροντος. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και τα χρόνια αυτά ο Φιλητάς εξακολούθησε να εργάζεται, ερανιζόμενος στοιχεία

γλωσσικά, βιογραφικά στοιχεία λογίων, καθώς και επιγράμματα, να καταγίνεται δηλαδή με τις βασικές θεματικές που διέπουν τις χειρόγραφες σημειώσεις του. Οι συνθήκες άλλωστε το ευνοούσαν. Η βιβλιοθήκη της Ιονίου Ακαδημίας είχε εμπλουτιστεί με τα βιβλία του Guilford, που θα του έδιναν «άφθονη ύλη» για τη «σύνταξιν βιβλιακού καταλόγου των μετά την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως λογίων Ελλήνων».[102] Πάντως την ίδια περίοδο, οι δύο ευνοούμενοι φίλοι του Guilford, Ασώπιος και Φιλητάς, τιμήθηκαν με το παράσημο του Ιππότη του Αγίου Μιχαήλ και Γεωργίου.[103]

Η έντονη πνευματική δραστηριότητα δεν εμπόδιζε τον Φιλητά να ασχολείται και με την οικογενειακή ζωή. Το 1828, ήρθε στη ζωή και ο πρώτος του γιος, Δημήτριος,[104] ο οποίος θα ακολουθούσε αργότερα τα βήματά του στην ιατρική αλλά και τη φιλολογία. Οι σωζόμενες χειρόγραφες σημειώσεις του τελευταίου φανερώνουν μια ακόμη άγνωστη προσωπικότητα των ελληνικών γραμμάτων που σίγουρα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Εδώ θα αναφέρουμε μόνο το γεγονός ότι υπήρξε άξιος συνομιλητής του πατέρα του – έτσι όπως τουλάχιστον διαφαίνεται από την αλληλογραφία τους–[105] και σημαντικός βοηθός του (αρκετά χειρόγραφα συγγράμματα του Φιλητά σώζονται από το χέρι του Δημητρίου, όπως η πολυσέλιδη *Πολιτική γεωγραφία*),[106] ενώ εκτός από τις σπουδές του στην ιατρική,[107] φαίνεται πως ο Δημήτριος ενδιαφερόταν και για τη φιλοσοφία.[108]

Παρότι δεν επιθυμούσε καθόλου να αποχωριστεί την Κέρκυρα, όπου, μεταξύ άλλων, βρισκόταν και η Βιβλιοθήκη του Guilford, και βέβαια τη θέση του στην Ιόνιο Ακαδημία, τον Ιανουάριο του 1829 ο Φιλητάς αναγκάστηκε, δεδομένης πλέον και της εκδημίας του προστάτη του Guilford τον Οκτώβριο του 1827, να μετακομίσει στη Ζάκυνθο, καθώς διορίστηκε διευθυντής των Δευτερευόντων Σχολείων της Ζακύνθου και διδάσκαλος της ελληνικής γλώσσας. Όπως φαίνεται τη θέση του την είχε προτείνει ο Guilford από το 1827, αλλά ο Φιλητάς είχε πολύ ευγενικά ζητήσει να παραμείνει στην Κέρκυρα, όχι τόσο επειδή δυσκολευόταν «να αποσπάσ[η] την σύζυγόν [τ]ου από τους γονείς της, αδέλφια της, θείας της και λοιπούς συγγενείς, και μάλιστα από την μητέρα της»,[109] όπως έγραφε σε επιστολή του προς τον προστάτη του στις 18 Ιουνίου 1827, αλλά κυρίως επειδή δεν ήθελε να αφήσει την Ιόνιο Ακαδημία, η οποία είχε υπάρξει και η αιτία του ταξιδιού του στη Βρετανία, της σπουδής του στο Charterhouse, αλλά και της εκμάθησης της αγγλικής γλώσσας, αφήνοντας μάλιστα πίσω μία σημαντική διευθυντική θέση στην Ιταλία: «Εγώ, Μιλόρδ, ως γραμματισμένος δεν στοχάζομαι άλλην τιμήν μεγαλειτέραν εις εμέ ως εκείνην του να κατέχω μίαν καθέδραν εις την Ιόνιον Ακαδημίαν, και από τοιούτον στοχασμόν παρακινημένος άφησα προ οκτώ χρόνων τον τόπον όπου είχα εις Τεργέστην ως επιστάτης και Αρχιδιδάσκαλος του εκεί των Ελλήνων σχολείου».[110] Τα λόγια φαίνεται πως έπεισαν τον Guilford και ο Φιλητάς παρέμεινε στην Ιόνιο Ακαδημία και για την ακαδημαϊκή χρονιά 1827-1828, όμως μετά τον θάνατο του Guilford το θέμα φαίνεται πως επανήλθε στο προσκήνιο και ο Φιλητάς, εκών άκων (για μία ακόμη φορά στη ζωή του) μετακόμισε στη Ζάκυνθο με την οικογένειά του.

1829-1841. Ζάκυνθος: η μεγάλη παρένθεση

Στη Ζάκυνθο ο Φιλητάς έμεινε για δεκαπέντε περίπου χρόνια στη θέση του διευθυντή των Δευτερευόντων Σχολείων, αλλά και του καθηγητή της ελληνικής γλώσσας (έως

τον Μάρτιο του 1841),[111] ενώ από το 1838 στις αρμοδιότητές του προστέθηκαν και η διδασκαλία της Ιστορίας και της Γεωγραφίας. Ο διορισμός του Φιλητά στη θέση του διευθυντή του Δευτερεύοντος Σχολείου στη Ζάκυνθο, υπήρξε ευτύχημα για το νησί. Ο ίδιος δίδασκε στις ανώτερες τάξεις, οι οποίες «έγεμον εγκρίτων και φιλομαθεστάτων ακροατών», ανάμεσα στους οποίους ήταν, μεταξύ άλλων, εκτός από τον ίδιο τον Χιώτη (1814-1896) και οι Νικόλαος Κατραμής (1820-1896) και Σέργιος Ραφτάνης (1815-1886). «Παντού εθαυμάζετο το ευμέθοδον της διδασκαλίας αυτού. Τα άλλοτε δυσκολώτατα φαινόμενα ελληνικά μαθήματα και ατελείωτα εις πλήρη εκμάθησιν, διά της απλουστεύσεως της γραμματικής και ευκαταλήπτου παραδόσεως του Φιλητά, εδεικνύοντο ήδη τοις ακροαζομένοις ευνόητα. [...] Κρίσις δε ορθή καθ' όλας τας αναπτύξεις αυτής, διάνοια εμβριθής και πολυμάθεια ουχί επιπόλαιος, διέκρινε τοιαύτας παρατηρήσεις του».[112] Αλλά χαρισματικός φαίνεται πως ήταν και στη διδασκαλία της ποίησης, όπως μας καταθέτει πάντα ο μαθητής του: «Οποία δε η μελίρρυτος και φιλολογική ανάλυσις των ποιητών της αρχαιότητος! Εξηκρίβου τύπους και σχήματα των λέξεων κατά διαλέκτους. Εσύγκρινε τας διαλεκτικάς μεταπλάσεις και μετασχηματισμούς των λέξεων προς τας εξ αυτών παραγομένας λατινικάς και νεοελληνικάς. Παρέθετε στίχους ολοκλήρους του Βιργιλίου κατά μίμησιν του Ομήρου και του Ορατίου κατά μίμησιν του Πινδάρου. Ανέπτυσσε το ύψος της Ομηρικής ποιήσεως και το ιδανικόν καλόν υφ' όλας τας επόψεις της καλλιλογίας».[113]

Από την περίοδο εκείνη χρονολογείται και η συγγραφή της εκτενούς ανέκδοτης *Πολιτικής Γεωγραφίας* του που σώζεται στα ΓΑΚ,[114] ένα πόνημα 600 και πλέον σελίδων, το μεταγενέστερο (του 1843) αντίγραφο του οποίου κατήρτισε ο γιος του, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω. Το πόνημα βασίστηκε στο *Geographical, Historical, and Commercial Grammar* (1770) του William Guthrie (1708-1770), το οποίο στην εποχή του ήταν ιδιαιτέρως γνωστό και είχε μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες, μεταξύ των οποίων και τα γαλλικά. Αντιστοίχως, για τις ανάγκες των μαθημάτων της Ιστορίας ο Φιλητάς συνέθεσε πόνημα βασισμένο στον Joachim Camerarius (1534-1598) που όμως επίσης εξέλιξε σημαντικά.[115] Η απομάκρυνση του Φιλητά από την Κέρκυρα, δεν σήμαινε και απομάκρυνση από τη μελέτη στη βιβλιοθήκη. Το νησί της Ζακύνθου διέθετε πλούσια βιβλιοθήκη, στην οποία ο Φιλητάς είχε τη δυνατότητα να μελετήσει τον Βιργίλιο, και τότε ξεκίνησε να μεταφράζει το δεύτερο βιβλίο της *Αινειάδος*,[116] ενώ στη Ζάκυνθο βρισκόταν και μια από τις πλουσιότερες ιδιωτικές βιβλιοθήκες της Ανατολής, εκείνη του Διονύσιου Βούλτσου,[117] με αποτέλεσμα τα καλά βιβλία να μη λείψουν από τη ζωή του φιλομαθούς καθηγητή.

Κατά τη διαμονή της οικογένειας στη Ζάκυνθο, συγκεκριμένα στις 6 Νοεμβρίου 1830, γεννήθηκε η δεύτερη κόρη του Φιλητά, Ελένη, η όποια ασχολήθηκε με τη ζωγραφική (ήταν μαθήτρια του Νικόλαου Ασπιώτη)[118] και αργότερα, το 1856, παντρεύτηκε τον Χαράλαμπο Καρπούνη. Τον Οκτώβριο του 1838 γεννήθηκε ο δεύτερος γιος του Φιλητά, Νικόλαος, ο οποίος έμελλε να ζήσει έως τον Μάρτιο του 1847.[119] Πριν την οριστική επιστροφή του στην Κέρκυρα τον Μάρτιο του 1841, ο Φιλητάς είχε, από το 1832 πολιτογραφηθεί Ιόνιος,[120] ενώ το 1834 εξέδωσε στην Κέρκυρα τη μελέτη *Παρατηρήσεις εις ελληνικήν τινά επιγραφήν ζακυνθίαν*, εγκαινιάζοντας μια σειρά εκδόσεων σχετική με την επιγραφική, μία από τις φιλολογικές εμμονές του.[121] Παρά τη δεκαπεντάχρονη διαμονή του στο νησί της Ζακύνθου ο Φιλητάς δεν σημείωσε ιδιαί-

τερη εκδοτική παραγωγή εκείνο το διάστημα, πιθανόν επειδή τον είχε απορροφήσει η διδασκαλία και η προετοιμασία για αυτήν (όπως η ογκώδης Γεωγραφία, αλλά και άλλα ανέκδοτα ακόμη πονήματα που πιθανόν να συντάχθηκαν την περίοδο της Ζακύνθου).

Ο Φιλητάς επέστρεψε στην πρωτεύουσα των Ιονίων νήσων στις 24 Μαρτίου 1841,[122] αρχικά ως καθηγητής των μαθημάτων της Ρητορικής και των Λατινικών στο Ιόνιο Γυμνάσιο της Κέρκυρας, θέση που κράτησε για έναν χρόνο.[123] Τον Ιούλιο του 1842 διορίστηκε και πάλι καθηγητής Ελληνικής και Λατινικής Φιλολογίας στην Ιόνιο Ακαδημία, ενώ στα καθήκοντά του στο Ιόνιο Γυμνάσιο προστέθηκε και η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Στο μεσοδιάστημα μεταξύ Μαρτίου και Ιουλίου του 1842, ο Φιλητάς ταξίδεψε στην Αθήνα.[124] Λίγους μήνες αργότερα, στις 7 Οκτωβρίου του 1842, γεννήθηκε στην Κέρκυρα και η μικρότερη κόρη του, Πηνελόπη.[125]

Ξανά στην Κέρκυρα

Το διάστημα της δεύτερης παραμονής του Φιλητά στην Κέρκυρα υπήρξε από εκδοτικής πλευράς το γονιμότερο της ζωής του, παρότι η οικογένειά του εξακολουθούσε να μεγαλώνει. Τον Νοέμβριο του 1845 γεννήθηκε και το τελευταίο τέκνο του Χριστόφορου και της Βασιλικής, ο Σπυρίδων Περικλής, ο οποίος όμως έμελλε να πεθάνει δυόμισι χρόνια αργότερα, την άνοιξη του 1848,[126] ενώ την προηγούμενη άνοιξη, τον Μάρτιο του 1847 η οικογένεια είχε χάσει και τον Νικόλαο.[127] Η οικογενειακή του δυστυχία φαίνεται πως βρήκε παρηγοριά στη μελέτη και δημοσίευση κειμένων για επιγραφές και για ζητήματα εκκλησιαστικής ιστορίας. Από το 1843 έως το 1864, δηλαδή τρία χρόνια πριν πεθάνει, ο Φιλητάς εξέδωσε επίτομα ή σε περιοδική έκδοση (κυρίως στο περιοδικό *Πανδώρα*) σύντομα ή εκτεταμένα κείμενα για την επιγραφική, αρχής γενομένης με τη σε τρία κείμενα σχολιαζόμενη Μενεκράτειο επιγραφή της Κέρκυρας, αλλά και αρκετά μελετήματα σχετικά με εκκλησιαστικά ζητήματα που αφορούσαν τις διαφορές Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας.[128] Η επιγραφική αποτελούσε σταθερό ερευνητικό ενδιαφέρον του Φιλητά, όπως μαρτυρείται από το πλήθος των σχετικών σημειώσεων αλλά και επιγραφών που υπάρχουν στα τετράδια[129] ή σώζονται στα κατάλοιπά του στα ΓΑΚ[130] αλλά και στο αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.[131] Το ίδιο μπορούμε να πούμε άλλωστε και για τα περί των Ελλήνων λογίων, ένα σημαντικό ερευνητικό corpus που λίγο έλειψε να μείνει εντελώς αναξιοποίητο εκδοτικά, αν δεν είχε σκεφτεί ο Φιλητάς να δημοσιεύσει μέρος αυτής της εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, στην *Υπεράσπιση της γραικικής Εκκλησίας*, που μετέφρασε από τα ιταλικά και εξέδωσε στην Αθήνα το 1848,[132] προστέθηκε εκτενής πρόλογος στον οποίο δημοσιεύθηκαν βίοι ανθενωτικών λογίων. Όπως διαπιστώθηκε από τη συγκριτική μελέτη, φαίνεται να υπάρχει πλήρης αντιστοίχιση μεταξύ των λημμάτων των λογίων και των σχετικών σημειώσεων που υπάρχουν στα τετράδια της Βουλής.[133]

Την ίδια εποχή, το 1847 ο Φιλητάς εξέδωσε και τους δύο τόμους των *Παρέργων* του, εκ των οποίων ο πρώτος περιλαμβάνει την *Περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού του Στουδίτου και Παχωμίου Ρουζάνου. Επιστολιμαία διάλεξη* (ένα έργο που αναδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Θελξινόη* το 1856)[134] –και εδώ διαπιστώνεται αντιστοίχιση με τις σημειώσεις στα τετράδια– και ο δεύτερος τόμος που περιλαμβάνει τη

μετάφραση μέρους της *Αινειάδος*, το χειρόγραφο της οποίας σώζεται στα ΓΑΚ.[135] Τον Νοέμβριο του 1848 ο Φιλητάς έλαβε δίπλωμα από την Αρχαιολογική Εταιρεία της Αθήνας για την προσφορά του στην Αρχαιολογία, εξού και η σχετική αλληλογραφία με τον τότε γραμματέα της Εταιρείας, Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή,[136] ενώ τον Φεβρουάριο του 1849 τιμήθηκε με τον χρυσό σταυρό του Σωτήρος μαζί με τον Διονύσιο Σολωμό και τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο,[137] δύο λαμπερές προσωπικότητες των Επτανήσων, που όμως δεν φαίνεται να διασταυρώθηκαν με τον Φιλητά. Αντιθέτως, από επιστολή του 1852 ο Φιλητάς φαίνεται πως διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον Κάλβο, για ένα διάστημα.[138]

Η καριέρα του Φιλητά σημείωνε ανοδική πορεία. Στα 1854 έχει γίνει Πρύτανης της Ιονίου Ακαδημίας, ενώ την ίδια χρονιά στα μαθήματα του στην Ιόνιο Ακαδημία εκτός από Ελληνική και Λατινική Φιλολογία είχε προστεθεί και η διδασκαλία της λατινικής γλώσσας.[139] Με την ιδιότητα του καθηγητή της Ακαδημίας χρημάτισε το 1857 και Βιβλιοθηκάριος της Βιβλιοθήκης του πρώτου ελληνικού πανεπιστημίου, μια θέση την οποία κατείχαν εκ περιτροπής όλοι οι καθηγητές. Σε κάθε περίπτωση, η αρμοδιότητα αυτή θα ήταν από εκείνες που ο Φιλητάς θα επιτέλεσε αγόγγυστα. Την ίδια εποχή ξεκίνησαν και οι δημοσιεύσεις στην *Πανδώρα*, οι περισσότερες από τις οποίες ήταν σχετικές με τις αρχαίες ελληνικές επιγραφές. Από τις υπόλοιπες δημοσιεύσεις ξεχωρίζουν δύο κείμενα, το πρώτο για τον Εμμανούλ Γλυζώνιο και το δεύτερο για τη μελέτη εννέα χειρογράφων, ανάμεσα στα οποία και ένα βυζαντινό.[140]

Πριν το τέλος της θητείας του στο πανεπιστήμιο, ο Φιλητάς διατέλεσε και διευθυντής του Αρχοντείου, δηλαδή του Υπουργείου, μια θέση που τον Νοέμβριο του 1865 είχε πια αποχωριστεί. Η αποχώρησή του φαίνεται ότι είχε σχέση με τις ανακατατάξεις που επέφερε στη Διοίκηση η Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Με την Ένωση θα πρέπει να σχετίζεται ο διορισμός του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1866, που όμως θα πρέπει να είχε τιμητικό χαρακτήρα, αφού ενεργοποιήθηκε θεσμικά, αλλά όχι ουσιαστικά. Η εντολή του διορισμού του,[141] που φυλάσσεται στο Αρχείο του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, ανακοίνωνε στον Φιλητά τον διορισμό του αλλά ταυτόχρονα του έδινε και την εντολή να παραμείνει στην Κέρκυρα για υπηρεσιακούς λόγους, μέχρι νεοτέρας:

Αρ. Πρωτ. 6171
Διεκ. 4065

Εν Αθήναις τη 27 Αυγούστου 1866

Βασίλειον της Ελλάδος
Το Υπουργείον της Εκκλησιαστικής και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως
Προς τον κ. Πρύτανιν του Πανεπιστημίου

Διά Βασιλικού Διατάγματος τη 23 του λήγοντος εκδοθέντος, διωρίσθη τακτικός καθηγητής εν τη φιλοσοφική του Εθνικού Πανεπιστημίου ο κ. Χρ. Φιλητάς. Διετάχθη δε να μένη εν Κερκύρα διά λόγους υπηρεσίας μέχρι νεωτέρας ημών παραγγελίας

Ο Υπουργός
Δ. Δρόσος

Αντίστοιχο σχετικό έγγραφο,[142] με ίδια ημερομηνία και αριθμό πρωτοκόλλου, αλλά διαφορετικό αριθμό διεκπεραίωσης (4083), φυλάσσεται στα κατάλοιπα του Φιλητά, και παραθέτει λίγο διαφορετικά στοιχεία (αν και δίνει περισσότερες πληροφορίες), ενώ καθορίζει και τη μισθοδοσία του:

Αριθ. Πρωτ. 6171 Εν Αθήναις τη 27 Αυγούστου 1866
Διεκπ. 4083

Βασίλειον της Ελλάδος
Το υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως
Προς
τον κ. Χ. Φιλητάν, πρώην καθηγητήν,

Ασμένως γνωστοποιούμεν υμίν ότι διά βασιλικού διατάγματος τη 23 του λήγοντος εκδοθέντος διωρίσθητε τακτικός καθηγητής εν τη φιλοσοφική σχολή του εθνικού Πανεπιστημίου επί μηνιαίω μισθώ δραχμών τετρακοσίων πεντήκοντα. Επειδή δε θ' αναθέσωμεν υμίν προσεχώς εργασίαν τινα επιστημονικήν εν Κερκύρα θέλετε διαμείνει αυτόθι μέχρι δευτέρας ημών διαταγής, τον όρκον δε της υπηρεσίας θέλετε ομόσει ενώπιον του Νομάρχου Κερκύρας.

Ο Υπουργός
(υπογ.) Δ. Δρόσος

(υπογ.) Αλ. Ι. Βλάχος

Θα μπορούσε κανείς να εικάσει ότι το προσχέδιο αυτό εστάλη στον Φιλητά πριν την οριστική επίσημη προώθησή του, προς ενημέρωσίν του. Από την άλλη, η αναφορά του ποσού μισθοδοσίας (που δεν υπάρχει στο έγγραφο που φυλάσσεται στο Αρχείο του Πανεπιστημίου), σε συνδυασμό με τη μη ενεργοποίηση του διορισμού, οδηγούν σε υποθέσεις σχετικά με τις προθέσεις που κρύβονταν από πίσω του. Ίσως ήταν ένας τρόπος να αναγνωρίσει το ελληνικό πανεπιστήμιο το έργο του Φιλητά (μέσω του διορισμού και της μισθοδοσίας) δίχως άλλες απαιτήσεις, αλλά και να στηρίξει έναν λόγιο που ποτέ δεν διακρινόταν για την οικονομική ευρωστία του. Πάντως η νέα ειδοποίηση δεν ήρθε τουλάχιστον μέχρι τον Ιούλιο του 1867, οπότε και ο Φιλητάς απεδήμησεν εις Κύριον πλήρης ημερών, σε ηλικία ογδόντα ετών.[143]

Η εικόνα της νεότερης φιλολογίας για την προσφορά του Φιλητά στα νεοελληνικά γράμματα είναι ακόμη ελλιπής, και αυτό γιατί η εκδοτική του δραστηριότητα ήταν αρκετά περιορισμένη σε σχέση με το συγγραφικό του έργο, το μέγιστο μέρος του οποίου παρέμεινε και παραμένει ανέκδοτο. Τα κατάλοιπα χειρόγραφά του που φυλάσσονται στα ΓΑΚ και που αριθμούν περί τα 4.350 φύλλα, αλλά και τα πολύτιμα δεκαέξι χειρόγραφα τετράδια που απόκεινται στην Βιβλιοθήκη της Βουλής, συγκροτούν ένα σημαντικό corpus φιλολογικής εργασίας που αναδεικνύει έναν φωτισμένο λόγιο,

αφοσιωμένο δάσκαλο και χαλκέντερο ερευνητή της αρχαίας αλλά και νεότερης ελληνικής φιλολογίας, ο οποίος διεκδικεί επάξια μια κεντρική θέση στην ιστορία της νεοελληνικής φιλολογίας.

*

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΦΙΛΗΤΑ

ΕΚΔΟΜΕΝΑ ΕΡΓΑ

1824

Λόγος εκφωνηθείς τη κθ΄ Μαΐου, αωκδ΄ κατά την τελετήν την επί τη συστάσει του Ιονικού Πανεπιστημίου, [Κέρκυρα 1824]

Προς τους νέους. Λόγος εκφωνηθείς υπό του δόκτορος Χριστ. Φιλητά. Εις έναρξιν του σπουδαστικού έτους 1824-5, [Κέρκυρα] 1824

1827

Γραμματική της Λατινικής Γλώσσης συνταχθείσα προς χρήσιν του εν Κερκύρα Ακαδημιακού Εφηβείου, Κέρκυρα 1827

1829

Λόγος εκφωνηθείς εις την άνοιξιν του δευτερεύοντος Σχολείου της νήσου Ζακύνθου, [14 Μαρτίου 1829]

1834

Παρατηρήσεις εις Ελληνικήν τινα επιγραφήν Ζακυνθίαν, Κέρκυρα 1834

1843

Η Κερκυραία επιγραφή. Επιγραφή του Μενεκράτους, [χ.τ., 14 Οκτωβρίου 1843]

Και έτι περί της Μενεκρατείου επιγραφής, [χ.τ., 3 Δεκεμβρίου 1843]

1844

Διάλεξις περί της εν Κερκύρα Μενεκρατείου Επιγραφής, Κέρκυρα 1844

1847

Ιλίου Πέρσις ήτοι Π. Ουϊργιλίου Μάρωνος Αινειάδος βιβλίον το δεύτερον εκφρασθέν Ελληνικοίς ηρωϊκοίς έπεσιν εξαμέτροις ομούτι ισαρίθμοις τοις ρωμαϊκοίς, Κέρκυρα 1847

Περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού του Στουδίτου και Παχωμίου Ρουζάνου. Επιστολιμαία διάλεξις, Κέρκυρα 1847

1848

All'articolo del D^re^ G. B. Scandella, su l'Enciclica di Pio IX agli Orientali, inserito nel Portafoglio Maltese, del 25 Maggio 1848, Riposta di Giorgio Marcoran, Corcirese – Εις το περί της προς τους Ανατολικούς Εγκυκλίου Πίου του Θ΄ άρθρον του Δρ. Ι. Β. Σκανδέλλα το εν τω Μελιταίω Χαρτοφυλακίω της 25 Μαΐου καταχωρισθέν. Απάντησις Γεωργίου Μαρκορά Κερκυραίου. Μεταφρασθείσα εκ του Ιταλικού υπό Χ. Φ., Κέρκυρα 1848

Η Υπεράσπισις της Γραικικής Εκκλησίας εσχάτως προσβληθείσης υπό Δομινίκου Τεϊξέϊρα – Σύγγραμμα Στυλιανού Βλασοπούλου Κερκυραίου μεταφρασθέν εκ της Ιταλικής Γλώσσης και με σημειώσεις τινας συνοδευθέν υπό Χριστ. Φιλητά, Αθήνα 1848

Σκέψεις τινές περί της εγκυκλίου του Πάπα Πίου του Θ΄ επιστολής, της προς τους Ανατολικούς και προς τον κλήρον και πάντας τους πιστούς της Καθόλου του Χριστού Εκκλησίας, υπό Αντωνίου Δανδούλου Ν. Δ. – Μετεφράσθη εκ του Ιταλικού υπό Φ[ιλητά], Κέρκυρα [χ.χ.] [22 Μαΐου 1848]

1851

Λόγος εις την Ετήσιον Ακαδημιακήν Τελετήν την επί χορηγήσει των διπλωμάτων, και διανομή των βραβείων τοις αριστεύσασι των τροφίμων και Φοιτητών του Ιονικού Γυμνασίου γενομένην κατά την 2 Αυγ. 1851, Κέρκυρα 1851

1853

All'articolo del D^re^ G. B. Scandella, su l'Enciclica di Pio IX agli Orientali, inserito nel Portafoglio Maltese, del 25 Maggio 1848, Riposta di Giorgio Marcoran Corcirese. 2a Edizione con giunte – Εις το περί της προς Ανατολικούς Εγκυκλίου Πίου του Θ΄ άρθρον του Δρ. Ι. Β. Σκανδέλλα το εν τω Μελιταίω Χαρτοφυλακίω της 25 Μαΐου 1848 καταχωρισθέν, Απάντησις Γεωργίου Μαρκορά Κερκυραίου, Μεταφρασθείσα εκ του Ιταλικού υπό Χ. Φιλητά. Β΄. Έκδοσις μετά προσθηκών, Κέρκυρα 1853

Λόγος επί τη λήξει των εν Κερκύρα Ακαδημαϊκών και Γυμνασιακών Μαθημάτων του 1852-53 Σχολαστικού Έτους, Κέρκυρα 1853

1854

Sopra Alcuni Passi dell'Allocuzione di Pio IX. nel concistoro segreto del 19 Dicembre 1853. Osservazioni di Giorgio Marcoran – Επί τινων της υπό του Πίου Θ΄. Εν τω εγκρύφω Συνεδρίω, τη 19 Δεκεμβρίου γενομένης προσλαλιάς. Παρατηρήσεις Γεωργίου Μαρκορά. Μετεγλώττισε Χριστόφορος Φιλητάς, Κέρκυρα 1854

1862

Πίναξ των Σχολών της Ιονίου Ακαδημίας κατά το σχολαστικόν έτος 1862-1863, Κέρκυρα. 1862 – σ. (1)-15: «Λόγος Περί Ακαρνικών τριών ψηφισμάτων»

1865

Γ. Ουαλερίου Κατούλλου, *Η περί του πλοκάμου της Βερενίκης Ελεγεία*, Αθήνα 1865

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Ερμής ο Λόγιος

«Ιστορία του 1818 έτους όσον ανήκει εις την Κέρκυραν», *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1/5/1819), 355-358 [Ανυπόγραφο]

«Τεμάχιον επιστολής» [= περί Βησσαρίωνα Μακρή], *Ερμής ο Λόγιος* 19 (1/10/1820), 592-595

Ιόνιος Ανθολογία

«Παροδικαί σημειώσεις περί του ελληνικού ποιήματος η Άλωσις του Ιλίου», *Ιόνιος Ανθολογία* 2 (4/1834), 307-335 [Ανυπόγραφο]

«Παρατηρήσεις εις ελληνικήν τινά επιγραφήν Ζακυνθίαν/Sopra una Greca Inscrizione nell' Isola di Zacinto», *Ιόνιος Ανθολογία* 3 (7/1834), 624-657 [Ανυπόγραφο]

Θελξινόη

«Περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού του Στουδίτου και Παχωμίου Ρουζάνου. Επιστολιμαία διάλεξις», *Θελξινόη* 21 (1856), 392-400· 22 (1856), 448-455· 23 (1856), 488-497 [Αναδημοσίευση]

Πανδώρα

«Εκ των εκδιδομένων [sic] αρχαίων ελληνικών επιγραφών περαιτέρω τινές φιλοκρινούμεναι ή επανορθούμεναι», *Πανδώρα* 183 (1/11/1857), 333-341

«Ειδήσεις περί αντιτύπου τινός του υπό Ανδρονίκου Νουκίου εκδοθέντος τυπικού της *Εκκλησιαστικής Ακολουθίας*», *Πανδώρα* 186 (15/12/1857), 413-416

«Εκ των εκδεδομένων αρχαίων ελληνικών επιγραφών περαιτέρω τινές φιλοκρινούμεναι ή επανορθούμεναι», *Πανδώρα* 187 (1/1/1858), 429-434

«Παράφρασις Κλεπτικού τραγωδίου δι' Ελληνικών ηρωϊκών στίχων», *Πανδώρα* 191 (1/3/1858), 539-540· «Και ετέρου κλεπτικού τραγωδίου εις ελληνικούς στίχους παράφρασις υπό του γέροντος Ματθαίου», *Πανδώρα* 197 (1/6/1858), σ. 120

«Χειρόγραφα», *Πανδώρα* 192 (15/3/1858), 549-559

«Εκ των εκδεδομένων αρχαίων ελληνικών επιγραφών περαιτέρω τινές φιλοκρινούμεναι ή επανορθούμεναι», *Πανδώρα* 193 (1/4/1858), 1-4

«Εκ των εκδεδομένων αρχαίων ελληνικών επιγραφών», *Πανδώρα* 201 (1/8/1858), 212-215

«Εμμανουήλ Γλυζώνιος», *Πανδώρα* 204 (15/9/1858), 273-281

«Εκ των εκδεδομένων αρχαίων ελληνικών επιγραφών περαιτέρω τινές φιλοκρινούμεναι ή επανορθούμεναι», *Πανδώρα* 209 (1/12/1858), 415-416

«Χειρόγραφα», *Πανδώρα* 211 (1/1/1859), 441-447

«Εκ των εκδεδομένων αρχαίων ελληνικών επιγραφών περαιτέρω τινές φιλοκρινούμεναι ή επανορθούμεναι», *Πανδώρα* 264 (15/3/1861), 593-600

«Περί ακαρνανικών τριών ψηφισμάτων εν Ακτίω ευρεθέντων», *Πανδώρα* 308 (15/1/1863), 489-495 [Αναδημοσίευση]

«Ληκύθιον Εγγράμματον», *Πανδώρα* 341 (1/6/1864), 102-103

«Γ. Ουαλερίου Κατούλλου, *Η περί του πλοκάμου της Βερενίκης Ελεγεία συν τω προτεταγμένω αυτής επιστολίω τω προς Όρταλον ηρωελεγείοις εκφρασθείσα ελληνικοίς, και μετά σημειώσεων συνοδευθείσα τινών*», *Πανδώρα* 367 (1/7/1865), 169-176 [Αναδημοσίευση]

Gazzetta Ionia

[Απάντηση (χωρίς τίτλο) του Φιλητά σε κείμενο του Francesco Orioli με τίτλο «Trovamento d' un' antica Iscrizione» [Ανακάλυψη αρχαίας επιγραφής] που δημοσιεύτηκε στο ίδιο τεύχος] 29 (19/7/1845), 19-20

ΚΕΙΜΕΝΟ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΡΟΔΟΚΑΝΑΚΕΙΟΥ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΥ (1867)

«Σημειώσεις περί των εν Ιωαννίνοις Σχολείων», στο: *Θεοδώρου Π. Ροδοκανάκη, Φιλολογικός αγών, ήτοι κρίσις των κατά την Δ΄ αυτού περίοδον σταλεισών πραγματειών, ων υπόθεσις είναι: «Η ιστορία της ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν από της Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821», ης εν τέλει προστίθενται και τα νέα ζητήματα της Ε΄ και Στ΄ περιόδου*, Αθήνα 1867, σ. 23-27

ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1893

«Τα τσεφλίκια του Αλήπασα και των υιών του», *Φωνή της Ηπείρου* 30 (9/4/1893), 1-2

«Τα τσεφλίκια του Αλήπασα και των υιών του, ΙΙ», *Φωνή της Ηπείρου* 31 (16/4/1893), 2

«Εξ ανεκδότων χειρογράφων του Φιλητά: Εκ των αυτοβιογραφικών του σημειώσεων – Ιστορικόν κατά παράδοσιν Κοσμά Μπαλάνου διδασκάλου Ιωαννίνων», *Φωνή της Ηπείρου* 35 (14/5/1893), 3-4

«Εξ ανεκδότων χειρογράφων του Φιλητά: Συμβάντα του πολέμου της Οθωμανικής Πόρτας

εναντίον του αποστάτου αυτής Αλήπασσα νυν δε Καραλή πρώην εξουσιαστού της Ηπείρου, αρχόμενα από 20 Ιουλίου έως τέλος Αυγούστου του 1820 – Σουλιώτικη επιστολή – Επιστολή Ψαλίδα», *Φωνή της Ηπείρου* 36 (21/5/1893), 3

«Εξ ανεκδότων χειρογράφων του Φιλητά: Δωδώνη – Αλβανοί», *Φωνή της Ηπείρου* 37 (28/5/1893), 3

«Εξ ανεκδότων χειρογράφων του Φιλητά: Βλάχοι», *Φωνή της Ηπείρου* 38 (4/6/1893), 2-3

1900

«Περί του συνοικισμού των Γραικών εν Τεργέστη. Εκ των χειρογράφων του μακαρίτου Χ. Φιλητά καθηγητού της Ιονίου Ακαδημίας και του Εθνικού Πανεπιστημίου», *ΔΙΕΕ* 5 (1900), 371-376

1901

«Ανέκδοται επιστολαί Γκιλφόρδου προς Φιλητάν», *Αρμονία* 6-7 (1901), 322-326

ΑΡΧΕΙΑΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Δεκαέξι χειρόγραφα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά[144]

250
«Σύμμικτα Ελλην. Φιλολογ. Γραμματ. κ.λ. - Ιστορικά Ελλάδος. Τ. Γ΄», 1819-1827, 19x12,5 εκ., φφ. 110

287
«Τ. Δ΄», 1820, 17x11,5 εκ., φφ. 142

300
Άτιτλο, μετά τον Μάρτιο 1847, 17,5x11 εκ., φφ. 134

301
«Ζ΄», περ. 1836, 16,5x12,5 εκ., φφ. 94

302
Άτιτλο, μετά το 1852, 16x12,5 εκ., φφ. 44

303
«Τόμος Η΄», μετά το 1847, 20,5x14,5, φφ. 155

304
«Τ. Ι΄», περ. 1843, 25x14,5 εκ., φφ. 156

305
«Τόμ. Ζ΄», πριν το 1827, 16,5x15 εκ., φφ. 126

306
«Τομ. Α΄. Άνδρες πεπαιδευμένοι Έλληνες μετά την Άλωσιν μέχρι της σήμερον», περ. 1825, 17x11,5 εκ., φφ. 91

307
«Γραικο-γραμμα<τική>», μετά το 1825, 19x12,5 εκ., φφ. 116

310
«Τ. Στ΄», περ. 1820/1824, 17,5x11,5 εκ., φφ. 188

313
«ΙΑ΄», 1867, 20,5x14,5 εκ., φφ. 256. Περιέχονται και σκόρπια φύλλα διαφόρων μεγεθών και ποικίλου περιεχομένου μέσα στο τετράδιο (19 χφ. φύλλα + έντυπο φυλλάδιο).

316
«Τ. Β΄. Σύμμικτα φιλολογικά. Άνδρες πεπαιδευμένοι Έλληνες μετά την Άλωσιν - μέχρι της σήμερον», 1824-1826, 17x11,5 εκ., φφ. 90

335
Ἀτιτλο, μετά το 1832, 18x15 εκ., φφ. 46

346
Άτιτλο, περ. 1820, 25x8 εκ., φφ. 69

347
«Τ. Ε΄», περ. 1820, 18x11,5 εκ., φφ. 92

Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος

Φιλολογικό Αρχείο ΕΒΕ: Δύο φάκελοι: Φ125α και Φ125β με τίτλο «(Χριστόφορου Φιλητά) Ποιητική Ανθολογία». Περιλαμβάνονται πολλά φύλλα διαφόρων μεγεθών, γραμμένα από διάφορα χέρια, συμπεριλαμβανομένου και του Χριστόφορου Φιλητά. Περιέχονται στιχουργήματα ερωτικής και ηρωικής ύλης, με έμφαση στην επτανησιακή ποιητική παράδοση.

ΓΑΚ Κεντρική Υπηρεσία (Αθήνα)

Α. Συλλογή Βλαχογιάννη (φφ. 1.450)
Περιλαμβάνεται αρχειακό υλικό συνολικής έκτασης 1.450 φύλλων:
1. χφ. 25α και 25β: Τετράδιο 37 σελίδων (σε αρίθμηση του συγγραφέα) με στίχους
2. χφ. 68: Μετάφραση Φιλητά (σε 6 φύλλα γραμμένα) αναφοράς Μοροζίνη 14/11/1691
3. Κυτίο Δ 96 (Φιλητά-Παπατσώνη). Περιέχει τους κάτωθι αρχειακούς φακέλους:

Χριστοφόρου Φιλητά Σημειώματα, [δυσ] φφ. 526 [sic]: όπου λυτά και δεμένα έγγραφα : *Οποία η ωφέλεια εκ της Συγκλήτου Βουλής, Κατά Λατίνων και άλλα σημειώματα Χριστοφόρου Φιλητά, Αινειάδος μετάφρασις υπό Φιλητά, Σχέδιον Γραμματικής της Νέας Ελληνικής υπό Χριστοφ. Φιλητά*
Επτανησιακά Σχολικά [φφ. 165]
Επτανησιακά Σχολικά - Έγγραφα Χριστοφόρου Φιλητά [φφ. 87]
Χριστόφορου Φιλητά Επιστολές 70 – Σχολικά Επτανησιακά (έγγραφα κ.τ.λ.) [φφ. 118]: περιλαμβάνει επιστολές Δημητρίου Φιλητά, επιστολές Χριστοφόρου Φιλητά, διάφορα έγγραφα για τη Δημόσια Εκπαίδευση στα Επτάνησα, Επιγραφικά
Επιγραφικά σημειώματα Χριστοφόρου Φιλητά – Βιογραφικά Λογίων του αυτού – Μεταφράσεις του αυτού κ.τ.λ.

Β. Κ.47 Συλλογή Λαδά Τμήμα Γ΄
Φάκελος 44 [φφ. 162] (όπου και φάκελοι επιστολών καθώς και διπλώματα):
Επιστολές των Βογορίδη, Σχινά, Ρώτα ή Σεμιτέλου, Ν. Πίκκολου, Πολυζωίδη, Μπούμπα, Μ. Σικελιανού (και Μουστοξύδη), Ασώπιου, Ν. Δραγούμη
Φάκελος 45 [φφ. 380]: Ιστορία ελληνικής λογοτεχνίας
Φάκελος 46 [φφ. 322]: Ιστορία ελληνικής λογοτεχνίας [συνέχεια του προηγούμενου]
Φάκελος 47 [φφ. 188]: «Ιστορία της ελληνικής Γραμματείας-φιλολογίας»
Φάκελος 48 [φφ. 312]: «Γεωγραφία»
Φάκελος 49 [φφ. 616]: Διάταξις της κατά Λατίνους λειτουργίας, Γεωγραφικό, Διάταξις Λειτουργίας, Λυτά διάφορα, Επιστολές, Παροιμίες Κατζιούλη
Φάκελος 50 [160 φύλλα συνολικά]: Επίκρισις εις την Γραμματικήν του Νεοφ. Βάμβα (έκδ. Βενετίας 1825), Ελληνικής Γραμματικής στοιχεία τα πρώτα 1822, Paggio di materia medica, Διάφορα σπαράγματα
Φάκελος 51 [φφ. 169]: Αλβανικά, Περί ρωμαϊκών πραγμάτων, Λόγος περί ελλ. γλώσσης. Αντιγραφή Δημητρίου με διορθώσεις Χριστόφορου Φιλητά. Περί ενυπογράφου αρχ. κιονοκράνου εν Κερκύρα, Περί Αισχίνου, Μετρική, Σαλλούστιος, Φιλολογικά, Επιγραφική, Περί Ύψους, Χρονολόγιον, Ιστορία γενική, Αινειάδος το Δ΄
Φάκελος 52 [φφ. 631], Χριστ. Φιλητά Συγγράμματα : Ελληνικής Γραμματικής Στοιχεία τα πρώτα υπό Χριστ. Φιλητά Ι. Δρ του εξ Ιωαννίνων 1822, Ιατρικά στα ιταλικά δεμένα, Διάφορα, Επιστολές, Φυσιολογία, Επιγραφικά, Περίληψη της *Ιλιάδος*

Αρχαιολογική Εταιρεία

«Κατάλοιπα Χρ. Φιλητά»
Δύο φάκελοι 183 φύλλων με σημειώσεις του Φιλητά για επιγραφικά. Σε αυτές συμπεριλαμβάνονται και τα εξής δημοσιευμένα έργα: «Iscrizione Greca». Δημοσιευμένο κείμενο του Φιλητά στα ιταλικά από αταύτιστο έντυπο εκτάσεως μια σελίδας για την Μενεκράτειο επιγραφή, καθώς και το πέμπτο βιβλίο από το *Delle Cose Corciresi (Iscrizioni)* του Ανδρέα Μουστοξύδη (Κέρκυρα 1848), όπου και πολλές αναφορές στο όνομα του Φιλητά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Θ. Δημαράς (επιμ.), *Παναγιώτης Αραβαντινός, Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, Ιωάννινα 1960, σ. 211· Κ. Δ. Βελιαρούτης, «Χριστόφορος Φιλητάς, ο διδάσκαλος του Γένους», *Ηπειρωτική Εστία* 150 (10/1964), 705-714· 151 (11/1964), 806-819· Α. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι κατάλογος τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων,* Αθήνα 1857, τ. 2, σ. 345· Α. Ν. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, Αθήνα 1874, τ. 2, σ. 226-235· Σ. Δεβιάζης, «Χριστόφορος Φιλητάς», στο: Ε. Μαυρογορδάτου, *Ήπειρος, Λεύκωμα Εικονογραφημένον*, τ. 3 (1912), σ. 73-81· Κ. Α. Διαμάντης, «Ο Φιλητάς εις την Εσπερίαν. Επιστολαί», *Ηπειρωτική Εστία* Θ΄-Ι΄, 99-100 (7-8/1960), 539-552· 102 (10/1960), 816-819· 103-104 (11-12/1960), 897-900· 105 (1/1961), 1-6· 106 (2/1961), 125-128· 107 (3/1961), 221-222· 108 (4/1961), 314-315· 109 (5/1961), 393-396· 110 (6/1961), 507-509· 111-112 (7-8/1961), 592-594· 113 (9/1961), 786-788· 114 (10/1961), 888-891· 115 (11/1961), 975-977· 116 (12/1961), 1075-1079 [στο εξής: Διαμάντης, *ό.π.*]· Λ. Χ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου: Ιστορικόν-Βιογραφικόν, Μέρος Δεύτερον*, Αθήνα χ.χ., τ. 1, σ. 679· Π. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, Αθήνα 1981, τ. 7, σ. 232. Βλ. εδώ και σημ. 3.
2. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση του Παναγιώτη Αραβαντινού ο οποίος, στο σημαντικό πόνημά του, *Βιογραφική συλλογή Λογίων της Τουρκοκρατίας, ό.π.*, που εξέδωσε ο Κ. Θ. Δημαράς από τα κατάλοιπα του Ηπειρώτη λογίου, υποστηρίζει στο συντομότατο λήμμα για τον Φιλητά ότι ο τελευταίος προερχόταν από ευκατάστατη οικογένεια (μάλλον απίθανο).
3. Π. Χιώτης, «Βιογραφία Χριστοφόρου Φιλητά, διδασκάλου και αρχαιομαθούς», *Αγανίππη* 11 (10/1867), 172-180· 12 (11/1867), 197· 13 (1/1868), 5-9· 14 (2/1868), 21-25· 15 (3/1868), σ. 38-43. Ο Χιώτης δεν γνώριζε ότι το «Φιλητάς» δεν ήταν το πραγματικό επίθετο του δασκάλου του.
4. Σ. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος. Οι διδάσκαλοι του Γένους*, Ιωάννινα 1991 [στο εξής: Μπέτης, *ό.π.*].
5. Ο Μπέτης φαίνεται να είναι ο πρώτος που έχει μελετήσει (πιθανόν και εντοπίσει) υλικό από τα ΓΑΚ (Κεντρική Υπηρεσία), όπου φυλάσσεται υλικό για τον Φιλητά σε δύο διαφορετικές συλλογές: στη Συλλογή Βλαχογιάννη (Κυτίο Δ 96) και τη Συλλογή Λαδά (Κ 47, Τμήμα Γ΄, φάκελος 44-52). Ενδεχομένως αυτό να αποτελεί την αιτία αβλεψιών του Μπέτη, καθώς το υλικό, το οποίο αριθμεί περί τα 4.350 φύλλα, δεν είναι ταξινομημένο.
6. Η μελέτη του Μπέτη φέρνει στο φως πλήθος εγγράφων από τα ΓΑΚ (Κεντρική Υπηρεσία) που αφορούν τόσο την προσωπική ζωή του Φιλητά όσο και την επαγγελματική του σταδιοδρομία, τα οποία καμία προγενέστερη έρευνα δεν είχε δημοσιεύσει.
7. Εκτός από το υπερπολύτιμο υλικό των ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία (βλ. σημ. 4), υλικό αντλήθηκε από τα ΓΑΚ Κερκύρας, το Αρχείο Ασωπίου που φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, την Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, τη Βρετανική Βιβλιοθήκη της Αγγλίας και βεβαίως, τα δεκαέξι τετράδια του Φιλητά που φυλάσσονται στις Ειδικές Συλλογές της Βιβλιοθήκης της Βουλής,
8. Η ημερομηνία γεννήσεως σώζεται σε υπηρεσιακό έγγραφο του Φιλητά που φυλάσσεται στα ΓΑΚ και φέρει τίτλο «Κατάστασις των υπαλλήλων του προσωπικού της Ιονίου Ακαδημίας» (Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96, φάκελος 4). Το πατρώνυμο και μητρώνυμό του προκύπτουν από το «Αποβιωτήριό» του που φυλάσσεται στα ΓΑΚ Νομού Κερκύρας. Το πατρικό επίθετο της μητέρας του προκύπτει από το δίπλωμα της Ιατρικής του Φιλητά που φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (πρβλ. σημ. 11).
9. *Βιογραφική συλλογή λογίων, ό.π.* Ο Αραβαντινός ως προς αυτήν την πληροφορία παρα-

πέμπει στο 2ο τόμο του πονήματος του Βρετού *Νεοελληνική Φιλολογία.* Ανατρέχοντας κανείς σε αυτόν τον τόμο στο λήμμα *Φιλητάς* (αλλά και στα λήμματα *Ψαλίδας* και *Ασώπιος*) δεν θα βρει καμία σχετική αναφορά. Πρβλ. και σημ. 2. Πάντως, σύμφωνα με τον Γούδα (*Βίοι Παράλληλοι, ό.π.,* σ. 226) ο Ψαλίδας ήταν εκείνος που μεταβάπτισε και τον Ασώπιο (του οποίου το πραγματικό όνομα ήταν Ντσόλμπας).

10. Πρόκειται για το προικοσύμφωνο του Φιλητά (ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Κ 47, Συλλογή Λαδά, Τμήμα Γ΄, φάκελος 44), αλλά και για τις επιστολές του Αναστάσιου Πολυζωΐδη (της 18ης Σεπτεμβρίου 1830) και του Αναστάσιου Μπούμπα (της 24ης Ιουλίου 1833) που φυλάσσονται στον ίδιο φάκελο των ΓΑΚ. Στη μεν επιστολή του Πολυζωΐδη, στην οπίσθια όψη του φύλλου, που λειτουργούσε ως φάκελος, κατόπιν δίπλωσης, ο Φιλητάς αποκαλείται «Χριστόδουλος», στη δε επιστολή του Μπούμπα στο ίδιο σημείο ο Φιλητάς αποκαλείται «Christoforo». Ωστόσο, στο εσωτερικό προσφωνείται «Χριστόδουλος». Επίσης «Χριστόδουλο» τον αποκαλεί ο Μπούμπας σε επιστολή της 10ης Ιουλίου του 1833 που φυλάσσεται στη συλλογή Βλαχογιάννη (ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ96, φάκελος 4). Το όνομα Χριστόδουλος («Christodulo») απαντά και στο πίσω μέρος, στο σημείο αναγραφής του παραλήπτη.
11. Απόδειξη με ημερομηνία 24 Ιανουαρίου 1813 του Αποστόλη Στανήμερου «τοις λογιωτάτοις κυρίοις Χριστοδούλω Φιλητάς [sic] και Κωνστ. Ασωπίω, Νεάπολη» (Α. Κουμαριανού, «Συμπλήρωμα στα βιογραφικά του Κ. Ασωπίου», *Ελληνικά* 16 (1958-1959), σ. 170). Επίσης «Χριστόδουλος» δηλώνεται και στο έγγραφο βαπτίσεως του υιού του Δημητρίου στο βιβλίο «Βαπτισμοζευγοταφολόγιον» της ενορίας Φανερωμένης των Ξένων, στα Ληξιαρχεία Εκκλησιών (ΓΑΚ Κερκύρας), φάκελος 117.
12. Το δίπλωμα του Φιλητά εντοπίστηκε προσφάτως στο Αρχείο της Βιβλιοθήκης της Βουλής.
13. Μπέτης, *ό.π.*, σ. 10. Πρβλ. Σ. Δεβιάζης, «Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.*, σ. 173.
14. *Θουκυδίδου του Ολώρου,* [sic] *Περί του Πελοποννησιακού πολέμου, βιβλία οκτώ*, φιλοτίμω δαπάνη της αδελφότητος των κυρίων Ζωσιμάδων, επιστασία δε και διορθώσει Σπυρίδωνος Βλαντή, Τόμος Α΄, Ενετήσιν, Εν τη Τυπογραφία Νικολάου Γλυκύ, 1802. Τα επιγράμματα του Φιλητά βρίσκονται στη σ. ια΄.
15. «Τα επόμενα εισί τινών εκ των ομηριζόντων μαθητών, ήτοι την Ιλιάδα του Ομήρου σπουδαζόντων», *ό.π.*, σ. ι΄.
16. *Ό.π.*, σ. ια΄
17. Α. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή και πρώιμη νεοελληνική γραμματεία. Χριστόφορος Φιλητάς: πρόδρομος και λησμονημένος», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Χαρτογραφώντας τη Δημώδη Λογοτεχνία (12ος-17ος αι.), Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi,* Ηράκλειο 2017, σ. 636.
18. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι…*, *ό.π*, σ. 295.
19. Μπέτης, *ό.π.*, σ. 11.
20. Α. Πολυζωΐδης, *Τα Νεοελληνικά, ήτοι τα κατά την Ελλάδα κυριώτερα συμβάντα και η κατάστασις της ελληνικής παιδείας από αλώσεως της Κορίνθου υπό των Ρωμαίων έως του εσχάτου υπέρ αυτονομίας εθνικού αγώνος, 146 π.Χ.-1821 μ.Χ.*, Αθήνα, 1875, τ. 2, σ. 224.
21. Ο Πολυζωΐδης, καθώς και ο Γεώργιος Τερτσέτης αρνήθηκαν να υπογράψουν τη θανατική καταδίκη του Κολοκοτρώνη και άλλων αγωνιστών της Επανάστασης, γεγονός που τους οδήγησε σε φυλάκιση και βασανιστήρια. Απελευθερώθηκαν με την ενηλικίωση του Όθωνα το 1835. Για τη δίκη του Κολοκοτρώνη και την εμπλοκή του Πολυζωΐδη σε αυτήν, βλ. Α. Μαρτίνος (επιμ.), *Τάκης Κανδηλώρος, Η δίκη του Κολοκτρώνη και του Δημητρίου Πλαπούτα,* Αθήναι, 1960. Για μια ευσύνοπτη σύγχρονη προσέγγιση βλ. Ε. Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821 μετά την Επανάσταση*, Αθήνα 2019, σ. 70-75.

22. Πολυζωΐδης, *Τα Νεοελληνικά, ό.π*, σ. ε΄.
23. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2 (Αλληλογραφία προς Ασώπιο Ι. Οι επιστολές του Φιλητά στα χφφ. 238-264) και Αρχειακό κουτί 7 (Αλληλογραφία προς τρίτους χφφ. 1734-1793. Οι επιστολές προς Φιλητά στα χφφ. 1802, σ. 11-12 και 13v, 1804, 1805, σ. 15, 1806, σ. 2v (επιστ. 23), 5v (επιστ. 30), 20r κ.ε., 24r, 1807, σ. 1r, 8r, 1808, 5r).
24. Διαμάντης, *ό.π.*
25. Επιστολή της 19ης Αυγούστου 1818, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται και στο Διαμάντης, *ό.π.*, 105, 1-6.
26. «Άσπασαι τους φίλους και μάλιστα τον κυρ. Λιβέριον και Αναστάσιον Πολυζωΐδην. Έλαβεν ούτος την απ' Οξωνίας γραφήν μου;» έγραφε ο Φιλητάς στον Ασώπιο από το Λονδίνο, λίγο πριν πάρει τον δρόμο της επιστροφής για την πατρίδα. Επιστολή της 22ας Σεπτεμβρίου 1820, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται και στο Διαμάντης, *ό.π.*, 116, 1075-1079.
27. ΓΑΚ (Κεντρική Υπηρεσία, Κ 47 Συλλογή Λαδά, Τμήμα Γ΄, φάκελος 44).
28. Βλ. εδώ σημείωση 10.
29. Σύμφωνα με τα κατάστιχα της Αστυνομίας του 1812 (ΓΑΚ Κερκύρας, Εκτελεστική Αστυνομία φ. 1271), ο Φιλητάς, ο Ασώπιος και ο Ιωακείμ Κύπριος [;] – Gioachino Chiprios στο ιταλικό πρωτότυπο– (πιθανόν και ο Χριστόφορος Δήμας) έφτασαν στην Κέρκυρα στις 28 Αυγούστου 1812 από τα Ιωάννινα και διέμειναν στην οικία του Κωνσταντίνου Γεωργίου. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι ως τόπος καταγωγής τόσο του Φιλητά, όσο και του Ασώπιου δηλώνονται τα Ιωάννινα (και όχι το Γραμμένο), ενώ ως ηλικία δηλώνουν αμφότεροι τα 24 έτη, ενώ ο Ασώπιος ήταν δύο χρόνια πρεσβύτερος του Φιλητά, γεννημένος το 1785. Στην εγγραφή της ηλικίας του Φιλητά, στο δεύτερο ψηφίο (δηλαδή στο «4») το μελάνι είναι πιο έντονο, υποκρύπτοντας πιθανόν κάποια διόρθωση, που θα μπορούσε να σχετίζεται με τον ακριβή υπολογισμό της ηλικίας του, καθώς ο γεννημένος τον Νοέμβριο του 1787 Φιλητάς θα έπρεπε να θεωρηθεί, τον Αύγουστο του 1812, 25 ετών.
30. Κουμαριανού, «Συμπλήρωμα…», *ό.π.,* σ. 167.
31. Όπως έχει ήδη επισημανθεί (*ό.π.*, σ. 170 και Μπέτης, *ό.π.*, σ. 14) την πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει και σημείωση του ίδιου του Φιλητά που βρίσκεται στο τετράδιο 301 (σ. 132): «τοιούτον τι είχον και εγώ και εις την Ιταλίαν διάβασίν μου κατά 1812 Σεπτεμβρίου με εχάθη».
32. Βλ. Δίπλωμα Φιλητά (Βιβλιοθήκη της Βουλής).
33. Χιώτης, «Βιογραφία Χριστοφόρου Φιλητά», *Αγανίππη, ό.π.*, σ. 178.
34. *Ό.π.*
35. *Ό.π.*
36. Επιστολή του Φιλητά προς τον Ασώπιο της 13ης Ιουλίου 1818, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 103-104, 897-900. Ο Μαρκήσιος Berio, ο οποίος αναφέρεται στην επιστολή, ανήκει σε επιφανή οικογένεια της Νάπολης, εγγεγραμμένης στο libro d'oro του ιταλικού Νότου.
37. Επιστολή του Ασώπιου προς τον Φιλητά της 23ης Φεβρουαρίου 1820, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 7. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 114, 888-891.
38. Όπως φαίνεται από τη σ. 68 του τετραδίου 250 ο Φιλητάς αναφέρεται σε συγκεκριμένο τόμο έκδοσης ή χειρογράφου που υπήρχε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας και σημειώνοντας ακόμη και τον ταξινομικό αριθμό: «εις εν αντίγραφον της παρισινής βιβλιοθήκης, n. 3049, περιέχοντος προς άλλοις εις σ. 268, Λεονάρδου Αρρετίνου [Leonardo Bruni, Aretino, c. 1370-1444], περί της των φλωρεντίνων πολιτείας ελληνιστί».
39. «Επειδή όμως το παρόν γράμμα το λαμβάνεις διά του Κοραή […]» (επιστολή του Ασώπιου προς τον Φιλητά της 8ης Μαΐου 1818, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 7. Δημοσιεύεται

στο Διαμάντης, *ό.π.*, 102, 816-819)· «έλαβον το από Βάδεν 2 Αυγούστου σημειωμένον ποθητόν μου γράμμα σου εις την αυτήν στιγμήν σχεδόν οπού μ' εγχειρίζοντο παρά του κ. Κοραή τα από Τεργέστης [γράμματά σου]» (επιστολή του Φιλητά προς τον Ασώπιο της 19ης Αυγούστου 1818, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 105, 1-6).

40. Στην πραγματικότητα από την αλληλογραφία του Κοραή μαρτυρείται το αντίστροφο: από επιστολή του Κοραή της 16ης Νοεμβρίου 1819 προς τον Ιάκωβο Ρώτα, μαθαίνουμε ότι μία επιστολή του Ρώτα προς τον Κοραή, που «μηνολογείται» 22 Σεπτεμβρίου [1819], δόθηκε στον Κοραή από τον Φ[ιλητά]. Αν και δεν κατονομάζεται από τον Κοραή παρά με το αρχικό του επιθέτου του (Φ), συνάγεται από τα συμφραζόμενα πως πρόκειται για εκείνον. Βλ. Α. Κοραής, *Αλληλογραφία Δ΄ (1817-1822)*, Αθήνα 1982, επιστολή 852, σ. 215.
41. Επιστολή της 4ης Μαΐου 1818, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 7. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 99-100, 539-552.
42. «[...] ετόλμησα να τους υποσχεθώ και τους υπεσχέθην περί σου, φίλτατε, ότι είσαι ο μόνος δυνάμενος να τους ευχαριστήσης και διά της προκοπής σου και διά της χρηστοηθείας σου· όλοι λοιπόν μικροί και μεγάλοι σε περιμένουσι με αγκάλας ανοικτάς. Εδώ ευρίσκεις τον Ρώταν, τον οποίον θέλεις έχει ως άλλον Ασώπιον, ως αδελφόν. Φίλους, γνωρίμους, βιβλία, ησυχίαν και ό,τι θέλεις [...] εγώ σε αφήνω εάν θέλης και βιβλία μου και πεννικά μου και ό,τι άλλο χρειάζεσαι», *ό.π.*
43. Ό. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα 1984 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), σ. 181-210.
44. *Ό.π.*, σ. 190-191.
45. Επιστολή της 4ης Μαΐου 1818, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 7. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 99-100, 539-552.
46. Όπως καταθέτει η Όλγα Κατσιαρδή (Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, ό.π.,* σ. 496, σημ. 135), σύμφωνα με τα Αρχεία της Ελληνικής Κοινότητας της Τεργέστης (Protocollo IV, σ. 90, 3/5/1818), φαίνεται ότι ο Οικονόμος ζητούσε υπερβολικά μεγάλη αμοιβή.
47. Βλ. Ε. Ν. Φραγκίσκος, «Ο ψευδώνυμος επικριτής της *Ποιητικής* του Κων. Οικονόμου στον *Λόγιο Ερμή* και τα κίνητρά του», *Ο Ερανιστής* 21 (1997), 284-300.
48. Επιστολή της 13ης Ιουλίου 1818, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 103-104, 897-900.
49. *Ό.π.*, σ. 189.
50. Πρόκειται στην ουσία για έναν από τους πρώτους (αν όχι τον πρώτο), καθώς και για τον τελευταίο λόγο που απηύθυνε ο Φιλητάς στα μέλη της Ελληνικής Κοινότητας της Τεργέστης. Ο πρώτος δεν έχει ημερομηνία αλλά τοποθετείται στον Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1819, εφόσον ο Φιλητάς αναφέρει ότι είχε ξεκινήσει τα μαθήματα πριν από έξι μήνες. Ουσιαστικά αφορά στον πρώτο απολογισμό του εξαμήνου της περιόδου που επόπτευε ο Φιλητάς. Ο δεύτερος λόγος φέρει ημερομηνία 17 Ιουλίου του 1819 και εκφωνήθηκε με αφορμή την έναρξη των εξετάσεων του Σχολείου, λίγο πριν ο Φιλητάς αποχωρήσει από την Τεργέστη για την Οξφόρδη. Βλ. Ό. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς. Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας», *Μνήμων* 12 (1989), σ. 9-42, όπου και αναδημοσιεύονται οι δύο λόγοι με εκτενή σχολιασμό από τη συγγραφέα.
51. Δ. Προκοπίου, «Demetrii Procopiii Macedonis Moschopolitae, Επιτετμημένη επαρίθμησις των κατά τον παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών, και περί τινων εν τω νυν αιώνι ανθούντων», στο: J. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, Αμβούργο 1722, τ. 11, σ. 769-808.
52. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, ό.π.*, σ. 210-213.

53. «Ιστορία του 1818 έτους, όσον ανήκει εις την Κέρκυραν», *Ερμής ο Λόγιος* 9 (9/5/1819), 355-358. Σχετικά με την ταυτότητα του συγγραφέα του κειμένου η μόνη πληροφορία που δίνεται από το περιοδικό είναι ότι «εστάλθη από Τεργέστης εκ του Osservatore Triestino εξαχθέν». Στη σ. 8 του τετραδίου 304, διαβάζουμε: «εμά εις λόγιον Ερμήν εις το έτος 1819, Αρ. 9, σελ. 355. Ιστορία του 1818 έτους όπου ανήκει εις την Κέρκυραν. μεταφρασθέν».
54. Όπως φαίνεται, η επίσκεψη αυτή αναμενόταν από τον Ιανουάριο του 1819 (γράφει σε επιστολή τον Ιανουάριο του 1819: «Ο Γυλφόρδ ακόμη δεν έφτασε προσμένεται όμως», Επιστολή της 7ης Ιανουαρίου 1819, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 106, 125-128), όμως τελικά πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του ίδιου έτους: «Είχαμε χθες και προχθές εδώ (6 και 7 του παρόντος) τον Κόμητα Γκυλφόρδ, τον Πάτρωνα των Ελλήνων», Επιστολή της 7ης Ιουνίου 1819, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 108.
55. «Πολλά είπαμεν περί σου», γράφει ο Φιλητάς στον Ασώπιο τη δεύτερη ημέρα της παραμονής του Guilford στην Τεργέστη, «εύφημα και καλά, και σκοπόν έχει να σε σύρη εις την Αγγλίαν μετ' ολίγον καιρόν, νομίζω τον ερχόμενον χειμώνα [...]», Επιστολή της 7ης Ιουνίου 1819, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 108, 314-315.
56. Πρόκειται για την αλληλοδιδακτική μέθοδο διδασκαλίας που καθιέρωσαν οι Andrew Bell και Joseph Lancaster στην Αγγλία εκείνη την εποχή.
57. Επιστολή της 7ης Ιουνίου 1819, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 108, 314-315.
58. *Ό.π.*
59. *Ό.π.* Η Ακαδημία βεβαίως δεν ιδρύθηκε τελικά στην Κεφαλονιά, ούτε λειτούργησε το 1820. Βλ. σχετικά, Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Η Ιόνιος Ακαδημία. Το χρονικό της ίδρυσης του πρώτου ελληνικού πανεπιστημίου (1811-1824)*, Αθήνα, 1997, σ. 66-91.
60. Όπως υποστηρίζει η Κατσιαρδή («Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.*, σ. 9-16· πρβλ. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, ό.π.*, σ. 197-198).
61. Επιστολή της 8ης Αυγούστου 1819, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 109, 393-396.
62. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, ό.π.*, σ. 198 και 497, σημ. 152.
63. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.*
64. Επιστολή της 6ης Αυγούστου 1819, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 111-112, 592-594. Στην επιστολή αυτή ο Φιλητάς σημειώνει ότι ξεκίνησε από την Τεργέστη στις 23 Σεπτεμβρίου και λίγο παρακάτω ότι έφτασε στο Παρίσι στις 15 του ίδιου μήνα. Η δεύτερη αυτή ημερομηνία θα πρέπει να ήταν 15 Οκτωβρίου και από παραδρομή ο Φιλητάς να έγραψε 15 Σεπτεμβρίου.
65. *Ό.π.*
66. *Ό.π.*
67. Για τη δραστηριότητα του Φιλητά στην Οξφόρδη, βλ. στον παρόντα τόμο τη συμβολή του Αλέξανδρου Κατσιγιάννη.
68. Επιστολή της 23ης Φεβρουαρίου 1820, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 114, 888-891.
69. Επιστολή της 10ης Μαΐου 1820, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 115, 975-977. Ο Φιλητάς παραφράζει μία αποστροφή του Πυθαγόρα από το έργο *Βίων πράσις* του Λουκιανού, §3: «Το μεν πρώτον ησυχίη μακρή και αφωνίη και πέντε όλων ετέων λαλέειν μηδέν».
70. *Ό.π.*
71. Επιστολή της 10ης Μαΐου 1820, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο

Διαμάντης, *ό.π.*, 115, 975-977. Πιθανόν δε να διέμεινε εκεί μέχρι και τις αρχές Απριλίου, καθώς ο φίλος του Μιχαήλ Σχινάς του γράφει επιστολή από το Παρίσι στις 2/4/1820 και την απευθύνει «τω φίλω Χριστοφόρω Φιλητά εις Λονδίνον». Η επιστολή φυλάσσεται στα ΓΑΚ (Κεντρική Υπηρεσία), Κ47, Συλλογή Λαδά, Τμήμα Γ΄, φάκελος 44.

72. «Έως πότε θέλω μείνει εδώ και εγώ δεν το εξεύρω», *ό.π.*
73. Χ. Φιλητάς, «Τεμάχιον επιστολής», *Ερμής ο Λόγιος* 19 (1/10/1820), 592-595.
74. Τετράδιο 250, σ. 189-193· 287, σ. 174· 305, σ. 140· 316, σ. 45-48.
75. «Christopher Philetas», *The Carthusian* (Ιούνιος 1951), 365. Οφείλω θερμές ευχαριστίες στην Catherine Smith, Αρχειονόμο του Charterhouse, η οποία ανταποκρίθηκε με αμεσότητα και ζέση στο ηλεκτρονικό αίτημά μου για διασταύρωση πληροφοριών περί της φοίτησης του Φιλητά στη σχολή αυτή, αποστέλλοντάς μου τεκμήρια σχετικά με τη φοίτηση του λογίου στο βρετανικό ίδρυμα.
76. *Ό.π.*
77. Σχολιάζοντας στο πρότυπό του για τη σύνταξη της γραμματικής του, ο Φιλητάς αναφέρεται σε έκδοση που δημιουργήθηκε για χρήση στο Charterhouse και εξηγεί: *Γραμματική της λατινικής γλώσσης συνταχθείσα προς χρήσιν του εν Κερκύρα Ακαδημιακού Εφηβείου υπό Χριστ. Φιλητά, Ι. Δ. Προφέσσορος δημοσίου Ελληνικών Γραμμάτων εις την Ιόνιον Ακαδημίαν*. Κέρκυρα 1827, σ. vi-vii (βλ. σχετικά Χιώτης, «Βιογραφία Χριστοφόρου Φιλητά», *ό.π.*, σ. 23).
78. Στο βιβλίο με τους μαθητές της σχολής (R. L. Arrowsmith, *Charterhouse Register 1769-1872*, Λονδίνο 1974), σημειώνεται το βιογραφικό του Φιλητά με ρητή αναφορά στα στοιχεία που προσφέρει ο Russell: «Philetas, Christopher. Aged 30, a Greek, a native of Joannina in Epirus. b. 1787; at Grammenos in Epirus. Studied at Joannina, Corfu and Naples. Director of the Lyceum at Corfu. Day Boy; June - September, 1820. "Brought over into England by the Earl of Guilford, Chancellor of the College at Corfu. He quitted London about November to return to Greece and communicate the mode of instruction which he had witnessed. Public orator in the University of Corfu". (Russell). Professor of Latin Language and Literature in the Ionian Academy 1824-9. Director of the Schools at Zante 1829-40. Returned to the Ionian Academy 1840 and taught there till his death. Professor of Greek Literature in the University of Athens 1866-7, but did not teach there. Author of a Greek Grammar, a collection of literary essays and other works. d. 1867».
79. Επιστολή της 22ας Αυγούστου 1820, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 116, 1075-1076.
80. *Ό.π.*
81. Επιστολή της 22ας Σεπτεμβρίου 1820, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 116, 1076-1078.
82. Επιστολή της 14ης Δεκεμβρίου 1820, ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2. Δημοσιεύεται στο Διαμάντης, *ό.π.*, 116, 1078-1079.
83. Σε επιστολή του στον Guilford από τη Ζάκυνθο τον Μάρτιο του 1822 ο Φιλητάς παραπονούνταν γιατί ενώ ο λόρδος του είχε υποσχεθεί ότι θα επέστρεφε στην Ευρώπη για να συνεχίσει τη μελέτη της αλληλοδιδακτικής μεθόδου (καθώς προφανώς ο Φιλητάς είχε καταστήσει ποικιλοτρόπως σαφές ότι το βραχύ διάστημα της διαμονής του στο Charethouse δεν επαρκούσε) κάτι τέτοιο δεν θα ήταν τελικά εφικτό: «Έλαβα την από Ρώμην γραφήν σας σημειωμένην 5 Φεβρουαρίου, εις την οποίαν με φανερόνετε ότι ανεβάλετε τον ερχομόν σας διά το παρόν, και ελυπήθην ουκ ολίγον, επειδή ούτω θέλω αναγκασθή να μείνω εδώ και τον άλλον χρόνον, ενώ η εξοχότης σας με είχεν ειπή πέρυσιν ότι έμελλα να επιστρέψω πάλιν εις Ευρώπην εις παρατήρησιν εντελεστέραν των Μεθοδικών σχολείων της Ελβετίας, Γαλλίας

και Σκωτίας, επειδή και ο καιρός πολλά ολίγος με ήτον της διατριβής μου εις το Charter-house Scool [sic] και εκείνο το σχολείον δεν με έδωκε του πράγματος όσην εστοχαζόμην ιδέαν». Λίγο πιο κάτω στην ίδια επιστολή ο Φιλητάς επαναλαμβάνει την ιδέα να πραγματοποιήσει αυτό το ταξίδι το οποίο θα του ήταν πολλαπλώς χρήσιμο («και εις το μεταξύ να με δώσετε διαταγάς να κάμω τον εγγύς Μάϊον ή Ιούνιον ένα ταξείδιον εις την Ευρώπην εις παρατήρησιν των συστημάτων της Ελβετίας, της Γαλλίας, και τελευταίον της Σκωτίας, συστημάτων γενομένων εξεπίτηδες διά την διδασκαλίαν της Ελληνικής και Λατινικής γλώσσης, της Γεωγραφίας και της Ιστορίας, διά να γίνη το πράγμα τέλειον, κτήμα ες αεί»). Επιστολή του Φιλητά προς τον Guilford με ημερομηνία 18/3/1822. Η επιστολή αυτή όπως και 7 ακόμη σχετικές με τον Φιλητά επιστολές φυλάσσονται στην Βρετανική Βιβλιοθήκη του Λονδίνου στο Τμήμα Χειρογράφων («Western Manuscipts, Guilford Papers, Add MS 88900/1/13-68: The Ionian Academy (1815-1827)») και εκδίδονται στον παρόντα τόμο από την Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη. Οφείλουμε θερμές ευχαριστίες στον φίλο μουσικολόγο και συνθέτη Κωστή Ζουλιάτη, ο οποίος φωτογράφισε τις οκτώ επιστολές του Φιλητά καθώς και μία επιστολή προς τον Φιλητά, που εντόπισε ο ίδιος.

84. Τα στοιχεία προέρχονται από δύο έγγραφα, που φυλάσσονται στα ΓΑΚ, Κεντρική υπηρεσία (Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96, φάκελοι 3 και 4) που περιγράφουν τις επαγγελματικές δραστηριότητες του Φιλητά από το 1821 έως το 1865 και 1867 αντίστοιχα και είναι γραμμένα από το χέρι του ίδιου του Φιλητά. Ο τρόπος σύνταξης του εγγράφου, που, μεταξύ άλλων καταμετρά τα έτη, τους μήνες αλλά και τις ημέρες εργασίας μοιάζει να έχει φτιαχτεί για λόγους τυπικούς της υπηρεσίας ή για την απονομή της σύνταξης. Παρά το λεπτομερές του πράγματος (δηλαδή την ακριβή δήλωση ημερομηνίας έναρξης και λήξης κάθε ιδιότητας του Φιλητά), παρατηρείται κατά περίπτωση μικρή απόκλιση –ημερών– μεταξύ των στοιχείων που παραθέτουν τα δύο έγγραφα, η οποία δεν θα μπορούσε να οφείλεται σε διαφορά παλαιού και νέου ημερολογίου. Μοιάζει περισσότερο σαν να συντάχθηκαν σε διαφορετικό χρόνο και να έγινε διαφορετικός υπολογισμός. Έτσι σύμφωνα με το έγγραφο του φακέλου 3 ο Φιλητάς διορίστηκε την 1 Μαΐου 1821 ως «Διοργανωτής της εν τοις σχολείοις των Ιονίων νήσων διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσης κατά το σύστημα του εν Λονδίνω Charter house School», ενώ σύμφωνα με εκείνο του φακέλου 4 διορίστηκε στις 19/4/1821 ως «Εισαγωγεύς διδακτικών μεθόδων εις τα ελληνικά σχολεία των νήσων». Ενώ σε άλλες περιπτώσεις οι ημερομηνίες αποκλίνουν μια ή και πέντε ημέρες μεταξύ τους.
85. Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Αρχείο Γκίλφορντ Φ IV 49. Επιστολή της 16ης Ιουνίου 1821.
86. Στις 30 Μαΐου 1822 βρίσκεται στη Ζάκυνθο, στις 8 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους στην Κέρκυρα, στις 30 Απριλίου του 1823 στην Κέρκυρα. Βλ. ΕΒΕ, Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2, Ι.
87. *Ελληνικής Γραμματικής στοιχεία τα πρώτα 1822* (45 φύλλα τα έξι τελευταία λευκά), ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Κ 47, Συλλογή Λαδά, Τμήμα Γ΄, φάκελος 50 *και Ελληνικής Γραμματικής Στοιχεία τα πρώτα υπό Χριστ. Φιλητά Ι. Δρ του εξ Ιωαννίνων 1822.* Δεμένο τετράδιο 55 γραμμένων φύλλων και πολλών κενών όχι από το χέρι του Φιλητά. Περιλαμβάνει σημειώσεις/προσθήκες από το χέρι του Φιλητά. Στο οπισθόφυλλο σημειώνεται με τα γράμματα του Φιλητά: «Τέλος της Γραμματικής υπό του Ιππ. Δρ. Χριστοφόρου Φιλητά 1822» (ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Κ 47, Συλλογή Λαδά, Τμήμα Γ΄, φάκελος 52). Η προσθήκη στο οπισθόφυλλο χρονολογείται μετά το 1827, οπότε και ο Φιλητάς τιμήθηκε με τον τίτλο του ιππότη (βλ. παρακάτω).
88. Περισσότερα σχετικά με το θέμα αυτό βλ. στον παρόντα τόμο τη συμβολή της Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη.

89. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96, φάκελοι 3 και 4.
90. Η ηλικία της Βασιλικής προκύπτει από έγγραφο σχετικό με τη βάπτιση της τελευταίας τους κόρης Πηνελόπης (βλ. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Κ 47, Συλλογή Λαδά, Τμήμα Γ΄, φάκελος 49).
91. Βλ. ΓΑΚ Κερκύρας, Ληξιαρχεία Εκκλησιών, Βιβλίον Γάμων της Ενορίας Φανερωμένη των Ξένων, φάκελος 117α. Σε επιστολή που σώζεται στο Αρχείο Ασωπίου της ΕΒΕ και με την οποία ο Φιλητάς προσκαλούσε τον Ασώπιο και τη σύζυγό του στον γάμο του, διαβάζουμε: «Ο δρ. Χριστόφορος Φιλητάς παρακαλεί τον προφέσορα κύριον δρ. Κωνσταντίνον Ασώπιον και την αυτού κυρίαν να παρευρεθούν εις το στεφάνωμά του αύριον Κυριακή 12 τρέχοντος [= Ιουνίου], 8 μ.μ.», Αρχείο Ασωπίου, Αρχειακό κουτί 2, Ι. Προφανώς η πρόσκληση χρησιμοποιούσε το νέο ημερολόγιο ενώ στο έγγραφο χρησιμοποιούνταν το παλαιό. Η ίδια ημερομηνία καταγράφεται από τον ίδιο τον Φιλητά στην πρώτη σελίδα του τετραδίου 301 της Βουλής των Ελλήνων: «εστεφανώθην = 12 Ιουνίου 1825 εν Κερκύρα». Σχετικά με την πληροφορία ότι κουμπάρος ήταν ο Guilford, υπάρχει και στον Μπέτη (*ό.π.*, σ. 40), με παραπομπές στα «Ι. Λαμπρίδη, Ηπ. Μελετ. Γ΄ σελ. 66» και «Στέφ. Μπέτη, *Γραμμενιατιακά Η*, Ημ. 1983 σελ. 244-6». Προς διευκόλυνση μελλοντικής έρευνας σημειώνουμε ότι η εν λόγω μελέτη του Ιωάννη Λαμπρίδη κυκλοφορεί σε δύο εκδόσεις με παρόμοιους τίτλους. Πρόκειται για το Ιωάννης Λαμπρίδης, ιατρός εν Ιωαννίνοις, *Ηπειρώτικα Μελετήματα,* τεύχος τρίτον, Κουρεντιακά και Τσαρκοβιστιακά, Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Βλαστού Βαρβαρήγου, 1888, έκδοση που ανατυπώνεται αναστατικά στο Ιωάννης Λαμπρίδης, *Β΄, Ηπειρωτικά Μελετήματα (τεύχη 1-10)*, Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 1971. Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον Κωνσταντίνο Γαρίτση για την ηλεκτρονική παραχώρηση του σχετικού εντύπου. Ως προς το κείμενο του Μπέτη στα *Γραμμενιατιακά* δεν κατέστη δυνατή η αυτοψία.
92. «Διά του παρόντος γράμματος φανερώνομεν οι κάτωθι υπογεγραμμένοι Θεόδωρος Μανάρης και η σύζυγός του Ελένη Κυριακού Μπούμπα, οίτινες με την ευχήν των και με μεγάλην των ευχαρίστησιν, συμφώνως μετά του κυρίου Χριστοδούλου Φιλητά, γαμβρού των εις την κόρην των Βασιλικήν, οπού εν τω μέσω σοφολογιώτατος κύριος Αθανάσιος Ψαλίδας εσυμφώνησαν [sic] ούτως [...]», ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Κ 47, Συλλογή Λαδά, Τμήμα Γ΄, φάκελος 44.
93. Όπως προκύπτει από το έγγραφο της βάπτισής της (ΓΑΚ Κερκύρας, Ληξιαρχεία Εκκλησιών, Ενορία Φανερωμένη των Ξένων, φάκελος 117).
94. ΓΑΚ Κερκύρας, Ληξιαρχεία Εκκλησιών, Ενορία Φανερωμένη των Ξένων, φάκελος 117α.
95. *Γραμματική της λατινικής γλώσσης, ό.π.*.
96. Χιώτης, «Βιογραφία Χριστοφόρου Φιλητά», *ό.π.,* σ. 23.
97. *Ό.π.*, σ. vi-vii.
98. *Ό.π.*, σ. 23-24.
99. *Γραμματική της ελληνικής γλώσσης εκ της γερμανικής γεγραμμένης Φιλίππου Βουττμάννου, μεταφρασθείσα και μεταρρυθμισθείσα υπό Στεφάνου Οικονόμου ιατρού, εις χρήσιν του κατά την Σμύρνην φιλολογικού γυμνασίου*, Βιέννη 1812.
100. Βλ. σημ. 87.
101. *Λόγος εκφωνηθείς τη κθ΄ Μαΐου, αωκδ΄ κατά την τελετήν την επί τη συστάσει του Ιονικού Πανεπιστημίου, υπό Χριστ. Φιλητά, ιατρού, Φιλολογίας διδασκάλου εν αυτώ και κατά το ενεστώς έτος κοσμήτορος*, Κέρκυρα 1824 και *Προς τους νέους. Λόγος εκφωνηθείς υπό του δόκτορος Χριστ. Φιλητά. Εις έναρξιν του σπουδαστικού έτους 1824-1825*, [Κέρκυρα] 1824.
102. Χιώτης, «Βιογραφία Χριστοφόρου Φιλητά», *ό.π.,* σ. 38.
103. *Ό.π.* σ. 39.
104. ΓΑΚ Κερκύρας, Ληξιαρχεία Εκκλησιών, Ενορία Φανερωμένη των Ξένων, φάκελος 117α.
105. Πλήθος επιστολών διασώζονται αταξινόμητες στα ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία (Συλλογή Βλαχογιάννη, φάκελος 4).

106. Στη Βιβλιοθήκη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης σώζεται χειρόγραφος δερματόδετος τόμος 445 σελίδων, διαστάσεων 20x14 που περιέχει την Πολιτική Γεωγραφία του Φιλητά, αντιγραμμένη από το χέρι του γιου του: *Πολιτικής Γεωγραφίας συντεθέντα υπό του Δρος Χ. Φιλητά, Καθηγητού των Ελληνικών Γραμμάτων εν τη Ιονίω Ακαδημία, αντιγραφέντα υπό Δημ. Φιλητά, Κέρκυρα, 1843.*
107. Στα ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Κ 47, Συλλογή Λαδά, Τμήμα Γ΄, φάκελος 44.
108. Στα ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, σώζεται χειρόγραφος τόμος από το χέρι του Δημήτριου Φιλητά με σημειώσεις από τα μαθήματα Φιλοσοφίας του Francesco Orioli, που μαρτυρούν ότι ο μεγάλος γιος του Φιλητά παρακολούθησε το έτος 1845-1846 τα μαθήματα του Ιταλού καθηγητή στην Ιόνιο Ακαδημία: *Lezioni di Filosofia Razionale e Morale di Francesco Orioli, professore di filosofia, fisica sperimentale di storia naturale nell'Università Ionia, scritte da Demetrio C. Filitàs durante l'anno scolastico 1845-6, Corfu* (ΓΑΚ-Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, χφ. 223). Ο τόμος είχε, έως πρόσφατα, αποδοθεί, εκ παραδρομής, στον Χριστόφορο Φιλητά.
109. Επιστολή του Φιλητά προς τον Guilford με ημερομηνία 18/6/1827. Βρετανική Βιβλιοθήκη, *ό.π.*
110. *Ό.π.*
111. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96, φάκελος 4, έγγραφο με τη σταδιοδρομία του Φιλητά. Πρβλ. Μπέτης, *ό.π.*, σ. 41-43 και Ν. Κ. Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στη Ζάκυνθο. Τα κρίσιμα χρόνια 1797-1864*, Αθήνα 2021, σ. 197-200 και 251.
112. Χιώτης, «Βιογραφία Χριστοφόρου Φιλητά», *ό.π.,* σ. 41.
113. *Ό.π.*
114. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Κ 47, Συλλογή Λαδά, Τμήμα Γ΄, φάκελος 49.
115. Χιώτης, «Βιογραφία Χριστοφόρου Φιλητά», *ό.π.,* σ. 42.
116. *Ιλίου Πέρσις, ήτοι Π. Ουϊργιλίου Μάρωνος Αινειάδος βιβλίον το δεύτερον εκφρασθέν ελληνικοίς ηρωϊκοίς έπεσιν εξαμέτροις ομούτι ισαρίθμοις τοις ρωμαϊκοίς,* Κέρκυρα 1847. Το χειρόγραφο προσχέδιο φυλάσσεται στα ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96.
117. Χιώτης, «Βιογραφία Χριστοφόρου Φιλητά», *ό.π.,* σ. 43.
118. Η πληροφορία προέρχεται από επιστολή του Χριστόφορου Φιλητά προς τον γιο του Δημήτριο, με ημερομηνία 16 Ιανουαρίου 1849, στο τέλος της οποίας όλα τα μέλη της οικογένειας σημειώνουν κάποια νέα τους, σε αυτό και η είδηση από την Ελένη για τα μαθήματα ζωγραφικής με τον Ασπιώτη. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96, φάκελος 4.
119. ΓΑΚ Κερκύρας, Αποβιωτήρια Έτους 1848.
120. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96, φάκελος 4, λυτό έγγραφο με την επαγγελματική δραστηριότητα του Φιλητά, καταγεγραμμένη σε πίνακα. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται και από δημοσίευμα στην *Gazzetta Ionia* (φύλλο 100 του 1832), βλ. Μπέτης, *ό.π.,* σ. 43.
121. Στα κατάλοιπα του Φιλητά στα ΓΑΚ, αλλά κυριότερα στο Αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, σώζονται πολλές σημειώσεις του Φιλητά για το ζήτημα αυτό, που από μόνο του αποτελεί ένα ξεχωριστό ερευνητικό κεφάλαιο.
122. ΓΑΚ Κερκύρας, Εκτελεστική Αστυνομία, φάκ. 300.
123. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96, φάκελος 4, λυτό έγγραφο με την επαγγελματική δραστηριότητα του Φιλητά, καταγεγραμμένη σε πίνακα και αντίστοιχο έγγραφο του φακ. 3.
124. Όπως συνάγεται από επιστολή με ημερομηνία 28/4/1842 προς τον «Κον Φιλητάν, εις Αθήνας», ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96, φάκελος 4.

125. Το επίσημο έγγραφο της βάπτισης της Πηνελόπης (που έλαβε χώρα στις 4/12/1842) έχει προστεθεί χειρόγραφη σημείωση με την ημερομηνία γέννησή της: 7/10/1842 (ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Κ 47, Συλλογή Λαδά, Τμήμα Γ΄, φάκελος 49). Βλ και τη χειρόγραφη αίτηση με τα στοιχεία οικογενειακής κατάστασης της χήρας του Φιλητά και της άγαμης κόρης του Πηνελόπης με σκοπό την παραλαβή της σύνταξης του εκλιπόντος (ΓΑΚ Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96, φάκελος 4).
126. ΓΑΚ Κερκύρας, Αποβιωτήρια 1848.
127. ΓΑΚ Κερκύρας, Αποβιωτήρια 1847.
128. Βλ. πιο κάτω, «Εργογραφία».
129. Τα τετράδια 250, 301, 306, 310, 316 και 347 περιλαμβάνουν επιγραφικά.
130. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96, φάκελος 4 και Κ 47, Συλλογή Λαδά, Τμήμα Γ΄, φάκελοι 51 και 52.
131. Στο Αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας φυλάσσονται δύο φάκελοι με σημειώσεις αλλά και κείμενα του Φιλητά για ζητήματα Επιγραφικής, καθώς και το Πέμπτο βιβλίο *(Iscrizioni)* από το *Delle cose Corciresi* του Ανδρέα Μουστοξύδη (Κέρκυρα 1848) που είναι αφιερωμένο στις Επιγραφές και βρίθει αναφορών στον Φιλητά.
132. *Η Υπεράσπισις της Γραικικής Εκκλησίας εσχάτως προσβληθείσης υπό Δομινίκου Τεϊξέϊρα – Σύγγραμμα Στυλιανού Βλασοπούλου Κερκυραίου μεταφρασθέν εκ της Ιταλικής Γλώσσης και με σημειώσεις τινας συνοδευθέν, υπό Χριστ. Φιλητά*, Αθήνα, 1848.
133. Βλ. Δ. Πολυχρονάκης – Α. Κατσιγιάννης – Σ. Κουρμπανά – Κ. Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς και τα δεκαέξι χειρόγραφα τετράδιά του στη Βιβλιοθήκη της Βουλής: Προθέσεις και προϋποθέσεις των απαρχών της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής γραμματείας», *Παλίμψηστον* 37 (φθινόπωρο 2020), 153-182.
134. «Φιλολογικά Πάρεργα Χριστοφόρου Φιλητά. Περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού του Στουδίτου και Παχωμίου Ρουζάνου. Επιστολιμαία διάλεξις», *Θελξινόη* 21 (1856), 392-400· 22 (1856), 448-455· 23 (1856), 488-497.
135. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96.
136. Στα ΓΑΚ, σώζονται δύο επιστολές του Ραγκαβή, η μια καλλιγραφημένη στα γαλλικά με ημερομηνία 1/11/1848, που φέρει την υπογραφή μόνο του Ραγκαβή (ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Κ 47, Συλλογή Λαδά, Τμήμα Γ΄, φάκελος 44) και η δεύτερη στα ελληνικά από το χέρι του Ραγκαβή με ημερομηνία 8 Ιανουαρίου 1849 (ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96, φάκελος 4) που πιστοποιούν το γεγονός της απονομής του διπλώματος, το οποίο –αν και λανθάνει– φαίνεται πως εστάλη στον Φιλητά μαζί με την πρώτη επιστολή.
137. Το γεγονός μας είναι γνωστό από επιστολή του γιου του Φιλητά Δημήτριου (με ημερομηνία 6/2/1849) στην οποία σημειώνεται: «Σεβαστοί μου γονείς, την επιστολήν ταύτην σάς γράφω, με πλήρη της ψυχής μου αγαλλίασιν και χαράν φανερόνωντάς [sic] σας ότι κατά την προχθεσινήν πέμπτην εορτήν της χαριεστάτης βασιλίσσης μας, απενεμήθη προς Υμάς ο χρυσούς σταυρός του Σωτήρος, ως και εις τον Σολωμόν και Ζαμπέλιον [...]», ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96, φάκελος 4. Αν και ο Σολωμός απουσιάζει –παραδόξως– εντελώς από τα τετράδια του Φιλητά, οι αναφορές στον Ζαμπέλιο είναι άφθονες. Βλ. π.χ. στο τετράδιο 302, φ. 6ν, όπου ο Φιλητάς παραπέμπει ρητά στα *Άσματα δημοτικά* του Ζαμπέλιου: «ίδ. άσματα Δημοτικά της Ελλάδος εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού Υπό Σπυρίδωνος Ζαμπελίου Λευκαδίου, Κερκύρα, Τυπογρ. Ερμής, Α. Τερζάκης & Θ. Ρωμαίος 1852, 8ο»), αντιστοίχως και στο φ. 14ν του ίδιου τετραδίου.
138. Σε επιστολή του από την Κέρκυρα, προς άγνωστο παραλήπτη στην Αγγλία, με ημερομηνία 26/11/1852, ο Φιλητάς σημειώνει πως στέλνει την επιστολή αυτή μαζί με κάποια κείμενά του μέσω «του φίλου κυρίου Κάλβου». ΓΑΚ, Κ 47, Συλλογή Λαδά, Τμήμα Γ΄, φάκελος 44.

139. «Κατάστασις των υπαλλήλων του προσωπικού της Ιονίου Ακαδημίας», *ό.π.*
140. «Εμμ. Γλυζώνιος», *Πανδώρα* 204 (15/9/1858), 273-281 και «Χειρόγραφα», *Πανδώρα* 211 (1/1/1859), 441-447. Για τη σχέση του Φιλητά με τη βυζαντινή γραμματεία, βλ. στον παρόντα τόμο τη συμβολή του Κωνσταντίνου Χρυσόγελου.
141. Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, Αρχείο Γραμματείας Συγκλήτου, Αρχείο Λυτών Εγγράφων Πρωτοκόλλου, Ακαδημαϊκό έτος 1865-1866, Διορισμός Καθηγητών (Προκήρυξη πληρώσεως εδρών και άλλες διαδικασίες). Διαθέσιμο διαδικτυακά εδώ: https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/61079#contents (πρόσβαση 10-12-2019).
142. Το έγγραφο δεν φέρει καμία υπογραφή.
143. ΓΑΚ Κερκύρας, Αποβιωτήρια 1867. Πρβλ. και την επιστολή της χήρας του Φιλητά στον εξάδελφό της με ημερομηνία 4/9/1867 (ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, φάκελος 4).
144. Βλ. αναλυτικά, Πολυχρονάκης – Κατσιγιάννης – Κουρμπανά – Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς…», *ό.π.*

Χαρτογραφώντας την ιστορία της νεοελληνικής λογιοσύνης. Ο Χριστόφορος Φιλητάς στην Οξφόρδη (1819-1820)

Αλέξανδρος Κατσιγιάννης

> Σε συγχαίρω ότι ηξιώθης να ιδής το επίσημον διά την ήπειρον της Ευρώπης Οξώνιον. Η εις αυτήν διατριβή σου έχει και άλλο καλόν. Σε συνηθίζει και ολίγον εις την μοναχικήν ζωήν, την οποίαν μελετώσι να εισάξουν εις την μέλλουσαν Ακαδημίαν ή Πανεπιστήμιον των Ιονικών Επτανήσων. Πρέπει και να συνηθίσης να αποδέχεσαι και να επαινής ό,τι είναι Βρεταννικόν και υπερωκεάνειον· και να καταφρονής, ό,τι μυρίζει ή τον υλικο-εμπειρισμόν των Γάλλων, ή το μεταφυσικόν και μετέωρον πνεύμα των Γερμανών· in medio virtus. Αυτήν την ευρίσκεις εις την Αγγλικήν παιδείαν. Προσπάθησε μόνον να αρπάξης όσην ημπορέσεις.[1]

Αυτά γράφει τον Ιανουάριο του 1820 ο Αθανάσιος Βογορίδης από το Παρίσι στον Χριστόφορο Φιλητά. Ο Φιλητάς είχε καταφτάσει στην Οξφόρδη στις 29 Σεπτεμβρίου του 1819, πραγματοποιώντας και μια ολιγοήμερη στάση στο Παρίσι στις 15 του μηνός, προκειμένου να ξανασυναντήσει τους οικείους του συναδέλφους και φίλους: τον Κωνσταντίνο Πολυχρονιάδη, τον Γεώργιο Γλαράκη, τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο και φυσικά τον γέροντα Κοραή, ο οποίος ταλαιπωρούνταν από «αρρώστιαν δεινήν» αλλά και από «αχρηματίαν».[2] Έτσι ενημερώνει ο Φιλητάς, σε επιστολή του από την Οξφόρδη τον Νοέμβριο του 1819, τον αγαπημένο του φίλο Κωνσταντίνο Ασώπιο, ο οποίος έχει εγκατασταθεί πια στο Γκέτινγκεν.[3] Πρόκειται για τη μαγιά αυτή των λογίων και διδασκάλων, όλοι λίγο μετά τα τριάντα τους, οι οποίοι σπούδασαν τα χρόνια 1815-1820 σε ιδρύματα του εξωτερικού (Ιταλία, Γαλλία, Γερμανία) και συγχρωτίστηκαν και συνεργάστηκαν, άλλοι λιγότερο και άλλοι περισσότερο, με τον Αδαμάντιο Κοραή. Σε λίγο καιρό, θα κινούσαν, άλλοι από την Πίζα, άλλοι από την Μασσαλία και άλλοι μέσω της ηπειρωτικής Ευρώπης για την επαναστατημένη Ελλάδα ή τα νησιά του Ιονίου ώστε να προσφέρουν τα φώτα τους και τις υπηρεσίες τους στις ανάγκες του Αγώνα ή στις υπό διαμόρφωση υποτυπώδεις εκπαιδευτικές δομές.[4]

Ο Φιλητάς, αφήνοντας πίσω τις διδασκαλικές και διοικητικές του υποχρεώσεις στη σχολή της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης, την οποία συνδιηύθυνε μαζί με τον Ιάκωβο Ρώτα στα 1819,[5] εγκαθίσταται στην Οξφόρδη κι έπειτα για λίγους μήνες στο Charterhouse στο Surrey, λίγο έξω από το Λονδίνο, μετά από εντολή του λόρδου Guilford. Ο τελευταίος αποφάσισε να χρηματοδοτήσει τον Φιλητά με δικούς του πόρους και τη συγκατάθεση της αγγλικής κυβέρνησης των Επτανήσων, προκειμένου να εκπαιδευτεί πάνω στην αλληλοδιδακτική μέθοδο, να πλουτίσει τις γνώσεις του σε ιδρύματα του εξωτερικού για περίπου έναν χρόνο, κι έπειτα να εγκατασταθεί στα Επτά-

νησα προσφέροντας τις υπηρεσίες του στις εκπαιδευτικές δομές των νησιών. Απώτερος στόχος του Guilford ήταν η στελέχωση της Ιονίου Ακαδημίας, η οποία όμως, όπως είναι γνωστό, ιδρύθηκε με καθυστέρηση στα 1824.[6]

Όμως, τα πράγματα δεν πήγαν ακριβώς βάσει σχεδίου, καθώς ο Φιλητάς δεν πρόλαβε να ασκηθεί στην αλληλοδιδακτική στο Charterhouse, όπως ενημερώνει τον Guilford με επιστολή του στις 18/03/1822.[7] Όχι μόνο ο χρόνος που πέρασε στο Λονδίνο ήταν ελάχιστος, αλλά και η κατάσταση των σχολείων της Ζακύνθου στα 1822 ήταν αποτρεπτική για την εφαρμογή της μεθόδου της αλληλοδιδακτικής. Αφού λοιπόν ο κύριος λόγος της διαμονής του Φιλητά στην Αγγλία, η εκμάθηση της αλληλοδιδακτικής μεθόδου δηλαδή, δεν φαίνεται να καρποφόρησε ιδιαίτερα, ενώ ταυτόχρονα ούτε στα Επτάνησα υπήρχαν οι υποδομές για την εφαρμογή της μεθόδου, προκύπτει το εύλογο ερώτημα: Τι έκανε ο Χριστόφορος στη Δύση; Και πιο συγκεκριμένα, τι έκανε ο Φιλητάς κατά την ολιγόμηνη διαμονή του στην Οξφόρδη; Άρπαξε τελικά όσα μπορούσε, όπως τον συμβούλευε ο Βογορίδης; Ποια ήταν η διαδρομή του έως το 1824, όταν εκφώνησε τον λόγο κατά την ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας μπροστά σε εκατόν πενήντα φοιτητές, οι οποίοι «κληθέντες Φιλόλογοι έφερον στολήν εκ χιτωνίσκου, χλαμύδος κυανοχρόου και πετάσου αρχαϊκού σχήματος»;[8]

Τα δεκαέξι χειρόγραφα τετράδιά του, τα οποία σώζονται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, σκιαγραφούν μιαν ικανοποιητική απάντηση, αλλά κυρίως τροφοδοτούν περαιτέρω προβληματισμούς και ερωτήματα. Τα τετράδια καλύπτουν ένα χρονικό ανάπτυγμα περίπου πενήντα ετών, όσο και η ενεργός δράση του Φιλητά στον χώρο των γραμμάτων και της εκπαίδευσης, από τα όψιμα προεπαναστατικά χρόνια έως τα μέσα της δεκαετίας του 1860. Η ποικίλη ύλη τους είναι ενδεικτική των ενδιαφερόντων ενός λογίου και διδασκάλου υψηλής στάθμης του 19ου αιώνα.[9] Η απόλυτη χρονολόγηση των τετραδίων είναι αδύνατη, καθώς ο συντάκτης τους επέστρεφε σε διάφορες περιόδους με προσθήκες ή και διορθώσεις. Ωστόσο μπορούμε με ασφάλεια να διακρίνουμε ποια τετράδια ανήκουν στην πρώιμη φάση της φιλολογικής του δράσης (1818-1824) και ποια μπορούν να τοποθετηθούν σε μιαν οψιμότερη περίοδο, στις αρχές της δεκαετίας του 1840, όταν ο Φιλητάς έχει εγκατασταθεί μόνιμα πια στην Κέρκυρα.

Ασφαλή δείκτη πρωιμότητας αποτελούν οι επιτόπιες έρευνες και οι αυτοψίες του Φιλητά σε χειρόγραφα ή έντυπα στην Βοδληιανή Βιβλιοθήκη της Οξφόρδης, στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού και στη Μαρκιανή βιβλιοθήκη της Βενετίας, όπως και οι επιτόπιες αναλύσεις επιγραφών σε Τεργέστη και Βενετία, οι οποίες καταγράφονται στα τετράδια. Οι εγγραφές του αντιστοιχούν στα βιογραφικά στοιχεία που έχουμε συγκεντρώσει, σχετικά με τις μετακινήσεις του και τις δράσεις του σε πόλεις της Ευρώπης.[10] Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα τετράδια με ταξινομικό αριθμό 250, 287, 310 και 347 είναι τα πρωιμότερα και μέσω αυτών μπορούμε να ιχνηλατήσουμε, μεταξύ άλλων, τις δράσεις του Φιλητά στην Οξφόρδη.

Η σύμμεικτη ύλη των τετραδίων μας εισάγει στο εν μέρει ακατάστατο και εν μέρει τακτοποιημένο γραφείο του φιλολόγου Φιλητά, εκεί όπου αγωνίζεται να εξακριβώσει την ορθότητα των πηγών, να αναμετρηθεί ερμηνευτικά ή και εκδοτικά με τα κείμενα και κυρίως να καταστρώσει τα σχέδιά του για μελλοντικές πιο σύνθετες εργασίες. Οι κύριες θεματικές της ύλης των τετραδίων είναι οι ακόλουθες:

- Εκτενή και σύντομα εργοβιογραφικά σημειώματα Ελλήνων λογίων από τον 14ο έως και τον 19ο αιώνα, με βάση δευτερογενή, ξενόγλωσση κυρίως, βιβλιογραφία. Οι πληροφορίες αυτές (από τον Βησσαρίωνα και τον Μάξιμο Μαργούνιο, έως τον Γεώργιο Σακελλάριο και τον Αδαμάντιο Κοραή) καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος των τετραδίων, ενώ υπάρχουν πολλές επικαλύψεις και σταδιακές προσθήκες, εκτενείς ή και επιγραμματικές, σε πολλά λήμματα.
- Βιβλιογράφηση ελληνικών εντύπων, από αυτοψία σε βιβλιοθήκες της Ευρώπης, με έμφαση στα λογοτεχνικά αναγνώσματα του νέου ελληνισμού (ΑΝΕ). Βιβλιογράφηση από αυτοψία στην πλούσια βιβλιοθήκη του Guilford στην Κέρκυρα.[11]
- Σύνταξη λεξιλογίων, λεξικογραφικών και γλωσσογραφικών εργασιών, με βάση δημώδη και δημοτικά λογοτεχνικά κείμενα, αλλά και με τη βοήθεια δευτερογενούς βιβλιογραφίας, όπως είναι τα έργα του Κρούσιου και του Du Cange.
- Συλλογή παροιμιών, με πηγές τα χειρόγραφα του Παρθενίου Κατζιούλη και το λεξικό παροιμιών του Du Cange. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, αποτελεί προϊόν επιτόπιας καταγραφής από τον Φιλητά στη Ζάκυνθο ή στην Κέρκυρα.
- Σημειώσεις για σύνταξη μιας «Γραικικής Γραμματικής».
- Συλλογή και ανάλυση αρχαίων επιγραφών από επιτόπια έρευνα και κυρίως από δευτερογενή ξενόγλωσση βιβλιογραφία.
- Σχεδιάσματα εργασιών για την ιστορία ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων του εξωτερικού (Τεργέστη, Βενετία, Ρώμη) και της Ηπείρου.
- Εθνολογικές σημειώσεις (Βλάχοι, Αλβανοί, Σλαβικό ζήτημα).[12]

Στα τετράδια καταγράφεται η αγωνία της εξακρίβωσης σε νερά εν πολλοίς αχαρτογράφητα την εποχή εκείνη, όπως της παλαιότερης νεοελληνικής γραμματείας, της νεοελληνικής γλώσσας και της ιστορίας της παιδείας από το 1453 και εξής, μεταξύ άλλων. Η μάχη αυτή σε δύο μέτωπα, με την αποσπασματικότητα των πρωτογενών πηγών και τον έλεγχο της δευτερογενούς βιβλιογραφίας, εμπίπτει σε ένα νεωτερικό πλαίσιο, ενώ αποτελεί ταυτόχρονα και ταυτοτικό ζήτημα της νεοελληνικής φιλολογικής συνείδησης, η οποία ξεκινά να καλλιεργείται δειλά-δειλά στις αρχές του 19ου αιώνα και να παίρνει σάρκα και οστά από το 1830 κι έπειτα. Η επίγνωση της προϊστορίας και η αίσθηση της επιμήκυνσης του νήματος που ενώνει τον Κρούσιο με τον Αλλάτιο, τον Pierre Bayle με τον Bernard de Montfaucon, τον Peter Lambeck με τον Humphrey Hody και τον Simone Porzio με τον Du Cange, είναι ανάγλυφη στα τετράδια.[13] Επομένως, βρισκόμαστε μπροστά σε κάτι παραπάνω από τα ξερά δελτία ενός ερευνητή· βρισκόμαστε μπροστά σε εν μέρει σπασμωδικές και εν μέρει συνθεμένες προσπάθειες συγκρότησης ενός νέου πεδίου, εκείνου της νεοελληνικής φιλολογίας.

Χαρτογραφώντας το πεδίο: Έντυπα και χειρόγραφα της Βοδληιανής

Η σχεδόν ετήσια διαμονή του Φιλητά στην Οξφόρδη μπορεί να χαρακτηριστεί με δύο λέξεις: μοναξιά και μελέτη. Όταν ο Δημήτριος Σχινάς, φίλος και σύνδεσμος του Φιλητά στην Αγγλία, του γράφει τον Απρίλιο του 1820 από το Dover, ξεκινά την επιστολή του ως εξής: «Τόση, καλέ, σιωπή, ακούω να με λέγης, υποφέρεται; Και τι άλλο προσμένεις από μοναξιάν και μονάζοντα παρά σιωπήν; Αυτός πρέπει τώρα να με γράφης

συχνότερα, και να με λέγης τα κατά τον βίον».[14] Η σιωπή και η μοναξιά όμως δεν σήμαιναν και πλήρη ακινησία. Ο Φιλητάς γράφει τον Μάιο της ίδιας χρονιάς στον Ασώπιο: «Εγώ εις τας Αγγλικάς Αθήνας σχεδόν είμαι καταδικασμένος εις την Πυθαγορικήν πειθαρχείαν […] ολίγους βλέπω, επειδή όλοι είναι εις τα κοινόβιά των σπουδάζοντες ή προσευχόμενοι, και εγώ λοιπόν ή διαβάζω ή περιδιαβάζω».[15]

Στην Οξφόρδη, ο Φιλητάς παρακολουθεί διαλέξεις και μαθήματα, για τα οποία όμως δεν μας αφήνει πληροφορίες, ενώ συνδιαλέγεται με επιφανείς Άγγλους λογίους και περιηγητές, όπως ο William Martin Leake και ο Edward Dodwell, για ζητήματα αρχαιολογίας και κλασικής γραμματείας.[16] Επιπλέον, έρχεται σε επαφή με τον αγγλικό επιστημονικό περιοδικό τύπο, τον οποίον αποδελτιώνει και αντιγράφει, προσπαθώντας ταυτόχρονα να βελτιώσει τα αγγλικά του.[17] «Η Μετάφρασις λέγει ο Dr. Johnson είναι the great pest of speech – του λόγου η μεγάλη λοιμική» αντιγράφει και μεταφράζει ταυτόχρονα ο Φιλητάς, νιώθοντας, πιθανώς, μιαν αίσθηση ειρωνείας.[18]

Η κύρια εργασία του όμως επικεντρώνεται στους θησαυρούς της Βοδληιανής βιβλιοθήκης· ανοίγει τους καταλόγους της εποχής, αναζητώντας ελληνικά χειρόγραφα και έντυπα, τα οποία καλύπτουν ένα διάστημα από τον 14ο έως τον 17ο αιώνα. Προσπαθεί να ξετρυπώσει και να πιάσει στα χέρια του οτιδήποτε σχετίζεται με τη νεοελληνική γραμματεία του ύστερου Βυζαντίου και κυρίως της πρώιμης νεωτερικότητας, όπως εκείνη σώζεται σε συλλογές της Βοδληιανής. Όπως σημειώνει στο βιογραφικό του σημείωμα για τον Φιλητά, ο μαθητής του Παναγιώτης Χιώτης, μέσα σε ένα ρομαντικό πλαίσιο: «Ενταύθα [στη Βοδληιανή] επί πολλούς μήνας προσερχόμενος επησχολείτο, εξιχνιάζων τον καταλειφθέντα πλούτον της διανοίας των προγόνων, και θεωρών τας επ' αυτού εργασίας των ελληνιστών της Ευρώπης. Κατά τας έρευνας ταύτας εσημείωσεν ό,τι βιβλίον ή σύγγραμμα συνέταξαν οι απόγονοι των αρχαίων σοφών, αποπειρώμενοι εκλάξευσιν της διανοίας του δουλωθέντος Έλληνος προς υποστήριξιν θρησκευτικής ορθοδοξίας και Ελληνισμού».[19] Να θυμηθούμε εδώ το, ουσιαστικά, αναπάντητο κάλεσμα της Ιονίου Ακαδημίας του 1812 μέσω του προεπαναστατικού περιοδικού τύπου για συγκέντρωση στοιχείων σχετικών με την ιστορία της νεοελληνικής λογιοσύνης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.[20] Ας θυμηθούμε και τις προτροπές του Αδαμάντιου Κοραή, ήδη από την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, σε νέους λόγιους να περισυλλέγουν και να αναλύουν οτιδήποτε αφορούσε την κοινή ή και τη δημώδη γλώσσα, από λογοτεχνικά έργα έως παροιμίες, παρόλο που ο Κοραής είχε επανειλημμένα εκφράσει την απέχθειά του για τα κείμενα αυτά.[21]

Ο Φιλητάς ήδη από το 1819 μοιάζει αποφασισμένος να ανταποκριθεί στα παραπάνω καλέσματα. Ο πλούτος της Βοδληιανής βιβλιοθήκης και οι ιδανικές συνθήκες που προσέφερε η μοναξιά και η ησυχία για την έρευνα, έστω και αν η τελευταία παίζει και τον ρόλο του αντιφάρμακου, τροφοδότησαν τις φιλολογικές αναζητήσεις του Φιλητά. Αρχικά, η αναλυτική βιβλιογράφηση σπάνιων νεοελληνικών εντύπων από αυτοψία αποτελεί μία από τις κύριες μέριμνές του. Δεν αρκείται σε δευτερογενείς πληροφορίες και παρόλο που οι σχετικές εγγραφές στα τετράδια είναι λιγοστές, αποτελούν εξαιρετικά δείγματα φιλολογικής συνέπειας, ακρίβειας και αναλυτικής διάθεσης.

Στην επιτόπια έρευνά του ο Φιλητάς βιβλιογραφεί στα τετράδιά του, άλλες φορές αναλυτικά και με ανθολόγηση κειμένων, και άλλες φορές πιο σύντομα, εκδόσεις δη-

μωδών κειμένων του 16ου και κυρίως του 17ου αιώνα: από έργα του Δεφαράνα και «λαϊκά αναγνώσματα» του 17ου αιώνα έως εκκλησιαστικά έργα. Όπως έχω δείξει αναλυτικά σε προγενέστερη μελέτη μου, τα ελληνικά έντυπα που εξετάζει και βιβλιογραφεί ο Φιλητάς στην Βοδηιανή εμπίπτουν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, στο πεδίο της νεοελληνικής δημώδους λογοτεχνίας και γραμματείας. Μέσα στις σπάνιες αυτές εκδόσεις εντοπίστηκε ο μέχρι πρόσφατα αβιβλιογράφητος και λανθάνων *Απόκοπος* του 1595 σε επιμέλεια Μανώλη Γλυζούνη, όπως και αβιβλιογράφητο δεύτερο αντίτυπο της πρώτης έκδοσης του *Πορτολάνου* του 1618.[22] Ο Φιλητάς εξετάζει λεπτομερώς δεκαπέντε σπάνια αντίτυπα στην Οξφόρδη (συνολικά, βιβλιογραφούνται σαράντα έντυπα στα τετράδιά του από αυτοψία), έχοντας στο νου του ένα ευρύτερο σχεδίασμα βιβλιογραφίας, με τίτλο, όπως σημειώνει στο τετράδιο 304, «Ιστορική βιβλιοθήκη της ελληνικής και γραικικής φιλολογίας από της Αλώσεως μέχρι του 1821».

Η οριοθέτηση της έρευνας και το διακύβευμά της είναι ξεκάθαρο, καθώς ο Φιλητάς, ήδη από το 1819, στοχεύει στην εκπόνηση μιας βιβλιογραφίας του Νέου Ελληνισμού· μια στόχευση, εν τέλει ματαιωμένη. Η μικρή αλλά υψηλής ποιότητας σοδειά δεν έμεινε αποκλειστικά στη σφαίρα του ιδιωτικού. Όταν ο Ανδρέας Μουστοξύδης, στα 1845, έκανε λόγο για ένα σπάνιο έργο του Νικολάου Σοφιανού –*Περί κατασκευής και χρήσεως κρικωτού αστρολάβου* (1544-1545)–, σημείωνε: «Ο επιμελώς θηρεύων παν ό,τι αναφέρεται εις την εθνικήν ημών γραμματολογίαν καθηγητής Χριστόφορος Φιλητάς ίδεν εν τη Βοδληιανή της Οξονίας βιβλιοθήκη αντίτυπο του πονήματος τούτου εν αδήλω τόπω και χρόνω εκπιεσθέν».[23] Να θυμηθούμε ότι θα πρέπει να φτάσουμε στη χρονιά που γράφει τα παραπάνω ο Μουστοξύδης, προκειμένου να έχουμε μια εκδομένη νεοελληνική βιβλιογραφία, εκπονημένη από τον συνεργάτη του Φιλητά στην Ιόνιο Ακαδημία, Ανδρέα Παπαδόπουλο Βρετό, ο οποίος ουσιαστικά αποδελτίωσε την πλούσια βιβλιοθήκη του Guilford.[24]

Ας μην ξεχνάμε, φυσικά, ότι κάποια πρώτα βήματα είχαν γίνει προς αυτή την κατεύθυνση της βιβλιογραφίας με τις περιπτώσεις του Γερμανού ελληνιστή Johannes Fabricius και του Γεώργιου Ζαβίρα, και κυρίως την εντυπωσιακή περίπτωση του Δημητρίου Ποστολάκα λίγο αργότερα.[25] Σε αυτό όμως που πρέπει να σταθούμε δεν είναι τόσο οι προθέσεις ή η ολοκλήρωση ή μη ενός εγχειρήματος, αλλά η μέθοδος. Ο Φιλητάς επιμένει στην αυτοψία και μέσω αυτής διατυπώνει αξιολογικά, ερμηνευτικά, πραγματολογικά και γραμματολογικά ερωτήματα για τα έργα που βιβλιογραφεί. Στις σημειώσεις της Οξφόρδης θα επιστρέφει σε όλη τη διάρκεια της ζωής του και θα εμπλουτίζει την έρευνά του με νέα ερωτήματα και νέες προσεγγίσεις. Ορισμένα παραδείγματα είναι αναγκαία. Στο τετράδιο 287 αντιγράφει ολόκληρη τη *Βοσκοπούλα* από μεταγενέστερη του 1627 έκδοση, παρόλο που σημειώνει και την πρώτη έκδοση στον τίτλο.[26] Στο τέλος του ίδιου τετραδίου, συντάσσει ένα ικανοποιητικό, για την εποχή και τις συνθήκες, γλωσσάριο από λέξεις και συντακτικά φαινόμενα του κρητικού ειδυλλίου. Ο γλωσσογραφικός κατάλογος συντάσσεται με κριτήριο την ιδιαιτερότητα των ιδιωματικών τύπων: καταλήξεις ρημάτων, ανωμαλίες κλίσεων και γλωσσική πολυτυπία: «το δάσος, του δάσου», «δένδρη», «πανώρια», «απλώσαν», «αιφνίδια», «μυρίζαι ·ίζαι», «ζαχαρένια», «γοργό αντί ταχέως», «λούλουδα».[27]

Κάτι παρόμοιο, αλλά με μεγαλύτερη συνέπεια, επιχειρεί να κάνει στο τετράδιο 303 (περ. 1842), όπου έχοντας μπροστά του δύο εκδόσεις της ριμάδας του *Απολλώνιου*

(Γλυκής 1745 και Θεοδοσίου 1805), σημειώνει «γραμματικαί συντάξεις εκ του Απολλωνίου» (27v-51r). Για παράδειγμα, «Μέλλων – θέλετε ακούση, αντεστραμμένος ακούση θέλετε», «του αναφορικού, αι πλάγιαι πτώσεις, του οποίου, την οποίαν (ως επιτοπλείστον η αιτιατική) ελέγοντο διά του τον, την», «Θυμούμαι μετά γενικής», και ακολουθούν παραδείγματα με στίχους. Κι έπειτα συνεχίζει με ένα αρκετά εκτενές, αλφαβητικό μάλιστα, «γλωσσάριον εκ του Απολλωνίου». Σε παρόμοια λογική, ανθολογώντας στίχους από τον *Απόκοπο* (έκδ. 1595), σημειώνει: «Είναι δε περίεργον το ποιημάτιον τούτο ότι φυλάσσει τα απαρέμφατα».[28] Στις παραπάνω περιπτώσεις, ο Φιλητάς, σαν άλλος Κοραής, αναζητά τη γλώσσα μέσα στη λογοτεχνία, την ιστορία, την εξέλιξη και την πολυτυπία της νεοελληνικής δημώδους γλώσσας, ενώ παράλληλα επιχειρεί να συγκροτήσει τη γλωσσική ταυτότητα των λογοτεχνικών έργων.

Άλλες φορές όμως, προχωρά βαθύτερα στα κείμενα, αξιοποιώντας τις σημειώσεις του με διάθεση συγκριτολογική. Αναζητά τα ευρωπαϊκά πρότυπα του *Ερωτόκριτου*, της *Θυσίας του Αβραάμ* και της *Βοσκοπούλας*, άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε όχι.[29] Συγκρίνει αποσπάσματα του *Ερωτόκριτου* με την *Ιλιάδα*,[30] ενώ στο τετράδιο 310 (καλύπτει ένα διάστημα μεταξύ του 1820 και του 1824) αποτολμά μια σύντομη, αλλά προωθημένη για την εποχή, συγκριτολογική προσέγγιση ανάμεσα στη *Θησηΐδα* του Βοκακίου, την ελληνική της έμμετρη διασκευή (έκδ. 1548) και το *The Knight's Tale* του Geoffrey Chaucer, το οποίο αποτελεί ελεύθερη διασκευή του έργου του Βοκακίου.[31]

Ο Φιλητάς, λοιπόν, όχι μόνο ενδιαφέρεται για τις πρωτογενείς πηγές, αλλά φαίνεται να έχει διαμορφώσει στέρεα φιλολογικά εργαλεία στο ρευστό πεδίο της νεοελληνικής φιλολογίας στα χρόνια 1818-1824, ενεργοποιώντας πολλαπλά κριτήρια προσέγγισης, πάντα με προσοχή και επιμέλεια. Το «πρόβλημα» της φιλολογικής επάρκειας της γενιάς του είναι κάτι που τον απασχολεί έντονα. Γράφει, μεταξύ άλλων, στον Ασώπιο στις 23/02/1820 από την Οξφόρδη:

> Μ' όλον τούτο, αν θέλωμεν να νοήσωμεν την κλασικήν λεγόμενην μάθησιν με τοιαύτην εκεί [στο Παρίσι] δεν είναι κανείς παρά μόνον ο Κοραής πρώτος και τελευταίος· οι νέοι, ως ηξεύρεις, δεν καταγίνονται εις το είδος της παιδείας, το οποίον εις Γερμανούς και Άγγλους συνιστά την βάσιν και το θεμέλιον της αγωγής των νέων, αλλ' όλους τους ακούεις λέγοντας ότι σπουδάζουν, ποίος χειρουργίαν, ποίος χημικήν, ποίος μαθηματικά, είναι δ' όστις με είπε ποτέ ότι σπουδάζει τον άνθρωπον κατά τρεις σχέσεις, φυσικώς, πολιτικώς και ηθικώς, terque quaterque beatus! Η λεγόμενη φιλολογία των τολμηροτέρων συνίσταται εις την ανάγνωσιν πολιτικών γαλλοδιακροτήσεων, ή των βιβλίων του Laharpe και του Batteux[32] και εξαιρούνται ίσως από τον όμιλον τούτον εις ή δύο, εκ των οποίων ο μεν είν' ο Πίκκολος, αλλά τον οποίον δεν μ' έτυχε ποτέ να τον γνωρίσω· γνωρίσας τον και εκτιμήσας τον απ' ό,τι έγραψεν ή μετέφρασεν διά τον Λόγ. Ερμήν. Ο άλλος είναι ο Νικολόπουλος.[33]

Ο Φιλητάς αποδεικνύεται αυστηρός στις κρίσεις του, όπως θα δούμε και παρακάτω, ωστόσο από τον κοραϊκό κύκλο στο Παρίσι έχει αποκτήσει σημαντικά εφόδια για την επιστημονική του πορεία. Στην Οξφόρδη, όμως, είναι που του δίνεται η ευκαιρία να εντρυφήσει στις πρωτογενείς πηγές και να ακονίσει περαιτέρω τα φιλολογικά του εργαλεία.

Στη Βοδληιανή σαρώνει τέσσερις συλλογές ελληνικών χειρογράφων και κρατά σημειώσεις στα τετράδιά του. Πρόκειται για τις συλλογές του βενετοκρητικού Francesco Barocci (1537-1604), του αρχιεπίσκοπου William Laud (1573-1645), του καθηγητή ιστορίας και ελληνικών του πανεπιστημίου του Leyden στην Ολλανδία Jacques Phillipe D'Orville (1696-1751) και του περιηγητή και θηρευτή χειρογράφων Edward Daniel Clarke (1769-1822).[34] Οι αποσπασματικές σημειώσεις στα τετράδια είναι πολλές και ο Φιλητάς αποδελτιώνει βυζαντινού και νεοελληνικού ενδιαφέροντος κείμενα, τα οποία βρίσκονται στις παραπάνω συλλογές.[35] Εδώ, θα ήθελα να σταθώ σε τρεις ενδεικτικές περιπτώσεις, οι οποίες παρουσιάζουν ενδιαφέρον για διαφορετικούς λόγους.

Στο πρώιμο τετράδιο 250 αντιγράφει τη διαθήκη του λόγιου κρητικού ιερωμένου Νείλου Νταμιλά, ο οποίος έζησε τον 15ο αιώνα. Το μοναδικό χειρόγραφο της διαθήκης φυλάσσεται στη Βοδληιανή (Barocci 59, φφ. 226-227) και το ενδιαφέρον που παρουσιάζει είναι ότι σώζει κατάλογο της βιβλιοθήκης του Νταμιλά, κινώντας έτσι την περιέργεια του επιμελούς θηρευτή Φιλητά, ο οποίος και τον μεταγράφει. Καταγράφονται σαράντα ένα χειρόγραφα βιβλία και κώδικες, τα οποία με εξαίρεση ένα αγνώστων στοιχείων λεξικό και τη βυζαντινή χρονογραφία του Κωνσταντίνου Μανασσή, είναι θρησκευτικού περιεχομένου. Πρόκειται για μια πολύτιμη μαρτυρία για μία ιδιωτική βιβλιοθήκη ενός μέσης στάθμης ιερωμένου λογίου στην Κρήτη του 1400. Η διαθήκη αποτελεί και τον πρώτο κατάλογο βιβλίων που έχουμε από την Κρήτη,[36] και ο Φιλητάς είναι ο πρώτος που την καταγράφει. Η διαθήκη θα γίνει ευρύτερα γνωστή στα τέλη του 19ου αιώνα, αφού την εξέδωσε για πρώτη φορά ο χαλκέντερος νεοελληνιστής Émile Legrand το 1891 και στη συνέχεια ο Σπυρίδων Λάμπρος, με μεγαλύτερη επιμέλεια, το 1894.[37] Για ακόμα μία φορά, βέβαια, η προδρομικότητα του Φιλητά μένει στη σφαίρα του ιδιωτικού και του ανέκδοτου, ωστόσο φαίνεται ότι η ματιά του είναι προσηλωμένη στην καταγραφή της ιστορίας της λογιοσύνης του Νέου Ελληνισμού, με κεντρικό άξονα την ιστορία του νεοελληνικού βιβλίου και των νεοελληνικών βιβλιοθηκών.[38]

Ως οδηγό στην περιήγηση των χειρογράφων της συλλογής D'Orville, έχει τον κατάλογο του καθηγητή ελληνικών της Οξφόρδης και έφορο της Βοδληιανής, Thomas Gaisford.[39] Μέσω αυτού εντοπίζει το αυτόγραφο γραικο-λατινικό λεξικό του λόγιου Μιχαήλ Αποστόλη (1420-1478). Να θυμηθούμε ότι ο Φιλητάς εξελίχθηκε σε έναν εξαιρετικό Έλληνα λατινιστή του 19ου αιώνα, ο οποίος τα δίδασκε στην Ιόνιο Ακαδημία καθ' όλη τη διάρκεια της ακαδημαϊκής του καριέρας.[40] Για το λεξικό του Αποστόλη σημειώνει: «Lexicon Graecolatinum, ου η αρχή· αρχή του α. Λέξικον αναγκαίον, Άαπτος. Intangibilis innocuus., cui non potest noceri, ααγές. infrangibile. Εις το τέλος σημειούνται ταύτα: Μιχαήλος αποστόλης βυζάντιος, μετά την της εαυτού πατρίδος άλωσιν, πενία συζών, μισθώ και τόδε το βιβλίον εξέγραψεν», συμπληρώνοντας τις πληροφορίες του καταλόγου.[41] Η παραπάνω πληροφορία εντάσσεται στα αναλυτικά εργοβιογραφικά λήμματα που ετοίμαζε ο Φιλητάς για τον Αποστόλη και τον γιο του, Αρσένιο Μονεμβασίας στο τετράδιο 300.[42]

Πέραν όμως των εργοβιογραφικών του σημειώσεων, ο Φιλητάς κατέγραφε συστηματικά πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές που αφορούσαν την ιστορία της νεοελληνικής γλώσσας.[43] Σε αυτό το πεδίο εμπίπτει κυρίως η εγγραφή του λεξικού του Αποστόλη. Στο ίδιο τετράδιο (250), ο Φιλητάς εκπονεί έναν κατάλογο με ξενόγλωσση

δευτερογενή βιβλιογραφία λεξικογραφικού ενδιαφέροντος, σχετικά με τη νεοελληνική γλώσσα, την οποία αποδελτίωσε στην Οξφόρδη, το Λονδίνο και το Παρίσι, στα χρόνια 1818-1822. Βιβλιογραφούνται δεκαπέντε έργα, κάτω από τον τίτλο «Της κοινής Γλώσσης κατά Χρονολογίαν», τα οποία εκτείνονται από τον 16ο έως και τον 18ο αιώνα.[44] Με αυτή τη βιβλιογραφία, ο Φιλητάς χαρτογραφεί τα βασικά διαβάσματα των Ελλήνων λογίων και διδασκάλων, από την Άλωση κι έπειτα, που αφορούν τη δημώδη και την κοινή νεοελληνική γλώσσα. Προσπαθεί, έτσι, να συγκροτήσει το γνωστικό πεδίο και τον γνωστικό ορίζοντα των λογίων που επιθυμούσε να ιστοριογραφήσει. Βρισκόμαστε μπροστά στο αχαρτογράφητο, την εποχή εκείνη, πεδίο της ιστορίας της γνώσης με επίκεντρο την ελληνική πνευματική ζωή των χρόνων της πρώιμης νεωτερικότητας.

Το χειρόγραφο D'Orville αρ. 5

Ο κατάλογος του Gaisford κρύβει και άλλες εκπλήξεις, αυτή τη φορά δυσάρεστες για τον Φιλητά, αλλά όχι τόσο δυσάρεστες για εμάς. Το σύμμεικτο χειρόγραφο D'Orville 5 περιέχει έξι έργα,[45] ένα εκ των οποίων είναι η γνωστή *Επιτετμημένη επαρίθμησις των κατά τον παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών, και περί τινων των εν τω νυν αιώνι ανθούντων* του Δημητρίου Προκοπίου, γραμματέα και γιατρού του ηγεμόνα Νικολάου Μαυροκορδάτου. Όπως είναι γνωστό, το έργο δημοσιεύτηκε το 1722 στον ενδέκατο τόμο της *Bibliotheca Graeca* του Γερμανού ελληνιστή J. A. Fabricius.[46] Ο σύμμικτος κώδικας D'Orville 5 τοποθετείται στις αρχές του 18ου αιώνα, χωρίς τη δυνατότητα ακριβούς χρονολόγησης, ωστόσο κάποια στοιχεία αξίζει να επισημανθούν.

Αρχικά, ο τίτλος του έργου του Προκοπίου στο χειρόγραφο D'Orville διαφέρει από τον τίτλο που παραδίδει ο Fabricius: *Επιτετμημένη επαναρίθμησις* σημειώνεται στο χειρόγραφο D'Orville, ενώ στην έκδοση του 1722 το κείμενο τιτλοφορείται ως *Επιτετμημένη επαρίθμησις*.[47] Δεύτερον, το έργο του Προκοπίου στο χειρόγραφο της Βοδληιανής είναι μόνον στα ελληνικά, σε αντίθεση με τη δίγλωσση έκδοση του Fabricius. Επιπλέον, με μια πρώτη αντιβολή των έργων, παρατήρησα ότι στο χειρόγραφο D'Orville απουσιάζει ένα λήμμα, το οποίο εντοπίζεται στην έκδοση. Το λήμμα είναι το υπ' αριθμόν 84, κατά την αρίθμηση του Fabricius, και αφορά τον Αναστάσιο εξ Ιωαννίνων, δηλαδή, τον Αναστάσιο Παπαβασιλόπουλο (περ. 1670-περ. 1750).[48] Επίσης, παρατηρούνται και ορισμένα λάθη αντιγραφικής φύσης, όπως επανάληψη ίδιων προτάσεων.[49] Τα παραπάνω στοιχεία καταδεικνύουν ότι το έργο του Προκοπίου στο χειρόγραφο D'Orville ίσως και να μην εξαρτάται από την έκδοση του Fabricius. Επομένως, πώς βρέθηκε αντίγραφο του έργου του Προκοπίου στον κώδικα D'Orville 5;

Φυσικά, οριστική απάντηση δεν μπορεί να δοθεί εδώ.[50] Ωστόσο, μέσω του τελευταίου έργου που περιέχεται στον σύμμεικτο κώδικα, προκύπτει μια ενδιαφέρουσα ιστορία. Πρόκειται για ανυπόγραφο απόσπασμα επιστολής, στο οποίο ο συντάκτης ζητά τη συνδρομή λογίων του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης σχετικά με την έκδοση του έργου του θεολόγου Adam Zoernikav (1652-1692/1694) περί της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος.[51] Μετά από περαιτέρω έρευνα, σημειώνουμε ότι η επιστολή δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στα 1897 από τον Αθανάσιο Παπαδόπουλο Κεραμέα, όπου μαθαίνουμε και το όνομα του συντάκτη της, ο οποίος δεν ήταν άλλος από τον Χρύ-

σανθο Νοταρά. Η επιστολή χρονολογείται τον Μάιο του 1715 και είχε συνταχθεί στην Κωνσταντινούπολη.[52]

Ο Χρύσανθος στα 1715 είχε αποστείλει λατινική μετάφραση του έργου του Zoernikav στην Οξφόρδη μέσω του Robert Sutton (1671-1746), πρέσβη της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη την εποχή εκείνη, ζητώντας χορηγία για την έκδοση του έργου, αλλά και επισημάνσεις από τους ειδικούς θεολόγους της Οξφόρδης, σχετικά με το έργο του Zoernikav. Η λατινική μετάφραση, παρουσιασμένη σε πολυτελή κώδικα, συνοδευόταν από την εν λόγω επιστολή, γραμμένη στα ελληνικά και στα λατινικά, η οποία περιείχε και ένα σχεδιάγραμμα του έργου και του βίου του Zoernikav.[53] Ο κώδικας παραδόθηκε από τον Sutton στον Arthur Charlett, διευθυντή του University College της Οξφόρδης. Με αυτό το τεκμήριο διαγράφονται οι προσπάθειες προσέγγισης του Χρύσανθου και ενός κύκλου θεολόγων και λογίων της Οξφόρδης, με αφορμή τη ρευστή και ταραγμένη κατάσταση της Αγγλικανικής Εκκλησίας, μετά από το σχίσμα του 1688, αλλά και το βραχύβιο και αποτυχημένο πείραμα του Ορθόδοξου Greek College (1699-1705) στην Οξφόρδη.[54] Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία, διαγράφεται ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον δίκτυο επαφών μεταξύ του ευρύτερου περιβάλλοντος του Νικολάου Μαυροκορδάτου και του περιβάλλοντος της Οξφόρδης στα χρόνια 1699-1722, με αφορμή μιαν αμφίδρομη προσπάθεια προσέγγισης μεταξύ του Ορθόδοξου κύκλου του Δοσίθεου και αμέσως μετά του Χρύσανθου και μιας ομάδας Αγγλικανών λογίων της Οξφόρδης. Στα χρόνια 1715-1722, τον ρόλο του διάμεσου, μεταξύ Βουκουρεστίου, Κωνσταντινούπολης και Οξφόρδης αναλαμβάνει ο Sutton. Σε αυτό το δίκτυο μπορεί να ενταχθεί και το αντίγραφο του έργου του Προκοπίου στη Βοδληιανή βιβλιοθήκη, στον ίδιο κώδικα με το απόσπασμα της επιστολής του Χρύσανθου.

Να σημειωθεί επιπλέον, ότι η συλλογή D'Orville περιέχει και πολλά έργα από τη βιβλιοθήκη του λόγιου θεολόγου και ελληνιστή Jean Leclerc, γνωστού για την αλληλογραφία του και τη σχέση του με τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο. Ο γαλλικής καταγωγής D'Orville, γεννημένος στο Άμστερνταμ, φαίνεται να αγόρασε αρκετά χειρόγραφα του Leclerc, όταν η προσωπική και οικογενειακή βιβλιοθήκη του τελευταίου πωλήθηκε στα 1735 λίγο πριν τον θάνατό του.[55] Ο D'Orville δίδασκε στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ μεταξύ των ετών 1732 και 1739, ενώ ο Leclerc ήταν εγκατεστημένος στην ολλανδική πόλη ήδη από το 1684.[56] Επομένως, δεν πρέπει να μας παραξενεύει ότι το χειρόγραφο D'Orville 118 περιέχει καθαρογραμμένο το έργο του Νικολάου Μαυροκορδάτου *Φιλοθέου Πάρεργα*.[57]

Για να επιστρέψουμε στον Φιλητά, ας σταθούμε στην αντίδρασή του στην περιγραφή του Gaisford, στον κώδικα D'Orville 5. Ο Άγγλος καθηγητής, περιγράφοντας τον συγκεκριμένο κώδικα, σημειώνει για το χειρόγραφο του Προκοπίου και την επιστολή του Χρύσανθου, αντίστοιχα: «Demetrii Procopii Moschopoliti Schediasma de Episcopis et Patriarchis Byzantinis» και «Epistola, ut videtur, recentioris Graeculi, in qua Academiae Oxoniensis honorifica sit mentio». Η αντίδραση του Φιλητά είναι σφοδρή και για τις δύο περιγραφές. Η πρώτη αφορά τη φιλολογική ανεπάρκεια του Gaisford και η δεύτερη τον χαρακτηρισμό του στον ανώνυμο συντάκτη της επιστολής, δηλαδή στον Χρύσανθο. Ο Φιλητάς τιτλοφορεί τη σύντομη ανασκευή του ως εξής: «Ειρωνία Άκαιρος και φιλολογίας άγνοια» και παρακάτω σημειώνει:

> Το μεν πρώτον ηξεύρει και ο μικράν έχων είδησιν της Βιβλιοθήκης της ελληνικής του Φαβρικίου, ότι είναι το περί των λογίων ελλήνων ανδρών (ουχί περί πατριαρχών και περί επισκόπων, ωσάν 'να εστάθη ποτέ και επισκοπή ο πατριαρχικός θρόνος της Κωνσταντινουπόλεως) σχεδίασμα Δημητρίου Πρ. Μοσχοπολίτου (όχι Moschopoliti) του Μακεδόνος. Εις το αντίγραφον το οποίον είχε προ οφθαλμών ο G. ήτον καλά γραμμένη η επιγραφή. Το δεύτερον είναι μια επιστολή ήτις επέμφθη προς τους διδασκάλους της Οξωνίας, παρά τινος όπου όσον συμπεραίνεται από τα λεγόμενα ήτον πρώτον αρχιμανδρίτης του Αγίου Τάφου. Περιγράφει δε εις αυτήν το σύγγραμμα του Ζερνικαβίου το οποίον έκειτο εν τη Κιαιβία χειρόγραφον. Αντίγραφον τούτου στέλλει προς τους διδασκάλους και τους παρακαλεί 'να το θεωρήσωσιν και αν το κρίνωσιν άξιον 'να συνεργήσωσιν εις την έκδοσιν. Το ύφος του είναι καθαρόν και γράφει με πολλήν ευγένειαν· μ' όλον τούτο ένας της Ακαδημίας του Οξωνίου έπειτα από εκατόν ίσως χρόνους τον ευχαρίστησεν με άλλο είδος ευγενείας κηρύξας αυτόν διά του τύπου Graeculum![58]

Η «άγνοια», λοιπόν, σχετίζεται με το γεγονός ότι ο Gaisford περιγράφει το έργο του Προκοπίου ως κατάλογο πατριαρχών και επισκόπων του Βυζαντίου –και όχι πεπαιδευμένων Γραικών–, προκαλώντας το μένος του Φιλητά, ο οποίος είχε ήδη μελετήσει τον κατάλογο. Άλλωστε, το έργο του Προκοπίου θα το συμβουλευτεί πολλές φορές ο Φιλητάς στα δικά του εργοβιογραφικά σχεδιάσματα στα τετράδια.[59] Επιπλέον, ο Φιλητάς βλέπει στο πρόσωπο του Άγγλου καθηγητή, κατά τη συνήθεια της εποχής, άλλον έναν «κατήγορο του γένους», με αφορμή τον χαρακτηρισμό του Χρύσανθου ως «γραικύλου» από τον Gaisford. Μάλιστα, αμέσως μετά το σχόλιό του για τον Gaisford, ο Φιλητάς αντιγράφει ολόκληρο το απόσπασμα της επιστολής του Χρύσανθου από το D'Orville 5, ώστε να αποδείξει τα λεγόμενά του.[60] Στο τέλος προσθέτει τη διευκρινιστική πληροφορία, απόδειξη της ενδελεχούς έρευνάς του στις πηγές: «ο μνημονευόμενος όπισθεν Σούττων είναι Sir Robert Sutton πρέσβης της Αγγλίας παρά τη Οθωμανική πόρταν κατά το 1716-18», παραπέμποντας στον τρίτο και τον τέταρτο τόμο της *Storia della Republica di Venezia* του Giacomo Diedo.[61] Δεν είναι η πρώτη φορά, μάλιστα, που ο Φιλητάς κατηγορεί κάποιον Άγγλο λόγιο για έλλειψη ελληνομάθειας, πάντα βέβαια στα κρυφά και ποτέ δημόσια. Σχετικά με το διάσημο έργο του λοχαγού William Martin Leake, *Researches in Greece* (1814) έγραφε στον Ασώπιο από το Λονδίνο: «Το δε του Leake δεν είναι παρά ελεεινή Γραμματική και ελεεινότερον ακόμην γλωσσάριον».[62]

Η έλλειψη φιλολογικής επάρκειας και ελληνομάθειας υπήρξαν οι δύο κυριότερες κατηγορίες που επέρριπταν οι Έλληνες λόγιοι στους Ευρωπαίους μελετητές του νεοελληνικού πολιτισμού ή στους περιηγητές, οι οποίοι αμφισβητούσαν την εγγραμματοσύνη του υπόδουλου Ελληνισμού ή έθιγαν την εθνική του υπόσταση. Φυσικά, οι παρατηρήσεις του Φιλητά ξεπερνούν κατά πολύ το πεδίο των φιλολογικών συζητήσεων ή του σχολαστικισμού και εντάσσονται σε έναν ευρύτερο λόγο, ο οποίος αφορά τις προσπάθειες της ελληνικής λογιοσύνης να αναχαιτίσει και να ανασκευάσει τα επιχειρήματα των «μισελλήνων», από τον Pauw έως τον Compagnoni και τον Bartholdy.[63] Άλλωστε, ο Φιλητάς δεν παραλείπει να ειρωνευτεί τις χρήσεις του φιλολογικού σχολαστικισμού στο πεδίο των αντιπαραθέσεων και των συγκρούσεων, όταν

γράφει στον Ασώπιο από την Οξφόρδη: «επειδή όσας ανορθογραφίας σημειώση κανείς τόσον πολυμαθέστερος φαίνεται».[64]

Έξω από τα αναγνωστήρια

Ο Φιλητάς στο ησυχαστήριο της Οξφόρδης συγκρότησε το πεδίο για τις μελλοντικές του φιλολογικές του ενασχολήσεις αφού πραγματοποίησε μια πρώτη αλλά κρίσιμη χαρτογράφηση των υστεροβυζαντινών και νεοελληνικών έργων, έντυπων και χειρογράφων, που απόκεινται στην Βοδληιανή Βιβλιοθήκη. Επιπλέον, εκεί ήρθε σε επαφή και αξιοποίησε τη σχετική ευρωπαϊκή δευτερογενή βιβλιογραφία, δίνοντας έμφαση και στην αγγλική βιβλιογραφία, όπως ο κατάλογος χειρογράφων του Gaisford, το έργο του Humphrey Hody, καθηγητή ελληνικών στην Οξφόρδη στις αρχές του 18ου αιώνα, τα απομνημονεύματα του Άγγλου πρωθυπουργού Robert Walpole για τις κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την Ελλάδα, αλλά και τον αγγλικό επιστημονικό τύπο της εποχής, όπως το *The Quarterly Review* ή το *The Classical Journal*.[65]

Παρόλο που δεν έχουμε μαρτυρίες για τις αναγνωστικές του επιδόσεις στην κλασική αγγλική λογοτεχνία, μία σημείωση σε μεταγενέστερο –αχρονολόγητο ωστόσο– τετράδιο, το οποίο αποτελεί σχεδίασμα για μιαν ιστορία της αρχαιοελληνικής λογοτεχνίας, τραβάει την προσοχή. Πάντα ακριβολόγος και φιλολογικά διαυγής, σημειώνει:

> Το να συλλάβη τις την Ιδέαν ενός καλού ανθρώπου, και το να εφεύρη ένα μέγαν πιστικόν χαρακτήρα είναι δύο διάφορα πράγματα αγκαλά και εσυγχύθησαν από τινας νεωτέρους κριτικούς. Το πρώτον είναι εύκολον εις έναν όστις έχη αρκετήν ιδέαν εις τα καθήκοντα του βίου. Το δεύτερον είναι το πλέον δύσκολον από όλας τας επιχειρήσεις του ανθρωπίνου νου. Ο Όμηρος και ίσως από τους νεωτέρους ο Shakespeare και ο Milton είναι οι μόνοι οπού επέτυχαν εις τούτο.[66]

Εδώ, διαφαίνεται η φιλολογική ανησυχία αλλά και φιλοπεριέργεια του Φιλητά, πάντα στο πλαίσιο του σχολιασμού της αρχαιοελληνικής γραμματείας για τις ανάγκες, προφανώς, των μαθημάτων του. Ο Shakespeare και ο Milton στέκουν δίπλα στον Όμηρο, ως προς τη δημιουργία σπουδαίων λογοτεχνικών χαρακτήρων.[67]

Αξίζει να σημειωθεί εδώ και μια άλλη «ιδιότητα» του Φιλητά στα αναγνωστήρια της Βοδληιανής, αυτή του μεσολαβητή του ελληνόφωνου προεπαναστατικού περιοδικού τύπου. Γράφει στον Ασώπιο τον Φεβρουάριο του 1820: «Την Καλλιόπην ανέγνωσα κατ' αυτάς σταλθείσα με από Λονδίνον υπό του φίλου Σχινά όστις με έστειλεν ακολούθως και εξ μηνών τετράδια του Λ[όγιου] Ε[ρμή] […] Ο φίλος μου Βιβλιοθηκάριος με ηύρεν μίαν ημέραν αναγινώσκοντα ή φυλλολογούντα τα τετράδια, λοιπόν με ερώτησε το τι περιείχον, και ότε του ανέγνωσα τον πίνακα έμεινεν εκστατικός, παρόμοιον τι έπαθεν και ο μακαρίτης Μορέλλιος, βιβλιοθηκάριος της Μαρκιανής».[68] Ο ανώνυμος βιβλιοθηκάριος της Βοδληιανής μαθαίνει από τον Φιλητά για την ύπαρξη του *Λόγιου Ερμή* από τον Φιλητά, όπως και ο γνωστός βιβλιοθηκάριος της Μαρκιανής και λόγιος Jacopo Morelli (1745-1819), όταν ο Φιλητάς επισκεπτόταν τους θησαυρούς της Μαρκιανής μεταξύ των ετών 1817 και 1818. Η έκπληξη του βιβλιοθηκάριου

της Βοδληιανής είναι ενδεικτική της περιορισμένης ακτινοβολίας που είχαν οι δράσεις της ελληνικής λογιοσύνης των προεπαναστατικών χρόνων στα ευρωπαϊκά πνευματικά κέντρα και ταυτόχρονα της άγνοιας των τελευταίων για τη σύγχρονη ελληνική πνευματική παραγωγή. Αυτή την αίσθηση της περιφερειακότητας μοιάζει να προσπαθεί να αποτινάξει ο Φιλητάς και η γενιά του κατά τη διάρκεια των σπουδών και των εργασιών τους στο εξωτερικό.

Ορισμένες από τις πρώιμες σημειώσεις των τετραδίων βρίσκουν τον δρόμο για το τυπογραφείο. Βρισκόμενος ακόμα στην Οξφόρδη, ο Φιλητάς συντάσσει μια σύντομη εργασία, με τη μορφή επιστολής προς τον Ασώπιο, για το πρόσωπο και το έργο του Γιαννιώτη λογίου Βησσαρίωνα Μακρή, η οποία δημοσιεύεται στον *Λόγιο Ερμή* το 1820.[69] Να θυμίσω ότι στον *Λόγιο Ερμή*, μεταξύ των ετών 1811 και 1814, είχαν δημοσιευτεί ορισμένα σύντομα βιογραφικά σχεδιάσματα για παλαιότερους Έλληνες λόγιους (16ος – αρχές 19ου αι.), με τρόπο αποσπασματικό.[70] Όπως είναι αναμενόμενο, σημειώσεις για τον Βησσαρίωνα Μακρή εντοπίζονται στα πρώιμα τετράδια του Φιλητά.[71] Αντίστοιχα, ο Φιλητάς αξιοποίησε δημιουργικά τις εγγραφές του στα τετράδια και για τις περισπούδαστες φιλολογικές του μελέτες, αναφορικά με τον Ιωαννίκιο Καρτάνο, τον Δαμασκηνό Στουδίτη και τον Παχώμιο Ρουσάνο, αλλά και στις εργασίες του, οι οποίες δημοσιεύθηκαν στην *Πανδώρα*.[72]

Επιπλέον, το 1848 μεταφράζει από τα ιταλικά και εκδίδει την *Υπεράσπιση της Γραικικής Εκκλησίας* του ευγενή Κερκυραίου Στυλιανού Βλασόπουλου, έργο που αφορά τη δογματική διαμάχη του Βλασόπουλου με έναν Ιησουίτη ιεραπόστολο στα 1800. Στην εκτενέστατη εισαγωγή του, ο Φιλητάς συντάσσει εργοβιογραφίες λογίων Ελλήνων του Ορθόδοξου δόγματος –όλοι τους ανθενωτικοί– από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα. Ο Φιλητάς παραθέτει άλλοτε σύντομα κι άλλοτε πιο αναπτυγμένα εργοβιογραφικά σημειώματα, προκειμένου να υπερασπιστεί την εγγραμματοσύνη των Ελλήνων λογίων στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης. Η προεργασία πολλών λημμάτων εντοπίζονται στα τετράδια από την εποχή της Οξφόρδης, όπως για τον Μάξιμο Μαργούνιο, τον Γεννάδιο Σχολάριο, τον Γαβριήλ Σεβήρο και πολλούς άλλους.[73] Ο Φιλητάς βρίσκει την ευκαιρία μέσα από μία παλαιότερη διαμάχη να προτάξει το υλικό του ως διαπιστευτήριο της εγγραμματοσύνης της Ορθόδοξης ελληνικής λογιοσύνης των περασμένων αιώνων.

Πέραν των ιδεολογικών συμφραζόμενων, η στάση αυτή καταδεικνύει κάτι άλλο, εξαιρετικά χρήσιμο, νομίζω, ως προς τη θέση του Φιλητά στο ευρύτερο πεδίο της ιστορίας της λογιοσύνης. Ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Η παραγωγική μοναξιά της Οξφόρδης υπήρξε καθοριστική όχι μόνο για τις μετέπειτα φιλολογικές εργασίες του Φιλητά, αλλά κυρίως για τη χαρτογράφηση του πεδίου της φιλολογικής έρευνας για την παλιότερη ελληνική λογιοσύνη, γραμματεία και γλώσσα. Η επιμονή του στη μελέτη των πρωτογενών πηγών και στη διασταύρωση των πληροφοριών μας δείχνει ότι ο Φιλητάς είχε διανύσει την απόσταση που χώριζε την απλή συλλογή της «πληροφορίας» από τη συγκρότηση της «γνώσης». Το να γνωρίζει κανείς «πώς» είχε μεγαλύτερη αξία από το να γνωρίζει απλώς «τι».[74] Μια μικρή απόσταση είχε διανυθεί, όμως τα επόμενα βήματα έμοιαζαν μετέωρα. Το φιλόδοξο και αφελές σχέδιο του Φιλητά –λόγω του τεράστιου όγκου του υλικού– για μια ιστορία της νεοελληνικής λογιοσύνης, γραμματείας και εκπαίδευσης από την Άλωση έως το 1821 είχε ξεκινήσει να

εκπονείται ήδη από το 1818. Η σπασμωδικότητα των προσεγγίσεων έρχεται σε δημιουργική αντίστιξη με τη στοχοπροσήλωση και την επιμέλεια που δείχνει ο Φιλητάς απέναντι στις πρωτογενείς και τις δευτερογενείς πηγές. Ακόμα και σήμερα άλλωστε, οι φιλολογικές παρατηρήσεις του Φιλητά τροφοδοτούν την έρευνα.[75]

Νομίζω ότι τα εργοβιογραφικά, βιβλιογραφικά και φιλολογικά σχεδιάσματα των τετραδίων δεν πρέπει να εξεταστούν αποκλειστικά υπό το πρίσμα μιας υπό διαμόρφωσης εθνικής γραμματολογίας, όπως οι κατάλογοι του Ανδρέα Παπαδόπουλου-Βρετού ή οι εργασίες του Κωνσταντίνου Σάθα αργότερα, ούτε βεβαίως ως μεμονωμένες εγγραφές απογραφικού χαρακτήρα. Επιπλέον, η περίπτωση του Φιλητά δεν μπορεί να εξεταστεί γραμμικά και υπό την οπτική μιας κάποιας συνέχειας, από τον Προκοπίου, για παράδειγμα, έως τον Σάθα.[76] Σίγουρα οι παροτρύνσεις του Κοραή και το πρώιμο κάλεσμα της Ιονίου Ακαδημίας λειτούργησαν σαν μια πιστολιά στη γραμμή εκκίνησης στις αρχές του 19ου αιώνα, ωστόσο η κούρσα για την ιστοριογράφηση της παλαιότερης ελληνικής γραμματείας, λογιοσύνης και παιδείας δεν θα ξεκινούσε παρά αρκετές δεκαετίες μετά, κι ας υπήρξαν αξιόλογοι δρομείς στα καθ' ημάς και στην Ευρώπη από νωρίς, όπως ο Φιλητάς. Θα πρέπει να φτάσουμε στη δεκαετία του 1860 με τον Ροδοκανάκειο Διαγωνισμό για τη συγγραφή μιας ιστορίας της «παρ' Έλλησι παιδείας από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821»,[77] τον Κωνσταντίνο Σάθα, τον Émile Legrand και τα δίκτυά τους, ώστε να μιλάμε για συντονισμένες προσπάθειες κάτω από θεσμικές ομπρέλες.[78]

Ίσως έχει ενδιαφέρον να σκεφτούμε ότι ο Φιλητάς στα χρόνια 1818-1820 ξεκίνησε να συγκροτεί την προϊστορία της «τάξης» του, δηλαδή των λογίων-διδασκάλων, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας χαρτογράφησης της ιστορίας και των πνευματικών διαδρομών των ανθρώπων των γραμμάτων, στους οποίους ανήκε και ο ίδιος. Ο Φιλητάς αναζητά τις απαρχές και την ιστορία της συνομοταξίας του, από την Άλωση και έπειτα. Η γενιά του Φιλητά, οι νέοι αυτοί λόγιοι των όψιμων προεπαναστατικών χρόνων και ιδιαίτερα οι ομάδες των δικτύων του Κοραή και του Guilford, οι οποίες θα στελέχωναν πολύ σύντομα τις εκπαιδευτικές δομές του νεοσύστατου ελλαδικού κράτους και του Ιονίου Κράτους, αυτοσυγκροτούνταν ως «άνθρωποι των γραμμάτων» και μοιράζονταν κοινούς πόθους και κοινές πορείες. Πρόκειται για τη «συλλογική αυτοσυνειδησία» των λογίων, για την οποία κάνει λόγο ο Burke, όταν μιλά ευρύτερα για την «τάξη των λογίων» ήδη από τα χρόνια της πρώιμης νεωτερικότητας.[79] Μια ιστορία της ελληνικής λογιοσύνης από την πρώτη ιστορική τομή του 1453 έως την τομή της επανάστασης, η οποία καθόρισε τις τύχες του Φιλητά και της γενιάς του, θα αποτελούσε μια επικύρωση της ταυτότητας του Φιλητά, του έργου του και της «τάξης» του· των επαγγελματιών ανθρώπων των γραμμάτων. Εντέλει, νομίζω ότι πρέπει να δούμε τις εργασίες αυτές και ως ένα αίτημα για αυτογνωσία, στο πλαίσιο της αυτοσυγκρότησης της εικόνας και των επιδιώξεων των επαγγελματιών λογίων στα χρόνια πια της νεωτερικότητας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Α. Διαμάντης, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εν Εσπερία», *Ηπειρωτική Εστία* 113 (Σεπτ. 1961), σ. 786-787. Ο Διαμάντης δίνει λανθασμένα στοιχεία για την επιστολή, πριν την παράθεσή της. Η επιστολή είναι του Αθανάσιου Βογορίδη προς τον Φιλητά και όχι του Φιλητά προς τον Ασώπιο, όπως σημειώνεται.
2. Βλ. *ό.π.*, 111-112 (Ιούλ.-Αύγ. 1961), σ. 592.
3. Βλ. τις συμβολές της Στέλλας Κουρμπανά και της Ελένης Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη στον παρόντα τόμο.
4. Βλ. ενδεικτικά, Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Οι Έλληνες σπουδαστές στα 1821*, Θεσσαλονίκη 1978.
5. Βλ. Ο. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα 1984, (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), τ. 1, σ. 187, 189.
6. Βλ. τις συμβολές της Στέλλας Κουρμπανά και της Ελένης Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη στον παρόντα τόμο.
7. Βλ. τη συμβολή της Ελένης Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη στον παρόντα τόμο.
8. Α. Μ. Ιδρωμένος, «Ιστορικά και Βιογραφικά. Περί της εν ταις Ιονίοις Νήσοις εκπαιδεύσεως από της εις τους ενετούς υποταγής μέχρι της εθνικής αυτών αποκαταστάσεως (1386-1864)», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1874*, έτος Β΄ (1873), σ. 216.
9. Για την αναλυτική περιγραφή των δεκαέξι τετραδίων, βλ. Δ. Πολυχρονάκης – Α. Κατσιγιάννης – Σ. Κουρμπανά – Κ. Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς και τα δεκαέξι χειρόγραφα τετράδιά του στη Βιβλιοθήκη της Βουλής: Προθέσεις και προϋποθέσεις των απαρχών της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής γραμματείας», *Παλίμψηστον* 37 (φθινόπωρο 2020), 153-182. Ο Άλκης Αγγέλου ήταν ο πρώτος ερευνητής που αξιοποίησε την ύλη των τετραδίων στην καταστατική μελέτη του, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988, σ. 329-336 (πρώτη δημοσίευση: *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 6 (1953), 145-152).
10. Βλ. τη συμβολή της Στέλλας Κουρμπανά στον παρόντα τόμο.
11. Για τη βιβλιογράφηση των δημωδών έργων και των έργων της κρητικής λογοτεχνίας στα τετράδια του Φιλητά, βλ. Α. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή και Δημώδης Γραμματεία – Χριστόφορος Φιλητάς: πρόδρομος και λησμονημένος», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Neograeca Medii Aevi VII. Χαρτογραφώντας τη δημώδη λογοτεχνία (12ος-17ος αι.)*, Ηράκλειο 2017, σ. 635-660.
12. Βλ. Πολυχρονάκης – Κατσιγιάννης – Κουρμπανά – Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς…», *ό.π.*, σ.
13. Βασικά εγχειρίδια που συμβουλεύεται και εξετάζει ο Φιλητάς, όπως φαίνεται στα τετράδιά του, είναι τα παρακάτω: Martin Crusius, *Turcograecia. Libri Octo*, Βασιλεία 1584· H. Hody, *De bibliorum textibus originalibus, versionibus graecis, et latina vulgata. Libri IV*, Οξφόρδη 1705· Αλέξανδρος Ελλάδιος, *Status praesens ecclesiae graecae*, [Νυρεμβέργη;] 1714· Δ. Προκοπίου, «Demetrii Procopiii Macedonis Moschopolitae, Επιτετμημένη επαρίθμησις των κατά τον παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών, και περί τινων εν τω νυν αιώνι ανθούντων», στο: J. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, Αμβούργο 1722, τ. 11, σ. 769-808· Nicolai Comneni Papadopoli, *Historia gymnasii Patavini postea, quæ hactenus de illo scripta sunt, ad hæc nostra tempora plenius, & emendatius deducta*, Βενετία 1726· J.-P. Niceron, *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres. Avec un catalogue raisonné de leurs ouvrages* (40 τόμοι), Παρίσι 1739· P. Bayle, *Dictionnaire historique et critique*, Παρίσι 1697 (ο Φιλητάς χρησιμοποιεί έκδοση του 1740)· Μελετίου, Μητροπολίτου Αθηνών (με συμπλήρωμα του Γεωργίου Βενδότη), *Εκκλησιαστική Ιστορία* (4 τόμοι), Βιέννη 1783-1795.

Πρβλ. στον παρόντα τόμο το Παράρτημα στη συμβολή της Στέσης Αθήνη.

14. Α. Κουμαριανού, «Η Ίρις ή Τα Νυν Ελληνικά'. Το περιοδικό της Ιονίου Ακαδημίας», *Ο Ερανιστής* 11 (1974), σ. 372.
15. Διαμάντης, *ό.π.*, 115 (11/1961), σ. 975.
16. Βλ. Π. Χιώτης, «Βιογραφία Χριστοφόρου Φιλητά. Διδασκάλου και αρχαιομαθούς», *Αγανίππη* 13 (1/1868), σ. 7.
17. Στο τετράδιο 250, σ. 108-123 και 127-130, για παράδειγμα, αντιγράφει άρθρα από τα περιοδικά *The Quarterly Review*, *The Classical Journal* και στο τετράδιο 310 από το *The London Literary Gazette; Journal of Belles Lettres, Arts, Sciences, etc.* Προχωρά, επίσης, και σε αντιγραφές ή και μεταφράσεις αγγλικών αποσπασμάτων, όπως από το έργο του Paul Ricaut, *The Present State of the Greek and Armenian Churches, Anno Christi 1678*, Λονδίνο 1679, στο τετράδιο 250, σ. 102-104.
18. Τετράδιο 250, σ. 127.
19. Χιώτης, «Βιογραφία Χριστοφόρου Φιλητά», *ό.π.*, σ. 7.
20. Βλ. Ά. Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της Νεοελληνικής Γραμματείας στην ευρυχωρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: *Των Φώτων, ό.π.*, σ. 348-349 (πρώτη δημοσίευση: *Ο Ερανιστής* 11 (1974), 1-16).
21. Βλ. ενδεικτικά, Α. Κοραής, *Αλληλογραφία Β΄ (1799-1809)*, Αθήνα 1966, αρ. 261, σ. 53· τ. 4, Αθήνα 1982, αρ. 762, σ. 61-62 και αρ. 770, σ. 72. Βλ. σχετικά, Α. Κατσιγιάννης, «Συγκρούσεις στο κοραϊκό δίκτυο για την ελληνικότητα της γλώσσας του "Ερωτόκριτου": Με αφορμή την υποδοχή της διατριβής του Γεωργίου Κρομμύδη», στο: Θ. Αγάθος – Χ. Ντουνιά – Ά. Τζούμα (επιμ.), *Λογοτεχνικές διαδρομές. Ιστορία – Θεωρία – Κριτική. Μνήμη Βαγγέλη Αθανασόπουλου*, Αθήνα 2016, σ. 259-269.
22. Βλ. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή…», *ό.π.*, σ. 651-657.
23. «Νικόλαος Σοφιανός», *Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά* 4 (4/1843), σ. 238. Το αντίτυπο του έργου του Σοφιανού βρίσκεται στη Βοδληιανή, με κωδικό: 8° S 241(6) Th., δίχως να αναγράφεται χρονολογία έκδοσης.
24. Βλ. Α. Π. Βρετός, *Κατάλογος των από της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821 τυπωθέντων βιβλίων*, Αθήναι 1845. Ο *Κατάλογος* του Βρετού αρχίζει να δημοσιεύεται στις 10 Φεβρουαρίου του 1845 στο τχ. 10 του *Παναρμονίου*· βλ. Σ. Μακρυμίχαλος, «Το *Παναρμόνιον* και οι Συντάκτες του», *Ο Ερανιστής* 6 (1968), σ. 67. Για την εκδοτική ιστορία του *Καταλόγου* και κάποιες πρώτες κρίσεις, βλ. του ίδιου, «Η πρώτη Νεοελληνική Βιβλιογραφία του Α. Παπαδόπουλου Βρετού», *Ο Ερανιστής* 5 (1967), 203-207. Αξίζει να σημειωθεί ότι λίγους μήνες μετά, στα 1846, ο Ιωσήφ Δε Κιγάλλας σπεύδει να δημοσιεύσει τις δικές του βιβλιογραφικές σημειώσεις, υπό τον τίτλο *Σχεδίασμα κατόπτρου της νεοελληνικής λογοτεχνίας: ήτοι ονομαστικός κατάλογος των νεωτέρων Ελλήνων συγγραφέων τε και Μεταφραστών*, Ερμούπολη 1846. Βλ. σχετικά, Β. Σφυρόερας, «Ανδρ. Παπαδόπουλος Βρετός – Ιωσήφ Δε Κιγάλλας. Δύο παράλληλες βιβλιογραφικές προσπάθειες», *Ο Ερανιστής* 19 (1993), 343-347. Βλ. επίσης, Β. Μπόμπου-Σταμάτη, *Η Βιβλιοθήκη του Λόρδου Guilford στην Κέρκυρα (1824-1830)*, Αθήνα 2008.
25. Jo. Alberti Fabricii, *Bibliotheca Graeca*, Αμβούργο 1722, τ. 11· Γ. Π. Κρέμος (επιμ.), *Γεώργιος Ζαβίρας, Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Αθήνα 1872. Το έργο του Ζαβίρα μπορεί να εκδόθηκε πολλά χρόνια μετά τη σύνταξή του, αλλά ήταν ήδη γνωστό στους κόλπους των λογίων της Ιονίου Ακαδημίας και της σφαίρας επιρροής του Κοραή ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα. Βλ. και τη συμβολή της Νάσιας Γιακωβάκη στον παρόντα τόμο. Για την περίπτωση του Ποστολάκα, βλ. τη συμβολή του Γιάννη Κόκκωνα στον παρόντα τόμο.
26. Τετράδιο 287, σ. 27. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Το δήθεν πρότυπο της Βοσκοπούλας», *Νέα*

Εστία 59 (1956), σ. 263-265.

27. Βλ. Τετράδιο 287, σ. 194-197.
28. Τετράδιο 347, σ. 70. Βλ. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή…», *ό.π.*, σ. 643.
29. Βλ. Κατσιγιάννης, *ό.π.*, σ. 641-643, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.
30. Βλ. στον παρόντα τόμο τη συμβολή του Δημήτρη Πολυχρονάκη.
31. Τετράδιο 310, σ. 223-228.
32. Ο Διαμάντης μεταγράφει λανθασμένα την επιστολή και σημειώνει «Batten». Εννοούνται τα πολύτομα έργα του Jean François de la Harpe, *Lycée, ou Cours de littérature ancienne et moderne* (α΄ έκδ. 1789) και του Charles Batteux, *Principes de la littérature* (α΄ έκδ. 1764). Τα δύο αυτά έργα προτείνονται επανειλημμένα από τον Κοραή ως καταστατικά αναγνώσματα για τους επίδοξους φιλόλογους, ενώ τόμους από το έργο του La Harpe διακινεί και διαμοιράζει και ο ίδιος. Βλ. ενδεικτικά, Α. Κοραής, *Αλληλογραφία Γ΄ (1810-1816)*, Αθήνα 1979, τ. 3, σ. 115, 119, 254, 259-260. Για τον La Harpe και τον Κοραή, βλ. επίσης, Σ. Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας, 1700-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και ξένες παραδόσεις στη θεωρία και στην πράξη*, Αθήνα 2010, σ. 279-280.
33. Διαμάντης, *ό.π.*, 114 (10/1961), σ. 888-889. Για τον Νικόλαο Πίκκολο, βλ. Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Ο Νικόλαος Πίκκολος και το έργον του», *Αθηνά* 68 (1965), 81-114 και S. Athini, «N. S. Piccolos: L'épreuve de littéraire», στο: Π. Κιτρομηλίδης – Ά. Ταμπάκη (επιμ.), *Greek-Bulgarian Relations in the Age of National Identity Formation – Relations Gréco-Bulgares à l'ère de la formation des identités nationales*, Αθήνα 2010, σ. 265-284. Για τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο, βλ. Σ. Καρατζάς, *Κοραής και Νικολόπουλος*, Αθήνα 1949 και για τις μελέτες του στον γαλλικό τύπο, βλ. Ι. Δ. Δημάκης, «Η συνεργασία του Κωνστ. Νικολόπουλου στο γαλλικό τύπο από το 1821 ώς το 1824», *Ο Ερανιστής* 2 (1964), 193-206 (= *Φιλελληνικά. Μελέτες για το φιλελληνισμό κατά την ελληνική επανάσταση του 1821*, Αθήνα 1992, σ. 15-27).
34. Για την ψηφιοποιημένη συλλογή των χειρόγραφων του Barocci στην Βοδληιανή, βλ. https://digital.bodleian.ox.ac.uk/collections/barocci/. Για τη συλλογή του Laud, βλ. https://archives.bodleian.ox.ac.uk/repositories/2/resources/586. Για τη συλλογή του D'Orville, βλ. https://archives.bodleian.ox.ac.uk/repositories/2/resources/683. Για την ψηφιοποιημένη συλλογή του Clarke, βλ. https://digital.bodleian.ox.ac.uk/collections/clarke/.
35. Ενδεικτικά αναφέρω ότι μεταγράφει αποσπάσματα από τη *Διόπτρα* του Φίλιππου Μονότροπου (Ms Clarke 01, 13ος-14ος αι.), ορισμένες επιστολές του Νικήτα Στηθάτου (σύμμεικτο Ms Clarke 02, 15ος αι.) και *Εκ του βασιλικού λόγου του Γρηγορίου του Κυπρίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*, (σύμμεικτο χφ. D'Orville 34, τέλη 17ου-αρχές 18ου αι.). Για τον Φιλητά και τη βυζαντινή λογιοσύνη, βλ. τη συμβολή του Κωνσταντίνου Χρυσόγελου στον παρόντα τόμο.
36. Μ. Μ. Νικολιδάκης, *Νείλος Δαμιλάς*, Ιωάννινα 1981 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), σ. 60
37. É. Legrand, «Testament de Nil Damilas», *Revue des Études Grecques* 14 (1891), σ. 178-181· Σ. Λάμπρος, «Das Testament des Neilos Damilas», *Byzantinische Zeitschrift* 4 (1894), 585-587· βλ. πλέον, Νικολιδάκης, *ό.π.*, σ. 150-154.
38. Τετράδιο 250, σ. 166-168.
    Βλ. το ψηφιοποιημένο χειρόγραφο της Βοδληιανής εδώ: https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/6ebb5bd6-9e3a-45af-b1f6-bd8c54709b50/surfaces/1b21ec7d-0683-4ae2-a162-e1a7eb2a6609/
39. *Codices Manuscripti, et impressi cum notis manuscriptis, olim d' Orvilliani, qui in Bibliotheca Bodleiana apud Oxonienses adservantur*, Οξφόρδη 1806.
40. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το τετράδιο 335, όπου στις σελίδες 21-63 ο Φιλητάς εκπονεί ένα εκτενές ελληνο-λατινικό γλωσσάρι νομικών όρων, το οποίο τιτλοφορεί «Λέξεις νομικαί».

41. Τετράδιο 250, σ. 101. Το γραικο-λατινικό λεξικό του Αποστόλη έχει κωδικό D'Orville 117. Βλ. https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_4065. Μετά από αυτοψία στην Βοδληιανή, σημειώνουμε ότι το λεξικό είναι αυτόγραφο, έχει διαστάσεις 21.5x15cm και χρονολογείται στο δεύτερο μισό 15ου αιώνα. Η διάταξη του είναι η εξής: ii+706 σελίδες, σ. 1-693: λήμματα «α-ω», σ. 693-702: προσθήκες. Περιέχονται περίπου 20.000 λήμματα. Στη ράχη αναγράφεται: *Lexicon Graeco-Latinum. Mich. Apostolis*.
42. Τετράδιο 300, σ. 12v-15v. Μέχρι και σήμερα, το έργο αυτό του Αποστόλη δεν έχει γίνει αντικείμενο συστηματικής μελέτης. Για τον βίο και το έργο του Μιχαήλ Αποστόλη, βλ. Δ. Σ. Γεωργακόπουλος, *Ο βίος και το έργο του λόγιου κωδικογράφου Μιχαήλ Αποστόλη* (1420/22-1478), Ιωάννινα 2009 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή). Βλ. επίσης, P. Thiermann, «I dizionari greco-latini fra medioevo e umanesimo», στο: J. Hamesse (επιμ.), *Les manuscrits des lexiques et glossaires de l'antiquité tardive à la fin du moyen âge: Actes du colloque international (Erice, 23-30 septembre 1994)*, Λουβέν 1996, σ. 657-675.
43. Βλ. τη συμβολή της Μαρίας Καμηλάκη και της Ελένης Καραντζόλα στον παρόντα τόμο.
44. Τετράδιο 250, σ. 153-155. Αντιγράφω ακριβώς από το τετράδιο: «*Corona pretiosa, la qual insegna la lingua Graeca volgare et literale, et la lingua latina et il vulgar italico*, Venetiis 1543. 8o [έργο του Stephano da Sabio]· *Glossarium Graco-barbarum*, joannes Mersius, Lugd. Batav. 1610 4o· Girolamo Germano, *Vocabolario italiano e graeco, nel quale si contiene come le voci italiane si dicono in Graeco Volgare; con alcune regole per la Grammatica della lingua greca volgare*· Roma, 1622 8o. Bibli. Bodl.· Simon Portius, *Dictionarium Latinum Graeco-barbarum et Litterale accessit dictionario cum Graeco-vulgare, Graeco-Litterale, et Latinum*, Lut. Paris. 1635 4o· Simon Portius, *Grammatica Linguae Graecae vulgaris*, Parisiis 1638, 8o· Mart. Pet. Cheitomaeus, *novi testament voces Grace-barbarae quae Orienti originem debent*, Amstel. 1649 8o· Gerasimus Vlachus, *Thesaurus encyclopaedicae basis quadrilinguis (Graeco literalis, Graeco vulgaris, latinus et italicus)*, Venetiis 1659, 4o Bibl. Bodl.· *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Car. du Fresne du Cange. Parisiis 1682, Fo. 2. vol.· M. Joan. Tribbechovius, *brevia Linguae Ρωμαϊκῆς, sive Graecae vulgaris Elementa, accessit (interalia) Syllabus vocum usitatiorum*, Jenae 1705. 8o. Br. Mus.· Joh. Mich. Langius, *Philologia Barbaro-Graeca*. Norib. et Alt. 1708. 4o· P.F. Thomas Parisinus, *nouvelle method pour apprendre les Principes de la langue Greque Vulgaire*, Paris 1709· 8o. Bibli. du Roy· Alessio da Somavera, *Tesoro della lingua Greca-volgare ed italiane* posta in Luce dal P. Tomaso da Parigi· Parigi, 1709 4o 2 vols. Brit. Mus. his M. Libr.· Constantinus (Georgius) Joanninensis, *Dictionarium quatroz linguarum Graecae Scilitet literalis, Graecae Vulgaris, latinae, atque italicae*, Venetiis 1757 Fil. (his Majesty's Library)· Metrophanes Critopulus, *Emendationes ut animadversions in Johannis Meursii Glossarium Graeco-barbarum (ex autographi ed. Joh. Georg. Frid. Franzius)* Stendaliae 1787, 8o (εν Libr. of the Royal Society)· *Vocabulario italiano-Graeco, italiano-Turck e italiano-tedesco*, Venetia 1599· 8o Bibl. du Roi».
45. Για την περιγραφή του χειρογράφου, βλ. F. Madan (επιμ.), *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford*, Οξφόρδη 1897, τ. 4, σ. 39.
46. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, *ό.π.*, τ. 11, σ. 770-804 και ακολουθεί ευρετήριο ονομάτων, σ. 805-808. Βλ. και Ά. Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση…», *ό.π.*, σ. 347.
47. Να διευκρινιστεί ότι ο Fabricius αποδίδει τον τίτλο με δύο διαφορετικούς τρόπους σε δύο σημεία· γράφει *επαρίθμησις* στη «σελίδα τίτλου», αλλά και *απαρίθμησις* στην πρώτη σελίδα. Βλ. Fabricius, *ό.π.*, σ. [769] και σ. 770. Ποιο από τα δύο είναι σωστό δεν γνωρίζουμε. Το χφ. D'Orville 5, όπως είδαμε, παραδίδει έναν διαφορετικό, τρίτο τίτλο.
48. Βλ. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, *ό.π.*, σ. 800. Για τον Παπαβασιλόπουλο, βλ. Ι. Γ. Χατζής, *Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος (c.1670-c.1750). Βιογραφία-Εργογραφία*, Ιωάννινα 2002

(αδημοσίευτη διδ. διατριβή). Η αναφορά στον Προκοπίου στη σ. 24.

49. Γι' αυτή την παρατήρηση ευχαριστώ πολύ τον συνάδελφο Κώστα Σαρρή, ο οποίος βρήκε το χρόνο να εξετάσει φωτογραφίες του χειρογράφου.
50. Ετοιμάζω ειδική μελέτη για τον κώδικα D'Orville 5 και το περιβάλλον μέσα στο οποίο παράχθηκε.
51. Για τον Πρώσσο θεολόγο, τις δογματικές του μετατοπίσεις και τη σχέση του με την Οξφόρδη, βλ. *Examination of an Announcement Made in the Prussian State Gazzette*, Οξφόρδη 1842, σ. 152· *A Harmony of Anglican Doctrine with the Doctrine of the Catholic and Apostolic Church of the East*, Αμπερντίν 1846, σ. 59. Κυρίως, βλ. G. Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία επί Τουρκοκρατίας, 1453-1821. Η Ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη μεταρρύθμιση,* μτφρ. Γ. Δ. Μεταλληνός, Αθήνα 2005, σ. 381-383.
52. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας*, Πετρούπολη 1897, σ. 72-76.
53. Βλ. G. Williams, *The Orthodox Church of the East in the Eighteenth Century*, Λονδίνο – Οξφόρδη –Κείμπριτζ 1868, σ. xxxix-xl. Ευχαριστώ τον Κώστα Σαρρή για την επισήμανση του συγκεκριμένου βιβλίου. Βλ. επίσης, Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *ό.π.*, σ. 72, σημ. 1. Ο Κεραμεύς εκδίδει την επιστολή του Νοταρά από τον κώδικα μετοχίου Κωνσταντινουπόλεως αρ. 302. Ο πολυτελής κώδικας, που σώζει μαζί με την επιστολή και τη λατινική μετάφραση του Νοταρά στο έργο του Zoernikav, εντοπίζεται στην Βοδληιανή με ταξινομικό αριθμό Ms. Bodl. 1032. Να σημειωθεί ότι η ελληνική μετάφραση του έργου του Zoernikav εκπονήθηκε και εκδόθηκε πολύ αργότερα, στα 1797 από τον Ευγένιο Βούλγαρη, μετά από επιθυμία της Αικατερίνης Β΄. Βλ. Κεραμεύς, *Ανάλεκτα...*, *ό.π.*, σ. 72, σημ. 1 και Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία...*, *ό.π.*, σ. 382.
54. Για το Greek College της Οξφόρδης, βλ. E. D. Tappe, «The Greek College at Oxford, 1699–1705», *Oxoniensia* XIX (1954), 92–111· U. Moennig, «Die griechischen Studenten am Hallsner Collegium orientale theologicum», στο: J. Wallmann – U. Sträter (επιμ.), *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallishen Pietismus*, Χάλη 1998, σ. 299-329.
55. *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford, ό.π.,* σ. 54 και σ. 63. Βλ. και J. Chr. Wolfius (επιμ.), *Libanii sophistae epistolae*, Άμστερνταμ 1738, σ. [3-4].
56. Βλ. *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford*, *ό.π.*, σ. 37.
57. Βλ. *ό.π.*, σ. 65, λήμμα 16996. Μετά από αυτοψία, τα στοιχεία του χειρογράφου είναι τα εξής: διαστάσεις: 21x16 εκ. περιγραφή: [i-iv λευκές σελίδες]+272 αριθμημένες σελίδες (το κείμενο στις σελίδες 1-268, ακολουθούν 4 λευκές σελίδες). Το κείμενο είναι γραμμένο από ένα χέρι. Υπάρχουν, ωστόσο, σκόρπιες διορθώσεις με άλλο μελάνι από δεύτερο χέρι. Ο Jacques Bouchard δεν αναφέρει το συγκεκριμένο χειρόγραφο, εξετάζοντας τη χειρόγραφη παράδοση του *Φιλοθέου Πάρεργα*. Βλ. J. Bouchard (επιμ.), *Νικόλαος Μαυροκορδάτος, Φιλοθέου Πάρεργα – Nicola Mavrocordatos, Les loisirs de Philothée*, Αθήνα – Μόντρεαλ 1989, σ. 32-40.
58. Τετράδιο 250, σ. 70-71.
59. Βλ. ενδεικτικά τις σημειώσεις που αντλεί από τον Προκοπίου για τον Γιαννιώτη λόγιο Βησσαρίωνα Μακρή: τετράδιο 287, σ. 174 και τετράδιο 316, σ. 45-48.
60. Τετράδιο 250, σ. 72-79.
61. *Ό.π.*, σ. 79.
62. Διαμάντης, *ό.π.*, 116 (12/1961), σ. 1076.
63. Βλ. ενδεικτικά, Δ. Αρβανιτάκης, «Giuseppe Compagnoni. Σκηνές από τον βίο ενός "κατήγορου του γένους"», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαρινός – Δ. Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και Χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος - 19ος αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς*

τιμήν του Αλέξη Πολίτη (Ρέθυμνο 12-14 Απριλίου 2013), Ηράκλειο 2015, σ. 373-428· Γ. Τόλιας, «Κατά των μισελλήνων. Η πολεμική του Κοραή εναντίον "των εχθρών του καταφρονημένου γένους ημών"», *Η Καθημερινή* (29/11/1998), σ. 28-29. Ακόμα, βέβαια, εκκρεμεί η συγκρότηση μιας τυπολογίας και μιας κοινωνιολογίας των κειμένων από τους και για τους «μισέλληνες», από τα τέλη του 18ου έως και το 1830.

64. Διαμάντης, *ό.π.*, 115 (11/1961), 975.
65. H. Hodius, *De Graecis illustribus linguae Graecae literarumque humaniorum instauratoribus, eorum vitis, scriptis, et elogiis, libri duo*, Λονδίνο 1742· R. Walpole, *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, and Other Countries of the East* Λονδίνο [2]1818.
66. ΓΑΚ, Συλλογή Λαδά, κυτίο 47, φάκ. 46, δίχως αρίθμηση. Πρόκειται για αχρονολόγητα σπαράγματα τετραδίων, τα οποία περιέχουν συγκροτημένες σημειώσεις για μιαν ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας.
67. Βλ. επίσης, και τη συγκριτολογική προσέγγισή του στη *Θησηΐδα* του Βοκακίου, στην ελληνική έμμετρη διασκευή (έκδ. 1548) και στο *The Knight's Tale* του Geoffrey Chaucer. Βλ. Πολυχρονάκης – Κατσιγιάννης – Κουρμπανά – Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς…», *ό.π.*, σ. 170.
68. Διαμάντης, *ό.π.,* 114 (Οκτώβριος 1961), σ. 889.
69. *Ερμής ο Λόγιος* 19 (1/10/1820), 592-595.
70. Βλ. Κ. Λάππας, «Επτανησιακά βιογραφικά "σχεδάρια" στον 19ο αιωνα», *Ζ΄ Πανιόνιο Συνέδριο. Λευκάδα, 26-30 Μαΐου* 2002, Αθήνα 2004, τ. 1, σ. 183, σημ. 7.
71. Τετράδιο 250, σ. 189-193 και τετράδιο 287, σ. 174.
72. *Περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού του Στουδίτου και Παχωμίου Ρουζάνου. Επιστολιμαία διάλεξις*, Κέρκυρα 1847 (αναδημοσίευση σε συνέχειες: «Περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού του Στουδίτου και Παχωμίου Ρουζάνου. Επιστολιμαία διάλεξις», *Θελξινόη* 21 (1856), 392-400· 22 (1856), 448-455· 23 (1856), 488-497)· «Χειρόγραφα», *Πανδώρα*, 192 (15/3/1858), 549-559· «Εμμανουήλ Γλυζώνιος», *Πανδώρα* 204 (15/9/1858), 273-281· «Χειρόγραφα», *Πανδώρα* 211 (1/1/1859), 441-447.
73. Βλ. ενδεικτικά, τετράδιο 287, σ. 61-89.
74. P. Burke, *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*, Κέιμπριτζ-Μάλντεν [4]2008, σ. 11.
75. Βλ. Ά. Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη…», *ό.π.*, σ. 329-336· Μ. Ι. Μανούσακας, «Το δήθεν πρότυπο της Βοσκοπούλας», *ό.π.,* σ. 263-265· Μ. Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Το χειρόγραφο του "Χρονογράφου του Δαπόντε" και η λύση ενός αινίγματος. Το χφ. Κυριαζή 4 της Γενναδείου», *Ο Ερανιστής* 24 (2003), 85-94· Δ. Αποστολόπουλος, «Ο κώδικας "Κριτίου" είναι του Νικολάου Καρατζά», *Ο Ερανιστής* 24 (2003), 125-137· Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή...», *ό.π.*, σ. 643-644.
76. Άλλωστε, και η προσπάθεια του Αγγέλου να θεωρητικοποιήσει τις διαφορετικές τάσεις και τις ετερόκλητες δοκιμές απογραφικού ή και ιστοριογραφικού χαρακτήρα από τις αρχές του 18ου αιώνα έως και το 1870, δεν θα ήταν τόσο παραγωγική δίχως το ευφυές άλλοθι περί «ευρυχωρίας». Βλ. Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή…», *ό.π.*, σ. 337-352. Για τις ποιοτικές διαφορές τέτοιων απογραφικών προσπαθειών, βλ. στον παρόντα τόμο τη συμβολή της Στέσης Αθήνη.
77. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Αθήνα 1868, σ. β΄.
78. Για την πύκνωση τέτοιων εργασιών από το 1860 και έπειτα, βλ. στον παρόντα τόμο τη συμβολή του Αλέξη Πολίτη.
79. Βλ. Burke, *ό.π.*, σ. 28, 48

Ο Χριστόφορος Φιλητάς και η διδασκαλία του στα πρώτα χρόνια της Ιονίου Ακαδημίας (1824-1827)

Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη

Η σχέση του Χριστόφορου Φιλητά με την Ιόνιο Ακαδημία είναι πολύ ευρύτερη από την ολιγόχρονη διδασκαλία του σε αυτήν στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της. Συνδέεται δε άμεσα με την προσωπική του εξέλιξη, την ανάμειξη και τη συμβολή του στην οργάνωση της παιδείας των Επτανήσων γενικά, και της Ακαδημίας ειδικότερα. Όλα αυτά όμως είναι αλληλένδετα και συνεπώς θα συνεξεταστούν.[1]

Μολονότι αρκετά έχουν ήδη γραφεί για τον Φιλητά,[2] η νεότερη έρευνα και μια καινούρια ματιά μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε καλύτερα την προσωπικότητά του και να επεκτείνουμε αρκετά τις γνώσεις μας γι' αυτόν για μια δεκαετία περίπου, δηλαδή από την αναχώρησή του από την Τεργέστη μέχρι την εγκατάστασή του στα Επτάνησα και τη συμβολή του στη δημόσια παιδεία τους μέχρι τα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα. Η προφανής ανάγκη για συντομία καθιστά αναγκαία την αναφορά μόνο των απολύτως βασικών ήδη γνωστών στοιχείων που είναι απαραίτητα και συνδέονται με την εξέταση του θέματος. Για το μεγαλύτερο μέρος του χρονικού αυτού διαστήματος η ζωή και η δραστηριότητα του Φιλητά συνδέθηκε στενά με εκείνη του λόρδου Guilford.

Ο Frederick North, πριν ακόμη αποκτήσει κληρονομικά τον τίτλο του fifth Earl of Guilford μετά τον θάνατο του αδελφού του, και πριν ακόμη οριστεί «Άρχων του Πανεπιστημίου», ώστε να διαθέτει επίσημες αρμοδιότητες για την εκπαίδευση στα Επτάνησα, είχε ήδη ανεπισήμως αναπτύξει μεγάλη δραστηριότητα στην προσπάθειά του να ιδρύσει εκεί ένα ελληνικό Πανεπιστήμιο. Αντιλαμβανόταν, ωστόσο, ότι ήταν αναγκαία η παράλληλη αναμόρφωση του συνόλου της δημόσιας εκπαίδευσης στα Ιόνια Νησιά. Στην πραγμάτωση του σκοπού του τον βοηθούσαν καθοριστικά οι ευρύτατες πολιτικές και κοινωνικές του διασυνδέσεις και η περιουσία του που τη δαπανούσε αφειδώς για την επίτευξη των σχεδίων του.

Ο Guilford ήταν από πολύ νωρίς σε αναζήτηση κατάλληλων καθηγητών για το Πανεπιστήμιο που σκόπευε να ιδρύσει στα Επτάνησα. Μεταξύ εκείνων από τους οποίους είχε ζητήσει να του επισημάνουν κάποιους αξιόλογους Έλληνες λογίους ήταν και ο Νικόλαος Ζωγράφος, Αθηναίος έμπορος εγκατεστημένος στην Τεργέστη όπου ως επίτροπος της εκεί ελληνικής κοινότητας είχε χρηματίσει και διευθυντής του ελληνικού σχολείου της. Στις 22 Νοεμβρίου 1815 ο Ζωγράφος μεταξύ πολλών άλλων λογίων του είχε αναφέρει και τα ονόματα του Ασωπίου και του Φιλητά. Για τον Φιλητά του

έγραψε: «Φιλητάς μαθητής της αυτής σχολής [του Ψαλίδα], ήδη εν Νεαπόλει, προκομμένος νέος τα ελληνικά μαθήματα και πάσαν την εγκυκλοπαιδικήν μάθησιν».

Ο Ηπειρώτης Φιλητάς και μαθητής του Αθανασίου Ψαλίδα, είχε αρχίσει να σπουδάζει Ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Νάπολης το φθινόπωρο του 1812. Από εκεί έλαβε και το διδακτορικό του δίπλωμα το 1817. Ήταν στη Νάπολη που ο Φιλητάς συνάντησε για πρώτη φορά τον Guilford, το 1815. Μετά το διδακτορικό του ο Φιλητάς πήγε στο Παρίσι όπου παρέμεινε για ένα περίπου χρόνο.[3]

Την περίοδο εκείνη, την άνοιξη του 1818, ο στενός φίλος και συμπατριώτης του Φιλητά Κωνσταντίνος Ασώπιος, διδάσκαλος τότε στη σχολή της Τεργέστης, είχε επιλεγεί για να σταλεί ως υπότροφος του Guilford στο Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν (Göttingen). Με την προοπτική της σύντομης αποχώρησής του, ο Ασώπιος, θέλοντας να αφήσει το σχολείο σε καλά χέρια και προφανώς να εξυπηρετήσει τον φίλο του, ζήτησε από τον Φιλητά, που τότε βρισκόταν στο Παρίσι, να τον αντικαταστήσει στη σχολή της Τεργέστης για ένα ή δύο χρόνια. Έτσι, ο Φιλητάς τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου έφτασε στην Τεργέστη και ανέλαβε τη σχολή.[4]

Το παράδειγμα όμως των υποτροφιών που έδινε ο Guilford εκτός από τον Ασώπιο και σε άλλους λογίους, με την προοπτική να διδάξουν στο μελλοντικό Πανεπιστήμιο των Επτανήσων, έκανε τον Φιλητά να εκδηλώσει κι εκείνος το ενδιαφέρον του για κάτι ανάλογο και ζήτησε από τον φίλο του να μεσολαβήσει σχετικά στον λόρδο. Προσέθετε πως θα μπορούσε να του υπενθυμίσει ότι είχαν ήδη είχαν συναντηθεί το 1815 στη Νάπολη στο σπίτι του μαρκήσιου Berio περισσότερες από μία φορές.[5] Ίσως τότε ο Guilford είχε ενδιαφερθεί να γνωρίσει τον Φιλητά μετά το πρόσφατο γράμμα του Ζωγράφου που τον ανέφερε μεταξύ των άλλων διδασκάλων. Στις αρχές Απριλίου 1819, ο Φιλητάς συναντήθηκε και πάλι με τον Guilford, στην Τεργέστη αυτή τη φορά. Σε σύντομο γράμμα του προς τον Ασώπιο του αφηγείται χωρίς πολλές λεπτομέρειες ότι ο κόμης του πρότεινε να τον στείλει στο Λονδίνο προκειμένου να εκπαιδευτεί στην αλληλοδιδακτική μέθοδο. Μολονότι ο Φιλητάς του εξήγησε πως δεν γνώριζε την αγγλική γλώσσα, ο Guilford δεν θεώρησε ότι αυτό θα αποτελούσε εμπόδιο, διότι θα μπορούσε να μάθει προηγουμένως τα αγγλικά μέσα σε έξι μήνες. Συνεπώς, αποφασίστηκε αρχικά ο Φιλητάς να διδαχθεί επαρκώς την αγγλική γλώσσα και ακολούθως να εκπαιδευτεί στο Λονδίνο ή κάπου αλλού στον τρόπο διδασκαλίας της αλληλοδιδακτικής στους κλασικούς συγγραφείς.[6] Η διδασκαλία της αλληλοδιδακτικής είχε σχετικά πρόσφατα εισαχθεί στο φημισμένο σχολείο Saint Paul του Charterhouse στο Λονδίνο,[7] όπου τελικά κατέληξε ο Φιλητάς.

Ο Φιλητάς, όταν δέχθηκε να σπουδάσει την αλληλοδιδακτική στη Βρετανία ως υπότροφος του Guilford, γνώριζε ότι θα ασχολείτο, αρχικά τουλάχιστον, με τα Δευτερεύοντα Σχολεία, αλλά πρέπει κυρίως να απέβλεπε στο να διδάξει στο υπό ίδρυση Πανεπιστήμιο και η μέση εκπαίδευση ήταν γι' αυτόν το πρώτο σκαλοπάτι. Αντιθέτως, φαίνεται ότι ο Guilford σκόπευε να τον χρησιμοποιήσει πρωτίστως για την οργάνωση και τον έλεγχο των Δευτερευόντων Σχολείων των Ιονίων.

Ο Guilford, μετά την ανάρρηση στο θρόνο της Βρετανίας του βασιλιά Γεωργίου Δ΄ και με απόφαση της Βουλής του Ιονίου Κράτους ορίστηκε επισήμως πλέον «Άρχων του Πανεπιστημίου» στις 25 Μαρτίου 1820. Τότε είχε ήδη διαμορφωμένο ένα πρώτο τουλάχιστον σχέδιο για την εκπαίδευση στα Επτάνησα. Πίστευε πως ήταν απαραίτητη

η ορθή διοργάνωση της στοιχειώδους και της μέσης εκπαίδευσης των οποίων το Πανεπιστήμιο θα αποτελούσε την κορωνίδα. Αυτές οι δύο πρώτες βαθμίδες ήταν απαραίτητες όχι μόνο για όλους τους Επτανήσιους και όλους τους Έλληνες, αλλά θα ήταν εξίσου αναγκαίες για το Πανεπιστήμιο προκειμένου αυτό να μπορεί να αντλήσει μελλοντικά αρκούντως προετοιμασμένους φοιτητές.[8]

Η διαμονή και οι σπουδές του Φιλητά στην Αγγλία τεκμηριώνονται επαρκώς από την αλληλογραφία του με τον Ασώπιο και τον Guilford,[9] αλλά και από τα σωζόμενα τετράδιά του στη Βιβλιοθήκη της Βουλής.[10] Με το πρώτο σωζόμενο σύντομο γράμμα του προς τον λόρδο στις 21 Σεπτεμβρίου 1819 από την Τεργέστη,[11] ο Φιλητάς ανήγγειλε την αναχώρησή του την ίδια ημέρα για την Αγγλία. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως υπήρχαν και παλαιότερες επιστολές του προς αυτόν για τη ρύθμιση διαφόρων θεμάτων τουλάχιστον σχετικά με τη μετάβασή του στην Αγγλία, όπως φαίνεται σαφώς και από τη συγκεκριμένη επιστολή. Το γράμμα είναι γραμμένο με τον δέοντα σεβασμό αλλά επικεντρώνεται σε συγκεκριμένα θέματα χωρίς πολυλογία.[12] Μετά την αναγγελία της άμεσης αναχώρησής του, ο Φιλητάς προσέθετε, ότι καθυστέρησε λίγο επειδή έπρεπε προηγουμένως να τακτοποιήσει υποθέσεις του σχολείου το οποίο θα εγκατέλειπε. Υπέθετε πως θα είχε φτάσει στο Dover γύρω στις 15 Οκτωβρίου. Πριν φύγει, είχε ήδη φροντίσει να εκτελέσει δύο εντολές που του είχε αναθέσει ο Guilford. Η μία ήταν να γράψει στον Βενιαμίν Λέσβιο, τον οποίον ο λόρδος ήθελε να έλθει ως καθηγητής στο υπό ίδρυση Πανεπιστήμιο, η άλλη να επικοινωνήσει με τον Τρικούπη, πιθανότατα διότι ο Guilford δεν είχε πρόσφατα νέα του.

Στην περίπτωση του Τρικούπη ο Φιλητάς του έγραφε πως δεν είχε καταφέρει να επικοινωνήσει μαζί του και δεν γνώριζε αν είχε ήδη εγκατασταθεί στη Νάπολη. Ωστόσο, τα γράμματα προς τον Τρικούπη, τα οποία του είχε προωθήσει ο Φαρμακίδης, ο Φιλητάς τα είχε με τη σειρά του στείλει προ διμήνου με ασφαλές μέσο στο Μεσολόγγι, προκειμένου είτε να τα λάβει εκεί, αν δεν είχε φύγει, ή να του τα στείλουν όπου βρισκόταν οι συγγενείς του.

Πιο ενδιαφέρουσα όμως ήταν η πρώτη εντολή, να φροντίσει δηλαδή ο Φιλητάς να επικοινωνήσει με τον Βενιαμίν Λέσβιο. Ενημέρωνε λοιπόν στο γράμμα του τον Guilford πως εκείνος είχε ήδη γράψει στον Βενιαμίν, που τότε ζούσε στο Ιάσιο, και ζητούσε η απάντηση του να σταλεί μέσω του Ασώπιου. Όπως γνωρίζουμε και από άλλες περιπτώσεις, ο Guilford ανέθετε στον Φιλητά να γράφει σε γνωστούς λογίους για να τους καλέσει εκ μέρους του να διδάξουν στο Πανεπιστήμιο που οργανωνόταν στα Ιόνια. Στις 23 Ιουνίου 1819,[13] ο λόρδος του υπενθύμιζε σε γράμμα του να επικοινωνήσει και πάλι με τον Βενιαμίν, όπως του είχε υποσχεθεί. Προφανώς, σε αυτό το νέο γράμμα που του ζητούσε να γράψει ο Guilford αναφέρεται ο Φιλητάς στην επιστολή της 21ης Σεπτεμβρίου 1819. Τόσο ο Φιλητάς όσο και ο Ασώπιος όμως δεν συμπαθούσαν ούτε τον Βενιαμίν, ούτε τον Κωνσταντίνο Οικονόμο τον εξ Οικονόμων, τον οποίον επίσης ήθελε ο λόρδος για το Πανεπιστήμιο, και τους κακολογούσαν και τους δύο στα γράμματα που αντάλλαζαν.

Η αναμενόμενη απάντηση του Βενιαμίν μετά το δεύτερο γράμμα του Φιλητά έφτασε αρκετούς μήνες αργότερα, και ο Φιλητάς έγραψε λίγα πράγματα γι' αυτήν στον Ασώπιο στις 23 Φεβρουαρίου 1820, ειρωνευόμενος τον Βενιαμίν που τον αποκαλεί «Αγριοκαλόγερον». Τα όσα αναφέρονται από τον Φιλητά εδώ είναι κάπως

ασαφή, διότι παρεμβάλλονται πολλά αποσιωποιητικά μεταξύ των λέξεων από τον εκδότη της επιστολής. Φαίνεται πάντως πως ο Βενιαμίν σκεφτόταν να πάει στην Πελοπόννησο, όταν γινόταν εκεί κάποιο σχολείο έχοντας και δύο τουλάχιστον βοηθούς διδασκάλους. Η απάντηση αυτή είχε γνωστοποιηθεί και στον Guilford.[14]

Ο Φιλητάς είχε, επίσης, γράψει προηγουμένως εκ μέρους του λόρδου και στον Νεόφυτο Βάμβα για τον ίδιο σκοπό, αλλά κυρίως για να ζητήσει να του στείλει «την έκθεσιν του οργανισμού» της σχολής της Χίου που διηύθηνε. Ο Βάμβας τότε δεν ενδιαφέρθηκε να έλθει στην Ιόνιο Ακαδημία. Αυτό έγινε αργότερα μεσούσης της Ελληνικής Επανάστασης οπότε από το 1823 πήγε στα Επτάνησα και δίδαξε αρχικά σε σχολεία της Κεφαλονιάς και κατόπιν το 1828 διορίστηκε στην Ιόνιο Ακαδημία.[15] Παρά τις αρχικές αρνήσεις των δύο προαναφερθέντων διδασκάλων, ο Guilford τους μνημόνευε μεταξύ εκείνων που θα στελέχωναν την Ακαδημία σε πολλές από τις πρώτες εισηγήσεις του για το θέμα αυτό.[16]

Ο Φιλητάς έφτασε στη Βρετανία λίγο μετά τα μέσα Οκτωβρίου, διότι καθ' οδόν διέκοπτε το ταξίδι του για να κάνει κάποιες, έστω και σύντομες, συναντήσεις. Αυτά τα αφηγείται σε επιστολή του προς τον Ασώπιο στις 6 Νοεμβρίου 1819, λίγο μετά την άφιξή του στην Οξφόρδη. Ο Φιλητάς ταξίδεψε μέσω Βενετίας και Μιλάνου, όπου συνάντησε τον Μουστοξύδη. Στις 15 Οκτωβρίου[17] ήταν στο Παρίσι όπου παρέμεινε 4 μέρες για να συναντήσει παλαιούς γνωστούς και τον γέροντα Κοραή. Στην Αγγλία πρέπει να έφτασε στις 21 ή 22 Οκτωβρίου και μετά από ένα σύντομο πέρασμα από το Λονδίνο, όπου συνάντησε τον Guilford, πήγε μαζί του για μια μέρα στη βασική κατοικία των North στο Wroxton Abbey στη μικρή πόλη Banbury όχι πολύ μακριά από την Οξφόρδη, όπου ακολούθως πήγαν και πάλι μαζί για να εγκατασταθεί εκεί ο Φιλητάς.[18]

Το πρώτο γνωστό γράμμα του από την Οξφόρδη ο Φιλητάς το έστειλε στον Guilford στις 3 Νοεμβρίου 1819 σε απάντηση επιστολής του λόρδου από 29 Οκτωβρίου, στην οποία του εσώκλειε και τρεις λίρες στερλίνες.[19] Στο γράμμα τον ευχαριστούσε βεβαίως θερμά για τα χρήματα που του είχε στείλει και προσέθετε πως είχε λάβει και από τον τραπεζίτη Walker[20] ακόμη 12 στερλίνες και 10 σελλίνια, σύμφωνα με όσα εκείνος του είχε γράψει. Αμέσως πιο κάτω αποκαλύπτεται πως τα χρήματα βασικά χρησίμευαν για να αγοράσει ο Φιλητάς καινούρια ρούχα. Αυτή η πολύ προσωπική πληροφορία έχει μια κάποια μάλλον συγκινητική χροιά. Γράφει: «Τα χειμερινά αναγκαία μου ενδύματα εδιόρισα τα οποία συνίστανται εις δύο βρακκία, δύο γελέκια, και μίαν βελλάταν, τα πάντα ρούχινα, και μίαν ζυγήν φλανέλλων, ταύτα όλα ημπορούν 'να στήσουν έως 12-13 λίτρας, το πολύ». Ο Φιλητάς έπρεπε να ντυθεί αναλόγως με το περιβάλλον στο οποίο βρισκόταν, τόσο για τον βαρύ αγγλικό χειμώνα, όσο και για την ευπρεπή εμφάνισή του στην Οξφόρδη όπου βρισκόταν ως προστατευόμενος του λόρδου Guilford.

Ορισμένοι από τους ασχοληθέντες παλαιότερα με τον Φιλητά, παρερμηνεύοντας το γεγονός ότι κανονίστηκε από τον Guilford να πάει αρχικά στην Οξφόρδη, θεώρησαν ότι σπούδασε στο φημισμένο Πανεπιστήμιό της, και ότι εκεί γνώρισε και συναναστράφηκε σπουδαίους λογίους. Στην πραγματικότητα ο Φιλητάς δεν είχε εγγραφεί κανονικά σε κάποιο Κολλέγιο του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης και γι' αυτό δεν περιλαμβάνεται στους καταλόγους των φοιτητών του. Ούτε έμενε σε κάποιο από τα

Κολλέγια του Πανεπιστημίου, αλλά στην οικία ενός κυρίου Hopkins στην Broad street, έναν πολύ κεντρικό δρόμο όπου και το κεντρικό κτήριο του Πανεπιστημίου (Sheldonian Theatre) και η Βοδληιανή βιβλιοθήκη (Bodleian Library).

Στην Οξφόρδη ο Φιλητάς έκανε μαθήματα αγγλικών, πιθανότατα ιδιωτικά, και όταν έγραψε την προαναφερθείσα επιστολή του προς τον Ασώπιο, στις 6 Νοεμβρίου 1819, είχε αρχίσει ήδη τη μελέτη της γλώσσας αυτής. Φαίνεται μάλιστα ότι δεν έκανε ταχεία πρόοδο, αφού λίγους μήνες αργότερα παραπονιόταν στον Ασώπιο σε γράμμα του της 23ης Φεβρουαρίου 1820 πως ακόμη δεν μπορούσε να καταλάβει την περίεργη προφορά των Άγγλων όταν μιλούσαν. Η ζωή του στην Οξφόρδη ήταν μονήρης έχοντας ως μόνη ευχαρίστηση τους περιπάτους και την προσωπική του έρευνα στη Βοδληιανή Βιβλιοθήκη, η οποία τότε του άνοιξε τον ορίζοντα μεταξύ διαφόρων άλλων και των μεταβυζαντινών σπουδών με τις οποίες συνέχισε να ασχολείται και στην υπόλοιπη ζωή του.[21] Στην αλληλογραφία του βλέπουμε περιγραφές των ενασχολήσεών του σε θέματα φιλολογικά, ιστορικά και αρχαιολογικά, που καταγράφονται λεπτομερώς και στα τετράδιά του, δεν απαντά όπως καμία ουσιαστική πληροφορία για σύναψη προσωπικών σχέσεων με καθηγητές και λογίους του Πανεπιστημίου.[22] Στα τέλη Μαρτίου 1820, μετά από προτροπή του Δημητρίου Σχινά, ο Φιλητάς έκανε μια δεκαπενθήμερη επίσκεψη στο Λονδίνο για την οποία ελάχιστα γράφει εκτός του ότι κόστισε πολύ.[23]

Οι γνώσεις της αγγλικής γλώσσας που απέκτησε στους λίγους μήνες της διαμονής του στην Οξφόρδη δύσκολα θα επαρκούσαν για την ικανοποιητική παρακολούθηση των μαθημάτων αλληλοδιδακτικής στο Charterhouse στο οποίο μετακινήθηκε πρόωρα. Στο μεταξύ, στις 12 Απριλίου 1820, σε λιγότερο από ένα μήνα μετά την ανάληψη των καθηκόντων του ως Άρχοντος της Παιδείας, ο Guilford του είχε γράψει ότι βιαζόταν να τακτοποιήσει την κατάσταση των σχολείων της Επτανήσου και έπρεπε να παρακολουθήσει τη διδασκαλία της αλληλοδιδακτικής, ώστε την άνοιξη του 1821, έχοντας επιστρέψει μαζί του, να είναι σε θέση να την εφαρμόσει στα σχολεία του Ιονίου Κράτους. Τέλος, τον πληροφορούσε πως ο ίδιος ανέμενε να βρίσκεται στο Λονδίνο στις 17 Ιουλίου 1820 και τον καλούσε να συμφάγουν.[24] Όπως έγραψε ο Φιλητάς στον Ασώπιο στις 22 Αυγούστου 1820, η πρόωρη αναχώρησή του από την Οξφόρδη και η μετακίνησή του στο Λονδίνο είχαν προκληθεί από εσφαλμένη πληροφορία που είχε δώσει ο Δ. Σχινάς στον Guilford ήδη από τον Μάρτιο του 1820 γράφοντάς του ότι τάχα ο Φιλητάς ήταν ήδη πανέτοιμος για να πάει στο Charterhouse. Αυτό είχε δημιουργήσει την εντύπωση στον κόμη πως ο Φιλητάς θα είχε αποκτήσει πολύ σύντομα τις απαιτούμενες γνώσεις της γλώσσας για να παρακολουθήσει τα μαθήματα εκεί. Τη λανθασμένη αυτή εντύπωση την είχε επιτείνει πιθανόν και η επιθυμία του Guilford να επιστρέψουν μέχρι το τέλος του 1820 στην Κέρκυρα για να προχωρήσουν εγκαίρως τις οργανωτικές προετοιμασίες των εκπαιδευτικών του σχεδίων.[25] Η περίοδος παραμονής του Φιλητά στο Charterhouse υπήρξε τελικά βραχύτατη, όπως αποκαλύπτει η πρόσφατη έρευνα της Στέλλας Κουρμπανά:[26] ο χρόνος που παρακολούθησε τα μαθήματα εκεί υπολογίζεται σε ένα περίπου μήνα, διάστημα εξαιρετικά σύντομο για την επιμόρφωση του Φιλητά στην αλληλοδιδακτική μέθοδο.

Ο Φιλητάς παρέμενε σε αβεβαιότητα ως προς τον ακριβή χρόνο αναχώρησής του από τη Βρετανία και τον Σεπτέμβριο του 1820 είχε ακόμη την ελπίδα ότι ίσως πρό-

φταινε να πάει και στο Εδιμβούργο, όπως είχε αρχικά σχεδιαστεί, προκειμένου να δει πώς λειτουργούσε η εκεί αλληλοδιδακτική σχολή στην οποία διδάσκονταν τα αρχαία ελληνικά. Το ταξίδι αυτό όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Στο μεταξύ χρησιμοποιούσε τον χρόνο που μεσολαβούσε μέχρι την αναχώρησή του από το Λονδίνο στη σύνταξη μιας σύντομης Γραμματικής της ελληνικής γλώσσας «αρμοδίου διά την ενστηθησομένην των σχολών μεταρρύθμισιν».[27] Το ζήτημα διδασκαλίας της γραμματικής «της κοινής λαλουμένης γλώσσης» τον απασχολούσε ήδη από την αρχή της άφιξής του στο σχολείο της Τεργέστης, όπου και ήθελε να την εγκαινιάσει.[28] Με τη σύνταξη της Γραμματικής αυτής και εν συνεχεία της διδασκαλίας της συνέχισε να ασχολείται όλα τα επόμενα χρόνια, όπως θα συζητηθεί και πιο κάτω.

Στο ταξίδι της επιστροφής ο Φιλητάς συνταξίδεψε με τον Guilford, όπως είχε προγραμματιστεί. Ξέρουμε πως έκαναν διάφορες στάσεις: η μία περί τα τέλη Νοεμβρίου ήταν στο Παρίσι, όπου ο Φιλητάς επισκέφθηκε τον Κοραή.[29] Στις 14 Δεκεμβρίου βρίσκονταν στη Φλωρεντία,[30] αλλά δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς έφτασαν στην Κέρκυρα. Είναι εσφαλμένη η πληροφορία του Μπέτη[31] ότι διαπεραιώθηκαν από την Αγκώνα στην Κέρκυρα τον Απρίλιο του 1821. Είχαν φθάσει στο νησί πριν από τον Μάρτιο του 1821, όπως βλέπουμε από επιστολή του Guilford από Κέρκυρα προς τον Sidney G. Osborne στις 2 Μαρτίου 1821.[32]

Στο μεταξύ, οι προσπάθειες του Guilford για την πραγματοποίηση των σχεδίων του είχαν προχωρήσει. Προφανώς, οι πρώτες ενέργειες του αρμοστή Thomas Maitland τον Απρίλιο του 1819 για την αναδιοργάνωση της διδασκαλίας στα δημόσια σχολεία της Επτανήσου με την εισαγωγή της αλληλοδιδακτικής ακολουθούσαν τις προτάσεις του Guilford. Το άρθρο 9 των προτάσεων που αφορούσε τα στοιχειώδη σχολεία προέβλεπε τη διδασκαλία σε αυτά σύμφωνα με τη μέθοδο του Pestalozzi που βελτιώθηκε στα σχολεία της Αγγλίας, επεκτάθηκε και τελειοποιήθηκε με τη μέθοδο των Bell και Lancaster, δηλαδή την αλληλοδιδακτική. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και ο διορισμός του Ιάκωβου Λουζινιάν, στενότατου συνεργάτη του Guilford, ως «Γενικού Εφόρου της Κοινής Διδασκαλίας του Κράτους» σε αντικατάσταση του Πλάτωνα Πετρίδη. Όμως, τα αποτελέσματα του σχολείου που ιδρύθηκε για τον σκοπό αυτόν στην Κέρκυρα τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου ήταν απογοητευτικά, όπως φαίνεται από την έκθεση του Λουζινιάν για την πορεία τους στις 5 Φεβρουαρίου 1820.[33] Αυτά καθιστούσαν επείγουσα την ανάγκη αναμόρφωσης του συστήματος.

Από επιστολή του Guilford της 2ας Απριλίου 1820 από την Ιθάκη προς τον σύζυγο της αδελφής του Anne, τον John Baker Holroyd, first Earl of Sheffield, μαθαίνουμε επίσης πως τα σχολεία βρίσκονταν σε στασιμότητα και ότι ο Άγιος Γεώργιος στην Κεφαλονιά ήταν ακατάλληλος για την εγκατάσταση του υπό ίδρυση Πανεπιστημίου, τέλος πως ο Guilford θα συναντούσε τον Λευκαδίτη γιατρό Αθανάσιο Πολίτη, προφανώς για να συζητήσουν σχετικά με την μέθοδο της αλληλοδιδακτικής, που ο Πολίτης είχε γνωρίσει στο Παρίσι. Αναφέρεται δε στην επιστολή πως η κυβέρνηση ήθελε να συνεργαστούν ο Πολίτης με τον Λουζινιάν για να εισαγάγουν την αλληλοδιδακτική, όπως και έγινε καθώς είδαμε πιο πάνω.[34] Όλα αυτά εξηγούν και την ιδιαίτερη βιασύνη του Guilford να επιστρέψει ο Φιλητάς χωρίς καθυστέρηση στα Επτάνησα που εμφαίνεται στην προαναφερθείσα επιστολή της 12ης Απριλίου 1820.

Είναι ενδιαφέρον ότι ακριβώς την ίδια ημέρα που ο Guilford έγραψε στον Φιλητά

στην Αγγλία, υπέβαλε και μια ακόμη εκτενέστατη αναφορά στα ιταλικά προς τον Γραμματέα της Βουλής (Γερουσίας) Sidney G. Osborne, στην οποία διατύπωνε τις προτάσεις του για τη διοργάνωση της εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων των Ιόνιων Νησιών. Στο σχέδιό του προέβλεπε πως θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί στις πρώτες βαθμίδες η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας. Στο ίδιο έγγραφο συνιστούσε εγκαρδίως τον Φιλητά για μία από τίς έδρες της Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο. Προσέθετε επίσης την πληροφορία ότι αυτός ήταν υπότροφός του στη Βρετανία προκειμένου να παρακολουθήσει την εφαρμογή της αλληλοδιδακτικής στο Charterhouse. Ο Guilford προσέθετε πως ο Φιλητάς θα ήταν ιδιαιτέρως χρήσιμος στο Πανεπιστήμιο για τις εξετάσεις που θα διεξάγονταν και την επιθεώρηση των δευτερευόντων σχολείων. Παράλληλα, πρότεινε να μετεκπαιδεύονται οι διδάσκαλοι στο σχολείο του Αθανασίου Πολίτη στη Λευκάδα.[35] Πιθανόν λοιπόν οι επικείμενες συζητήσεις με τον Πολίτη που ανέφερε στο γράμμα του ο Guilford αφορούσαν και τη ρύθμιση αυτή. Όσο για τον ρόλο του Φιλητά στην εκπαίδευση, αυτός διαγραφόταν ήδη πολύ καθαρά. Η εμπειρία και η γνώση που θα αποκτούσε στο Charterhouse του Λονδίνου θα επέτρεπε στον λόρδο να τον χρησιμοποιήσει στον διπλό ρόλο, που θα τον δούμε να εκτελεί επί χρόνια στη συνέχεια.

Σε μία δεύτερη αναφορά του λόρδου προς τον Osborne, αυτή τη φορά στις 11 Μαρτίου 1821, γίνεται και πάλι ιδιαίτερη μνεία στον Φιλητά. Γράφει πως τον έφερε μαζί του από την Αγγλία, όπου είχε παρακολουθήσει τα μαθήματα αλληλοδιδακτικής στο Charterhouse, για να οργανώσει τα δευτεροβάθμια σχολεία των Επτανήσων και ζητούσε να του ανατεθεί το έργο αυτό αμέσως από τον επόμενο μήνα, με ετήσιο μισθό που θα αντιστοιχούσε σε 150 λίρες Αγγλίας, όπως θα ήταν και ο προτεινόμενος μισθός για τους καθηγητές του Πανεπιστημίου. Επιπλέον, θα έπρεπε να του καλύπτουν τα έξοδα για την κατοικία και τα ταξίδια του, όποτε θα επισκεπτόταν τα σχολεία των άλλων νησιών. Λίγο πιο κάτω ο Guilford έπλεκε το εγκώμιο και του Αθανάσιου Πολίτη για την επιτυχή διδασκαλία του και ζητούσε να του δοθεί αντίστοιχος μισθός με εκείνον του Φιλητά.[36]

Κατόπιν ο Guilford, έχοντας μεταξύ άλλων μαζί του και τον Φιλητά, έκανε μία περιοδεία στα Ιόνια Νησιά για να ελέγξει τα σχολεία τους και ταυτοχρόνως να διαπιστώσει την καταλληλότητα του χώρου εγκατάστασης του μελλοντικού Πανεπιστημίου στον Άγιο Γεώργιο της Κεφαλονιάς. Σε νέα μακροσκελή και πάλι αναφορά του προς τον Osborne στις 25 Απριλίου 1821 τον ενημέρωνε για τα αποτελέσματα του ταξιδιού του και τις προτάσεις του. Δήλωνε εκ νέου πως δεν έμεινε ικανοποιημένος ούτε από τη λειτουργία των σχολείων, ούτε για την καταλληλότητα της Κεφαλονιάς για την εγκατάσταση του Πανεπιστήμιου και έκανε συγκεκριμένες εναλλακτικές προτάσεις για την αναδιοργάνωση της εκπαίδευσης. Πληροφορούσε επίσης ότι έκρινε την Ιθάκη ως καταλληλότερη για την έδρα του μελλοντικού Πανεπιστημίου.[37]

Μετά από αυτά επακολούθησε ο διορισμός του Φιλητά στην προτεινόμενη θέση. Δύο σωζόμενα υπηρεσιακά έγγραφα, το ένα προφανώς του Σεπτεμβρίου 1867, δηλαδή μετά τον θάνατο του Φιλητά τον Ιούλιο του χρόνου αυτού, και το άλλο μετά το 1865, τα οποία καταγράφουν τις υπηρεσιακές του εξελίξεις, δίνουν διαφορετικά στοιχεία τόσο ως προς τον τίτλο με τον οποίο διορίστηκε, όσο και τον χρόνο του διορισμού του. Το δεύτερο έγγραφο στα καθήκοντα του Φιλητά αναγράφει: «Διοργανιστής της

εν τοις σχολείοις των Ιονίων Νήσων διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσης κατά το σύστημα του εν Λονδίνω Charter House School» και δίνει ως χρονολογία διορισμού την 1η Μαΐου 1822. Το πρώτο έγγραφο του 1867 αναγράφει στην ειδικότητά του «Εισαγωγεύς διδακτικών μεθόδων εις τα ελληνικά σχολεία των νήσων» και τη διάρκεια του διορισμού από 15 Απριλίου 1821 μέχρι 1 Οκτωβρίου 1823, ήτοι 2 χρόνια, 5 μήνες και 15 μέρες.[38]

Είναι εύλογο ότι τόσο στα οργανωτικά όσο και στα διδακτικά του καθήκοντα ο Φιλητάς δεν βασιζόταν αποκλειστικά στις όποιες γνώσεις απέκτησε στο Λονδίνο, τις οποίες, όπως θα δούμε, και ο ίδιος θεωρούσε ανεπαρκείς. Πραγματικά, ο συντομότατος χρόνος που παρακολούθησε την εφαρμογή της αλληλοδιδακτικής στο Charterhouse ήταν αδύνατον να τον είχε προετοιμάσει για το έργο που αναλάμβανε, αν δεν είχε ήδη γνώσεις για το θέμα και διαμορφωμένες απόψεις για τη μεθοδολογία και τα αντικείμενα διδασκαλίας. Η θητεία του στη σχολή της Τεργέστης είχε συμβάλει σε αυτό, διότι γνωρίζουμε πως είχε ήδη προσπαθήσει να τις εφαρμόσει εκεί. Οι ιδέες του εκφράζονται με διαύγεια και σαφήνεια στις «Ομιλίες» του προς τους Επιτρόπους και τους Καπιτολάριους του σχολείου της Τεργέστης.[39] Είχε άποψη και για τα διδακτικά βιβλία, αν κρίνουμε, από εκείνα που γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιούσε στην Τεργέστη, όπως π.χ. το έργο του Friedrich Christian Wilhelm Jacobs,[40] προφανώς στη μετάφραση του Θεόκλητου Φαρμακίδη.[41]

Όπως γράφει στον Ασώπιο, στις 14 Δεκεμβρίου 1820 από τη Φλωρεντία, είχε συστήσει στον Guilford τους μεταφρασμένους τόμους του έργου του Jacobs ως «τα μόνα χρήσιμα» διδακτικά βιβλία για τα σχολεία των Επτανήσων. Για τον λόγο αυτό ο Φιλητάς είχε ήδη γράψει από το Τορίνο στον Φαρμακίδη εξ ονόματος του λόρδου ζητώντας να μάθει, αν εκείνος είχε στείλει αντίτυπα της μετάφρασής του στα Επτάνησα.[42] Ο Φαρμακίδης απάντησε απευθείας προς τον Guilford στις 17/29 Δεκεμβρίου 1820 από Γοττίγγη,[43] ότι προ διετίας, με προτροπή του Σπυρίδωνα Τρικούπη, είχε στείλει εκεί 113 σώματα του έργου, και από αυτά είχαν πουληθεί 28 στη Ζάκυνθο, ενώ από τα υπόλοιπα άλλα φυλάσσονταν ακόμη εκεί και κάποια άλλα στην Κέρκυρα. Εφόσον εγκρίνονταν από τον Guilford, και χρειάζονταν και άλλα για σχολική χρήση, θα μπορούσε να φροντίσει να σταλούν επιπλέον σώματα από το Ιάσιο στα Επτάνησα.

Μέχρι την αναχώρησή του από την Τεργέστη, ο Φιλητάς δεν είχε χρησιμοποιήσει στη διδασκαλία του την αλληλοδιδακτική, αν και γνώριζε γι' αυτήν και παρακολουθούσε τα σχετικά δημοσιεύματα. Ωστόσο, ο μικρός αριθμός των μαθητών του δευτερεύοντος σχολείου, δεν επέτρεπε την εφαρμογή της, ενώ έλειπαν επίσης και τα απαραίτητα εποπτικά μέσα για τη διδασκαλία. Λίγο πριν φύγει, όμως, είχαν καταλήξει μαζί με τον Ιάκωβο Ρώτα πως θα έπρεπε να εισαγάγουν την μέθοδο στα εκεί πρωτεύοντα σχολεία και είχε ζητήσει να του στείλουν τους σχετικούς πίνακες από τη Λευκωσία.[44]

Πιθανότατα, ο Φιλητάς πρέπει να είχε γνωρίσει θεωρητικά την αλληλοδιδακτική από τη σειρά των σχετικών άρθρων που είχαν αρχίσει να δημοσιεύονται το 1816 στον *Λόγιο Ερμή*.[45] Επίσης, θα είχε διαβάσει και την ωραία παρουσίαση της μεθόδου από τον Γεώργιο Κοζάκη-Τυπάλδο,[46] που θα κυκλοφορούσε στους ελληνικούς κύκλους του Παρισιού, όταν ο Φιλητάς βρισκόταν εκεί. Προφανώς γνώριζε και τις μεταγενέστερες δημοσιεύσεις του Κλεόβουλου στον *Λόγιο Ερμή*.[47] Είναι πολύ πιθανό, όμως,

πως είχε την ευκαιρία να γνωρίσει καλύτερα την αλληλοδιδακτική κατά τη διαμονή του στο Παρίσι το 1817-1818, διότι ο ίδιος αναφέρει πως ακόμη και εκεί είχε εφαρμοστεί η μέθοδος για τη διδασκαλία της κλασικής Γραμματείας, που σημαίνει πως είχε ερευνήσει το θέμα.[48]

Πέρα από την αλληλοδιδακτική, οι δύο γνωστοί λόγοι του Φιλητά στο σχολείο της Τεργέστης[49] δείχνουν πως ο λόγιός μας είχε απολύτως διαμορφωμένη άποψη ως προς το τι και με ποιον τρόπο έπρεπε να διδαχτεί στα σχολεία. Μια προσεκτική σύγκριση των προτάσεων που υπέβαλε ο Guilford για την πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στα Επτάνησα φαίνεται να υποδηλώνει πως οι πρακτικές και ξεκάθαρες απόψεις του Φιλητά συνέβαλαν στη διαμόρφωση των προτάσεων εκείνων. Ο Guilford, παρά τις αγαθότατες προθέσεις του για την ανάπτυξη όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης, τις τεράστιες προσπάθειές του και τις συνεχείς υπέρογκες δαπάνες του για τον σκοπό αυτόν, δεν είχε πάντοτε πλήρη κατανόηση των πραγματικών πρακτικών προβλημάτων. Δεν είχε επίσης πάντοτε ουσιαστική και ανιδιοτελή πληροφόρηση από κάποια από τα πρόσωπα που κατά καιρούς τον περιέβαλλαν· άλλωστε ούτε ο ίδιος ήταν πάντοτε καλός κριτής χαρακτήρων των προσώπων που είχε κοντά του.[50]

Αντιθέτως, η αρκετά λεπτομερής επισήμανση των προβλημάτων που διαπίστωνε ο Φιλητάς στα σχολεία τόσο στην Κέρκυρα όσο και στα άλλα μεγάλα Ιόνια Νησιά φανερώνει το πόσο καλά εκείνος αντιλαμβανόταν τα προβλήματα. Αντιστοίχως, πρέπει να τονιστεί και η σημαντική συμβολή του Αθανάσιου Πολίτη για τον ίδιο σκοπό, οι απόψεις του οποίου, από όσο μπορούμε να κρίνουμε από τις αναφορές του, συχνά συνέπιπταν με εκείνες του Φιλητά.

Σύντομα μετά την αναχώρηση του Guilford για το ετήσιο καλοκαιρινό ταξίδι του στην Αγγλία, του έστειλαν δύο επιστολές, ο Αθανάσιος Πολίτης στις 12 Ιουνίου και ο Φιλητάς στις 16 Ιουνίου 1821. Και οι δύο τον πληροφορούσαν και πάλι για την έλλειψη προόδου και τα προβλήματα εφαρμογής της αλληλοδιδακτικής στα σχολεία των Ιόνιων Νησιών. Ο Πολίτης έθιγε περισσότερο τα γενικότερα προβλήματα, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβανόταν η δυσκολία εκτύπωσης των απαιτούμενων αλληλοδιδακτικών πινάκων, και η αποστολή του εξοπλισμού για τα εργαστήρια Χημείας. Επιπλέον, επεσήμαινε πως δεν ήταν δυνατόν να μυηθεί στην αλληλοδιδακτική ο παπά Ανδρέας Ιδρωμένος και συνεπώς δεν μπορούσε να σταλεί να διδάξει σε κάποιο νησί.[51]

Το γράμμα του Φιλητά επικεντρωνόταν περισσότερο στην εφαρμογή της αλληλοδιδακτικής στο σχολείο μέσης εκπαίδευσης στην Κέρκυρα που αντιμετώπιζε μεγάλες δυσκολίες.[52] Όπως γράφει, «την μέθοδον κατ' ολίγον την εφαρμόζω εις την ενταύθα σχολήν». Ωστόσο, πληροφορούσε κι αυτός τον λόρδο ότι δεν θα έπρεπε να ελπίζει πως θα μπορούσε να εφαρμοστεί η αλληλοδιδακτική από τον παπά Ανδρέα Ιδρωμένο.[53] Ο «Παπανδρέας», όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω ότι τον αποκαλούσε, παρακολουθούσε τον τρόπο διδασκαλίας της αλληλοδιδακτικής από τον Φιλητά προκειμένου να την συνεχίσει κι εκείνος κατόπιν στη διδασκαλία του στο ελληνικό σχολείο.[54]

Στο μεταξύ είχε αρχίσει η Ελληνική Επανάσταση και στην ίδια επιστολή ο Φιλητάς ενημέρωνε τον Guilford για την εξάπλωση της στην Ήπειρο, Άρτα, Αιτωλοακαρνανία, Πελοπόννησο και Θεσσαλία και «όλον σχεδόν το Αιγαίον», όπως του έγραφε, «εστήλωσε την σημαίαν την Σταυροφόρον».

Τον επόμενο χρόνο, στις αρχές του 1822, ο Φιλητάς μάλλον απρόσμενα αναγκάστηκε να πραγματοποιήσει μια περιοδεία στα άλλα Ιόνια Νησιά προκειμένου να διαπιστώσει την κατάσταση των σχολείων τους και να διδάξει τους εκεί διδασκάλους την αλληλοδιδακτική. Σε γράμμα του προς τον Guilford από τη Ζάκυνθο στις 18 Μαρτίου 1822,[55] ο Φιλητάς, πριν αρχίσει να του περιγράφει τα προβλήματα που διαπίστωσε στην εφαρμογή της, ξεκίνησε παραπονούμενος διότι καλείτο να εφαρμόσει την αλληλοδιδακτική, ενώ ο ίδιος λίγα πράγματα είχε μπορέσει να αποκομίσει από το Charterhouse, όπου ούτε κι εκεί το σύστημα ήταν τελειοποιημένο. Αντιμέτωπος με τα συνεχή προβλήματα, ο Φιλητάς αισθανόταν περισσότερο την ανάγκη μιας καλής επιμόρφωσης.

Συνεχίζοντας το γράμμα του και ανατρέχοντας στο προηγούμενο διάστημα, στο οποίο είχε αναφερθεί εν μέρει και με συντομία στο γράμμα του της 16ης Ιουνίου 1821, αφηγείται αρχικά τα όσα είχε πράξει ο ίδιος. Είχε προτιμήσει να παραμείνει πρώτα στην Κέρκυρα για να ρυθμίσει τη λειτουργία του εκεί σχολείου «εις το να το καταστήσω τρόπον τινα, ως λέγουσι, Normale», όπως γράφει, ώστε να έλθουν εκεί οι διδάσκαλοι από τα άλλα νησιά προκειμένου να παρακολουθήσουν και να διδαχθούν τον τρόπο διδασκαλίας της αλληλοδιδακτικής μεθόδου. Έτσι, ξεκίνησε τα μαθήματα για να συνηθίσει «και ο Παπανδρέας[56] και εν ταυτώ ο υπ' αυτόν αναγνώστης Πολίτης[57] την μέθοδον. Μετά πέντε μήνας ο Παπανδρέας έμεινεν ως πρότερον Παπανδρέας, επειδή εις εκείνην την ηλικίαν δύσκολα αλλάσσουν οι άνθρωποι τρόπους και συνηθείας». Αντιθέτως, ο νεότατος αναγνώστης Αθανάσιος Πολίτης προσαρμόστηκε εύκολα και «εγύμναζεν» στην αλληλοδιδακτική τους μαθητές, αν και ήταν λίγοι. Ωστόσο, υπήρχε πρόβλημα και με τη συνέχιση της διδασκαλίας του Πολίτη, διότι, όταν η Βουλή αποφάσισε τους μισθούς των διδασκάλων των πρωτοβάθμιων σχολείων, αντιστοίχως αφαίρεσε από τα ελληνικά σχολεία τους βοηθούς των διδασκάλων που λάμβαναν μισθό περισσότερο από 8 τάλληρα τον μήνα. Έτσι, διακόπηκε και η μισθοδοσία του Πολίτη που δεν μπορούσε πλέον να εργαστεί στο σχολείο. Κατόπιν αυτού, ο Φιλητάς έκανε αναφορά στον Έφορο (Reggente) της Κέρκυρας εξηγώντας τη ζημία που υφίστατο το σχολείο· το θέμα ήλθε στη Βουλή αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Έτσι, ο Φιλητάς συμβούλευσε τον Πολίτη να συνεχίσει το έργο του στο σχολείο έστω και άμισθος για να μην χαθούν οι κόποι του, διαβεβαιώνοντάς τον πως όταν επέστρεφε ο Guilford θα τον αντάμειβε για την απώλεια του μισθού του.

Ο Φιλητάς όμως βρέθηκε αντιμέτωπος και με άλλα προβλήματα που τα περιγράφει στο ίδιο γράμμα του προς τον Guilford. Καταρχήν αναφέρει ότι ενώ ανέμενε πως οι δάσκαλοι των σχολείων των άλλων Ιόνιων νησιών θα έρχονταν για λίγους μήνες στην Κέρκυρα για να τους διδάξει την αλληλοδιδακτική, όταν το γνωστοποίησε στη Βουλή, εκείνη διέταξε το αντίθετο, να πάει εκείνος σε κάθε νησί για να διδάξει κάθε δάσκαλο χωριστά. Στην πορεία διαπιστώθηκε όμως ότι τον διδάσκαλο των Παξών Ιερεμία τον είχε ήδη διώξει η Βουλή και στην Ιθάκη δεν υπήρχε διδάσκαλος. Τελικά, ο Φιλητάς πήγε πρώτα στην Κεφαλληνία όπου στο μεν Αργοστόλι ο διδάσκαλος Πετράτος είχε δύο μονάχα μαθητές, στο δε Ληξούρι ο παπά Χαράλαμπος Ποβερέτος[58] ήταν άρρωστος, οπότε αναγκαστικά έφυγε από το νησί άπρακτος. Στη Ζάκυνθο, που ήταν ο επόμενος σταθμός του, βρήκε το σχολείο «πολλά αμελημένον», ωστόσο τους λίγους μαθητές που είχε ο δάσκαλος Καραβίας[59] τους έβαλε σε κάποια τάξη, τους έδειξε τη διδασκαλία της Γραμματικής και συνέχιζαν πλέον έτσι.

Το τελικό συμπέρασμα ήταν πως μόνο τρία ελληνικά σχολεία λειτουργούσαν σε Κέρκυρα, Ζάκυνθο και Λευκάδα «και εκείνα με αμαθείς διδασκάλους ως ηξεύρετε», προσθέτει. Ο Φιλητάς δεν αναφέρει ότι πήγε στη Λευκάδα, διότι πιθανόν δεν ήταν αναγκαίο, αφού εκεί η διδασκαλία της αλληλοδιδακτικής είχε ήδη εισαχθεί από τον Αθανάσιο Πολίτη. Το συμπέρασμά του από όσα είδε στο ταξίδι του ήταν ότι οι ολιγάριθμοι μαθητές όσων σχολείων λειτουργούσαν καθιστούσαν άχρηστη την εισαγωγή της αλληλοδιδακτικής σε αυτά, διότι η λειτουργία της απαιτούσε την ύπαρξη τουλάχιστον 80 παιδιών σε κάθε τάξη. Επίσης, έχοντας υπόψη πως οι διδάσκαλοι ήταν αμαθείς και ακατάλληλοι, πρότεινε στα άλλα νησιά να παραμείνουν μόνο τα πρωτοβάθμια σχολεία και τα δύο ή τρία ελληνικά να συνεχίσουν προσωρινά ως είχαν.

Επιστρέφοντας στα αρχικά του παράπονα, και συνδέοντάς τα με τη λύση που πρότεινε κατόπιν στον Guilford, του έγραφε πως είχε καταλήξει να εφευρίσκει ο ίδιος λύσεις σε θέματα που ήταν ήδη λυμένα σε άλλες χώρες. Θεωρούσε, συνεπώς, πως έπρεπε να γνωρίσει καλύτερα την εφαρμογή της μεθόδου στη Σκωτία, τη Γαλλία και την Ελβετία, όπως είχε σχεδιαστεί προ διετίας, και μάλιστα όχι μόνο για την εφαρμογή της στα Αρχαία και τα Λατινικά αλλά και για την Ιστορία και τη Γεωγραφία. Το ενδιαφέρον του Φιλητά για τα μαθήματα αυτά, των οποίων αναγνώριζε την αναγκαιότητα, ήταν έκδηλο και κατά την περίοδο της διδασκαλίας του στο σχολείο της Τεργέστης, όπου τα είχε εισαγάγει.[60]

Στο ταξίδι του, προσθέτει, θα μπορούσε επίσης να τελειοποιήσει μια Γραμματική της ελληνικής που συνέτασσε για τα εγκύκλια μαθήματα και παράλληλα να τελειοποιήσει τις φιλολογικές του γνώσεις που θα του ήταν αναγκαίες όταν θα καταλάμβανε μια έδρα στο Πανεπιστήμιο. Προφανώς ο Φιλητάς αναφέρεται στη Γραμματική την οποία συνέτασσε ήδη όσο βρισκόταν στο Λονδίνο. Μετά την επιστροφή του στην Κέρκυρα, πρότεινε να ιδρυθεί ένα μόνο σχολείο εκεί για την ελληνική και λατινική γλώσσα που θα λειτουργούσε υπό την επιστασία του και, όταν θα αποφοιτούσαν από αυτό άξιοι μαθητές, τότε αυτοί να διοριστούν στη Ζάκυνθο και τη Λευκάδα.

Το ταξίδι που ζητούσε ο Φιλητάς για επιμόρφωση τελικά δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Ο λόρδος, σε γράμμα του από τη Γενεύη στις 4 Μαΐου 1822,[61] έδωσε μια αμφίσημη απάντηση στο αίτημα του Φιλητά ως προς την περαιτέρω παρακολούθηση της εφαρμογής της μεθόδου στην Ευρώπη. Ο Guilford δεν αρνήθηκε ρητά, αλλά προσέθετε ότι υπήρχαν αντικειμενικές δυσκολίες για την πραγματοποίησή του που θα προυπέθετε την απομάκρυνση του Φιλητά από την επίβλεψη των σχολείων και την πιθανότατη άρνηση έγκρισης του ταξιδιού του από τον αρμοστή.

Σε νέα στην έκθεσή του για την Παιδεία προς τον Γραμματέα της Βουλής (Γερουσίας) λόρδο Ponsonby στις 31 Μαρτίου 1823,[62] ο Guilford σε ένα βαθμό προσάρμοσε τις προτάσεις του για τα σχολεία βάσει των όσων του είχε εισηγηθεί ο Φιλητάς. Στην έκθεση εισηγήθηκε μάλιστα την πρόσληψη του Φιλητά, μαζί με τον Κ. Ασώπιο και Κ. Σακελλαρόπουλο, στο Πανεπιστήμιο αυτή τη φορά. Η αναφορά του όμως στον Φιλητά ήταν σύντομη, διότι είχε επανειλημμένως στο παρελθόν κάνει λόγο για τις φιλολογικές του ικανότητες. Προσέθετε όμως πως «il critico suo gusto delle bellezze del Classici Graeci è pienamente uguale alle filologiche sue conoscenze».[63] Ένας Πίνακας με τα ονόματα των προτεινόμενων καθηγητών για το Πανεπιστήμιο, «Lista dei professori, contemplati per l' Università – Per l' anno1823», σώζεται σε μονόφυλλα

που προφανώς έχουν διασπαστεί από συναφή έγγραφα του 1823 και ανευρίσκονται σήμερα σε διαφορετικό φάκελο.[64] Δίπλα στα ονόματα αυτών που προφανώς εγκρίθηκαν από τη Βουλή αναγράφεται από άλλο χέρι «yes». Ο Φιλητάς περιλαμβάνεται μεταξύ αυτών. Περιέργως, δεν έχει σημανθεί με τον ίδιο τρόπο το όνομα του Ασώπιου.

Μετά τις προταθείσες αλλαγές του Guilford στην οργάνωση της Εκπαίδευσης, ο Φιλητάς διορίστηκε την 1η Οκτωβρίου 1823 καθηγητής της Ελληνικής Φιλολογίας στην Ιόνιο Ακαδημία. Σε αυτό συμφωνούν και τα δύο προαναφερθέντα έγγραφα που καταγράφουν την επαγγελματική του εξέλιξη.[65] Τα μαθήματα του πρώτου ακαδημαϊκού έτους 1823-1824 άρχισαν επισήμως τον επόμενο μήνα, τον Νοέμβριο. Στο τέλος του χρόνου, την 24η Δεκεμβρίου 1823[66] σε μια μακροσκελή έκθεσή του προς τον Thomas Maitland, ο Guilford αναφέρεται τόσο στην πορεία της δημόσιας εκπαίδευσης όσο και του Πανεπιστημίου και των καθηγητών του.

Τα μαθήματα ήταν τότε σε εξέλιξη και ο Φιλητάς δίδασκε κάθε πρωί αρχαίους συγγραφείς στους δεκαέξι πιο προχωρημένους σπουδαστές του Προπαρασκευαστικού Σχολείου, οι οποίοι εν συνεχεία θα φοιτούσαν στο Πανεπιστήμιο. Λόγω έλλειψης άλλου κατάλληλου χώρου, τα μαθήματα γίνονταν στην παλαιά τραπεζαρία του αρμοστή μέσα στο παλαιό φρούριο της Κέρκυρας. Και στην τελευταία αναφορά του 1823, ο Guilford έγραφε εκ νέου για τον Φιλητά, επαναλαμβάνοντας πολλά από όσα είχε ήδη περιλάβει σχεδόν σε κάθε παλαιότερη έκθεσή του. Πιθανόν αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι η συγκεκριμένη αναφορά απευθυνόταν προσωπικά στον αρμοστή, ενώ όλες σχεδόν οι προηγούμενες απευθύνονταν στη Βουλή (Γερουσία).

Επαναλαμβάνονται λοιπόν τα σχετικά με την αποστολή του Γιαννιώτη Χριστόφορου Φιλητά, πρώην διδασκάλου στη σχολή της Τεργέστης, για να εκπαιδευτεί στην Οξφόρδη και στο Charterhouse στο Λονδίνο στις χρησιμοποιούμενες μεθόδους, και ότι τον έφερε πίσω στο τέλος του 1820 ακριβώς για να διοργανώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση της Επτανήσου. Για τις πρόσφατες εξελίξεις σημειώνει πως ο Φιλητάς την εποχή εκείνη δίδασκε στη μονή Τενέδου Κλασική Φιλολογία. Ο Guilford προσθέτει ότι είχε παρακολουθήσει αυτοπροσώπως τα μαθήματά του, κάτι που γνωρίζουμε ότι γενικά το συνήθιζε, και διαβεβαίωνε τον αρμοστή ότι του είχαν κάνει άριστη εντύπωση ο τρόπος διδασκαλίας του Φιλητά και η κομψότητα του λόγου του. Συνιστούσε λοιπόν να συνεχιστεί η μισθοδοσία του με 60 τάλληρα μηνιαίως.[67] Στην ίδια έκθεση βλέπουμε πως ο Guilford, ακολουθώντας τη σύσταση τόσο του Φιλητά όσο και του Αθανάσιου Πολίτη, φρόντισε να απαλλάξει τον Ανδρέα Ιδρωμένο από μελλοντικά διδακτικά καθήκοντα στην Ακαδημία σκοπεύοντας, όπως και έγινε αργότερα, να τον ορίσει Αρχιμανδρίτη και πνευματικό της. Πάντως, αν και έκρινε πως δεν άξιζε τον μισθό των 45 ταλλήρων που λάμβανε, δεν τον περιέκοψε.[68]

Είδαμε πως ο Φιλητάς συνέγραφε μια Ελληνική Γραμματική. Το ανέφερε για πρώτη φορά σε γράμμα του προς τον Ασώπιο στις 22 Αυγούστου 1820 από την Αγγλία και ακολούθως στην επιστολή του της 18ης Μαΐου 1822.[69] Το ζωηρό ενδιαφέρον του όμως για τη Γραμματική, την οποία έβλεπε με διαφορετικό τρόπο από τον γνωστό σχολαστικισμό που χαρακτήριζε τις περισσότερες Γραμματικές που είτε συνέγραφαν, είτε δίδασκαν οι περισσότεροι σύγχρονοί του διδάσκαλοι, είχε ήδη εκδηλωθεί την περίοδο που δίδασκε στο σχολείο της Τεργέστης. Για τον Φιλητά η καλή διδασκαλία της Νεο-

ελληνικής Γραμματικής, διότι γι' αυτήν ακριβώς επρόκειτο, συνδεόταν άμεσα με το ευρύτερο ζήτημα της ελληνικής γλώσσας που ήταν εθνικό θέμα. Άλλωστε η διδασκαλία της Γραμματικής απασχολούσε ιδιαιτέρως τους διδασκάλους την ίδια αυτή περίοδο και, όπως συνέβαινε και με άλλα διδακτικά βιβλία, γινόταν προσπάθεια οι Γραμματικές να γίνουν πιο ευμέθοδες και να απλοποιηθούν. Την εποχή αυτή, εκτός από τις Γραμματικές της αρχαίας ελληνικής, κυκλοφορούσαν και Γραμματικές της νεοελληνικής αλλά και διαφόρων ξένων γλωσσών. Ο Φιλητάς δηλώνει ότι είχε επιλέξει για τη διδασκαλία της στο σχολείο της Τεργέστης μια συγκεκριμένη μέθοδο την οποία και περιγράφει: «η μέθοδος είναι η αυτή εκείνη την οποίαν καταρχάς υπέδειξαν οι περιώνυμοι Γραμματικοί του Πορτοροϋάλ και επηύξησαν έπειτα εις την Γερμανίαν διά πολλών σοφών παρατηρήσεων ο Φισχέρος, ο Ερμάνος, ο Βιτμάνος, ο Ματθίας και άλλοι, η μέθοδος την οποίαν ο άριστος ομογενής μας Κοραής, ο κορυφαίος των νυν Ελληνιστών, εσύστησεν εις το γένος του».[70] Το ενδιαφέρον του συνεχίστηκε, όπως και η συγγραφή της Γραμματικής, η οποία όμως τρία χρόνια αργότερα δεν είχε ολοκληρωθεί.

Ο Guilford ενδιαφερόταν για την έκδοσή της και βλέπουμε ότι στο μακροσκελές υπόμνημά του για τα εκπαιδευτικά θέματα των Ιονίων στις 31 Μαρτίου 1823 ζήτησε να εκδοθεί η «Grammatica elementaria» του Φιλητά, όταν θα ήταν έτοιμη. Δήλωνε μάλιστα πως είχε την ελπίδα ότι αυτή θα αποτελούσε τμήμα ενός πιο εκτεταμένου έργου του με το οποίο ο Φιλητάς θα καταπιανόταν άμεσα.[71] Ωστόσο, η «Ελληνική Γραμματική», σε αντίθεση με τη «Λατινική Γραμματική», δεν τυπώθηκε ποτέ, μολονότι ο Φιλητάς αναφέρει το 1827 στον Πρόλογο της έκδοσης της λατινικής του Γραμματικής[72] πως τη χρησιμοποιούσε στη διδασκαλία του και μάλιστα οι μαθητές του, όπως ήταν άλλωστε το σύνηθες, αντέγραφαν το χειρόγραφό της. Επομένως, πρέπει τότε να είχε λάβει μια συγκροτημένη μορφή για να είναι χρηστική στη διδασκαλία.

Μεταξύ των χειρογράφων του Φιλητά σώζονται κάποια που περιέχουν σημειώσεις Γραμματικής συνοδευόμενες με καταλόγους πλήθους λέξεων της αρχαίας, αλλά κυρίως της νεοελληνικής γλώσσας. Σε αυτούς αρκετά συχνά περιέχονται και η ετυμολογία τους, διάφοροι γραμματικοί τύποι κ.λπ., αλλά και αποσπασματικά μέρη μιας Νεοελληνικής Γραμματικής. Τα περισσότερα από αυτά τα κείμενα είναι διασπασμένα, κάποια σε διάφορα τετράδια του και άλλα, όπως θα δούμε, και σε λυτά φύλλα. Από όσα έχω δει δεν είναι σαφής ο μεταξύ τους συσχετισμός ή τα στάδια συγγραφής τους, ούτε ποια είναι η σχέση τους με τη Γραμματική που δίδασκε στο Προπαρασκευαστικό σχολείο της Κέρκυρας. Τα κείμενα Γραμματικής, τα οποία έχω δει στα τετράδια του Φιλητά στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, κυρίως στο υπ' αρ. 307 και εν μέρει στο 346, αποτελούν μια πρώτη μορφή σχεδίων όπου μεταξύ άλλων στο 346 υπάρχουν αρκετές σελίδες αφιερωμένες στα Γραμματικά της Ν(έας) Δ(ιαθήκης). Ωστόσο, η γενική εικόνα τους φαίνεται περισσότερο ως μια συγκέντρωση και κατάταξη υλικού, με σχετικά υποδείγματα κλίσεων ως επί το πλείστον των ουσιαστικών και των επίθετων. Απουσιάζει από αυτά η δομημένη παρουσίαση μιας οργανωμένης διδασκαλίας της απλοελληνικής Γραμματικής. Αυτό γίνεται αμέσως φανερό στον αναγνώστη αλλά και επιβεβαιώνεται από μια απλή σύγκριση με τη συγκρότηση της αντίστοιχης αλλά προγενέστερης απλοελληνικής Γραμματικής του Δάρβαρη που προοριζόταν για παιδιά.[73]

Ας προστεθεί σε αυτά ότι στη Συλλογή Βλαχογιάννη, σε φάκελο που φέρει την πρόχειρη επιγραφή: «Σχέδιον Γραμματικής της Νέας Ελληνικής υπό Χριστοφ. Φι-

λητά» περιλαμβάνονται σχετικά χειρόγραφα αποτελούμενα από τρία διακριτά μέρη, τα οποία σε μεγάλο βαθμό περιέχουν αντίστοιχα στοιχεία με τα προαναφερθέντα.[74] Μια σύντομη γενική εικόνα τους είναι η ακόλουθη: Το άνευ σελίδας τίτλου πρώτο μέρος είναι γραμμένο από τον Φιλητά σε λυτά ως επί το πλείστον σήμερα φύλλα τετραδίου. Το κείμενο έχει πολλές διαγραφές, διορθώσεις και επεμβάσεις και εξικνείται μόνο μέχρι και τα ουσιαστικά. Η σειρά των φύλλων έχει διαταραχθεί και κάποια ίσως έχουν χαθεί. Το τμήμα αυτό της Γραμματικής περιέχει πολλές καθημερινές ή και ιδιωματικές λέξεις και εκφράσεις.

Υπάρχουν επίσης άλλα δύο χειρόγραφα Γραμματικής σε τετράδια χωρίς φυλλαρίθμηση. Η αρχική σελίδα του πρώτου εξ αυτών γραμμένη από τον Φιλητά έχει τον τίτλο «Grammatica della lingua Greca moderna. Parte prima. Libro primo» και περιέχει την ελληνική αλφάβητο και την προφορά της με λατινικά στοιχεία. Το υπόλοιπο όμως τετράδιο είναι γραμμένο από άλλο χέρι και έχει αρκετές ανορθογραφίες. Περιέχει σε ιταλικά και ελληνικά τη Νεοελληνική Γραμματική και πάλι μέχρι και τα ονόματα. Στις πρώτες σελίδες φέρει διορθώσεις και παρασελίδια σημειώματα του Φιλητά, ενώ αρκετές σελίδες στο τέλος, γραμμένες από τον ίδιον, είναι κυρίως κατάλογοι ελληνικών επιθέτων ή μετοχών στα τρία γένη, παραθετικά επιθέτων και επιρρημάτων κ.λπ. Επίσης απαντούν λίγες σύντομες ιταλικές σημειώσεις.

Το τελευταίο τετράδιο προσεκτικά καθαρογραμμένο στα ιταλικά από ένα καινούργιο χέρι περιέχει τα ρήματα και στο τέλος του υπάρχουν σελίδες γραμμένες από τον Φιλητά με καταλόγους ρημάτων στον ενεστώτα και τον αόριστο. Στο τέλος υπάρχουν και πάλι λυτά φύλλα με καταλόγους λέξεων σε ελληνικά και αλβανικά. Είναι φανερό πως το όλο θέμα της Γραμματικής του Φιλητά χρήζει ιδιαίτερης φιλολογικής εξέτασης, σύγκρισης των χειρογράφων κ.λπ. κάτι που δεν μπορεί να γίνει εδώ. Η υπόθεση πάντως τόσο του περιεχομένου όσο και της μορφής της Γραμματικής του Φιλητά παραμένει μέχρι στιγμής αδιευκρίνιστη και όσα υποστηρίζει ο Μπέτης,[75] ότι δηλαδή, αν και σε απλοποιημένη μορφή, βασιζόταν στη Γραμματική του Βουτμάνου, η οποία είχε μεταφραστεί από τον Στέφανο Οικονόμο το 1812, αποτελούν απλή εικασία.

Στην επίσημη τελετή έναρξης της λειτουργίας της Ακαδημίας στις 29 Μαΐου 1824 ο Φιλητάς, ως Ρήτορας του Πανεπιστημίου, είχε σημαντικό ρόλο. Ο Guilford περιέγραψε με αρκετές λεπτομέρειες την τελετή σε γράμμα προς την αδελφή του Anne.[76] Ο Φιλητάς και ο Αθανάσιος Πολίτης, που ήταν μέχρι τότε οι μόνοι διδάκτορες, φορούσαν, όπως και οι άλλοι καθηγητές, την ειδικά σχεδιασμένη από τον Προσαλέντη τήβεννο, αλλά επιπλέον έφεραν στο κεφάλι και μια μαύρη βελούδινη ταινία. Ο Guilford σχολιάζει πως ο Φιλητάς με την καφετιά του τήβεννο ως δόκτωρ της Φιλοσοφίας ήταν ο πιο καλοντυμένος από όλους, με γυμνό τον λαιμό του πραγματικά αρχαιοπρεπής. Ως Ρήτορας ο Φιλητάς ήταν εκείνος που έφερε εις πέρας τη διαδικασία της αποφασισθείσας ανακήρυξης των υπολοίπων καθηγητών σε διδάκτορες με πρώτο τον παπά Ανδρέα Ιδρωμένο, θέτοντας στο κεφάλι τους τη μαύρη βελούδινη ταινία. Κατόπιν εξεφώνησε τον επίσημο λόγο. Ο λόρδος στο προαναφερθέν γράμμα του γράφει γι' αυτόν: «Philetas then made an eloquent speech in modern Greek on the vicissitudes of Literature in Greece, and the advantages it was likely to receive from our Establishment...».

Ο λόγος αρχικά δημοσιεύτηκε στην ελληνική έκδοση της «Ιονικής Εφημερίδος»

(Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie) και από εκεί ο Φιλητάς φρόντισε να τυπωθούν ξεχωριστά αντίτυπα, όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω. Τα αντίτυπα αυτά είναι σπάνια σήμερα.[77] Ο τίτλος του κειμένου του είναι: «Λόγος εκφωνηθείς τη ΚΘ΄ Μαΐου ΑΩΚΔ΄ κατά την τελετήν την επί τη συστάσει του Εθνικού Πανεπιστημίου υπό Χριστ. Φιλητά ιατρού. Φιλολογίας διδασκάλου εν αυτώ· και κατά το ενεστώς έτος Κοσμήτορος». Ο Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος[78] δίνει μια αλλαγμένη γλωσσικά εκδοχή του λόγου του Φιλητά από την οποία έχει επίσης αφαιρέσει τις αναφορές του στον Guilford και στη Βρετανική Διοίκηση, γεγονός που το επισημαίνει και ο ίδιος.

Πέραν αυτών αξίζει να επισημανθούν κάποια ενδιαφέροντα στοιχεία του λόγου: ο Φιλητάς στον τίτλο του αναφέρεται σε «Εθνικόν Πανεπιστήμιον», προσδίδοντας στο ίδρυμα μια ευρύτερη σημασία και σπουδαιότητα, στην οποία ούτως ή άλλως απέβλεπε και ο Guilford που ήθελε να συστήσει ένα Πανεπιστήμιο για όλους τους Έλληνες και όχι αποκλειστικά για τους Επτανησίους. Με τη σημασία της εθνικής διάστασης του ιδρύματος κλείνει και τον λόγο του γράφοντας: «Ευτυχείς εάν εντρεπόμενοι [οι νέοι] εις την προσκόλλησιν των ξένων πραγμάτων και της ξένης γλώσσης, εξυπνήσουν εις την καρδίαν των την ευγενή φιλοτιμίαν της εθνικής συναισθήσεως, χωρίς την οποίαν τα Έθνη καταφέρονται εις τον λήθαργον και εις την εξουδένωσιν, και σύρουν επάνω των την καταφρόνησιν και την ύβριν· ευτυχείς τέλος πάντων εάν δείξουν εις την φωτισμένην Ευρώπην ότι η Ελληνική ευφυΐα εδυνήθη μεν να καταπλακωθή αλλ' εις περιστάσεις αισίους δεν άργησε να λάβη την πρώτην ακμήν». Πέρα όμως από την εθνική, ο Φιλητάς προσέδωσε στο Πανεπιστήμιο και την τοπική του διάσταση αποκαλώντας το για πρώτη φορά «Ιόνιος Ακαδημία»,[79] ονομασία με την οποία έκτοτε και μέχρι σήμερα αποκαλείται.

Ο Φιλητάς πληροφόρησε τον Guilford, ο οποίος στο μεταξύ κατά το σύνηθες είχε φύγει για το καλοκαιρινό του ταξίδι στην Αγγλία, για την εκτύπωση του λόγου του με γράμμα του την 1η Ιουλίου 1824.[80] Εξηγούσε στον λόρδο ότι δεν μπόρεσε να περικλείσει στο γράμμα του το τυπωμένο λογίδριό του, επειδή ήταν ακόμη στο πιεστήριο, αλλά θα μπορούσε εκείνος να δει λεπτομερώς την παρουσίαση της επίσημης τελετής έναρξης στην «Ιονική Εφημερίδα».[81] Προσέθετε ότι τη μετάφραση του κειμένου για την ιταλική έκδοση της εφημερίδας την είχε κάνει βιαστικά, «στο πόδι», όπως γράφει, ο Ναννούτσης.[82]

Συνεχίζοντας, τον ενημέρωνε ότι στις 10 Ιουνίου είχε αρχίσει τα μαθήματα των Λατινικών ξεκινώντας αναγκαστικά από την αλφάβητο, διότι τα δύο τρίτα των νέων σπουδαστών αγνοούσαν τελείως τη γλώσσα, τα μαθήματα όμως τα παρακολουθούσαν με ικανοποίηση και οι ήδη προχωρημένοι σπουδαστές. Στη διδασκαλία χρησιμοποιούσε επιτυχώς ένα συνδυασμό τριών μεθόδων: την «διάλληλον διδασκαλίαν» για τα γυμνάσματα, το «αναλογικον σύστημα» στην εξήγηση της Γραμματικής, και την «παραλληλίαν» στα ελληνικά. Την ίδια ορολογία είχε χρησιμοποιήσει ο Φιλητάς και στην ομιλία του στη σχολή της Τεργέστης, όπου και προσπαθούσε επίσης να συνδυάσει τρόπους διδασκαλίας.[83] Ο Φιλητάς αναφέρεται στη διδασκαλία του στο Εφηβείο που λειτουργούσε και κατά τη διάρκεια των διακοπών προετοιμάζοντας τους νέους φοιτητές για τα ακαδημαϊκά μαθήματα, διότι το ακαδημαϊκό έτος 1823-1824 είχε πλέον λήξει. Τέλος, του υπενθύμιζε να φροντίσει την αγορά των βιβλίων που του είχε ζητήσει από Ιταλία και Γαλλία.

Η μεγάλη πρόοδος των φοιτητών του στα Λατινικά επιβεβαιώνεται και στο επό-

μενο γράμμα του προς τον λόρδο στις 21 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου.[84] Οι μαθητές του ζητούσαν να συνεχιστούν τα μαθήματα και τον χειμώνα και επιπλέον παρακαλούσαν, όπως γράφει, «να τους εμβάσω εις τα άδυτα της Ελληνικής Γραμματικής» μια φορά την εβδομάδα. Ο Φιλητάς, αναγνωρίζοντας την ανάγκη των σπουδαστών να αποκτήσουν στοιχειώδεις γνώσεις, όπως είναι η γνώση της ελληνικής και της λατινικής γλώσσας, χωρίς τις οποίες δεν θα μπορούσαν να προσεγγίσουν τον Όμηρο, τους κλασικούς συγγραφείς ή τη Φιλοσοφία, προσφερόταν να συνεχίσει να διδάσκει Λατινικά και Γραμματική ως διδάσκαλος του Γυμνασίου και όχι «ως προφέσσορας». Τελικά βέβαια δίδαξε και στο Πανεπιστήμιο μόλις ξεκίνησε το ακαδημαϊκό έτος, χωρίς να διακόψει τη διδασκαλία του και στο Εφηβείο.[85]

Στην έναρξη του δεύτερου ακαδημαϊκού έτους 1824-1825 στις 3 Νοεμβρίου 1824 ως Ρήτορας ακόμη της Ακαδημίας, ο Φιλητάς εξεφώνησε τον εναρκτήριο λόγο που σώζεται και αυτός τυπωμένος.[86] Ο Τυπάλδος[87] δίνει και πάλι τη δική του παραλλαγμένη γλωσσικά μορφή του λόγου του Φιλητά, ο οποίος έκανε τότε και το εναρκτήριο μάθημα της Ακαδημίας για τη Λατινική Γλώσσα και την Ελληνική Ποίηση ενώπιον του Guilford. Ο ίδιος περιγράφει επίσης γλαφυρά το εισαγωγικό μάθημα του Φιλητά ενώπιον του λόρδου και 89 φοιτητών, που ήταν όλοι ντυμένοι με τα ακαδημαϊκά τους ενδύματα.[88] Η προηγούμενη διδασκαλία του Φιλητά στους φιλολόγους φαίνεται πως είχε αποδειχθεί πολύ εποικοδομητική, διότι στις 18 Δεκεμβρίου 1824 ο Guilford με μεγάλη ευχαρίστηση ανακοίνωσε σε αναφορά του πως κατά τον Φιλητά ορισμένοι φιλόλογοι ήταν έτοιμοι να χρησιμεύσουν ως βοηθοί στη διδασκαλία του στο Εφηβείο. Ήδη ο φιλόλογος Γεώργιος Χρυσοβέργης δίδασκε οκτώ μαθητές στο πρωτοβάθμιο σχολείο.[89]

Το σωζόμενο ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων του πρώτου εξαμήνου (από τον Νοέμβριο μέχρι τις 15 Φεβρουαρίου 1824-1825) δείχνει πως ο Φιλητάς δίδασκε έξι ημέρες την εβδομάδα 8 έως 10 το πρωί Ελληνική και Λατινική Γλώσσα, και μετά τις 15 Φεβρουαρίου δίδασκε Λατινική Γλώσσα τέσσερις μέρες την εβδομάδα και δύο ημέρες την εβδομάδα Ελληνική Ποίηση, Όμηρο, κάθε Τετάρτη και Σάββατο 9-10 π.μ.[90] Σε σωζόμενο μονόφυλλο πίνακα της 30ης Μαΐου 1825 με τα ονόματα των διδασκόντων και διδασκομένων που αντιστοίχως παρακολουθούσαν τα μαθήματά τους διαπιστώνουμε πως συγκριτικά τα μαθήματα του Φιλητά τα παρακολουθούσαν οι περισσότεροι σπουδαστές, 48 συνολικά.[91] Ο Φιλητάς ήταν ταυτοχρόνως διευθυντής του Εφηβείου.[92] Η διδακτική ικανότητα του Φιλητά πιστοποιείται και από τον απαιτητικό και στριφνό Τυπάλδο που γράφει για τα μαθήματά του πως «και στα δύο δεν του έλειπε η νοστιμάδα, την οποία έδειξε στους δύο του... λόγους που κάνουν τιμή της Ακαδημίας».[93] Ο ίδιος ο Guilford σε γράμμα του της 6ης Απριλίου 1825 στον λόρδο Henry Bathhurst, υπουργό των αποικιών, πλέκει το εγκώμιο του Φιλητά ως διδασκάλου και τον χαρακτηρίζει ως τον μεγαλύτερο μαιευτήρα της γνώσης που είχε ποτέ γνωρίσει.[94]

Τον Μάρτιο του 1825 ο Guilford προχώρησε σε μία αλλαγή που δυσαρέστησε πολύ τον Φιλητά. Με έγγραφό του προς τη Βουλή (Σενάτο) στις 17 Μαρτίου 1825, ο Guilford απάλλαξε τον Francis Belfour από το αξίωμα του «Κοσμοφύλακα». Τον Belfour τον είχε φέρει στο Πανεπιστήμιο για να διδάξει Ανατολικές Γλώσσες,[95] ωστόσο, αιφνιδίως του ανέθεσε τη διδασκαλία των Λατινικών στο Προπασκευαστικό Σχολείο

αντικαθιστώντας τον Φιλητά, ισχυριζόμενος ότι αυτό θα τον απελευθέρωνε ώστε να διδάσκει Ποίηση στην Ακαδημία. Μέχρι τότε, ο Φιλητάς, ως διευθυντής του σχολείου που είχε 10 κληρικούς και 84 λαϊκούς σπουδαστές μόνο από την Κέρκυρα, ήταν αναγκασμένος να βρίσκεται πιο πολύ στο Προπαρασκευαστικό παρά στο Πανεπιστήμιο.[96]

Ο Φιλητάς φαίνεται πως είχε πληροφορηθεί το γεγονός αμέσως, διότι την ίδια ημέρα, στις 17 Μαρτίου 1825, σε επιστολή του εξέφρασε τα παράπονά του στον Guilford.[97] Του έγραψε ότι προσφάτως και παρά τα καθορισμένα από το πρόγραμμα σπουδών είχε αντικατασταθεί στη διδασκαλία των Λατινικών από τον Francis Belfour, ο οποίος είχε προσληφθεί για να διδάξει Ανατολικές Γλώσσες και Εβραϊκά. Επειδή όμως, όπως δηκτικά επισημαίνει ο Φιλητάς, κανείς δεν βρέθηκε για να παρακολουθήσει τα μαθήματά του, του δόθηκε πρώτα εντολή για δοκιμαστική διδασκαλία στη Νομική Σχολή, και κατόπιν για τη διδασκαλία των Λατινικών στη Φιλοσοφική. Ο Φιλητάς έφερε βαρέως το ότι δεν πρόφτασε να ολοκληρώσει εκείνος τη εκπαίδευση των 60 μαθητών,[98] τη διδασκαλία των οποίων είχε αρχίσει από την αλφάβητο, ώστε να φανεί το έργο του κατά τις εξετάσεις τους. Προέβλεπε μάλιστα πως η διδασκαλία των Λατινικών θα έπαυε, επειδή κανείς από τους 60 μαθητές του δεν θα συνέχιζε το μάθημα με τον Belfour. Ο ισχυρισμός του Φιλητά ότι κανείς δεν παρακολουθούσε τα μαθήματα του Belfour, υπονοώντας την ακαταλληλότητά του ως δασκάλου, επιβεβαιώνεται και από όσα γράφει ο Τυπάλδος «Από του Βέλφωρ την διδασκαλία δε μένει ίχνος μήτε».[99] Σε αντίστοιχο πρόγραμμα των μαθημάτων για το Γυμνάσιο, που συνυπάρχει στο προαναφερθέν μονόφυλλο της 30ής Μαΐου 1825 μαζί με το πρόγραμμα του Πανεπιστημίου, ο Φιλητάς φέρεται να διδάσκει ερμηνεία του Δημοσθένη, ενώ ο Belfour δεν αναφέρεται καθόλου και ο αναγνώστης Αθανάσιος Πολίτης μαζί με τον Ιωάννη Χίο δίδασκαν μεταξύ άλλων «lingua Greco-Latina».

Το επόμενο ακαδημαϊκό έτος 1825-1826 Λατινικά δίδασκε πλέον ο Gaetano Grassetti, και ο Φιλητάς βρέθηκε να διδάσκει πέντε φορές την εβδομάδα από μία ώρα Φυσιολογία στην Ιατρική Σχολή· δίδασκε επίσης και στη Φιλοσοφική, «Ιστορία της Ελληνικής Φιλολογίας» αλλά μόνο κάθε Πέμπτη.[100] Ο Τυπάλδος έκρινε αυστηρά τον Grassetti και τη διδασκαλία του που βασιζόταν στην αποστήθιση σε σύγκριση μάλιστα με τον Φιλητά. Γράφει: «... μάλιστα που ο Φιλητάς έδειξε την προκοπή που έκαμε και στην Ακαδημία τον προτητερινό χρόνο που επαράδινε και στο Λύκειο, στο οποίο εξακολούθαε ολονέα».[101]

Τα μαθήματα της Φυσιολογίας που παρέδινε ο Φιλητάς τα παρακολουθούσαν 9 (αλλού αναγράφεται 10) φοιτητές που πρέπει να ήταν και όλοι όσοι φοιτούσαν στην Ιατρική τον χρόνο εκείνο, επειδή ο ίδιος αριθμός παρακολουθούσε και όλα τα λοιπά ιατρικά μαθήματα.[102] Η προσωρινή ανάθεση διδασκαλίας της Φυσιολογίας προφανώς υπήρξε αποτέλεσμα της έλλειψης καθηγητή για το μάθημα αυτό, πρέπει ωστόσο να ήταν για τον Φιλητά μια πολύ απαιτητική υποχρέωση.

Από όσο γνωρίζουμε, μετά την αποφοίτησή του από την Ιατρική ο Φιλητάς δεν είχε διατηρήσει καμία ουσιαστική επαφή με την επιστήμη αυτή, καθώς ελάχιστα μόνον δείγματα έχουμε με την ενασχόλησή του με την Ιατρική. Γνωρίζουμε π.χ. από επιστολή του πως το 1818, όταν ήταν στο Παρίσι, αγόρασε και λίγα ιατρικά βιβλία.[103] Στο ίδιο γράμμα έδινε και κάποιες απλές ιατρικές συμβουλές στον Ασώπιο. Τα προβλήματα της υγείας για τα οποία παραπονείτο ο Ασώπιος, ο Φιλητάς δεν τα έπαιρνε πολύ σο-

βαρά, θεωρώντας πως ήταν μάλλον, όπως θα λέγαμε σήμερα, ψυχοσωματικά.[104] Σε μια ακόμη περίπτωση, από το Λονδίνο αυτή τη φορά, στις 10 Μαΐου 1820, αφού έδωσε στον Ασώπιο συμβουλές για να βάλει τέλος σε μια «sensibilità morbida» που τον διέκρινε σε θέματα υγείας, του προσέθετε οδηγίες για την αντιμετώπιση των αιμορροΐδων από τις οποίες υπέφερε και του συνέστηνε, αν ήθελε, να διαβάσει τρία σχετικά βιβλία.

Πριν από το τέλος του ακαδημαϊκού εκείνου έτους, στις 31 Μαΐου 1825, ο Φιλητάς νυμφεύθηκε στην Κέρκυρα τη Γιαννιώτισσα Βασιλική Μανάρη, θυγατέρα του Θεόδωρου Μανάρη και της Ελένης Κυριακού Μπούμπα και αδελφής του μαθηματικού Σπύρου Μανάρη. Κουμπάρος στον γάμο του ήταν ο Guilford. Με την Βασιλική ο Φιλητάς απέκτησε έξι παιδιά, από τα οποία δύο μόνο επιβίωσαν.[105] Η σωζόμενη δήλωση των «Αρραβωνοστεφανωμάτων» του Φιλητά στην εκκλησία της Φανερωμένης των Στερεωτών έγινε από τον Πρωτοσύγκελο Χρύσανθο και ως παράνυμφος αναγράφεται ο Guilford με τους πλήρεις τίτλους του.[106]

Ο Φιλητάς φαίνεται πως συνέχισε να διδάσκει στο Εφηβείο όλο το 1826 και κατά τη διάρκεια των θερινών διακοπών, αν και ενίοτε συναντούμε αλληλοσυγκρουόμενες πληροφορίες. Π.χ. σε πρόγραμμα των μαθημάτων και των διδασκόντων του σχολείου αυτού της 1ης Απριλίου 1826 ο Φιλητάς δεν περιλαμβάνεται.[107] Ωστόσο, λίγους μήνες αργότερα σε έγγραφο της 19ης Ιουνίου 1826 αναφέρεται ως διευθυντής και διδάσκαλος της ελληνικής και λατινικής γλώσσας του Εφηβείου και διατηρούσε τον προϋπάρχοντα μισθό του.[108] Έτσι, στις 6 Νοεμβρίου 1826, όταν πια είχε ξεκινήσει το δεύτερο εξάμηνο, ο Guilford σε αναφορά του δήλωνε πως ο Φιλητάς με τη διδασκαλία του θα επιμόρφωνε καταλλήλως τους σπουδαστές του Εφηβείου που υστερούσαν στα αρχαία ελληνικά.[109]

Το Ακαδημαϊκό έτος 1826-1827 ο Φιλητάς επέστρεψε πλήρως στη Φιλοσοφική Σχολή και σύμφωνα με το πρόγραμμα του 1826 δίδασκε καθημερινά 8-9 το πρωί Ελληνική Φιλολογία, Λογογραφία.[110] Είδαμε πως δίδασκε και πάλι Λατινικά και Ελληνικά στο Εφηβείο, και σε συνάρτηση με τα μαθήματά του θέλησε να εκδώσει και τη Λατινική Γραμματική του, όπως μαθαίνουμε από γράμμα του προς τον Guilford στις 18 Ιουνίου 1826.

Του γράφει πως επρόκειτο να εκδώσει τη Λατινική Γραμματική που είχε συντάξει προ διετίας και την οποία οι φοιτητές του την αντέγραφαν ο ένας από τον άλλον· είχε μάλιστα τυπώσει και σχετική ειδοποίηση περί αυτού. Λόγω όμως των οικογενειακών του βαρών δεν μπορούσε να ανταπεξέλθει στα έξοδα της εκτύπωσης και παρακαλούσε τον λόρδο να του δανείσει 200 τάλληρα, τα οποία υποσχόταν να τα επιστρέψει είτε από τις πρώτες πωλήσεις του βιβλίου, είτε καταθέτοντας ανάλογο αριθμό αντιτύπων του στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου.[111]

Η Λατινική Γραμματική του Φιλητά «προς χρήσιν του Ακαδημιακού Εφηβείου»[112] εκδόθηκε στην Κέρκυρα το 1827. Στον μακρύ κατάλογο 347 συνδρομητών της έκδοσης πρώτο αναφερόταν το όνομα του Guilford. Στους συνδρομητές συγκαταλέγονταν σχεδόν όλοι οι διδάσκοντες στην Ιόνιο Ακαδημία και πολλοί διαπρεπείς Επτανήσιοι από διάφορα νησιά. Στον Πρόλογο του βιβλίου, στην «Προδήλωση», όπως τον αποκαλεί ο Φιλητάς, περιέχονται μερικές χρήσιμες πληροφορίες. Κατ' αρχήν εξηγεί πως ουσιαστικά πρόκειται για το πρώτο βοήθημα του είδους του για τους Έλληνες μαθητές και το είχε απλοποιήσει, όπως και την Ελληνική Γραμματική που δί-

δασκε στις ίδιες τάξεις. Θεωρούσε συνεπώς ως ήδη γνωστά ορισμένα πράγματα που περιλαμβάνονταν σε αυτήν και δεν τα επαναλάμβανε. Είδαμε και πιο πάνω ότι μνημονεύει πως η Γραμματική κυκλοφορούσε χειρόγραφη και αντιγραφόταν από τους μαθητές. Επεξηγούσε κατόπιν ότι για τις απλουστευτικές αλλαγές που είχε κάνει στη μεν Λατινική Γραμματική βασίστηκε στο αγγλο-λατινικό εγχειρίδιο που χρησιμοποιούσαν για διδασκαλία στο Charterhouse,[113] στο δε Συντακτικό στο βιβλίο του T. Nugent που είχε εκδοθεί το 1791 και βασιζόταν στις αρχές του Port Royal.[114] Η Ελληνική Γραμματική του Φιλητά δεν ήταν το μόνο έργο αυτής της περιόδου που παρέμεινε ανέκδοτο. Υπάρχει η πληροφορία σε γράμμα του Πίκκολου στις 9 Σεπτεμβρίου 1826, ότι ο Φιλητάς είχε καταρτίσει μία συλλογή δημοτικών τραγουδιών την οποία και σκόπευε να εκδώσει, αλλά και αυτή η έκδοση δεν πραγματοποιήθηκε.[115]

Στο μεταξύ νέες σκέψεις ή διεργασίες γίνονταν στο παρασκήνιο για την αναμόρφωση της δομής και λειτουργίας της Εκπαίδευσης στην Επτάνησο. Στην πραγματικότητα τα σχέδια του Guilford κρίνονταν υπερβολικά δαπανηρά, αλλά και απρόσφορα από τον αρμοστή Frederick Adam. Η δυσαρμονία του Άρχοντα της Παιδείας με την Κυβέρνηση ήταν φανερή τους τελευταίους μήνες πριν από τον θάνατο του Guilford.[116] Ήταν φανερό πως σύντομα θα γίνονταν αλλαγές. Για τον Φιλητά το προμήνυμα εκδηλώθηκε πριν από το τέλος του ακαδημαϊκού έτους 1826-1827, όταν ο Guilford του πρότεινε να πάει ως επιστάτης του Λυκείου που θα οργανωνόταν στη Ζάκυνθο, ή σε όποιο άλλο ήθελε από τα νησιά. Στις 18 Ιουνίου 1827 ο Φιλητάς απάντησε στην πρόταση, δηλώνοντας πως ήθελε να παραμείνει στην Ιόνιο Ακαδημία και τη σπουδαία βιβλιοθήκη της. Άλλωστε, όπως ισχυρίστηκε, είχε αφήσει το σχολείο της Τεργέστης με την προοπτική αυτής της θέσης στην Ακαδημία. Προέβαλε επίσης ως επιπλέον κώλυμα οικογενειακούς λόγους: πως η σύζυγός του δεν ήθελε να απομακρυνθεί από την οικογένειά της στην Κέρκυρα.[117] Το θέμα δεν προχώρησε τότε και ο Φιλητάς παρέμεινε ως καθηγητής στην Ιόνιο Ακαδημία.

Συνέχισε επίσης να διδάσκει και στο Εφηβείο. Αρχικά, για τη διδασκαλία του εκεί προβλεπόταν πρόσθετη αμοιβή όπως και προηγουμένως. Ο Guilford στις προτεινόμενες δαπάνες του ακαδημαϊκού έτους το 1826-1827 για το Προπαρασκευαστικό Σχολείο είχε περιλάβει και τη μηνιαία αμοιβή του Φιλητά ανερχόμενη σε 60 τάλληρα.[118] Ωστόσο, δεν έχουμε καθαρή εικόνα για το τι ίσχυσε τελικά και για πόσο διάστημα. Πάντως, πριν από τη 13η Φεβρουαρίου 1827, δηλαδή κατά το πρώτο ακόμη εξάμηνο, τόσο ο Φιλητάς όσο και ο Σακελλαρόπουλος δίδασκαν πλέον αμισθί, σύμφωνα με έγγραφο του Guilford της 13ης Φεβρουαρίου 1827, στο οποίο μεταξύ άλλων ευχαριστούσε και επαινούσε τους δύο καθηγητές για την αμισθί προσφορά τους στο σχολείο.[119] Οι οικονομικές δυσκολίες και οι περικοπές στη δημόσια παιδεία των Ιονίων είχαν αρχίσει.

Πριν από την έναρξη του επόμενου ακαδημαϊκού έτους 1827-1828, η Ιόνιος Ακαδημία δέχθηκε ένα τεράστιο πλήγμα με τον θάνατο του λόρδου Guilford τον Οκτώβριο του 1827. Οι συνέπειες έγιναν αμέσως αισθητές: άλλαξε το οργανωτικό σχήμα της με τη δημιουργία δύο κύκλων σπουδών. Ο Φιλητάς θα δίδασκε πλέον στον πρώτο κύκλο και πάλι Ελληνική Φιλολογία τέσσερις ημέρες την εβδομάδα, χωρίς επιπλέον αμοιβή.[120]

Πέραν των διδακτικών του καθηκόντων ή των λόγων του κατά τη θητεία του ως

Ρήτορα της Ιονίου Ακαδημίας, ο Φιλητάς φρόντιζε και για πρακτικά καθημερινά θέματα που αφορούσαν την τρέχουσα σχολική πραγματικότητα, όπως βλέπουμε στην απάντησή του προς τον Έφορο της Ακαδημίας Ιωάννη Καραντηνό στις 29 Νοεμβρίου 1824, ο οποίος του είχε αναθέσει την επιλογή και διευθέτηση των καθισμάτων για τους σπουδαστές στο Εφηβείο. Στην απάντησή του ο Φιλητάς τον πληροφορούσε πως φρόντισε μεν το θέμα, αλλά το μεγάλο πρόβλημα στη λειτουργικότητα της αίθουσας ήταν οι υπάρχουσες θύρες της: Η κεντρική εξ αυτών ανοιγόκλεινε με εξαιρετική δυσκολία, και η άλλη, που έβλεπε προς την αυλή, αν έμενε κλειστή, μειωνόταν πολύ ο φωτισμός της αίθουσας, και αν παρέμενε ανοικτή, οι σπουδαστές ήταν εκτεθειμένοι στα στοιχεία της φύσεως.[121] Σε μια άλλη περίπτωση, βλέπουμε από επιστολή του προς τον Ιάκωβο Λουζινιάν στις 7 Δεκεμβρίου 1826, ότι είχε κάνει για εκείνον τη μετάφραση ενός κειμένου από τα ιταλικά, όπως του είχε ζητηθεί.[122]

Ο Φιλητάς ήταν, επίσης, κατά διαστήματα μέλος της Επιτροπής της Βιβλιοθήκης της Ακαδημίας, η οποία άρχισε να λειτουργεί στις 21 Φεβρουαρίου 1825 μετά από μεγάλη προετοιμασία. Τον συναντούμε το 1826 και 1827 και ως αναπληρωτή Γραμματέα της Επιτροπής σε έγγραφα, συχνά προχειρογραμμένα, να επιλαμβάνεται μαζί με τα άλλα μέλη της Επιτροπής διαφόρων θεμάτων που σχετίζονταν με τη λειτουργία της.[123]

Οι πραγματικά μεγάλες αλλαγές στην Ιόνιο Ακαδημία που επηρέασαν άμεσα τον Φιλητά και τη θέση του σε αυτήν έγιναν αισθητές κυρίως το ακαδημαϊκό έτος 1828-1829,[124] επειδή τότε, εκτός από τη διακοπή της λειτουργίας της Ιατρικής Σχολής με την 16η Πράξη του Κοινοβουλίου, αναδιοργανώθηκε το εκπαιδευτικό σύστημα στα Επτάνησα. Αυτό είχε ως συνέπεια τη μετακίνηση σημαντικού αριθμού καθηγητών από την Ιόνιο Ακαδημία στη δημόσια μέση εκπαίδευση. Οι καθηγητές αυτοί ορίστηκαν ως διευθυντές των Δευτερευόντων Σχολείων σε διάφορα νησιά του Ιονίου. Έτσι, από το τέλος Δεκεμβρίου 1828 ο Φιλητάς διορίστηκε διευθυντής των σχολείων της Ζακύνθου και διδάσκαλος των Ελληνικών. Στη Ζάκυνθο, όπου έφτασε στις αρχές του 1829, παρέμεινε επί χρόνια μορφώνοντας μια γενιά μαθητών μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται μερικοί από τους σημαντικότερους λογίους του νησιού.[125]

Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα υπηρεσιακά σημειώματα, ο Φιλητάς στις 30 Αυγούστου 1838 διορίστηκε επίσης και διευθυντής του Δευτερεύοντος Σχολείου και διδάσκαλος της Ιστορίας και Γεωγραφίας. Στις 24 Μαρτίου 1841 πλέον μετατέθηκε στην Κέρκυρα ως «καθηγητής της Ρητορικής και της Λατινικής Γλώσσης» στο Προπαρασκευαστικό, τότε ονομαζόμενο «Ιόνιον Γυμνάσιον – Collegio Ionio», όμως σύντομα η θέση του καταργήθηκε στις 18 Νοεμβρίου 1841 με τον νέο οργανισμό του Γυμνασίου.[126] Το γεγονός έφερε τον Φιλητά σε δεινή θέση. Έτσι, τον ίδιο μήνα έγραψε ένα υπόμνημα προς την Κυβέρνηση, αν και δεν είναι βέβαιο ότι το υπέβαλε, παραπονούμενος διότι λίγο μετά τη μετάθεσή του έμεινε άνεργος, και παρακαλούσε να του δοθούν οι μισθοί ενός έτους για να συντηρήσει την οικογένειά του.[127] Τον επόμενο χρόνο όμως διορίστηκε και πάλι στην Ιόνιο Ακαδημία και μάλλον επανήλθε και στο Γυμνάσιο. Και τα δύο υπηρεσιακά σημειώματα με λίγο διαφορετική διατύπωση δηλώνουν πως ο Φιλητάς διορίστηκε αρχικά καθηγητὴς της Ελληνικής Φιλολογίας στην Ιόνιο Ακαδημία και διδάσκαλος της ελληνικής γλώσσας στο Γυμνάσιο στις 22 Ιουλίου 1842 και τον επόμενο χρόνο στις 21 Δεκεμβρίου 1843 καθηγητής της Ελληνικής και Λατινικής Φιλολογίας, στην Ιόνιο Ακαδημία.[128]

Η θητεία του Φιλητά κατά τα πρώτα έτη λειτουργίας της Ακαδημίας ήταν επιτυχής. Είναι τιμητικό το γεγονός πως μόνον αυτός και ο Λευκαδίτης Αθανάσιος Πολίτης δίδασκαν εξ αρχής τους φοιτητές στα ελληνικά, διότι, αν πιστέψουμε τον Ανδρέα Παπαδόπουλο Βρετό,[129] οι άλλοι καθηγητές δίδασκαν στα ιταλικά, παρά την εξ αρχής διακηρυγμένη και προωθούμενη ελληνικότητα της Ιονίου Ακαδημίας.

Σε όλες τις θέσεις που υπηρέτησε στην Κέρκυρα κατά την πρώτη αυτή περίοδο ο Φιλητάς ήταν δημοφιλής δάσκαλος. Πέρα από την προσωπική γνώμη του Τυπάλδου που είχε και δυο καλά λόγια να πει γι' αυτόν, ενώ σχεδόν όλους τους καθηγητές τους έκρινε εξαιρετικά αυστηρά, και οι άλλοι μαθητές του αναγνώριζαν τη δουλειά του. Το αναφέρει κι αυτό ο Τυπάλδος: «Οι μαθητάδες ήταν ευχαριστημένοι και περισσότερο στα λατινικά».[130] Οι επανειλημμένοι έπαινοι του Guilford γι' αυτόν του άξιζαν. Από όσο γνωρίζουμε, μια μονάχα φορά φαίνεται πως ο λόρδος δυσαρεστήθηκε με τον Φιλητά και μάλιστα για όχι ιδιαίτερα σοβαρό λόγο, όπως φανερώνει επιστολή που του έστειλε κατ' εντολή του ο υπογράφων Ι(άκωβος) Λ(ουζινιάν), αρχιγραμματέας της Ιονίου Ακαδημίας στις 11 Μαρτίου 1825. Ο Guilford είχε δυσαρεστηθεί και είχε ζητήσει από τον Λουζινιάν να μεταβιβάσει τη δυσαρέσκειά του με αυστηρότητα στον Φιλητά, διότι την ίδια μέρα εκείνος είχε κάνει το εισαγωγικό του μάθημα στην Ποιητική χωρίς να ειδοποιήσει για την αλλαγή ούτε τον Άρχοντα, ούτε τον Έφορο της Ακαδημίας, τον Καραντηνό, ενώ το μάθημα έπρεπε να γίνει κανονικά την επόμενη Τετάρτη, σύμφωνα με το Πρόγραμμα.[131]

Αναμφισβήτητα ο Φιλητάς πρόσφερε πολλά στη μέση εκπαίδευση, όμως η Ιόνιος Ακαδημία υπήρξε πολύ φτωχότερη στα μεσοδιαστήματα κατά τα οποία στερήθηκε τις υπηρεσίες του εξαιρετικού αυτού φιλολόγου και δασκάλου.

Παράρτημα

Επιστολές Χριστόφορου Φιλητά

Οι τρεις πρώτες από τις εκδιδόμενες επιστολές, που είναι και χρονικά οι παλαιότερες, προέρχονται από το Κερκυραϊκό Αρχείο Guilford της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας. Οι υπόλοιπες βρίσκονται σήμερα στη Βρετανική Βιβλιοθήκη και ανήκουν στα Guilford Papers, Add. Ms 88900/1/ (1792-1827).[132]

Η σπουδαία εκτεταμένη αυτή σειρά, αποτελούμενη από 75 τόμους, είναι τμήμα του πολυδιασπασμένου Αρχείου του Frederick North 5th Earl of Guilford. Προηγουμένως αποτελούσε τμήμα του ευρύτερου Αρχείου της οικογένειας North που φυλασσόταν στο East Kent Archives Centre (C27-C38, C63- C127, C151-153). Μετά από την παραχώρηση του προαναφερθέντος συγκεκριμένου τμήματος του Αρχείου στη Βρετανική Βιβλιοθήκη και τη συνένωσή του με το ήδη υπάρχον εκεί σχετικό αρχειακό υλικό συναποτελούν τους 93 τόμους του Add. Ms 88900.[133]

Στην έκδοση των επιστολών ακολουθήθηκαν οι συνηθισμένες συμβάσεις για έγγραφα της περιόδου αυτής· υπήρξαν λίγες επεμβάσεις, κυρίως ως προς τη στίξη, τη δημιουργία παραγράφων και την κεφαλαιογράφηση. Στα κείμενα του Φιλητά παρατηρούνται αρκετά συχνά πολυτυπίες των ίδιων λέξεων, π.χ. «Μυλόρδ» και «Μιλόρδ» που διατηρήθηκαν στην έκδοση, αλλά και κάποιες αβλεψίες, οι οποίες συνήθως αφορούν στην έλλειψη τόνων ή πνευμάτων σε ορισμένες λέξεις (π.χ. στο *όπου*). Αβλεψίες αυτού του τύπου διορθώθηκαν σιωπηρά. Επίσης, για λόγους ομοιομορφίας υιοθετήθηκε η συχνότερα απαντώμενη γραφή μιας λέξης, οσάκις οι δύο γραφές της εναλλάσσονται μέσα στην ίδια επιστολή (π.χ. ’να, αντί να). Κατά τα άλλα τηρήθηκε η γραφή του Φιλητά, και οι υπογραμμίσεις των λέξεων όπου υπήρχαν. Ορισμένες μάλλον ασυνήθεις γραφές διατηρήθηκαν επίσης διότι αποτελούν επιλογή του Φιλητά. Π.χ. τα ρήματα εις -ώνω, τα γράφει με κατάληξη -όνω. Το διαπιστώσαμε σε κατάλογό του με ανάλογα ρήματα όπου μεταξύ πολλών άλλων και τα *φασκιόνω, χαλινόνω, θανατόνω, ελευθερόνω, σκοτόνω, αφιερόνω* και πολλά άλλα.[134] Στην έκδοση απλώς επισημάναμε τις σχετικές λέξεις με [sic]. Λάθη που παρατηρούνται σε αντίγραφο της επιστολής υπ’ αρ. [8] δεν διορθώθηκαν, μόνο επισημάνθηκαν.

[1]

Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας

Κερκυραϊκό Αρχείο Guiford, φάκελος III 36

Ἐκλαμπρότατε κύριε!

Σήμερον ἀναχωρῶ ἀπὸ Τεργέστης διὰ τὰ αὐτόθι. Αἱ ὑποθέσεις τοῦ ἐδῶ σχολείου μ’ ἔκαμαν ’να παρατείνω, πλέον ἀπὸ ὅ,τι ἐστοχαζόμην, τὴν ἀναχώρησίν μου. Νομίζω ὅμως ’να εὑρεθῶ εἰς Δοῦβρε[135] περὶ τὰς 15 τοῦ ἐρχομένου μηνός. Ἔγραψα τὰ δέοντα πρὸς τὸν κύριον Βενιαμὶν Λέσβιον διατρίβοντα ἐν Ἰασίῳ τῆς Μολδαυΐας τὸν ὁποῖον ἐπαρακάλεσα ἀπόκρισίν του ’να μὲ κατευθύνῃ διὰ μέσον τοῦ ἡμετέρου κ. Ἀσωπίου.

Περὶ τοῦ Σ. Τρικούπη δὲν ἔχω ἀκόμη εἴδησιν ἂν ἀπεκαταστάθη εἰς Νεάπολιν. Τὰ πρὸς

αὐτὸν παρὰ τοῦ Θεοκλήτου σταλθέντα μοι γράμματα πρὸ δύο περίπου μηνῶν μὲ ἀσφαλέστατον μέσον ἔστειλα ἀπ' ἐκείνου τοῦ καιροῦ εἰς Μεσολόγγιον, ἢ διὰ 'να τὸν προφθάσωσιν ἐκεῖ, ἢ διὰ 'να τὰ στείλωσιν οἱ συγγενεῖς του ὅπου ἤξευραν ὅτι διατρίβει.

Ἀνυπόμονος τοῦ 'ν' ἀξιωθῶ ὅσον οὔπω 'να ἰδῶ καὶ πάλιν τὸν κοινὸν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐδικόν μου Εὐεργέτην μένω τῆς Ἐκλαμπρότητός σας

τῇ 21 7βρίου 1819 ἐκ Τεργέστης

δοῦλος ταπεινὸς
Χριστόφορος Φιλητᾶς

[2]

Κερκυραϊκό Αρχείο Guiford, φάκελος III, 47

Ἐνδοξότατε κύριε!

Ἔλαβα πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν διὰ τοῦ Λὸρδ Πεβενσεῖ[136] τὴν ἀπὸ 29 8βρίου ἐπιστολήν σας εἰς τὴν ὁποίαν περικλεισμένας εὗρον 3 λίτρας Στερλίνας.

Σήμερον ἔλαβον καὶ τὴν ἀπὸ 2 9βρίου καὶ κατὰ ταύτην παῤῥησιασθεὶς εἰς τοὺς κυρίους Walker τραπεζίτας εὗρον τὰς δώδεκα Στερλίνας καὶ δέκα Σελλήνια ὅπου μ' ἐσημειόνετε [sic].

Τὰ χειμερινὰ ἀναγκαῖα μου ἐνδύματα ἐδιόρισα τὰ ὁποῖα συνίστανται εἰς δύο Βρακκία, δύο Γελέκια καὶ μίαν Βελλάταν τὰ πάντα ῥούχινα καὶ μίαν ζυγὴ Φλανέλλων, ταῦτα ὅλα ἠμποροῦν 'να στήσουν ἕως 12-13 λίτρας τὸ πολύ.

Σᾶς εἶμαι εὐγνώμων κύριέ μου, διὰ τὴν εὔνοιαν τὴν ὁποίαν εἰς ἐμὲ δείχνετε καὶ μένω διὰ παντὸς εἰς τοὺς ὁρισμούς σας.

Ὀξωνίᾳ τῇ 3 9βρίου 1819 Χριστόφορος Φιλητᾶς

[3]

Κερκυραϊκό Αρχείο Guiford, φάκελος IV, 49

Μιλόρδ!

Ἔλαβα τὰ γράμματά σας δομένα [sic] 13, 16 καὶ 21 Μαΐου. Ἐλυπήθην ὅτι ἐλάβετε εἰς τὸ ταξίδιον τὰς συνηθισμένας γαλήνας καὶ ἐναντιοκαιρίας, ἐχάρην ὅμως πολὺ ὅτι θέλετε ἔχει τὸν καιρὸν ἱκανότατον διὰ νὰ εὑρεθῆτε εἰς τὴν στέψιν.[137]

Μιλόρδ, εἰς τὸ ἀπὸ 16 γράμμα σας μὲ παραγγέλνετε 'να περιλάβω μίαν δέσμην βιβλίων τεσσάρων ἢ πέντε, ἀπὸ τὸν Καπιτάνιον, ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἦτον σημειωμένον τὸ ὄνομά του, δὲν ἐμπόρεσα ἕως τώρα 'να τὸν τύχω, μ' ὅλον τοῦτο θέλω κάμω πάντα τρόπον δι' αὐτό.

Τὴν μέθοδον κατ' ὀλίγον τὴν ἐφαρμόζω εἰς τὴν ἐνταῦθα σχολήν, ὅμως ἡ ἐξοχότης σας καθὼς δὲν ἠλπίζετε, οὕτως δὲν στοχάζομαι, ὅτι εἶναι δυνατὸν 'νὰ ἐλπίσετε ἀπὸ τὸν παπᾶ Ἀνδρέαν ἀρκετὴν ἀξιότητα εἰς τοῦτο. Ἴσως οἱ διδάσκαλοι τῶν ἄλλων νήσων μᾶς δώσουν καλλιτέρας ἐλπίδας.

Νέα ἀπὸ τὴν ἀπέναντι Ἤπειρον ἔχομεν, ὅτι ἡ ἐπανάστασις διεῤῥάγη καὶ εἰς ὅλην τὴν Ἀκαρνανίαν καὶ Αἰτωλίαν, καὶ τοῦτο μετὰ τὴν φθάσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου, ὅστις συμποσοῦται ἕως εἰς εἴκοσι ξύλα ἐμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Γαλαξιδιωτικῶν. Οἱ Αἰτωλοακαρνᾶνες ἀπὸ τὸ ἓν μέρος καὶ οἱ Σουλιῶται, καὶ γειτνιάζοντες ἄλλοι Γρα(ι)κοὶ Ἠπειρῶται ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἔφθασαν ὁλόγυρα εἰς τὴν Ἄρταν, καὶ σκοπὸν ἔχουσιν νὰ στρατεύσουν κατὰ τῶν // πολιορκούντων τὸν Ἀλῆ.

Τὰ κατὰ τὴν ὥραν εὑρισκόμενα εἰς Ἐπανάστασιν γνωστὰ εἰς ἡμᾶς μέρη εἶναι ἡ Πελοπόννησος, καὶ ὅλη σχεδὸν ἡ ἔξω τοῦ Ἰσθμοῦ Ἑλλὰς ὁριζομένη ἀπὸ Ἀμπρακικοῦ ἕως Μαλιακοῦ Κόλπου. Περὶ τῆς Θεσσαλίας δὲν ἠξεύρομεν τί βέβαιον, διὰ τὸ ’να ἐκινήθη ὅμως ὁ Πασᾶς τῆς Δράμας πρὸς τὸ μέρος τοῦ Βώλου ἀπὸ Ἰωάννινα, εἰκάζεται ὅτι ἡ Μαγνησία ’να ἐκόλλησε τὸ κακὸν ἀπὸ τὰς γείτονάς της ἐπαρχίας. Εἰς τὸν αὐτὸν τρόπον ἔχει καὶ τὸ κατὰ θάλασσαν. Ὅλον σχεδὸν τὸ Αἰγαῖον ἐστήλωσε τὴν σημαίαν τὴν Σταυροφόρον, καὶ ὁ Κύριος ἂς γένῃ βοηθὸς καὶ Σκεπαστὴς εἰς Σωτηρίαν.

Μένω τῆς ἡμετέρας ἐξοχότητος

δοῦλος ταπεινότατος

τῇ 16 Ἰουνίου 1821 Κορυφούς. Χριστόφορος Φιλητᾶς

Προσθ. Ὁ Καβαλλιέρος Φορέστης[138] εἶναι πολλὰ ἄῤῥωστος ἐπειδὴ ἔλαβε μίαν δυνατὴν προσβολὴν ἀποπληξίας πρό τινων ἡμερῶν.

Ὁ αὐτός.

Επί του νώτου: to the right honorable [sic] the Earl / of Guilford. Chancellor of / the Ionian University etc. etc. etc. / St. James Place / no 26 London

Επάνω από τη διεύθυνση του παραλήπτη η σφραγίδα OTRANTO και μία άλλη στρογγυλή σφραγίδα όπου στο εσωτερικό της διακρίνεται: ISOLE IONIE.

Κάτω από τη διεύθυνση διατηρείται το στρογγυλό κόκκινο βουλοκέρι.

British Library, Add. Ms 88900/1/28/

[4]

18 Μαρτίου 1822. Ζακύνθῳ

Μιλὸρδ

Ἔλαβα τὴν ἀπὸ Ῥώμης γραφήν σας σημειωμένην 5 Φευρουαρίου εἰς τὴν ὁποίαν μὲ φανερόνετε [sic] ὅτι ἀνεβάλετε τὸν ἐρχομόν σας διὰ τὸ παρόν, καὶ ἐλυπήθην ὄχι ὀλίγον, ἐπειδὴ οὕτω θέλω ἀναγκασθῆ νὰ μείνω ἐδῶ καὶ τὸν ἄλλον χρόνον, ἐνῶ ἡ ἐξοχότης σας μὲ εἶχεν εἰπῆ πέρυσιν ὅτι ἔμελλα νὰ ἐπιστρέψω πάλιν εἰς Εὐρώπην εἰς παρατήρησιν ἐντελεστέραν τῶν Μεθοδικῶν σχολείων τῆς Ἑλβετίας, Γαλλίας καὶ Σκωτίας, ἐπειδὴ καὶ ὁ καιρὸς πολλὰ ὀλίγος μὲ ἦτον τῆς διατριβῆς μου εἰς τὸ Charterhouse Scool [sic] καὶ ἐκεῖνο τὸ σχολεῖον δὲν μὲ ἔδωκε τοῦ πράγματος ὅσην ἐστοχαζόμην ἰδέαν. Ὡς τόσον σᾶς ἐκθέτω εἰς τὴν παροῦσαν μου τὸ πραχθὲν ἕως τώρα περὶ τῶν σχολείων τῶν ἐμπιστευθέντων εἰς ἐμέ, τουτέστι τῶν δευτερευόντων (Scuole Secondarie).

Ἐγὼ μετὰ τὴν ἀναχώρησίν σας ἀπὸ τὰς νήσους ἀπεφάσισα νὰ μείνω εἰς Κέρκυραν διὰ νὰ ῥυθμίσω ὅσον δυνατὸν τὸ ἐκεῖ σχολεῖον καὶ νὰ τὸ καταστήσω τρόπον τινα, ὡς λέγουσι, Normale, ὅπου νὰ ἔλθωσιν ἀπὸ τὰς ἄλλας νήσους οἱ διδάσκαλοι διὰ νὰ λάβωσι τὸν τρόπον τῆς διδασκαλίας. Ὅθεν καὶ ἄρχισα ἐγὼ αὐτὸς διδάσκων μὲ σκοπὸν νὰ συνειθίσῃ [sic] καὶ ὁ Παπανδρέας ἐν ταυτῷ ὡς καὶ ὁ ὑπ’ αὐτὸν ἀναγνώστης Πολίτης τὴν μέθοδον. Μετὰ πέντε μήνας ὁ Παπανδρέας ἔμεινεν ὡς πρότερον Παπανδρέας, ἐπειδὴ εἰς ἐκείνην τὴν ἡλικίαν δύσκολα ἀλλάσσουν οἱ ἄνθρωποι τρόπους καὶ συνηθείας.

Τὸ πρᾶγμα ὅμως ἦτον διάφορον μὲ τὸν ἀναγνώστην, νέος αὐτὸς ἐπροσαρμόσθη εὔκολα, καὶ τοὺς ὑπ’ αὐτὸν μαθητὰς ἐγύμναζεν κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς μεθόδου ἂν καὶ ὀλίγους τὸν

ἀριθμόν. Ἐν τῷ μεταξὺ συνέβη ὅτι ἡ Βουλὴ ἀφοῦ ἀπεφάσισε τοὺς μισθοὺς τῶν διδασκάλων τῶν πρώτων σχολείων (Scuole Primarie) ἀφαίρεσεν ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα τοὺς ὑποβοηθοὺς τῶν διδασκάλων, ἔχοντας μισθὸν μηνιαῖον ὀκτὼ τάλλαρα, καὶ ὡς ὑποβοηθὸς τοῦ Παπανδρέα ὁ ἀναγνώστης ἀφαιρέθη καὶ αὐτὸς καὶ ἑπομένως χωρὶς μισθὸν δὲν ἠμποροῦσε νὰ δουλεύῃ. Δὲν ἔλειψα // μὲ ἀναφοράν μου εἰς τὸν ἔφορον (Reggente) τῆς Κερκύρας νὰ παραστήσω τὴν μεγάλην ζημίαν ἥτις ἐγίνετο εἰς τὸ σχολεῖον μὲ τὴν ἀφαίρεσιν ἐκείνου τοῦ νέου. Ἡ ἀναφορὰ ἐπαῤῥησιάσθη εἰς τὴν Βουλὴν πλὴν χωρὶς καρπόν. Διὰ νὰ μὴ καταντήσῃ εἰς ἐρήμωσιν τὸ σχολεῖον καὶ διὰ νὰ μὴ χαθοῦν καὶ οἱ κόποι μου λείποντος τοῦ ὑποβοηθοῦ[139] ἐσυμβούλευσα αὐτὸν νὰ συχνάζῃ μ' ὅλον τοῦτο τὸ σχολεῖον καὶ νὰ ἐπιμελῆται τοὺς μαθητάς, βεβαιώσας αὐτὸν ὅτι ἡ ἐξοχότης σας, ἀφοῦ ἤρχεσθε εἰς τὰς νήσους βέβαια ἠθέλετε ἀνταμείψει τοὺς κόπους του καὶ ἠθέλετε τοῦ προμηθεύσει τὸν μισθόν. Τοιουτοτρόπως οἰκονόμησα τότε τὸ πρᾶγμα ὅμως τώρα δὲν ἠξεύρω πῶς ἔχει νὰ γίνῃ.Ἔστω.

Περὶ τὸν Ὀκτώβριον μῆνα ἐστοχάσθην ὅτι ἦτον καιρὸς νὰ ἔλθουν οἱ διδάσκαλοι ἀπὸ τὰς ἄλλας νήσους νὰ διατρίψουν εἰς Κορυφοὺς ὀλίγους μήνας διὰ νὰ λάβουν τὸν τρόπον τῆς διδασκαλίας, ὅθεν ἔδωκα εἰς τὴν Βουλὴν ἀναφορὰν περὶ τούτου, ἀλλ' ἐξεναντίας ἔλαβα ἀπόκρισιν νὰ ὑπάγω ἐγὼ εἰς καθεμίαν ἀπὸ τὰς νήσους νὰ διδάξω τὸν καθένα διδάσκαλον.

Ἀπεφάσισα λοιπὸν νὰ ὑπάγω, ἀλλ' εἰς Παξοὺς τὸν Ἱερεμίαν τὸν ἐδίωξαν μὲ πρόσταγμα τῆς Βουλῆς, δὲν ἠξεύρω διὰ ποῖα αἴτια, εἰς Ἰθάκην σχολεῖον δὲν ἦτον. Ἔφθασα λοιπὸν εἰς Κεφαλληνίαν, καὶ ἐπειδὴ ἐν μὲν Ἀργοστολίῳ ὁ διδάσκ. Πετράτος δὲν εἶχε παρὰ δύο μαθητάς, ἐν Λιξουρίῳ ὁ Ποβερέτος ἦτον κλινήρης, ἐπέρασα εἰς Ζάκυνθον ὅπου εὑρίσκομαι ἕως τώρα, καὶ αὐτόθι εὗρον τὸ σχολεῖον πολλὰ ἀμελημένον. Μ' ὅλον τοῦτο ὀλίγους μαθητὰς τοὺς ὁποίους εἶχεν ὁ διδάσκαλος Καραβίας τοὺς ἔβαλα εἰς κἄπποιαν [sic] τάξιν καὶ ἐξακολουθοῦν ὅλον ἓν εἰς τὸν τρόπον καὶ Γραμματικὴν ὅπου τοὺς ἔδειξα. Τὰ σχολεῖα λοιπὸν τὰ ἑλληνικὰ εἰς τὴν Ἑπτάννησον τὴν σήμερον εἶναι μόνον τρία, τῶν Κορυφῶν, τῆς Ζακύνθου, καὶ τῆς Ἁγ. Μαύρας, καὶ αὐτὰ μὲ ἀμαθεῖς διδασκάλους ὡς ἠξεύρετε.

Μιλόρδ, δὲν θέλω νὰ ἐκτανθῶ εἰς τὴν ἐξοχότητά σας περὶ πραγμάτων ὅσα ἀποβλέπουν ἐμὲ κατὰ μέρος, δὲν θέλω νὰ σᾶς εἰπῶ // ὅτι ἔχασα τὴν ἡσυχίαν μου καὶ τὴν εὐχαρίστησιν τὴν ὁποίαν ἀπελάμβανα εἰς Τεργέστην, ὅτι ἐδῶ περιφέρομαι χωρὶς νὰ ἠμπορῶ νὰ ὠφελήσω ὡς ἐστοχαζόμην, ὅτι μὲ ἐκράτησαν καὶ τὸ ἐνοίκιον ἐνῶ ἡ ἐξοχότης σας τὸ εἴχετε συμφωνήσει· ὅλα ταῦτα τὰ λογίζομαι εἰς οὐδέν, φθάνει μόνον νὰ ἔχω τὴν Ἰδέαν ὅτι εὐχαριστῶ τὴν ἐξοχότητά σας, θέλω μόνον νὰ βάλω πρὸ ὀφθαλμῶν σας τὴν δυσκολίαν τὴν ὁποίαν ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπιφέρει τὸ πρᾶγμα τὸ εἰς ἐμὲ ἐμπιστευθέν.

Πρῶτον, ἐγώ, καθὼς σᾶς εἶναι γνωστόν, πολλὰ ὀλίγον μέρος τοῦ συστήματος ἐπρόφθασα νὰ παρατηρήσω εἰς τὸ Charterhouse Scool [sic] ἀγκαλὰ καὶ ἐκεῖ ὡς ἠμπόρεσα νὰ καταλάβω εὑρίσκεται εἰς ἀτέλειαν, καὶ κατὰ δυστυχίαν, ἐπειδὴ εὑρέθητε μὲ τὴν ὑπόσχεσίν σας εἰς τὴν Βουλὴν περὶ ἐμοῦ, ἠναγκάσθην νὰ καταβῶ εἰς τὰ νησία ἀμέσως. Ὅθεν προῆλθεν ἐκ τούτου ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐφευρίσκω ἐγὼ μόνος μου πράγματα ἐφευρεμένα καὶ βαλμένα εἰς πράξιν πρὸ πολλοῦ εἰς Ἐδιμβοῦργον, εἰς Ἑλβετίαν καὶ εἰς Γαλλίαν, ἐνῶ ἀντὶ νὰ τρίβω τὸν καιρὸν οἰκοδομῶν καὶ χαλῶν <u>πάλιν τὰ αὐτά</u>, ἦτον πολὺ συμφορώτερον μὲ ἐξοδίαν ὀλίγου καιροῦ ἀκόμη νὰ μετακομίσω τὰ ἕτοιμα, καθὼς ἔγινε παντοῦ καὶ εἰς ταύτας τὰς νήσους διὰ τὰ Λαγκαστρινὰ σχολεῖα, ἤτοι τὰ πριμάρια.

Δεύτερον, ἐπειδὴ φυσικὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν ὅσοι σπουδάζουν τὰ ἑλληνικὰ δὲν εἶναι οὐδὲ τὸ ἑκατοστημόριον ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἔχουν χρείαν νὰ μάθωσι νὰ ἀναγινώσκουν μόνον καὶ νὰ γράφουν, ἀκολουθεῖ ὅτι δὲν ἠμποροῦν νὰ συστηθοῦν εἰς κάθε νῆσον τοιαῦτα σχολεῖα

μεθοδικά, ἐπειδὴ διὰ νὰ εἰσαχθῆ εἰς αὐτὰ ὁ ἀλληλοδιδακτικὸς τρόπος χρειάζεται νὰ ἔχουν ἐντελῆ τὸν ἀριθμὸν τῶν κλάσεων καὶ τοὐλάχιστον 80 νέους καθέν.

Γ.΄ Εἰς διοίκησιν τοιούτων σχολείων οἱ παρόντες διδάσκαλοι εἶναι πάντῃ ἀμαθεῖς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Προκειμένων τῶν δυσκολιῶν τούτων ἰδοὺ τί τολμῶ νὰ προβάλω εἰς τὴν ἐξοχότητά σας: κατὰ τὸ παρὸν νὰ μένουν μόνον τὰ σχολεῖα τὰ πρῶτα (le scuole primarie) καὶ τὰ δύο ἢ τρία ἑλληνι-//κὰ ὁποὺ εὑρίσκονται μὲ τοὺς αὐτοὺς διδασκάλους, καὶ εἰς τὸ μεταξὺ νὰ μὲ δώσετε διαταγὰς νὰ κάμω τὸν[140] ἐγγὺς Μάϊον ἢ Ἰούνιον ἕνα ταξείδιον εἰς τὴν Εὐρώπην εἰς παρατήρησιν τῶν συστημάτων τῆς Ἑλβετίας, τῆς Γαλλίας, καὶ τελευταῖον τῆς Σκωτίας, συστημάτων γενομένων ἐξεπίτηδες διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς γλώσσης, τῆς Γεωγραφίας καὶ τῆς Ἱστορίας, διὰ νὰ γίνῃ τὸ πρᾶγμα τέλειον, κτῆμα ἐς ἀεί.

Τὸ ταξείδιον τοῦτο θέλει μὲ δώσει τὴν εὐκαιρίαν νὰ τελειοποιήσω καὶ νὰ ἐκδώσω τὴν ἑλληνικὴν Γραμματικὴν καὶ τὰ ἐγκύκλια μαθήματα sotto i auspicii di sua Eccellenza. Καὶ τελευταῖον θέλει μὲ χρησιμεύσει εἰς πορισμὸν τῶν φιλολογικῶν ἐκείνων γνώσεων ὅσαι ἀναγκαῖαι διὰ τὴν Καθέδραν τὴν φιλολογικήν. Μεταταῦτα [sic] ἐπιστρέφοντός μου εἰς τὰς νήσους νὰ συστηθῇ ἓν μόνον σχολεῖον μεθοδικὸν τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσης εἰς τοὺς Κορυφοὺς ὑπὸ τὴν ἄμεσον ὁδηγίαν μου καὶ ἐπιστασίαν, ὡς εἶναι τὸ Charterhouse π.χ. ὑπὸ τὸν Russel καὶ τὸ ἐν Ἐδιμβούργῳ high Scool [sic] ὑπὸ τὸν Pillans.[141] Μὲ τὸν καιρὸν ἀφοῦ δύο νέοι προκόψουν εἰς αὐτὸ ἀνοίγουν ἄλλα δύο σχολεῖα εἰς Ζάκυνθον καὶ Ἀγίαν Μαύραν.

Ταῦτα, Μιλόρδ, προβάλλω ταπεινῶς εἰς τὴν ὑμετέραν ἐξοχότητα, καὶ βέβαιος ὢν ὅτι ἡ γενναιότης σας, τὸ φιλέλλην, καὶ ἡ ἀγάπη χωριστὰ μὲ τὴν ὁποίαν κατεδέχθη νὰ ἀξιώσῃ καὶ τὸν μικρὸν ἐμέ, δὲν θέλει παραβλέψει τὴν ζήτησίν μου, μάλιστα ὅπου πέρυσιν μὲ ἔδωκε τοιαύτας χρηστὰς ἐλπίδας. Προσμένω ἀνυπομόνως ἀπὸ τὴν ἐξοχότητά σας τὰς ἀναγκαίας προσταγὰς καὶ διαταγὰς διὰ τὸ ῥηθὲν ταξείδιον, καὶ εἶμαι

τῆς ὑμετέρας ἐξοχότητος ταπεινὸς δοῦλος
Χριστόφορος Φιλητᾶς.

Προσθ. Ὁ Hancock σᾶς προσκυνεῖ καὶ μὲ εἶπεν νὰ σᾶς γράψω ὅτι δὲν ἠμπόρεσε κατ᾽ οὐδένα τρόπον νὰ ἰμβαρκάρῃ [sic] τὸν Ἰθακήσιον οἶνον διὰ τὴν Ἀγγλίαν, τὸ αἴτιον ἐπειδὴ οἱ καπιτάνοι ἀπαντοῦν δυσκολίαν ἀπὸ μέρους τοῦ excise office. Παρατηρεῖ προστούτοις, ὅτι ἕως τώρα ὁ οἶνος πρέπει νὰ ὀξίνισεν ἔχων τὴν πείραν ἀπὸ ἄλλην φοράν, ὅθεν προσμένει τὰς διαταγάς σας τί νὰ κάμῃ.

Στη δεξιά γωνία από άλλο χέρι: 1822 / Zante / Chr. Philetas.

[5]

Μυλόρδ,

διευθύνω τὴν παροῦσαν μου εἰς Νεάπολιν εἰκάζων ’να εὑρίσκεται ἀκόμη αὐτοῦ ἡ ἐξοχότης σας, ἀλλὰ λυποῦμαι ὅτι δὲν ἠμπόρεσα ’να περικλείσω καὶ ἀντίτυπον τοῦ λογιδίου μου, ἐπειδὴ ἀκόμη εὑρίσκεται ὑπὸ τὰ πιεστήρια. Νομίζω ἕως τώρα θέλει ἴδετε τὴν ἰταλικὴν Ἰόνιον ἐφημερίδα ὅπου περιγράφονται ἐπὶ λεπτοῦ αἱ ἀκαδημαϊκαὶ τελεταί, ὅπου ὁ Ἄρχων, ὁ ἔφορος καὶ οἱ λοιποὶ φαίνονται ἐπὶ χαλκογραφίας προοδεύοντες ἐν χλαμῦσι ὅπου καὶ ἡ ἰταλικὴ μετάφρασις τοῦ λογιδίου γενομένη ὑπὸ Νανούτζη, ἀλλ’ ἐπὶ ποδὸς τὸ λεγόμενον, διότι δὲν εἶχε

πλέον καιρὸν ὅσος τοῦ ἐχρειάζετο ὅταν τοῦ ἐδόθη. Μ' ὅλον τοῦτο ἤρεσε πολὺ ἐδῶ ἡ μετάφρασίς του. Τὸ πρωτότυπον ἐτυπώθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐφημερίδα καὶ ὡς ἔμαθον σᾶς ἐστάλθη.

Ἀκολούθως ἀπεφάσισα νὰ σύρω ὀλίγα ἀντίτυπα[142] χωριστὰ τῶν ὁποίων ἡ τύπωσις ἀκόμη δὲν ἐτελείωσε. Μυλόρδ, ἀπεφάσισα τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἀσθενοῦς ἐκείνου αὐτοσχεδιάσματος διὰ 'να ὑπακούσω εἰς τὴν προσταγήν σας καὶ διὰ νὰ εὐχαριστήσω πολλῶν τὴν ἀξίωσιν, πολλοτάτων τὴν περιέργειαν εἰς τοὺς ὁποίους ὑπέσχετο ἡ ἐφημερὶς τὴν τύπωσιν τοῦ λόγου εἰς τὸν ἑξῆς ἀριθμόν. Ἐλπίζω καὶ εἰς αὐτὸ νὰ τύχω εὐμενῆ τὴν ἐξοχότητά σας καὶ συμπαθῆ ὅσον καὶ εἰς τὰς λοιπὰς ἀσθενείας μου.

Τὰς 10 τοῦ περασμένου Ἰουνίου ἔκαμα ἀρχὴν τοῦ λατι-//νικοῦ μαθήματος. Μυλόρδ, εὑρέθην ἀναγκασμένος νὰ ἀρχίσω ἀπ' αὐτὸ τὸ ἀλφάβητον τῆς λατινικῆς γλώσσης ἐπειδὴ εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν μαθητῶν ἐμβῆκαν σχεδὸν τὰ δύο τρίτα νέοι ἀρχάριοι. Μ' ὅλον τοῦτο δὲν ἔμειναν δυσαρεστημένοι οὐδὲ οἱ παλαιοί. Δὲν εἶναι περασμένος ἀκόμη ὁ μὴν καὶ γνωρίζουν καὶ σχηματίζουν τὰ κλιτὰ μέρη, διότι μεταχειρίζομαι τὴν διάλληλον διδασκαλίαν εἰς τὰ γυμνάσματα, εἰς δὲ τὴν ἐξήγησιν τῆς γραμματικῆς τὸ ἀναλογικὸν σύστημα καὶ τὴν παραλληλίαν πρὸς τὴν ἑλληνικήν. Ἐλπίζω μὲ τοὺς ἀσθενεῖς κόπους μου μετὰ πέντε μῆνας 'να ἐξηγοῦν ὀπωσοῦν μόνοι των λατινικά, φθάνει μόνον ἐὰν ἐξακολουθοῦν ἐπιμελούμενοι.

Μυλόρδ, τολμῶ νὰ σᾶς παρακαλέσω νὰ ἐνθυμηθῆτε διὰ τὰ βιβλία ὅσα πρέπει νὰ ἀγορασθοῦν εἰς τὴν Ἰταλίαν, τοῦ καταλόγου μου καὶ ἀκολούθως ὅσα εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ 'να μὲ σταλθοῦν ὅσον δυνατὸν γληγορώτερον. Μένω εἰς τὰς προσταγὰς

τῆς ἐξοχότητος

1 Ἰουλίου 1824 — Ταπεινότατος δοῦλος
Κορυφοῖς — Χρ. Φιλητᾶς

Επί του νώτου σφραγίδα: OTRANTO και δύο ακόμη στρογγυλές σφραγίδες

Ακολούθως επί του νώτου: a Sua Eccellenza / il Conte di Guilford /etc. etc. etc. / alle cure dei Signor Falconet et C°. / Napoli.[143]

Σε άλλα σημεία από δύο διαφορετικά χέρια: 1824 / Κερκύρᾳ 1 Ἰουλίου / Χρ. Φιλητᾶς. Και 1824 / July / Ch. Philetas

Χαμηλότερα απαντούν ίχνη από το βουλοκέρι.

[6]

Κερκύρᾳ 21 7βρίου 1824

Μιλόρδ!

Ποίαν χαρὰν καὶ εἰς ἡμᾶς καὶ εἰς ὅλους τοὺς κατοίκους ταύτης πόλεως ἐπροξένησεν ἡ ἐπιστολή σας τὴν ὁποίαν ἔλαβα σημειωμένην 23 Αὐγούστου ἀπὸ Ἀκυισγράναν![144] Ἐνῶ ἀπὸ ὀλίγας ἡμέρας κακῶν κακὴ θέλησις εἶχεν ἐπίτηδες διασπείρει εἰδήσεις θλιβερὰς περὶ τῆς ὑγείας τῆς ἐκλαμπρότητός σας, ἡ φαιδρότης πάλιν ἐπέστρεψεν εἰς τὰ πρόσωπά μας.

Ὁ Ἀρχιστράτηγος[145] ὀψὲ ἐπέστρεψε ἀπὸ τὸν εἰς τὰς νήσους γύρον του· καὶ ἐν καιρῷ λαβὼν τὴν ἐπιστολήν σας ἕως τὰς 17 τοῦ ἐρχομένου μηνὸς ὅπου σκοπεῖ ἡ ἐκλαμπρότης σας 'να εἶναι ἐδῶ, βέβαια θέλει δώσει τὰς διαταγὰς περὶ τοῦ πλοίου. Ὅσον δὲ περὶ τῆς ἐν τῇ

ἐφημερίδι τυπόσεως [sic], «τὴν ὑπεράσπισιν τῶν Δεσποτῶν τῆς Εὐρώπης» καὶ ἐγὼ δὲν ἐδυνήθην ὅταν τὸ εἶδα ’να νοήσω τί δηλοῖ, τὸ Padronanza πάντοτε τὸ ἐξήγουν ἐγώ: «i Padroni dei Consoli Presenti». Μ’ ὅλον τοῦτο ὀλίγον τὸ κακὸν ἐπειδὴ ἡ Ἑλληνικὴ ἐφημερὶς δὲν εἶναι τόσον κοινὴ οὐδὲ εἰς τὰς νήσους.

Εὐχαριστῶ τὴν ἐκλαμπρότητά σας ὅτι μὲ συμπαθεῖ περὶ τῶν κόπων μου εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, σᾶς λέγω εἰλικρινῶς ὅτι οἱ Μαθηταὶ ἐπιδίδουν εἰς αὐτὸ τὸ μάθημα, καὶ διὰ τὴν ἐπιμέλειάν των, καὶ καθὼς λέγουν αὐτοὶ διὰ τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας. Λέγουν ἀκόμη ὅτι δὲν μὲ ἀφίνουν οὐδὲ τὸν χειμῶνα, ὅτι χάνοντες τὴν σειρὰν τῆς μεθόδου μου θέλουν χάσει τὸν καιρὸν ματαίως. Προστούτοις [sic] ἄλλη κλάσις νέων μὲ ζητοῦν ἐπιμόνως τὸν χειμῶνα νὰ τοὺς χειραγωγήσω καὶ αὐτοὺς εἰς τὴν // γλῶσσαν τοῦ Λατίου, τόσον ἀπέμειναν incantati. Τί τὰ πολλά; Μὲ ζητοῦν ἀπὸ τὴν ἐκλαμπρότητά σας διδάσκαλον τῆς Λατινικῆς διὰ τὸν σχολαστικὸν χρόνον. Ἔτι δὲ ζητοῦν νὰ τοὺς ἐμβάσω καὶ εἰς τὰ ἄδυτα τῆς ἑλληνικῆς Γραμματικῆς κἄποιαν φορὰν τῆς ἑβδομάδος. Καὶ τωόντι [sic] Μιλόρδ, οἱ νέοι μας ἔχουν μεγάλην χρείαν ἀπὸ στοιχείωσιν χωρὶς τὴν ὁποίαν καθὼς βλέπω καὶ ἐγὼ τίποτε ἢ ὀλίγον ὠφεληθῆ ἤθελαν ἀπὸ πολυμαθεῖς ἀναγνώσεις ἐπάνω εἰς τὸν Ὅμηρον.

Ἀφοῦ ἔλθη ἡ ἐκλαμπρότης σας στοχαζόμεθα τὸ πρᾶγμα καλλίτερον. Προλαμβάνω ὅμως καὶ τώρα, ὅτι τὸ μάθημα τῆς Λατινικῆς γλώσσης, καὶ μαθήματα εἰς τὴν ἑλληνικὴν Γραμματικὴν ἤθελαν ὠφελήσει αὐτὸν τὸν χρόνον καλλίτερα, παρὰ ἄλλα ἀνώτερα μάλιστα ὁποὺ ὁ Ἰωαννίδης ἀνέλαβε νὰ ἐξηγήσῃ τοὺς λογογράφους. Τὸ δέον ἀρκεῖ διὰ ὥρας.

Ἐγὼ μὲ εὐχαρίστησίν μου διὰ μόνον τὸ ὄφελος τῶν νέων καὶ διὰ τὴν δόξαν τῆς ἐκλαμπρότητός σας ἤθελα κοπιάσει ὡς διδάσκαλος γυμνασίου καὶ ὄχι ὡς προφέσσωρ Ἀκαδημίας, διότι ἀκαδημαϊκὰ μαθήματα εἶναι, νομίζω, ἡ μεθοδικὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσης χωρὶς τὰς ὁποίας καμμία πρόοδος εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ εἰς τὰς ἐπιστήμας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γένῃ, ὡς ἄριστα πολλάκις ἡ ἐκλαμπρότης σας ἐκαταδέχθητε νὰ τὸ παρατηρήσετε ἔμπροσθεν τοῦ ταπεινοῦ δούλου σας.

μένω μὲ ὅλον τὸ σέβας ταπεινότατος δοῦλος
Χρ. Φιλητᾶς

Επί του νώτου: Σφραγίδα: OTRANTO και ίχνη δύο ακόμη στρογγυλών σφραγίδων.

A Sua Eccellenza / il Conte di Guilford Cancelliere della <u>niversità Ionia / etc. etc. etc. / alle cure dei Signori / Falconet et Co. Napoli

Σε άλλα σημεία του νώτου από δύο διαφορετικά χέρια: 1. Chr. Philetas / Corfu 21 7mber 1821 /Answered / 2. 1824/Κερκύρᾳ 21 Σεπτ<εμβρίου> / Χ. Φιλητᾶς/

[7]

Ἀντίτυπον

Ἐλλογιμώτατε κύριε

Δὲν ἔλειψα ἀμέσως μετὰ τὴν πρὸς ἐμὲ εἰδοποίησίν σας περὶ τῶν καθισμάτων τὰ ὁποῖα ἔμελλον νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς τὸ Ἐφηβεῖον ’να ὑπάγω ’να διατάξω τὰ ἀναγκαιότερα καθώρας πρὸς εὐκολίαν καὶ εὐταξίαν τῶν ἐφήβων. Εἶναι ὅμως κάποια τὰ ὁποῖα, διὰ τὴν κατασκευήν τινων μερῶν τοῦ Ἐφηβείου, ἐνοχλοῦν τὴν εὐταξίαν ἢ καὶ βλάπτουν τὴν ὑγείαν τῶν αὐτῶν ἐφήβων, καὶ πρῶτον ἡ θύρα ἥτις ἀνοίγεται, ἀριστερόθεν ἐμβαίνοντα, εἰς τὴν αὐλήν, εἶναι <u>πολλὰ ὀχληρὰ</u> ἢ <u>πολλὰ ἐπιζήμιος</u>, τὸ πρῶτον, ἐπειδὴ ἐὰν κλεισθῇ στερεῖται τὸ ἐφηβεῖον τὸ

περισσότερόν του φῶς, τὸ δεύτερον, ἐπειδὴ ἐὰν μένῃ ἀνοικτή, μένουν ἐκκείμενοι καὶ οἱ ἔφηβοι εἰς ὅλας τὰς ἀκρασίας τῆς ὥρας καθὼς ἠμπορεῖτε ’να φαντασθῆτε. Ἔπειτα ἡ θύρα ἡ καθαυτὸ τοῦ Ἐφηβείου εἶναι κατασκευασμένη καὶ ἀλειμένη [sic] εἰς τρόπον ὅτι μήτε ἀνοίγει ἐὰν κλείεται, μήτε κλείει ἐὰν εἶναι ἀνοικτή – τόσον ἐμποδίζει τὸ χρῶμα τὸ ῥητινῶδες. Ὅθεν παρακαλῶ ὑποβάλετε εἰς τὸν λαμπρότατον Ἄρχοντα τὸ ὅσον ἔχω τὴν τιμὴν ’να σᾶς ἀναφέρω, καὶ μένω ὅλος

εἰς τὰς προσταγάς σας
Χρ. Φιλητᾶς Ἰ.[146]

Τῇ 29 9βρίου [= Νοεμβρίου] 1824

Στο αριστερό περιθώριο:

Τῷ ἐλλογιμωτάτῳ ἐφόρῳ τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας / Κ(υρί)ῳ προφέσσορι Ἰωάννῃ Καραντινῷ. /

Ἐν τῷ ἐφορείῳ ἐν Κερκύρᾳ τῇ κθ΄ Νοεμβρίου αωκδ ε. π.

Ἴσον ἀπαράλακτον [sic] τοῦ προτοτύπου [sic]

ὁ Χαρτοφύλαξ
Π. Ἱδρωμένος

Σε διαφορετική σελίδα του δεμένου τόμου από διαφορετικό χέρι: 1824 Copy of a letter from Professor Philetas / to the Ephorus of the University / 29 November O.S (= Old Style).[147]

[8]

Ἀντίγραφον

Κερκύρᾳ 11 Μαρτίου 1825

Κύριε,

Ὁ Ἄρχων τῆς Ἀκαδημίας μὲ προστάζει νὰ γνωστοποιήσω εἰς τὴν Σοφολογιώτητά [sic] σας, ὅτι μὲ μεγάλον του θαυμασμόν, καὶ μὲ πολὺν [sic] δυσαρέσκειαν ἤκουσε ὅτι σήμερον ἐκφώνησεν ἡ Σοφολογιώτης [sic] σας τὴν Εἰσαγωγὴν εἰς τὰ περὶ ποιητικῆς μαθήματά σας, χωρὶς νὰ εἰδοποιήσητε οὔτε αὐτὸν οὔτε τὸν Ἔφορον περὶ τοῦ σκοποῦ σας, ἐν ᾧ ἔμαθεν ἡ Ἐνδοξότης του ἀπὸ τὸν Ἔφορον, ὅτι δὲν ἔμελλε νὰ ἐκφωνηθῇ πρὸ τῆς ἐρχομένης Τετάρτης.

Δὲν ἀμφιβάλλει ἡ Ἐνδοξότης του, ὅτι ἡ μικροτάτη σκέψις θέλει σᾶς ἀνακαλύψει τὴν ἀταξίαν τοῦ τοιούτου φερσίματος, καὶ ὅτι θέλετε προσέξει εἰς τὸ ἑξῆς νὰ μὴ πεσῆτε εἰς παρόμοιον ἔλλειμα. [sic]

ἔῤῥωσο
Ι. Λ.

Πρὸς τὸν Σοφολογιώτατον Κύριον
Κύριον Χ. Φιλητᾶν
κτλ. κτλ.

Επί του νώτου από διαφορετικό χέρι: 1825 / Corfu 11th March / Dr Philetas

[9]

Μιλόρδ!

Ἡ ἐκλαμπρότης σας γνωρίζετε πολλὰ καλά, εἶμαι βέβαιος, πόσον ἤμουν καὶ εἶμαι ὅλον ἓν εὐπειθὴς εἰς τὰς προσταγάς σας καὶ πρόθυμος ὅσον στέκει ἀπὸ μέρους μου εἰς τὸ ’να συνεργῶ εἰς ὅ,τι ἀποβλέπει πρὸς τὴν εὐόδωσιν τῶν ἀγαθοποιῶν σας σκοπῶν τοὺς ὁποίους τρέφετε περὶ τούτου τοῦ καθιδρύματος εἰς τὰς Ἰονίους νήσους. Μὲ τοιοῦτον τέλος δὲν ἐδίσταξα οὐδὲ στιγμὴν τὸ περασμένον θέρος εἰς τὸ νὰ κλίνω εἰς τὴν προσκάλεσίν σας[148] διὰ νὰ διδάξω τὰ λατινικὰ γράμματα. Ὅλον τὸ θέρος ἔκαμα κόπους καὶ διδάσκων καὶ γράφων ἐπιτούτου [sic], καὶ ὅταν ἐπέστρεψεν ἡ ἐκλαμπρότης σας ἔλαβα τὴν εὐχαρίστησιν τοῦ νὰ ἀρέσετε τὴν ταπεινήν μου αὐτὴν δούλευσιν, ὅθεν καὶ ηὕρετε εὔλογον, εἰς τὴν τυπωμένην καταγραφὴν ἤτοι Ἄλβον τῆς Ἀκαδημίας νὰ σημειωθῇ εἰς τὸ ὄνομά μου ἡ λατινικὴ γλῶσσα ἐπίσης ὡς καὶ ἡ ποίησις διὰ τὸ τρέχον σχολαστικὸν ἔτος.

Ἔκτοτε ἐθεωροῦσα τὸ πρᾶγμα ὡς χρέος μου νόμιμον, καὶ δι’ αὐτὸ ἐδιπλασίασα καὶ τοὺς κόπους μου ἀναδεχθεὶς καὶ ἄλλην μίαν κλάσιν. Ἡ μεγαλειτέρα [sic] κλάσις ἦλθεν ἤδη εἰς κατάστασιν ’να αἰσθάνεται τὰ καλὰ τῆς ῥωμαϊκῆς γραμματείας, καὶ νὰ ἀναγινώσκῃ τὸν κομψότερον τῶν Ῥητόρων της, ἡ μικροτέρα ἐτελείωσεν ὅλον τὸ τεχνικὸν μέρος καὶ ἄρχιζε καὶ αὐτὴ ὁλονὲν νὰ τρέχῃ ὀπίσω εἰς τὰ βήματα τῆς ἀνωτέρας, ὅταν παρὰ προσδοκίαν ἐδικήν μου, ὅταν μὲ μεγάλην λύπην καὶ θαυμασμὸν ὅλων τῶν φιλομούσων νέων ὁποὺ μὲ τόσην προσοχὴν καὶ ἐπιμέλειαν ἐσυνόδευσαν πάντοτε τοὺς ἀγῶνας μου, κόπτεται ἀμέσως ἡ σειρὰ τῆς σπουδῆς // αὐτῆς διότι ἐκλέχθη ἕνας ἄλλος ἀντ’ ἐμοῦ, καὶ τοῦτος, σημειωτέον, τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ξένος.

Μιλόρδ! διὰ τῆς παρούσης μου δὲν σκοπῶ ἄλλο, εἰμὴ νὰ σᾶς παρακαλέσω ταπεινότατα διὰ νὰ λάβετε εἰς στοχασμὸν δύο μόνον πράγματα καὶ ἔπειτα ἂς γίνῃ ὅ,τι εἶναι ἀρεστὸν εἰς τὴν ἐκλαμπρότητά σας.

Πρῶτον, στοχασθεῖτε, Μιλόρδ! ὅτι εἰς τὸ Ἄλβον τῆς Ἀκαδημίας ἐγὼ μὲν εἶμαι ὑποσχεμένος ’να διδάξω τὰ Λατινικά, τὰ ἐδίδαξα καὶ τώρα μὲ παύουν ἀπὸ τὸ ’να τὰ διδάσκω, ὁ δὲ κὺρ Βελφοὺρ εἶναι ὑποσχεμένος διὰ τὰ Ἑβραϊκὰ τὰ ὁποῖα ποτὲ δὲν ἐδίδαξε: λοιπὸν ὅταν δὲν ἐκπληροῖ οὐδὲ ὁ εἷς μέχρι τέλους, οὐδὲ ὁ ἄλλος οὐδὲ τὴν ἀρχὴν τὴν ὑπόσχεσίν του ὁποὺ ἐγγράφως ἔδωκε, τί θέλει στοχασθῇ ὁ κόσμος διὰ τὰ τυπωμένα χαρτία τῆς Ἀκαδημίας; Βέβαια ἔχει δίκαιον εἰς τὸ ἑξῆς ’να μὴ δίδῃ πλέον εἰς αὐτὰ πίστιν καμμίαν.

Ἀλλ’ ὁ Κύριος Βελφοὺρ δὲν ηὗρε μαθητὰς εἰς τὰς ἀνατολικὰς γλώσσας· καὶ λοιπὸν διὰ τοῦτο ἔπρεπε νὰ λάβῃ τοὺς ἑτοιμασμένους εἰς μίαν ἀπὸ τὰς δυτικάς; Αὐτὸς ἠμποροῦσε καλώτατα [sic], καθὼς τὰς περασμένας ἔκαμε δοκιμὴν διὰ τὰ νομικά, νὰ κάμῃ πάλιν, ἂν ἤθελε, διὰ τὰ ἀστρονομικά, διὰ τὰ φυσικά, καὶ ὄχι ποτὲ εἰς καλῶς ἔχοντα πράγματα ὅπου ἡ δοκιμή του ἦτον πάντῃ περιττή, καὶ νὰ γίνῃ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον αἰτία τοῦ νὰ ἀποκοποῦν ἀπὸ τὴν παιδείαν των ἑξήκοντα νέοι, καὶ νὰ μὴν ἠμπορέσουν πλέον ἄλλοι νὰ ὠφεληθοῦν εἰς τὸ ἑξῆς.

Δεύτερον, παρακαλῶ τὴν ἐκλαμπρότητά σας ’να στοχασθῆτε ὅτι ἂν κάθε ἄνθρωπος εἶναι φιλότιμος, πολὺ πλέον // ἕνας ὡσὰν ἐμὲ ὅστις ἄρχισεν αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς σπουδῆς σχεδὸν ἀπὸ τὸ ἀλφάβητον. Ἤθελα βεβαιότατα καὶ ἐγὼ νὰ ἔχω τὴν εὐχαρίστησιν νὰ κλείσω ὅλον τὸν σχολαστικὸν χρόνον καθὼς τὸν ἤρχισα διὰ νὰ ἠμπορέσουν νὰ ὠφεληθοῦν οἱ νέοι, νὰ ὠφεληθῶ ἐγὼ ἀκολούθως ὄχι εἰς τίποτε ἄλλο,[149] ἀμμὴ μόνον μὲ τὸ νὰ ἔχω τὸν τρόπον νὰ κάμω γνωστὸν ὅτι τὸ ἔργον ὁποὺ μοῦ ἐδώσετε τὸ ἐτέλεσα, ἐὰν κατὰ τύχην ἤθελε μοῦ ζητηθῇ λόγος εἰς κοινὰς ἐξετάσεις. Πῶς, Μιλόρδ; ἠμπορεῖ νὰ ὑποφέρῃ ἡ ἐκλαμπρότης σας, ἐγὼ νὰ

ἐξοδεύσω ἡμέρας καὶ νύκτας στάζων τὸν ἵδρωτα [sic], καὶ ἔπειτα νὰ μὴ λάβω κἂν τὴν μικρὰν παρηγορίαν τοῦ νὰ ἠμπορέσω νὰ δείξω ποῖοι εἶναι οἱ Μαθηταί μου;

Ἀκόμη δύο λόγια, Μιλόρδ, καὶ δίδω τέλος εἰς τὴν ἐνοχλητικήν μου ταύτην ἐπιστολήν. Ὁ Κύριος Βελφοὺρ γίνεται αἰτία νὰ λείψῃ τῆς Ἀκαδημίας ἓν ἀπὸ τὰ καλλίτερα καὶ ἀναγκαιότερα μαθήματα καὶ τὸ ὁποῖον ἐσπουδάζετο μὲ τὸν καλλίτερον τρόπον: δὲν τὸ λέγω ἐγώ, μάρτυρες εἶναι ἑξήκοντα νέοι ὅπου ἀκολουθοῦσαν τὸ μάθημα τοῦτο ἀδιακόπως. Ὁ κύριος Βελφοὺρ γίνεται αἰτία, τὸ προβλέπω, ὅτι οὐδὲ εἷς ἀπὸ τούτους τοὺς νέους θέλει εἶσθαι πλέον σπουδαστὴς τῶν λατινικῶν γραμμάτων τοῦ ἡμίσεως ἐκείνου μέρους τῆς Κλασσικῆς ὅλης Παιδείας· καὶ τότε ἂς ἦναι [sic] ἔργον τοῦ Κυρίου Βελφοὺρ ’να φράξῃ, ἂν δύναται, τὸ στόμα τῆς κοινῆς κατηγορίας. Μένω προθυμότατος εἰς τὰς προσταγὰς τῆς ἐκλαμπρότητός σας.

τῇ 17 Μαρτίου 1825 δοῦλος ταπεινότατος

Κερκύρᾳ Ἰατ. [= Ἰατρός] Χριστ. Φιλητᾶς

Επί του νώτου από διαφορετικό χέρι: 1825 / Corfu 17 March / Dr Philetas

[10]

Μιλὸρδ

Ἀποβλέπων εἰς τὸ ὄφελος τῶν νέων τοῦ Ἐφηβείου καὶ τῆς Ἀκαδημίας, ἀπεφάσισα τοῦτο τὸ θέρος ’να ἐκδώσω διὰ τύπων τὴν λατινικὴν γραμματικὴν τὴν ὁποίαν πρὸ δύο χρόνων δι’ αὐτοὺς ἐσύνθεσα, καὶ τὴν ὁποίαν ἀντιγράφοντες ἕνας ἀπ’ ἄλλον εἶχαν καὶ ἔχουν ὅλοι ἕως τώρα ὁδηγὸν εἰς τὴν μάθησιν τῆς λατινικῆς γλώσσης, ὅθεν ἐτύπωσα περὶ τούτου καὶ εἰδοποίησιν. Ἀλλ’ ἐπειδὴ τώρα εἶμαι φαμιλίτης, καὶ μάλιστα ἐντὸς ὀλίγου θέλω εἶσθαι ὑποχρεωμένος εἰς περισσότερα ἔξοδα, γνωρίζω ὅτι δὲν εὑρίσκομαι ἀρκετὸς ’να κάμω τὰ ἔξοδα τοῦ τύπου. Διὰ τοῦτο τολμῶ διὰ τῆς παρούσης μου ’να παρακαλέσω τὴν ἐξοχότητά σας ’να μὲ κάμῃ τὴν εὐεργεσίαν ’να μὲ δώσῃ δάνεια ἕως 200 τάλαρα, ἤτοι διακόσια, τὰ ὁποῖα μὲ πρῶτα βιβλία ὅπου πωληθοῦν, ὑπόσχομαι ’να πληρώσω ἐντὸς τοῦ ἐρχομένου χειμῶνος, ἢ ἐὰν ἡ ἐξοχότης σας θέλῃ, ’να ἀποθέσω τὸ ἰσότιμον εἰς τὴν μερικήν της βιβλιοθήκην εἰς τόσα ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου. Εἰς ἔνδειξιν ταύτης μου τῆς ὑποχρεώσεως, ἠμπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ ἡ παροῦσα μου, ἢ κάθε ἄλλη γραφὴ ὁποὺ ἡ ἐξοχότης σας θελήσῃ ἀπὸ ἐμέ.

Μὲ μεγάλην μου συστολὴν ἐνοχλῶ τὴν ἐξοχότητά σας, ἀλλὰ τὸ ἐτόλμησα, ἐπειδὴ ἐπιθυμῶ καὶ ἐγὼ κατὰ δύναμιν ’να συντρέξω εἰς τὸ ὄφελος ταύτης τῆς νεολαίας διὰ τὴν ὁποίαν τόσον προσπαθεῖ καὶ διαφέρεται ἡ ἐξοχότης σας. Μένω μὲ βαθύτατον σέβας τῆς ὑμετέρας ἐξοχότητος.

Τῇ 8 Ἰουνίου 1826 ταπεινότατος δοῦλος

Κορυφοὺς Δρ. Χρ. Φιλητᾶς

Στο αριστερό περιθώριο: Τῷ ἐξοχωτάτῳ Κόμητι Λὸρδ Γυΐλφορδ Ἄρχοντι τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας κτλ. κτλ. κτλ.

Επί του νώτου από διαφορετικό χέρι: 1826 / Κερκύρᾳ 8 Ἰουνίου / Δρ Φιλητᾶς

[11]

Ἐλλογιμώτατε Κύριε,

Εὑρίσκετε ὑποκάτω τοῦ Ἰταλικοῦ πρωτοτύπου τὴν Γραικικὴν μετάφρασιν τὴν ὁποίαν ἔκαμα φυλαττόμενος ὅσον τὸ δυνατὸν εἰς αὐτὰς τὰς λέξεις καὶ φράσεις τὰς Ἰταλικάς. Μόνον δὲν ἠμπόρεσα νὰ ἀναγνώσω τῆς πρώτης γραμμῆς τὴν λέξιν ἥτις ἀκολουθεῖ μετὰ τὸ mi sarebbe più, καὶ τὸ ἐμετάφρασα ἀκολουθῶν τὸ νόημα διὰ τοῦ εὐάρεστον. Ἐὰν δὲν ὑπάγει καλῶς, ἀντικαταστήσατε παρακαλῶ τὴν σύμφωνον λέξιν.

Μένω τῆς ὑμετέρας ἐλλογιμότητος εἰς τὰς προσταγάς.

Πέμπτῃ τῇ 7 Χβρίου [=Δεκεμβρίου] 1826. Δρ. Χρ. Φιλητᾶς, οἴκοθεν

Επί του νώτου του αρχικά διπλωμένου φύλλου: Τῷ ἐλλογιμωτάτῳ Κυρίῳ / Κυρίῳ Δ(όκτο)ρι Ἰακώβῳ Λουσινιανῷ / κτλ. κτλ. κτλ.

Στην αντίθετη άκρη του ίδιου φύλλου αλλά με την αντίστροφη φορά και από άλλο χέρι: 1826 / Corfù 7 December / Dr Philetas

[12]

Μιλόρδ!

Σᾶς εὐχαριστῶ καθυπερβολὴν [sic] διὰ τὴν πρὸς ἐμὲ καλήν σας διάθεσιν ἀπὸ τὴν ὁποίαν κινούμενος ἐλάβετε τὴν καλοσύνην ’να μὲ προβάλετε ἐὰν ἤθελα ’να δεχθῶ τὸν τόπον ἐπιστάτου εἰς Λύκειον ὁποὺ μέλλει ’να συστηθῆ εἰς Ζάκυνθον ἢ ὅπου ἀλλοῦ εἰς τὰς νήσους.

Ὅμως δυνατοὶ λόγοι μὲ κάμνουν ’να μὴν ἠμπορῶ ’να ἀποφασίσω διὰ νὰ δεχθῶ τὸν τόπον τοῦτον. Ἐγώ, Μιλόρδ, ὡς γραμματισμένος δὲν στοχάζομαι ἄλλην τιμὴν μεγαλειτέραν [sic] εἰς ἐμὲ ὡς ἐκείνην τοῦ ’να κατέχω μίαν καθέδραν εἰς τὴν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν, καὶ ἀπὸ τοιοῦτον στοχασμὸν παρακινημένος ἄφησα πρὸ ὀκτὼ χρόνων τὸν τόπον ὅπου εἶχα εἰς Τεργέστην ὡς ἐπιστάτης καὶ Ἀρχιδιδάσκαλος τοῦ ἐκεῖ τῶν Ἑλλήνων σχολείου. Ἔτι οὐδὲ κέρδος στοχάζομαι μεγαλείτερον [sic] οὐδὲ ὄφελος διὰ τὸ εἶδος τῶν σπουδῶν ὁποὺ καλλιεργῶ, ὅσον τὸ ’να εὑρίσκωμαι σιμὰ εἰς μίαν Βιβλιοθήκην ἥτις πλουτεῖ ἀπὸ τόσων φιλολογικῶν βιβλίων θησαυρόν.

Ἐπὶ πᾶσι μὲ εἶναι ἀδύνατον ’να ἀποσπάσω τὴν σύζυγόν μου ἀπὸ τοὺς γονεῖς της, ἀδέλφια της, θείας της καὶ λοιποὺς συγγενεῖς, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν μητέρα της, ἥτις εἶναι τὸ πᾶν διὰ αὐτὴν καὶ διὰ τὴν οἰκίαν μας.

Παρακαλῶ, Μιλόρδ, νὰ μὲ συμπαθήσετε ἐὰν τολμῶ νὰ σᾶς προβάλω εἰλικρινῶς καὶ ἐλεύθερα τὴν ἀπόφασίν μου, ὡς εἶμαι καὶ θερμὸς θαυμαστὴς τῆς καλοσύνης σας καὶ τῆς ἀρετῆς σας καὶ ὑποσημειοῦμαι

Τῇ 18 Ἰουνίου 1827 ὁ ταπεινὸς δοῦλος σας
Κερκύρᾳ Δρ. Χριστ. Φιλητᾶς

Επί του νώτου: Τῷ ἐκλαμπροτάτῳ Κόμητι / Λὸρδ Γυΐλφορδ Ἄρχοντι τῆς Ἰονίου / Ἀκαδημίας κτλ. κτλ. κτλ. /

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η εργασία αυτή οφείλει πολλά στους Στέλλα Κουρμπανά, Αλέξανδρο Κατσιγιάννη, Κωνσταντίνο Χρυσόγελο, και στον Κωνσταντίνο Ζουλιάτη, που με βοήθησαν να έχω πρόσβαση σε αρχειακό υλικό το οποίο δεν είχα στη διάθεσή μου. Τους ευχαριστώ και από τη θέση αυτή. Στον παρόντα τόμο η εργασία της Στέλλας Κουρμπανά εμπλουτίζει σημαντικά τις γνώσεις μας με πλήθος νέων πληροφοριών για τον λόγιό μας. Αναπόφευκτα παρατηρούνται κάποιες περιορισμένες αλληλοεπικαλύψεις με τη δική μου εργασία, οι οποίες όμως περισσότερο λειτουργούν συμπληρωματικά στα θέματα που εξετάζονται. Στον Φιλητά αναφέρεται επίσης στο νεοεκδοθέν έργο του ο Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στη Ζάκυνθο. Τα κρίσιμα χρόνια, 1797-1864*, Αθήνα 2021, σ. 339-345. Από την παλαιότερη συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τον Χριστόφορο Φιλητά αναφέρονται ενδεικτικά οι ακόλουθες εργασίες στις οποίες και παραπέμπω στη συνέχεια, όπου απαιτείται: Ανωνύμου, «Οι καθηγηταί της Ιονίου Ακαδημίας κατά τας προς την Γερουσίαν εκθέσεις του κόμητος Γυίλφορδ», *Εστία* 564 (1886), 669-670. Ανωνύμου, «Ανέκδοτοι επιστολαί Γκιλφόρδου προς Φιλητάν», *Αρμονία* 6-7 (1901), 322-326. Κ. Α. Διαμάντης, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εν Εσπερία», *Ηπειρωτική Εστία* 8 (1959), 84, 290-294, 383-386· 9 (1960), 539-552, 816-819, 897-899· 10 (1961), 1-7, 125-128, 221-223, 314-315, 393-397, 507-510, 592-594, 786-788, 888-891, 975-977, 1075-1079. Ό. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς. Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας», *Μνήμων* 12 (1989), 9-42. Σ. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος οι διδάσκαλοι του Γένους*, Ιωάννινα 1991. Βεβαίως και άλλα παλαιότερα έργα θα αναφερθούν ακολούθως.
2. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ιόνιος Ακαδημία. Το χρονικό της ίδρυσης του πρώτου Ελληνικού Πανεπιστημίου (1811-1824),* Αθήνα 1997, σ. 10-15 και 247-250. Αργότερα, όταν ο Φιλητάς προσελήφθη στο σχολείο της Τεργέστης, βρέθηκε σε αντίπαλα στρατόπεδα με τον Ν. Ζωγράφο, ο οποίος τον Φεβρουάριο του 1819 έγινε μέλος της τριμελούς επιτροπής που επέβλεπε τα σχολεία. Για το θέμα αυτό και τις προεκτάσεις του βλ. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.*, σ. 12-14.
3. Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Notizie biografische-storiche su Frederico conte di Guilford pari d'Ingailterra, e sulla da lui fondata Universita Ionia – Βιογραφικά-ιστορικά υπομνήματα περί του κόμητος Φριδερίχου Γυΐλφορδ ομοτίμου της Αγγλίας. Και περί της παρ' αυτού συστηθείσης Ακαδημίας. Con note critiche-storiche su varj personaggi e su varj avvenimenti di A. Papadopoulo Vreto*, Αθήνα 1846, σ. 80 και 85. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.,* 14-19.
4. Γενικότερα για τη θητεία του Φιλητά ως διδασκάλου στη σχολή της Τεργέστης βλ. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς», *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.*, σ. 9-42· της ίδιας, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830*), Αθήνα 1986, τ. 1, σ. 276-277. Πληροφορίες απαντούν επίσης στις επιστολές του Φιλητά προς τον Ασώπιο, για τις οποίες βλ. Διαμάντης, *ό.π.*, 106, 107 και 108 (1961), αντιστοίχως σ. 125-126, 221-222.
5. Διαμάντης, *ό.π.*, 99-100 (1961), σ. 540-541.
6. *Ό.π.*, 109 (1961), 395-396. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.,* σ. 14-22 και 25-26.
7. Για την ιστορία του Charterhouse και του σχολείου του βλ. *Charter House, Its Foundation and History; With a Brief Memoir of Its Founder, Thomas Sutton Esq. Illustrated by W. C. Blanchard*, Λονδίνο 1849, σ. 79-91. Ας σημειωθεί ότι το Charter House απαντά συχνά επίσης είτε ως Charter-House είτε συνηθέστερα ως μία λέξη, Charterhouse.
8. Το παλαιότερο από τα κείμενα του Guilford στο οποίο παρουσιάζεται ένα οργανωμένο σχέδιο για την εκπαίδευση όλων των βαθμίδων στο Ιόνιο Κράτος, αν και δεν φέρει χρονολόγηση, πρέπει να είχε συνταχθεί πριν εκείνος οριστεί επισήμως ως Άρχων της Παιδείας, και

πριν αρχίσει η πρώτη ανεπαρκής απόπειρα εφαρμογής της αλληλοδιδακτικής στο Ιόνιο Κράτος. Βλ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ιόνιος Ακαδημία ό.π.,* σ. 25-34.

9. Διαμάντης, *ό.π.*, 111-112 (1961), 592-594· 113, 786-788· 114, 888-891· 115 (1961), 975-977· 116 (1961), 1075-1079. Μπέτης, *ό.π.,* σ. 28-31. Α. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή και πρώιμη νεοελληνική γραμματεία: Χριστόφορος Φιλητάς: πρόδρομος και λησμονημένος», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Χαρτογραφώντας τη Δημώδη Λογοτεχνία (12ος-17ος αι.). Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Ηράκλειο 2017, σ. 635-660, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.
10. Για τα τετράδια του Φιλητά, σωζόμενα σήμερα στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, βλ. Ν. Κονόμος, *Συμπληρωματικός Κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων της Βιβλιοθήκης της Βουλής. Συνέχεια των Καταλόγων (1-241) του Σπ. Λάμπρου,* Αθήνα, 1965, αριθ. 250, 287 300-307, 313, 316, 335, 346, 347, αντιστοίχως στις σ. 7, 17, 22-24, 25, 26, 31, 36. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος, ό.π.*, σ. 117-128, ιδίως σ. 121 και 127. Ά. Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 6 (1953), 145-152 [= *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988, σ. 329-336]. Α. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή...», *ό.π.*, σ. 636-639 και 646-647.
11. Φιλητάς προς Guilford, 21/9/1819, Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κερκυραϊκό Αρχείο Guilford, φάκελος ΙΙΙ, 36. Βλ. Παράρτημα της παρούσας μελέτης, επ. 1.
12. Στις 18 Απριλίου 1819, λίγες μέρες μόνο μετά τη συνάντησή του με τον Guilford στην Τεργέστη, ο Φιλητάς σε επιστολή του συμβούλευε τον Ασώπιο για την ανάγκη επίδειξης του δέοντος σεβασμού στην αλληλογραφία με τον Guilford, ώστε να μην του προκαλεί δυσαρέσκεια, όπως φαίνεται ότι είχε ήδη συμβεί. Μάλιστα του έγραψε και ένα υπόδειγμα επιστολής για τον σκοπό αυτόν. Βλ. Διαμάντης, *ό.π.*, 107 (1961), σ. 221-222.
13. Βλ. «Ανέκδοτοι επιστολαί Γκιλφόρδου», *ό.π.*, σ. 323.
14. Διαμάντης, *ό.π.*, 114 και 115 (1961), σ. 890 και 975. Επειδή η Εθνική Βιβλιοθήκη ήταν κλειστή, δεν μπόρεσα να ελέγξω εξ αυτοψίας τις επιστολές στο Αρχείο Ασωπίου προκειμένου να διαπιστώσω αν υπήρχαν λάθη, χάσματα ή φθορές στο κείμενο, ή ακόμη και δυσανάγνωστες λέξεις που ίσως θα μπορούσαν να διαβαστούν. Το ίδιο ισχύει και σε παρόμοιες περιπτώσεις που απαντούν πιο κάτω.
15. Βλ. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή...», *ό.π.,* σ. 637-639.
16. Για τα σχετικά με τον Βενιαμίν τον Λέσβιο, τον Νεόφυτο Βάμβα και την Ιόνιο Ακαδημία βλ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ιόνιος Ακαδημία, ό.π.*, σ. 13, 16, 41-42, 50-54, 75, 80-81, 122, 143, 248, 263, 264, όπου και βιβλιογραφία.
17. Δεν ξέρω εάν οφείλεται σε αβλεψία του Φιλητά, ή του εκδότη της επιστολής του Φιλητά προς τον Ασώπιο, αλλά στη δημοσίευση αναγράφεται 15 Σεπτεμβρίου· αυτό όμως είναι αδύνατον διότι τότε ήταν ακόμη στην Τεργέστη, την οποία εγκατέλειψε στις 21 του μηνός. Διαμάντης, *ό.π.*, 111-112 (1961), σ. 592.
18. *Ό.π.,* 111-112 (1961), σ. 592-593. Και πάλι δεν είναι σαφές πού οφείλονται οι λανθασμένες γραφές των αγγλικών ονομάτων που απαντούν στην έκδοση, το πιθανότερο όμως είναι ότι οφείλονται στον Φιλητά που δεν γνώριζε τη γλώσσα, καθώς λανθασμένη γραφή μιάς κοινής πάντως λέξης (School) από το χέρι του Φιλητά απαντά και σε επιστολή (υπ' αρ. 4) που εκδίδεται στο Παράρτημα της παρούσας μελέτης.
19. Φιλητάς προς Guilford, 3/11/1819, Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κερκυραϊκό Αρχείο Guilford, φάκελος ΙΙΙ, 47. Βλ. Παράρτημα της παρούσας μελέτης, επ. 2.
20. Ελλείψει άλλων πληροφοριών, π.χ. του βαπτιστικού του ονόματος, δεν έγινε δυνατή η ταύτιση του τραπεζίτη.
21. Διαμάντης, *ό.π.*, 114 και 115 (1961) σ. 890 και 975. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή…»,

ό.π., σ. 635-644. Πρβλ. στον παρόντα τόμο τη συμβολή του Αλέξανδρου Κατσιγιάννη.

22. Μία μόνο σύντομη μνεία κάποιας απλής γνωριμίας ή συνάντησης, αλλά όχι και περαιτέρω σχέσης, έτυχε να συναντήσω στη σελίδα 2 του τετραδίου 346 που αναφέρει παρεμπιπτόντως: «Reuvens (τον εγνώρισα εν Οξωνία)» και ακολουθεί ο τίτλος του έργου του, όχι όμως πλήρης. Πρόκειται για τον Caspar Jacob Christiaan Reuvens (1793-1835), νεότατο τότε γνωστό Ολλανδό αρχαιολόγο, πρώτο καθηγητή Αρχαιολογίας και ιδρυτή του Μουσείου *Rijksmuseum van Oudheden,* του Εθνικού Μουσείου Αρχαιοτήτων στο Leiden. Το έργο που μνημονεύει είναι το *Collectanea Litteraria, sive Conjecturae in Attium, Diomedem, Lucilium... et alios, passim manuscriptorum librorum opefactae, et maximam partem ad Romanorum rem scenicam pertinentes; quibus accedit disputatio de linguae graecae pronunciatione,* Λέιντεν 1815. Ο Φιλητάς αναγράφει 1818.
23. Διαμάντης, *ό.π.*, 115, (1961), σ. 976.
24. «Ανέκδοτοι επιστολαί Γκιλφόρδου», *ό.π.*, σ. 324.
25. Διαμάντης, *ό.π.*, 116 (1961), σ. 1075.
26. Βλ. στον παρόντα τόμο τη συμβολή της Στέλλας Κουρμπανά.
27. Διαμάντης, *ό.π.*, 116 (1961), σ. 1075 και 1078.
28. *Ό.π.,* 105 (1961), σ. 8.
29. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.,* σ. 147.
30. Διαμάντης, *ό.π.*, 116 (1961), σ. 1077-1078.
31. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.,* σ. 33.
32. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ιόνιος Ακαδημία*, *ό.π.*, σ. 280. Γενικά Αρχεία του Κράτους, (στο εξής ΓΑΚ) - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, έγγραφο 10. Επειδή με τη νέα καταλογογράφηση του εν λόγω Αρχείου οι παλαιότερες αρχειακές ενδείξεις έχουν αλλάξει, θεωρήθηκε χρήσιμο για τους ενδιαφερομένους να προστεθούν στη συνέχεια και τα νεότερα στοιχεία των εγγράφων, οσάκις οι παραπομπές γίνονται σε δημοσιευμένες εργασίες που βασίστηκαν στις προηγούμενες αρχειακές ενδείξεις.
33. Ν. Κ. Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της βρετανικής προστασίας (1816-1864),* Αθήνα 2002, σ. 140-149 και 161· του ίδιου, «Εκπαιδευτικά της νήσου Ζακύνθου (Α΄ Μέρος 1800-1830)», *Δωδώνη* 34 (2005), σ. 118-120. Σ. Κάντας, «Η ίδρυση των πρώτων δημοσίων σχολείων στην εξοχή της Κέρκυρας», *Ιόνιος Λόγος* 4 (2013), σ. 182-185.
34. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ιόνιος Ακαδημία*, *ό.π.,* σ. 88 και 267-268.
35. *Ό.π.,* σ. 25-34 και ιδιαιτέρως σ. 29 και 253-262. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, έγγραφο 5. Βλ., επίσης, Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα..., ό.π.*, σ. 160-176, όπου και ελληνική μετάφραση του κειμένου.
36. ΓΑΚ -Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, έγγραφα 12 (σε ιταλική μετάφραση) και 13 (το πρωτότυπο).
37. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, έγγραφο 14.
38. ΓΑΚ - Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96 (Φιλητά-Παπατσώνη) φάκελοι 3 και 4.
39. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.*, σ. 34-41.
40. *Elementarbuch der griechischen Sprache für Anfänger und Geübtere,* Ιένα 1807-1815.
41. *Στοιχεία της Ελληνικής γλώσσης εις χρήσιν των σχολείων της Ελλάδος*, Βιέννη, σε τέσσερις τόμους. Οι τόμοι 1 και 2 εκδόθηκαν το 1815, ο 3 το 1817, και ο 4 το 1818. Το βιβλίο συνέχισε να χρησιμοποιείται στα σχολεία της Επτανήσου και τυπώθηκε εκ νέου με διαφοροποιημένο τίτλο στην Κέρκυρα αυτή τη φορά με δαπάνη του Ιονίου Κράτους από το δημόσιο τυπογραφείο: *Στοιχεία της Ελληνικής Γλώσσης υπό Φ. Ιακωβσίου. Μεθαρμοσθέντα μεν υπό Θ. Φαρμακίδου, κτλ. Νυν δε μετατυπωθέντα δαπάνη του Ιονίου Κράτους, εις χρήσιν των δευ-*

τερευόντων σχολείων του αυτού, κατά δοκιμασίαν των της δημοσίας παιδείας Επιμελητών, Κέρκυρα Εκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, 1829-1830 (4 τόμοι). Για τη διδασκαλία του έργου του Jacobs στην Τεργέστη βλ. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς…», *ό.π.*, σ. 30 και 37.

42. Διαμάντης, *ό.π.*, 116 (1961), σ. 1079.
43. Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κερκυραϊκό Αρχείο Guilford, φάκελος IV, 42.
44. Διαμάντης, *ό.π.*, 105 (1961), σ. 3· Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.,* σ. 59· Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς…», *ό.π.*, σ. 20 και 36.
45. Ένα άρθρο με τίτλο «Παιδαγωγία» που παρουσίαζε τη μέθοδο των J. Lancaster και A. Bell ειλημμένο από το έργο του Ch. de Lasteyrie, *Nouveau Systѐme d' éducation pour les Écoles primaires*, Παρίσι 1815, δημοσιεύτηκε σε συνέχειες. Βλ. *Ερμής ο Λόγιος* τ. 6 (1816), τχ. 1, 3-9· 2, 17-21· 3-4, 33-43· 8, 113-124.
46. *Επιστολή προς τον Χ: Εμμανουήλ Σαλτέλη Συντεθείσα μεν παρά Γ. Κωάκη* [sic] *Τυπάλδου Ιατρού εκ της Σχολής των Παρισίων, μέλους της Βασιλικής και Ακαδημιακής Εταιρείας των Επιστημών· κτλ· κτλ· Τυπωθείσα δε παρά Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιέως, Εξεδόθη εν Παρισίοις Εν τη Ελληνική Τυπογρφία* [sic] *του Κυρίου Αμβροσίου Φιρμίνου Διδότου, Εν έτει 1818 κατά μήνα Ιούλιον*, σ. 37-52.
47. Τα κείμενα του Γεώργιου Κλεόβουλου άρχισαν να δημοσιεύονται στο τχ. 1 του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος* (1819), σ. 27-34.
48. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς…», *ό.π.*, σ. 36.
49. *Ό.π.*, σ. 10-42, ιδιαιτέρως 34-41.
50. Τα ανωτέρω είναι σαφή σε όποιον έχει ασχοληθεί συστηματικά με το θέμα. Το εντυπωσιακό είναι πως το αντελήφθη και το σχολίασε ο νεαρός τότε φοιτητής Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, στο: Σ. Ι. Ασδραχάς (επιμ.), *Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, Αθήνα 1982, σ. 29.
51. Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κερκυραϊκό Αρχείο Guilford, φάκελος IV, αρ. 48.
52. *Ό.π.*, αρ. 49. Βλ. Παράρτημα.
53. Ι. Α. Ρωμανός, «Ανδρέας Ι. Ιδρωμένος», *Πανδώρα* 502 (1871), 501-509. Πρόταση για την ανάληψη της διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών από τον Ανδρέα Ιδρωμένο στο σχολείο της Κέρκυρας είχε κάνει ο Guilford στο προαναφερθέν έγγραφό του της 25ης Απριλίου 1821. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, έγγραφο 14.
54. Ο Ανδρέας Ιδρωμένος (1764-1843) ήταν ο διδάσκαλος της πρώτης δημόσιας σχολής που είχε συσταθεί στην Κέρκυρα την περίοδο της Επτανήσου Πολιτείας και συνέχισε να διδάσκει μετά την αναμόρφωσή της στις αρχές του 1819· Α. Μ. Ιδρωμένος, «Η πρώτη δημοσία σχολή εν Κερκύρα (1805-1824)», *Παρνασσός*, έτος 13, 5 (1890), σ. 270-280· Ι. Α. Ρωμανός, «Ανδρέας Ι. Ιδρωμένος», *Πανδώρα*, 502 (1871), σ. 501-509· Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα...*, *ό.π.*, σ. 67-69 και 134 και εξής.
55. British Library, Add. Ms 88900 /1/ 28. Βλ. Παράρτημα της παρούσας μελέτης, επ. 4.
56. Όπως είδαμε και πιο πάνω, ο Φιλητάς αναφέρεται με τον ίδια ακριβώς τρόπο στον παπά Ανδρέα Ιδρωμένο, έτσι φαίνεται ότι τον αποκαλούσαν τότε γενικώς.
57. Ο νεότατος τότε αναγνώστης Αθανάσιος Πολίτης (1803-1870) είναι ο Κερκυραίος μετέπειτα καθηγητής της Θεολογικής Σχολής στην Ιόνιο Ακαδημία και μητροπολίτης Κερκύρας από το 1848. Είναι βεβαίως διάφορος του Λευκαδίτη συνονόματού του Αθανασίου Πολίτη, ιατρού και υποτρόφου του Guilford, που δίδαξε Χημεία στην Ακαδημία. Βλ. Σ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κέρκυρας από συστάσεως αυτης μέχρι του νυν,* Κέρκυρα 1920, σ. 142-169. Γ. Σαλβάνος – Β. Σαλβάνου, «Η Ιόνιος Ακαδημία, ο ιδρυτής αυτής κόμης Γύλφορδ, οι καθηγηταί και σπουδασταί αυτής», Ανάτυπον εκ του Πανηγυρικού Τεύχους της

Ελληνικής Δημιουργίας, Αθήνα 1949, σ. 72-73. Ας προστεθεί ότι ο Σαλβάνος συγκαταλέγεται μεταξύ εκείνων που συγχέουν αρχικά τον Λευκαδίτη με τον Κερκυραίο Αθανάσιο Πολίτη, αν και κατόπιν κάνει τη διάκριση μεταξύ αυτών, σ. 38-39, σημ. 25. Κατά τον Μουστοξύδη, ο Κερκυραίος Αθανάσιος Πολίτης είχε μαθητεύσει στη δημόσια σχολή της Κέρκυρας και είχε εκεί διδάσκαλό του τον Ανδρέα Ιδρωμένο. Βλ. σχετικά Ρωμανός, «Ανδρέας Ι. Ιδρωμένος», *ό.π.*, σ. 506. Ο Guilford τον μνημονεύει στην αναφορά του της 25ης Απριλίου 1821 ως ταλαντούχο νέο που θα μπορούσε να αναλάβει ως βοηθός του Ιδρωμένου. Σε ακόλουθη έκθεση του στις 24/12/1823, αναφέρεται ακόμη πιο επαινετικά σε αυτόν· τότε η μισθοδοσία του είχε τακτοποιηθεί και ο Guilford σκεφτόταν να προτείνει τον διπλασιασμό της. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, έγγραφα 14 και 25.

58. Για τον Πετράτο δεν μπόρεσα να βρω στοιχεία. Στον Χαράλαμπο Τυπάλδο Ποβερέτ(τ)ο (1762-1836), ιεροκήρυκα και δημόσιο διδάσκαλο από το Ληξούρι, αναφέρεται πολύ επαινετικά ο Άνθιμος Μαζαράκης, *Βιογραφίαι των ενδόξων ανδρών της νήσου Κεφαλληνίας συγγραφείσαι υπό Ανθίμου Μαζαράκη ιερέως και διδασκάλου του Φλαγγινιανού Φροντιστηρίου,* Βενετία 1843, σ. 395-403. Ωστόσο, δεν δίνει ιδιαίτερες λεπτομέρειες γι' αυτόν εκτός του ότι υπήρξε επί σειρά ετών άρρωστος και ότι είχε γράψει επικήδειους λόγους. Ένας από αυτούς εκδόθηκε: *Λόγος επιτάφιος εις τον αείμνηστον ιατροφιλόσοφον Δρ. Φαράνδον Χοϊδάν, συντεθείς μεν αυτοσχεδίως και εκφωνηθείς παρά του Ιεροδιδασκάλου Χαραλάμπους Ιερέως Τυπάλδου του Ποβερέττου εκδοθείς δε δι' επιστάσεως του Δ.Κ.Τ.*, Κέρκυρα 1827. Βλ. Δ. Γκίνης – Β. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863: Αναγραφή των κατά την χρονικήν ταύτην περίοδον όπου δήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει μετά πίνακος εφημερίδων και περιοδικών της περιόδου ταύτης,* Αθήνα 1939, τ. 1 (1800-1839), σ. 258, αρ. 1683.

59. Πρόκειται για τον Ιθακήσιο Αναστάσιο Καραβία που είχε φοιτήσει στη σχολή της Σμύρνης και δίδασκε από το 1811 στο δημόσιο σχολείο της Ζακύνθου. Απολύθηκε το 1829 με τη μεταρρύθμιση που έγινε στα δημόσια σχολεία των Επτανήσων τότε, στην οποία θα αναφερθούμε πιο κάτω. Βλ. Λ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου,* Αθήνα 1959, τ. 1, σ. 381-382. Ν. Κ. Κουρκουμέλης, «Εκπαιδευτικά της νήσου Ζακύνθου», *ό.π.*, σ. 112-113 και 123.

60. Ο. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.*, σ. 31-33 και 37-38.

61. «Ανέκδοτοι επιστολαί Γκιλφόρδου προς Φιλητάν», *ό.π.*, 325-326

62. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, αρ. 21. Βλ και Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ιόνιος Ακαδημία, ό.π.*, σ. 111-127 και 285-294.

63. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *ό.π.*, σ. 290.

64. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 303, αρ. 385.

65. ΓΑΚ - Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ96 (Φιλητά-Παπατσώνη).

66. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, αρ. 25. Βλ. και Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ιόνιος Ακαδημία, ό.π.*, σ. 135-143 και 304-311. Ειδικά για τον Φιλητά βλ. σ. 136, 138, 304 και 305-306.

67. Μετάφραση από τα ιταλικά του αποσπάσματος της αναφοράς του Guilford για τον Φιλητά, και όσων ακόμη αφορούσαν τους άλλους καθηγητές δίνονται στο Σαλβάνος – Σαλβάνου, «Η Ιόνιος Ακαδημία…», *ό.π.,* σ. 49.

68. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, αρ. 25. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ιόνιος ακαδημία, ό.π.*, σ. 309-310. Βλ. και Σαλβάνος – Σαλβάνου, «*Η Ιόνιος Ακαδημία…*, *ό.π.,* σ. 49. Κουρκουμέλης, *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα, ό.π.*, σ. 186, σημ. 67, και σ. 187.

69. Βλ. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Νεοελληνικός διαφωτισμός και παιδική ηλικία», στο: *1821-2021. 10 Συνέδρια για τα 200 χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης. Πρακτικά. Δ΄ Συνε-*

δρίου «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός» (Ιερά Μονή Πεντέλης, 23 Οκτωβρίου 2015) («Στοά του βιβλίου», 23 Οκτωβρίου 2015), Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2016, σ. 80-81.

70. Ο. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.*, σ. 36. Στην εργασία αυτή συζητείται εκτενέστερα το θέμα στις σ. 20-30. Οι απόψεις του Φιλητά για τη Γραμματική συζητούνται επίσης από τον Α. Κατσιγιάννη, «Επίγονοι του Κοραή…», *ό.π.*, σ. 635-660.
71. Γ.Α.Κ.- Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, αρ. 21. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ιόνιος Ακαδημία, ό.π.*, 294.
72. Τετράδιο 346, φφ. 8r-19v.
73. *Γραμματική Απλοελληνική σχεδιασθείσα υπό Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως του εκ Κλεισούρας της Μακεδονίας εις χρήσιν των ομογενών νέων και εκδοθείσα φιλοτίμω Δαπάνη των Κυρίων Αυταδέλφων Δαρβάρεων,* Βιέννη 1806.
74. ΓΑΚ - Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96 (Φιλητά -Παπατσώνη).
75. *Ό.π.*, 107.
76. British Library, Add, Ms 61983, φ. 129. Βλ. και Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ιόνιος Ακαδημία, ό.π.,* σ. 206 και 353-355.
77. Αντίτυπο του λόγου από τη Βιβλιοθήκη Άγγελου Παπακώστα ανευρίσκεται σε ψηφιακή μορφή στην «Ανέμη», αλλά δεν εμφανίζεται στις γνωστές βιβλιογραφίες, από όσο τουλάχιστον μπόρεσα να εξακριβώσω.
78. *Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας, ό.π.*, σ. 22-24.
79. *Λόγος εκφωνηθείς τη ΚΘ΄ Μαΐου ΑΩΚΔ΄,* σ. 3-4.
80. British Library Add. Ms 88900/1/28. Βλ. Παράρτημα της παρούσας μελέτης, επ. 5.
81. *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie*, φύλλο 335 (17/29 Μαΐου 1824).
82. Ο Βικέντιος Ναννούτσης (Vincenco Nannutsi) από την Τοσκάνη ήταν το 1816 καθηγητής των Ιταλικών και Λατινικών στην Ιθάκη και κατόπιν στη Λευκάδα. Βλ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ιόνιος Ακαδημία, ό.π.*, 143.
83. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.*, σ. 20 και 36.
84. British Library Add. Ms 88900/1/28. Βλ. Παράρτημα της παρούσας μελέτης, επ. 6.
85. Ορθά παρατηρεί ο Κουρκουμέλης, *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα…, ό.π.*, σ. 186-187, ότι δεν γνωρίζουμε επακριβώς τι ακριβώς κάλυπτε η ονομασία «Εφηβείον» που χρησιμοποιείται για τα προπαρασκευαστικά τμήματα, αν δηλαδή αναφέρεται μόνο στις δύο πρώτες τάξεις ή σε όλες.
86. *Προς τους νέους. Λόγος εκφωνηθείς υπό του Δόκτωρος Χριστ. Φιλητά. Εις την έναρξιν του σπουδαστικού έτους 1824-25.* Γκίνης – Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863, ό.π.,* τ. 1, σ. 229, αρ. 1460.
87. *Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, ό.π.,* σ. 32-34 και 157-158.
88. *Ό.π.,* σ. 35.
89. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, αρ. 62. Βλ. και Κουρκουμέλης, *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα…, ό.π.*, σ. 187-188.
90. Το πρόγραμμα των μαθημάτων του ακαδημαϊκού έτους 1824-1825 δημοσιεύτηκε την 1-13/11/1824 στην *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie*, φύλλο 359. Κυκλοφορούσαν όμως τα προγράμματα και σε μονόφυλλα. Για το σχετικό μονόφυλο αυτού του ακαδημαϊκού έτους βλ. Ε. Φραγκίσκος, «Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες», *Ο Ερανιστής* 1 (1963), 243-265, 246-247, Α32, 1/11/1824. Βλ. επίσης *Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, ό.π.,* σ. 159. Ένα μονόφυλλο της 30ής Μαΐου 1825 στα ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 303, χωρίς αρίθμηση. Μετά το υπ' αρ. 381 έγγραφο, παρουσιάζει τα μαθήματα και των δύο εξαμήνων στα οποία ο Φιλητάς φαίνεται να διδάσκει τα μαθήματα που προανα-

φέρθηκαν και στα δύο εξάμηνα, αλλά στο δεύτερο εξάμηνο δεν αναγράφεται ποιες μέρες δίδασκε το κάθε μάθημα.

91. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 303, αρ. 379.
92. Αναγνωστικὴ Εταιρία Κερκύρας, Κερκυραϊκό Αρχείο Guilford, φάκελος IV, αρ. 80 (8 Μαρτίου 1825).
93. *Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, ό.π.,* 37.
94. « ... the greater obstetricator of knowledge that I ever knew...». Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κερκυραϊκό Αρχείο Guilford, φάκελος V, αρ. 25.
95. Στο Σχέδιο του Οργανισμού της Ιονίου Ακαδημίας που είχε καταθέσει ο Guilford στις 17 Μαΐου 1824, είχε ορίσει τον Francis Belfour, Master of Arts, από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, ως Κοσμοφύλακα και καθηγητή των Ανατολικών Γλωσσών και των Εβραϊκών, ζητούσε επίσης να του δοθεί τιμητικά ο τίτλος του διδάκτορα της Φιλοσοφίας (πρόκειται για τον γενικό τίτλο Dr of Philosophy που απονέμεται και σήμερα από τα Βρετανικά Πανεπιστήμια και δεν έχει αποκλειστική σχέση με τη Φιλοσοφία). Για τα ανωτέρω βλ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ιόνιος Ακαδημία, ό.π.,* σ. 188, 196, 338 και 345.
96. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, αρ. 84.
97. British Library Add. Ms 88900/1/28. Βλ. Παράρτημα της παρούσας μελέτης, επ. 9.
98. Υπάρχει μια αριθμητική διαφορά στον αριθμό των σπουδαστών με εκείνους που αναφέρει ο Guilford, αλλά πιθανόν δεν παρακολουθούσαν όλοι τους το μάθημα των Λατινικών.
99. *Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, ό.π.,* 37-38.
100. Το πρόγραμμα των μαθημάτων του ακαδημαϊκού έτους 1825-1826 στο σχετικό μονόφυλο: ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 303, αρ. 384, ά.χ. Στο μονόφυλλο λόγω της έλλειψης χρονολογικής ένδειξης στο Πρόγραμμα δεν γίνεται σαφές αν αφορά ένα μόνο ή και τα δύο εξάμηνα. Πάντως το πρόγραμμα διδασκαλίας του Φιλητά αναφέρεται επίσης και σε ένα αναλυτικό Ωρολόγιο Πρόγραμμα όλων των διδασκόντων στην Ακαδημία την 1η Απριλίου 1826, στο οπισθόφυλλο ορίζεται ως «Statement of studies», ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, άνευ αριθμού. Βλ. και Φραγκίσκος, «Ελληνική Βιβλιογραφία», *ό.π.*, σ. 247, Α34, 1/11/1825. Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα…, ό.π.*, σ. 197 κ.ε. Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *Ιονική Βιβλιογραφία. Bibliographie Ionienne. 16ος-19ος αιώνας, Ανακατατάξεις – Προσθήκες – Βιβλιοθήκες,* Αθήνα 1996, τ. 1, σ. 252-253 (αρ. 1598. α΄ Μαρτίου 1826).
101. *Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, ό.π.,* 48.
102. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 303, αρ. 384, χωρίς χρονολογία.
103. Διαμάντης, *ό.π.*, 105 (1961), σ. 2.
104. *Ό.π.*, 1-2.
105. Για λεπτομέρειες σχετικά με τον γάμο, την προίκα και τα πρόσωπα, βλ. στον παρόντα τόμο τη συμβολή της Στέλλας Κουρμπανά, αλλά και Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος, ό.π.,* 40-41.
106. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Ληξιαρχικές Πράξεις Εκκλησιών, φάκελος 117, Εκκλησία Παναγίας Φανερωμένης των Στερεωτών ή των Ξένων.
107. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, αρ. 216, στο τέλος των συνημμένων στο έγγραφο πινάκων.
108. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, αρ. 224.
109. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, αρ. 250.
110. Σ. Κ. Σ[ακελλαρόπουλος], «Σημειώσεις περί της Ιονίου Ακαδημίας», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 1 (1883), 263-266. Για τον Φιλητά στη σ. 265. Βλ. επίσης *Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, ό.π.,* σ. 164-165.
111. British Library Add. Ms 88900/1/28. Βλ. Παράρτημα της παρούσας μελέτης, επ. 10.

112. *Γραμματική της λατινικής γλώσσης. Συνταχθείσα προς χρήσιν του εν Κερκύρα Ακαδημιακού Εφηβείου…,* Κέρκυρα 1827.
113. J. Russell, *Rudiments of the Latin language for the Use of the Charterhouse School,* Λονδίνο 1819. Μεταξύ του 1819 και του 1825 υπήρξαν τρεις εκδόσεις του βιβλίου. Ο συγγραφέας της ήταν ο γνωστός διευθυντής του σχολείου Reverend Dr John Russell (1787-1863) απόφοιτος του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, ο οποίος ανέλαβε νεότατος τη διεύθυνση του σχολείου το 1811. Ο Φιλητάς, στην «Προδήλωση» της δικής του λατινικής Γραμματικής, *ό.π.,* σ. VI-VII, σημ. 1, αναφέρει γι' αυτόν: «...του οποίου την φιλοφροσύνην και καλοκαγαθίαν ουκ ολίγον απόλαυσα, όταν, εις την εν Λονδίνω διατριβήν μου κατά το 1820 εσύχναζα το αυτό σχολείον...». Βλ. και τη συμβολή της Στέλλας Κουρμπανά στον παρόντα τόμο.
114. *New Method of Learning with Facility the Latin Tongue, Containing the Rules of Genders, Declensions, Preterites, Syntax, Quantity, and Latin Accents. Digested in the Clearest and Consistent Order. Enlarged with Variety of Solid Remarks, Necessary Not Only for a Perfect Knowledge of Latin Tongue, but Likewise for Understanding the Best Authors: Extracted from the Ablest Writers on this Language. With a Treatise on Latin Poetry. Translated from the French of the Messieurs de Port-Royal and Improved by T. Nugent, LL.D. A New Edition Carefully Revised and Corrected. In Two Volumes*, Λονδίνο 1791.
115. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.,* σ. 108.
116. Βλ. για το θέμα Κουρκουμέλης, *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα,* σ. 250-260.
117. British Library Add. Ms 88900/1/28. Βλ. Παράρτημα της παρούσας μελέτης, επ. 12.
118. ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, αρ. 216/2. Άλλοι συνημμένοι πίνακες στο ίδιο έγγραφο αναφέρουν και άλλες αμοιβές που δεν αναγράφεται σε ποιο έτος αφορούν, π.χ. για τον Φιλητά, «supritende» του Εφηβείου, μνημονεύονται 30 τάλληρα μηνιαίως και 360 ετησίως.
119. «Estrato di un uffizio del Cancellaria deli Università in data 13 febbrajio 1827, - Efivio-», ΓΑΚ - Κέρκυρα, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, αρ. 630.
120. Κουρκουμέλης, *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα…, ό.π.*, σ. 260-262.
121. British Library Add. Ms 88900/1/28. Βλ. Παράρτημα της παρούσας μελέτης, επ. 7.
122. British Library Add. Ms 88900/1/28. Βλ. Παράρτημα της παρούσας μελέτης, επ. 11.
123. ΓΑΚ - Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96 (Φιλητά -Παπατσώνη), όπου σχετικά έγγραφα με ημερομηνίες 6/12/1826, 28/6/1827, 16/7/1827, 3/8/1827, 11/9/1827, 23/11/1827.
124. Βλ. για το θέμα, Κουρκουμέλης, *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα…,* σ. 259 κ.ε.
125. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.,* 41-43. Κουρκουμέλης, «Εκπαιδευτικά της νήσου Ζακύνθου», *ό.π.*, σ. 130.
126. ΓΑΚ - Κεντρική Υπηρεσία Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96 (Φιλητά -Παπατσώνη). Τα δύο σημειώματα στο συγκεκριμένο θέμα έχουν ελάχιστες και ασήμαντες διαφορές.
127. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.,* 43-47. Κουρκουμέλης, *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα...*, *ό.π.*, σ. 316-317 και 320-321.
128. Για την περίοδο αυτή περισσότερα στοιχεία βλ. στον παρόντα τόμο τη συμβολή της Στέλλας Κουρμπανά.
129. Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Notizie biografische-storiche su Frederico conte di Guilford*, *ό.π.*, σ. 224.
130. *Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος*, *ό.π.,* σ. 37.
131. British Library Add. Ms 88900/1/28. Βλ. Παράρτημα της παρούσας μελέτης, επ. 8.
132. British Library, Western Manuscripts, Add. Ms 88900/1/28. Ο αριθμός 28 που ακολουθεί την ένδειξη των χειρογράφων δείχνει τον συγκεκριμένο τόμο που περιέχει τις επιστολές που

σχολιάζονται και εκδίδονται εδώ. Οφείλω ιδιαίτερες ευχαριστίες στους κ. Κωστή Ζουλιάτη και Κωνσταντίνο Χρυσόγελο που με διευκόλυναν εξαιρετικά αντιστοίχως με τη φωτογράφηση εν πρώτοις και την παραχώρηση των επιστολών αυτών ακολούθως.

133. Για τα σχετικά με το εν λόγω Αρχείο και τη μεταφορά του στη British Library, καθώς και για το περιεχόμενό του σε σχέση με την Ιόνιο Ακαδημία βλ. Ε. Αγγελομάτη Τσουγκαράκη, «Τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της Ιονίου Ακαδημίας: πηγές και προβλήματα της έρευνας», στο: *Ιόνιος Ακαδημία 190 χρόνια από την ίδρυσή της. Το ιστορικό πλαίσιο. Επιστημονική Ημερίδα, Κέρκυρα, 10 Δεκεμβρίου 2014*, Κέρκυρα 2019, σ. 19-32.
134. Τετράδιο 346, φ. 24v.
135. Εννοεί το Dover.
136. Αναφέρεται στον John Baker Holroyd, 1st Earl of Sheffield (21/12/1735 – 30/5/1821), σύζυγο της αδελφής του Guilford, Anne, ο οποίος, μεταξύ άλλων τίτλων που κατείχε, το 1816 είχε γίνει και Viscount of Pevensey και Earl of Shefield. Ο Guilford είχε στενή σχέση με την αδελφή του και τον γαμβρό του και συχνή αλληλογραφία. Ο γιος τους, ο George Augustus Frederick Charles 2nd Earl of Sheffield, ήταν ο κληρονόμος του Guilford, στον οποίο τελικά περιήλθε και η βιβλιοθήκη του θείου του την οποία κατόπιν πούλησε σε σειρά δημοπρασιών.
137. Αναφέρεται στη στέψη του Γεωργίου του Δ΄ που ήταν επί σειρά ετών αντιβασιλέας, επειδή ο πατέρας του Γεώργιος Γ΄ ήταν παράφρων. Η στέψη του έγινε στις 19/7/1821.
138. Αναφέρεται στον Σπυρίδωνα Φορέστη από τη Ζάκυνθο, ο οποίος ήταν αρχικά γενικός πρόξενος της Βρετανίας στην Κέρκυρα. Μετά την ίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας, ο βασιλιάς της Βρετανίας Γεώργιος Γ΄ τον διόρισε στις 29 Ιουνίου 1803 Resident Minister, «Επιτετραμμένο λειτουργό», στην Κέρκυρα και πάλι. Του απονεμήθηκε μάλιστα και τίτλος ευγενείας για τις μεγάλες υπηρεσίες που είχε προσφέρει στη χώρα αυτή: ο Σπυρίδων Φορέστης έγινε Sir, γι' αυτό και ο Φιλητάς τον αποκαλεί «Καβαλλιέρο». Για τον Σπυρίδωνα Φορέστη βλ. περισσότερες πληροφορίες στο Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Όψεις της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής του Αλή Πασά», *Ο Ερανιστής, Μνήμη Κ. Θ. Δημαρά,* 19 (1993), σ. 137-138 κυρίως σημ. 2. C. I. Chessell, «Britain's Ionian Consul: Spiridion Foresti and Intelligence Collection (1793-1805)», *Journal of Mediterranean Studies* 16,1 (2006), 45-61. C. I. Chessell, «Britain's Ionian Consul: Spiridion Foresti – British Protection to Greek Revolution 1810-1822», στο: J. I. Gelabert – E. G. Domingo – I. G. Sánchez – O. L. Miguel (επιμ.), *Proceedings of the 4th Mediterranean Maritime History Network Conference:* Barcelona, 7-9 May 2014, Βαρκελώνη 2016, 961-973.
139. Ακολούθως έχει διαγραφεί: τὸν.
140. Ακολούθως έχει διαγραφεί: ἐξῆς.
141. Ο James Pillans (1778-1864) ήταν Σκωτσέζος κλασικός φιλόλογος, ο οποίος, μεταξύ άλλων, ανέπτυξε και ένα είδος μεθόδου διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών με την αλληλοδιδακτική, καθώς και της αρχαίας Γεωγραφίας. Βλ. και το έργο του *Contributions to the End of Education by James Pillans Esqu. Professor of Humanity in the University of Edingburgh*, Λονδίνο 1856. Για τη βιογραφία του βλ. *Dictionary of National Biography*.
142. Ακολούθως έχει διαγραφεί: εις.
143. Ιδιωτική Τράπεζα στη Νεάπολη Falconet, Sorvillo e Compagnie, η οποία διαχειριζόταν τα έσοδα του Βασιλείου των δύο Σικελιών. Βλ. R. Farella*, Movimento bancario e assicurativo a Napoli e Provincia (1815-1889)*, Νάπολη 2014-2015, σ. 59 και 85 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή - ανακτήθηκε στις 25 Ιουλίου 2020). Universitàdegli Studi di Napoli "Federico II" - fedOA - Uninawww.fedoa.unina.it › MOVIMENTO BANCARIO E ASSI. Ο Guilford διατηρούσε αλληλογραφία με τους τραπεζίτες αυτούς (1820-1827), Στη Βρετανική Βιβλιοθήκη στα Guilford

Papers Add. Ms. 88900/1/27 υπάρχουν 21 επιστολές υπό τον τίτλο Falconnet [sic] et Co.

144. Πρόκειται για το αποκαλούμενο παλαιότερα Ακυίσγρανον, από το λατινικό Aquisgranum, στα γαλλικά Aix-la-Chapelle, είναι η σημερινή πόλη Άαχεν (Aachen) της Γερμανίας.
145. Αναφέρεται στον αρμοστή Frederick Adam. Ο Thomas Maitland είχε αποβιώσει στις 17 Ιανουαρίου 1824.
146. Ενδεχομένως Ἰ(ατρός). Πρβλ. επ. 9. Ο κ. Κ. Χρυσόγελος παρατήρησε εύστοχα πως ο Φιλητάς προσθέτει δίπλα στο όνομά του τα αρχικά Ι. Δ. στην έκδοση της μετάφρασης του έργου του Βλασόπουλου (*Η υπεράσπισις της Γραικικής Εκκλησίας εσχάτως προσβληθείσης υπό Δομινίκου Τεϊξεϊρα σύγγραμμα Στυλιανού Βλασόπουλου Κερκυραίου μεταφρασθέν εκ της Ιταλικής Γλώσσης και με σημειώσεις τινάς συνοδευθέν υπό Χριστοφ. Φιλητά Ι. Δ.,* Αθήνα 1848).
147. Η ημερομηνία είναι με το παλαιό ημερολόγιο. Η τελευταία αυτή σημείωση είναι από άλλο χέρι.
148. Ακολούθως έχει διαγραφεί: εις.
149. Ακολούθως έχει διαγραφεί: ἀμμὴ.

Τα μαθήματα του Χριστόφορου Φιλητά στην Ιόνιο Ακαδημία: Οι χειρόγραφες σημειώσεις των αδελφών Αλιπράντη (1825-1828 & 1842-1844)

Κωνσταντίνος Γαρίτσης

Ο Χριστόφορος Φιλητάς[1] (1787-1867) υπήρξε πρωτότυπος όχι μόνο στην ερευνητική του δραστηριότητα, καθώς ασχολήθηκε με καινούργια για την εποχή του θέματα, όπως την ιστορία της νεοελληνικής λόγιας παράδοσης,[2] αλλά και στο διδακτικό του έργο.[3] Αντικείμενο της διδασκαλίας του ήταν η ελληνική ποίηση, η λατινική γλώσσα και η ιστορία της αρχαίας γραμματείας.[4] Τις παραδόσεις του στα μαθήματα αυτά μπορούμε να τις προσεγγίσουμε μέσα από τις σωζόμενες χειρόγραφες σημειώσεις δύο μαθητών του στην Ιόνιο Ακαδημία,[5] των αδελφών Ηλία[6] και Θεμιστοκλή Αλιπράντη[7] από την Κεφαλονιά.

Οι αδελφοί Αλιπράντη στην Ιόνιο Ακαδημία

Τα δύο αδέλφια διατηρούσαν σημειώσεις μαθημάτων,[8] όχι μόνο του Χριστόφορου Φιλητά, αλλά και μιας πλειάδας άλλων καθηγητών της Ακαδημίας, στους οποίους συγκαταλέγονται ο Κωνσταντίνος Ασώπιος, ο Νεόφυτος Βάμβας[9] και ο Ανδρέας Κάλβος.[10] Οι σημειώσεις αυτές προσφέρουν μια μοναδική δυνατότητα να δούμε τι διδασκόταν, και πώς διδασκόταν, στις αίθουσες της Ακαδημίας αυτής, του πρώτου ακαδημαϊκού ιδρύματος πανεπιστημιακού επιπέδου στον ελλαδικό χώρο.[11]

Ο Ηλίας Αλιπράντης μετέβη στην Κέρκυρα το 1825 για να σπουδάσει στη Θεολογική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας. Μετά από 14 χρόνια (1839) τον ακολούθησε και ο μικρότερος αδελφός του Θεμιστοκλής (αργότερα αρχιμ. Θεόκλητος). Μετά την αποφοίτησή τους και οι δύο ανέπτυξαν διδακτική δραστηριότητα στην ιδιαίτερη πατρίδα τους Κεφαλονιά και κατέλαβαν ανώτερα εκκλησιαστικά αξιώματα. Οι σημειώσεις του Ηλία Αλιπράντη, του μεγαλύτερου αδελφού, από τα μαθήματα του Φιλητά περιέχουν μεταφράσεις από το κικερώνειο *Όνειρος του Σκιπίωνος,* τη *Ρωμαϊκή ιστορία* του Λουκίου Φλόρου, την *Προς Δημόνικον παραίνεσιν* του ψευδο-Ισοκράτη, καθώς και πίνακες με παραδείγματα κλίσεως λατινικών ρημάτων. Το τετράδιο του Θεμιστοκλή περιέχει ένα εκτενές κείμενο για την ιστορία των ελληνικών γραμμάτων, σημειώσεις από τα μαθήματα μετρικής και αποσπάσματα από τον *Φαίδωνα* του Πλάτωνα, από το *Έργα και ημέραι* του Ησιόδου, τις *Φοίνισσες* του Ευριπίδη, τον *Αίαντα* του Σοφοκλή και τον *Προμηθέα δεσμώτη* του Αισχύλου.[12]

Φοιτητικές σημειώσεις ή χειρόγραφα διδακτικά εγχειρίδια;

Εντύπωση προκαλεί, σε όλες αυτές τις σημειώσεις, η παντελής απουσία σχολίων – πραγματολογικών, γραμματικών, συντακτικών ή άλλου είδους– πάνω στα διδαχθέντα κείμενα των Ελλήνων και Λατίνων κλασικών. Μόνο οι μεταφράσεις των κειμένων περιλαμβάνονται στα τετράδια των αδελφών Αλιπράντη.[13] Πώς εξηγείται αυτό;

Παρατηρώντας τα τετράδια των αδελφών Αλιπράντη διαπιστώνουμε ότι το κείμενο είναι προσεκτικά διαρθρωμένο, χωρισμένο σε παραγράφους και διανθισμένο με τίτλους (υπο)κεφαλαίων. Επιπλέον, το κείμενο δεν παρουσιάζει ίχνη διορθώσεων, όπως διαγραμμένες λέξεις ή φράσεις, αλλά ούτε και λάθη, ορθογραφικά ή άλλα. Μόνον στις σημειώσεις της *Ρωμαϊκής ιστορίας* του Φλόρου απαντούν κάποια λάθη, συνήθως σε λατινικά κύρια ονόματα ή σε λατινικές λέξεις. Για παράδειγμα, η Ρέα Σίλβια έγινε «Βεαλείβια», ο Ιανός «ναός», και η sella curulis μετατράπηκε σε «sella coronis».

Από τα δεδομένα αυτά, διαφαίνεται πως πρόκειται για κείμενο αντιγραμμένο, όπου διαπιστώνονται κατά βάση παραναγνώσεις σε λέξεις προφανώς άγνωστες στους αντιγραφείς. Φαίνεται λοιπόν πως οι σπουδαστές αντέγραφαν, σε χρόνο βεβαίως εκτός μαθήματος, ένα χειρόγραφο του Φιλητά, που ο ίδιος τους είχε εγχειρίσει.

Ο Φιλητάς, όπως και άλλοι καθηγητές της Ακαδημίας, κατέφευγε σ' αυτή την πρακτική επειδή ήθελε να μελετούν οι μαθητές δικές του μεταφράσεις ακόμη και όταν υπήρχε ήδη κάποια έντυπη ελληνική μετάφραση του ίδιου κειμένου. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η *Ρωμαϊκή ιστορία* του Φλόρου. Το έργο αυτό είχε δημοσιευθεί το 1818 σε μετάφραση Δανιήλ Φιλιππίδη. Ο Φιλητάς, αν και σίγουρα γνώριζε την έκδοση αυτή, προτίμησε να διανείμει τη δική του χειρόγραφη μετάφραση του Φλόρου στην καθομιλούμενη γλώσσα, μολονότι και εκείνη του Φιλιππίδη είχε παρόμοια γλωσσική προσέγγιση. Αλλά και πέρα από τις μεταφράσεις του, ο Φιλητάς παρείχε στους σπουδαστές πρωτότυπο υλικό μελέτης για κάθε του μάθημα· για παράδειγμα, έθεσε στην διάθεσή τους την ελληνική του γραμματική, όπως ο ίδιος μαρτυρεί.[14]

Έτσι λοιπόν, τα τετράδια των αδελφών Αλιπράντη είναι μάλλον διδακτικά εγχειρίδια παρά φοιτητικές σημειώσεις. Η αντιγραμμένη μετάφραση του Φιλητά –η *εξήγησις,* όπως την ονομάζει ο ίδιος– προοριζόταν να γίνει, μαζί βεβαίως με το αρχαίο κείμενο,[15] το αντικείμενο ενός πολύπλευρου πραγματολογικού, γραμματικο-συντακτικού και ετυμολογικού σχολιασμού κατά το μάθημα.

Σχεδιάσματα μαθημάτων του Φιλητά πάνω σε αρχαία κείμενα

Για τον σχολιασμό των αρχαίων κειμένων οι σημειώσεις των αδελφών Αλιπράντη δεν παρέχουν, όπως είδαμε, καμία πληροφορία. Όμως υπάρχει και μία ακόμη ανερεύνητη ώς τώρα πηγή για τις παραδόσεις του Φιλητά στην Ιόνιο Ακαδημία. Ανάμεσα στις αυτόγραφες σημειώσεις του, που φυλάσσονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) στην Αθήνα και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων,[16] βρίσκονται τα ίδια τα σχεδιάσματα των μαθημάτων του.

Οι σημειώσεις αυτές του Φιλητά διακρίνονται για την ευρεία χρήση της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας και των φιλολογικών περιοδικών από βιβλιοθήκες του εξω-

τερικού. Ο Φιλητάς συνδύαζε στη διδασκαλία του μοντέρνες αναλύσεις των κλασικών κειμένων με την αυστηρά φιλολογική εκείνη προσέγγιση, που χαρακτήριζε την ελληνιστική και βυζαντινή σχολιογραφική παράδοση και τη συνέχισή της στις ευρωπαϊκές κριτικές εκδόσεις. Μελετούσε και συνέκρινε τις κριτικές εκδόσεις που κυκλοφορούσαν. Για τον Ευριπίδη, για παράδειγμα, συστήνει στους μαθητές του έναν ικανό αριθμό απ' αυτές: «Αι καλλίτεραι εκδόσεις του μεγάλου τούτου ποιητού είναι η του Μουσγραβίου, 4 vols, 4ο, Oxon. 1778[17] και η του Βαρνεσίου, Cantab.[rigiae] 1694.[18] και χωριστών του δραμάτων, η του Πόρσωνος,[19] και η του Mark.[land][20] και Έλμσλεϋς,[21] η δε ακριβεστέρα διά τα κείμενα, είναι η έκδοσις του Ματθίου».[22]

Από τις μοντέρνες προσεγγίσεις προτιμούσε κυρίως ψυχολογικές και χαρακτηριολογικές αναλύσεις των ηρώων, και συγκρίσεις μεταξύ των τρόπων που διαφορετικοί αρχαίοι συγγραφείς παρουσιάζουν τον ίδιο ήρωα. Για παράδειγμα, ο Φιλητάς αναλύει τις μεταπτώσεις του μαινόμενου Αίαντα στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή συγκρίνοντάς τον με τον ομηρικό Αίαντα, παρατηρώντας πως: «ο Αίας του Σοφοκλέους, ως ο Αίας του Ομήρου, είνε από την αρχήν έως το τέλος ένας γενναίος και ευγενικός χαρακτήρ, πάντοτε έτοιμος να βάλη εις ενέργειαν τον ακούραστον ηρωϊσμόν του προς όφελος του λαού του. είνε άνθρωπος, όστις έχει όλην την πεποίθησιν εις τον εαυτόν του, και από την επιμονήν του ημπορεί και το παν να προσδοκά. αλλ' εις την πλήρη συναίσθησιν της ακαταδαμάστου ανδρείας του ελησμόνησε ότι υπάρχει ανωτέρα τις δύναμις, από την οποίαν ο άνθρωπος εξαρτάται... και τούτο είναι το πλέον βαθέα ριζωμένον πταίσμα του Αίαντος...».

Από τους αρχαίους σχολιογράφους και τις σύγχρονές του κριτικές εκδόσεις, ο Φιλητάς χρησιμοποιούσε κυρίως τις γλωσσικές και πραγματολογικές τους παρατηρήσεις. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου εργασίας του είναι το σχόλιό του στον πρώτο στίχο των *Φοινισσών*: «Ω την εν άστροις ουρανού τέμνων οδόν». Με τον στίχο αυτό, που η Ιοκάστη απευθύνει στον ήλιο, ξεκινά ένας εισαγωγικός μονόλογος της ηρωίδας, όπου θρηνεί το σκοτεινό πεπρωμένο των Λαβδακιδών, θυμίζοντας στο κοινό την προϊστορία των *Φοινισσών.*

Ο Φιλητάς εστιάζει την πρώτη του παρατήρηση στη λέξη *άστρα*: «άστρα εννοούνται εδώ το άθροισμα των αστερισμών οίτινες συνιστώσι τον ζωδιακόν κύκλον. όλα ταύτα αποτείνει προς τον ήλιον η Ιοκάστη δυσχεραίνουσα διά τα συμβάντα. τοιαύτη αποστροφή προς τον ήλιον περί μεγάλων δυστημάτων εσυνειθίζετο πολλάκις από τους ποιητάς». Συνεχίζοντας το σχόλιό του, παραθέτει στο πρωτότυπο δύο παραδείγματα παρόμοιων επικλήσεων στον ήλιο. Το πρώτο αποδίδεται από τον Αθήναιο στον Ευριπίδη, το δεύτερο προέρχεται από την τραγωδία *Βελλεροφόντης* του Θεοδέκτη. Τα δύο αυτά αποσπάσματα τα αρύεται ο Φιλητάς από την έκδοση των *Φοινισσών* του Άγγλου φιλολόγου Richard Porson του 1799.[23] Αλλά και το σχόλιο του Φιλητά πάνω στη λέξη *άστρα* και στην απεύθυνση της Ιοκάστης προς τον ήλιο είναι κι αυτό δάνειο: προέρχεται από μια παλιότερη έκδοση των *Φοινισσών,* εκείνη του Josua Barnes, που κυκλοφόρησε περί τα τέλη του 17ου αι., το 1694.[24]

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επέδειξε ο Φιλητάς για το γραμματικοσυντακτικό κομμάτι της διδασκαλίας του. Το 1827, ήδη δηλαδή από τα πρώτα χρόνια της διδακτικής του δραστηριότητας στην Κέρκυρα, εξέδωσε τη *Γραμματική της λατινικής γλώσσης*. Σκοπός της έκδοσης αυτής είναι κατά βάση η χρήση της στο Ακαδημαϊκό Εφηβείο της

Κέρκυρας, όπου ο Φιλητάς δίδασκε αμισθί.[25] Ωστόσο, ο Φιλητάς προόριζε τη γραμματική του και για ένα πολύ ευρύτερο κοινό· όπως ο ίδιος γράφει στην *Προδήλωσιν* της έκδοσης, «ελπίζω ότι δεν θέλει είσθαι παντελώς άχρηστον τούτο, και εις όσους νέους του γένους μας αποβλέπουν εις μίαν πλέον εντελή κλασικήν παιδείαν».[26]

Για να πετύχει μια τέτοια ευρύτερη πρόσληψη της γραμματικής του, ο Φιλητάς επέλεξε συνειδητά να τη γράψει στην καθομιλούμενη γλώσσα[27] – ένα καινούριο εγχείρημα μετά την λατινική Γραμματική του Γεωργίου Δημητρίου, που ήταν γραμμένη στην αρχαΐζουσα.[28] Ενώ ο Δημητρίου είχε επιχειρηματολογήσει πως θα ήταν αδύνατο να γραφεί μια γραμματική στην καθομιλουμένη λόγω της έλλειψης τεχνικών όρων,[29] ο Φιλητάς θεώρησε πως μπορούσε να φέρει σε πέρας ένα τέτοιο εγχείρημα, και το έκανε.[30] Η χρήση της καθομιλουμένης εξάλλου ήταν κεντρικό στοιχείο της προσέγγισής του, και προφανώς στη γλώσσα αυτή παρέδιδε και τα μαθήματά του, όπως μαρτυρούν οι σημειώσεις του.[31]

Τα κριτήρια επιλογής των διδασκομένων κειμένων

Ωστόσο, φαίνεται πως ο Φιλητάς όσο ενδιαφερόταν για τη μορφή της γλώσσας, τόσο, ίσως και περισσότερο, ενδιαφερόταν και για το περιεχόμενο των αρχαίων κειμένων που μελετούσε μαζί με τους μαθητές του. Και στις δύο περιόδους διδασκαλίας του στην Ιόνιο Ακαδημία, είναι φανερό ότι η επιλογή των αρχαίων κειμένων δεν είναι τυχαία, αλλά ακολουθεί μια διήκουσα αρχή. Ο Φιλητάς αποδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στην εν γένει ηθικοπλαστική διάσταση των κειμένων. Αναζητά σ' αυτά στοιχεία πρακτικής κοινωνικής ηθικής, όπως αποτυπώνονται για παράδειγμα στην *Προς Δημόνικον παραίνεσιν,* νόθο έργο του Ισοκράτη,[32] ή ακόμη εκτυπώτερα στο *Έργα και ημέραι* του Ησιόδου. Από το διδακτικό αυτό έπος ο Φιλητάς επιλέγει να διδάξει τους πρώτους 382 στίχους, όπου μέσα από μυθικές διηγήσεις, όπως του Προμηθέα και της Πανδώρας, διδάσκεται η προέλευση του κακού αφενός, και τονίζονται αφετέρου οι αρετές της οικονομίας, της προνοητικότητας, του μέτρου και της τάξης.

Πέρα από την πρακτική ηθική, ο Φιλητάς δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για τις ηρωικές αξίες. Επιλέγει κείμενα που αναδεικνύουν την αξία του άνευ όρων αγώνα, εν ανάγκη και μέχρι θανάτου, για μια τάξη που υπερβαίνει τον ίδιο τον ήρωα, όπως την πατρίδα στην περίπτωση του Μενοικέα, που θυσιάζεται για τη Θήβα στις *Φοίνισσες* του Ευριπίδη, ή και την ανθρωπότητα ολόκληρη, όπως στον αποδιδόμενο στον Αισχύλο *Προμηθέα δεσμώτη*. Τη μεταθανάτια τιμή που οφείλεται στον ήρωα επιλέγει να υπογραμμίσει ο Φιλητάς και με τον *Αίαντα* του Σοφοκλή, διδάσκοντας το αντίστοιχο απόσπασμα. Αρχίζει δηλαδή από το σημείο όπου, μετά τον θάνατο του ήρωα, διεξάγεται ένας αγώνας λόγων σχετικά με την απόδοση ή μη των μεταθανάτιων τιμών στον αυτόχειρα και αναδεικνύεται ο καθοριστικός ρόλος του Οδυσσέα, που του εξασφαλίζει την αρμόζουσα ταφή.

Τέλος, κεντρικό, για τις επιλογές του Φιλητά, είναι το πλατωνικό θέμα της μετά θάνατον θεϊκής δικαιοσύνης: οι αθάνατες ψυχές των ανθρώπων με τη θεϊκή καταγωγή τους, θα κριθούν ανάλογα με τις πράξεις τους, όπως προαναγγέλλεται, μέσω ενός κοσμικού οράματος, στο *Όνειρος του Σκιπίωνος* του Κικέρωνα, με κεντρικό θέμα εκεί την ανταμοιβή του ενάρετου πολιτικού άνδρα στη μετά θάνατον ζωή.[33] Τις ρίζες

αυτού του πλατωνικού θέματος παρουσίασε ο Φιλητάς στους μαθητές του με τη διδασκαλία των τελευταίων κεφαλαίων του *Φαίδωνα,* όπου ο Πλάτων μυθολογεί την κοσμολογική και εσχατολογική διάσταση της αθανασίας της ψυχής.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η επιλογή των κειμένων από τον Φιλητά διέπεται από ένα κριτήριο πρωτίστως ηθικό, με την ευρύτερη φιλοσοφική σημασία, ενώ διαφαίνεται και μια προτίμηση για κείμενα και θέματα συγγενικά με τη χριστιανική θεώρηση του κόσμου.

Ανοιχτό ερώτημα παραμένει ωστόσο αν ο Φιλητάς κατά την εκλογή των αρχαίων κειμένων ακολουθεί κάποιο συγκεκριμένο ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Το ηθικό κριτήριό του εκλογής κειμένων φαίνεται καταρχάς να μην ακολουθεί την καινοτόμο τότε λογική των πρωσικών διδακτικών προγραμμάτων (Lehrpläne), που προέτασσαν αποκλειστικά και μόνο γλωσσικοφιλολογικά κριτήρια για την εκλογή των διδακτέων κειμένων.[34] Ο Φιλητάς αντιθέτως παρουσιάζει κάποιες συγγένειες με τον τρόπο εκλογής κειμένων που επικρατούσε στην Ιταλία πριν την υιοθέτηση του πρωσικού μοντέλου, δηλαδή με έναν τρόπο επιλογής που έφερε τη σφραγίδα των παλαιότερων Ιησουϊτικών σχολείων,[35] και βασιζόταν σε κριτήρια κατά το μάλλον ή ήττον ηθικοπλαστικά και θρησκευτικά.[36]

Ο χαρακτήρας της διδασκαλίας του Φιλητά

Συμπερασματικά, η διδασκαλία του Χριστόφορου Φιλητά ήταν προϊόν έρευνας και δημιουργικής σύνθεσης. Ήδη από την πρώτη φορά που κλήθηκε να διδάξει το 1818 στην Τεργέστη, προετοίμασε τη διδασκαλία του *Οιδίποδος τυράννου* όχι απλώς αναπαράγοντας στοιχεία από προϋπάρχοντα βοηθήματα, αλλά κάνοντας μία σύνθεση από έναν μεγάλο αριθμό βιβλίων από τη δική του βιβλιοθήκη ή εκείνη της Τεργέστης.[37] Η αναπαραγωγή ή η απλή σταχυολόγηση δεν τον ενδιαφέρει. Από τα πρώτα του κιόλας μαθήματα θέτει υψηλές απαιτήσεις στον εαυτό του, όπως φαίνεται και από την κριτική που ασκεί στη φρεσκοτυπωμένη εισαγωγή στη φιλολογία του Κωνσταντίνου Οικονόμου: «Ο άγιος Ιεροκήρυξ[38] επραγματεύθη επιπολαίως, συγκεχυμένως και τρόπον τινά σχολαστικώς την ύλην. Ιδίωμα αναπαλλοτρίωτον όλων των συρραπτόντων».[39]

Ο ίδιος ο Φιλητάς όχι απλώς δεν στήριζε το μάθημά του σε συρραφές, αλλά έκανε δικές του μεταφράσεις ακόμη και εκεί που υπήρχαν άλλες διαθέσιμες, συνέταζε πρωτότυπες γραμματικές, και χρησιμοποιούσε τις δυτικο-ευρωπαϊκές εκδόσεις της εποχής του όχι άκριτα, αλλά με οξύ βλέμμα και επιστημονικό κριτήριο. Αυτό το βλέμμα και αυτό το κριτήριο ήθελε να μεταδώσει και στους μαθητές του.

Οι επιμέρους παραδόσεις του Φιλητά σύμφωνα με τις σημειώσεις των αδελφών Αλιπράντη

Α. Έλληνες Κλασικοί

Πρώτη περίοδος

Ισοκράτης, *Προς Δημόνικον παραίνεσις*

Από την πρώτη περίοδο[40] μας παραδίδεται η *Προς Δημόνικον παραίνεσις,* νόθο έργο του Ισοκράτη, «που ενώνει χαλαρά συμβουλές σε είδος χρηστικής ηθικής».[41] Το

μάθημα διδάχθηκε κατά το ακαδημαϊκό έτος 1827-1828[42] και στο σημειωματάριο περιλαμβάνεται η μετάφραση του έργου, όπως σαφώς δηλώνεται στην αρχή του μαθήματος: «Ισοκράτους Προς Δημόνικον παραίνεσις. *Εξήγησις*».[43]

Δεύτερη περίοδος

Πλάτων, *Φαίδων*

Με τον τίτλο «Τελευταίαι διδασκαλίαι και θάνατος του Σωκράτους. Εκ του Φαίδωνος (κεφ. νζ΄)»,[44] ο Φιλητάς επιλέγει την τελευταία ενότητα του διαλόγου (57-67),[45] όπου παραδίδεται ο κοσμολογικός και εσχατολογικός μύθος. Δίδονται δηλαδή απαντήσεις για τα συστατικά της γης, την κατανομή των υδάτων στην επιφάνεια και το εσωτερικό της, για το σχήμα και τη θέση της στο σύμπαν, για την τύχη των ψυχών όταν φτάσουν στον άδη, για τη διαδικασία κρίσης τους και για το ηθικό όφελος της αθανασίας της ψυχής. Ο διάλογος καταλήγει στην περιγραφή των τελευταίων στιγμών του Σωκράτη και παραδίδονται τα παραγγέλματα προς τους μαθητές του.

Ησίοδος Ασκραίος, *Έργα και Ημέραι*

Από τους 828 στίχους του ησιόδειου διδακτικού ποιήματος *Έργα και Ημέραι*,[46] ο Φιλητάς παραδίδει τους πρώτους 382,[47] όπου αναλύεται η δομή της ανθρώπινης κοινωνίας και μέσα από μυθικές διηγήσεις, όπως αυτή του Προμηθέα και της Πανδώρας, εξηγείται η προέλευση του κακού και διδάσκονται οι αρετές της οικονομίας, της προνοητικότητας, του μέτρου και της τάξης, αρετές χρήσιμες για τον αγώνα της ζωής.

Εξήγησις τραγωδιών

Με την επικεφαλίδα «Φιλητά, Εξήγησις», το σημειωματάριο του Θεοκλήτου Αλιπράντη διασώζει τις μεταφράσεις από τις παραδόσεις τραγωδιών των τριών μεγάλων δραματικών ποιητών, χωρίς να υπάρχει ένδειξη του τίτλου σε καμία, παρά μόνο το όνομα του ποιητή. Πρόκειται για τις *Φοίνισσες* του Ευριπίδη, τον *Αίαντα* του Σοφοκλή και τον αποδιδόμενο στον Αισχύλο *Προμηθέα δεσμώτη*.

1. Ευριπίδης, *Φοίνισσαι*

Ο Φιλητάς επιλέγει τους στίχους 930 έως 1484,[48] ξεκινά δηλαδή από το 3ο επεισόδιο της τραγωδίας και φτάνει μέχρι την έναρξη του θρήνου της Αντιγόνης, στο 5ο επεισόδιο, όταν τα πτώματα της Ιοκάστης και των δύο αδελφών (Ετεοκλή και Πολυνείκη) βρίσκονται πάνω στη σκηνή. Στο τμήμα της τραγωδίας που διδάσκει ο Φιλητάς συνεχίζεται ο διάλογος Τειρεσία και Κρέοντα, μετά το ερώτημα του δευτέρου για την προέλευση του κακού που βρήκε τη Θήβα. Από τον Τειρεσία προτείνεται η θυσία του Μενοικέα ώστε να σωθεί η πόλη. Τονίζεται η απόφαση αυτοθυσίας του Μενοικέα, μέσα από τον διάλογο του τελευταίου με τον Κρέοντα, όπου προβάλλεται παραδειγματικά ο νεανικός ιδεαλισμός και η εθελούσια θυσία για το κοινό συμφέρον. Το μάθημα του Φιλητά ολοκληρώνεται με τη μεταφορά επί σκηνής του λειψάνου του Μενοικέα από τον πατέρα του Κρέοντα, ο οποίος αναζητά την Ιοκάστη που πρέπει να μεριμνήσει για το τελετουργικό της φροντίδας του νεκρού, την αναγγελία της αδελφοκτονίας του Ετεοκλή και του Πολυνείκη, την αυτοκτονία της Ιοκάστης και τη νίκη των Θηβαίων.

2. Σοφοκλής, *Αίας*

Η τραγωδία αυτή ξεκινάει με τον θυμό και την απόφαση του Αίαντα να σκοτώσει τους Ατρείδες (Αγαμέμνονα και Μενέλαο) και τον Οδυσσέα, γιατί θεωρεί πως άδικα δεν του αποδόθηκαν τα όπλα του νεκρού Αχιλλέα. Ο Αίας οδηγείται μέχρι την αυτοχειρία, έπειτα από την ντροπή που ένιωσε μετά την επίθεση στα κοπάδια του στρατοπέδου, καθώς νόμιζε, εξαιτίας της επέμβασης της Αθηνάς που του συσκότισε το μυαλό, πως εφορμά εναντίον των εχθρών του. Το έργο καταλήγει στην απόφαση να επιτραπεί η ταφή του αυτόχειρα Αίαντα, μετά από παρέμβαση του άσπονδου εχθρού του Οδυσσέα.

Ο Φιλητάς ξεκινάει το μάθημά του από τη μέση περίπου του 5ου επεισοδίου, από τον στίχο 1040, και φθάνει μέχρι το τέλος της τραγωδίας.[49] Αρχίζει δηλαδή από το σημείο όπου, μετά το δράμα του θανάτου του ήρωα, ακολουθούν οι τρεις αγώνες λόγων που αναφέρονται στη μεταθανάτια τιμή του αυτόχειρα και την αναγνώριση της ηρωικής του αξίας, παρουσιάζεται ο καθοριστικός ρόλος του Οδυσσέα, που εξασφαλίζει την έντιμη ταφή, και ακολουθεί η πρετοιμασία της κηδείας. Στην Έξοδο ο Χορός διατυπώνει μια γενική κρίση για το αβέβαιο της ανθρώπινης τύχης.

3. Αισχύλος, *Προμηθεύς δεσμώτης*

Από το μάθημα *Προμηθεύς δεσμώτης*[50] σώζονται μόνο τρεις σελίδες σημειώσεων, κι αυτές σε πολύ κακή κατάσταση. Το κείμενο που καταγράφουν ξεκινάει από την αρχή της τραγωδίας και φθάνει μόλις μέχρι τον στίχο 58.

Ο Δίας δρα με βάση τους νόμους, ως κοσμικές δυνάμεις, ενώ ο Προμηθέας με βάση τον ανθρώπινο ηθικό νόμο, που έρχεται σε σύγκρουση με τον κοσμικό, μια σύγκρουση παρόμοια με εκείνη της Αντιγόνης, που υπερασπίζεται τον θείο νόμο απέναντι στον ανθρώπινο.

Β. Λατίνοι Κλασικοί

Μαθήματα Λατινικών διασώζονται μόνο στις σημειώσεις του Ηλία Αλιπράντη, δηλαδή από την πρώτη περίοδο διδασκαλίας του Φιλητά. Πρόκειται για το *Όνειρος του Σκιπίωνος* και τη *Ρωμαϊκή ιστορία* του Λουκίου Φλόρου, μαζί με έναν πίνακα με παραδείγματα κλίσης λατινικών ρημάτων.

Κικέρων, *Το όνειρος του Σκιπίωνος*

Το *Somnium Scipionis,* είναι το επιλογικό έργο που κλείνει την πραγματεία του Κικέρωνα *De re publica,* όπου αναπτύσσονται θέματα πολιτικής φιλοσοφίας. Στο *Όνειρος του Σκιπίωνος*,[51] που αποτελεί μια έμμεση απόδοση τιμής στον Πλάτωνα,[52] προαναγγέλλεται, με τη μορφή ενός κοσμικού οράματος, η ανταμοιβή του πολιτικού άνδρα στη μεταθανάτια ζωή,[53] θίγονται θέματα όπως η αυτοκτονία, η θεϊκή καταγωγή της ψυχής, το πλανητικό σύστημα των εννέα σφαιρών, η κοσμική αρμονία, το μικρό μέγεθος της γης σε σχέση με το σύμπαν, με ηθικό δίδαγμα ότι ο άνθρωπος πρέπει να περιφρονεί τα γήινα και τη μάταιη δόξα τους και να ατενίζει προς τον ουρανό.

Από τον Φιλητά παραδόθηκε το κείμενο από την αρχή του μέχρι την §18 «...varios aequabiliter concentus efficit».[54] Το χειρόγραφο του Ηλία Αλιπράντη μας παραδίδει τη μετάφραση σε συνεχές πυκνό κείμενο, χωρίς χωρισμό σε κεφάλαια ή παραγρά-

φους, γεγονός που δεν διευκολύνει στον εντοπισμό της λατινικής έκδοσης του έργου. Ίσως ο Φιλητάς να χρησιμοποιεί τη στερεότυπη έκδοση του Herhan, που τυπώθηκε στο Παρίσι το 1809, «cum notis gallicis... ad usum scholarum»,[55] θα μπορούσε όμως να έχει υπόψη του και τη νεότερη σχολιασμένη έκδοση του A. Mai (1822).[56]

Στον τετράδιο 310 της συλλογής της Βουλής των Ελλήνων, που χρονολογείται περί το 1820,[57] ο Φιλητάς αποδελτιώνει την έκδοση *Ποικίλα ελληνικά seu Varia graeca*, που τυπώθηκε στη Μόσχα το 1811 από τον Christian Friedrich von Matthäi, και σημειώνει τη (μοναδική μέχρι τότε) ελληνική μετάφραση του *Ονείρατος*[58] *του Σκιπίωνος* από τον Μάξιμο Πλανούδη (σ. 183-204).[59]

Φλόρος, *Ρωμαϊκή ιστορία*

Ο Lucius Annaeus Florus, ιστορικός του 2ου αι. μ. Χ., συνέθεσε το έργο *Epitome de Tito Livio* ή *Epitome bellorum omnium annorum DCC.*[60] Μολονότι δεν πρόκειται για ένα απλό σχολικό βιβλίο, εξυπηρέτησε κι αυτόν τον σκοπό. Το έργο άσκησε τεράστια επίδραση στους μεταγενέστερους, μεταφράστηκε σε αρκετές γλώσσες και αποτέλεσε αγαπημένο σχολικό εγχειρίδιο κατά τον Μεσαίωνα.[61] Στα ελληνικά έχουμε μία και μοναδική μετάφραση, εκείνη του Δημητρίου Δανιήλ Φιλιππίδη, που τυπώθηκε το 1818.[62] Πρόκειται για έργο ιστοριογραφικό και ρητορικό. Με αφήγηση συναισθηματικά φορτισμένη, πραγματεύεται τα γεγονότα από τον Ρωμύλο μέχρι τον Αύγουστο (63 π.Χ.-14 μ.Χ.): «Ο λαός των Ρωμαίων από τον Ρωμύλον βασιλέα έως εις τον Αύγουστον Καίσαρα, διά επτακοσίους χρόνους, τόσα έπραξεν εις καιρόν ειρήνης και πολέμου, ώστε θέλων κανείς να συγκρίνη με τους χρόνους, την μεγαλειότητα του κράτους, πολλά μικροτέρα θα στοχασθή ότι εστάθη η ηλικία του» (χφ). Ο Φιλητάς φαίνεται πως χρησιμοποιεί το έργο για το μάθημα τόσο των Λατινικών όσο και της Ρωμαϊκής Ιστορίας. Προφανώς ο συνδυασμός αυτός τον οδήγησε σε διδασκαλία μέχρι το 6ο κεφ. του 2ου βιβλίου, δηλαδή μέχρι τον 2ο Καρχηδονιακό πόλεμο (218-202 π.Χ.).[63] Η μετάφραση είναι του Φιλητά, και στο μάθημά του φαίνεται πως χρησιμοποιεί το λατινικό κείμενο από την παρισινή έκδοση του 1674 ή, το πιθανότερο, του 1822 του Λονδίνου.[64] Από το έργο, που χωρίζεται συνολικά σε 4 βιβλία και 81 κεφάλαια,[65] άνισα μεταξύ τους, ο Φιλητάς παραδίδει τα πρώτα 32 κεφάλαια (26 από το 1ο και 6 από το 2ο βιβλίο), χωρίς να παραλείπει ενδιάμεσα τμήματα.[66] Το κείμενο διανθίζεται με λίγες σημειώσεις είτε υποσελίδιες, είτε στο περιθώριο, καθώς και με υπογραμμισμένες λέξεις, των οποίων η λατινική αντίστοιχη παρατίθεται σε παρένθεση.

Γ. Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και μετρική

Το τρίτο γνωστικό πεδίο των μαθημάτων του Χ. Φιλητά είναι η ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και η μετρική. Οι σχετικές παραδόσεις προέρχονται από το σημειωματάριο του Θεμιστοκλή (Θεοκλήτου), δηλαδή από τη δεύτερη περίοδο διδασκαλίας του Φιλητά. Τόσο τα *Ελληνικά γράμματα της Φιλολογίας* όσο και η *Μετρική* είναι διαρθρωμένα σε παραγράφους που φέρουν τίτλους, πράγμα που παραπέμπει σε αντιγραφή από πρωτότυπο χειρόγραφο του καθηγητή.

Ελληνικά γράμματα της Φιλολογίας

Στα *Ελληνικά γράμματα της Φιλολογίας*, όπως ο ίδιος ο Φιλητάς τιτλοφορεί το μάθημά του, δίδεται μια εικόνα των κύριων χαρακτηριστικών της εξέλιξης της αρχαίας λογοτεχνίας. Η παράδοση ξεκινάει με τα είδη των λόγων, τι ονομάζεται φιλολογία ή γραμματολογία, ποιος ο σκοπός της, η ύλη και η μέθοδός της, ποιος είναι ο ρόλος των Ελλήνων στη δημιουργία και τη διαμόρφωση της φιλολογίας.

Ο Φιλητάς θεωρεί αναγκαίο, ήδη πριν αρχίσει να παρουσιάζει τη λογοτεχνική παραγωγή που εντάσσεται μέσα στα χρονικά πλαίσια που καθόρισε, να αναφερθεί στις απόπειρες που έγιναν πριν από τον Σόλωνα, αφού ήδη έχουμε τα ποιήματα του Ομήρου και άλλων. Προϋπόθεση για να μελετηθούν εκείνοι οι χρόνοι είναι η εξέταση της γλώσσας και της θρησκείας, καθώς και του ρόλου που έπαιξαν στη λογοτεχνική δημιουργία, και συγκεκριμένα στην ποίηση. Κατόπιν ο Φιλητάς προχωρεί στην έννοια της ποίησης, δηλαδή στον ορισμό, την ουσία, τον σκοπό και την ύλη της, καθώς και στα πρώτα δείγματα ποιητικής δημιουργίας, για να φθάσει, τέλος, στο έπος, όπου αναλύει τη μετρική μορφή και τον χαρακτήρα του επικού στίχου. Ακολουθεί η παρουσίαση του Ομήρου με βιογραφικά στοιχεία, περιγραφή της ποίησής του, και αναφορές στις παραδόσεις σχετικά με το πρόσωπο του ποιητή. Ακόμη, ο Φιλητάς, ασχολείται με τη σχέση *Ιλιάδος* και *Οδύσσειας*, με τον τρόπο παράδοσής τους από τον Όμηρο και με τις αμφιβολίες σχετικά με την ταυτότητα του συγγραφέα τους. Συνεχίζει με εκτενή περίληψη των δύο επών ανά ραψωδία, η οποία συνδυάζεται με την παρουσίαση ειδικών στοιχείων σχετικά με το επικό ποίημα, δηλαδή τον ορισμό του, την ύλη και τον σκοπό του, για να προχωρήσει στη συνέχεια σε διεξοδική ανάλυση των συνθηκών, των επεισοδίων, του προοιμίου, των ονομάτων και του ύφους τους. Μετά τον Όμηρο ακολουθεί ο Ησίοδος και τα ποιήματά του, η ελεγεία, η ιαμβική ποίηση (Αρχίλοχος, Σιμωνίδης Αμοργίνος, Σόλων, Ιππώναξ), ο μύθος και η τραγωδία.

Στο σημείο αυτό σταματούν οι σημειώσεις του σπουδαστή Θεμιστοκλή Αλιπράντη, που προφανώς καταγράφουν την ύλη που διδάχθηκε κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους. Συμπληρωματικά στοιχεία για την προσέγγιση του Φιλητά στο θέμα της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας αντλούμε από τις σημειώσεις του, που απόκεινται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Συλλογή Βλαχογιάννη και Λαδά).[67] Πρόκειται για ένα διάγραμμα της ιστορίας αυτής που χωρίζεται σε κεφάλαια για το κάθε λογοτεχνικό είδος, όπου παρουσιάζονται οι αντίστοιχοι συγγραφείς, σε χρονολογική ακολουθία διαιρεμένη σε τρεις περιόδους από την εποχή του Σόλωνα μέχρι εκείνη του Μ. Αλεξάνδρου.

Μετρική

Στο *Περί μέτρων* μάθημα, όπως το ονομάζει ο Φιλητάς, μετά από μια μικρή εισαγωγή, τα θέματα που διδάσκει είναι: Το μέτρο γενικά, τα είδη των ποδών, άρση και θέση, ρυθμός, στίχος, η ουσία του στίχου, τα γένη των μέτρων, η απόθεση μέτρων, περί ιαμβικού μέτρου, περί αναπαιστικού, η παύση ή τομή, η μέτρηση, η διάταξη.

Παράρτημα

Γενική δομή των παραδόσεων

Ο Φιλητάς στις παραδόσεις των *Ελληνικών Γραμμάτων της Φιλολογίας* ακολουθεί μια προδιαγεγραμμένη πορεία.[68] Στο τέλος του μαθήματος της ημέρας επαναλαμβάνει επιγραμματικά τι διδάχθηκε. Π.χ.:

> Εἴπαμε λοιπὸν ὅτι περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ποιήσεως μᾶς ἀνακαλύπτουν κάποιον φῶς ὁ λόγος καὶ ἡ Ἱστορία.
> Ὅτι ἡ ποίησις εἶναι ἡ τέχνη τοῦ ἐκφράζειν τοὺς στοχασμούς μας διὰ μέσου τῆς πλάσεως.
> Ὅτι τὸ τέλος τῆς ποιήσεως εἶναι ἡ ἡδονή.
> Ὅτι ἡ ποιητικὴ εὕρεσις πρέπει νὰ ἦναι τακτική, κανονική, κατὰ φύσιν.

Στο επόμενο μάθημα, ο Φιλητάς ξεκινάει με μία εκτενή επανάληψη των διδαχθέντων κατά την προηγούμενη παράδοση:

> Ὡμιλήσαμεν εἰς τὸ ἀπερασμένον μάθημα ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ποιήσεως ἠμποροῦσε νὰ γνωρισθῇ ἀπὸ τὸν λόγον καὶ ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν.
> Ἀπὸ τὸν λόγον, διότι πρὶν τῆς εὑρέσεως τῶν γραμμάτων δὲν εἶχαν ἄλλο μέσον νὰ μεταδίδουν θρησκείαν, νόμους, πράξεις ἡρώων καὶ σοφῶν.
> Ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν, ὅτι εἰς τὴν θείαν γραφὴν εὑρίσκεται ἡ ᾠδὴ Μωϋσέως καὶ Μαριάμ.
> Ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔπλασαν θεόν τους τὸν Ἀπόλλωνα.
> Ὅτι τὰ χρονικὰ τῶν γραμμάτων ὅλων τῶν ἐθνῶν προσφέρουν ἴχνη ποιήσεως.
> Ὡμιλήσαμεν. Τί ἐστι ποίησις; Ἀριστοτέλους μιμητικὴ τέχνη. Δὲν διακρίνεται ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Baron, Bielfeld, «Τέχνη τοῦ ἐκφράζειν τοὺς στοχασμούς μας διὰ πλάσεως» [*The Elements of Universal Erudition*, Λονδίνο 1770]. ἐθεωρήσαμεν κατὰ πλάτος τὴν ὀρθότητα τοῦ ὁρισμοῦ τούτου.
> Εἴδαμεν ὅτι κάθε σύγγραμμα ὅπου οἱ στοχασμοὶ ἐξηγοῦνται διὰ πλάσεως ἢ εἰκόνων εἶναι ποίησις, καὶ κάθε σύγγραμμα ὅπου οἱ στοχασμοὶ ἐξηγοῦνται ἁπλῶς, ἂν καὶ εἰς στίχους, εἶναι πεζόν.
> Εἴπαμεν ὅτι τὸ τέλος τῆς ποιήσεως ἦτον ἡ ἡδονή, καὶ ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Ὁράτιος, τὸν ὁποῖον μὲ τὸ «Aut prodesse volunt, aut delectare poètae, Aut simul et jucunda, et idonea dicere vitae» ἐννοοῦσεν ὅτι εἰς τὴν τελειότητα τῆς ποιήσεως ἀπαιτεῖται ὑγιὴς ἠθικὴ καὶ ὡραία πλάσις, ὄχι ὅτι ἦτον ἀνάγκη διὰ νὰ ἦναι ποιητικόν τι νὰ ἀποβλέπῃ τὴν ἐκ τῶν δύο ἐνταυτῷ ὠφέλειαν καὶ ἡδονήν. ἐπειδὴ ἀλλέως δὲν ἤθελεν ἐπαινέσῃ ἀλλοῦ τὰ μέλη τοῦ Ἀνακρέοντος καὶ τῆς Σαπφοῦς.
> Τέλος εἴδαμεν ὅτι ἡ ποιητικὴ εὕρεσις δὲν ἦτον τοῦ τυχόντος, ἂν ὁ βοσκὸς θαυμάζει τοῦ Ὁμήρου, μήτε ὅλοι οἱ βοσκοὶ μήτε ὅλοι οἱ φιλόσοφοι.
> Ἡ εὕρεσις εἴπαμεν ἔπρεπε νὰ ἦναι τῳόντι φωνὴ καταφύσιν.
> Ὅτι εἰς κάθε μέρος τοῦ παντὸς γέμει ἀπὸ ἀντικείμενα ἡδονικῆς θεωρίας, τίποτε ὅμως δὲν ἦτον εἰς τὴν φύσιν, τὸ ὁποῖον νὰ ἐγγίζῃ τόσον δυνατὰ τὰς καρδίας μας ὅσον ὁ ἄνθρωπος, τὰ ἀνθρώπινα πράγματα καὶ οἱ ἀνθρώπινοι στοχασμοί.

Εἴπαμεν τελευταῖον ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν ἦτον ἀνάγκη νὰ ἀντιγράφῃ τὴν φύσιν ἀκριβῶς, ἀρκεῖ μόνον νὰ ἦναι σύμφωνος α΄. μὲ τὴν *γενικὴν* πεῖραν, β΄. μὲ τὴν κοινὴν καὶ δημώδη δοξασίαν, γ΄. νὰ μὴν ἀντιβαίνῃ αὐτὸ εἰς ἑαυτό, καὶ νὰ ἦναι συνημμένον μὲ πιθανὰς περιστάσεις.

Καί, τέλος, τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ποίησις διὰ νὰ ἀρέσῃ πρέπει νὰ ἦναι σύμφωνος μὲ τὴν φύσιν.

[Ακολουθεί η παράδοση της ημέρας: «Τὸ νὰ ἐκθέσῃ τις τὴν πραγματικὴν φύσιν εἶναι ἔργον τοῦ Ἱστορικοῦ: ὁ Ἱστορικὸς πρέπει νὰ ἀκολουθῇ κατὰ πάντα τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων κ.λπ.»]

Σημειώσεις του καθηγητή και του μαθητή

Από τις συλλογές των Γενικών Αρχείων του Κράτους παρουσιάζουμε κάποια αποσπάσματα από τις περί αρχαίας ελληνικής γραμματείας σημειώσεις του Φιλητά σε αντιβολή με εκείνες του Θεμιστοκλή Αλιπράντη.

Πελασγοὶ	
ΓΑΚ: Λαδάς, Φάκ. 47	Θεμιστοκλής Αλιπράντης
Αἱ ἀρχαιότεραι παραδόσεις περὶ τῶν πλέον παλαιῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὰς ὁποίας ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνέβῃ, φαίνεται νὰ μᾶς παρασταίνουν ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τούτου τοῦ τόπου σκεπασμένην ἀπὸ τοὺς Πελασγούς.	Αἱ ἀρχαιότεραι παραδόσεις μᾶς παρουσιάζουν ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἑλληνικῆς χώρας καλυπτομένην ἀπὸ τὴν φυλὴν τῶν Πελασγῶν, εἰς τρόπον ὥστε οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος νὰ φαίνωνται νὰ μὴν ἦταν ἄλλοι παρ' αὐτοί.

Οὐσία τῆς ποιήσεως	
ΓΑΚ: Λαδάς, Φάκ. 46	Θεμιστοκλής Αλιπράντης
Ἡ οὐσία τῶν ὡραίων τεχνῶν γενικῶς, καὶ ἀκολούθως τῆς ποιήσεως ἐν μέρει, συνίσταται εἰς τὴν ἔκφρασιν, ἢ τὸ ἦθος ὡς ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι. καὶ διὰ νὰ ἦναι ποίησις, ἡ ἔκφρασις πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν πλάσιν, ἤτοι τὴν εὕρεσιν. Ἡ εὕρεσις ἥτις εἶναι καρπὸς ἑνὸς εὐτυχοῦς πνεύματος προκύπτει, 1. ἀπὸ τὸ ὑποκείμενον αὐτὸ τὸ ὁποῖον πραγματεύεται ὁ ποιητής, 2. ἀπὸ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον πραγματεύεται τὸ ὑποκείμενον ἢ τὸ εἶδος τῆς συγγραφῆς, 3. ἀπὸ τὸ σχέδιον τὸ ὁποῖον ἔχει πρόθεσιν νὰ ἀκολουθήσῃ κατὰ τοῦτο, 4. ἀπὸ τὴν μέθοδον ὁποῦ κρατεῖ εἰς τὸ νὰ φέρῃ εἰς τέλος τὸ σχέδιον τοῦτο εἰς ὅλα τὰ μέρη του.	Ἡ οὐσία τῆς ποιήσεως συνίσταται εἰς τὴν ἔκφρασιν, ἤγουν εἰς τὸ ἦθος, καὶ τὸ ἦθος τοῦτο ἢ ἡ ἔκφρασις διὰ νὰ ἦναι ποίησις, πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν πλάσιν, ἡ δὲ πλάσις ὅμως προκύπτει ἢ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενον αὐτό, τὸ ὁποῖον ὁ ποιητὴς πραγματεύεται ἢ ἀπὸ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον τὸ πραγματεύεται, ἀλλὰ πάντοτε ἡ ποίησις συνίσταται οὐσιωδῶς εἰς τὴν ἔκφρασιν, ὁποιονδήποτε εἶναι τὸ ὑποκείμενον τὸ ὁποῖον αὐτὴ πραγματεύεται, καὶ ὁποῖος ὁ τρόπος τοῦ πραγματεύεσθαι.

Συνθῆκαι τοῦ ἐπικοῦ ποιήματος	
ΓΑΚ: Λαδάς, Φάκ. 45	Θεμιστοκλής Αλιπράντης
Πρώτη συνθήκη εἶναι τὸ ὑποκείμενον ἢ ὁ μῦθος, ὁ ὁποῖος χρησιμεύει ὡς βάσις. Ὁ μῦθος πρέπει νὰ ἦναι μέγας καὶ εὐγενής, ἤτοι νὰ ἐνδιαφέρῃ τὰ ἔθνη καὶ νὰ ἐγγίζῃ τὰ πλέον ὑψηλὰ αἰσθήματα, ἄξιος νὰ διεγείρῃ τὸν θαυμασμὸν εἰς ὅλους τοὺς τόπους καὶ εἰς ὅλους τοὺς αἰῶνας.	1. Ὁ μῦθος τοῦ ἐπικοῦ ποιήματος, ὅπως χρησιμεύσει ὡς βάσις πρέπει νὰ ἦναι μέγας καὶ εὐγενής, ἄξιος νὰ διεγείρῃ τὸν θαυμασμὸν εἰς ὅλους τοὺς τόπους καὶ εἰς ὅλους τοὺς αἰῶνας.

Οὐσία τοῦ στίχου	
ΓΑΚ: Λαδάς, Φάκ. 45	Θεμιστοκλής Αλιπράντης
Πέντε πράγματα εἶναι ἀναγκαῖα εἰς τὸν στίχον. 1ο. ὁ ἀριθμὸς τῶν συλλαβῶν. 2ο. ἡ διάφορος ποσότης τῶν συλλαβῶν. 3ο. ἡ διάταξις τῶν συλλαβῶν συνδυαζομένων εἰς λέξεις. 4ο. αἱ παύσεις ἐν τῷ προφέρειν. 5ο. ἡ προφορὰ τῶν συλλαβῶν εἰς ἀνώτερον καὶ κατώτερον τόνον.	Πέντε τινὰ εἶναι ἀναγκαῖα γενικῶς εἰς κατασκευὴν παντὸς εἴδους στίχου. α΄. ὁ ἀριθμὸς τῶν συλλαβῶν. β΄. ἡ διάφορος ποσότης ἤτοι ὁ διάφορος χρόνος ὅστις ἐξοδεύεται εἰς τὴν προφορὰν τῶν συλλαβῶν. γ΄. ἡ διάταξις τῶν συλλαβῶν εἰς μέρη ἤτοι πόδας. δ΄. αἱ παύσεις, αἵτινες εἶναι ἀναγκαῖαι νὰ γίνωνται εἰς τὴν προφοράν. ε΄. ἡ προφορὰ τῶν συλλαβῶν εἰς ὑψηλότερον ἢ ταπεινότερον τόνον, ἤτοι ἡ ἄρσις καὶ ἡ θέσις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το πραγματικό του όνομα ήταν Χρήστος Δημητρίου. Το προσωνύμιο Φιλητάς του έδωσε ο Αθανάσιος Ψαλίδας, παρομοιάζοντάς τον, για την ιδιαίτερη δεινότητα στη σύνθεση επιγραμμάτων, με τον Φιλητά τον Κώο. Για περισσότερα σχετικά με το όνομά του, βλ. τη συμβολή της Στέλλας Κουρμπανά στον παρόντα τόμο, όπου και βιβλιογραφία για τη ζωή και το έργο του Φιλητά.
2. Πρβλ. τη συμβολή του Γ. Παπαθεοδώρου στον παρόντα τόμο.
3. «Οσάκις παρέδιδεν, η τάξις του επληρούτο από τους φιλολογούντας και εγκρίτους πολίτας. Το μάθημά του είχεν ενδιαφέρον, διότι, παραδίδων τους συγγραφείς, επλούτιζε το μάθημα με παρατηρήσεις φιλοσοφικάς, ιστορικάς, φιλολογικάς και εθνολογικάς» (βλ. Σ. Δε Βιάζης, «Χριστόφορος Φιλητάς», *Η Ήπειρος* 3 (1912), σ. 78.
4. Βλ. παρακάτω, την ενότητα «Οι επιμέρους παραδόσεις του Φιλητά σύμφωνα με τις σημειώσεις των αδελφών Αλιπράντη».
5. Ο Φιλητάς διετέλεσε καθηγητής της Ελληνικής και της Λατινικής Φιλολογίας στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας από το 1824 ώς το τέλος του 1828 και από το 1842 ώς το 1865. Κατά το μεσοδιάστημα διορίσθηκε διευθυντής του Δευτερεύοντος Σχολείου Ζακύνθου, καθώς μετά τον θάνατο του Guilford (1827), η Ακαδημία προέβη σε μείωση του προσωπικού της. Βλ. G. P. Henderson, *Η Ιόνιος Ακαδημία*, μτφρ. Φ. Κ. Βώρος, Κέρκυρα 1980, σ. 31, 77-78, 93, 111 και 119.
6. Ο Ηλίας Αλιπράντης γεννήθηκε στις 18/2/1808 στη Λακήθρα της Κεφαλονιάς. Στην Κέρκυρα μετέβη το 1825 για να σπουδάσει στην Ιόνιο Ακαδημία τα Θεολογικά Γράμματα. Το 1831 ολοκλήρωσε τις σπουδές του (έλαβε το πτυχίο του στις 7/1/1831) και επέστρεψε στην Κεφαλονιά, όπου εισήλθε στην τάξη των κληρικών. Για πολλά χρόνια δίδαξε σε διάφορα σχολεία της Κεφαλονιάς. Απεβίωσε στις 20/3/1885 στο Αργοστόλι. Για περισσότερα βλ. Π. Δ. Αλιπράντης (επιμ.), *Στέβαρδος Δούγαλδ, Εγχειρίδιον ηθικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Ν. Βάμβας, Αθήνα 2009, σ. 45-50.
7. Ο Θεμιστοκλής Αλιπράντης γεννήθηκε στις 19/7/1819 στη Λακήθρα της Κεφαλονιάς. Στην Κέρκυρα πήγε ίσως το 1827, όπου σπούδαζε ήδη ο αδελφός του Ηλίας. Δεν γνωρίζουμε την εκεί εγκύκλια εκπαίδευσή του. Το 1839 άρχισε να παρακολουθεί στην Ιόνιο Ακαδημία τα θεολογικά μαθήματα και στις 7/8/1844 «έτυχε του διδακτορικού της Θεολογίας διπλώματος». Επέστρεψε στην πατρίδα του, όπου εργάσθηκε ως δάσκαλος. Το 1844 εκάρη μοναχός και ονομάσθηκε Θεόκλητος, ενώ παράλληλα χειροτονήθηκε ιερέας και διαδοχικά κατέλαβε διάφορα εκκλησιαστικά αξιώματα. Απεβίωσε στις 14/5/1902. Για περισσότερα βλ. Π. Δ. Αλιπράντης (επιμ.) *Ανδρέας Κάλβος, Μαθήματα Φιλοσοφίας – Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-41,* Αθήνα 2002, σ. 3*-5*.
8. Οι σημειώσεις τους καλύπτουν αθροιζόμενες μία περίοδο 11 ετών (Ηλίας Αλιπράντης: 1825-1831. Θεμιστοκλής Αλιπράντης: 1839-1844).
9. Από τα μαθήματα του Νεόφυτου Βάμβα εκδόθηκε η μετάφρασή του στο έργο του Δούγαλδ Στεβάρδου, *Εγχειρίδιον ηθικής φιλοσοφίας* (βλ. σημ. 6), και εντός του 2021 θα εκδοθεί, πάλι από τα μαθήματά του, και η Μεταφυσική.
10. Από τα μαθήματα του Ανδρέα Κάλβου εκδόθηκαν τα *Μαθήματα Φιλοσοφίας* (βλ. σημ. 7). Βλ. επίσης και τον τόμο *Ανδρέας Κάλβος, Έργα, τ. Β΄: Πεζά κείμενα*, που τυπώθηκε το 2018, σε επιμέλεια Δ. Αρβανιτάκη, από το Μουσείο Μπενάκη, όπου συμπεριλαμβάνονται και μερικά ακόμη από τα φιλοσοφικά του μαθήματα.
11. Οι σημειώσεις αυτές σήμερα βρίσκονται στο προσωπικό αρχείο του κ. Παναγή Αλιμπράντη, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά για την πρόθυμη παραχώρηση του υλικού.

12. Για αναλυτικές πληροφορίες βλ. την ενότητα «Οι επιμέρους παραδόσεις του Φιλητά σύμφωνα με τις σημειώσεις των αδελφών Αλιπράντη».
13. Μία έκδοση των μεταφράσεων αυτών θα ήταν σημαντική για την έρευνα της μεταφραστικής προσέγγισης και πράξης του Φιλητά.
14. Η διάταξη της ύλης στη λατινική γραμματική διατήρησε «τον τρόπον Ελληνικής τινός Γραμματικής μου, ήτις χειρόγραφος συνειθίζεται εις τας αυτάς κλάσεις» (Χ. Φιλητάς, *Γραμματική της λατινικής γλώσσης*, Κέρκυρα 1827, σ. v-vi.). Η χειρόγραφη αυτή *Ελληνική Γραμματική*, στην οποία αναφέρεται εδώ ο Φιλητάς, σώζεται σε επιμελημένα χειρόγραφα τετράδια στον φάκελο 52 της Συλλογής Λαδά στα ΓΑΚ Αθηνών, με τίτλο: «Ελληνική Γραμματική. Στοιχεία τα πρώτα, υπό Χριστοφ. Φιλητά του εξ Ιωαννίνων. 1822.». Η ίδια πρακτική ακολουθείται και στο μάθημα της «Μετρικής» και στα «Ελληνικά γράμματα της Φιλολογίας».
15. Στη βιβλιοθήκη των αδελφών Αλιπράντη, σήμερα στην κατοχή του κ. Παναγή Αλιπράντη, περιέχονται αντίτυπα αρχαίων κειμένων των εκδόσεων της Λειψίας, που μπορεί να τα αγόρασαν στο πλαίσιο των σπουδών τους. Είναι επίσης πιθανό να χρησιμοποιούσαν τις εκδόσεις αρχαίων κειμένων της τότε πρόσφατης *Ελληνικής βιβλιοθήκης* του Κοραή, ή άλλες εκδόσεις τυπωμένες στην Αγγλία, τη Γαλλία, κ.α. Σχετικά με τη λειτουργία της βιβλιοθήκης της Ιονίου Ακαδημίας βλ. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Η Ιόνιος Ακαδημία. Το χρονικό της ίδρυσης του πρώτου ελληνικού πανεπιστημίου (1811-1824),* Αθήνα 1997, σ. 191. Για τον κανονισμό λειτουργίας, βλ. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της Ιονίου Ακαδημίας: πηγές και προβλήματα της έρευνας», στο: Γ. Ψαλλίδας (επιμ.), *Ιόνιος Ακαδημία. 190 χρόνια από την ίδρυσή της – Το ιστορικό πλαίσιο. Επιστημονική Ημερίδα, Κέρκυρα 10 Δεκ. 2014*, Κέρκυρα 2019, σ. 29-30.
16. Ευχαριστώ την κ. Στέλλα Κουρμπανά για την ευγενική παραχώρηση φωτογραφικών αντιγράφων.
17. *Ευριπίδου τα σωζόμενα.*
18. *Ευριπίδου σωζόμενα άπαντα, δηλονότι Τραγωδίαι είκοσι, πλην υστάτη, πάσαι τέλειαι. Έτι και Αποσπασμάτια των άλλων υπέρ τας εξήκοντα. Και Επιστολαί πέντε, και αυταί νυν το πρώτον προσπαραγραφείσαι. Σχόλια των πάνυ δοκίμων εις επτά τας προτέρας Τραγωδίας, συλλεγέντα εκ διαφόρων παλαιών βιβλίων, και συναρμολογηθέντα παρά Αρσενίου Αρχιεπισκόπου Μονεμβασίας.*
19. Ο Άγγλος Richard Porson εξέδωσε διαδοχικά την *Εκάβη* (1797), τον *Ορέστη* (1798) τις *Φοίνισσες* (1799) και τη *Μήδεια* (1801) στο Λονδίνο, ανώνυμα όλα εκτός από τη *Μήδεια*.
20. Ο Jeremiah Markland εξέδωσε στο Λονδίνο το 1763 και το 1771 τις *Ικέτιδες* και τις δύο *Ιφιγένειες*.
21. Ο Petrus Elmsley εξέδωσε στην Οξφόρδη τους *Ηρακλείδες* (1813), τη *Μήδεια* (1818) και τις *Βάκχες* (1821).
22. Ο August Heinrich Matthiae εξέδωσε στη Λειψία τα άπαντα του Ευριπίδη σε 9 τόμους (1813-1829), και σε 10 τόμους το 1836.
23. «Ο αυτός Ευριπίδης εν επιγράμματι παρ' Αθηναίω ΙΙ. p.61 έχει την αυτήν έκφρασιν. "Ω τον αγήραντον πόλον αιθέρος, ήλιε, τέμνων / άρ' είδες τοιόνδ' όμματι πρόσθε πάθος;". Ένας άλλος ποιητής ο Θεοδέκτης εις την τραγωδίαν του τον Βελλεροφόντην παρά Στοβ. Χ. p.126. (βλ. εκδ. Γροτίου) με τον αυτόν τρόπον. "Ω καλλιφεγγή λαμπάδ' ειλίσσων φλογός / ήλιε, ποθεινόν πάσιν ανθρώποις σέλας / είδες τιν' άλλον πώποτ' εις ούτω μέγαν / ελθόντ' αγώνα, και δυσέκφευκτον κρίσιν;"».
24. «Άστρα εννοούνται... ποιητάς: Ω διοδεύων του ουρανού την οδόν την παρά τοις άστροις, ο εστί την παρά τοις οίκοις του ζωδιακού κύκλου. ταύτα πάντα προς τον Ήλιον αποτείνει Ιοκάστη, δυσχεραίνουσα διά τα συμβάντα. Έθος έχουσιν οι τραγικοί, παρέχειν τους ήρωας θεοίς τας συμφοράς απολοφυρομένους».

25. Σύμφωνα με μια έκθεση του Guilford (13/2/1829), «οι καθηγηταί Σακελλαρόπουλος και Φιλητάς προθύμως ανέλαβον να παραδώσωσι δωρεάν εις το Εφηβείον (Efibio) τα ελληνικά μαθήματα, τα λατινικά, την γεωγραφίαν, την αριθμητικήν και την ιστορίαν» (Δε Βιάζης, «Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.,* σ. 76).
26. Φιλητάς, *Γραμματική της λατινικής γλώσσης, ό.π.*, σ. ν.
27. Ο Φιλητάς, μαζί με τους Κ. Ασώπιο, Ν. Βάμβα, Α. Κάλβο, κ.λπ., υποστήριζε την κοινή νεοελληνική γλώσσα της μέσης οδού του Αδαμαντίου Κοραή. Για περισσότερα σχετικά με το θέμα της γλώσσας και τον ρόλο των καθηγητών της Ιονίου Ακαδημίας βλ. Τ. Σκλαβενίτης, «Η εθνική ιδεολογία και η επτανησιακή ελληνοφωνία», στο: *Θ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010*, Παξοί 2014, τ.2, σ. 358. Βλ. ακόμη, Henderson, *Η Ιόνιος Ακαδημία, ό.π.*, σ. 129-132, και Ό. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς. Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας», *Μνήμων* 12 (1989), 9-42.
28. Σύμφωνα με τον Φιλητά, μία λατινική γραμματική που εκδόθηκε το 1785 ήταν ακατάλληλη για τη διδασκαλία, επειδή δεν είναι γραμμένη στην ομιλούμενη γλώσσα. Γράφει: «Εις την γλώσσαν μας δεν ήτον εκδεδομένη ακόμη Γραμματική Λατινική, εις δε το Ελληνικόν γνωρίζω μίαν μόνην, ήτις επιγράφεται ούτως, Γραμματική Ελληνο-Λατινίς...», και συνεχίζει δίνοντας ολόκληρο τον μακροσκελή τίτλο της έκδοσης. Βλ. *Γραμματική της λατινικής γλώσσης, ό.π.*, σ. ν και αυτόθι, σημ. 1.
29. Για την επιλογή της γλώσσας σ' αυτήν τη γραμματική, ο συντάκτης της Γεώργιος Δημητρίου επιχειρηματολογεί ως εξής στο *Προοίμιον Συγγραφέως*: «Τίνος ένεκα δε ταύτην ουκ εν τη απλή, και τετριμμένη, ή τη Μιξοβαρβάρω ελληνική διαλέκτω συνέθεσα, ουδείς με ευλόγως μέμψηται. τούτο γαρ μόνον τοις ιστορίαν τινα, και άλλα παρόμοια λεκτέον, ουχί δε τοις Γραμματικήν λέξεων τεχνικών, και εις το παντελές αήθων τοις πολλοίς όντων (ων αι ειρημέναι διάλεκτοι καθόλου εστέρηνται) γέμουσαν, ούσαν, συγγράφουσιν» (*Γραμματική Ελληνο-Λατινίς*, Βιέννη 1785, χ.α.).
30. Εκτός από τη γραμματική του της (αρχαίας) ελληνικής γλώσσας, ο Φιλητάς συνέταξε και μία γραμματική της καθομιλουμένης, που παραμένει αδημοσίευτη (πρβλ. Δε Βιάζης, «Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.*, σ. 79), έχοντας ως στόχο την ένταξή της στο σχολικό μάθημα. Ήδη απο το 1818, ο Φιλητάς γράφει στον Κ. Ασώπιο για το σχέδιό του αυτό: «σκοπώ να ενστήσω την διδασκαλίαν της Γραμματικής της κοινής λαλουμένης γλώσσης πολλά όμως επίτομον, και την εφαρμογήν αυτής εις τα κοινά βιβλία», Κ. Α. Διαμάντης, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», *Ηπειρωτική Εστία* 105 (Ιανουάριος 1961), σ. 3.
31. Ο Guilford γράφει χαρακτηριστικά σε έκθεσή του στις 31/3/1823: «Παρευρέθην είς τινας των παραδόσεών του και δύναμαι να βεβαιώσω ότι ουδέποτε ήκουσα διδασκαλίαν διδακτικωτέραν και εις γλώσσαν γλαφυροτέραν... Δύναμαι επίσης να προσθέσω ότι και αι γνώσεις αυτού εις την κριτικήν είνε εφάμιλλοι των φιλολογικών του», στο «Καθηγηταί της Ιονίου Ακαδημίας κατά τας προς την Γερουσίαν εκθέσεις του κόμητος Γυίλφορδ», *Εστία* 564 (19/10/1886), σ. 669. Πρβλ. και Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Η Ιόνιος Ακαδημία..., ό.π.*, σ. 138.
32. Ο Αδαμάντιος Κοραής το 1807 εξέδωσε στο Παρίσι το δίτομο έργο *Ισοκράτους λόγοι και επιστολαί, μετά σχολίων παλαιών.* Η *Προς Δημόνικον παραίνεσις,* που από τον Κοραή δεν θεωρείται έργο νόθο, καταλαμβάνει τις σελίδες 1 έως 11 του 1ου τόμου ως προς το κείμενο, ενώ οι σημειώσεις βρίσκονται στον 2ο τόμο, σ. 1-12.
33. M. von Albrecht, *Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας*, μτφρ. Δ. Νικήτας, Ρέθυμνο 2002*,* τ. 2, σ. 602-603.
34. Για το πρωσικό μοντέλο διδασκαλίας βλ. L. Schweim, *Schulreform in Preussen 1809-1819. Entwürfe und Gutachten* (*Kleine pädagogische Texte*, 30), Beltz 1966, 59-98 (το κεφάλαιο για τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών στις σ. 71-72).

35. Για τη συζήτηση σχετικά με τον χαρακτήρα του ιησουϊτικού curriculum των κλασικών, βλ. R. R. Bolgar, *The Classical Heritage and its Beneficiaries,* Cambridge 1954 και P. Gehl, *A Moral Art: Grammar, Society, and Culture in Trecento Florence,* Ithaca 1993. Βλ. ακόμη, C. Pavur, «The Ratio Studiorum and Classical Culturee: Wherefore the Greeks? Wherefore the Romans?» (2014), στο: shorturl.at/gpBGV (ημ. ανάκτησης, 14/09/2020).
36. Ο Φιλητάς ήδη το 1812 είχε συντάξει μελέτη με τον τίτλο: «Δοκίμιον περί αρχής και προόδου των εν Ιωαννίνοις σχολείων και περί της εις αυτά επικρατούσης μεθόδου της παραδόσεως». Βλ. Σ. Δ. Κρίνος, «Αθανάσιος Ψαλίδας», *Εστία* 167 (11/3/1879), σ. 148.
37. Γράφει ο ίδιος: «έως να μου έλθουν τα βιβλία μου διά να οδηγηθώ καλύτερα [έχω ως] οδηγόν δε εις τας ιδέας τον Λαφάρπην [Jean-François de La Harpe]... από τους άλλους τον Λεμερκιέρην [Népomucène Lemercier] και Σλέγγελον [August Wilhelm Schlegel]» (Διαμάντης, *ό.π.*, σ. 3).
38. Αναφέρεται στο φρεσκοτυπωμένο σχετικό βιβλίο του Κωνσταντίνου Οικονόμου, *Γραμματικών ή εγκυκλίων παιδευμάτων βιβλία τέσσερα* (1817).
39. Επιστολή προς τον Κωνσταντίνο Ασώπιο (18/2/1818). Βλ. Διαμάντης, *ό.π.,* σ. 3. Για περισσότερα βλ. Ε. Φραγκίσκος, «Ο ψευδώνυμος επικριτής της "Ποιητικής" του Κων. Οικονόμου στον "Λόγιο Ερμή" και τα κίνητρά του», *Ο Ερανιστής* 21 (1997), 284-300, ιδιαίτερα σ. 291-294.
40. Σύμφωνα με το πρόγραμμα που εκδόθηκε από το *Εφορείον* στις 4/11/1826, ο Φιλητάς «Διδάσκει Ελληνικήν Φιλολογίαν. Λογογραφίαν, καθ' ημέραν. Το πρωΐ. 8-9». Βλ. *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος* 1 (1883), σ. 265.
41. A. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη [5]1983, σ. 811.
42. Το 1828 τυπώθηκε στην Πέστη και το έργο του Στεφάνου Κομμητά, *Παιδαγωγικά μαθήματα - ελληνικά*, όπου, στον τόμο 3 περιλαμβάνεται η *Προς Δημόνικον παραίνεσις* (σ. 167-184). Στο προλογικό σημείωμα τονίζεται η αμφισβήτηση της γνησιότητάς του. Το αρχαίο κείμενο συνοδεύεται από πλήθος υποσημειώσεων και σχολίων. Βλ. και Σ. Κομμητάς, *Εγκυκλοπαιδεία ελληνικών μαθημάτων*, Αθήνα 1840, τ. 7β, σ. 263-279.
43. Έκδοση: Π. Αλιπράντης, «Ισοκράτους *Προς Δημόνικον παραίνεσις*: Μετάφραση – διδασκαλία Χριστοφόρου Φιλητά», στο: Δ. Β. Γόνης (επιμ.), *Φιόρα τιμής για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β΄ Συνετό*, Ζάκυνθος 2009, σ. 141-157.
44. Ο πλατωνικός διάλογος έχει ληφθεί από την σχολιασμένη έκδοση του Friedrich Jacobs, *Anthologia graeca* (Λειψία 1794-1814, 13 τόμοι & νέα τρίτομη έκδοση, Λειψία 1813-1817). Η τρίτομη έκδοση μεταφράστηκε από τον Θεόκλητο Φαρμακίδη με τον τίτλο, *Στοιχεία της ελληνικής γλώσσης υπό Φ. Ιακωβσίου.* Ο τίτλος και το διδαγμένο από τον Φιλητά τμήμα του διαλόγου είναι πανομοιότυπα με την έκδοση του Φαρμακίδη (*ό.π.*, τ. 3, Κέρκυρα 1830, σ. 130-149).
45. 107c: *Αλλά τόδε γ', έφη, ω άνδρες, δίκαιον διανοηθήναι,...* – 118a: *...και άλλως φρονιμωτάτου και δικαιοτάτου.*
46. Στο σημειωματάριο ο τίτλος, «Ησιόδου του Ασκραίου, Έργα».
47. Στ. 1: *Μούσαι Πιερίηθεν αοιδήισι κλείουσαι...* – στ. 382: *...και έργον επ' έργω εργάζεσθαι.*
48. Στ. 930: Τειρεσίας· *ορθώς μ' ερωτάις κεις αγών' έρχηι λόγων.* – στ. 1484: Χορός· *...σκοτίαν αιώνα λαχόντων.*
49. Στ. 1040: Χορός· *Μη τείνε μακράν, αλλ' όπως κρύψεις τάφω...* – στ. 1420: Χορός· *...των μελλόντων ό τι πράξει.*
50. Για τον *Προμηθέα δεσμώτη* βλ. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής* λογοτεχνίας, *ό.π.*, σ. 366-370.
51. Ο τίτλος «Εξήγησις του ονείρατος του Σκιπίωνος. Σκιπίων».

52. Albrecht, *Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας*, *ό.π.,* σ. 615.
53. *Ό.π.,* σ. 602-603.
54. Έκδοση: Μ. Ρουκανά, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς και οι ανέκδοτες παραδόσεις της λατινικής γλώσσας στην Ιόνιο Ακαδημία (1827-28): M.T. Ciceronis, *Somnium Scipionis*», *Επτανησιακά Φύλλα* 25, 1-2: Τιμώντας τον Κ. Πορφύρη, 1910-1967 (άνοιξη-καλοκαίρι 2005), 343-361.
55. M. T. Ciceronis, *Paradoxa et Somnium Scipionis,* Παρίσι 1809. Το *Somnium Scipionis* στις σ. 27-36 και τα σχόλια στις σ. 36-41.
56. M. Tulli Ciceronis, *De re publica*, Romae M.DCCC.XXII. Το *Somnium Scipionis* στις σ. 315-328.
57. Βλ. Α. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή και πρώιμη νεοελληνική γραμματεία. Χριστόφορος Φιλητάς: πρόδρομος και λησμονημένος», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Χαρτογραφώντας τη δημώδη λογοτεχνία (12ος-17ος αι.). Πρακτικά του 7ου διεθνούς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Ηράκλειο 2017, σ. 653-654 & 660.
58. Ο Φιλητάς με τη γραφή «ονείρατος» φαίνεται να υιοθετεί τον τύπο του Πλανούδη «όνειρος».
59. Για τις εκδόσεις και μεταφράσεις στην ελληνική, καθώς και για τη συζήτηση σχετικά με την πατρότητα της μετάφρασης από τον Μάξιμο Πλανούδη ή τον Θεόδωρο Γαζή, βλ. Ι. Ντελιγιάννης (επιμ.), *Μ. Τυλλίου Κικέρωνα, Περί Πολιτείας, βιβλία έξι*, Αθήνα 2015, σ. 36*-37*.
60. Albrecht, *Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας*, *ό.π*, σ. 1620-1631.
61. *Ό.π.,* σ. 1628-1630.
62. Β. Παππάς, *Η λατινομάθεια του Δημητρίου Δανιήλ Φιλιππίδη (†1832): Οι μεταφράσεις του Τρόγου και του Φλώρου* (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2010.
63. Από το 6ο κεφάλαιο του 2ου βιβλίου μεταφράζεται ένα πολύ μικρό τμήμα. Φτάνει μέχρι το έτος 217 π. Χ., τμήμα που αναφέρεται κυρίως στα αίτια του 2ου Καρχηδονιακού πολέμου.
64. Ο εντοπισμός των εκδόσεων που πιθανότατα χρησιμοποίησε ο Φιλητάς έγινε βάσει των σχολίων που προσθέτει ο τελευταίος στη μετάφρασή του, σχολίων που απαντούν πανομοιότυπα και στις δύο εκδόσεις, του 1674 και του 1822. Π.χ. ο Φιλητάς αποδίδει στα ελληνικά τις πληροφορίες των εκδόσεων αυτών για τον Ρωμύλο: «De Romulo. Romam condidit anno Mundi 3198. ante Ch. Nat. 750, et regnavit annis 37. Illo defuncto, per Senatores per annum unum regnatum fuit». = «Ο Ρωμύλος έκτισε την πόλιν 3198, και 750 π.Χ. Εβασίλευσεν ο Ρωμύλος 37 χρόνους. Μετά τον θάνατόν του διά ένα χρόνον εδιοίκησαν οι Βουλευταί».
65. Το 1ο βιβλίο έχει 26 κεφάλαια, το 2ο 20, το 3ο 23 και το 4ο 12.
66. Ο τίτλος του μαθήματος, «Ρωμαϊκή Ιστορία. Τετράδιον α΄. / Ιστορία Ρωμαϊκή. Λουκίου Φλώρου».
67. Βλ. π.χ. ΓΑΚ Αθηνών, Συλλογή Λαδά, φάκελος 45: Ιστορία ελληνικής λογοτεχνίας: Επιγράμματα, θέατρον, Ηρόδοτος. Δευτέρα περίοδος της ελληνικής φιλολογίας. Δραματική ποίησις, Αιτίαι της δραματικής ποιήσεως. Αρχή του ελληνικού δράματος. Η πρώτη μορφή της τραγῳδίας, χορικόν ή διθυραμβικόν άσμα εις την λατρείαν του Βάκχου. Φρύνιχος. Ο τραγικός χορός, Τραγωδίαι.
68. Τα παραδείγματα από το ΓΑΚ Αθηνών, Συλλογή Λαδά, φάκελος 46.

Μεταξύ παλαιάς ελληνικής και γραικικής: Γλωσσ(ολογ)ικές παρατηρήσεις στον Χριστόφορο Φιλητά

Μαρία Καμηλάκη – Ελένη Καραντζόλα

1. Εισαγωγή

Η εποχή του Χριστόφορου Φιλητά (1787-1867) συμπίπτει με τις αρχικές φάσεις της γλωσσικής διαμάχης για τον ελληνόφωνο κόσμο, τη στιγμή που σε ευρωπαϊκό επίπεδο συντελείται η «δεύτερη οικογλωσσική επανάσταση»:[1] στο πλαίσιο των αναδυόμενων στον ευρωπαϊκό χώρο εθνών-κρατών, οι κατά τόπους καθομιλούμενες αποκτούν υπόσταση [status] εθνικής γλώσσας και συμβάλλουν στην κατασκευή, περισσότερο ή λιγότερο, συνεκτικών συλλογικών συνειδήσεων.[2]

Ήδη από την πρώτη οικογλωσσική επανάσταση του 16ου-17ου αι., με την εμφάνιση των πρώτων εθνικών μοναρχιών, την ευρεία διάδοση της τυπογραφίας στον ευρωπαϊκό χώρο, το φαινόμενο της θρησκευτικής Μεταρρύθμισης και τη μάχη των δογμάτων (1517-1580), οι δημώδεις ποικιλίες είχαν έρθει στο προσκήνιο ως γλώσσες γραμματισμού [literacy languages] και σταδιακά άρχισαν να (προ)τυποποιούνται,[3] θέτοντας στο περιθώριο τη μέχρι τότε κυρίαρχη λατινική.[4]

Στον πρώιμο αυτό Διαφωτισμό του 16ου αι. ανάγεται και η πρώτη γραμματική της πρώιμης νέας ελληνικής,[5] με συντάκτη τον Νικόλαο Σοφιανό[6] (περ. 1550), η οποία παρέμεινε άγνωστη μέχρι τον 19ο αιώνα, οπότε και τυπώθηκε από τον Émile Legrand, σε δύο διαδοχικές εκδόσεις, το 1870 και 1874. Στον επίλογο της γραμματικής του, ο Σοφιανός σχολιάζει ότι «η ειδική μας ομιλία, η κοινή λέγω, όπ' έχει τέτοιαν ευταξίαν και αρμονίαν και καλλωπισμόν όπου, ως εγώ νομίζω, άλλη να μηδέν έναι όπου καν να της σιμώνει», σε συστοιχία με άλλα ανάλογα κείμενα υπεράσπισης της υπόστασης των καθομιλούμενων γλωσσσών[7] έναντι της κυριαρχίας της λατινικής, την επαύριο της έκδοσης το 1529 –δύο αιώνες μετά τη συγγραφή της– της σχετικής πραγματείας του Δάντη (*De vulgari eloquentia*).

Δυόμισι αιώνες αργότερα, στην εποχή του Ηπειρώτη λογίου, το πρόταγμα του Σοφιανού για (προ)τυποποίηση [standardization] και χρήση της ομιλούμενης γλώσσας, ακόμη και στον επιστημονικό λόγο, παρέμενε ανολοκλήρωτο, καθώς η γλωσσική –και όχι μόνο– κατάσταση ήταν ρευστή και τα διακυβεύματα ανοικτά. Ήδη από την εποχή του ελληνιστικού Αττικισμού (1ος π.Χ. αι.) έως και τον ελληνικό αιώνα των Φώτων (1750-1850), η διπλή παράδοση της ελληνικής αποτελεί το ιστορικά τεκμηριωμένο κληροδότημα του γλωσσικού παρελθόντος. Ωστόσο, όπως υπογραμμίζει ο R. Browning,[8] «καθώς βάθαινε η εθνική συνείδηση των Ελλήνων στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα και καθώς το πρόβλημα της απελευθέρωσης

από τον τουρκικό ζυγό και της εγκατάστασης εθνικού κράτους γινόταν κεντρική μέριμνα της εποχής, η ανάγκη για μια πραγματική εθνική γλώσσα έγινε αισθητή κι άρχισε να συζητιέται».

Σε αυτό το πλαίσιο, οι λόγιοι της εποχής, μεταξύ των οποίων και ο Φιλητάς, εγκατεσπαρμένοι σε διάφορα εμπορικά κέντρα του εξωτερικού (όπως η Βενετία, η Βιέννη, η Βουδαπέστη, η Οδησσός, η Τεργέστη κ.α.), συνειδητοποιούν ότι η γλώσσα χρειάζεται τη δραστική παρέμβασή τους, «εφόσον ενδιαφέρονταν για την αναβάθμιση ή μάλλον για την εξαρχής οργάνωση και συγκρότηση της εκπαίδευσης και της εν γένει παιδείας του λαού».[9] Το πώς εννοιολογείται αυτή η «δραστική παρέμβαση», ωστόσο, είναι κάτι ιδιαίτερα σύνθετο, σε μια εποχή με πολλαπλά γλωσσικά «προβλήματα», όπως ήταν η καταγωγή της νέας ελληνικής γλώσσας και η σχέση της με την αρχαία, η διάχυτη αίσθηση της έλλειψης ενιαίας γλώσσας εξαιτίας της ετερογένειας και της πολυτυπίας που χαρακτήριζε την ελληνική του 19ου αιώνα, καθώς και η μορφή της γλώσσας που θα αποτελούσε όργανο παιδείας και μετεπαναστατικά το επίσημο γλωσσικό όργανο του ελεύθερου ελληνικού κράτους.[10]

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω εισαγωγικές επισημάνσεις, στους στόχους της παρούσας μελέτης συγκαταλέγονται:

– η διερεύνηση της συμβολής του Χριστόφορου Φιλητά στην περί τη γλώσσα και τη γλωσσική διδασκαλία συζήτηση της εποχής του,
– η αξιοποίηση των αναλυτικών εργαλείων της σύγχρονης γλωσσικής επιστήμης για την ανάδειξη πτυχών του έργου του που παρουσιάζουν γλωσσολογικό ενδιαφέρον, με έμφαση στη διάκριση διαφορετικών στρωμάτων και ποικιλιών της ελληνικής που ενυπάρχουν σε αυτό.

Συνολικά, θα επιχειρηθεί μια γλωσσολογική ανάγνωση του σωζόμενου έργου του Χρ. Φιλητά, με παράλληλη εξέταση της συμμετοχής του στο ευρύτερο συνομιλιακό συγκείμενο της εποχής του. Πρόκειται για μια αδιερεύνητη μέχρι στιγμής πτυχή της παρουσίας του, καθώς, στον βαθμό που γνωρίζουμε, οι μέχρι τώρα προσεγγίσεις της γλώσσας του –παλιότερα από την Κατσιαρδή,[11] η οποία πρώτη ανέδειξε την ποικιλία των προβληματισμών του για το ζήτημα της γλώσσας ως φαινομένου, αλλά και της ελληνικής γλώσσας ειδικότερα, και πιο πρόσφατα από τον Κατσιγιάννη–[12] είναι περισσότερο ιστορικά και φιλολογικά προσανατολισμένες.

Προκαταρκτικά οφείλουμε να επισημάνουμε ότι κάθε απόπειρα προσέγγισης των γλωσσικών στάσεων και απόψεων του Φιλητά δεν μπορεί να αγνοήσει την επιρροή σε αυτές του Αδαμαντίου Κοραή, τον οποίο ο Φιλητάς θαύμαζε βαθιά. Παρόλο που υπήρξε πιστός μαθητής του Ψαλίδα, μαγνητίστηκε από την ακτινοβολία του Κοραή, τον οποίο συνάντησε στο Παρίσι, και μαζί με τον Κωνσταντίνο Ασώπιο κατέληξαν οι δύο κυριότεροι επίγονοί του.[13] Κατά συνέπεια, και ο Φιλητάς ακολουθεί το γλωσσικό πρόγραμμα των διορθωτικών παρεμβάσεων της «μέσης οδού», όπως συνοψίζεται εύγλωττα στα «Προλεγόμενα» του Κοραή στα *Αιθιοπικά* του Ηλιοδώρου:[14] «εκρίζωσον από την γλώσσαν τα ζιζάνια της χυδαιότητος, όχι όμως όλα πάραυτα με την δίκελλαν, αλλά με την χείρα και κατά μικρόν εν οπίσω του άλλου· σπείρε εις αυτήν τα Ελληνικά σπέρματα, αλλά και αυτά με την χείρα και όχι με τον σάκκον».

2. Το σώμα κειμένων

Ως κειμενικό σώμα για την ανάλυσή μας θα αξιοποιηθούν τα ανέκδοτα τετράδια του Φιλητά, που απόκεινται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Ειδικότερα, πρόκειται για τα υπ' αριθμ. 250 (110 φύλλα), 301 (94 φύλλα), 302 (44 φύλλα), 303 (155 φύλλα), 307 (116 φύλλα), 335 (46 φύλλα), 346 (69 φύλλα) και 347 (91 φύλλα), που ανέρχονται σε 69.765 λέξεις.[15] Όπως σημειώνει ο Κατσιγιάννης,[16] τα αχρονολόγητα[17] αυτά τετράδια καλύπτουν ένα μεγάλο διάστημα σαράντα περίπου ετών, από το 1818, όταν ο Φιλητάς δίδασκε στη σχολή της Τεργέστης ως κοινοτικός δάσκαλος, μέχρι και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1860, λίγο πριν από τον θάνατό του. Υπό τη μορφή χειρόγραφων σημειώσεων, αποτελούσαν τη μόνιμη συντροφιά του στις ερευνητικές του ενασχολήσεις στις βιβλιοθήκες του εξωτερικού, αφού σε αυτά κατέγραφε σχόλια, παρατηρήσεις και γενικώς οτιδήποτε μπορούσε να συμβάλει στις φιλολογικές και διδακτικές του εργασίες. Ωστόσο, ο αποσπασματικός, μη συστηματικός τους χαρακτήρας τα καθιστά πολλές φορές δυσπρόσιτα για τον ερευνητή, με αποτέλεσμα να μπορούν να εξεταστούν μόνο υπό το φως αυτού που ο Άλκης Αγγέλου αποκαλεί «σπασμωδική επιστήμη».[18]

Επιπρόσθετα, το κειμενικό υλικό των τετραδίων θα εξεταστεί συνδυαστικά προς τις δύο χειρόγραφες εκθέσεις του Χριστόφορου Φιλητά του έτους 1819, τις οποίες εξέδωσε η Κατσιαρδή-Hering[19] από το αρχείο της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης. Η πρώτη (Α΄ ομιλία, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1819) αποτελεί την απολογιστική έκθεση των πεπραγμένων του Φιλητά κατά τη συνεποπτεία με τον Ιάκωβο Ρώτα της «εν Τεργέστη του ελληνικού γένους σχολής», την οποία αναλαμβάνει από τον Οκτώβριο του 1818. Η δεύτερη (Β΄ ομιλία, 27 Ιουλίου 1819) περιέχει την ομιλία του Φιλητά κατά την έναρξη της εξεταστικής περιόδου της Σχολής. Δεδομένου ότι πρόκειται για προγραμματικά κείμενα, υπερασπιστικά του διδακτικού του έργου, έχει ενδιαφέρον να διερευνήσουμε πώς οι συγκροτημένες γλωσσο-εκπαιδευτικές θέσεις που εκφράζονται σε αυτές «συνομιλούν» με το αποσπασματικό υλικό των τετραδίων.

3. Ανάλυση δεδομένων

Κατά την παρουσίαση και τον σχολιασμό του κειμενικού υλικού των τετραδίων, θα υιοθετήσουμε την καθιερωμένη στη Γλωσσολογία μεθοδολογική διάκριση σε επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης,[20] που αντιστοιχούν στα διάφορα γλωσσικά υποσυστήματα (φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό, σημασιολογικό), καθώς και στο λεξιλόγιο. Υιοθετώντας, ωστόσο, μια διεπιπεδική και διεπιστημονική προσέγγιση, σε όλα τα επίπεδα η ανάλυση θα πλαισιώνεται από κοινωνιογλωσσολογικά και πραγματολογικά σχόλια, αφού τελικά αυτό που ενδιαφέρει είναι η διπλή διερεύνηση της ιδιολέκτου του Φιλητά per se ως υφολογικού αποτυπώματος, αλλά και ως δείγματος των μεταγλωσσικών στάσεων της εποχής του.

Επισημαίνεται εκ των προτέρων ότι κατά την παράθεση των γλωσσικών δεδομένων διατηρείται η ορθογραφία, ο τονισμός και η στίξη του πρωτοτύπου.

3.1 Μεταγλωσσικοί όροι

Πριν περάσουμε στα επιμέρους επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης, θα εξετάσουμε

ποιους μεταγλωσσικούς όρους χρησιμοποιεί ο Φιλητάς, για να ονοματίσει την περιγραφόμενη από αυτόν γλώσσα στις διάφορες ποικιλίες της, καθώς και τη σχέση που έχει η επιλεγόμενη ονοματοθεσία με τις γλωσσικές του θέσεις και προτάσεις. Στον πίνακα 1 συνοψίζονται οι όροι αναφοράς στις δύο γλωσσικές παραδόσεις της ελληνικής, τη γραφόμενη λόγια/αρχαΐζουσα και την ομιλούμενη δημώδη:

Μεταγλωσσικοί όροι	Συχνότητα εμφάνισης (N)
Αρχαΐζουσα	
παλαιά	11
ελληνική/ελληνιστί	39
Δημώδης	
κοινή	10
νεοελληνική	2
απλοελληνική	2

Πίνακας 1: Μεταγλωσσικοί όροι στα υπό εξέταση τετράδια

Όπως προκύπτει, η χρήση των όρων που προσδιορίζουν την αρχαΐζουσα είναι σαφώς συχνότερη στο σώμα των δεδομένων (51 φορές vs 14 για τη δημώδη).

Ειδικότερα, η *παλαιά*, όρος που παραπέμπει στη μακρά διαχρονία της ελληνικής, χρησιμοποιείται εννέα (9) φορές ως επιθετικοποιημένο ουσιαστικό κατά παράλειψη του γλώσσα (*η παλαιά, το παλαιόν*) και δύο (2) φορές ως επίρρημα (*παλαιά*),[21] την επικαλείται δε συχνά ο Φιλητάς για την ετυμολόγηση παρατιθέμενων λέξεων της νέας ελληνικής. Π.χ. από το τετράδιο 303 (φφ. 2r-7v):

> (1) Γαυΐζω ἢ Γαυγίζω, τὸ *παλαιὸν* Βαύζω ἢ Βαΰζω
> (2) Γαυριάζω, Γαυρόνω, Γαυρωμένη γυνή (ἀπὸ τὸ *παλαιὸν* Γαυριάω, καὶ γαυρόομαι τὰ σημαίνοντα ἐπαίρομαι, μεγαλύνομαι, θρασύνομαι) καὶ τὰ δύο εἰς σημασίαν ἀφροδισίου θρασύτητος καὶ προπετείας.

Το επίθετο *ελληνικός,-ή,-ό*,[22] από την άλλη, και το επίρρημα *ελληνιστί* (39 εμφανίσεις) εμφανίζουν πιο περίπλοκη σημασιολογική διαδρομή: με την παλαιότερη σημασία του «θύραθεν», του «ειδωλολατρικού», ήδη σε βυζαντινούς λογίους του 13ου αι. κ.ε. παραπέμπουν στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό ως πηγή αξιακών προτύπων. Για την Άννα Κομνηνή, τον Ιωάννη Δούκα Βατάτζη, τον Γεμιστό Πλήθωνα, τον Βησσαρίωνα και άλλους, ο όρος φαίνεται να αποκτά και πρώιμο εθνοτικό περιεχόμενο, χωρίς να απεμπολείται η ρωμαϊκή ταυτότητα, για να καταλήξουμε τον 15ο αι. λόγιοι της εποχής να αναγνωρίζουν εαυτούς ως *Έλληνες*.[23] Με τη συμβολή στη συνέχεια των Ελλήνων Διαφωτιστών, του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού και της ιδεολογίας του εθνικισμού, βαδίζοντας πια προς τα τέλη του 18ου αι., ο όρος έχει εμπεδωθεί και επικρατήσει, ενώ μετέπειτα επιβάλλεται στις προκηρύξεις και τα Συντάγματα της Επανάστασης ως πλαίσιο για μια ενοποιητική θεώρηση της εθνικής ταυτότητας.

Ο συγκεκριμένος προσδιορισμός χρησιμοποιείται από τον Φιλητά για την απευ-

θείας αναγωγή των ετυμολογούμενων τύπων στο αρχαιοελληνικό παρελθόν, στο πλαίσιο της διορθωτικής/αντιπαραβολικής εργασίας κατά τα κοραϊκά πρότυπα, π.χ. από το τετράδιο 303:

(3) (Αἱ εἰς τὸν Συνέκδημον Λέξεις): τυροξύστης. *ἑλλ.* < τυρόκνηστις (φ. 11r)
(4) ῥηχά. τὰ ἀβαθή, *ἑλλ.* ῥαχία ἡ ῥηγμὶν παρ' Ὁμήρῳ (φ. 2r)

Πέρα από την ίδια τη χρήση των μεταγλωσσικών χαρακτηρισμών για την αρχαία ελληνική που συναντάμε στα τετράδια του Φιλητά, ιδιαίτερα διαφωτιστικό για τις εκπεφρασμένες γλωσσικές του απόψεις αναδεικνύεται το υλικό των ομιλιών που δημοσιεύει η Κατσιαρδή-Hering. Στην Α΄ ομιλία, η παλαιά ελληνική γλώσσα παρουσιάζεται να έχει «εξημερωτικές» ιδιότητες και να εμπνέει σε όσους τη σπουδάζουν υψηλές ηθικές αξίες («πολλά καλά προτερήματα, και διά να αφίσω τα άλλα αυτή ημερεύει τα ήθη και τα αποτελεί πλέον σεμνότερα διά την υψηλήν εκείνην ηθικήν οπού παντού λάμπει εις τα συγγράμματα των παλαιών συγγραφέων της Ελλάδος»),[24] αποτρέποντας παράλληλα τον γλωσσικό αφελληνισμό όσων διαμένουν σε κοινότητες της διασποράς. Στην ίδια ομιλία υποστηρίζεται ότι η συστηματική γλωσσική διδασκαλία αποβλέπει «προς μάθησιν εντελεστέραν της παλαιάς και καλλωπισμόν της νεωτέρας»,[25] υπονοώντας την ευρέως διαδεδομένη μέχρι και προσφάτως άποψη περί αξιολογικής προτεραιότητας της αρχαίας ελληνικής σε σχέση με τη νέα – αυτό που ο Μαρωνίτης αποκάλεσε πολύ αργότερα «ενδογλωσσική ανισοτιμία».[26]

Συνολικά, σε ό,τι αφορά τη σχέση με το γλωσσικό παρελθόν, ο Φιλητάς φαίνεται να υιοθετεί το κοραϊκό-διαφωτιστικό αφήγημα για την ελληνικότητα, που θεωρεί την εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής ως προϋπόθεση για τη γλωσσική εμβάθυνση στη νέα ελληνική (πρβλ. «η μάθησις της γλώσσης των προγόνων μας είναι το αυτό και η καλλιέργεια και ο καλλωπισμός και η τελειοποίησις της κοινής αυτής», σε λόγο που εκφωνεί σε μαθητές της Ζακύνθου το 1838).[27] Το συγκεκριμένο αφήγημα αίρεται στη συνέχεια με το ζαμπελιο-παπαρρηγοπούλειο σχήμα του Ιστορισμού, που επιτρέπει τη συμπερίληψη όλων των ιστορικών φάσεων του ελληνικού εθνικού παρελθόντος σε μια ενιαία και αδιαίρετη τρισχιλετή ιστορία, ενώ επανέρχεται αργότερα, στο πλαίσιο του γλωσσικού ζητήματος, με τις διάφορες γλωσσαμυντορικές μυθολογίες περί ανωτερότητας της αρχαίας ελληνικής, γλωσσικού αφελληνισμού, λεκτικής ένδειας των νέων κ.ο.κ.[28]

Περνώντας στην επισκόπηση των όρων που προσδιορίζουν τη γλωσσική συγχρονία, ο συχνότερα αναφερόμενος στα υπό εξέταση τετράδια είναι ο όρος *κοινή*. Σύμφωνα με τον Siegel,[29] ο όρος αποδίδει το «σταθεροποιημένο αποτέλεσμα της ανάμειξης γλωσσικών υποσυστημάτων, όπως οι τοπικές ή οι λογοτεχνικές διάλεκτοι. Χρησιμεύει συνήθως ως lingua franca ανάμεσα σε ομιλητές διαφορετικών ποικιλιών που συνέβαλαν στη δημιουργία της και χαρακτηρίζεται από μείξη στοιχείων που προέρχονται από αυτές τις ποικιλίες και πολύ συχνά από σχετική συρρίκνωση ή απλοποίηση». Εν προκειμένω, η ποικιλία της ελληνικής που ο Φιλητάς περιγράφει ως *κοινή* δεν ανταποκρίνεται απολύτως στον παραπάνω ορισμό, καθώς περιέχει αφενός συντηρητικά στοιχεία, λόγω επιρροής από τη γλώσσα των λογίων της περιόδου και των προτύπων στα οποία στηρίζεται η γραμματική της δομή, και

αφετέρου πλήθος διαλεκτικών τύπων, αφού οι περισσότεροι Έλληνες τον 19ο αιώνα μεταχειρίζονταν πιο πολύ το τοπικό ιδίωμά τους παρά την κοινή (στον βαθμό που μια τέτοια υπερτοπική κοινή είχε διαμορφωθεί στον προφορικό λόγο της εποχής).[30] Ειδικότερα, ο όρος *κοινή* χρησιμοποιείται από τον Φιλητά δέκα φορές στο κειμενικό σώμα με την έννοια περισσότερο του καθημερινού οργάνου επικοινωνίας, της καθομιλουμένης (π.χ. τετράδιο 301, σ. 21): «Μετάφρασις Βιβλίου ἀπὸ τὸ Μολδαυικὸν εἰς τὴν ἡμετέρα<ν> *κοινὴν* διάλεκτον»). Χαρακτηριστική είναι η εικόνα που αποτυπώνει στις σημειώσεις του ο Φιλητάς για την προφορική/ομιλούμενη (*λέγουσι*) ποικιλία του Μελένικου[31] (βλ. Εικ. 2), περιοχής στη σημερινή Βουλγαρία, στα ελληνικά σχολεία του οποίου ο ίδιος είχε θητεύσει: η καταγραφή περιλαμβάνει λέξεις με συνεχή παράδοση από την ΑΕ, συνοδευόμενες από ερμήνευμα (π.χ. *περίγυρος* «η περιοχή», *ἀφηγοῦμαι* «διηγούμαι», *περιχύνω* «ποτίζω τα λουλούδια»), λέξεις νεοελληνικές, όπως *ψιχολόγος* «το φαράσι» (ήδη μεσαιωνική, η οποία λημματογραφείται στον 4ο τόμο των *Ατάκτων* του Κοραή),[32] καθώς και λέξεις ιδιωματικές: π.χ. *κουπάζω.* «*Τὸ ἡσυχάζω ἐπὶ ἀνέμου, βροχῆς κτλ.*» (τύπος με στένωση, που απαντά σε ιδιώματα της Θράκης),[33] *ρουχοθέση.* «*Ὁ τουρκιστὶ λεγόμενος Μουσκιδαρᾶς*», η ιματιοθήκη (στα ιδιώματα της Ίμβρου[34] και στο Μελένικο),[35] *στρέβλα.* «*Τὴν στενοχωρίαν λέγουσιν οἱ Καστοριανοί*», «βάσανο», λέξη ήδη μεταγενέστερη (4ος-3ος αι. π.Χ.) υπό τον τύπο *στρέβλη*, με τη σημασία «πίεση» σε πολλές ν.ε. διαλεκτικές ποικιλίες, κ.ο.κ.[36]

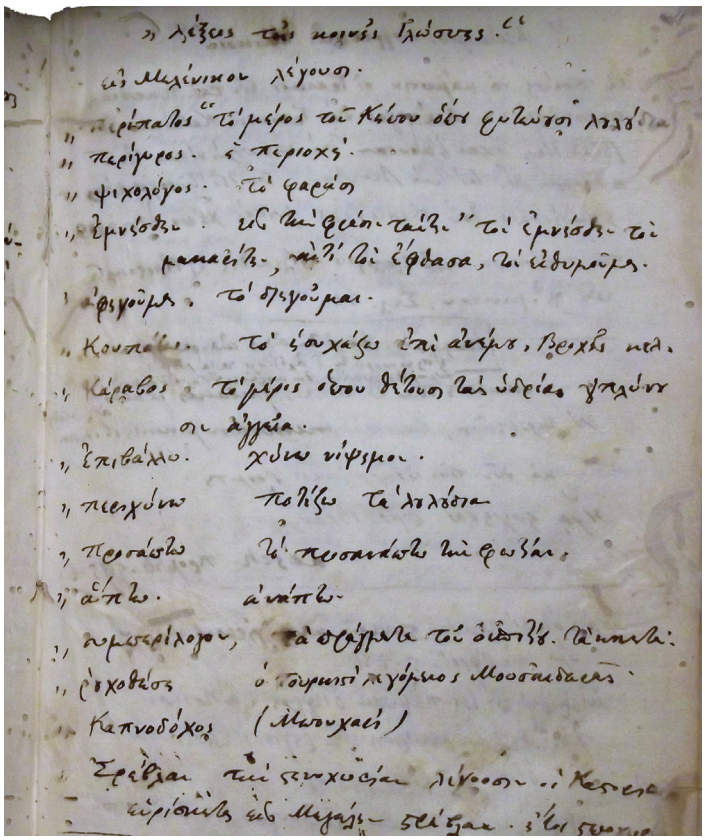

Εικ. 1: Λέξεις της «κοινής γλώσσης» του Μελένικου
[τετράδιο 250, 6r]

Και στην Α΄ έκθεση που δημοσιεύει η Κατσιαρδή-Hering αναφέρεται ότι κεφαλαιώδης σκοπός του σχολείου είναι «η συντήρησις και η καλλιέργεια της *κοινής* Γλώσσης», γι' αυτό και κρίνεται απαραίτητη η προφορική και γραπτή άσκηση των μαθητών στη μητρική τους γλώσσα, «διά 'να εμφυτευθή εις αυτά η έξις απ' αυτής της ηλικίας 'να συλλαμβάνωσι τους στοχασμούς εις την γλώσσαν των ώστε 'να μην αναγκάζωνται έπειτα, όταν η χρεία το καλή 'να ομιλούν ή 'να γράφωσι με ξενικήν φράσιν και με ξενικόν ειρμόν» (Ομιλία Α΄, σ. 35). Μάλιστα, η πρόκριση της ομιλουμένης για τη γλωσσική παιδεία τεκμηριώνεται από τον Φιλητά και με επιχειρήματα αντλημένα από τον χώρο της διδακτικής μεθοδολογίας, με βάση το λογικό θεώρημα ότι το παιδί πρέπει να προχωρεί από τα γνωστά προς τα άγνωστα. Επιπλέον, άρρηκτα συνδεδεμένη εμφανίζεται η μητρική γλώσσα με την Ορθόδοξη πίστη, αφού ως στόχος της εκπαίδευσης αναφέρεται «Η συντήρησις της μητρικής γλώσσης και ή διά ταύτης στερέωσις εις τα διδάγματα της αμωμήτου ημών Πίστεως» (Ομιλία Α΄, σ. 34).

Για τη μελέτη των τύπων της Κοινής είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι και ο Φιλητάς αξιοποιεί βιβλία της δημώδους παράδοσης, τα οποία καταγράφει συστηματικά, και μάλιστα σε παλιές ή άγνωστες εκδόσεις, π.χ. βλ. τετράδιο 346 (φ. 5ν):

> (5) Βιβλία εἰς τὴν Κοινὴν Γλῶσσαν
> παρὰ Νικολάῳ Σάρρῳ.
>
> » Ἄνθη Εὐλαβείας ἤγουν Ἀκαδημία Ἑλληνικὴ
> » Βιέννα, ἤγουν ἱστορία τῆς Βιέννας διὰ στίχων
> » Βίος Δημητρίου, βασιλέως Μοσχοβίας Σακτομέρου Βοϊβούτου, ἢ ἀρχόντων τῆς Λεχίας διὰ στίχων πεζῶν
> » Ἐρωτόκριτος
> » Ἐρωφίλη
> » Θηκαρᾶς, ἤγουν ὕμνοι κ' εὐχαὶ ἐπιτακτικαὶ εἰς τὴν Ἁγ. Τριάδα
> » Ἰμπέριος, ἤγουν ῥιμάδα τοῦ Ἰμπαρίου
> » Κατήχησις ἱερά, ἤγουν βιβλιόπουλον περιέχον βραχείαν ᾄδησιν τῶν ἱερῶν μυστηρίων
> » Κατάνυξις Μπουνιαλῆ, ἤγουν στίχοι εἰς ἁπλὴν γλῶσσαν κατανυκτικοί
> » Μιχαὴλ Βοϊβόδας
> » Νουθεσίαι πρακτικαὶ τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱὸν ὠφέλιμοι διὰ στίχων πεζῶν
> » Παστὸρ φῖδος διὰ στίχων πεζῶν
> » Παίγνια τῆς φαντασίας
> » Ῥίγας τῆς Σκότζια
> » Χριστιανῶν ὁδηγία συντεθεῖσα παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ

Στον παραπάνω βιβλιογραφικό κατάλογο, καθώς και στα εκτενή αποσπάσματα από δημώδη κείμενα που παραθέτει στα τετράδιά του ο Φιλητάς, αντικατοπτρίζεται η σύσταση του Κοραή για μελέτη των κειμένων αυτών και για χρήση τους ως λεξιλογικής πηγής.[37] Όπως σχολιάζει ο Κοραής, η μελέτη της κοινής αυτής γλώσσας ήταν αναγκαία προϋπόθεση, καθώς μέσω της διόρθωσής της, διά της αντιπαραβολής

της με την αρχαία ελληνική, θα πραγματοποιούταν η γλωσσική μεταρρύθμιση προς όφελος του Γένους: «εις όλους τους γραικούς ποιητάς της δεκάτης ογδόης, δεκάτης εβδόμης, και δεκάτης έκτης εκατονταετηρίδος, ευρίσκονται ανωμαλίαι,[38] και σώζονται μέχρι της σήμερον εις την γλώσσαν ημών, έως να έλθη μέρος εξ αυτών να καταργήση, και μέρος να κυρώση η μέλλουσα της γλώσσης τελείωσις».[39]

Αναφορικά με τη μεταγλωσσική τεκμηρίωση της Κοινής, ο Φιλητάς παραθέτει στα τετράδια με τις σημειώσεις του μια σειρά από γραμματικές και γλωσσάρια, αποδεικνύοντας την ευρεία ενημέρωσή του ως προς την ελληνόγλωσση και την ετερόγλωσση σχετική βιβλιογραφία:

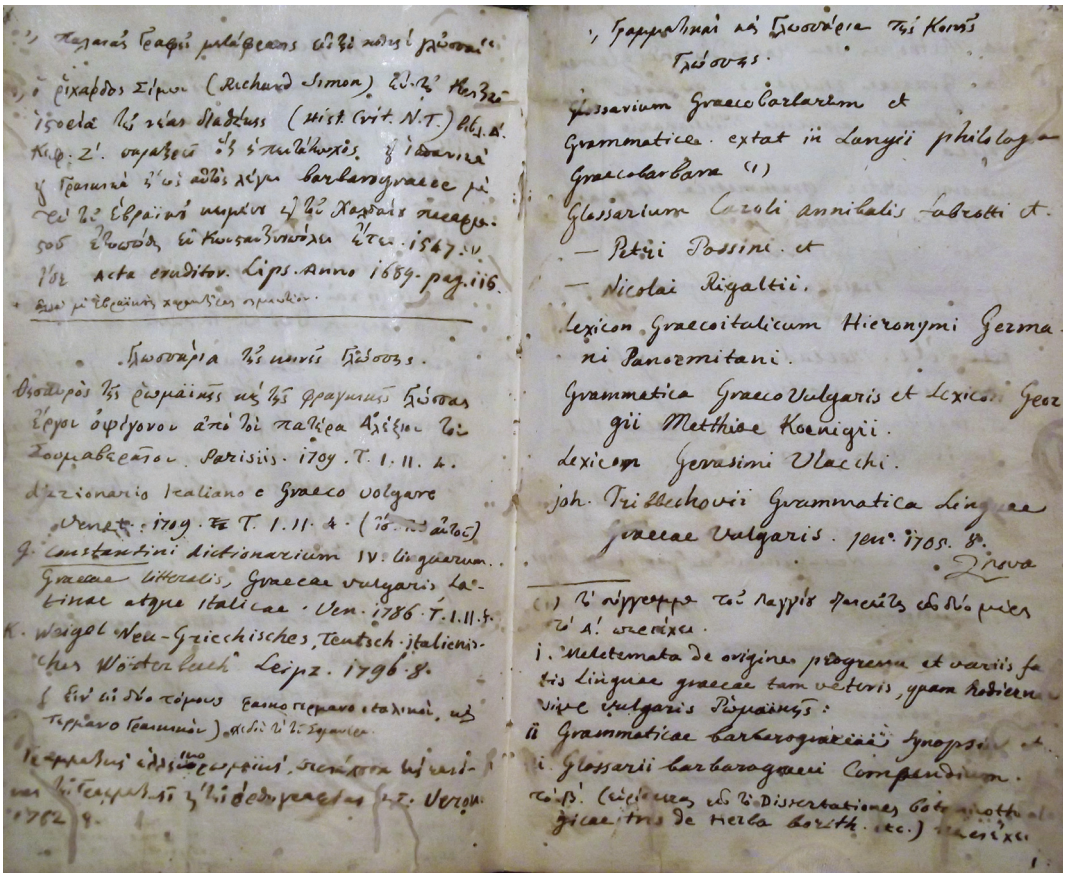

Εικ. 2: Γραμματικές και γλωσσάρια της «Κοινής Γλώσσης» [τετράδιο 250, 8r]

Τέλος, ενδιαφέρον έχει ότι από τα υπό εξέταση τετράδια απουσιάζει ο όρος *γραικική* για τη δημώδη, ο οποίος, αντίθετα, εμφανίζεται συχνά στις δύο συγκριτικά εξεταζόμενες εκθέσεις (π.χ. Ομιλία Β΄: «αλλά... πώς να το εκφωνήσω; οι Γεννήτορες και οι στενοί αυτοί συγγενείς κατά δυστυχίαν ή δεν ομιλούν παντάπασι *Γραικικά*, ή πολλά ολίγον και τούτο ξενικόν και σφαλερόν και πάρεργον [...]»).[40] Παρά το γεγονός ότι το εν λόγω επίθετο δεν χρησιμοποιείται καθόλου ως μεταγλωσσικός όρος, απαντά σποραδικά ως εθνοτικός δείκτης (π.χ. τετράδιο 301, σ. 21: «μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς

Μολδαυικῆς εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἁπλουστέραν τῶν *Γραικῶν* διάλεκτον ὑπὸ Ἰωάννου Γεωργίου»), ενίοτε και σε σύνθεση, για να αναδείξει τη συνύπαρξη των Ελλήνων με άλλους λαούς (π.χ. τετράδιο 302, φ. 31r: αναφερόμενος στους Βλάχους, σχολιάζει ότι μετά τον διωγμό τους από τους Τούρκους, σκορπίστηκαν στη Μακεδονία και τη Θράκη και εξακολουθούσαν να ζουν «ἐν μέσῳ τῶν *Γραικοσλαύων*», υπό το όνομα «Κουτζόβλαχοι, Μορλάκοι κ' Τζιτζάροι»· κατ' ανάλογο τρόπο στο τετράδιο 303 (φ. 5r) γίνεται αναφορά σε *Γραικορωμαίους νομικούς*.

Ως γνωστόν, με τους όρους *Graecus/Greco* αποκαλούν κατά κόρον οι Δυτικοί τους Ρωμαίους αυτοκράτορες και τους πολίτες του εξελληνισμένου ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας – συχνά μάλιστα με υποτιμητική διάθεση, όπως δεικνύει ο τύπος *Graeculus*, ενδεδυμένος εν πολλοίς με αρνητικές συνδηλώσεις.[41] Μόλις από την εποχή της Αναγέννησης, με την ουμανιστική στροφή στο αρχαιοελληνικό παρελθόν και τη μετακίνηση Ελλήνων λογίων στη Δύση μετά την Άλωση, εμφανίζονται οι όροι *Greco* και *Greek* με θετικό σημασιολογικό πρόσημο, ανασημασιοδότηση που σε μεγάλο βαθμό προήλθε μέσα από τη συνύπαρξη στις λατινοκρατούμενες ελληνόφωνες περιοχές.

3.2. Επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης

Τα υπό εξέταση τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά προσφέρουν άφθονο, αν και ασυστηματοποίητο, όπως ήδη σχολιάστηκε, υλικό για όλα τα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης, τα οποία συχνά συνδυάζονται, συγκλίνοντας προς μια διεπιπεδική προσέγγιση. Το υλικό αυτό θα επιχειρήσουμε να «τακτοποιήσουμε», κατ' ανάγκην επιλεκτικά, στη συνέχεια.

3.2.1. Φωνολογία

Σποραδικές και μεμονωμένες είναι οι παρατηρήσεις του Φιλητά για τη Φωνολογία, αναφερόμενες κατά κύριο λόγο στην προσωδιακή προφορά της αρχαίας ελληνικής, την απόδοσή της μέσω του γραφικού συστήματος της ιστορικής ορθογραφίας και την κατά τόπους φωνολογική διαλεκτική ποικιλότητα, χωρίς σχόλια για τη συγχρονική προφορά – κάτι που είναι αναμενόμενο, δεδομένου ότι πριν από την ίδρυση της Σύγχρονης Γλωσσολογίας από τον F. de Saussure και την αναγνώριση της εξελικτικής, δομικής και λειτουργικής προτεραιότητας του προφορικού λόγου, το ενδιαφέρον για τη γλώσσα συγκέντρωνε αποκλειστικά ο γραπτός λόγος.

Ειδικότερα, στην αναφορά του στην παλαιά ελληνική ο Φιλητάς θίγει ζητήματα:

α) γραφηματικής απόδοσης της γλώσσας, σχολιάζοντας λ.χ. την υιοθέτηση του ιωνικού αλφαβήτου σε αντικατάσταση του αττικού «ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου» (403 π.Χ.), βλ. τετράδιο 335 (σ. 70):

> (6) οἱ ἀττικοὶ ἐδέχθησαν τὰ 24 Ἰωνικὰ γράμματα ἤτοι ἐπρόσθεσαν εἰς τὸ παλαιὸν ἀλφάβητον τὰ νεοευρεμένα ὀκτώ, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Εὐριπίδου ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου, διὰ δημοσίου ψηφίσματος (Publica auctoritate).

Επιπλέον, σχολιάζει τη σημείωση διαλυτικών σε καταχρηστικές διφθόγγους, όπως ωι (ῳ) (τετράδιο 301, σ. 15: «ὅταν ἐπροφέροντο καὶ τὰ δύο φωνήεντα ἐτίθετο τὸ σημεῖον

τῆς διαιρέσεως ἡρωϊκός. ΗΡΩΙΚΟΣ. διὰ νὰ μὴ συγχέεται ἡ προφορὰ ὡς ἡρῳκός»), ενώ, αναφερόμενος στη διάκριση μακρών και βραχέων, θέτει τον προβληματισμό γιατί οι γραμματικοί δεν επινόησαν ξεχωριστούς χαρακτήρες για τα δίχρονα, όπως έγινε για τα *ε* και *ο* (*η* και *ω*, αντιστοίχως). Για να απαντήσει στο ερώτημα, επικαλείται την αρχή της αμφιμονοσημαντότητας (αντιστοίχιση κάθε γραφήματος με ένα φώνημα και, αντιστρόφως, παράσταση κάθε φωνήματος με ένα μόνο γράφημα), η οποία παραβιάζεται μόνο όταν υπάρχει ανάγκη για λειτουργική (γραμματικο-συντακτική) διάκριση ομόηχων τύπων, όπως *αγαθον/αγαθων, αλλον/αλλων, το αυτο* και *τω αυτω* κ.ά.

β) προφοράς, επισημαίνοντας τα ιδιαίτερα φωνολογικά φαινόμενα των αρχαιο-ελληνικών διαλέκτων, όπως η βαρυτονία της αιολικής και η τροπή του *ε* σε *ᾱ* στη δωρική:

> (7) οἱ αἰολεῖς βαρυντικοὶ ὄντες ἐβράχυναν τὴν κατάληξιν τῆς πρώτης κλίσεως κατὰ τὸ ἔθος τῶν Λατίνων ὡς νύμφᾰ σαπφ. 56. Ἀφρόδιτα, πρέσβιστα, ἔραννα (τετράδιο 303, φ. 47v)
> ἡ τροπὴ τοῦ ε̄ εἰς ᾱ δωρικὴ ὡς δείχνουν τὸ ἕτερος ᾰ̲τερος Ἄρτεμις Ἀρτᾰ̲μις. περισπῶσιν οἱ δωριεῖς τουτῶν, τηνῶν, ἀλλων [sic]) (τετράδιο 301, σ. 20)

Επίσης, διατυπώνει παρατηρήσεις για την προφορά των «υ, ει, ι» (τετράδιο 303, φ. 3v), καθώς και για τα λεγόμενα στην παραδοσιακή γραμματική φωνηεντικά και συμφωνικά πάθη, όπως η έκθλιψη (την ονομάζει «συναλοιφή») και τα προβλήματα που μπορεί να επιφέρει. Παραθέτει μάλιστα το γνωστό «ανέκδοτο» της αρχαιότητας που διασώζει ο Αριστοφάνης στους *Βατράχους,*[42] σύμφωνα με το οποίο ο υποκριτής της *Ορέστειας*, Ηγέλοχος, μη διακρίνοντας «τὴν συναλοιφὴν τὸ τοῦ εὐριπίδου γαλήν' ὁρῶ, ἔφθειρεν εἰς τὸ γαλῆν ὁρῶ». Ενδιαφέρον έχει και το σχόλιό του στο τετράδιο 307 (φ. 104r) περί φωνολογικής μεταβολής και ταυτότητας της προφοράς των φωνηέντων *υ* και *η* στους χρόνους του ρήτορος Αρποκρατίωνος (2ος μ.Χ. αι.).

γ) αρχαίας μετρικής, π.χ. τετράδιο 301 (σ. 57):

> (8) πόδες δισύλλαβοι
> πυῤῥίχιος – θε̆ŏς
> σπονδεῖος – δᾱφνῑ̄
> ἴαμβος – πᾰτ̄ηρ
> τροχαῖον - ἵππŏς

Όλα τα φαινόμενα που θεματοποιεί ο Φιλητάς, ασφαλώς δεν ανταποκρίνονται στα φωνητικά/φωνολογικά φαινόμενα της εποχής του, καθώς ήδη στην Ελληνιστική Κοινή, μια σειρά αλυσιδωτών φωνολογικών αλλαγών οδήγησαν στη ριζική απλο-ποίηση και μείωση του φωνηεντικού συστήματος της κλασικής ελληνικής, με αποτέλεσμα η διάκριση μακρών και βραχέων στον προφορικό λόγο να έχει καταργηθεί, τα φωνήεντα να είναι πλέον ισόχρονα, ο μουσικός τονισμός της ΑΕ να έχει αντικατα-

σταθεί από τον λεγόμενο δυναμικό και οι αρχαίες δίφθογγοι να έχουν μονοφθογγιστεί.[43]

Εξαίρεση αποτελεί το τετράδιο 307, στο οποίο παρατίθενται επανειλημμένα συγχρονικοί μορφοφωνολογικοί κανόνες τονισμού, δηλαδή σχετικοί με την *κοινή* της εποχής του Φιλητά. Μάλιστα, ενίοτε αναφέρονται και διπλοτυπίες, με το πρώτο μέλος του ζεύγους να ανήκει στη λόγια παράδοση (καταβιβασμός τόνου στη γενική) και το δεύτερο στη δημώδη (διατήρηση του τόνου στην αρχική συλλαβή), π.χ. στο φ. 14r: «ἡ ἑνικὴ γενικὴ εἶναι καὶ παροξύτονον καὶ προπαροξύτονον. *τοῦ πλατάνου καὶ πλάτανου, δασκάλου καὶ δάσκαλου, κεφάλου καὶ κέφαλου, ἀγγέλου καὶ ἄγγελου, καλογέρου καὶ καλόγερου, φιλοσόφου καὶ φιλόσοφου».* Στο ίδιο σημείο παρατίθενται ως εξαιρέσεις στον κανόνα μια σειρά από νεόπλαστα σύνθετα, «τὰ ὁποῖα ἔχουν πάντοτε τὴν γενικὴν καὶ τοῦ ἑνικοῦ καὶ τοῦ πληθ. προπαροξύτονον». Ακολουθεί στο φ. 14v απαρίθμηση των συνθέτων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται π.χ. τα *ἀγριόγαττος, ἀγριόγαττου, ἀγριόγαττων, κολοκυθόσπορος, -θόσπορου, -θόσπορων, κροκόδειλος, -όδειλου, -όδειλων* κ.ά.

Στο ίδιο τετράδιο (307, φ. 14v) καταγράφονται τύποι ισοσύλλαβων ουσιαστικών με καθαρά δημώδεις παραλλαγές στην ονομαστική του πληθυντικού, όπως *ναύαρχος: ναυάρχοι, φιλόσοφος: φιλοσόφοι, δέκαρχος: δεκάρχοι, ἕξαρχος: ἐξάρχοι, σύντεκνος: συντέκνοι, ἄγγελος: ἀγγέλοι, διάβολος: διαβόλοι, ἡγούμενος: ἡγουμένοι, ἐπίσκοπος: ἐπισκόποι, τύραννος: τυράννοι, ἅγιος: ἁγίοι, λογιώτατος: λογιωτάτοι, πλάτανος: πλατάνοι* κ.ά. Το ίδιο μορφοφωνολογικό φαινόμενο παρατηρείται και στο 307 [18v]: *γέροντας: γερόντοι, μάρτυρας: μαρτύροι, γείτονας: γειτόνοι, μάγερρας: μαγέρροι, συμβουλάτορας: συμβουλατόροι, αὐτοκράτορας: αὐτοκρατόροι.* Ομοίως, και στο τετράδιο 346 (φ. 68v) ανθολογούνται οι τύποι *ὁ φιλόσοφος: οἱ φιλοσόφοι, ὁ πόλεμος: οἱ πολέμοι, ὁ γαΐδαρος: οἱ γαϊδάροι, ὁ πρωτοσύγγελος: οἱ πρωτοσυγγέλοι, ὁ ἐπίσκοπος: οἱ ἐπισκόποι.* Επισημαίνεται ότι εξαιρούνται τα επίθετα *ὁ φρόνιμος: οἱ φρόνιμοι, ὁ ἄσχημος: οἱ ἄσχημοι, ὁ ἄτακτος: οἱ ἄτακτοι.*

3.2.2. Μορφολογία

Η Μορφολογία αντιστοιχεί στην παραδοσιακή ορολογία με τη γραμματική, «που γυμνάζει το μνημονικόν των παιδιών και φωτίζει εις τον ίδιον καιρόν την κρίσιν αυτών».[44] Στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών (με σημερινούς όρους) του Χριστόφορου Φιλητά κατέχει κεντρική θέση. Μαζί με μαθήματα όπως η Ιταλική και η Γερμανική, η Καλλιγραφία, η Αριθμητική, η Πολιτική Γεωγραφία και η επιτομή Ιδεολογίας, τοποθετείται και η Γενική «λελογισμένη» Γραμματική (Ομιλία Α΄, σ. 35), ακολουθώντας τις σύγχρονές του επιστημονικές απόψεις και τις καλές πρακτικές που υιοθετούνταν στα ευρωπαϊκά σχολεία της εποχής.

Ο Φιλητάς φαίνεται να διαθέτει ευρεία βιβλιογραφική ενημέρωση για τα μεταγλωσσικά εγχειρίδια της εποχής του, και δη τις γραμματικές, τα λεξικά και τα γλωσσάρια, ελληνόγλωσσα και ετερόγλωσσα, που έκαναν την εμφάνισή τους από τον 16ο αιώνα και εξής: π.χ. στο τετράδιο 301 (σ. 60) αναφέρεται στην αξιοσημείωτη, όπως τη χαρακτηρίζει, *Corona preziosa, La quale insegna La Lingua volgare e Litterale, e la Lingua Latina ed il volgare italico etc. Venezia 1549* (in italiano), καθώς και τη γραμματική του Ιταλού ιεραποστόλου Simon Portius (1638), *Γραμματική της Ρωμαϊκής γλώσσας/Grammatica Linguae Graecae Vulgaris* (τετράδιο 250, σ. 16),

γραμμένη στα Λατινικά και που αργότερα προτάσσεται στο λεξικό της πρώιμης νέας ελληνικής, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis* (1688) του Γάλλου ευγενούς Charles Du Cange, του Δουκάγγιου, στο οποίο συχνά προσφεύγει ο Φιλητάς για ερμηνεύματα.

Η μορφολογική εργασία του Φιλητά αποτελεί την πιο αναλυτική, πολύπλευρη και συστηματική πτυχή της γλωσσολογικής του εργασίας. Κυμαίνεται από τον απλό χαρακτηρισμό μερών του λόγου (π.χ. στο τετράδιο 346 επί σελίδες γίνεται αναλυτική αποδελτίωση και αναγνώριση των γραμματικών κατηγοριών του κατά Ματθαίον Ευαγγελίου) μέχρι μορφολογικές διαδικασίες όπως η παραγωγή και η σύνθεση.

Συχνά, οι παρατιθέμενοι τύποι προέρχονται από την παλαιά ελληνικά, π.χ. στο τετράδιο 301 (σ. 7) παρατίθενται ρήματα σε μονολεκτικό μέλλοντα μέσης φωνής: *ἁμαρτάνω: ἁμαρτήσομαι, εἰμί: ἔσομαι, οἶδα: εἴσομαι, ξύνοιδα: ξυνείσομαι.* Είναι γνωστό ότι η μονολεκτική δήλωση του μέλλοντα είχε υποχωρήσει ήδη από την ελληνιστική περίοδο και είχε αντικατασταθεί από μία σειρά περιφράσεων που δηλώνουν μελλοντικότητα και που εμφανίζουν μεγάλη ποικιλότητα και αστάθεια, με κυριότερες αυτές με το έχω + απαρέμφ., έχω να + υποτ., μέλλω + απαρέμφ., θέλω + απαρέμφ., θέλω να + υποτ., θε να + υποτ. (*θεννά*: η πιο παλιά μαρτυρία από την Κύπρο τον 12ο αι.), *θα να + υποτακτική* > *θα* (με φωνηεντική αφομοίωση).[45] Και σε αυτή την περίπτωση η παράθεση των μελλοντικών τύπων συνοδεύεται από σχόλιο για τη σημασία των μέσων ρημάτων, που βρίσκονται μεταξύ ενεργητικών και παθητικών, καθώς φανερώνουν ταυτόχρονα την ενέργεια και το πάθος.

Επίσης, στο τετράδιο 301 (σ. 43) παρατίθεται ο στίχος 109 από τον *Προμηθέα Δεσμώτη* του Αισχύλου «Ναρθηκοπλήρωτος δὲ θηρῶμαι πυρὸς πηγὴν Κλοπαίαν». Ο Φιλητάς προσθέτει το εξής σχόλιο για τη λειτουργία του ρήματος: «τὸ θηρῶμαι ἐδῶ φαίνεται δὲν ἔχει τὴν σημασίαν οὐδὲ τοῦ ἐνεργητικοῦ, οὐδὲ τοῦ μέσου, ἀλλὰ μᾶλλον τοῦ παθητικοῦ. θηρῶμαι, κυνηγοῦμαι (διὰ) τὴν κτλ. μοῦ κυνηγοῦν τὴν πηγήν. μοῦ κατατρέχουν ἢ μὲ τιμωροῦν κτλ. ὡς τὸ ἀπαιτοῦμαι τὰ χρήματα (ὑπὸ τῶν δανειστῶν)».

Τα παραπάνω σχόλια είναι ενδεικτικά των θεωρητικών προτύπων που τροφοδοτούν το έργο του Φιλητά, καθώς απηχούν τα διδάγματα της Γενικής και Ελλόγου Γραμματικής.[46] Πρόκειται για τη *Grammaire Générale et Raisonnée contenant les fondemens de l'art de parler expliqués d'une manière claire et naturelle. Les raisons de ce qui est commun à toutes les langues et des principales différences qui s'y rencontrent,* που εκδόθηκε από τον κύκλο της μονής του Port Royal, κέντρου του Ιακωβινισμού, στα 1660, από τους Antoine Arnauld και Claude Lancelot, και γνώρισε πολλές επανεκδόσεις (1664, 1676, 1679, 1709), επηρεάζοντας τις γλωσσολογικές συζητήσεις ως τις αρχές του 19ου αιώνα. Η γενικότητα του συγκεκριμένου προτύπου γραμματικής περιγραφής συνίσταται στο να φανερώσει, κάτω από τους γραμματικούς κανόνες, στο επίπεδο της βαθείας δομής, την ταξινομία κάθε γλώσσας, η οποία θεμελιώνει τη δυνατότητα εκφοράς ενός λόγου.[47] Με άλλα λόγια, επιδιώκεται η διείδυση στην παραστατική λειτουργία του λόγου,[48] διάκριση που φέρνει τη συγκεκριμένη «σχολή» κοντά στη σύγχρονη Γενετική Μετασχηματιστική Γραμματική του Chomsky.[49]

Στην παράδοση, λοιπόν, που ξεκινάει από τους κύκλους του Port Royal και που

στη συνέχεια διαδόθηκε μέσα από τις στήλες της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας και τα έργα των Γραμματικών του 18ου αιώνα, κινήθηκε και ο Φιλητάς για τη σύνταξη της *Γραμματικής της λατινικής γλώσσης* (1827),[50] ενώ και για τη διδασκαλία της γραμματικής της Ελληνικής ο ίδιος σχολιάζει ότι πρέπει να συνοδεύεται από «τὴν φιλόσοφον καὶ ἀναλογικὴν ἀνάλυσιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης».[51]

Σε ό,τι αφορά τις μορφοσυντακτικές δομές της αρχαίας ελληνικής, έντονο είναι το ενδιαφέρον του Φιλητά για το απαρέμφατο, το οποίο ήδη από την Ελληνιστική Κοινή επίσης μεταδομείται, καθώς η αναλυτική περίφραση ίνα + υποτ. εμφανίζεται σαν μια εναλλακτική δομή για τις πιο πολλές χρήσεις του απαρεμφάτου εκτός από τον πλάγιο λόγο.[52] Όπως παρατηρεί ο Κατσιγιάννης,[53] στο τετράδιο 347 (σ. 69-70) ο Φιλητάς καταγράφει στίχους από τον *Απόκοπο* του Μπεργαδή, υπογραμμίζοντας τα απαρέμφατα και σημειώνοντας: «Εἶναι δὲ περίεργον τὸ ποιημάτιον τοῦτο ὅτι φυλάσσει τὰ ἀπαρέμφατα». Η ύπαρξη έναρθρου απαρεμφάτου σε νεοελληνικό ποίημα κινεί την περιέργεια του Φιλητά, καθώς υποδηλώνει τη σχέση του ποιήματος με λογιότερες και αρχαιότερες μορφές ποιητικού λόγου. Υπενθυμίζουμε ότι η επαναφορά του απαρεμφάτου στη νεοελληνική γλώσσα αποτελούσε ένα από τα desiderata των κοραϊκών. Σε μεταγενέστερο τετράδιο, μετά το 1845, ο Φιλητάς ανθολογεί 89 στίχους του *Απόκοπου*, χωρίς αυτή τη φορά να κατονομάζει από ποια έκδοση προέρχονται και χωρίς να υπογραμμίζει τα απαρέμφατα (βλ. τετράδιο 302, φ. 3r-5r· αντιστοίχως, στο τετράδιο 250 (1819-1820).

Σε αντίθεση με το φωνολογικό επίπεδο, στο οποίο, όπως ήδη επισημάνθηκε, οι παρατηρήσεις αφορούν κατά κανόνα την αρχαία ελληνική, στη μορφολογία ο Φιλητάς ασχολείται συστηματικά με τη νέα ελληνική και μάλιστα αποθησαυρίζει πληθώρα τύπων προερχόμενων από προφορικές, λαϊκές ή και ιδιωματικές ποικιλίες.

Ειδικότερα, επαναλαμβανόμενο φαινόμενο στα υπό εξέταση τετράδια αποτελούν οι λίστες λέξεων από το ίδιο κλιτικό παράδειγμα, ταξινομημένες με βάση το παραγωγικό τους επίθημα, άλλοτε «γυμνές», καταλογάδην, και άλλοτε πλαισιωμένες από μορφολογικά, σημασιολογικά ή/και συντακτικά σχόλια. Μάλιστα, το τετράδιο 307 είναι αφιερωμένο σχεδόν εξ ολοκλήρου[54] στην κλιτική και παραγωγική μορφολογία, προσφέροντας άφθονο λεξικολογικό υλικό για τις κατηγορίες ουσιαστικών και επιθέτων της καθομιλουμένης της εποχής του. Το ίδιο και το τετράδιο 346 από το φ. 21v και εξής.

Τα ταξινομικά κριτήρια αυτών των μακροσκελών καταλόγων δεν είναι πάντοτε τα ίδια. Ορισμένες φορές είναι καθαρά τυπολογικά, σχετιζόμενα με το κλιτικό επίθημα: Για παράδειγμα, στο τετράδιο 307 (φφ. 45v-48v), ο Φιλητάς καταγράφει επίθετα λήγοντα σε *-ινος* (π.χ. *βρίζινος, κρίθινος, σίτινος*), *-ερός* (π.χ. *βρωμερός, βραχνερός, ὑπνερός*), *-αρός* (π.χ. *στιβαρός*), *-υρός* (π.χ. *ἁρμυρός*), *-ιμος* (π.χ. *δόκιμος, νόστιμος, τρωγώσιμο, φαγώσιμο, ὠφέλιμος, νηστήσιμος*), *-ηνός* (π.χ. *ἀρτηνός, τρικκαληνός*), *-ανός* (π.χ. *παριανός, ψαριανός*), *-ωτός* (π.χ. *μεταξωτός, σφονδυλωτός, στριμμωτός, καλαμωτή, ἀπανωτός, διχαλωτός*), *-άτος* (π.χ. *γεννάτος, δροσάτος, μονάτος, μελάτος, βρακκάτο*), *-ήριο/-ήρι* (π.χ. *κοιμητήριο, μυστήριο, κριτήριο, κοσκινιστήρι*) κ.ά. Ομοίως, στο φ. 56r ανθολογούνται ουδέτερα ουσιαστικά στη μεταπλασμένη νεοελληνική τους εκδοχή με «ῑ ὀξύτονον», και όχι στη λόγια σε «-ίον»: *βυζί, καρφί, κουκκί, κουπί, κωλί, λουρί, ξυστρί, τραγί, φαγί, χαρτί, πουγγί,*

σταμνί, κορμί, ἀσκί κ.ά., ενώ στο φ. 56v παρατίθενται λαϊκά ουδέτερα ουσιαστικά σε «ῑ παροξύτονον» και όχι σε «-ιον»: *ἁλάτι, ἀγρίμι, ἀλεύρι, βοτάνι, δεφτέρι, μαρούλι, καρβέλλι, προζύμι, προσφάγι, καρυοφύλλι, κουμάσι, νυχτέρι, σαπούνι, σησάμι, σφενδάμι, τυροβόλι, φασούλι, ψοφίμι* κ.ά. (στη λίστα παρεισφρέουν και ορισμένα παροξύτονα σε *-υ*, όπως *δάκρυ, δίχτυ* και *χέλυ*).

Μεταπλασμένα κατά τα πρότυπα της α΄ κλίσης εμφανίζονται τα αρχαία θηλυκά ουσιαστικά της β΄ κλίσης σε *-ος*, π.χ. τετράδιο 307 (φ. 12r):

(9)

παρθένο	παρθένες
παρθένος	παρθένων
παρθένο	παρθένες
παρθένο	παρθένες

σύνοδο	σύνοδες
σύνοδος	σύνοδων
σύνοδο	σύνοδες
σύνοδο	σύνοδες

Πρβλ. στο τετράδιο 307 (φ. 11v): *Κῶ, Ἀμοργώ, Νιώ, Μαντώ*, καθώς και:

(10)

κιβωτὼ	κιβωτὲς
κιβωτὸς	κιβωτῶν
κιβωτὼ	κιβωτὲς
κιβωτὼ	κιβωτὲς

Επίσης, παρατίθεται η κλητική κύριων αρσενικών ονομάτων σε *-ο* και όχι *-ε* στο τετρ. 307 (φ. 13v): «τὰ κύρια τὴν κλητικὴν εἰς ο / *Μάρκο, Παῦλο, Πέτρο, Χρίστο, Λάμπρο*».

Και στην κλίση των αντωνυμιών, παρατίθενται λαϊκοί / παρεκτεταμένοι τύποι: στο τετράδιο 307 (φ. 73r) διαβάζουμε τύπους όπως *αὐτουνοῦ/-ῆς, αὐτανῶν, τουτουνοῦ, ἐκεινοῦ, τουτωνῶν-αὐτωνῶν-ἐκεινῶν, ποιουνοῦ-ποιανῆς-ποιωνῶν, ποσωνῶν, ἀλλουνοῦ, ποιουνούς, ποσουνούς, ἀλλωνῶν, αλλουνούς, ἐτουνῆς*.

Τέλος, στα λαϊκά επιθήματα συγκαταλέγονται και πιο μαρκαρισμένες επιλογές, όπως τα ουσιαστικά σε *-ω* (*ἡ παρθένω, τῆς παρθένως, ἡ σύννυφω, τῆς σύννυφως, ἡ Χρύσω, ἡ Ἀγγέλω* κ.ά.) και καταλήξεις θηλυκών επαγγελματικών,[55] όπως τα *ψάλτρα, κυβερνήτρα* και *πολίτισσα* (τετράδιο 346, φ. 67v), τύποι που, αν και είναι γραμματικότατοι, ακόμη και σήμερα εξακολουθούν να προκαλούν έντονες μεταγλωσσικές συζητήσεις.

Σε άλλες περιπτώσεις, η ταξινόμηση σχετίζεται με τον αριθμό των συλλαβών σε ενικό και πληθυντικό (ισοσύλλαβα-ανισοσύλλαβα) και τον τονισμό (οξύτονα-παροξύτονα-προπαροξύτονα). Χαρακτηριστικό παράδειγμα λαϊκών τύπων αποτελούν οι ανισοσύλλαβοι πληθυντικοί προπαροξύτονων της α΄ κλίσης, που από την πρώιμη μεσαιωνική ελληνική συνυπάρχουν με τους ισοσύλλαβους.[56] Έτσι, στο τετράδιο 346

(66r) διαβάζουμε *μεθύστακας: μεθυστακάδες, τρέλλακας: τρελλακάδες, ξέρακας: ξερακάδες, ζήτουλας: ζητουλάδες* κ.ά. Ομοίως, τα παροξύτονα λ.χ. *πάπας: πάπιδες, Νικόλας: Νικόλιδες, χάχας: χάχιδες, κανάτας: κανάτιδες.*[57]

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο σχηματισμός της γενικής των ανισοσύλλαβων ουδέτερων σε *-μα* (ΑΕ γεν. *-ματος*), τα οποία εμφανίζονται στη ζωντανή γλώσσα ήδη από την όψιμη μεσαιωνική ελληνική.[58] Απαντούν τόσο στο τετράδιο 346 (φ. 66r): *τὸ ῥάμμα, τοῦ ῥάμματιοῦ / τὰ ῥάμματα, τῶν ῥαμματιῶν / τὸ κλῆμα, τοῦ κληματιοῦ,* ομοίως και *νῆμα, μνῆμα, αἷμα, δέμμα, χῶμα, ψέμμα, γόνα,* όσο και στο τετράδιο 307, φ. 18r:

(11)

ῥάμμα	ῥάμματα
ῥαμματιοῦ	ῥαμματιῶν
ῥάμμα	ῥάμματα
ῥάμμα	ῥάμματα

Ομοίως και: *μνῆμα, πρᾶμμα, γνέμμα, νῆμα, θρύμμα, χτίσμα, στρέμμα, κρῖμα, πλύμα, σύρμ<α>, ὑπόδημα, ἀπιδόκομμα, γόνα, γάλα* κ.ά.

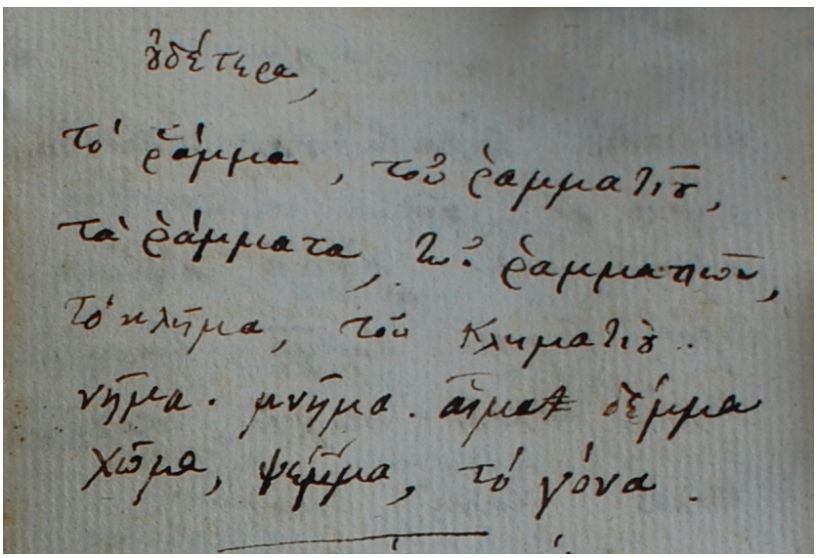

Εικ. 3: Δείγμα ανισοσύλλαβων ουδέτερων σε *-μα* [τετράδιο 346, 67r]

Στο τετράδιο 307 (φ. 6v) εμφανίζονται διπλοί / παράλληλοι τύποι πληθυντικού (ισοσύλλαβοι και ανισοσύλλαβοι) για ουσιαστικά όπως τα ακόλουθα:

(12)

ψάλτης	ψάλτες	ψαλτάδες
ῥάφτης	ῥάφτες	ῥαφτάδες
κράχτης	κράχτες	κραχτάδες
ἀναγνώστης	ἀναγνῶστες	ἀναγνωστάδες
προφήτης	προφῆτες	προφητάδες
χτίστης	χτίστες	χτιστάδες
λεβέντης	λεβέντες	λεβεντάδες

Το ίδιο και στο φ. 8r, όπου διαβάζουμε π.χ. *γραφή-γραφάδες-γραφές, βροχή-βροχάδες-βροχές, νύφη-νυφάδες-νύφες.*

Σε άλλες περιπτώσεις η ταξινόμηση υπαγορεύεται από σημασιολογικά κριτήρια. Έτσι, καταγράφονται συστηματικά υποκοριστικά («σμικρυντικά» τα ονομάζει ο Φιλητάς) επιθήματα λαϊκής προέλευσης (φφ. 34r-36v), π.χ. αρσενικά σε *-τζικος* (λ.χ. *ἁλμυρούτζικος, νοστιμούτζικος, ἀκριβούτζικος*), *-ούλης* (λ.χ. *ἀδελφούλης*), θηλυκά σε *-ούλα* (λ.χ. *φωνούλα, νυφούλα, μυτούλα, παιδούλα, πετρούλα*) και *-ίτζα* (λ.χ. *κουταρίτζα, σκουφίτζα, τρυπίτζα, φοραδίτζα*), ουδέτερα σε *-άκι* (λ.χ. *ἁλογάκι, βουνάκι, δασκαλάκι, ξυλάκι*), *-ίδι* (λ.χ. *ἀνεψίδι, βρισίδι, πλυσίδι, κλοτζίδι, γροθίδι*), *-ίτζι* (λ.χ. *κορίτζι, νυχίτζι, λιθαρίτζι, κουκούτζι*), *-ούδι* (λ.χ. *ἀσπρούδι, γλυκούδι, λαγούδι, ἀρνούδι*), *-ούρι* (λ.χ. *γαϊδούρι, παγούρι, μαθητούρι*) κ.ο.κ.[59] Για ορισμένα ουσιαστικά παρέχονται δύο υποκοριστικά αλλόμορφα (*φωνούλα, φωνίτζα*), χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις για την κατανομή τους. Αντίστοιχα, παρατίθενται μεγεθυντικά (φ. 37r), π.χ. *κάρβελος, σφόνδυλος, κόφινος, τύφλιακας, κούφιακας* κ.ά. Στο φ. 3r καταγράφονται «περιγελαστικὰ μέγεθος σημαῖνον μέλους τινος τοῦ σώματος ἢ ὑπερβολὴ ἐνεργ.», όπως *κεφαλᾶς, ’φρυδᾶς, μυτᾶς, ἀχειλᾶς, ’δοντᾶς, στηθᾶς, στοματᾶς, ποδαρᾶς, κωλαρᾶς, φαγᾶς (καὶ κύρ.) συκοφαγᾶς<,> πορδαλᾶς, χεσᾶς, δαχτυλᾶς, μαγουλᾶς, γυναικᾶς* κ.ά.

Συνδυασμός μορφοφωνολογικών και σημασιολογικών κριτηρίων εφαρμόζεται στο τετράδιο 307, όπου, σε δύο διαφορετικά σημεία, καταγράφονται σελίδες επί σελίδων με θηλυκά ουσιαστικά. Ενδεικτικά αναφέρουμε στο φ. 2r τα σε *-ού* λήγοντα ανδρωνυμικά, λ.χ. *Ζωσιμᾶς: Ζωσιμού, Βαγεννᾶς: Βαγεννού, Λουκᾶς: Λουκοῦ, Κωνσταντᾶς: Κωνσταντοὺ, Κοσμᾶς: Κοσμοῦ*, και επαγγέλματος δηλωτικά (ibid.): *χωραφᾶς: χωραφού, μυλωνᾶς: μυλωνού, Ἁμαξᾶς: Ἁμαξού, Βαρελλᾶς: Βαρελλού, Τζουκαλᾶς: Τζουκαλοὺ* κ.ά. Αντίστοιχα, στα φφ. 22r και 22v συναντάμε τα *Λουκᾶς: Λουκοῦ, Φωκᾶς: Φωκοῦ, Θωμᾶς: Θωμοῦ, Μηνᾶς: Μηνοῦ* και πάλι *Ζωσιμᾶς: Ζωσιμοῦ, Κοσμᾶς: Κοσμοῦ.* Στη συνέχεια παρατίθενται κι άλλα δηλωτικά επαγγέλματος (*κρασσᾶς: κρασσοῦ, χαλκωματᾶς: χαλκωματοῦ, μεταξᾶς: μεταξοῦ*), χωρίς να αποφεύγονται οι επαναλήψεις (*μυλωνᾶς: μυλωνοῦ, χωραφᾶς: χωραφοῦ*), γεγονός που, σε συνδυασμό και με τον κατά περίπτωση διαφορετικό τονισμό των καταγραφών, αναδεικνύει και τον αποσπασματικό και «πρόχειρο» χαρακτήρα των τετραδίων ως σημειώσεων. Οι λίστες συνοδεύονται από σημασιολογικά σχόλια: φανερώνουν «ἁπλῶς τὰς γυναῖκας

ὅσαι ἀνήκουν εἰς τοὺς ἄνδρας» ή τα επαγγέλματα αυτών ή ποιότητες χαρακτηρολογικές (*στοματᾶς: στοματού, φωνακλᾶς: φωνακλού, λογᾶς: λογού, μεθυστάς: μεθυστού, γλωσσᾶς: γλωσσού, μαγουλᾶς: μαγουλού, στοματᾶς: στοματού*) ή λειτουργούν απλώς ως παρωνύμια. Στα επόμενα φύλλα (23r-27r) ανθολογούνται θηλυκά σε *-ισσα* (*φονιάς: φόνισσα, δούκας: δούκισσα, ῥήγας: ῥήγισσα, ὑπερέτης: ὑπερέτισσα*), *-αινα* (*Ἀντίπας: ἀντίπαινα, Βασιλάκης: βασιλάκαινα, ψάλτης: ψάλταινα* (αλλού, αλλά και λίγο πιο κάτω: *ψάλτρα*), *ῥάφτης: ῥάφταινα, κράχτης: κράχταινα, ἀναγνώστης: ἀναγνώσταινα, νησιώτης: νησιώταινα*), *-ίννα* (*κατῆς: κατίννα, σπαχῆς: σπαχίννα, παπουτζῆς: παπουτζίννα, καφετζῆς: καφετζίννα*), *-έρα* (*μακροχέρης: μακροχέρα, κουτζοχέρις: κουτζοχέρα*), *-άρα* (*ψωριάρης: ψωριάρα, διακονάρις: διακονάρα, καρβουνιάρις: καρβουνιάρα), -ούλλα* (*μικρούλλης: μικρούλλα, κονδούλης: κονδούλλα,* με λογιοποίηση του συμφωνικού συμπλέγματος *νδ>ντ*), *-ήτρα* (*διαλαλητής: διαλαλήτρα, μαθητής: μαθήτρα, πουλητής: πουλήτρα, ἐλεημονητής: ἐλεημονήτρα, κυβερνητής: κυβερνήτρα, προξενητής: προξενήτρα*), *-ότρα* (*προδότης: προδότρα, ψωμοδότης: ψωμοδότρα*), *-εύτρα* (*χορευτής: χορεύτρα, δουλευτής: δουλεύτρα, γητευτής: γητεύτρα*) και *-εύτρια* (*ξενοδευτής: ξενοδεύτρια*), *-άντρα* (*ὑφαντὴς: ὑφάντρα*), *-άστρα* (*νοικιαστὴς: νοικιάστρα*), *-ίστρα* (*στολιστής: στολίστρα*), *-ύστρα* (*μεθυστὴς: μεθύστρα*), *-έστρα* (*καλεστής: καλέστρα*), και *-έφτρα* (*κλέφτης: κλέφτρα), -όμα* (*κληρονόμος: κληρονόμα, ἀστρονόμος: ἀστρονόμα*), *-κόμα* (*τυροκόμος: τυροκόμα, παιδοκόμος: παιδοκόμα*), *-κόπα* (*χαροκόπος: χαροκόπα*), ενώ και εδώ δεν λείπουν οι διτυπίες: *μαυρομάλλης: μαυρομέλλα, μαυρομαλλοῦσα, μαυρομάτης: μαυρομάτα, μαυρομματοῦσα, ξανθομάλλης: ξανθομάλλα, ξανθομαλλοῦσα.* Ο πλούτος του υλικού είναι εντυπωσιακός.

Τέλος, σπανιότερα το κριτήριο ταξινόμησης είναι η λειτουργία, όπως π.χ. για τις επιθετικές μετοχές, που αποκαλούνται «μετοχικά επίθετα» (βλ. 307, φ. 40v), π.χ. *ὑποσκευάμενος, καταδεχούμενος, γελούμενος, χαρούμενος, παντεχούμενος, ἀποκριζάμενος, ἐχούμενος, ἐπιχειριζάμενος, ἐρχάμενος, γενάμενος, παγενάμενος, στεκάμενος* κ.ά.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ακόμη και κλιτικά παραδείγματα τα οποία αργότερα επανήλθαν στην αρχαιοελληνική τους εκδοχή μέσα από τη λόγια παράδοση στο πλαίσιο του καθαρισμού της ελληνικής, στα τετράδια του Φιλητά εμφανίζονται με τις μη λόγιες παραλλαγές τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα τριγενή και δικατάληκτα επίθετα σε *-ης/-ες* με τύπο θηλυκού *εὐλαβήτισσα* στο τετράδιο 345 (67r), ενώ στο τετράδιο 307, φ. 5r, εμφανίζεται ολόκληρο το κλιτικό παράδειγμα με αναλογική εξομάλυνση[60] κατά τα πρωτόκλιτα επίθετα και ανισοσύλλαβο λαϊκό πληθυντικό:

(13)

συγγενὴς	συγγενῆδες
συγγενῆ	συγγενήδων
συγγενὴ	συγγενῆδες
συγγενὴ	συγγενῆδες
οὕτως εὐλαβὴς	εὐσεβής.

Το ίδιο ισχύει και για τα λόγια επίθετα σε *-ύς/-εῖα/-ύ*, τα οποία εμφανίζονται στο τετράδιο 307 (φ. 33v) με τη μεταδομημένη συνιζημένη παραλλαγή τους.

(14)

βαθὺς	βαθιά,	βαθύ,
παχύς,	παχιά,	παχύ,
πλατὺς	πλατιά,	πλατύ,
φαρδύς,	φαρδιά,	φαρδύ,
γλυκύς,	γλυκιά,	γλυκύ,
ζερβύς,	ζερβιά,	ζερβύ,
δεξύς,	δεξιά,	δεξύ,
μακρύς,	μακριά,	μακρύ,
ἀψύς,	ἀψιά,	ἀψύ,
δριμύς,	δριμιά,	δρυμὺ
βαρύς,	βαριά,	βαρύ,
ἐλαφρύς,	ἐλαφριά,	ἐλαφρύ,
κυπαρισσύς,	κυπαρισσιά,	κυπαρισσύ,
λεμονύς,	λεμονιά,	λεμονύ,
βισσυνύς,	βισσυνιά,	βισσυνύ.

Και στο τετράδιο 346 (φ. 66v) παρατίθενται επίθετα της συγκεκριμένης κατηγορίας, με χαρακτηριστική της ποικιλότητας της εποχής την παράθεση δύο ή και τριών παραλλαγών σε κάποια από αυτά, λ.χ. *μακρύς, μακρειά, μακρύ* και *μακρυός, μακρυά, μακρυό· δεξύς, δεξειά, δεξύ* και *δέξιος, δέξια, δέξιο· ζερβύς, ζερβειά, ζερβύ, ζέρβιος, ζέρβια, ζέρβιο* και *ζερβός, ζερβή, ζερβί.*

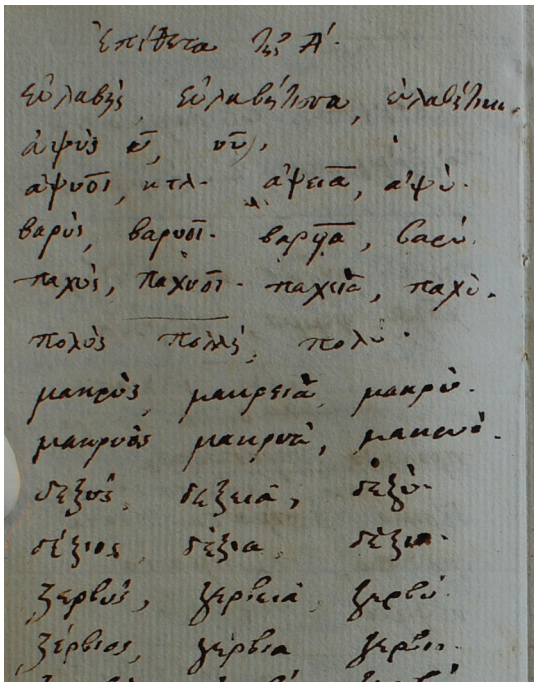

Εικ. 4: Επίθετα της Α΄ [τετράδιο 346, 67v]

Και στα παραθετικά των επιθέτων παρατίθενται οι μεταπλασμένοι νεοελληνικοί τύποι, τόσο στο τετράδιο 346 (φ. 70v) *–χονδρός: χονδρίτερος, καλός: καλίτερος, κακός: κακίτερος, μεγάλος: μεγαλίτερος, κονδός: κονδίτερος* (με λογιοποίηση του συμφωνικού συμπλέγματος ντ > νδ)*, μαῦρος: μαυρίτερος*–, όσο και στο 307 (φ. 42r), όπου (με εξαίρεση το *καλός*) ανθολογούνται διαφορετικά επίθετα από το 346: *νωπός: νωπότερος, χλωρός: χλωρότερος, ἔμμορφος: ἐμμορφότερος, παχύς: παχίτερος, ἁρμυρότερος, ἀγουρότερος, συχνότερος, φοβερότερος, βλαβερότερος* κ.ά.

Τέλος, περιορισμένη είναι η παρουσία των λόγιων επιθημάτων: στο τετράδιο 307 (φ. 68r) καταγράφονται τα επιθήματα *-άριον* (*ἁγιασματάριον, συναξάριον, προσκυνητάριον, ἐλεκτουάριον, ἐξαποστειλάριον, ἀλληλουϊάριον,* και πιο κάτω: *ἀσβεστάριον, ἀσθενάριον, μεγαλυνάριον, μιλιάριον, μορτάριον*), *-όριον* (*ἀνακτόριον, πραιτώριον, γραφόριον*), *-άριον* (*ἀσβεστάριον, ἀσθενάριον, μεγαλυνάριον, μιλιάριον, μορτάριον*) και *-αρεῖον* (*Ἀρχονταρεῖον, Ἀσκηταρεῖον, Κεραμαρεῖον*), *-ίκιον* (*διακονίκιον, δουλίκιον, μετρητίκιον, ἀπολυτίκιον, συγχαρίκιον*), *-άτον* (*μαραθάτον, μετάτον, μυρωδάτον, φοσσάτον*), *-ωρ* (*Ἄκτωρ, προκουράτωρ, ἀπάτωρ, βιγλάτωρ*). Ενίοτε, στις καταγραφές παρεισφρέουν και μεταπλασμένοι τύποι, όπως *ἀλέκτορας, Δοξαράτορας, συμβουλάτορας, φυλακάτορας*. Σε ορισμένα καταγράφεται και η λατινική τους προέλευση, π.χ. *Ἀλτάριον < Altarium, Ἀρμάριον < Armarium, Ἀργεντάριον < Argentarium, Ἀρμαμεντάριον < Armamentarium* κ.ά.

3.2.3. Λεξιλόγιο

Σε ό,τι αφορά το λεξιλόγιο, υιοθετώντας τη μέθοδο της λεξιθηρίας του Κοραή, ο Φιλητάς συμπεριλαμβάνει στα τετράδιά του καταλόγους λέξεων, άλλοτε με διαφανή την πηγή προέλευσης και άλλοτε όχι, σχολιασμένες ή μη, όπως ήδη καταδείχθηκε από τον χώρο της μορφολογίας. Έτσι, στα τετράδια βρίσκουμε καταγραφές δάνειων και ξένων (λατινικών, γαλλικών κ.ά.) λέξεων, διαλεκτισμών, λογοτεχνικών όρων (π.χ. γλωσσάριο από λέξεις και συντακτικά φαινόμενα της *Βοσκοπούλας*), αλλά και ειδικών λεξιλογίων, όπως το νομικό, το ναυτικό, της ενδυμασίας κ.ά.

Εκτός από την επιρροή του Κοραή, αισθητή είναι και σε αυτή την όψη της εργασίας του Φιλητά η οικειοποίηση των αναλυτικών εργαλείων της Γενικής και Ελλόγου Γραμματικής, όπως ορίζονται από τον Dumarsais στην *Exposition d'une méthode raisonnée pour apprendre la langue latine* (1722):[61] ειδικότερα, η «Routine» περιλάμβανε την καταγραφή της σημασίας των λέξεων, της λατινικής εν προκειμένω, και κάποιες συντακτικές της ιδιαιτερότητες (λατινισμούς), ενώ η «Raison» αφορούσε την προσπέλαση του υποκείμενου μηχανισμού, της φραστικής δομής (construction).

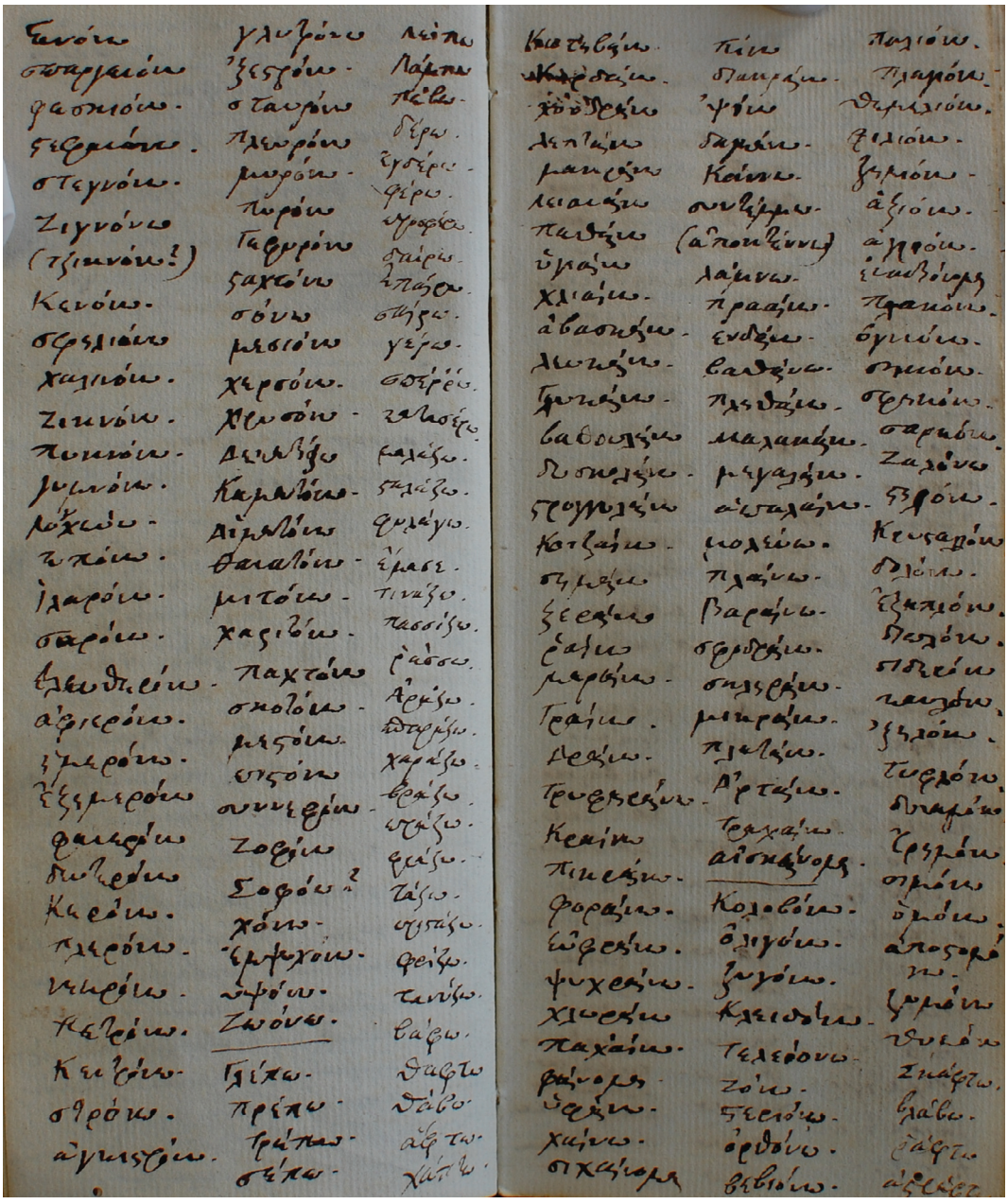

Εικ. 5: Δείγμα καταλόγου λέξεων [τετράδιο 346, φ. 24v]

Χωρίς να απουσιάζουν οι ασχολίαστοι κατάλογοι λέξεων (βλ. Εικόνα 5), πολλά λεξήματα συνοδεύονται από ερμηνεύματα, π.χ. τετράδιο 301 (σ. 6) *φιδοφαγόνομαι* «ἐλέγχομαι ἀπὸ τὴν συνείδησιν», *φαγγρίζει* «φαγκρίζουν τὰ δόντια του ἤτοι φαίνονται χάσμα μεταξύ», *φραχτὸς ὁ* «κυκλοειδὲς περίφραγμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀποθέτουν τὰ κάστανα ὁμοῦ μὲ τὸν ἀκανθώδη φλοιὸν διὰ νὰ τὰ φυλάξουν τὸν χειμῶνα ὅτε σηπομένου τοῦ φλοιοῦ μένουν καθαρισμένα τὰ κάστανα», *φεγγαριάζεται* «λέγεται περὶ

τῶν ἐκτρεπομένων εἰς παραφορὰς ὡς σεληνιαζομέν(ων)», *φουσκοδενδρὴς* «ἄνεμος τῆς ἀνοίξεως», *χωροστάσια* «ἐπίπεδον εἰς τὴν μέσην τοῦ χωρίου».

Σε αρκετές περιπτώσεις το ερμήνευμα πλαισιώνεται από συνώνυμα, κυρίως όταν πρόκειται για λέξεις της καθομιλουμένης, για τις οποίες προτείνονται λόγια, αλλά και ξενόγλωσσα ισοδύναμα, π.χ.:

(15)
τετράδιο 303 (φ. 6ν): *Νεροχύτης*, 254. οἱ δὲ Γραικορωμαῖοι νομικοὶ καὶ *σταλαγμὸν* καὶ *Χρηστήριον*, ὡς εὕρηται ἐν ταῖς Λαββαίου Γλώσσαις «*χρηστήρια* οἱ νεροχύται» ἑλλ. *Γεῖσον* «*Γεῖσον* τὸ ἐν ταῖς οἰκίαις ἢ τειχῶν (γρ. τῶν τοιχῶν) ἐξέχων κυμάτιον. Γαλ. *Gouttière* ἢ *Larmier.*
τετράδιο 303 (φ. 5ν): *παστός*. ἑλλ. *παστάς, παστάδες, παστοί, στοαὶ* λέγει ὁ Ἡσύχιος, ὁ δὲ Σουίδας «*παστάς, ὁ παστός, ὁ νυμφών*» *παστὸν* ἔτι καὶ νῦν ἡ συνήθεια ἀρσενικῶς καλεῖ τὸν νυμφῶνα (*La chambre nuptiale*) ᾗ δῆλον καὶ ἐκ τῆς χυδαίας παροιμίας «ὅ,τι λάβῃ ἡ νύμφη, εἰς τὸν *παστόν*» ὑπονοουμένου επὶ τέλους τοῦ, τὸ λαμβάνει.

Συχνές είναι οι απόπειρες ετυμολόγησης, όπως π.χ. στο τετράδιο 346 (φ. 7r): «*Γαλάζιος* ἀπὸ τοῦ *Καλαΐνος* ἢ ἀπὸ τὸ *Θαλάσσιος*»· πρβλ. ΛΚΝ:[62] ελνστ. *κάλαϊς* (πολύτιμος λίθος, «τουρκουάζ», πρβ. ελνστ. *καλάϊνος* «γαλαζοπράσινος») > ρ. **καλαΐζω*, μτχ. **καλαΐζων* > μσν. *γαλαΐζων* ([k > γ] από συμπροφ. με το άρθρο στην αιτ.: [ton-k > toŋg > γ]) > **γαλαΐζος* (εξομάλ. *-ων* > *-ος*, πρβ. *γέρων* > *γέρος*) > **γαλάιζος* (τροπή του [i] σε ημίφ. για αποφυγή της χασμ.) > μσν. *γαλάζιος* (μετάθ. του ημιφ.: [aizo > azιo]) (πρβ. *γαλανός*)· ή στο τετράδιο 301 (σ. 94): «παλληκάριον, ἴδ. παλλακίς, (οἱ δωριεῖς πάλλακα ἔλεγον τὴν παῖδα)»· πρβλ. ΛΚΝ:[63] μσν. *παλληκάριον, παλ(λ)ικάριον* «νεαρός ακόλουθος πολεμιστή» < ελνστ. *παλλικάριον* «νεαρός ακόλουθος» υποκορ. του *παλληκ- (πάλληξ) -άριον* «νεαρός» < αρχ. *πάλλαξ* (και με ορθογρ. απλοπ.).

Μάλιστα, στο πλαίσιο της αναζήτησης των ετυμολογικών ριζών του νεοελληνικού λεξιλογίου, ο Φιλητάς καταπιάνεται και με την Ινδοευρωπαϊκή Θεωρία, που από τον 18ο αι. βρίσκεται σε ευρεία κυκλοφορία. Ειδικότερα υιοθετεί την ινδογερμανική της παραλλαγή, κάνοντας λόγο στο τετράδιο 301 για «Ινδο-τευτονικές» γλώσσες. Παραπέμποντας στο έργο του Ερνέστου Ιάκελ (Ernst Jäkel) *Der Germanische Ursprung der Lateinischen Sprache und des Romischen Volkes* (ἡ Γερμανικὴ ἀρχὴ τῆς Λατινικῆς Γλώσσης, καὶ τῶν Ῥωμαϊκῶν λαῶν, Breslau 1830) και εφαρμόζοντας την ιστορικοσυγκριτική μέθοδο της επανασύνθεσης, επιχειρεί να αναδείξει την εσωτερική συγγένεια των υπό σύγκριση γλωσσών: «ταῦτα ἐν ταῖς ἐτυμολογίαις τοῦ Jäkel, αἱ ὁποῖαι δείχνουν τοὐλάχιστον ὅτι πολλόταται ῥίζαι, ἢ καὶ λέξεις, ἦσαν κοιναὶ εἰς τοὺς Λατίνους, Γερμανοὺς καὶ Ἕλληνας, ὡς λαοὺς διασχισθέντας ἀπὸ ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν κορμόν (τοὺς Πελασγοὺς ἴσως) εἰς ἀμνημονεύτους αἰῶνας. ὄχι δὲ ὅτι ἀπὸ τὰς τευτονικὰς γλῶσσας ἐπέρασαν εἰς τὴν λατινικήν». Π.χ. από το τετράδιο 303 (φ. 89ν):

(16)
<u>pater</u>, Vater, <u>frater</u>, bruder, <u>nasus</u> nase
<u>auris</u>, Ohr, <u>habeo</u> haben, <u>velle</u>, wollen
<u>esse</u> essen, καὶ τὰ λ.

Από τις ετυμολογικές αναζητήσεις του Φιλητά δεν λείπουν και οι λανθασμένες πληροφορίες, οι οποίες ενίοτε απηχούν διαδεδομένες μέχρι σήμερα παρετυμολογήσεις / λαϊκές ετυμολογίες, π.χ. από το τετράδιο 346 (φ. 7r): *γάιδαρος ἀπὸ τὸ ἀη δέρεσθαι*, ενώ κατά το ΛΚΝ[64] < αραβ. *gadar, gaidar· πέτζα ἀπὸ τὸν pelle* (πρβλ. ΛΚΝ: μσν. *πέτσα* < ιταλ. *pezza* «κομμάτι πανί για τύλιγμα»), *πηγούνιον ἀπὸ τὸν πῆγον ἢ πέπηγα* (πρβλ. ΛΚΝ: μσν. *πιγούνι* < ελνστ. *πωγώνιον* (υποκορ. του αρχ. *Πώγων* «γενειάδα») με παρετυμ. *επι-* και τροπή [o > u] από επίδρ. του [n), *πηλάλημα ἀπὸ τὸ πηδῶ κ' ἄλλημα* (πρβλ. ΛΚΝ: [μσν. *πηλαλώ* ίσως < αρχ. *ἐπήλασα,* αόρ. του *ἐπελαύνω* «καλπάζω εναντίον»])· και στο τετράδιο 301 (σ. 92): *Λαγύνιον <,> ἴδ. λ. Λήκυθος ἑτυμολ.* (πρβλ. ΛΚΝ: [υποκορ. του μσν. *λαγήν(α) -ι* ή ελνστ. *λαγύνιον* υποκορ. του αρχ. *λάγυνος* με ορθογρ. κατά το *λαγήνα*]).

Σε ό,τι αφορά τα στρώματα από τα οποία αντλείται το παρατιθέμενο λεξιλόγιο πάλι υπάρχει πολυσυλλεκτικότητα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαλεκτικοί τύποι που καταγράφει ο Φιλητάς. Αν για τη σύγχρονη γλωσσική επιστήμη η Διαλεκτολογία αποτελεί έναν εύρωστο, δυναμικό κλάδο, η μελέτη των νεοελληνικών ιδιωμάτων τον 19ο αι. εμφανίζει δυσκολίες, λόγω αφενός της έλλειψης περιγραφικών μελετών και αφετέρου της συστηματικής τάσης συσχέτισής τους με τις αρχαιοελληνικές διαλέκτους στο πλαίσιο του ευρύτερου καταγωγικού σχήματος της νέας ελληνικής από την αρχαία.

Παρά το γεγονός ότι οι αρχαίες διάλεκτοι παραμερίστηκαν σχεδόν στην ολότητά τους από την Κοινή στους όψιμους ελληνιστικούς χρόνους, οι μελετητές του 18ου και 19ου αιώνα αναζητούν δωρισμούς και αιολισμούς στα μεσαιωνικά και νεοελληνικά ιδιώματα.[65] Η τάση αυτή είναι εμφανής και στον Φιλητά. Εκτός από τις άμεσες αναφορές στα φωνολογικά χαρακτηριστικά των αρχαιοελληνικών διαλέκτων, όπως επισημάνθηκαν στην παράγραφο 3.2.1., υπάρχουν και απόπειρες αναγωγής σύγχρονων μορφοφωνολογικών φαινομένων σε αυτές, όπως λ.χ. στο τετράδιο 301 (σ. 84): «*λέγω, λέω, ὑπάγω, ὑπάω, φάγω, φάω* κτλ. οὕτως οἱ παλαιοὶ Δωριεῖς, *ὀλίγος, ὀλίος*»· πρβλ. 301 (σ. 20) «*φάτνη* ὑποκορ. *φατνίον*, τινὲς τῶν ἠπειρωτῶν *παθνί*, οἱ ἄλλοι *παχνί*, δωριεῖς *ὄρνιθα ὄρνιχα*».

Ωστόσο, πάμπολλες είναι οι per se αναφορές στα νεοελληνικά ιδιώματα διαφόρων περιοχών, όπως ενδεικτικά, από το τετράδιο 301, η Ήπειρος και ειδικότερα τα Γιάννενα (*τζουρομαλλίζω,* Ἰωαν. τίλλομαι, τιλλομαλλίζω), η Ζάκυνθος (π.χ. «*ῥαφταρεῖο, πραγματευταρεῖο, τζαγκαρεῖο*, κτλ. τὰ ἐπὶ ἡμῶν *πραγματευτάρικο, τζαγκάρικο, ῥαφτάρικο* κτλ.»· «*Γλυκοπιασμένος*, Ζακύνθ. ὁ ἀδύνατος καὶ ὅμοιος ἐκείνου τὸν ὁποῖον πιάνει τὸ γλυκύ»· «*ἐξελέχομαι* (ἐξελέγχομαι) Ζακύνθ. ὑβρίζομαι μέ τινα <,> μοιράζω λόγια»), το Μεσολόγγι (*ἐρχέντονε* αντί *ἐρχόντονε, ἔρχονταν*), η Πελοπόννησος («*τζυκλία* τά. Πελοπον. οἱονεὶ *κυκλία τά.* τὰ παρ' ἡμῖν *κυκλίδια.* δέματα ἀπὸ ῥάμματα ψιλία. κούκλαι αἱ.· *μεθοσκολῶ,* ἢ *μεθοσχολῶ,* Πελοπον. ἀντὶ τοῦ ἡμετέρου *μεθοκοπῶ.* οἱονεὶ σχολάζω περὶ τὴν μέθην, ὡς τὸ ἄλλο, κοπιάζω περὶ τὴν μέθην»), η Χίος (*ἐριννός, ὁ* (ἐρινεός) ἀγριόσυκον Χῖοι· *ἀγέλωπας,* βρώμη (φυτόν) Χῖοι (αἰγίλωψ)· *ἐρίφι,* κατζίκι, Χῖοι)· από το τετράδιο 303, η Κέρκυρα (*φίλαινα,* που χρησιμοποιείται ως «φιλοφρονητικόν» αντί του Ἑβραία, «τὸ ὁποῖον εἶναι ὁπωσοῦν καταφρονητικόν. οὕτως καὶ εἰς Ἰωάννινα κράζουν τοὺς Ἑβραίους διὰ τὸν αὐτὸν λόγον *γείτονα*»), ενώ δεν λείπουν και οι συγκριτικές αναφορές: π.χ. (τετράδιο 303,

φ. 5r) «*πλίνθος ὁ.* ἑλλ. *ἡ πλίνθος* (εἰς Ζάκυνθος *ἡ πλίνθα,* εἰς ἤπειρον *τὸ πλινθάριον,* καὶ τὸ *πλινθίον*) ἀρσενικῶς οἱ Χῖοι».

Πέραν των διαλεκτισμών και ιδιωματισμών, ένα ακόμη πεδίο που εμφανίζει έντονο λεξικολογικό ενδιαφέρον στα υπό εξέταση τετράδια είναι τα δάνεια της Ελληνικής στο πλαίσιο της γλωσσικής επαφής. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι παρατίθενται δάνεια τόσο καθημερινού λεξιλογίου, π.χ. από τη «σλαβική» (*ὀβορὸς* «αὐλὴ» / *βέρα* «πόλις» σλαβ. *vera* (τοῦ ἔδωκα *βέραν*) / *τζίμοβα,* σλαβ. *Zimo* χειμών / *Ζαβόρι* σλαβ. *Ζαβόν.* πύλη (derlent), *σαδοβίτζα.* σλαβ. *sada* κῆπος), όσο και «απαιτητικού» λεξιλογίου, όπως είναι οι μακροσκελείς λίστες νομικών και διοικητικών λατινισμών (βλ. εικ. 7), πρακτική που προφανώς συνδεέται με τις μελέτες του Φιλητά για τη σύνταξη της Λατινικής γραμματικής του και έχει ως πηγή το γλωσσάριο του Du Cange *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis* (1688). Π.χ. από το τετράδιο 302, φφ. 1v-2v:

(17)
composition ἰσασμός Duc. app. λ. ἰσασμός / tribunal ἢ corte d' appello ἔκκλησις τοῦ δικαστηρίου app. λ. ἔκκλησις / donatore προεισαγωγεὺς app. λ. δηλήτωρ / natalis Giovine natalizio τὰ γενέτα, τὰ γενέθλια / lemma, λῆμμα τὸ τοῦ ἐπιγράμματος, βιβλίον ἐπιγραφόμενον ὡς ἐξαγγελτικὸν τῆς περιεχομένης ὑποθέσεως titulus / tergiversatio, φυγοδικία. Ducang. λ. φυγοδικία / ministero ὑπουργία, Ducang. λ. ὑπουργίς.

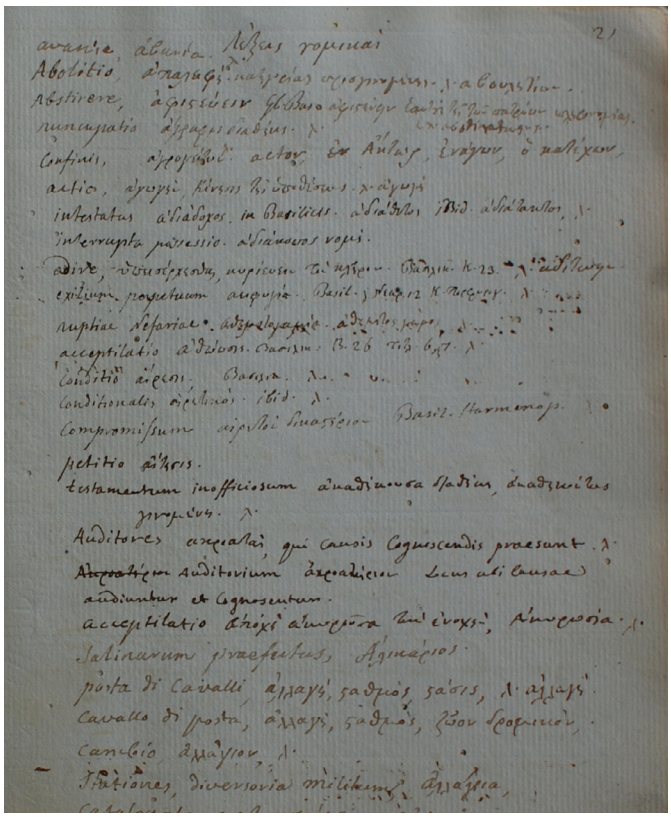

Εικ. 6: Λατινική νομική ορολογία [τετράδιο 335, σ. 21]

Ενδεχομένως, εδώ αντικατοπτρίζεται και μια προσπάθεια του Φιλητά να συμβάλει στον εμπλουτισμό της επιστημονικής ορολογίας, πεδίο στο οποίο η νέα ελληνική εμφάνιζε σημαντικές ελλείψεις, τις οποίες προσπάθησαν συστηματικά να καλύψουν εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού,[66] άλλοτε προσφεύγοντας στην αρχαΐζουσα, όπως ο Ευγένιος Βούλγαρης (π.χ. *Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανισθείσα,* 1766) και ο Νικηφόρος Θεοτόκης (π.χ. *Στοιχεία φυσικής εκ νεωτέρων συνερανισθέντα,* 1766-1767), και άλλοτε προκρίνοντας *το απλούν ύφος*, όπως ο Ιώσηπος Μοισιόδακας (*Ηθική Φιλοσοφία,* 1761), αλλά και ο Ρήγας Βελεστινλής (*Φυσικής απάνθισμα,* 1790).

Από τα τετράδια δεν λείπουν και τα ειδικά λεξιλόγια επαγγελμάτων, όπως μαρτυρεί το παρατιθέμενο απόσπασμα από το τετράδιο 301 (σ. 78), όπου καταγράφονται ναυτικοί όροι:

(18)
Λέξεις Ναυτικαί. Ειδικά λεξιλόγια

ἀλεύω (ἁλιεύω). λευκαδ.
τεσσαροχάλι (σίδηρον τετραγλώχινον)
ἁρπάγι (ἐργαλεῖον ὡς τζιγγέλι, καμάκι μὲ γάντζον μὲ τὸ ὁποῖον εὐγάζουν τὰ γαϊδαροπόδια).
ῥιπίζω, σκορπίζω, ὡς ῥιπίζω τὸν καπνόν
πλωρίζω· βάλλω πλώρην

Επίσης, τα υπό εξέταση τετράδια περιέχουν λογοτεχνικό λεξιλόγιο (λ.χ. *ἀγγελοκάμωτος, φυλαχτάρι, μαυρομελανιασμένος*), πάλι εντεταγμένο στο συγκείμενό του, καθώς ανθολογούνται τα σχετικά αποσπάσματα από δημώδη κείμενα. Ενδεικτική είναι η σταχυολόγηση λέξεων από τη συλλογή του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου.[67] Ο Φιλητάς, μάλιστα, σε κάποια σημεία διορθώνει επί το λογιότερο το κείμενο του Ζαμπέλιου (στο παράθεμα: Ζ). Π.χ. από το τετράδιο 302 (φ. 14v):

(19) Μαυρομελανιασμένος

ὁ ἥλιος βγαίνει κόκκινος μαυρομελανιασμένος
κ' οἱ κλέφτες τὸν ἀγνάντευαν καὶ τὸν συχνορωτοῦσαν.
ἥλιε (Ζ: *ἥλιε μ'*)*, τί βγῆκες κόκκινος, μαυρομελανιασμένος*
παιδιὰ σὰν μ' ἐρωτήσετε νὰ σᾶς τὸ μαρτυρήσω
ἐψὲς οὔτ' (Ζ: *ὀντ'*) *ἐβασίλεψα κ' οὔτ'* (Ζ: *ὀντ'*) *ἔγυρα* (Ζ: *ἔγειρα*) *τὴν πλάτη* (Ζ: *τη ράχη*)
ἀγνάντεψα τὰ Τρίκκαλα, κ' ἀνάμεσα τὰ χάσια
ἄκουσα μαῦρα κλάμματα, γυναίκια μυρολόγια·
πῶς κλαῖν οἱ Καπιτάνισσαις (Καπετάνισσες) γιὰ τοὺς Καπιταναίους (Ζ: *Καπεταναίους*)
πῶς κλαῖει ἡ μαῦρη Κώσταινα τὸν δόλιο της τὸν ἄνδρα (άντρα)

Εκτός από τα μεμονωμένα λεξήματα, στο πεδίο του απλού, ανεπιτήδευτου λαϊκού

λόγου ο Φιλητάς καταγράφει συστηματικά και φρασεολογισμούς. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία στα υπό εξέταση τετράδια εγκατεσπαρμένων παροιμιών, τις οποίες και ο Κοραής θεωρούσε χρήσιμη πηγή προσέγγισης και μελέτης της απλής γλώσσας και λογοτεχνίας. Έχει σωθεί, μάλιστα, όπως αναφέρει ο Α. Κατσιγιάννης,[68] χειρόγραφό του τιτλοφορημένο «Παροιμίαι συλλεγείσαι εν Ζακύνθω. Εξ αντιγράφου», στο οποίο έχουν αντιγραφεί ορισμένες παροιμίες από τη συλλογή του Αντώνιου Κομούτου, πρίγκιπα του Ιονίου Κράτους, του 1820, που είχε εκδοθεί στη Ζάκυνθο·[69] Π.χ. στο τετράδιο 302 ανθολογούνται, μεταξύ άλλων, οι εξής παροιμίες:

(20)
παροιμία ἀπὸ κλέπτην κλέψας (γρ. κλέψε) καὶ κρίμαν οὐκ ἔχεις· ἢ κλέψον τοῦ κλέπτου καὶ πάντως κρίμαν οὐκ ἔχεις Duc. app. λ. κρίμα
Παροιμία, ὦδε μένω γἀλλοῦ φουρνίζω, φουρνίζω
Παροιμία ὁποῦναι ἀπέξω τοῦ χοροῦ πολλὰ τραγούδια ξέρει. λ. τραγοῦδι
Παροιμία σαλοὺς καὶ ἐξέχους ὁ θεὸς μὴ κρίνῃ. ἀπὸ σαλῶν καὶ μεθυσμένων νὰ μάθῃς τὴν ἀλήθεια λ. Σαλός
[…]
Παροιμία ὁ θεὸς κατὰ τὰ ῥοῦχα μερίζει καὶ τὴν χρυάδα λ. ροῦχον
Παροιμία ὁ καιρὸς κ’ τὰ ἄχυρα ῥιμάζουν τὰς ἀχλάδες λ. ῥιμάζειν
Παροιμία λείπει ὁ Μάρτιος ἀπὸ τὴν σαρακοστήν.
ὁ καιρὸς κ’ τὰ ἄχυρα ῥιμάζουν τὰς ἀχλάδες.

4. Συζήτηση-συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε μια πρώτη, διερευνητική γλωσσολογική ανάγνωση των τετραδίων του Χριστόφορου Φιλητά που απόκεινται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Αναμφίβολα τα ανέκδοτα αυτά τετράδια προσφέρουν ένα πλουσιότατο και εξαιρετικά ενδιαφέρον από γλωσσολογική άποψη υλικό, που καλύπτει όλα τα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης (φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, λεξιλόγιο), αλλά και είναι αντιπροσωπευτικό διαφορετικών επιπέδων ύφους [registers], που κυμαίνονται από το καθημερινό-οικείο-λαϊκό, μέχρι το απαιτητικό-επίσημο ή και επιστημονικό, διοικητικό ή και λογοτεχνικό.

Αισθητή γίνεται στον γλωσσολόγο μελετητή η διαρκής παλινδρόμηση του Ηπειρώτη λογίου ανάμεσα στο στατικό λεξιλόγιο, την «υψηλή» ποικιλία που εντοπίζει στα κείμενα της εποχής και που καταγράφει με ευλάβεια, υπακούοντας και στο γλωσσικό πρόγραμμα του Κοραή, και στο δυναμικό λεξιλόγιο, στους τύπους της προφορικής ομιλουμένης που συναντά γύρω του και που προκαλούν το ενδιαφέρον του. Έτσι, κατά την άποψή μας, παρά την αναμφίβολη επιρροή του Κοραή στις γλωσσικές του απόψεις, όπως προκύπτει από την εφαρμογή της μεθόδου της λεξιθηρίας, από τις διορθωτικές παρεμβάσεις, αλλά και ευρύτερα από τη συστηματική και συνεπή προσπάθεια για γλωσσική τεκμηρίωση και συστηματοποίηση της νεοελληνικής γραμματείας –και δη της δημώδους– σε ένα αυστηρό γραμματολογικό πλαίσιο,[70] ο Φιλητάς δεν προσκολλάται εμμονικά στα διδάγματα του Χιώτη λογίου. Αντίθετα, αναδεικνύεται αρκετά μετριοπαθής, όπως ο καρδιακός του φίλος Κωνστα-

ντίνος Ασώπιος,[71] και προοδευτικός, καθώς η «κοινή» της εποχής στις διάφορες ποικιλίες της –και τις δημώδεις/λαϊκές– βρίσκει δυναμικά τη θέση της (άρα και την αποδοχή του) στις σημειώσεις του. Αν και η στάση του Φιλητά απέναντι στη «χαμηλή» γλωσσική ποικιλία δεν προκύπτει ρητά από τα γραφόμενά του ή τα πραγματολογικά περιστατικά της ζωής του, καθώς ο ίδιος δεν πήρε ενεργό μέρος στη γλωσσική διαμάχη της περιόδου,[72] ολόκληρα σχεδόν τετράδια είναι αφιερωμένα στη νεοελληνική μορφολογία και το λεξιλόγιο σε όλη τη γεωγραφική και υφολογική ποικιλομορφία τους, καθιστώντας τα υπό εξέταση τετράδια ένα χειρόγραφο αποθετήριο της γλωσσικής ποικιλότητας της εποχής, με συνύπαρξη διαφορετικών γλωσσικών στρωμάτων: λέξεις της ΑΕ και των διαλέκτων της, της λογίας γραφομένης αλλά και της δημώδους παράδοσης, κοινολεκτικοί τύποι και διαλεκτισμοί συνθέτουν ένα πολυφωνικό γλωσσικό μωσαϊκό.

Ακόμη περισσότερο, ο Φιλητάς δεν περιορίζεται στη στεγνή και αποπλαισιωμένη καταγραφή τυπικού και λεξιλογίου, αλλά επιλέγει και παραθέτει συγκεκριμένα –συντομότερα ή εκτενέστερα– αποσπάσματα από κείμενα (αρχαία, μεσαιωνικά ή νεοελληνικά, λόγια και δημώδη), στα οποία η κάθε υπό εξέταση λέξη εμφανίζεται στα συμφραζόμενά της – πρακτική που υιοθετείται και στη σύγχρονη Λεξικογραφία και τη Γλωσσολογία Σωμάτων Κειμένων (Key Word In Context–KWIC). Τα κείμενα που αξιοποιούσε εναρμονίζονταν με τα διδάγματα του Διαφωτισμού και προέρχονταν από ένα ευρύ φάσμα πηγών, που κυμαινόταν από την αρχαιοελληνική γραμματεία (π.χ. τετράδιο 301, σ. 43: *Προμηθεὺς Δεσμώτης*)[73] μέχρι τις δημώδεις μυθιστορίες (τετράδιο 303, φ. 27r, όπου παρατίθενται *Γραμματικαὶ συντάξεις ἐκ τοῦ Ἀπολλωνίου* και σχολιάζονται ιδιαιτερότητες όπως η αντεστραμμένη εκφορά του περιφραστικού μέλλοντα *ἀκούσῃ θέλετε·* πρβλ. τετράδιο 303, φ. 50r, όπου ανθολογούνται *γλῶσσαι* από την *Ἱστορία τοῦ Ἡμπερίου,* όπως είναι το ρ. *ἀποκρατῶ* («κρατῶ ἔχω μ' ἔγνοιαν, φυλάττω, τὸ παιδί») και τον λαϊκό λόγο (βλ. παροιμίες).

Η στροφή του Ηπειρώτη λογίου προς το ζωντανό προφορικό υλικό της εποχής του, ο πλούτος των κειμένων που παραθέτει για την τεκμηρίωση των υπό σχολιασμό λεξημάτων, σε συνδυασμό με την ευρεία βιβλιογραφική του ενημέρωση σε ό,τι αφορά τα διαθέσιμα στην εποχή του μεταγλωσσικά εγχειρίδια αναμφίβολα συνδέονται με την ιδιότητα του Φιλητά ως διδασκάλου που κινείται σε ένα πολύ πιο δυναμικό γλωσσικό περιβάλλον από τον Κοραή, ο οποίος προσεγγίζει από γραφείου τα κείμενα. Αυτή κατά τη γνώμη μας είναι και η ειδοποιός διαφορά των δύο, καθώς οι μακροσκελείς και αναλυτικές λίστες λέξεων και οι σημειώσεις του Φιλητά φαίνεται να αποτελούν το «πρόπλασμα» για τη δημιουργία ασκήσεων και εκπαιδευτικού υλικού για τις διδακτικές του προσεγγίσεις. Προς την ίδια κατεύθυνση θεωρούμε ότι κατατείνει και η προσπάθεια συγκρότησης «σχολικής» –ας μας επιτραπεί ο όρος– γραμματικής, η οποία αποθησαυρίζει τον πλούτο του λαϊκού λόγου της εποχής του, καλύπτοντας τη σχετική έλλειψη στην εποχή του μεταγλωσσικών εγχειριδίων αναφοράς για την εκμάθηση και διδασκαλία της ομιλουμένης. Ακόμη περισσότερο, η γλωσσολογική του εργασία φαίνεται να τροφοδοτεί το διδακτικό του όραμα για μια γλωσσική διδασκαλία διαθεματική (language across the curriculum) –παρατήρηση που ενδυναμώνεται από το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για τη γλωσσοδιδακτική,[74] με την έγνοια της διατήρησης της μητρικής ελληνικής γλώσσας των αποδήμων να τον απασχολεί έντονα.

Η συγκριτική ανάγνωση του υλικού των υπό εξέταση τετραδίων με τις δύο εκθέσεις που ανέδειξε η Κατσιαρδή-Hering (1989), οι οποίες εκφράζουν τις προγραμματικές διδακτικές του θέσεις για τη γλωσσική διδασκαλία των Ελλήνων της διασποράς, συνομιλούν και αλληλοσυμπληρώνονται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, αποδεικνύοντας ότι δεν επρόκειτο για κενές δηλώσεις, αλλά για επεξεργασμένες διδακτικές προτάσεις, απόρροια εμβριθούς μελέτης αλλά και γνήσιας αγωνίας για τη γλωσσική και εν γένει παιδεία των ομογενών.

Γι' αυτό και παραφράζοντας τον τίτλο του συνεδρίου, θα μπορούσαμε να πούμε παιγνιωδώς ότι, μελετώντας τα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά, βρισκόμαστε όχι μόνο στο γραφείο ενός λογίου, αλλά και στην τάξη ενός δασκάλου.

Σε κάθε περίπτωση, η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί μια πρώτη απόπειρα γλωσσολογικής διερεύνησης των αποκείμενων στη Βιβλιοθήκη της Βουλής χειρόγραφων τετραδίων του Φιλητά. Προκειμένου να εξαχθούν συνολικότερα και ασφαλέστερα συμπεράσματα, απαραίτητη είναι μια πιο συστηματική και συγκριτική εξέτασή τους σε σχέση με το διαθέσιμο και σε άλλους φορείς υλικό (ΓΑΚ, Εθνική Βιβλιοθήκη, Αρχαιολογική Εταιρεία).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σύμφωνα με την ορολογία του D. Baggioni, *Langues et nations en Europe,* Παρίσι 1997.
2. Βλ. W. Safran, «Nationalism», στο: J. Fishman (επιμ.), *Handbook of Language and Ethnic Identity,* N. Υόρκη 1999, σ. 82.
3. Βλ. σχετικά S. Auroux, *La révolution technologique de la grammatisation*, Λιέγη 1994 και A.-M. Thiesse, *La Création des identitités nationales. Europe, XVIIIe-XXe siècle*, Παρίσι 1999, σ. 69.
4. Με την εμφάνιση του πνευματικού κινήματος του Ουμανισμού, το μονοπώλιο της λατινικής καταρχήν κλονίστηκε από τη θριαμβική είσοδο στον χώρο των studia humanitatis της ελληνικής στα τέλη του 14ου αι. και της εβραϊκής έναν αιώνα αργότερα, βλ. σχετικά K. W. Percival, «La connaissance des langues du monde», στο: S. Auroux (επιμ.), *Histoire des idées linguistiques*, Λιέγη 1992, τ. 2, σ. 226-228.
5. Στη μόνη διαθέσιμη αδρομερή περιοδολόγηση με αμιγώς ενδογλωσσικά κριτήρια, δηλαδή με βάση μια σειρά από αλλαγές που επισυνέβησαν στα διάφορα επίπεδα της ελληνικής, η περίοδος 1500-1700 έχει θεωρηθεί ότι αντιστοιχεί στην «πρώιμη νεοελληνική» φάση της γλώσσας, βλ. σχετικά D. Holton & I. Manolessou, «Medieval and Modern Greek language», στο: E. Bakker (επιμ.), *A Companion to the Ancient Greek language*, Chester/Malden, MA 2010, σ. 539-563.
6. Βλ. σχετικά Ε. Καραντζόλα, «*Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης*: τα όρια της γραμματικής παράδοσης», *Σύγχρονα Θέματα* 66 (1-3/1998), 58-63.
7. Για παράδειγμα, του J. de Barros (1540) για τα πορτογαλικά, του S. Speroni (1542) για τα τοσκανικά, του ποιητή J. du Bellay (1549) και του H. Estienne (1579) για τα γαλλικά, βλ. P. Burke, *Languages and Communities in Early Modern Europe,* Κέιμπριτζ 2004, σ. 65.
8. Βλ. σχετικά R. Browning, *Η ελληνική γλώσσα, μεσαιωνική και νέα*, μτφρ. Δ. Σωτηρόπουλος, Αθήνα [4]1988, σ. 141.

9. Βλ. Μ. Μερακλής, «Παναγιώτης Κοδρικάς: Ο πρώτος αντικοραϊστής», στο: Γ. Μπαμπινιώτης (επιμ.), *Το γλωσσικό ζήτημα. Σύγχρονες προσεγγίσεις,* Αθήνα 2011, σ. 126.
10. Βλ. Ε. Καλιτζοπούλου-Παπαγεωργίου, «Αιολοδωρική θεωρία», *ό.π.,* σ. 187.
11. Βλ. Ό. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς. Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας», *Μνήμων* 12 (1989), 9-42.
12. Βλ. Α. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή και πρώιμη νεοελληνική γραμματεία – Χριστόφορος Φιλητάς: πρόδρομος και λησμονημένος, στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Χαρτογραφώντας τη δημώδη λογοτεχνία (12ος-17ος αι.), Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi,* Ηράκλειο 2017, σ. 635-660.
13. Βλ. *ό.π.*, σ. 636. Αντίθετα, ο ίδιος ο Κοραής κρατούσε ιδιαίτερα επιφυλακτική και δύσπιστη στάση απέναντι στον Φιλητά, βλ. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς…», *ό.π.*, σ. 11.
14. Βλ. *Αδαμαντίου Κοραή, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η Αυτοβιογραφία του.* Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1986, τ. 1, σ. 51.
15. Ευχαριστούμε από καρδιάς τον Αλέξανδρο Κατσιγιάννη, τη Στέλλα Κουρμπανά και τον Κωνσταντίνο Χρυσόγελο για την ευγενική παραχώρηση του μεταγραμμένου κειμένου των τετραδίων, γεγονός που διευκόλυνε κατά πολύ την εργασία μας.
16. Βλ. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή…», *ό.π.,* σ. 635.
17. Όπως έχει επισημάνει ο Άλκης Αγγέλου, η χρονολόγηση των τετραδίων μπορεί να πραγματοποιηθεί με την εξέταση της σύγχρονης βιβλιογραφίας που χρησιμοποιεί ο Φιλητάς, για να συντάξει τις μελέτες στα τετράδιά του· έτσι υπολογίζεται εύκολα ένα terminus ante quem. Παράλληλα, η ταύτιση αντιτύπων που περιγράφονται στα τετράδια με τις βιβλιοθήκες του εξωτερικού, στις οποίες αυτά απόκεινται, αποτελεί έναν εξίσου ασφαλή τρόπο για να καθοριστεί ένα terminus ante quem, καθώς μας είναι γνωστό πότε βρισκόταν ο Φιλητάς στην εκάστοτε χώρα. Βλ. σχετικά Ά. Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του Ερωτόκριτου», στο: *Των Φώτων*, Αθήνα ^{2}2000, σ. 331 (πρώτη δημοσίευση της μελέτης στο περιοδικό *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 6 (1953), 145-152).
18. Βλ. *ό.π.*
19. Βλ. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.*
20. Βλ. σχετικά Θ.-Σ. Παυλίδου, *Επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης,* Θεσσαλονίκη 2008.
21. Επίσης, αναφέρεται δώδεκα (12) φορές στα διάφορα αρχαιοελληνικά φύλα ως *οἱ παλαιοί,* π.χ. τετράδιο 302, φ. 32r: «Δωδῶνες. Τινὲς τῶν παλαιῶν ἐκ τῆς Θεσπρωτίας».
22. Σε ό,τι αφορά τη χρήση του όρου ως ταυτοτικού προσδιορισμού, την ίδια περίοδο –και όσο πλησιάζουμε προς την Ελληνική Επανάσταση και την ανάδυση της νεοελληνικής εθνοπολιτιστικής και πολιτικής ταυτότητας–, η χρήση του όρου *Έλληνας* αρχίζει να αυξάνεται, με ταυτόχρονη υποχώρηση των όρων *Γραικός* και *Ρωμηός*. Από την εποχή του Gibbon και του Choiseul Gouffier (γενν. 1752), οι όροι *Έλλην, Γραικός* και *Ρωμηός* «συνοδεύονταν από αξιολογικές κρίσεις που καθόριζαν εν πολλοίς τις ιστοριογραφικές χρήσεις τους», π.χ. για το κατά πόσον οι νεότεροι Έλληνες είναι αντάξιοι του ονόματος των προγόνων τους ή όχι. Βλ. σχετικά Γ. Κουμπουρλής, «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα: Ζητήματα ερμηνείας της ιστορίας του ελληνικού έθνους κατά τη μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον ιστορισμό», στο: Ό. Κατσιαρδή-Hering – Α. Παπαδία-Λάλα – Κ. Νικολάου – Β. Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην – Ρωμηός – Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, Αθήνα 2018, σ. 615-631.
23. Βλ. Τ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση,* Αθήνα 2007, σ. 218, όπως παρατίθεται στο: Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς…», *ό.π.*, σ. 26.

24. Βλ., σχετικά, *ό.π.*, σ. 34.
25. Βλ., σχετικά, *ό.π.*, σ. 37.
26. Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, «Αρχαία ελληνική γλώσσα: Μύθοι και μυθοποίηση», στο: Γ. Χάρης (επιμ.), *Δέκα μύθοι για την ελληνική γλώσσα*, Αθήνα 2001.
27. Βλ. Σ. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος. Οι Δάσκαλοι του Γένους*, Ιωάννινα 1991, σ. 152.
28. Βλ. σχετικά Χάρης *ό.π.*
29. Βλ. J. Siegel, «Koines and Koineization», *Language in Society* 14 (1985), σ. 363.
30. Βλ. σχετικά Browning, *Η ελληνική γλώσσα*, *ό.π.*, σ. 148· πρβλ. Ι. Μανωλέσσου – Δ. Θεοφανοπούλου-Κοντού, «Γραμματικές της Νεότερης Ελληνικής: από τον Νικόλαο Σοφιανό (περ. 1550) έως το Δημήτριο Βενιέρη (1799)», στο: *Το γλωσσικό ζήτημα*, *ό.π.*, σ. 108.
31. Τετράδιο 250, σ. 11.
32. Βλ. Α. Κοραής, *Άτακτα, ήγουν παντοδαπών εις την Αρχαίαν και την Νέαν Ελληνικήν γλώσσαν αυτοσχεδίων σημειώσεων, καί τινων άλλων υπομνημάτων, αυτοσχέδιος συναγωγή*, Παρίσι 1832, τ. 4/2, σ. 703.
33. Βλ. σχετικά Ν. Π. Ανδριώτης, *Η γλώσσα της Θράκης. Αντιχάρισμα στον καθηγητή Ν. Π. Ανδριώτη*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 228.
34. Βλ. σχετικά Ν. Π. Ανδριώτης, «Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Ίμβρου», *Αθηνά* 42 (1930), σ. 148.
34. Βλ. σχετικά Γ. Χατζιδάκις, «Βιβλιογραφία», *Αθηνά* 42 (1930), σ. 257.
36. Στο σημείο αυτό εκφράζουμε τις θερμές ευχαριστίες μας στη συνάδελφο γλωσσολόγο και ερευνήτρια Α΄ βαθμίδας του ΚΕΝΔΙ της Ακαδημίας Αθηνών, κ. Γεωργία Κατσούδα, για τη διασταύρωση ετυμολογικών πληροφοριών από το ανέκδοτο Αρχείο του Κέντρου.
37. Σε αντίθεση με την κυρίαρχη άποψη που εμφανίζει τον Κοραή να τηρεί μια απόλυτα επικριτική στάση απέναντι στη δημώδη και την κρητική λογοτεχνία, όπως υπογραμμίζει ο Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή…», *ό.π.*, σ. 637.
38. Η αντιμετώπιση της διαχρονικής γλωσσικής αλλαγής ως παρακμής και φθοράς, και όχι ως καθολικής, φυσικής εξελικτικής τάσης των γλωσσικών συστημάτων, είναι χαρακτηριστική του 18ου-19ου αι. γενικότερα στην Ευρώπη, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη κινημάτων καθαρισμού (purism) και την επιβολή ρυθμιστικών προσεγγίσεων της γλωσσικής χρήσης. Βλ. σχετικά J. Aitchison, *Language Change: Progress or Decay?*, Κέιμπριτζ [4]2013, σ. 9 κ.ε.
39. Βλ. *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, *ό.π.*, σ. 152.
40. Βλ. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.*, σ. 40.
41. Για τους όρους *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός*, βλ. Ό. Κατσιαρδή-Hering, «*Έλλην, Γραικός, Ρωμηός*: από το πολυεθνικό στο εθνικό», στο: *Έλλην — Ρωμηός — Γραικός*, *ό.π.*, σ. 24-25.
42. Βλ. *Βάτραχοι*, στ. 303-304*: ἔξεστί θ' ὥσπερ Ἡγέλοχος ἡμῖν λέγειν· «ἐκ κυμάτων γὰρ αὖθις αὖ γαλήν' ὁρῶ».*
43. Βλ. σχετικά G. Horrocks, *Ελληνικά: Η ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*, μτφρ. Μ. Σταύρου, Αθήνα 2010, σ. 160.
44. Ομιλία Α΄, σ. 37.
45. Βλ. σχετικά T. Markopoulos, *The Future in Greek: From Ancient to Medieval*, Οξφόρδη 2009.
46. Θεωρητικοί απολογητές της Γενικής Ελλόγου Γραμματικής και της Ιδεολογίας υπήρξαν ο César Chesneau Dumarsais (1676-1756), ο Etienne Bonnot de Condillac (1714-1780), ο Άγγλος James Harris (1708-1780) και ο κατεξοχήν Ιδεολόγος καί θεωρητικός της Γραμματικής Antoine-Louis-Claude Comte Destutt de Tracy (1754-1836), συνιδρυτής του Institut National τής Γαλλίας, που εισάγει τη μελέτη της Γενικής Γραμματικής στις Écoles Centrales (1803) και το έργο του επηρεάζει τους σύγχρονούς του Έλληνες στοχαστές.

47. Βλ. σχετικά M. Foucault, *Les Mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Παρίσι 1966.
48. Παραθέτουμε αντίστοιχη σύσταση του Dumarsais (*Exposition d'une méthode raisonnée pour apprendre la langue latine,* Παρίσι 1722, σ. 35): «Αυτοί που λέγουν ότι όνομα ουσιαστικό είναι η λέξη μπροστά από την οποία μπορούμε να θέσουμε το *ο* ή το *η* δεν δίνουν καθόλου μια ιδέα του βάθους των πραγμάτων και κατά συνέπεια δεν ακολουθούν τη Λογική Γραμματική, σύμφωνα με την οποία θα 'πρεπε να πούμε ότι όνομα ουσιαστικό είναι η λέξη που σημαίνει μια ουσία (substance), ή κάποιο πράγμα που θεωρείται ως υφιστάμενο (subsistant)». Είναι σαφές ότι στο συγκεκριμένο γραμματικό πρότυπο τα σημασιολογικά κριτήρια προκρίνονται των αμιγώς κατανεμητικών [distributive].
49. Ενδεικτικό είναι το παρακάτω παράθεμα: «Όλαι αι γλώσσαι έχουν προτάσεις, υποκείμενα, αντικείμενα [...] Εις ολας τας γλώσσας αι ατελείς λέξεις έχουσιν ή άμεσον ή έμμεσον συμπλήρωμα» (*Ερμής ο Λόγιος* 6 (1816), σ. 90-92). Για την ακρίβεια, χάρη στις μελέτες του Noam Chomsky, και κυρίως στο έργο του *Cartesian Linguistics*, αναβίωσε το ενδιαφέρον για τη Γραμματική του Port Royal. Βλ. σχετικά N. Chosmky, *Cartesian Linguistics. A Chapter in the History of Rational Thought*, N. Υόρκη – Λονδίνο 1966.
50. Χ. Φιλητάς, *Γραμματική της λατινικής γλώσσης συνταχθείσα προς χρήσιν του εν Κέρκυρα Ακαδημιακού Εφηβείου,* Κέρκυρα 1827, σ. VII-VIII.
51. Βλ. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.,* σ. 37 (Ομιλία Α΄).
52. Βλ. Browning, *Η ελληνική γλώσσα*, *ό.π.,* σ. 70.
53. Βλ. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή…», *ό.π.,* σ. 643-644.
54. Εξαίρεση στην παράθεση μορφολογικής ύλης στο συγκεκριμένο τετράδιο αποτελούν οι γεωγραφικές σημειώσεις (φ. 72v) και η σταχυολόγηση παροιμιών από τον Δουκάγγιο (φ. 104v).
55. Η κατηγορία των θηλυκών επαγγελματικών ουσιαστικών περιλαμβάνει ουσιαστικά θηλυκού γένους που αναφέρονται τόσο στη γυναίκα που ασκεί κάποιο επάγγελμα, όσο και στη γυναίκα που χαρακτηρίζεται από κάποια ιδιότητα ή κάποιο αξίωμα, βλ. Α. Ιορδανίδου – Ε. Μάντζαρη, «Τα θηλυκά επαγγελματικά ουσιαστικά: γλωσσική χρήση και τυποποίηση», στο: *Πρακτικά 5ου Συνεδρίου Ελληνικής Γλώσσας και Ορολογίας (13-15/10)*, Λευκωσία 2005, σ. 73.
56. Βλ. σχετικά Browning, *Η ελληνική γλώσσα*, *ό.π.,* σ. 85.
57. Πρβλ. σ. 12 για ισοσύλλαβα με λαϊκούς πληθυντικούς.
58. Βλ. Browning, *Η ελληνική γλώσσα*, *ό.π.,* σ. 107.
59. Πρβλ. τετράδιο 301 (σ. 109) με ουδέτερα σε *-άδι*, λ.χ. *ἐρημάδι, ξεράδι, ὀψιμάδι, πρωϊμάδι, γλυκάδι, ξυνάδι, κοκκινάδι, ἀσπράδι, μαυράδι, κιτρυνάδι, στεγνάδι, μαγνάδι*· μάλιστα, παρατίθεται και σχόλιο για τη χρήση του επιθήματος στο πελοποννησιακό ιδίωμα: «*ἤκουσα Πελοπον. νὰ λέγῃ δι' ἓν μικρὸν παιδί, τὸ πονηράδι τὸ πονηρούτζικον δηλαδή*».
60. Ο Φιλητάς προσφεύγει στην αναλογία, έναν από τους πλέον σημαντικούς ενδογλωσσικούς μηχανισμούς εξομάλυνσης και συμμετρικής τακτοποίησης του γλωσσικού συστήματος (βλ. Ε. Καραντζόλα – Α. Φλιάτουρας, *Γλωσσική αλλαγή*, Αθήνα 2004, σ. 79-95· A. Mc Mahon, *Ιστορική Γλωσσολογία: Η θεωρία της γλωσσικής μεταβολής*, Αθήνα 2005, σ. 110-118), ως ερμηνευτικό κλειδί για παρατηρούμενες γλωσσικές μεταβολές, π.χ. τετράδιο 301 (σ. 43): «*Κρῖμας* κατ' ἀναλογίαν τοῦ *τέρας*».
61. C. Dumarsais, *Exposition d'une méthode..., ό.π.*
62. ΛΚΝ = Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη [Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών], *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής,* Θεσσαλονίκη [7]2007.
63. Βλ. ΛΚΝ, *ό.π.*
64. Βλ. ΛΚΝ, *ό.π.*

65. Βλ. Browning, *Η ελληνική γλώσσα, ό.π.,* σ. 161.
66. Βλ. Μ. Πατινιώτης, *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18ου αιώνα. Αρχές της φυσικής φιλοσοφίας του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη,* Αθήνα 2001.
67. Βλ. σχετικά Σ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος, εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού,* Αθήνα 1852.
68. Βλ. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή…», *ό.π.*, σ. 644-645.
69. Για τη συλλογή αυτή, βλ. Ν. Κονόμος, «Ανέκδοτη συλλογή παροιμιών του Αντ. Κομούτου», *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. 3 (1956), αρ. 1-2, 9-22. Πρβλ. και Ν. Κονόμος, *Ηπειρώτες στη Ζάκυνθο*, Ιωάννινα 1964, σ. 44.
70. Πρβλ. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή…», *ό.π.*, σ. 648.
71. Βλ. σχετικά Browning, *Η ελληνική γλώσσα, ό.π.,* σ. 146.
72. Οι όποιες ενδείξεις για εμπλοκή του είναι έμμεσες. Για παράδειγμα, σε ό,τι αφορά τη σχέση του με τους κύκλους του πρώιμου δημοτικισμού, η Κατσιαρδή («Χριστόφορος Φιλητάς», *ό.π.*) αναφέρει ότι στο ενεργητικό του καταγράφεται η παλαιότερη προσπάθεια να τυπωθεί στην Τεργέστη η *Δοκιμί γραμματικίς τις γλόσας μας* του Γεωργίου Καλαρά (1815), προσπάθεια που προσέκρουσε στην κοινοτική αντίδραση. Αυτή είναι και η μόνη γνωστή πρωτοβουλία που θα μπορούσε να συσχετίσει τον Φιλητά με τους υποστηρικτές της λαϊκής γλώσσας. Αντιστοίχως, αν και το 1818, κατά την πρώτη διαμονή του στο Παρίσι, είχε αποδεχθεί πρόσκληση του Κοδρικά, σταδιακά αποστασιοποιήθηκε από αυτόν, όταν κατάλαβε ότι τους χώριζαν βασικές αντιθέσεις στην αντιμετώπιση των γλωσσικών και άλλων θεμάτων, όπως θα εξομολογηθεί αργότερα (1820) στον φίλο του Ασώπιο. Βλ. σχετικά Κ. Α. Διαμάντης, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», *Ηπειρωτική Εστία* 10 (1961), σ. 890.
73. Βασικό εγχειρίδιο αναφοράς του για την επιλογή κειμένων ήταν η «Συλλογή του Ιακόπ». Πρόκειται για το *Elementarbuch der griechischen Sprache für Anfänger* του Γερμανού φιλολόγου Friedrich Jacobs, που εξέδωσε στα ελληνικά ο Θ. Φαρμακίδης με τίτλο *Στοιχεία της ελληνικής γλώσσης* (1815-1818).
74. Και σε ό,τι αφορά τη διδακτική μεθοδολογία ο Φιλητάς είναι ενημερωμένος για τα σχετικά επιστημονικά πορίσματα της εποχής του, καθώς τάσσεται υπέρ της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, της «αμοιβαίας» λεγομένης, η οποία «και διάλληλος είναι εν ταυτώ και σύνολος και πλέον απλή και δραστήριος» (Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς», Ομιλία Α΄, σ. 36). Και σε αυτό το σημείο έκδηλη είναι η επιρροή του Κοραή, καθώς η αλληλοδιδακτική υποστηρίζεται ενθέρμως ήδη στο πρώτο φύλλο του *Λόγιου Ερμή* ως η ενδεδειγμένη γλωσσοδιδακτική μεθοδολογία (βλ. άρθρο ανωνύμου σε συνέχειες με τίτλο «Παιδαγωγική», *Ερμής ο Λόγιος* 6 (1816), σ. 3-9, 17-21, 33-43 & 113-124).

Η μουσική στην και περί την Ιόνιο Ακαδημία κατά την περίοδο δράσης του Χριστόφορου Φιλητά

Κώστας Καρδάμης

Η έστω χρονικά ασυνεχής, αλλά σε κάθε περίπτωση μακρόχρονη, παραμονή και δραστηριότητα του Χριστόφορου Φιλητά στην Κέρκυρα, η οποία επισφραγίστηκε με την απόδοση της Ιονικής ιθαγένειας το 1832,[1] συμπίπτει με την τρόπον τινά «χρυσή εποχή» της μουσικής στο νησί. Μάλιστα, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο τέθηκαν σε πρακτικό επίπεδο τα ζητήματα που θα αποτελούσαν για πάρα πολλές δεκαετίες στοιχεία αισθητικής και ιδεολογικής τριβής για την εν Ελλάδι τέχνη των ήχων, και τα οποία αφορούσαν, μεταξύ άλλων, τόσο τον μελωδικό, μορφολογικό και αρμονικό χαρακτήρα της μουσικής, όσο και την πρέπουσα γλώσσα των φωνητικών συνθέσεων. Οι ζυμώσεις αυτές σε πρακτικό επίπεδο λάμβαναν χώρα εκτός της Ιονίου Ακαδημίας, μιας και το ίδρυμα δεν διέθετε μουσική σχολή κατά τα πρότυπα μιας μουσικής ακαδημίας, πράγμα άλλωστε αναμενόμενο, αφού οι οργανωμένες μουσικές σπουδές δεν είχαν την εποχή του Guilford στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση θέση παρόμοια με τη σημερινή. Και στα τετράδια του Φιλητά η παρουσία της μουσικής είναι περιορισμένη και εύλογα συνδεδεμένη με τις φιλολογικές αναζητήσεις του, τόσο στη λατινική όσο και στην αρχαιοελληνική γραμματεία (π.χ. Αριστοτέλης). Ωστόσο, η παρουσία της επιστήμης και εν μέρει της τέχνης των ήχων ήταν σαφής και στον χώρο της Ακαδημίας.

Πράγματι, ο Guilford υποστήριξε με ιδιαίτερη ζέση την ένταξη του μαθήματος της μουσικής, ιδιαίτερα της εκκλησιαστικής, στην Ακαδημία. Η πρόθεση αυτή έφερε από νωρίς στο προσκήνιο των σχεδιασμών του έναν συντοπίτη και συνομήλικο του Φιλητά, τον εξ Ιωαννίνων ορμώμενο διάκονο, Ιωάννη Αριστείδη (περ. 1786-1828).[2] Αυτός το 1819, όντας ήδη γνώστης και των «τριών τεχνοτροπιών» της Ορθόδοξης ψαλτικής,[3] βρέθηκε επίσης στη Νάπολη διδασκόμενος εκεί τη λεγόμενη «ευρωπαϊκή μουσική» με έξοδα του Βρετανού ευπατρίδη.[4] Έτσι, ο Ιωαννίτης ιερωμένος αποτέλεσε το 1824 τον πρώτο δάσκαλο μουσικής σε ελληνικό ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα.

Ο Αριστείδης καταρτίστηκε όμως ήδη από το 1820 και στην «αρχαιολογία» (γρ. «αρχαιοελληνική γραμματεία»), γεγονός που τον φέρνει ακόμη πιο κοντά στις αναζητήσεις του επίσης Ηπειρώτη Φιλητά. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι το όνομα του Αριστείδη συμπεριλαμβανόταν, μαζί με εκείνα του Φιλητά, του Κωνσταντίνου Ασώπιου και άλλων σημαντικών διδασκάλων, στους πρώιμους καταλόγους των προτεινόμενων από τον Guilford καθηγητών όταν ακόμα προγραμματιζόταν η εγκατάσταση της Ακαδημίας στην Ιθάκη.[5] Εξίσου γνωστές ήταν τότε και οι σκέψεις του Guilford για τη

θέση της μουσικής στο ακαδημαϊκό πρόγραμμα, η οποία στο αρχικό αυτό στάδιο φαίνεται να μην ήταν περιορισμένη αποκλειστικά στην εκκλησιαστική (αφού γίνεται λόγος γενικά σε «musica») ή σε κάποια συγκεκριμένη σχολή της Ακαδημίας.

Η μουσική εντάχθηκε τελικά στο πρόγραμμα σπουδών της Ιονίου Ακαδημίας, αρχικά στη Θεολογική σχολή (1824-1825) και τελικά στη Φιλοσοφική (1825-1828). Προκρίθηκε, όμως, η διδασκαλία της Ορθόδοξης λειτουργικής μουσικής (τόσο στο επτανησιακό όσο και στο κωνσταντινουπολίτικο ιδίωμα), ενώ η διδασκαλία της κοσμικής «ευρωπαϊκής» μουσικής δρούσε επικουρικά για την ακριβέστερη απόδοση της εκκλησιαστικής. Στοιχεία κοσμικής μουσικής διδάσκονταν και στο Εφηβείο (την προπαρασκευαστική σχολή της Ακαδημίας).[6]

Να σημειωθεί, ότι η διδασκαλία της μουσικής δεν πέρασε απαρατήρητη τον Μάιο του 1825 από τον λόγο του Φιλητά, με την ευκαιρία της λήξεως του ακαδημαϊκού έτους, στον οποίο μάλιστα επισημαίνεται ότι αυτή «σπουδάζεται ευμεθόδως».[7] Άλλωστε, Αριστείδης και Φιλητάς δίδασκαν, ο μεν μουσική και ο δε ελληνική ποίηση και λατινική γλώσσα, και τους ιερωμένους σπουδαστές της Ακαδημίας.[8] Ωστόσο, την επόμενη χρονιά ο Ιωαννίτης φιλόλογος εισηγείτο τη μείωση της διδασκαλίας της μουσικής στο Εφηβείο.[9] Πιθανόν η συγκεκριμένη θέση του Φιλητά να σχετίζεται και με το ευρύτερο κριτικό, αν όχι ανοικτά αντικληρικαλιστικό, πνεύμα του και την καχυποψία του ως προς την στελέχωση της Ακαδημίας από τον Guilford κατεξοχήν με ιερωμένους.[10]

Επιπλέον, το μάθημα της μουσικής στην Ιόνιο Ακαδημία δεν είχε την αναμενόμενη από τον Guilford επιτυχία. Σχεδόν εξ αρχής, λοιπόν, δημιουργήθηκαν οι συνθήκες εκείνες που θα οδηγούσαν πολλούς το αμέσως επόμενο διάστημα στο να θεωρήσουν περιττό τον καθηγητή της μουσικής, περιορίζοντάς τον τελικά στις φιλολογικές ασχολίες του.[11] Ο πρόωρος θάνατος του Ιωάννη Αριστείδη το 1828 ήρθε απλώς να επιβεβαιώσει μια ήδη προδιαγεγραμμένη πορεία. Να σημειωθεί, ωστόσο, ότι η εκκλησιαστική μουσική διδασκόταν, όχι πάντοτε ανέφελα, στο Ιεροσπουδαστήριο.[12]

Πάντως, ο Φιλητάς στα τετράδιά του κάνει ειδική, καίτοι σύντομη, αναφορά στην αμεσότητα της εκκλησιαστικής μουσικής με σαφή φιλολογική στόχευση: «και η εκκλησιαστική μουσική είναι τοιαύτη ήτις διαπέμπει τας λέξεις εις την ακοήν ολοκλήρους. Εκτός τούτου οι κανονάρχαι προλαμβάνουσι την λέξιν».[13] Και προσθέτει τέλος το σημαντικό για τις φιλολογικές αναζητήσεις του: «το μάκρος των ακολουθιών, η λειτουργία όλα συνέβαλον εις την διάσωσιν της προφοράς».

Σε συνέχεια αυτής της άποψης πρέπει να επισημανθεί ότι η διδασκαλία του εκκλησιαστικού μέλους υπήρξε η μία πλευρά της πρώιμης εμφάνισης της μουσικής στην Ιόνιο Ακαδημία. Ήδη το 1824 ο Guilford αποκάλυπτε την πεποίθησή του ότι ο Αριστείδης, όντας ένας έξοχος Έλληνας μελετητής, θα καταπιανόταν «επιτυχώς με την ανακάλυψη της μουσικής των αρχαίων και την προσαρμογή της στη μοντέρνα [χρυσανθινή] μέθοδο».[14] Επίσης, τον Απρίλιο του 1827 ο Guilford γνωστοποίησε την απόφασή του να υποστηρίξει τον Αριστείδη «μέχρι να βρεθεί η ευκαιρία να μεταβεί στην Ελλάδα, μιας και, αφού είναι καλός ερευνητής και μουσικός, είναι πιθανότερο αυτός από οποιονδήποτε άλλο να συγκεντρώσει ό,τι μπορεί να συλλεχθεί σχετικό με την αρχαία ελληνική μουσική, η οποία, τελοσπάντων, ήταν μάλλον πολύ κατώτερη από την σύγχρονη ιταλική».[15] Άλλωστε, μόλις μερικές εβδομάδες ενωρίτερα είχε

επισημάνει στη Γερουσία ότι η έρευνα της μουσικής των Αρχαίων θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον ζήτημα σε ένα ελληνικό πανεπιστήμιο.[16]

Αποκαλύπτεται, λοιπόν, άλλη μια ελπίδα που ο Guilford είχε εναποθέσει στον Αριστείδη πέρα από το καθαρά εκπαιδευτικό έργο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η γνώση από τον Αριστείδη της «ευρωπαϊκής» μουσικής και της Ορθόδοξης ψαλτικής, οι επιδόσεις του στην αρχαιοελληνική γραμματεία και η πιθανή γλωσσομάθειά του ταιριάζουν με τις ποιότητες που έθετε και ο Κοραής το 1815 ως χαρακτηριστικά του «ιδανικού ερευνητή» της «μουσικής ημών».[17] Η έμμεση σχέση με τον Κοραή, καθώς και η στόχευση του Guilford φανερώνουν ότι ο Ιωάννης Αριστείδης είχε αναλάβει να πραγματοποιήσει στη μουσική, τηρουμένων των αναλογιών, την αντίστοιχη εργασία που είχε ξεκινήσει πολύ πιο έγκαιρα ο επίσης κοραϊστής Φιλητάς από φιλολογικής πλευράς.

Το ενδιαφέρον των ανθρώπων της Ιονίου Ακαδημίας για τη μουσική, όμως, δεν σταμάτησε με τον θάνατο του Αριστείδη. Μάλιστα, η ενασχόληση, έστω και από πλευράς θεωρητικής, με τη φύση της εκκλησιαστικής μουσικής και με την αναζήτηση εκείνης της αρχαιότητας μέσω των εξωαστικών τραγουδιών αποτέλεσε μέρος των δραστηριοτήτων του Αυστριακού καθηγητή της Ακαδημίας, Paul Maria Leopold Joss (1790-1860). Ο πολύγλωσσος και πολυπράγμων Αυστριακός έχει καταγραφεί στην ιστορία της Ακαδημίας ως νομικός και αργότερα πρύτανης του ιδρύματος έως το 1854.[18]

Ωστόσο, τον Νοέμβριο του 1824 ο Guilford, προτείνοντας στη Γερουσία τον Joss για τη θέση του βοηθού βιβλιοθηκαρίου,[19] παρέλειπε εντελώς τις όποιες νομικές γνώσεις του Αυστριακού και τον προέβαλλε ως γνώστη «των αρχαίων και νέων ελληνικών, των λατινικών, της γερμανικής, της αγγλικής, της γαλλικής και της ιταλικής»,[20] ενώ λίγο αργότερα ο πολύγλωσσος Αυστριακός θα παρέδιδε στα ελληνικά ακόμη και τα μαθήματα της αγγλικής.[21]

Η ιδιαίτερη γνώση της ελληνικής γλώσσας μαζί με τη διαφαινόμενη ευρυμάθειά του δικαιολογεί την ενασχόληση του Joss με τα εξωαστικά και πατριωτικά ελληνικά τραγούδια και τη συλλογή τους. Με τη μελέτη του ίδιου υλικού είχε ασχοληθεί στο πλαίσιο των δικών του επιστημονικών αναζητήσεων και ο Φιλητάς, ο οποίος μεταξύ 1825 και 1826 σκόπευε μάλιστα να εκδώσει στο Παρίσι τη δική του συλλογή δημοτικών τραγουδιών.[22] Η ιδέα της συλλογή των εξωαστικών τραγουδιών φαίνεται να ήταν εδραιωμένη στον Φιλητά και στον Ασώπιο το 1819, και μάλιστα με ιδιαίτερη δυναμική.[23] Ο Φιλητάς τελικά, αποθαρρυνόμενος το καλοκαίρι του 1826 και από τον Νικόλαο Πίκολο,[24] δεν προχώρησε στη δική του έκδοση, σε αντίθεση με τον Joss, ο οποίος εξέδωσε στο Λονδίνο ακριβώς το 1826 τα *Παραδείγματα ρωμαϊκής ποιητικής*,[25] αφιερωμένα στον λόρδο Guilford. Στον τόμο παρουσιαζόταν μέρος των σχετικών καταγραφών του Joss, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα πριν το 1823. Η συλλογή περιέχει τα διάφορα ελληνικά λαϊκά στιχουργήματα με τις αγγλικές μεταφράσεις τους, αλλά και μία πολύ ενδιαφέρουσα, καίτοι σύντομη, πραγματεία περί μουσικής επικεντρωμένη στη φύση των ελληνικών ασμάτων, σχολιάζοντας παράλληλα και την πιθανή σχέση τους με τα αρχαιοελληνικά. Ωστόσο, στη συλλογή δεν καταγράφονται μελωδίες, παρότι φαίνεται ότι ο Joss είχε στην κατοχή του και μουσικές καταγραφές.[26] Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο Αυστριακός σχεδίαζε να εκδώσει τη

συλλογή από το 1823, αλλά τον πρόλαβε η περίφημη συλλογή του Claude Fauriel. Φιλητάς και Joss φαίνεται ότι εργάζονταν παράλληλα σε κοινό ερευνητικό πεδίο. Παραμένει δε να απαντηθεί εάν ο ένας γνώριζε καταλεπτώς τις δραστηριότητες του άλλου, σε τι κατεύθυνση κινούνταν η συλλογή του Φιλητά[27] και εάν η απόφαση μη δημοσίευσης από τον Φιλητά οφείλεται, εκτός από την έκδοση του Fauriel, και στη δράση του Αυστριακού. Πρέπει, πάντως, να υπογραμμιστεί, ότι ο Φιλητάς λόγω εντοπιότητας βρισκόταν σε προνομιακή θέση σε σχέση με τον Αυστριακό συλλέκτη.

Το ενδιαφέρον του Joss, όμως, για τη μουσική των Ελλήνων, όπως αυτή γινόταν αντιληπτή μέσα από τα μάτια του πρώιμου βορειοευρωπαϊκού Ρομαντισμού, δεν φαίνεται να ήταν συμπτωματικό. Η παρουσίαση το 1846, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της Εταιρείας των Φιλομαθών, εργασίας του σχετικής με την ελληνική εκκλησιαστική μουσική,[28] ενδεχομένως να σημαίνει ότι είχε παρακολουθήσει την πορεία του Αριστείδη και των μαθητών του στην Ακαδημία, καθώς και ότι είχε γνώση των μουσικών νεωτερισμών που είχαν εισαχθεί λίγο νωρίτερα στην ελληνική εκκλησία της γενέθλιάς του Βιέννης. Ο Φιλητάς δεν προκύπτει να ήταν μέλος της εν λόγω Εταιρείας,[29] καίτοι στη δύση της ζωής του θα συμμετείχε στην ιδρυμένη το 1860 Ιόνιο Εταιρεία. Δυστυχώς, το κείμενο της ομιλίας του Joss ακόμη λανθάνει και συνεπώς δεν μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσο οι απόψεις του για τη συγκεκριμένη μουσική συνδέονταν ή όχι με εκείνες του Φιλητά.

Σύγχρονος του Φιλητά στην Ακαδημία και γνωστός του από την περίοδο της Αγγλίας ήταν και ο Ανδρέας Κάλβος, ο οποίος επέστρεψε στην πατρώα του Κέρκυρα το 1826 και έλαβε διδακτορικό τίτλο μαζί με τον Joss το 1827. Ήδη, όμως, το 1819 ευρισκόμενος στο Λονδίνο ο πολυπράγμων Επτανήσιος φαίνεται ότι εργαζόταν να βρει τρόπο, ώστε να εντάξει την ελληνική γλώσσα στο πλαίσιο της έντεχνης μουσικής της εποχής του. Πράγματι ο Κάλβος εξέφραζε τότε τη σκέψη του να «παντρέψει σε μια κοινή σύνθεση την ελληνική ποίηση με την ιταλική μουσική»,[30] ή αλλιώς να μεθοδεύσει τη δημιουργία ελληνόγλωσσων φωνητικών συνθέσεων έντεχνης μουσικής στο δημοφιλέστερο και πλέον αναγνωρίσιμο ευρωπαϊκά μουσικό ιδίωμα, αυτό της γειτονικής των Επτανήσων Ιταλίας.

Δεν είναι γνωστό, εάν η συγκεκριμένη σκέψη του Κάλβου έγινε γνωστή με κάποιον τρόπο στην Κέρκυρα. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι ήδη το 1826 η προβολή της ελληνικής γλώσσας ως εθνικής ήταν στην Κέρκυρα έντονη και είχε βρει διάφορες διεξόδους, ακόμα και στη σκηνή του θεάτρου San Giacomo με φοιτητές της Ιονίου Ακαδημίας να έχουν κεντρικό ρόλο. Τον Ιανουάριο του 1827 ο Νικόλαος Μάντζαρος παρουσίασε στην Κέρκυρα την *Aria Greca*, μια συναυλιακή άρια που χρησιμοποιούσε ελληνικούς στίχους, πιθανώς του Ιταλού πατριώτη και εκπαιδευτικού Vincenzo Nannucci.[31] Χωρίς να μπορεί κανείς να εντοπίσει κάποια άμεση επαφή του Μάντζαρου με τον Κάλβο, είναι απολύτως βέβαιο ότι αμφότεροι διερμήνευσαν το αίτημα των καιρών, δηλαδή ότι η ελληνική γλώσσα ήταν πλέον έτοιμη να προβληθεί και μέσα από τις πρακτικές της έντεχνης μουσικής σύνθεσης. Ο Μάντζαρος, μάλιστα, φέρεται να έχει ξεκινήσει τη μελοποίηση της ελληνικής γλώσσας ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1820, ταυτόχρονα δηλαδή με τις εκπεφρασμένες σκέψεις του Κάλβου. Τόσο ο Κάλβος όσο και ο Μάντζαρος πιθανότατα προέκριναν τη μουσική τεχνοτροπία της Ιταλίας εξαιτίας αφενός της διάδοσής της και αφετέρου του παρόμοιου προσωδιακού

χαρακτήρα των δύο γλωσσών. Κάτι τέτοιο καθιστούσε την ιταλική μουσική τεχνοτροπία ιδανικό όχημα και για τον ελληνικό λόγο. Δεν είναι άσκοπο να επισημανθεί ότι στα τετράδια του Φιλητά γίνεται μια σχετικώς εκτεταμένη αναφορά στις ποιότητες της απαγγελίας και επιχειρείται σύνδεσή τους και με τη μουσική,[32] σύνδεση η οποία στην ουσία αποτελεί τον πυρήνα των σκέψεων τόσο του Κάλβου όσο και του Μάντζαρου.

Το 1827 ο Κάλβος, όπως και ο Φιλητάς νωρίτερα, αναφερόταν στην παρουσία της μουσικής στο πρόγραμμα της Ακαδημίας.[33] Η μουσική, όμως, έκανε αισθητή την παρουσία της και στην περίφημη διαμάχη μεταξύ του Κάλβου και του ιατρού Γεώργιου Θεριανού το 1828, λίγες εβδομάδες πριν την επεισοδιακή λήξη της πρώτης καθηγεσίας του ποιητή στην Ακαδημία. Ο Κάλβος, επικρίνοντας με ειρωνικό τρόπο τις ήδη δημοσιευμένες απόψεις του Θεριανού περί μεγαλοφυΐας και πνεύματος, αναφέρεται και στις τέχνες. Σχετικά με τη μουσική έγραφε: «οι ασχολούμενοι με την μουσικήν στερούνται κανονικής συμπεριφοράς: τω όντι φρονώ ότι οι ύμνοι εν ταις εκκλησίαις του Θεού ψάλλονται, ίνα μετριάσουν την υπερβολικήν αυστηρότητα της ηθικής και ότι το νέον σύστημα αγωγής ορίζει ότι αι νέαι πρέπει να επιδίδονται εις το κλειδοκύμβαλον, την άρπαν, το άσμα, ίνα συμμορφούνται προς τας γυναίκας του θεάτρου!»[34] Η παραπάνω έντονη απάντηση του Κάλβου αποκαλύπτει σαφώς τη θέση του σε σχέση με την ηθική διάσταση της μουσικής, έστω και μέσω της ειρωνικής αντιδιαστολής με το στερεότυπο της ανήθικης συμπεριφοράς των μελοδραματικών αοιδών. Ενδιαφέρον είναι δε ότι και ο Φιλητάς στα τετράδιά του σημειώνει τη διάκριση που κάνει μεταξύ λογικής και μουσικής στα περί ρητορικής ο Διονύσιος Αλικαρνασεύς, ο οποίος αποδίδει έμμεσα στην μεν λογική «ευμέλια και ενρυθμία», στη δε μουσική μόνο «εμμέλια και ευρυθμία».[35]

Οι θεραπευτικές ιδιότητες της μουσικής επίσης απασχόλησαν τον χώρο της Ακαδημίας: Το 1843 στο καθηγητικό προσωπικό της ξεχώριζαν, ανάμεσα σε άλλα, τα ονόματα του Κερκυραίου ιατρού Άγγελου Κογεβίνα (καθηγητή της άρτι επαναδραστηριοποιηθείσας Ιατρικής Σχολής) και του Ιταλού πολιτικού εξόριστου, φυσικού και λόγιου Francesco Orioli (με την ιδιότητα του «Προέδρου της Φιλοσοφικής Σχολής» και συνεπώς προϊσταμένου του Φιλητά),[36] ο οποίος νωρίτερα υπήρξε διευθυντής του Ιωαννίτη φιλολόγου στο Ιόνιο Γυμνάσιο. Κογεβίνας και Orioli είχαν συνεργαστεί δύο χρόνια νωρίτερα, το 1841, σε πειράματα πρακτικής εφαρμογής σε ασθενείς της αμφιλεγόμενης θεραπευτικής μεθόδου του ζωικού μαγνητισμού ή μεσμερισμού. Ο Κογεβίνας και ο Orioli ενέταξαν στα πειράματά τους και τη μουσική, απευθυνόμενοι σε καταξιωμένους Κερκυραίους μουσικούς και σε ικανούς ερασιτέχνες, και κατέγραψαν τα πορίσματα των πειραματικών θεραπειών σε σχετικό πόνημα.[37] Μάλιστα, στα επόμενα χρόνια υπήρξαν αναφορές στο συγκεκριμένο έργο των δύο καθηγητών της Ιονίου Ακαδημίας σε σχετική βιβλιογραφία της εποχής.[38]

Ο επίσης ηπειρωτικής καταγωγής Κερκυραίος φιλόσοφος και μαθητής του Cousin, Πέτρος Βράιλας-Αρμένης, επρόκειτο και αυτός να εντάξει τη μουσική ως αναπόσπαστο τμήμα του αισθητικού συστήματος των Καλών Τεχνών.[39] Το αισθητικό σύστημά του αποτέλεσε και το ζήτημα των καλλολογικών πανεπιστημιακών παραδόσεών του στην Ιόνιο Ακαδημία κατά το 1856, ενώ η μουσική εμφανίζεται το 1862 και στο *Θεωρητικής και πρακτικής φιλοσοφίας στοιχεία*. Να σημειωθεί ότι ο Βράιλας

παρακολουθούσε τις μουσικές διαλέξεις του Μάντζαρου (όπως και ο Μάντζαρος τις φιλοσοφικές διαλέξεις του Βράιλα) και ο φιλόσοφος δεν έκρυβε τις οφειλές του στον μουσουργό.[40]

Αλλά και η βιβλιοθήκη της Ακαδημίας περιείχε βιβλία για τη μουσική που ξέφευγαν από τη συμβατική πρακτική εικόνα της. Ενδεικτικά περιέχονταν σε αυτή το *Dictionaire de musique* του Rousseau, η *Musurgia universalis* του Athanasius Kircher και το περίφημο *Istituzioni armoniche* του Gioseffo Zarlino. Μουσικά βιβλία περιήχε και η βιβλιοθήκη του Guilford με ιστορικό, μαθηματικό, στοχαστικό και αισθητικό περιεχόμενο. Σε αυτά ας προστεθεί ότι ο Φιλητάς σημειώνει με ιδιαίτερο τρόπο στα τετράδιά του τη συμβολή του Guido d'Arezzo στην ονοματολογία της μουσικής κλίμακας, κάτι που δεν πράττει για εκείνη της λεγόμενης βυζαντινής μουσικής.

Τέλος, στο ευρύτερο πλαίσιο του ενδιαφέροντος των ανθρώπων της Ιονίου Ακαδημίας για τη μουσική θα πρέπει να γίνει αναφορά στον καθόλου αμελητέο αριθμό στελεχών του ιδρύματος, οι οποίοι μαθήτευσαν στο πλευρό του Μάντζαρου. Πέρα από τον προαναφερθέντα Francesco Orioli, τις μουσικές παραδόσεις του Κερκυραίου μουσουργού παρακολουθούσαν και ο μαθηματικός Giuseppe Leonelli, ο επίσης μαθηματικός και αστρονόμος Ottavio Mossotti, καθώς και οι νομικοί Girolamo Lancilli, Salvatore Maria Guerra Racchetti και Girolamo Santorio.[41]

Η κερκυραϊκή μουσική δραστηριότητα εκτός Ιονίου Ακαδημίας ήταν συνυφασμένη με την πρακτική πλευρά της μουσικής, χωρίς να λείπουν και οι συζητήσεις και ο στοχασμός περί μουσικής, όπως αποδεικνύει και η περίπτωση του Μάντζαρου.[42] Το κέντρο της μουσικής ζωής του νησιού ήταν το θέατρο San Giacomo, το οποίο κατά τις διαμονές του Φιλητά στο νησί βίωνε μερικές από τις κορυφαίες περιόδους του.[43] Στην πλειάδα έργων του ιταλικού μελοδραματικού ρεπερτορίου προστέθηκαν και συνθέσεις Επτανησίων μουσουργών, αρχικά σύντομες, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1830 και σε σταθερή βάση από το 1840, και στη συνέχεια πλήρη οπερατικά έργα. Ακολουθώντας τις οπερατικές συμβάσεις της εποχής συνθέτες, όπως ο Σπυρίδων Ξύνδας, οι αδελφοί Ιωσήφ και Αντώνιος Λιμπεράλης, ο Δομένικος Παδοβάς και ο Παύλος Καρρέρ παρουσίασαν από τη σκηνή του κερκυραϊκού θεάτρου μεταξύ 1840 και 1867 έργα τους, φαινομενικά αποκλίνοντα, στην πραγματικότητα κινούμενα, μέσα από την ποικιλία τους, προς την ίδια κατεύθυνση. Η κοινή αναφορά τους δεν ήταν παρά ο δημιουργικός ορισμός της δέουσας μορφής της νεοελληνικής μουσικής έκφρασης εντός του διεθνούς μουσικού και ιδεολογικού περιβάλλοντος, στο οποίο κινούνταν ο Ελληνισμός. Και στο ερώτημα αυτό δόθηκαν τότε (και στην ουσία δίδονται μέχρι σήμερα) πολλές απαντήσεις.

Για την περίοδο που μας αφορά εδώ το ερώτημα απαντήθηκε σε πρακτικό επίπεδο με τέσσερις τρόπους. Αρχικά προκρίθηκε η χρήση της ελληνικής, και μάλιστα της δημοτικής γλώσσας, στις φωνητικές συνθέσεις, ανεξαρτήτως του «κοσμοπολίτικου» ύφους της μουσικής υπόκρουσης. Η προαναφερθείσα *Aria Greca* του Μάντζαρου (1827), καθώς και οι πολλαπλές μελοποιήσεις του σολωμικού *Ύμνου εις την Ελευθερίαν* (από το 1829 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1860)[44] αποτελούν τα πλέον προβεβλημένα παραδείγματα σύμπλευσης ελληνικής γλώσσας και «κοσμοπολίτικου» χαρακτήρα μουσικής. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν οι πολυάριθμες άριες, σκηνές και τραγούδια σε ελληνική γλώσσα από μαθητές του Μάντζαρου, καθώς και τα πάμπολλα ελληνό-

φωνα τραγούδια του ίδιου του Κερκυραίου μουσουργού.[45] Όπως, όμως, και ο δάσκαλός τους, έτσι και αυτοί είχαν να αντιμετωπίσουν την απουσία ελληνόφωνων τραγουδιστών στα επτανησιακά θέατρα, μιας και δεν υπήρχε παραγωγική σχολή επαγγελματιών μονωδών στα Επτάνησα. Συνεπώς οι συνθέτες έπρεπε να αρκεστούν στην, συνήθως ολόθερμη καίτοι υστερόβουλη, προθυμία Ιταλών οπερατικών αοιδών να τραγουδήσουν στα ελληνικά.[46] Εναλλακτικά, οι ελληνόφωνες συνθέσεις τους με τη μορφή τραγουδιών έβρισκαν διέξοδο στις ιδιωτικές μουσικές συναντήσεις των Κερκυραίων αστών ή στα αυτοσχέδια χορωδιακά σχήματα που δραστηριοποιούνταν στους δρόμους της πόλης. Άμεση ωφέλεια στη δεύτερη περίπτωση ήταν η εδραίωση ήδη από το 1820 αυτού που σε πολύ νεότερες εποχές ονομάστηκε έντεχνο ελληνικό τραγούδι. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι η πρώτη ελληνόφωνη όπερα, ο *Υποψήφιος* (σε μουσική Σπυρίδωνος Ξύνδα) παρουσιάστηκε τον Σεπτέμβριο του 1867, δύο μήνες μετά τον θάνατο του Φιλητά, με διανομή αντισυμβατική, αφού στους έξι πρωταγωνιστές υπήρχε ένας μόνο γυναικείος ρόλος που ερμηνεύτηκε ξανά από Ιταλίδα τραγουδίστρια.[47]

Δεύτερη, και παράλληλη, απάντηση στο ζήτημα της δέουσας μουσικής της εποχής δόθηκε μέσω των πλοκών των μελοδραμάτων ή της θεματολογίας των τραγουδιών, παρότι η γλώσσα που χρησιμοποιείτο ήταν η ιταλική. Μια ματιά στην εργογραφία των συνθετών της Επτανήσου της εποχής φτάνει για να καταδείξει ότι έφτανε η σύνδεση με την Ελληνική Επανάσταση ή το αρχαιοελληνικό παρελθόν, ώστε μια σύνθεση να θεωρηθεί πρέπουσα για την Ελλάδα, παρά την ξενική γλώσσα. Επρόκειτο για την ενδιάμεση, αναπόδραστη λύση, εξαιτίας της προαναφερθείσας απουσίας ελληνόφωνων μονωδών.

Παράλληλα με τα παραπάνω, από τις αρχές της δεκαετίας του 1840 στα εργαλεία των συνθετών ήρθε να προστεθεί έντονα και η χρήση του εξωαστικού στοιχείου ως δομικού υλικού των μουσικών έργων τους.[48] Μάλιστα, στην εν λόγω δημιουργική τάση θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει μια παραλληλία με τη χρήση της ποικιλόχρωμης δημοτικής γλώσσας στον χώρο της λογοτεχνίας. Σε κάθε περίπτωση, όμως, ήδη από τόσο νωρίς τα Επτάνησα αναζήτησαν δημιουργική μουσική διέξοδο και στο χαρακτηριστικό στοιχείο που η συμβατική ιστορία της μουσικής δέχεται ως κατεξοχήν γνώρισμα των λεγόμενων «εθνικών σχολών», δηλαδή τη χρήση εξωαστικού μουσικού υλικού εντός των εκάστοτε καθιερωμένων μουσικών συνθετικών τεχνοτροπιών. Ο συνδυασμός και των τριών παραπάνω προσεγγίσεων (γλώσσα, θεματολογία, χρήση εξωαστικού μουσικού στοιχείου) χαρακτηρίζει διάφορα έργα του Παύλου Καρρέρ,[49] των αδελφών Λιμπεράλη και του Ξύνδα.[50]

Μια τέταρτη προσέγγιση του ζητήματος της έντεχνης μουσικής του νεότερου Ελληνισμού, η οποία συνέπεσε με την παρουσία του Φιλητά στην Κέρκυρα ήταν και η δημιουργική επίδοση των συνθετών σε διεθνώς παραδεδεγμένες μουσικές φόρμες. Αυτή και μόνο έφτανε, ώστε να θεωρηθεί μια σύνθεση πρέπουσα στο πλαίσιο του Ελληνισμού, αφού γινόταν αποδεκτό ότι με τον τρόπο αυτό αποδεικνυόταν είτε ότι «οι Μούσες επέστρεφαν στην πατρίδα τους» είτε ότι «δεν έφυγαν ποτέ από αυτήν».[51]

Κανείς μπορεί να εντοπίσει σε όλα τα παραπάνω ζητήματα που εμφανίζονται, άμεσα ή έμμεσα, κοινές συνισταμένες με τις επιστημονικές αναζητήσεις του Φιλητά. Και μάλιστα σε ένα πλαίσιο που κυμαίνεται από την κοραϊκή μετακένωση και γλωσσική ανάδειξη έως τον ανερχόμενο μεγαλοϊδεατισμό.

Όλα τα παραπάνω βρήκαν εκφραστική και δημιουργική διέξοδο εντός του νέου μουσικού, συναυλιακού και εκπαιδευτικού ιδρύματος της Κέρκυρας. Πρόκειται για τη Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας, η οποία ιδρύθηκε επισήμως το 1840.[52] Η Φιλαρμονική λειτούργησε ως συναυλιακός οργανισμός για τα μέλη της και ως εκπαιδευτικός οργανισμός για τους μαθητές της. Μάλιστα, έχοντας ενσωματώσει εξ αρχής μαθήματα εγχόρδων, πνευστών, πληκτροφόρων, φωνητικής και πλήρους θεωρητικής κατάρτισης αποτελεί και το παλαιότερο πλήρες μουσικό εκπαιδευτήριο του νεότερου Ελληνισμού. Από την καλλιτεχνική και διοικητική ηγεσία του πέρασαν μορφές που όρισαν σε μεγάλο βαθμό πολλά από τα ζητήματα που παρουσιάστηκαν έως τώρα. Ενδεικτικά να αναφερθούν οι Μάντζαρος, Ξύνδας, αδελφοί Λιμπεράλη, Βράιλας, Παδοβάς, Ανδρέας Μουστοξύδης, Γεώργιος Μαρκοράς κ.ά. Η στόχευση του ιδρύματος ήταν, ως προς το καλλιτεχνικό και κοινωνικό μέρος, ιδιαιτέρως παρεμβατική και έδωσε τη δυνατότητα δημιουργικής έκφρασης όλων των παραπάνω μουσικών προσεγγίσεων.

Ολοκληρώνοντας αυτή την ατελή περιγραφή του μουσικού περιβάλλοντος του Φιλητά θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο Ιωαννίτης δάσκαλος και ερευνητής βρέθηκε στην Κέρκυρα εντός ενός χώρου, όπου πρόσωπα και συνθήκες βρέθηκαν και από μουσικής πλευράς σε άμεση συνάρτηση με τις ανησυχίες του. Είτε εντός είτε εκτός της Ιονίου Ακαδημίας η δυναμική αυτή συντονίστηκε και διασταυρώθηκε, άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα, με την ανάπτυξη και των δικών του δραστηριοτήτων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, φάκελος 100 (12-24/11/1832), σ. 4-5.
2. Για μια απόπειρα συνολικής αποτίμησης της παρουσίας του Ιωάννη Αριστείδη στην Ακαδημία, βλ. Κ. Καρδάμης, «Νέες ειδήσεις για τον Ιωάννη Αριστείδη και τη διδασκαλία της μουσικής στην Ιόνιο Ακαδημία», *Μουσικός Ελληνομνήμων* 4 (9-12/2009), 4-19.
3. Δηλαδή της «παλαιάς» και της «νέας» κωνσταντινουπολίτικης, και της επτανησιακής ψαλτικής. Βλ., Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κερκύρας (ΓΑΚ-ΑΝΚ), Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302 (12/4/1820), 23v.
4. Στην ίδια πόλη ο Αριστείδης μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία και στη συνέχεια μύησε στην πατριωτική οργάνωση καινούργια μέλη, βλ. Β. Γ. Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, σ. 21, α.α. 136, σ. 37, α.α. 237 και σ. 42-43, α.α. 274.
5. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, 19 (χ.χ.).
6. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 303, υποφάκελος 379, 380 και 381. Ο Guilford το 1826 σκεφτόταν να συμπεριλάβει τη μουσική και στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του σχολείου του Κάστρου του Αγίου Γεωργίου στην Κεφαλονιά (ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, 3697 (25/1/1826), Guilford προς Osborne, Γραμματέα Ιονίου Γερουσίας).
7. *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, φ. 392, 20/6-2/7/1825, σ. 1 και Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Βιογραφικά-ιστορικά υπομνήματα περί του κόμητος Φριδερίχου Γυίλφορδ*, Αθήνα 1846, σ. 202, όπου αναδημοσιεύει τον λόγο του Φιλητά.
8. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, υποφάκελος 79.
9. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, 6/11/1826.

10. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Η Ιόνιος Ακαδημία. Το χρονικό της ίδρυσης του πρώτου ελληνικού πανεπιστημίου*, Αθήνα 1997, σ. 54.
11. Βλ. σχετικά Καρδάμης, «Νέες ειδήσεις…», *ό.π.,* σ. 17-18.
12. Διάφορες πληροφορίες για το ζήτημα στις πηγές που δημοσιεύονται στο Δ. Καπάδοχος, «Ο Γυίλφορδ και η πρώτη ιερατική σχολή στα Επτάνησα», *Παρνασσός* 21 (1979), 592-627. Βλ. και ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 609, 2895, έγγραφο του «Άρχοντος της Δημοσίας Παιδείας» προς τη Γερουσία με ημερομηνία 14/11/1840, όπου υπογραμμίζεται η σημασία του μαθήματος και εμμέσως η δράση του μακαρίτη πλέον Ιωάννη Αριστείδη.
13. Τετράδιο 310, σ. 261.
14. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, 1955 (28/10/1824), Guilford προς Γραμματέα Ιονίου Γερουσίας Λόρδο Ponsonby, 4r.
15. Β. Μπόμπου-Σταμάτη, «Ανέκδοτα γράμματα του λόρδου Γκίλφορντ σε χειρόγραφο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (MSS108)», *Ελληνικά* 41 (1990), σ. 67.
16. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 303, 6303 (13/2/1827).
17. Για την παρουσίαση των κοραϊκών απόψεων περί μουσικής, βλ. Ε. Φραγκίσκος, «Παρεμβάσεις του Κοραή στα μουσικά πράγματα και τη μουσική αγωγή των Ελλήνων», *Ο Ερανιστής* 26 (2007), 175-210. Για τις σχέσεις Guilford και Κοραή, βλ. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Κοραής και Guilford», *Ο Ερανιστής* 20 (1995), 58-65.
18. Βλ., ενδεικτικά, Σ. Ασδραχάς (επιμ.), *Γ. Τυπάλδος-Ιακωβάτος, Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, Αθήνα 1982, σ. 58, 59, 64, 74 & 168, και G. P. Henderson, *The Ionian Academy*, Εδιμβούργο 1988, σ. 39, 74, 81 & 97, καθώς και Θ. Πυλαρινός – Κ. Καρδάμης, «Νέα στοιχεία για την άφιξη του Κάλβου στην Κέρκυρα και τη θητεία του στην Ιόνιο Ακαδημία», *Επτανησιακά Φύλλα* 29, 3-4 (Χειμώνας 2009), σ. 306-311.
19. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, 2061 (27/11/1824), Guilford προς Γερουσία.
20. Μάλιστα, κατά το σχολικό έτος 1824-1825 ο Joss δίδασκε στο Εφηβείο Γερμανικά, Αγγλικά και Στενογραφία (εφαρμοσμένη και στα νέα ελληνικά). ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, 2472 (14/4/1825), Guilford προς Γερουσία.
21. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκελος 302, 3473 (28/11/1825), Guilford προς Osborne. Στα ελληνικά δίδασκε και ως καθηγητής της Ακαδημίας, βλ. Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, Αρχείο Guilford, K2, Guilford προς Goderich.
22. Βλ. Α. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή και δημώδης γραμματεία. Χριστόφορος Φιλητάς: πρόδρομος και λησμονημένος», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός (επιμ.) *Χαρτογραφώντας τη δημώδη λογοτεχνία (12ος-17ος αι.). Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Ηράκλειο 2017, σ. 644.
23. Α. Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*, Αθήνα 1984, σ. 150, όπου και αναφορά σε σχετικό κείμενο του *Λόγιου Ερμή*.
24. Βλ. *ό.π.*, 160.
25. P. M. L. Joss, *Παραδείγματα ρωμαϊκής* [sic] *ποιητικής. Specimens of Romaic Lyric Poetry*, Λονδίνο 1826, σ. [iii]. Πρώτος υπογράμμισε τη σημασία της συλλογής αυτής ο Πολίτης, *Η ανακάλυψη…*, *ό.π.*, σ. 192-197.
26. *The Monthly Review* V-22 (June 1827), σ. 295-297 και W. S. Dowden (επιμ.), *The Journal of Thomas Moore*, Newark 1986, τ. 3, σ. 957.
27. Εύλογες και εύστοχες οι παρατηρήσεις επί του θέματος στο Πολίτης, *Η ανακάλυψη…*, *ό.π.*, σ. 160-161.
28. *Sulla musica ecclesiastica greca*, βλ. *Gazzetta Uffiziale degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, φάκελος 161 (17-29/1/1848), σ. 20-21, η παρουσίαση πραγματοποιήθηκε στις 7/6/1846. Σύμφωνα

με τα πρακτικά της Εταιρείας των Φιλομαθών (φωτοαντίγραφα στο Αρχείο Επτανησιακής Τεκμηρίωσης Πιέρη-Μούχα της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας) πρόκειτο για την εισαγωγή ενός ευρύτερου πονήματος με αυτό τον τίτλο. Την ομιλία του Joss, μάλιστα, επιφυλάχθηκε να σχολιάσει σε επόμενη συνεδρίαση ο μαθηματικός, ελληνιστής και θεολόγος Ανδρέας Μαυρομάτης, επίσης καθηγητής στην Ιόνιο Ακαδημία και εκ των αρχικών ιδρυτών της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας.

29. Η απουσία του από αυτή δεν πρέπει να οφείλεται μόνο στον κλειστό χαρακτήρα του, αλλά και στον θάνατο του οκτάχρονου γιου του το 1847, βλ. *Gazzetta uffiziale degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, φ. 119 (29/3-10/4/1847), σ. 21.
30. Βλ. Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Ανδρέας Κάλβος. Αλληλογραφία*, Αθήνα 2014, τ. 2, σ. 133 (επιστολή Frederick Nolan προς Ανδρέα Κάλβο, 15/7/1819). Δεν μπορεί, πάντως, να περάσει απαρατήρητη η φολκλορική προσέγγιση του Βρετανού συντάκτη της επιστολής σχετικά με τη σύγχρονή του «ελληνική μουσική», καθώς και η επιθυμία του να εναρμονισθούν «αρχαίες» ελληνικές μελωδίες από Ιταλούς μουσικούς και να καταρτίσει συλλογή «εξωτικής και εθνικής μουσικής». Βλ. και Σ. Ν. Παππάς, «Ανδρέας Κάλβος. Άγνωστα στοιχεία για το φιλικό περιβάλλον του ποιητή και για τις σχέσεις του με καλλιτέχνες του Λονδίνου κατά την περίοδο της πρώτης διαμονής του στην Αγγλία (1816-1820)», *Πόρφυρας* 147-148 (4-9/2013), σ. 25.
31. Βλ. Χ. Ξανθουδάκης, «Ο ποιητής της *Aria Greca*», *Μουσικός Λόγος 7* (Καλοκαίρι 2006), 30-57.
32. Τετράδιο 310, σ. 180-182. Οι αναφορές προέρχονται κυρίως από την *Ποιητική* του Αριστοτέλη και έργα του Villoison.
33. «Iles Ioniennes: Corfou», *Revue Encyclopédique* XXXIV (Avril 1827), σ. 260-265. Βλ. και Γ. Ζώρας, «Η Κέρκυρα και η Ιόνιος Ακαδημία εις μίαν ανταπόκρισιν του Κάλβου», *Ελληνική Δημιουργία* 31 (15/5/1949), σ. 745, καθώς και Λ. Ζαφειρίου, «Μια λανθάνουσα μετάφραση στα αγγλικά της ανταπόκρισης του Ανδρέα Κάλβου για τα Επτάνησα», *Πόρφυρας* 132 (7-9/2009), σ. 156.
34. Η καυστική απόκριση του Κάλβου δημοσιεύτηκε στην *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, φάκελος 536 (24/3-5/4/1828). Χρησιμοποιείται η μετάφραση από το Γ. Ζώρας, *Ανδρέου Κάλβου: Πολεμικαί διατριβαί*, Αθήνα 1957, σ. 42-46. Βλ. σχετικά και Ν. Κουρκουμέλης, *Νεότερα καλβικά*, Αθήνα 1999, σ. 18-21.
35. Τετράδιο 310, σ. 180.
36. *Gazzetta uffiziale degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, φ. 678 (11-23/12/1843), σ. 9.
37. A. Cogevina – F. Orioli, *Fatti relativi a mesmerismo e cure mesmeriche*, Κέρκυρα 1842.
38. *Cronaca del magnetismo animale*, Μιλάνο 1853, τ. 1, σ. 418 και *Il magnetismo animale considerato secondo le leggi della natura*, Μιλάνο 1863, σ. 249.
39. Βλ., σχετικά, Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Συστήματα καλών τεχνών στη νεοελληνική αισθητική*, Αθήνα 2002 και Α. Βασιλάκης, *Η οντολογία του Ωραίου στο έργο του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη*, Αθήνα 2009.
40. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο: Ε. Μουτσόπουλος (επιμ.) *Corpus philosophorum græcorum recentiorum: Πέτρου Βράιλα-Αρμένη: Φιλοσοφικά έργα I/4*, Αθήνα 1973, σ. 319-345.
41. Βλ. Κ. Καρδάμης, *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος*, Αθήνα 2015 και το «Παράρτημα IV» στο *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος. «Ενότητα μέσα στην πολλαπλότητα»*, Κέρκυρα 2008, σ. 150-151.
42. Για τον φιλοσοφικό στοχασμό του Μάντζαρου μέσω της μουσικής και τις εγελιανές και άλλες αναφορές του, βλ. Καρδάμης, *Μάντζαρος, ό.π.*, σ. 229-249, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
43. Επισκόπηση της μουσικής ζωής των Επτανήσων της περιόδου στο Κ. Καρδάμης, «Οι επτα-

νησιακές μουσικές ταυτότητες: θεωρήσεις και αναθεωρήσεις μέσα από τη νεώτερη έρευνα», στο: *Θ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010*, Παξοί 2014, τ. 2, σ. 231-261. Ειδικά για την οπερατική δραστηριότητα, βλ. Κ. Καρδάμης, «Νέες ειδήσεις για τη μελοδραματική δραστηριότητα του θεάτρου Σαν Τζιάκομο μεταξύ 1799 και 1823», ανακοίνωση στο συνέδριο *Επτανησιακή όπερα και μουσικό θέατρο έως το 1953*, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 23-24/4/2010 (Οργανισμός Μεγάρου Μουσικής Αθηνών, Κρατική Ορχήστρα Αθηνών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ), η οποία δημοσιεύθηκε στα *Πρακτικά* του συνεδρίου (διαθέσιμα στο διαδίκτυο από τις εκδόσεις του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του ΕΚΠΑ, http://www.theatre.uoa.gr/), σ. 48-59 και Κ. Σαμπάνης, «Παραστασιολόγιο των οπερών που αναβιβάσθησαν στα θέατρα των Επτανήσων από ιταλικούς επαγγελματικούς θιάσους τον 19ο αιώνα (1820-1900)», *Μουσικός Ελληνομνήμων* 18-19 (5-12/2014), 24-41. Γενικότερα για την όπερα στα Επτάνησα της περιόδου, βλ. Β. Πούχνερ, «Η ιταλική όπερα στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1813–1863): πρώτες παρατηρήσεις με βάση τα βιβλιογραφημένα λιμπρέτα», *Πόρφυρας* 114 (1-3/2005), 591-624· Γ. Λεωτσάκος, *Σπύρος Σαμάρας (1861-1917). Ο μεγάλος αδικημένος της έντεχνης ελληνικής μουσικής*, Αθήνα 2013, σ. 53-126· Κ. Σαμπάνης, «Πρεμιέρες και παραγωγές οπερών του Giuseppe Verdi από ιταλικούς επαγγελματικούς θιάσους στα οπερατικά κέντρα του ελληνόφωνου χώρου την πρώτη τριακονταπενταετία (1844-45 έως 1879-80)», *Μουσικός Ελληνομνήμων* 15 (5-8/2013), 18-24· του ίδιου, «Οι παραστάσεις όπερας στη Ζάκυνθο από το 1835 έως την ενσωμάτωση των Επτανήσων στο "Βασίλειον της Ελλάδος" (1864)», *Πολυφωνία* 22 (Άνοιξη 2013), 35-74· του ίδιου, «Οι παραστάσεις όπερας στην Κεφαλονιά από την ίδρυση του θεάτρου "Σολομού" (1837) έως τα πρώτα έτη λειτουργίας του θεάτρου "Κέφαλος" και την ενσωμάτωση των Επτανήσων στο "Βασίλειον της Ελλάδος" (1864)», *Πολυφωνία* 24 (Άνοιξη 2014), 77-107· Δ. Μουσμούτης, *Το θέατρο στη Ζάκυνθο τον 19ο αιώνα*, Ζάκυνθος 2017.

44. Βλ. Κ. Ζερβόπουλος, *Ο Νικόλαος Χαλικιόπουλος-Μάντζαρος και οι μελοποιήσεις του σολωμικού Ύμνου*, Κέρκυρα 2008 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή).
45. Βλ. Καρδάμης, *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος*, *ό.π.* Ακόμη νεότερα στοιχεία στο Ν. Βαγενάς – Κ. Καρδάμης, «Ο ποιητής των *Arie Greche*. Για την ελληνόφωνη μελοθέτηση του πρώιμου 19ου αιώνα», *The Athens Review of Books* 117 (5/2020), 45-48, όπου αποκαλύπτεται η σημασία της συνεργασίας του Μάντζαρου με τον παραγκωνισμένο έως πρόσφατα ποιητή Αντώνιο Βραχλιώτη και οι μουσικές αναφορές στο έργο του τελευταίου.
46. Βλ., σχετικά, K. Kardamis, «"Aria in idioma Greco" or Pending the Greek-speaking Singers», ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο *The National Element in Music* (Αθήνα, 18-20 Ιανουαρίου 2013, οργάνωση Τμήμα Μουσικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών και Μεγάλη Μουσική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος «Λίλιαν Βουδούρη»). Δημοσίευση στα Πρακτικά του συνεδρίου, τα οποία διατίθενται μέσω διαδικτύου από το Τμήμα Μουσικών Σπουδών του ΕΚΠΑ (http://nem2013.music.uoa.gr/), σ. 126-134.
47. Βλ., σχετικά, Κ. Καρδάμης, «*Ο Υποψήφιος*: Η πολυκύμαντη πορεία της πρώτης ελληνικής όπερας», στο: *Σπυρίδων Ξύνδας / Ιωάννης Ρινόπουλος, Ο Υποψήφιος. Επετειακή Έκδοση (1867-2017)*, Κέρκυρα 2017, σ. xi-xxi.
48. Βλ. H. Xanthoudakis, «Composers, Trends and the Question of Nationality in Nineteenth-century Musical Greece», *Nineteenth-century Music Review* 8/1 (2011), 41-55 και K. Kardamis, «Orientalism in the Ionian Islands' Music», στο: R. Strohm (επιμ.), *The Music Road. Coherence and Diversity in Music from the Mediterranean to India* (*Proceedings of the British Academy*, 223), Λονδίνο 2019, σ. 296-317.
49. Για τον Καρρέρ και το έργο του, βλ., ενδεικτικά, Α. Ξεπαπαδάκου, *Ο Παύλος Καρρέρ και το μελοδραματικό του έργο. 1829-1896*, Κέρκυρα 2006 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή)· της ίδιας,

«Το εθνικό στοιχείο στην επτανησιακή όπερα. Η περίπτωση του Παύλου Καρρέρ», *Αριάδνη* 16 (2011), 169-199 και της ίδιας, *Παύλος Καρρέρ*, Αθήνα 2013. Επίσης, Δ. Μουσμούτης, *Παύλος Καρρέρ. Η «σκοτεινή» περίοδος (1850-1857)*, Ζάκυνθος 2017.

50. Βλ. Κ. Καρδάμης, «Το φολκλορικό στοιχείο στην όπερα: *Ο υποψήφιος* του Σπύρου Ξύνδα», *Πολυφωνία* 22 (Άνοιξη 2013), 7-34.
51. Οι φράσεις αυτές χρησιμοποιούνται πολλάκις σε επιστολές της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας προς μουσουργούς της Επτανήσου. Τα τεκμήρια απόκεινται στο Διοικητικό Αρχείο της Φιλαρμονικής.
52. Για τις απαρχές και την ιστορική εξέλιξη της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας, βλ. Σ. Μοτσενίγος, *Νεοελληνική μουσική. Συμβολή εις την ιστορίαν της*, Αθήνα 1958· Κ. Καρδάμης, *Έξι μελέτες για τη Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας*, στο: «Δημοσιεύματα του Μουσείου Μουσικής "Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος"», Κέρκυρα 2010, και του ίδιου, «Περί της ίδρυσης και περί την ίδρυση της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας: Αστικοί μύθοι και ιστορικές πραγματικότητες», *Μουσικός Ελληνομνήνων* 21-22 (5-12/2015), 12-27.

Β. ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

Σκιαγραφία Νεοελληνικής Γραμματολογίας Απογραφικές δοκιμές και ιστορική συνείδηση στα *Τετράδια* του Χριστόφορου Φιλητά

Γιάννης Παπαθεοδώρου

«Ζητείται η βιβλιογραφική είδησις»

Στα 1812, η Ιόνιος Εταιρεία (πρόδρομος, κατά κάποιο τρόπο, της Ιονίου Ακαδημίας) δημοσιεύει μια προκήρυξη στον *Moniteur*, η οποία φτάνει γρήγορα στον *Τηλέγραφο* και στον *Λόγιο Ερμή*. Εκεί, ανάμεσα σε άλλες ζητήσεις που αφορούν τον ευρύτερο χώρο της παιδείας (σχολεία, βιβλιοθήκες, τυπογραφεία) διαβάζουμε την εξής πληροφορία: «Ζητείται η βιβλιογραφική είδησις της ζωής και των συγγραμμάτων όλων των πεπαιδευμένων Γραικών, όσοι ήκμασαν από Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων». Όπως σωστά επισημαίνει ο Άλκης Αγγέλου, που παραθέτει την αγγελία, μας ενδιαφέρει οπωσδήποτε ο «απογραφικός χαρακτήρας» της:[1] το παιδευτικό αίτημα της συγκέντρωσης και της ταξινόμησης του υλικού. Μας ενδιαφέρει επίσης και η προτεινόμενη περιοδολόγηση, καθώς οι χρονίσεις έχουν κι αυτές τη σημασία τους: «από Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων». Είναι σαφές πως το σχήμα της «συνέχειας» δεν έχει ακόμα εννοιολογηθεί, αλλά οπωσδήποτε η βιβλιογραφική ζήτηση για τον βίο και το έργο των Γραικών λογίων παραπέμπει στην «οθωμανική κατάκτηση» ως διακριτή πλέον ιστορική περίοδο, για την «κοινωνία του Γένους». Τελευταίο προεξαγγελτικό σχόλιο γύρω από αυτή την είδηση: η απογραφή του έργου «των πεπαιδευμένων Γραικών» προϋποθέτει ήδη την ύπαρξη μιας λογιοσύνης, που, παρ' όλη τη γεωγραφική διασπορά της, έχει συνείδηση του εαυτού της και του ρόλου της. Υπάρχει ωστόσο ένα σημαντικό κενό που μπορεί κανείς να εντοπίσει στην αγγελία: «Δεν γίνεται όμως καμιά νύξη για ιστορία», γράφει ο Άλκης Αγγέλου.[2] Λείπει η σύνθεση· αυτή που θα δώσει στο συναγμένο και ταξινομημένο υλικό «τη μορφή της ιστορίας». Πράγματι, το αίτημα της ιστορίας θα έρθει αργότερα και πάντως, όπως έχει δείξει ο Κ. Θ. Δημαράς, θα διατυπωθεί όταν «η έξαρση της ιστορικής ανησυχίας»[3] συσχετιστεί με τις παράλληλες και συνολικές εξελίξεις στη ρομαντική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα.[4]

Το τεκμήριο ωστόσο του 1812 μας επιτρέπει να αναρωτηθούμε αν, ήδη στις αρχές του 19ου αιώνα, η «βιογραφική χρονολογική απαρίθμηση κορυφαίων εκπροσώπων της τέχνης του λόγου»[5] μπορούσε να οδηγήσει σε νέες συνειδητοποιήσεις γύρω από τον χαρακτήρα της γνώσης, καθώς και σε νέους τρόπους οργάνωσης, μετάδοσης και αφήγησης του προηγούμενου γραμματειακού πολιτισμού. Με άλλα λόγια, μπορούμε να ερευνήσουμε το πώς και πότε η γραμματολογία αποκτά κάποια, σχετική έστω,

αίσθηση ιστορικότητας, πότε γίνεται μια «γραμματολογική ιστορία», μια «σκιαγραφία νεοελληνικής γραμματολογίας», [6] όπως την ονομάζει ο «πρόδρομος και λησμονημένος» Χριστόφορος Φιλητάς.[7] Για το ερώτημα αυτό, θα πρέπει να στραφούμε αυτονόητα και υποχρεωτικά στον Φιλητά, γιατί όπως σημειώνει ο Άλκης Αγγέλου, ο λόγιος αυτός εμφανίζει μια πολύ προηγμένη για την εποχή του παιδευτική προπαρασκευή, συμπυκνώνοντας μάλιστα τις «αρετές της γενιάς του: άρτια φιλολογική συγκρότηση, επιστημονική συνείδηση, ερευνητικές ικανότητες, συνείδηση των φιλολογικών αιτημάτων της εποχής και ευρύτητα στη σύλληψη των θεμάτων».[8] Οπωσδήποτε, τα πιο γνωστά τεκμήρια που έχουν προκύψει από τα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά που φυλάσσονται στη συλλογή της Βουλής των Ελλήνων (το «ίσον» της επιστολής του Μεθόδιου Ανθρακίτη, τα σχόλιά του για τις πηγές του *Ερωτόκριτου*, αλλά και οι επιδόσεις του στην αποκατάσταση και ερμηνεία των επιγραφών) δεν αφήνουν περιθώρια αμφισβήτησης των φιλολογικών ικανοτήτων του. Όπως παρατηρεί αργότερα ο Διον. Θερειανός, «ο γέρων Φιλητάς απέλαυεν αγαθής φήμης ως εντριβής φιλόλογος».[9]

Πράγματι, λοιπόν, ο Φιλητάς θα μπορούσε να είναι ο εκφραστής αυτής της νέας, και εντέλει «διαφυγούσας», γραμματολογικής σύνθεσης. Και πάλι, ο Άλκης Αγγέλου αναρωτιέται τι «θα μπορούσε να είχε προσφέρει [ενν. ο Φιλητάς] τόσο στην εποχή του όσο και στη μεταγενέστερη νεοελληνική φιλολογική επιστήμη, αν τελικά μορφοποιούσε το υλικό του», υποστηρίζοντας παράλληλα ότι υπήρχαν συγκεκριμένοι λόγοι «για τους οποίους ο Φιλητάς δεν κατέληξε να συγκροτήσει το έργο του».[10] Με άλλα λόγια, βρισκόμαστε ξανά στο «σχήμα της απουσίας»· στη μέθοδο που μας επιτρέπει να επισκεφτούμε εκ νέου τον «Φιλητά και την εποχή του» για να κατανοήσουμε τα δικά του εμπόδια, ερμηνεύοντας ταυτόχρονα και «τη σπασμωδικότητα με την οποία εκινήθηκε η νεοελληνική έρευνα, όταν άφησε να γλιστρήσει μέσα από τα χέρια της μια έτοιμη και πλούσια φιλολογική παράδοση, που είχε αρχίσει να καλλιεργείται ήδη πριν από τον Αγώνα, και η οποία έσβησε άδοξα μετά το θάνατο των τελευταίων εκπροσώπων, του Χριστόφορου Φιλητά και του Κωνσταντίνου Ασώπιου».[11]

Ένας από τους τρόπους που διαθέτουμε για να φανταστούμε, όχι ακριβώς «τι θα μπορούσε να έχει κάνει» ο Φιλητάς, αλλά για να κατανοήσουμε ιστορικά αυτό που έκανε, καθώς και τα όρια του εγχειρήματός του, είναι το αρχείο του: η υλική διάταξή του, οι εγγραφές του, το σχέδιο της εργασίας του, η μέθοδός του, η ερωτηματοθεσία που υποβάλλει στα τεκμήρια. Με άλλα λόγια, αν σταματήσουμε να αντιμετωπίζουμε το έργο του Φιλητά –αλλά και το έργο πολλών άλλων λογίων των αρχών του 19ου αιώνα– σαν μια ατελή προϊστορία[12] της μετέπειτα «κανονικής» ιστορίας και ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας,[13] θα μπορούσαμε να στραφούμε στα τετράδια του Φιλητά για να θέσουμε πιο παραγωγικά ερωτήματα για το είδος της γνώσης που υπηρετεί ο λόγιος. Τα τετράδιά του, αυτό το ιδιάζον «εργοτάξιο» σημειώσεων, σχολίων, υπομνηματισμού και καταλόγων, μπορούν ίσως να μας δείξουν πως ορισμένες τεχνικές της έρευνας σηματοδοτούν τη μετάβαση από τη χρονικογραφική παράδοση των «καταλόγων» σε μια νεωτερική εκδοχή ιστορισμού.

«Όσοι αγαπούν βιβλιοθήκην»

Το 1812, η αγγελία της Ιονίου Εταιρείας «βρήκε» τους δύο Διόσκουρους, τον Χριστόφορο Φιλητά και τον Κωνσταντίνο Ασώπιο, στην αρχή της μορφωτικής τους εξόρμησης. Σε σημειώσεις που κρατάει στα παράφυλλα ενός διάσημου, για την εποχή του, βιβλίου,[14] ο Ασώπιος περιγράφει την περιπετειώδη φυγή των δύο «φανατικών για γράμματα» νέων από την Ήπειρο προκειμένου να έρθουν σε επαφή με τη φωτισμένη Δύση.[15] «Εκινήσαμεν από Ιωάννινα διά Νεάπολιν, σπουδής ένεκα της Ιατρικής μετά του Χ. Φιλητά […], το 1812, Αυγούστου 13».[16] Από την Κέρκυρα οι δύο φίλοι φτάνουν στο «σκάλωμα» των Αγίων Σαράντα, και από εκεί στην Κασσιόπη και το Σιδάρι. Μετά τη διπλή αιχμαλωσία τους από το αγγλικό πλοίο «Απόλλωνας», την επιστροφή τους στην Κέρκυρα και τη νέα επιβίβαση στο πλοίο για Ιταλία, φτάνουν στον προορισμό τους. Αφηγείται σχετικά ο Κωνσταντίνος Ασώπιος: «εφθάσαμεν εις την άκραν της Αγίας Λευκής, όπου μόλις εδυνήθημεν να πιάσωμεν. Είμεθα όλοι ημίγυμνοι από την ταλαιπωρίαν, την αϋπνίαν και ταις μεγαλυτέραις θαλασσοταραχαίς και βροχαίς, όπου εδοκιμάσαμεν».[17] Από το ακρωτήρι του Τάραντα, κατευθύνονται πεζή προς τη Νεάπολη για να γραφτούν στην Ιατρική σχολή. Ο βιοπορισμός για τον Φιλητά θα αποτελέσει άμεση μέριμνα. Σπουδάζει διδάσκοντας τα ελληνικά «ιδιωτικώς», ή σύμφωνα με μια άλλη πηγή, «υπηρετών εν τη εκεί εκκλησία». Η συνέχεια είναι γνωστή για τους δύο φίλους: τα επόμενα χρόνια της παιδευτικής προετοιμασίας, οι συνεχείς μετακινήσεις για εύρεση εργασίας, η ένταξή τους στην τροχιά του κοραϊσμού, η μεγάλη επιστημονική και επαγγελματική ευκαιρία που τους δίνει ο Guilford και η τελική μετεγκατάστασή τους στον Ιόνιο χώρο, δηλώνουν πως ανήκουν σε έναν αναγνωρίσιμο κοινωνικό τύπο της εποχής: τον λόγιο που αναζητά στην παιδεία τη δίψα για γνώση αλλά την αντιμετωπίζει και ως μέσο επαγγελματικής επιβίωσης.

Πράγματι, η επαγγελματική προοπτική της παιδείας συνοδεύεται και από την αυταξία της γνώσης: «Η διατριβή όμως εδώ», γράφει ο Χριστόφορος Φιλητάς στον Κωνσταντίνο Ασώπιο (10/5/1820), «εκτός της μοναξίας είναι άλλως πολλά τερπνή και προσφυής διά λογίους όσοι αγαπούν βιβλιοθήκην και αρχαϊσμούς δοσειπείν και όσοι ευρίσκουν ηδονήν εις το να βλέπουν και να παραβάλλουν παλαιά αντίγραφα, ότι αι βιβλιοθήκαι αι Οξωνικαί πλουτούσιν εις αυτό το είδος».[18] Αν η κύρια και βασική προϋπόθεση του γραμματολόγου είναι να «γνωριστεί» με τις πηγές του, να αποκτήσει τα βοηθήματά του και να εξοικειωθεί με τον κατεξοχήν χώρο που φυλάσσονται τα βιβλία,[19] τις βιβλιοθήκες, η βιβλιοθήκη της Οξφόρδης σίγουρα στάθηκε μια προνομιακή αφετηρία για τον Φιλητά. Στα κρίσιμα χρόνια της πνευματικής διαμόρφωσής του, ο Φιλητάς «διαβάζει και περιδιαβάζει» στις βιβλιοθήκες αρκετών πόλεων. Παράλληλα, η διαρκής εμπλοκή του σε εκπαιδευτικές δράσεις, με αποκορύφωμα βέβαια την Ιόνιο Ακαδημία, δείχνουν πως στο κέντρο του ενδιαφέροντός του είναι η νέα γνώση που συνδυάζεται με τις νέες μεθόδους, όπως η αλληλοδιδακτική.[20]

Από αυτή την άποψη, γνωρίζουμε σήμερα πως το υλικό που συλλέγει ο Φιλητάς ήδη από την περίοδο που βρίσκεται στην Αγγλία συμπληρώνεται διαδοχικά και σε διαφορετικές φάσεις προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως cursus studiorum κατά τη διδασκαλία του, σε όλη την υπόλοιπη περίοδο της ζωής του. Όλα δείχνουν λοιπόν πως τα τετράδια εγγράφονται σε μια γνώριμη εκπαιδευτική «αλυσίδα μεταφοράς» γνώσεων, που στηρίζεται μεν στην παράδοση των προηγούμενων εγχώριων πηγών

(Αναστάσιος Μιχαήλ, Ελλάδιος, Δοσίθεος Ιεροσολύμων, Μελέτιος, Σουγδουρής)[21] αλλά και στους καθιερωμένους πλέον τρόπους οργάνωσης και μετάδοσης της γνώσης στον δυτικό κόσμο: τον εγκυκλοπαιδισμό, τους απογραφικούς καταλόγους και τη χρονικογραφική παράδοση γύρω από τους βίους των λογίων. Ως προς αυτό το σημείο, ο Φιλητάς δεν παρουσιάζει κάποια πρωτοτυπία. Δεν θα πρέπει ωστόσο να αποκλείσουμε –το αντίθετο, μάλιστα– ότι «το υλικό που συγκέντρωνε ο Φιλητάς επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί για τη συγγραφή έργου ή έργων σχετικών με την ιστορία της παιδείας μας την εποχή της Τουρκοκρατίας,[22] όπως φαίνεται από την ποικιλία της ύλης, τους τίτλους των επιμέρους ενοτήτων αλλά και από την έκταση των παραθεμάτων.

Δεν είναι η πρώτη φορά βέβαια που μέσα από τη διδακτική εμπειρία και πράξη η λογιοσύνη οδηγήθηκε σε νέα αιτήματα γύρω από την ιστορική και φιλολογική επιστήμη.[23] Έτσι και αλλιώς, ήδη από τον 16ο αιώνα, ο έλεγχος, ο υπομνηματισμός και σχολιασμός των κειμένων, τόσο στο χειρόγραφο όσο και στο έντυπο βιβλίο, δημιουργούσε μια «υλική επιφάνεια» που λειτουργούσε ως «τοπολογία της ερμηνείας».[24] Πίσω και δίπλα από τον σχολιασμό των κειμένων, το παιχνίδι της ερμηνείας έμενε ανοιχτό, ακριβώς επειδή σχεδόν όλες οι κειμενικές λεπτομέρειες είχαν σταδιακά αποκτήσει τη δική τους αυτόνομη σημασία.[25] Κατά κάποιο τρόπο, η νεότερη φιλολογική επιστήμη «γεννήθηκε» μέσα από την κριτική των κειμένων και των πηγών. Στα χρόνια του Διαφωτισμού, το πρόβλημα δεν ήταν πια ο ίδιος ο σχολιασμός των κειμένων αλλά η ποικιλία των τεχνικών, η πληθώρα και η αντιφατικότητα των πηγών, οι διαφορές της ερμηνείας τους. Με άλλα λόγια, στην περίοδο των Φώτων, το επιστημονικό αίτημα των λογίων αφορούσε τη μέθοδο και τα κατάλληλα εργαλεία, που έπρεπε να ακολουθήσουν οι λόγιοι για να φτάσουν σε μια «ιστορική» γραμματολογία. Εξάλλου, η αίσθηση της απόστασης από τη λαμπρή κληρονομιά των «μεγάλων» βιβλίων συνδυαζόταν με την αίσθηση της κληροδοσίας αυτού του «γραμματειακού πολιτισμού» στις μελλοντικές γενιές, με στόχο την ωφέλεια των λογίων, των σπουδαστών και των αναγνωστών. Αυτή η διαδικασία ωστόσο απαιτούσε μια καινούργια επινοητικότητα στην ίδια την έρευνα. Όχι μόνο για να κατοχυρωθεί η επιστημονική αξιοπιστία κριτικής αποκατάστασης των πηγών αλλά και για να καλυφθεί η διανοητική περιέργεια των νεότερων βιβλιογράφων για σπάνιες εκδόσεις, χαμένα χειρόγραφα, ξεχασμένα μονόφυλλα, φθαρμένα βιβλία, σβησμένες επιγραφές, λειψά χωρία κ.λπ. [26]

Εξάλλου, το λαθρεμπόριο, οι «πειρατικές» εκδόσεις, οι μεταφραστικές διασκευές και οι σκανδαλοθηρικές «φυλλάδες» έδιναν επίσης χώρο σε όλους αυτούς τους «μεσαίους διαμεσολαβητές» που «αλλοίωναν» τον αυθεντικό χαρακτήρα της γνώσης και της λογοτεχνίας, διαδίδοντάς την ταυτόχρονα στα λαϊκά στρώματα.[27] Στις αρχές του 19ου αιώνα η επέκταση της βιβλιαγοράς και της ανάγνωσης[28] είχε δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες για μια νέα ερευνητική ταξινόμηση της προηγούμενης βιβλιακής γνώσης. Η λόγια σχολαστικότητα στράφηκε –και πολλές φορές εξαντλήθηκε– στην προέλευση των πρωτογενών πηγών, στην ιστοριοδιφία, στην αρχειακή τεκμηρίωση. Όπως ήταν φυσικό, η ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, πολλαπλώς σχολιασμένη, είχε τη μερίδα του λέοντος στα ενδιαφέροντα της λογιοσύνης. Η έννοια του «πολιτισμένου παρελθόντος», έτσι όπως μπορούσε να την αποτυπώσει πλέον η φιλολογία μέσα από τις κλασικές και τις γραμματολογικές σπουδές, αποτελούσε το

καταφύγιο της «υψηλής κουλτούρας» ενώ ταυτόχρονα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την περιοδολόγηση και την εξιστόρηση του νεωτερικού «εθνικού» χρόνου.[29]

Μέσα από αυτή τη βιβλιακή γνώση, η καταγωγή και η γλώσσα συνιστούν το κύριο συστατικό που χρησιμοποιείται προκειμένου να συγκροτηθεί η επιθυμητή ταυτότητα, στα χρόνια της ανάδυσης της εθνικής συνείδησης.[30] Αν συνυπολογίσει κανείς και τον παγιωμένο χαρακτήρα της εκκλησιαστικής γνώσης, μπορεί εύκολα να εξηγήσει γιατί, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, οι συγκροτημένες βιβλιογραφικές σειρές των «καταλόγων» θα συμπληρωθούν με νεότερα και ποικίλα ενδιαφέροντα. Στην ακμή του Διαφωτισμού, ο πιο καλός μάρτυρας για τη νέα εκδοτική κίνηση είναι οι στήλες των φιλολογικών περιοδικών, οι «επιστολιμαίες διατριβές» των λογίων, οι κριτικές διαμάχες, οι αναγγελίες των νέων εκδόσεων, οι κατάλογοι των συνδρομητών. «Με τους τρόπους αυτούς», σημειώνει σχετικά ο Φίλιππος Ηλιού, «η ζωή των βιβλίων βρίσκεται πολλαπλά ενισχυμένη, καθώς αρχίζουν να μορφοποιούνται ειδικεύσεις που διευκολύνουν την πληροφόρηση και ευνοούν τις κυκλοφορίες».[31] Οι ειδικεύσεις αυτές – ανάμεσα τους και αυτή του «γραμματολόγου», όπως θα λέγαμε εμείς σήμερα– τυποποίησαν και εφάρμοσαν τις φιλολογικές πρακτικές σε μια ευρεία περιοχή δραστηριοτήτων: συλλογή υλικού, αναγνώριση, σχολιασμός και ιστορική αποκατάσταση των πηγών, έκδοση κειμένων, και κυρίως διδασκαλία. Αναμφισβήτητα, ο Φιλητάς κινείται μέσα σε αυτό το πλαίσιο, έχοντας απόλυτη επίγνωση πως στα τετράδιά του εγγράφεται, υπόρρητα ίσως, και η προσωπική του διαδρομή: από τη βιβλιοθήκη στην Ιόνια Ακαδημία και από εκεί στα κάθε λογής διδακτήρια.

Όπως παρατηρεί John Robertson μέσα από τη «βιβλιογραφική ανασκόπηση» (τη σύνοψη, την εκτεταμένη παράθεση των πληροφοριών γύρω από τα βιβλία αλλά και την αντιπαράθεση επιχειρημάτων γύρω από την «ειδική γνώση») διαμορφώθηκε όχι μόνο η διεύρυνση της συγγραφικής ιδιότητας αλλά και το νέο συμβολικό κύρος των λογίων. Αναμφισβήτητα, στην περίοδο του Διαφωτισμού, η αίγλη του ουμανισμού σχετίζεται με τη νεωτερική επινόηση μιας φιλολογικής «δημόσιας σφαίρας», για την οποία, ο κύριος φορέας της συγκρότησής της στάθηκε η μετάβαση από τα «φιλολογικά σαλόνια» και τους συλλόγους στις Ακαδημίες και τα Διδακτήρια. Πρόκειται για έναν μείζονα θεσμικό μετασχηματισμό, ο οποίος εκτός από την επαγγελματική δραστηριότητα των λογίων εξασφάλιζε πλέον και τη φήμη τους, στην κοινωνία της εποχής τους.[32]

Εδώ όμως μπαίνουμε σε ένα άλλο θέμα: στο τι σήμαιναν οι πνευματικές ζυμώσεις που σηματοδοτούσε η δράση της λογιοσύνης στα Επτάνησα, κυρίως ως προς την εννοιολόγηση του «εθνικού» χρόνου[33] και κυρίως τι σήμαινε η ίδρυση και η λειτουργία της Ιόνιας Ακαδημίας.[34] Πάντως, «όταν ο λόρδος Guilford θα την ιδρύσει στα 1824 στην Κέρκυρα, η ανώτερη αυτή σχολή θα γίνει αφορμή για να συγκεντρωθούν εκεί αρκετοί λόγιοι, για πολλές και διαφορετικές αιτίες: ο Πίκκολος που βρέθηκε στην επαναστατημένη Ελλάδα με τον Κανέλλο, θα καταφύγει στην Ακαδημία δυσαρεστημένος από τα ελληνικά πράγματα· ο Κάλβος μετά από την αποχώρησή του και αυτός από την Ελλάδα· ο Κωνσταντίνος Ασώπιος χωρίς να κατεβεί καν εκεί· ο Χριστόφορος Φιλητάς, το ίδιο. Και πάλι όμως, ας μη το λησμονούμε, πρόκειται για περιπτώσεις· για περιπτώσεις λογίων μάλιστα, […] που μέσα στην απερίγραπτη ατμόσφαιρα του πολιτικού και πολεμικού συναγερμού, έχουν χάσει τόσο τον ρυθμό της προηγούμενης

ζωής τους, ώστε στην αδυναμία τους να τον ξαναβρούν στην επαναστατημένη γη, όπως εκείνοι τον επιθυμούν, και όχι όπως οι περιστάσεις τους τον επιβάλλουν, βρίσκουν καταφυγή σε ειρηνικά περιβάλλοντα».[35] Νομίζω πως τα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά απηχούν, κατά κάποιο τρόπο, αυτά τα ειρηνικά περιβάλλοντα της γνώσης και της διδασκαλίας, σε μια εποχή που η μεγάλη Ιστορία έθετε τους όρους της και στη μικρή Ιστορία της Νέας Ελληνικής Γραμματείας· ενίοτε ακυρώνοντας και τη σύνθεσή της.

Για την ώρα, ωστόσο, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι οι αλλαγές που συμβαίνουν στην «κουλτούρα της γνώσης» καθώς και στις τεχνικές της λόγιας απογραφής της. Οι τελευταίες άλλωστε δεν εξαντλούνται στο επίπεδο των πρακτικών της γραφής αλλά συνδέονται με το ευρύτερο επιστημολογικό ζήτημα των Φώτων: το πρόβλημα της «εμπιστοσύνης στη γνώση», τον 18ο και τον 19ο αιώνα.[36] Έτσι, αν εξετάσουμε, από αυτή τη σκοπιά, τα τετράδια του Φιλητά[37] ως μια μορφή «διττής» ιστορικής αφήγησης,[38] καταλαβαίνουμε πως τα σχόλιά του αποτελούν πράγματι μια διασταύρωση πολλών και διαφορετικών γραμματολογικών παραδόσεων. Η βιογραφία, η εργογραφία, η λεξικογραφία αλλά και η εκκλησιαστική χρονογραφία διαμορφώνουν ένα είδος «μεικτό αλλά νόμιμο», που βασίζεται στην εγκυκλοπαιδική γνώση. Οι αναλυτικές κατηγορίες είναι επίσης γνωστές: γενεαλογική τάξη, αναζήτηση της αυθεντικότητας, επανάληψη και διάσωση των προηγούμενων πηγών, αξιολόγηση των διαδοχικών εκδόσεων. Αν κάτι ξεχωρίζει όμως στα τετράδια δεν είναι τόσο η ίδια η πληροφορία, όσο η αυτοψία, ο έλεγχος και η διόρθωση των πηγών.[39] Αναμφισβήτητα βρισκόμαστε μπροστά σε νέο «τεκμηριωτικό παράδειγμα»[40] στο οποίο κυριαρχεί η έννοια της απόδειξης.

Συχνά, η δική μας νεωτερική αίσθηση της ιστορίας μας εμποδίζει να κατανοήσουμε πως «πριν τις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα, η ιστοριογραφία αντιμετωπιζόταν ως ένας κλάδος του ρητορικού λόγου και ως ταιριαστό θέμα για τη θεωρία της ρητορικής».[41] Όταν, στις αρχές του 19ου αιώνα, τα δύο είδη άρχιζαν να ξεχωρίζουν, όταν, δηλαδή, η ιστοριογραφική συγγραφή άρχισε να αποσχίζεται από τη ρητορική, το δίπολο «πλάνη- απόδειξη»,[42] ιδίως ως προς τη μεθοδολογία της έρευνας, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις νέες ερμηνευτικές κατευθύνσεις της ιστορικής αφήγησης.[43] Η ερμηνευτική πλάνη αποτέλεσε ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα για την ιστορία και τη φιλολογία των αρχών του 19ου αιώνα· πόσο μάλλον όταν η ερμηνεία δεν αφορούσε γεγονότα και συμβάντα αλλά «συμβάντα του λόγου»: κείμενα και βιβλία. Ειδικότερα στη γραμματολογία, όπως φαίνεται και από τα τετράδια του Φιλητά, το πρόβλημα αυτό αντιμετωπίστηκε με μια «διπλή κίνηση»: η έκθεση των πηγών έπρεπε ταυτόχρονα να «δείχνει» τη μέθοδο της επαλήθευσης και της εξακρίβωσης.

Όπως έχει δείξει ο Anthony Grafton, το γύρισμα του 18ου αιώνα ήταν καθοριστικό για τις αλλαγές που συνέβησαν στο χώρο της ιστορίας και της φιλολογίας. Ο νέος τύπος βιβλιογραφικής – γραμματολογικής ενημέρωσης που αναδύθηκε και στηριζόταν στον κριτικό υπομνηματισμό, δεν αφορούσε μόνο την υφολογική εξέλιξη της λόγιας συγγραφής αλλά αποτελούσε ταυτόχρονα μια τομή που διέκρινε τη νεότερη ιστορία από την παραδοσιακή.[44] «Ο συστηματικός έλεγχος, η παράθεση των πρωτότυπων πηγών, καθώς και η αυστηρή επιχειρηματολογία σχετικά με την επιλογή μιας πηγής έναντι μιας άλλης», σημειώνει σχετικά ο Grafton, «καθιερώθηκαν από

τους ιστορικούς ως ελκυστικοί όσο και αναγκαίοι στόχοι»[45] για τη συγγραφή των μελετών τους. Έτσι, ο «γάμος» της ιστορίας και της φιλολογίας[46] εγκαινίασε ένα νέο τύπο γραμματολογίας, που εγκατέλειψε σταδιακά τα συμπιλήματα και τα «βιβλιογραφικά φαντάσματα»[47] προκειμένου να αναζητήσει πιο σταθερά εργαλεία για την κριτική εξέταση των πηγών και την επιστημονική εξακρίβωση. Αυτή η μέθοδος, που, την εποχή του Διαφωτισμού, ήδη σηματοδοτούσε μια αλλαγή στη «φιλοσοφία της ιστορίας» και στην ιστοριογραφική πρακτική,[48] δεν περιλάμβανε μόνο τις τεχνικές της έρευνας και την αποδεικτική ισχύ τους αλλά και την ίδια την αφήγηση.[49] Ο γραμματολόγος που εξηγεί τη μέθοδο και τη διαδικασία της εξακρίβωσης δεν αποφεύγει διόλου να σχολιάσει τις πηγές. Το αντίθετο· η εξακρίβωση μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για τη δική του λεξιλογική ανασκαφή,[50] τη δική του ιστορική αφήγηση[51] ή και αισθητική προτίμηση.

Στην κατεύθυνση αυτή, αξιοσημείωτο είναι το ενδιαφέρον του Φιλητά για τη δημώδη και λαϊκή λογοτεχνία. Στα τετράδια του Φιλητά υπάρχει μια διάσπαρτη ύλη που επιβεβαιώνει την ενασχόλησή του με τα Αναγνώσματα του Νέου Ελληνισμού (ΑΝΕ). Ο Φιλητάς σχολιάζει αποσπάσματα από τον *Ερωτόκριτο*, τον *Απόκοπο*, την *Ιστορία του Ρε της Σκότζιας*, αντιγράφει ολόκληρη τη *Βοσκοπούλα* ενώ, όπως σημειώνει ο Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν βιβλία «τα οποία βιβλιογραφούνται για πρώτη φορά, όπως *Ο Κρητικός Πόλεμος* του Μπουνιαλή (1681), οι *Λόγοι Διδακτικοί Πατρός προς τον υιόν* (1543), μια λεπτομερέστατη περιγραφή του *Άνθους Χαρίτων* (1546)», αλλά και άγνωστες εκδόσεις «όπως το *Ωρολόγιον* του 1623 και ο *Αλέξανδρος ο Μακεδών* του 1600».[52] Η στροφή του Φιλητά στο λαϊκό ανάγνωσμα πρέπει οπωσδήποτε να συνδυαστεί με την έκδοση του καταλόγου των Σάρου/Βόρτολι το 1712 αλλά και με τους καταλόγους «διαφόρων μικρών και χαροποιών βιβλίων», που δημοσίευσε ο Α. Βόρτολις το 1752.[53] Ήδη από το 1791, εξάλλου, ο Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης στη *Νέα Χαλιμά* έκανε τη διάκριση ανάμεσα σε δύο κατηγορίες βιβλίων: «διά μαθήτευσιν» και «διά περιδιάβασιν».[54] Μπορούμε να υποθέσουμε πως και ο Φιλητάς έχει προσχωρήσει σε αυτή την βιβλιολογική κατηγοριοποίηση.

Όλα αυτά συντείνουν στο γεγονός ότι ο Φιλητάς δεν προσεγγίζει το χώρο του λαϊκού βιβλίου μόνο με ένα στενά διδακτικό – βιβλιογραφικό ενδιαφέρον. Οι σημειώσεις του προοικονομούν το κλίμα του «ρομαντικού μεσαιωνισμού» του 19ου αιώνα, το οποίο εκτός από την ιστορία των μέσων χρόνων αναζητούσε και ένα λογοτεχνικό πρότυπο με ευρύτερη λαϊκή αποδοχή.[55] Το ενδιαφέρον για τη δημώδη και λαϊκή δημιουργία, πάντως, το μαρτυρεί και η συλλογή λαογραφικών παροιμιών από την περίοδο του Βυζαντίου έως και τις μέρες του, η γραμματική ύλη της «κοινής», τα «τεκμήρια νεοελληνικής γλώσσης», οι καταχωρίσεις στίχων αλλά και η πρόθεση μιας έκδοσης με συλλογή δημοτικών τραγουδιών, το 1826.[56] Τα παραδείγματα είναι ανομοιογενή αλλά περιγράφουν μια ενιαία κατεύθυνση. Ο γραμματολογικός ιστορισμός του Φιλητά, με κύριο άξονα την υστεροβυζαντινή και τη μεσαιωνική περίοδο, συλλαμβάνει το αίτημα για την αποτύπωση μιας «εθνικο-λαϊκής» λογοτεχνίας. Η μακρά επιβίωση των λαϊκών αναγνωσμάτων μέσα στους αιώνες πρέπει να ήταν για τον Φιλητά –σε αντίθεση με τον Κοραή– ένα θέμα που δεν άγγιζε μόνο τη «γλώσσα» της λογοτεχνίας αλλά την ίδια την πρακτική της ανάγνωσης, σε ό,τι αφορά τη «σύγ-

χρονη» λογοτεχνία· τα αναγνώσματα, δηλαδή, που «διαβάζονται», έστω μέσω της ακροαματικής ανάγνωσης, από τα λαϊκά αλλά και τα λόγια στρώματα μέσα στη δική τους συγχρονία, προκειμένου βέβαια να ικανοποιηθούν διαφορετικές ανάγκες στις συνειδήσεις και τις νοοτροπίες του αναγνωστικού κοινού.[57]

Γνωρίζουμε άλλωστε πως «τα τραβήγματα των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα» συμβάδισαν με την ανάπτυξη μιας βιβλιαγοράς αλλά και ενός ορισμένου αλφαβητισμού,[58] που αφορούσε, εκτός από το θρησκευτικό βιβλίο-διδακτικό εγχειρίδιο και την εκδοτική άνθηση των λαϊκών αναγνωσμάτων. Θα λέγαμε λοιπόν πως αυτές οι καταγραφές του Φιλητά καλύπτουν τη βιβλιογραφική ενημέρωση γύρω από ένα υπαρκτό εκδοτικό φαινόμενο και παράλληλα τον φέρνουν πιο κοντά στη γραμματολογική ανακάλυψη ενός εκκοσμικευμένου «λαϊκού ανθρωπισμού», που έμελλε βέβαια να μελετηθεί πολύ αργότερα. Στο ίδιο ενδιαφέρον του Φιλητά για τις εκδοτικές «επιτυχίες» ανήκουν και εκείνα τα βιβλία (πχ. *Αμαρτωλών Σωτηρία*), που χωρίς να ανήκουν στο χώρο των λαϊκών αναγνωσμάτων εγγράφονται πάντως στη θρησκευτική εκλαΐκευση και σχετίζονται με την επίλυση δογματικών αντιπαραθέσεων.[59]

Η έκθεση, ο έλεγχος και ο σχολιασμός των πηγών δείχνει ωστόσο πως η μεθοδολογία του Φιλητά δεν είναι στραμμένη μόνο στη «μνημείωση» της προηγούμενης γραμματολογίας αλλά και στην πρόσληψη των ίδιων των έργων. Ο Φιλητάς δεν αναφέρει μόνο τα έργα και τις εκδόσεις αλλά σχολιάζει και τις επόμενες καταγραφές τους, τις ερμηνευτικές διαφορές μεταξύ των σχολιαστών, τις διαφορετικές αφηγήσεις για τις πηγές. Όπως παρατηρεί, με άλλη αφορμή, ο Anthony Grafton, ο υπομνηματισμός των νεότερων ιστορικών διαφέρει από τον παραδοσιακό ως προς το γεγονός ότι «ο συγγραφέας εκθέτει τα θεμέλια του έργου του, αποκαλύπτει τα συστατικά του στοιχεία στη σωστή τους θέση και καταφεύγει στις σωστές διαδικασίες προκειμένου να τα παραγάγει. Γι' αυτόν τον λόγο τοποθετεί το έργο στο χρόνο και το χώρο και τονίζει τον ορίζοντα και τις περιστάσεις όχι τόσο της παραγωγής όσο της πρόσληψής του».[60] Ο παλαιότερος υπομνηματιστής διαφέρει ουσιωδώς από τον νεωτερικό γραμματολόγο, επειδή «ο ένας εξηγεί τις μεθόδους και τις διαδικασίες που χρησιμοποιούνται για την επεξεργασία του κειμένου, ενώ ο άλλος χρησιμοποιεί αυτές που θα πρέπει να ακολουθηθούν για την πρόσληψή του».[61] Δεν είναι όμως μόνο αυτή η αίσθηση της «συγχρονίας» που εντοπίζουμε στα τετράδια του Φιλητά. Η αίσθηση αυτή αποτυπώνεται και όταν δίπλα στους παλαιότερους «πεπαιδευμένους άνδρες» απαριθμεί καταλογάδην τους «αποθανόντες» και «ζώντες» λόγιους του καιρού του.[62] Οι λόγιοι αυτοί, ζώντες και νεκροί, καταλογογραφούνται και ενίοτε σχολιάζονται, ιδίως για τη συμμετοχή τους στις μεγάλες αντιπαραθέσεις της εποχής (π.χ. γλώσσα).[63] Ο Φιλητάς κατανοεί τον χρόνο των εξελικτικών και διαδοχικών παραγωγών της γνώσης αλλά ταυτόχρονα αναδεικνύει και τις συγχρονικές όψεις της λογιοσύνης. Ανεξάρτητα πάντως από το είδος της περιγραφής καθώς και τις βραχυλογικές σημειώσεις του γύρω από τους λόγιους και τα έργα τους, αυτό που είναι σαφές στα τετράδια του Φιλητά είναι ότι ο γραμματειακός πολιτισμός αποτελεί μια αυτόνομη περιοχή του πνεύματος και της παιδείας, με πρωταγωνιστές τους ίδιους τους λόγιους. Αυτή η αίσθηση της αυτόνομης ύπαρξης των «ανθρώπων των γραμμάτων», η κοσμική αποστολή της λογιοσύνης ως σταθερού φορέα διάσωσης και προώθησης της ανθρώπινης γνώσης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς σχετίζεται άμεσα με την αυτο-συγκρότηση[64] της λογιοσύνης στον καιρό των Φώτων.

«Ο κοινωνικώς πεπολιτισμένος κόσμος»

Μπορούμε άραγε από το υλικό των τετραδίων να συναγάγουμε κάποια θεωρητικό συμπέρασμα για τη μέθοδό του; Είδαμε ήδη κάποιους τρόπους και κάποιες τεχνικές με τις οποίες η ιστορικότητα διεισδύει μέσα στην *ταξινομία*: η δυνατότητα της *μαθήσεως* προϋποθέτει ένα γραμματολογικό «βάθος», το οποίο όμως εκβάλλει διαρκώς στη συγχρονία.[65] Μένει να δούμε ποια είναι τα πολιτισμικά συμφραζόμενα αυτής της μεθόδου. Για να καταλάβουμε την ταξινομική λογική που ακολουθεί ο Φιλητάς στα τετράδια θα πρέπει να ανατρέξουμε στον λόγο που εκφωνεί, λίγα χρόνια αργότερα, «εις τους μαθητάς του Λυκείου Ζακύνθου, κατά την τελετήν ενάρξεως των μαθημάτων του σχολικού έτους 1838-1839». Εκεί, ο Φιλητάς αναφέρεται στο είδος της γνώσης που απαιτούν οι νεωτερικές δεκτικότητες, υπονοώντας ωστόσο μια ιστορική τομή στη συλλογή και στη μετάδοση της γνώσης:

> Ο κοινωνικώς πεπολιτισμένος κόσμος και σήμερον έχει πολλά εξ επιστημών και γνώσεων διαφόρων συνθησαυρισμένα, τα οποία πρέπει να νοήσωμεν ημείς παρ' άλλων εκθετόμενα ή εις άλλους ημείς να εκθέσωμεν και ο παλαιός των προγόνων βίος μας είχε πάλιν πλήθος άλλα τα οποία ημείς τώρα πρέπει να καταλαμβάνωμεν. Πρώτα είναι διάφορα συστήματα ιδεών τα οποίας πρέπει διά της μαθήσεως να αποκτήσωμεν. Έπειτα λοιπόν από την μάθησιν των σημείων μας χρειάζεται και η απόχτησις των ιδεών, τας οποίας διά των σημείων ή εκφράζομεν ή εκφρασμένας πρέπει να εννοούμεν και εν ταυτώ (;) το ό,τι λέγω να σημαίνει ότι πρέπει κοντά εις την γλώσσαν να σπουδάζομεν και πράγματα.[66]

Είναι νομίζω σαφές πως δίπλα στο παιχνίδι ανάμεσα στις λέξεις και τα πράγματα, αναγνωρίζεται μια νέα έγχρονη τάξη της γνώσης καθώς και το επιστημολογικό διάβημά της: συλλογή – κατανόηση – ερμηνεία του λόγου αλλά και διαμόρφωση ενός διανοητικού εξοπλισμού που επιτρέπει την προσέγγιση των αντικειμένων της γνώσης. Πίσω από τα λόγια του Φιλητά αναγνωρίζει κανείς μια ευρύτερη θεώρηση, που απαντά, την ίδια περίοδο, σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο. Οι ανθρωπιστικές επιστήμες είχαν αρχίσει πια να «έχουν ιστορία» και ο ιστορισμός του 18ου και του 19ου αιώνα υιοθετούσε μια «αναλυτική της περατότητας» προκειμένου να συλλάβει τη σχέση των υποκειμένων με τη γνώση.[67] Δίπλα σε αυτές τις συνέχειες, υπάρχουν βέβαια και οι ρήξεις. Ο «κοινωνικώς πεπολιτισμένος κόσμος» «σήμερον» διαμορφώνει μια αίσθηση τομής που απορρέει από την ιδέα της νεωτερικής γνώσης στην «πολιτισμένη» Ευρώπη. Ο Φιλητάς εντάσσει όλα αυτά τα «συνθησαυρίσματα» σε ένα νέο γνωστικό αίτημα της παιδείας. Έχει ως σημείο αναφοράς του ένα «τώρα», το οποίο επιτρέπει στα κείμενα, τα βιβλία και τις πηγές να «μιλήσουν» στο εσωτερικό μια νέας ιστορικότητας, μέσα από τη «σύγχρονη» έκταση και διάταξη της γνώσης, αλλά και μέσα στη συγκυρία της μετεπαναστατικής Ελλάδας. «Εις την κατάστασιν την οποίαν ευρίσκεται η Γραικική Φιλολογία μας, είναι τρόπον τινά εν τω γίγνεσθαι» θα πει στον ίδιο λόγο. Ενώ παρακάτω προσθέτει : «και επειδή ωσαύτως προ πολλών χρόνων επολιτίσθη και η δυτική Ευρώπη και έλαβεν ακολούθως παιδευτικά καταστήματα, εφιλοπονήθησαν διά τούτου και διδακτικά βιβλία διάφορα και παντός είδους συγγραφαί και επιστημονικαί…».[68]

Ο κοραϊκός απόηχος (πολιτισμένη Ευρώπη – αναγέννηση της παιδείας – εκπαιδευτικά εργαλεία για τη μεταφορά της γνώσης) είναι σαφής. Εξίσου σαφής είναι και η επίγνωση του Φιλητά για το επιστημονικό στάδιο της Φιλολογίας και της Ιστορίας. Ας μην ξεχνάμε όμως πως δίπλα στην επιστημονική αυτοσυνειδησία, τόσο η Φιλολογία όσο και η Ιστορία έπρεπε να πληρώσουν το κόστος της «εθνωφελούς επιστήμης», καθώς πολύ γρήγορα θα εισέρχονταν στο δικανικό και «διδακτικό» στάδιο της υπεράσπισης της εθνικής ταυτότητας απέναντι σε νέους εχθρούς (βλ. Fallmerayer) και με νέους στόχους (Μεγάλη Ιδέα). Όπως σωστά επισημαίνει η Έλλη Σκοπετέα, «χωρίς να υποτιμάται η αξία της έρευνας», «το επείγον της "κατασκευής" της ελληνικής ιστορίας έδινε την προτεραιότητα στην *εκ των ενόντων* σύνθεση. […] Η ιστορική επιστήμη και η εκλαΐκευσή της ανατίθενται στα ίδια χέρια».[69] Λίγα χρόνια αργότερα, το κενό που άφηνε η διαφυγούσα σύνθεση του Φιλητά θα το κάλυπτε η «γραμματολογία» του Κωνσταντίνου Σάθα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ά. Αγγέλου, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988, σ. 349.
2. *Ό.π.,* σ. 349.
3. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1985, σ. 443.
4. *Ό.π.*, ιδίως σ. 442-471.
5. Αγγέλου, *Των Φώτων, ό.π.*, σ. 347.
6. *Ό.π.,* σ. 334.
7. Α. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή και πρώιμη νεοελληνική γραμματεία – Χριστόφορος Φιλητάς: πρόδρομος και λησμονημένος», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Χαρτογραφώντας τη δημώδη λογοτεχνία (12ος-17ος αι.). Πρακτικά του 7ου διεθνούς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Ηράκλειο 2017, σ. 635-660.
8. *Ό.π.*, σ. 335.
9. Παρατίθεται στο: Σ. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος. Οι διδάσκαλοι του Γένους*, Ιωάννινα 1991, σ. 134.
10. Αγγέλου, *Των Φώτων, ό. π.*, σ. 334.
11. *Ό.π.*, σ. 335.
12. Για το θέμα, με αφορμή τους χρονικογράφους του Μεσαίωνα, βλ. H. White, *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation,* Βαλτιμόρη – Λονδίνο 1987, σ. 5-7.
13. Για τις γραμματολογίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας βλ. ενδεικτικά Γ. Παπαθεοδώρου, στο: https://www.greek-language.gr/greekLang/literature/studies/grammatologies/guide.html
14. Πρόκειται για το βιβλίο του Ιησουίτη λογίου Francisco Pomey με τίτλο *Pantheum Mythicum.* Για το βιβλίο βλ. https://www.fragmentaselecta.nl/en/books/old-and-rare-books/120456-POMEY-F—detail
15. Α. Κουμαριανού, «Συμπλήρωμα στα βιογραφικά του Κ. Ασώπιου (Ανέκδοτα κείμενα)», *Ελληνικά* 16 (1958-1859), σ. 166.
16. *Ό.π.,* σ. 167.
17. *Ό.π.*
18. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.*, σ. 29.

19. Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Αθήνα 2002, σ. 211.
20. Σύμφωνα με τον Κώστα Δ. Βελιαρούτη, ο Φιλητάς αναφέρει ο ίδιος πως είναι «ένας από τους πρώτους συμπράξαντας εις την σύστασιν της Παιδείας», Βλ. Κ. Δ. Βελιαρούτης, «Χριστόφορος Φιλητάς. Ο Διδάσκαλος του Γένους» *Ηπειρωτική Εστία* 150 (1964), σ. 705-706.
21. *Κ. Θ. Πέτσιος, «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725): άγνωστα στοιχεία για τη ζωή, τη διδασκαλία και το φιλοσοφικό του έργο. Μέρος Α΄», Δωδώνη 31/3 (2002)*, 241-308.
22. Αγγέλου, *Των Φώτων*, *ό.π.*, σ. 333.
23. Βλ. σχετικά την κλασική μελέτη του Arnaldo Momigliano, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, Καλιφόρνια 1990.
24. H. U. Gumbreht, *The Powers of Philology. Dynamics of Textual Scholarship*, Ιλινόι 2003, σ. 41-45.
25. *Ό.π.,* σ. 46.
26. R. D. Atlick, *The Scholar Adventures*, Οχάιο 1987 (= 1957), σ. 37-64.
27. R. Darnton, *A Literary Tour de France. The World of Books on the Eve of the French Revolution*, Οξφόρδη 2018.
28. Βλ., ενδεικτικά, Γ. Παπαθεοδώρου, *Η Ανάγνωση*, Αθήνα 2016, σ. 7-39.
29. J. Turner, *Philology. The Forgotten Origins of the Modern Humanities,* Πρίνστον 2014, ιδίως σ. 167-183.
30. Φ. Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, επιμ. Α. Ματθαίου – Σ. Μπουρνάζος – Π. Πολέμη, Ηράκλειο 2005, σ. 107.
31. *Ό.π.,* σ. 107.
32. J. Robertson, *The Case for the Enlightenment. Scotland and Naples (1680-1760)*, Κέιμπριτζ 2005, ιδίως σ. 117-121.
33. Κ. Ζάνου, «Προς μια συνολική θεώρηση του εθνικού χρόνου: Πνευματικές ζυμώσεις στον ιταλο-επτανησιακό χώρο κατά το Α΄ μισό του 19ου αιώνα», *Πρακτικά Θ΄ Πανιόνιου Συνεδρίου. Παξοί 26-30 Μαΐου 2010*, τ.2, Παξοί 2014, ιδίως σ. 327-347.
34. Βλ., ενδεικτικά, G. P. Henderson, *The Ionian Academy*, Εδιμβούργο 1988, ιδίως σ. 20-51.
35. Ά. Αγγέλου, *Οι λόγιοι και ο Αγώνας*, Αθήνα, 1971, σ. 72.
36. P. Burke, *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*, Κέιμπριτζ-Μάλντεν 2000, σ. 208-212.
37. Για μια αναλυτική παρουσίαση των *Τετραδίων* του Χριστόφορου Φιλητά βλ. Δ. Πολυχρονάκης – Α. Κατσιγιάννης – Σ. Κουρμπανά – Κ. Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς και τα δεκαέξι χειρόγραφα τετράδιά του στη Βιβλιοθήκη της Βουλής: Προθέσεις και προϋποθέσεις των απαρχών της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής γραμματείας», *Παλίμψηστον* 37 (Φθινόπωρο 2020), 153-182. Ευχαριστώ και από αυτή τη θέση την ερευνητική ομάδα για τη γενναιόδωρη παραχώρηση υλικού από τα τετράδια του Φιλητά, ενόψει του σχετικού συνεδρίου αλλά και επειδή έθεσαν έγκαιρα υπόψη μου την τελική τους μελέτη.
38. Αναφέρομαι στον τρόπο που ο κριτικός υπομνηματισμός, η αρχειακή τεκμηρίωση, οι υποσημειώσεις, οι παραθεματικές πρακτικές και η εγκυκλοπαιδική γνώση ενσωματώνεται μέσα στην ιστορική αφήγηση, συγκροτώντας ένα κείμενο «διττής μορφής». Για τη μεθοδολογία αυτής της προσέγγισης βλ. A. Grafton, *Η υποσημείωση. Μια παράξενη ιστορία*, μτφρ. Γκόλφω Μαγγίνη, Αθήνα 2001.
39. Μερικά παραδείγματα από τα τετράδια. Οι μεταγραφές έχουν πραγματοποιηθεί από τους Αλέξανδρο Κατσιγιάννη, Στέλλα Κουρμπανά και Κωνσταντίνο Χρυσόγελο, με σιωπηρές επεμβάσεις στην ορθογραφία και τον τονισμό. Η υπογράμμιση δική μου :

    Μύθοι Αισώπου (τετράδιο 301, σ. 1)

    μεταγλωττισθέντες εις απλήν γλώσσαν υπό του Ιεροδιδασκάλου Ιωάννου Πατούσα εν Βενε-

τία έκδοσις δευτέρα 1820. (**η αυτή με εκείνην οπού είδα**).

Μάρκος Μουσούρος (τετράδιο 335, σ. 1)

επεμελήθη την έκδοσιν του Μεγάλου ετυμολογικού τυπωθείσαν υπό Ζαχαρία Καλλιέργη Βενετία 1499. in fol, **ωραία και σπανία.**

Δημήτριος Κρής (τετράδιο 335, σ. 78)

τυπογράφος εν Φλωρεντία κατά το 1488 – εξέδωκεν αυτός πρώτον την ποίησιν του Ομήρου το 1488 εις 2 vol. in fol. υπό την διεύθυνσιν Δημητρίου Χαλκοκονδύλου όστις εδίδασκεν εκεί τότε τα ελληνικά. εις τον πρόλογον ο Χαλκοκονδύλας [sic] **λαλεί περί ταύτης της εκδόσεως ως του πρώτου τυπογραφικού γεννήματος εις ελληνικούς χαρακτήρας. όμως ο Όμηρος του 1488 δεν ήτον το πρώτον ελληνικόν βιβλίον οπού ετυπώθη εις την Ιταλίαν**. ήτον ο Δίων ο Χρυσόστομος τυπωθείς εν Μεδιολάνω το 1476,(1) το ψαλτήριον ωσαύτως εν Μεδιολάνω το 1481, και η Βατραχομυομαχία εν Βενετία το 1486.(1) **δεν είναι βέβαιον αν υπάρχη αύτη η έκδοσις.**

40. Για το θέμα βλ. C. Ginzburg, *Clues, Myths, and the Historical Method*, μτφρ. J. and A. C. Tedeschi, Βαλτιμόρη – Λονδίνο 1989, σ. 96-125.
41. H. White, *Λογοτεχνική θεωρία και ιστορική συγγραφή*, μτφρ. Γ. Πινακούλας, Τρίκαλα, 2015, σ. 139-140.
42. Προφανώς, στη λατινική παράδοση, η απόδειξη (evidentia) είχε κατοχυρωθεί ως ζητούμενο τόσο της Ρητορικής όσο και της Ιστορίας. Το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον γύρω από την έννοια της απόδειξης αναζωπυρώθηκε ωστόσο προς τα τέλη του 17ου αιώνα, με τη στροφή από τη διερεύνηση των γραμματειακών πηγών στα υλικά ίχνη παλαιότερων πολιτισμών. Ας μην ξεχνάμε πως η νεότερη ιστοριογραφία, έτσι όπως τη γνωρίζουμε εμείς σήμερα, αναδύθηκε εντέλει με το έργο του Γίββωνα, το οποίο συνδύασε δύο διαφορετικές παραδόσεις: τη φιλοσοφική ιστορία *à la Voltaire* και την αρχαιογνωστική έρευνα, με έμφαση στην έννοια της απόδειξης. Βλ., ενδεικτικά, R. Porter, *Gibbon. Making History*, Λονδίνο 1988, σ. 42-66.
43. Ήδη από τη δεκαετία του 1970, ο David Hackett Fischer, σε ένα σημαντικό αλλά λησμονημένο πια βιβλίο ιστορικής επιστημολογίας, είχε αναδείξει όλα τα είδη της λογικής πλάνης στα οποία μπορεί να περιπέσει ο ιστορικός, υιοθετώντας ένα εσφαλμένο «εξηγητικό παράδειγμα» ανάμεσα στα συμβάντα και την ερμηνεία τους. Βλ. D. Hackett Fischer, *Historians' Fallacies. Towards a Logic of Historical Thought*, N. Υόρκη – Λονδίνο 1970, ιδίως σ. 3-63.
44. *Ό.π.,* σ. 57.
45. *Ό.π,* σ. 57-58.
46. *Ό.π*, σ. 58.
47. Για τα στάδια μέσα από τα οποία πέρασε η φιλολογική επιστήμη προκειμένου να «ξεκαθαρίσει» το προηγούμενο έδαφος των ανακριβών βιβλιογραφικών πηγών και των συμπιλημάτων (compendia) βλ. R. D. Altick, *The Art of Literary Research*, N. Υόρκη – Λονδίνο 1981 (= 1964), ιδίως σ. 23-107.
48. Για τις αλλαγές στην ιστοριογραφία, στα χρόνια του Διαφωτισμού, βλ. H. Trevor-Roper, *History and the Enlightenment*, Νιου Χέιβεν – Λονδίνο 2010, ιδίως σ. 1-16.
49. Για την επαλήθευση και την εξακρίβωση ως «τεχνική της έρευνας», βλ. L. G. Goldstein, *Historical Knowing*, Τέξας 1976, ιδίως σ. 3-28.
50. Παραθέτω από το τετράδιο 335, σ. 81. Η υπογράμμιση δική μου:

Κοραής

Lettre de M. Coray à M. Chardon de la Rochette, dans le Magasin encyclopédique, seconde année, Vol. IV, pag. 213. όπου λαλεί περί του εις τον Δείναρχον χωρίου «τας απορρήτους διαθήκας εν αις τας της πόλεως σωτήρια κείται». όπου εξηγεί την λέξιν Διαθήκαι κατά το

φυσικόν της νόημα. και στοχάζεται ότι η διαθήκη ήτον το μυστικόν το οποίον αποθνήσκων εν Κολωνώ ο Οιδίπους δεν εμπιστεύθη παρά εις τον Θησέα. (ίδ. Οιδ. Κολ. Σοφοκλέους στ. 1486) αφήνει λοιπόν εις τους Αθηναίους το σώμα του και τας εξ αυτού ωφελείας εάν ο Θησεύς και οι διάδοχοί του εφύλαττον το μυστήριον της ταφής του.

51. Παραθέτω από το τετράδιο 301, σ. 58*-59*. Η υπογράμμιση δική μου:
Μάρκος Μουσούρος, Κρητικός, από τον Ι. Λάσκαριν επαιδεύθη την ελληνικήν και Λατινικήν παιδείαν όστις και εξεπέρασε τον διδάσκαλον και εις τας δύο (Tiraboschi tom. VII, part. II, p. 394). είχε διά πολλούς χρόνους σχολείον εις Παταύιον και Βενετίαν, με πολλήν συνδρομήν. ήτον πολλά άξιος εις το να παραβάλλη τους έλληνας μετά των λατίνων συγγραφέων. εδιόρθωσε πολλάς εκδόσεις ελλήνων συγγραφέων τας υπό Άλδου Μανουτίου γενομένας, και εις πολλάς προέταξε προλόγους. Λέων ο Ι΄ αφού τον έκραξε εις Ρώμην το 1517 τον εμπιστεύθη πολλά έργα και τον αντάμειψε με την επισκοπήν της Μονεμβασίας. **αλλ' ολίγον εχάρη ταύτα διότι απέθανε εις την ακμήν της ηλικίας όχι όμως από θλίψιν ότι δεν τον έκαμαν Καρδινάλιν ως εβεβαίωαν [sic] τινές φθονεροί της δόξης του**, και ως επανέλαβαν Ουαλεριανός και Παύλος Ιόβιος πολλά εύπιστοι (Valeriano de Lit. infel. [= *De litteratorum infelicitate*] Giovio Elog. viror. Lit. illustr. Tiraboschi Loc. cit. pag. 395).
52. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή», *ό.π.*, σ. 640.
53. Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, *ό.π.*, σ. 336.
54. *Ό.π.*, σ. 336.
55. E. Fay, *Romantic Medievalism. History and the Romantic Literary Ideal*, N. Υόρκη 2002, σ. 8-17.
56. Α. Πολίτης, *Η ανακάλυψη των δημοτικών τραγουδιών*, Αθήνα 1984, σ. 160.
57. Όπως και σε άλλα θέματα της λαϊκής κουλτούρας, ο Αντόνιο Γκράμσι συστηματοποίησε έγκαιρα το ερώτημα γύρω από το ποιοι θεωρούνται «σύγχρονοι λαϊκοί συγγραφείς». Βλ. Α. Γκράμσι, *Λογοτεχνία και εθνική ζωή*, μτφρ. Χ. Μαστραντώνης, επιμ. Χ. Μαστραντώνης – Ν. Πιέρρου, Αθήνα 1981, σ. 164-169.
58. Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, *ό.π.*, σ. 321-361.
59. *Ό.π.*, σ. 343.
Παραθέτω από το τετράδιο 303, φφ. 73v-74r. Η υπογράμμιση δική μου:
Αγάπιος Μοναχός Κρης, έγραψε Βιβλίον *Αμαρτωλών σωτηρίαν* εκδοθέν παρά του αυτού εν Βενετία παρά Αντωνίω Ιουλιανώ το 1641. **τούτο το βιβλίον μέγαν κρότον εποίησε μεταξύ των Καλβινιστών** επειδή φανερώς διδάσκεται η Μετουσίωσις του άρτου και οίνου εις σώμα και αίμα Χριστού· μάλιστα ο Κλαύδιος (Claude) ο της Καλβινικής θρησκείας μινίστρος, θέλων να αποδείξη ψευδές το παρά Αντωνίου Αρνόλδου και Σίμωνος Ρικάρδου λεγόμενον εν τω περί αϊδιότητος της πίστεως της εκκλησίας διά την μετουσίωσιν λέγει **ότι αυτός ο Αγάπιος είναι πλαστός, και το βιβλίον ερανίσθη παρά τινος αμαθούς φράτορος, επειδή και ο Αλλάτιος δεν ομιλεί περί τούτου του Αγαπίου, ούτε περί τοιούτου βιβλίου**, αλλ' ο Σίμων Ρικάρδος και ο Αρνόλδιος αποδεικνύουσι το ψεύδος του Κλαυδίου. όρα τας υποσημειώσεις του αυτού Ρικάρδου εις τα συγγράμματα Γαβριήλ Σεβήρου σελ. 132 τυπωθέντα εν Παρισίοις το 1686. επ' ονόματι Fides Ecclesiae Orientalis. την μαρτυρίαν του αυτού Ρικάρδου περί Αγαπίου εις το τέλος του αυτού βιβλίου, και τον Αρνόλδον εν τη αϊδιότητι της πίστεως της Εκκλησίας. έγραψεν έτι ο Αγάπιος και άλλα (Κυριακοδρόμιον, Γεωπονικὸν και άλλα), ο Βενδότης ένθ. ανωτ. –
60. Grafton, *Η υποσημείωση, ό.π.*, σ. 68.
61. *Ό.π.*, σ. 69.
62. Παραθέτω από το τετράδιο 301, σ. 134-135:

οι ζώντες λόγιοι

Αδαμ. Κοραής, Κωνσταντίνος Κούμας, Κωνσταντίνος Οικονόμος, Στέφανος Οικονόμος, [del. est] Νεόφυτος Δούκας, Αθανάσιος Χριστόπουλος, Νεόφυτος Βάμβας, Κωνσταντίνος Ασώπιος, Γεώργιος Ιωαννίδης, [del. est] Ιωάννης Καρανδηνός, Γεώργιος Θεριανός, [del. est] Αθανάσιος Πολίτης, Κωνσταντίνος Τυπάλδος, Γρηγόριος Κωνσταντάς, [fort. del. est] Ανδρέας Μουστοξύδης, Ι. Βενθύλος, Γ. Γεννάδιος, Αν. Πολυζωΐδης, Ιάκωβος Ρίζος […]

οι αποθανόντες λόγιοι από το 21-30

*Νικόλαος Δάρβαρις, *Αθανάσιος Ψαλίδας, *Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος, *Π. Κοδρικάς, *Δημ. Σχινάς, *Κ. Πολυχρονιάδης, *Στ. Κανέλλος, *Αθανάσιος Βογορίδης, *Στυλ. Σπαθῆς, *Ιωάννης Τζελεπής, *Θεοδόσιος Ρουμπαπάς, *Βενιαμίν ο Λέσβιος, *Άνθιμος Γαζής.

63. Παραθέτω από το τετράδιο 301, σ. 2. Η υπογράμμιση δική μου:

Δημήτριος Καταρτζής

έζη περί τα 1780, **προστάτης του λεγομένου χυδαϊκού ύφους ήτοι της ρωμεϊκης [sic] Γλώσσης**. Λάμπρος ο Φωτιάδης δι' επιστολής εκδεδομένης εις τα προλεγόμενα της Τερψιθέας υπό του Δούκα αντιφέρεται εις το σύστημά του λέγει ότι τούτου είναι σύνθεμα το περισσότερον μέρος της γεωγραφίας των Δημητρίων. Νικόλαος ο Λογάδης κατ' εικασίαν νομίζων αυτού σύγγραμμα και χειρόγραφον ευρισκόμενον παρ' αυτώ επιγραφόμον [sic] «εγκώμιο του φιλοσόφου, μακαρισμός του ορθόδοξου, ψόγος του Άθεου, ταλάνισμα του δεισιδαίμων» εξέδωκεν μεταμορφόσας [sic] εις το μιξελληνικόν σχολαστικόν ύφος και επιγράψας, παράλληλον φιλοσοφίας και χριστιανισμού, Αθεϊσμού και δεισιδαιμονίας ήτοι εγκώμιον του Αληθινού φιλοσόφου. μακαρισμός του ορθοδόξου χριστιανού, ψόγος του Αθέου, ταλανισμός του Δεισιδαίμονος. Εν τω του πατριαρχείου της Κωνστανινουπόλεως τυπογραφείω 1830.

64. Για την έννοια της αυτο-συγκρότησης της λογιοσύνης βλ. την κλασική πλέον μελέτη του S. Greenblatt, *Renaissance Self-fashioning. From More to Shakespeare*, Σικάγο 1980, ιδίως σ. 1-10.
65. M. Foucault, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα 21993, σ. 349.
66. Παρατίθεται στο Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.*, σ. 152.
67. Foucault, *Οι λέξεις και τα πράγματα*, *ό.π.*, σ. 510.
68. Παρατίθεται στο Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.*, σ. 153.
69. Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ. 177.

Οι βιο-εργογραφικοί κατάλογοι: Ιστοριογραφία και ταξινόμηση της λογιοσύνης (1722-1872)

Στέση Αθήνη

Άφθονο μέρος της ύλης των δεκαέξι τετραδίων του Χριστόφορου Φιλητά που απόκεινται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής αποτελείται από σημειώσεις αναφερόμενες σε πρόσωπα της ελληνικής λογιοσύνης.[1] Ο εντοπισμός των ακόλουθων τίτλων στα τετράδια υποβάλλει την εικασία ότι το υλικό αυτό θα χρησίμευε για τη σύνθεση ενός ή περισσότερων γραμματολογικών πονημάτων: «Περί καταστάσεως των ελληνικών γραμμάτων κατά την υπό των Τούρκων Άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως και εξακολούθησις αυτών και πρόοδος κατά τους εξής χρόνους μέχρι του 1821», «Ιστορική βιβλιοθήκη της ελληνικής και Γραικικής φιλολογίας από της Αλώσεως μέχρι του 1821», «Ιστορία Γραμματολογική από της Αλώσεως μέχρι του 1821 του Ελληνικού Έθνους» και, τέλος, «Σκιαγραφία Νεοελληνικής γραμματολογίας».[2] Οι σχεδιαζόμενες ενότητες «Άνδρες πεπαιδευμένοι Έλληνες μετά την Άλωσιν μέχρι της σήμερον»,[3] «Επίσκοποι Φιλαδελφείας»,[4] «Άνδρες ονομαστοί του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης»,[5] «Πατριάρχαι μετά την Άλωσιν»[6] αφήνουν να εννοηθεί ότι το γραμματολογικό υλικό θα ταξινομούνταν στη βάση της ονομαστικής μονάδας. Η συνοπτικότητα των βιογραφικών και βιβλιογραφικών πληροφοριών που έχουν καταχωριστεί στα σημειώματα προσανατολίζουν προς τη σύνθεση ενός έργου αναφοράς, ενός who's who της προ Wikipedia εποχής, τα εξέχοντα πρόσωπα του οποίου (εκκλησιαστικοί και κοσμικοί) ανήκουν στην ελληνική λογιοσύνη.

Η αποθησαυριστική εργασία του Φιλητά, που παρέμεινε διάσπαρτη στα τετράδια, καταχωρίστηκε από τον Άλκη Αγγέλου στη ρηξικέλευθη μελέτη του για την «ιστορία της ιστορίας της πνευματικής πορείας του Νέου ελληνισμού» ανάμεσα στις 37 «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της νεοελληνικής γραμματείας…».[7] Συγκεκριμένα, ανήκει σε μία διακριτή ειδολογικά εκδοχή των γραμματολογικών «δοκιμών», τον κατάλογο με βιο-εργογραφικά λήμματα. Πρόκειται για μια δόκιμη πρακτική γραμματολογικής ταξινόμησης που την ακολούθησαν οι μισές απογραφές στη διάρκεια ενάμιση αιώνα, από το 1722 ώς το 1872, αξιοποιώντας το ιδιαίτερα ανθεκτικό και παραγωγικό ευρωπαϊκό παράδειγμα, τη γενεαλογία του οποίου αξίζει να διατρέξουμε.

Η ταξινομική μέθοδος βασισμένη στο βιο-εργογραφικό λήμμα αναδύθηκε μέσα στην ευρυχωρία της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας, στο πλαίσιο της ανάπτυξης του εγκυκλοπαιδισμού, καθώς και των ζυμώσεων που οδήγησαν στην αναδιαμόρφωση των γραμματειακών ειδών. Οι απαρχές τοποθετούνται στα χρόνια της Αναγέννησης, μέσα από τη σύγκλιση, από τα μέσα του 16ου αιώνα και εξής, δυο αναπτυσσόμενων

πεδίων και πρακτικών ταξινόμησης: της βιογραφίας και της βιβλιογραφίας. Η ανάδυση της ατομικότητας σε συνδυασμό με την επανεκτίμηση της αρχαιότητας είχαν συντελέσει στην καλλιέργεια του βιογραφισμού:[8] οι *Βίοι Παράλληλοι* του Πλουτάρχου, μέσα από την πληθώρα των εκδόσεων, όπως και των μεταφράσεων στα λατινικά και στις ευρωπαϊκές γλώσσες, προσέφεραν πρότυπα γραφής για τους βίους ονομαστών ανδρών της νεότερης και σύγχρονης εποχής, τους οποίους όφειλε να συγκρατήσει ο δημόσιος χώρος. Τον προβιβασμό των λογίων της Οικουμένης σε θέση αξιομνημόνευτων ανδρών εγκαινίασε ο Ιταλός Paolo Giovio (1483-1552), ο εισηγητής της οικουμενικής ιστορίας, με τα *Elogia virorum litteris illustrium* (1577).[9] η πρώτη αυτή συλλογική βιογραφία χάρη στη λακωνικότητα των λημμάτων καταχωρίστηκε ως το πρώτο who's who. Ταυτόχρονα, το αίτημα για αναζήτηση πρακτικών στην οργάνωση και ταξινόμηση της συσσωρευόμενης γνώσης[10] κατά τη μετά Γουτεμβέργιο εποχή είχε αποδώσει έναν σημαντικό καρπό: την περίφημη *Bibliotheca universalis* (1545–1549) του Ελβετού Conrad Gesner,[11] την πρώτη διεθνή βιβλιογραφία. Σύντομα, οι δυο διακριτές ταξινομικές πρακτικές, ο βιογραφισμός και η βιβλιογραφία θα διασταυρωθούν για να αλληλοσυμπληρωθούν μέσα από το βιο-εργογραφικό λήμμα.

Αναγκαία συνθήκη για τη διασταύρωση αυτή ήταν η αναδιαμόρφωση των ειδών, η προοδευτική αποδέσμευση της βιογραφίας από τη ρητορική και της ιστορίας από την ευγλωττία, σε συνδυασμό με τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος της τελευταίας προς το άτομο.[12] Ο πανηγυρικός, το εγκώμιο ή η αγιολογία υποχώρησαν προς όφελος της «ποιητικής της ζωής των ατόμων» όπως θα υποστήριζε ο Pierre Bayle, σε μια νέα μορφή συλλογικών βιογραφιών· δίπλα στους αγίους, τους πατέρες της Εκκλησίας, τους ήρωες, τους πολιτικούς, τους στρατιωτικούς και τους ηγεμόνες προστέθηκαν οι *literati*, οι πολυμαθείς: οι εκκλησιαστικοί και κοσμικοί, με έργο γραμμένο, κυρίως, στα λατινικά, προερχόμενοι από τον ενιαίο ακόμα χώρο που συστέγαζε την επιστήμη, τη φιλοσοφία, τη θεολογία και τη φιλολογία. Η καταγραφή και η ταξινόμησή τους σε καταλόγους σε λατινική γλώσσα αποτέλεσε βασικό αντικείμενο σπουδής στον γερμανικό ακαδημαϊκό χώρο, στο πλαίσιο της ανάδυσης της συζήτησης για την *historia literaria* (1660-1740).[13] Για την απόκτηση «ονόματος», για την καταχώριση δηλαδή στο λημματολόγιο της λογιοσύνης, δεν μετρούσε πλέον μόνο η οικουμενική δόξα ή η φήμη, αλλά και η υπόληψη μέσα σε διαφορετικά κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα· η ζυγαριά για την απόδοση της αριστείας έγειρε από τα επεισόδια της ζωής προς το έργο. Στο εξής, τα ονόματα των «αξιομνημόνευτων» *literati* όφειλαν να συνοδεύονται από τεκμήρια, προερχόμενα από την έρευνα των πηγών· ήταν λοιπόν αναγκαία η συνδρομή της βιβλιογραφίας.[14]

Η ταξινόμηση της γνώσης με βάση το βιο-εργογραφικό λήμμα –κράμα δηλαδή βιογραφίας και βιβλιογραφίας– στάθηκε ένα εξαιρετικά αποδοτικό σχήμα για τη σύνθεση έργων αναφοράς, επιτομών και λεξικών, αρχικά σε λατινική γλώσσα, αλλά με την πρόοδο του χρόνου και στις νεότερες ευρωπαϊκές γλώσσες. Στα χρόνια του γαλλικού εγκυκλοπαιδισμού του 17ου αιώνα, το αίτημα για συστηματοποίηση της γνώσης είχε οδηγήσει στη δημοσίευση σημαντικών έργων ταξινόμησης των λογίων της Οικουμένης και της Πολιτείας των Γραμμάτων.[15] Η πρωτιά αποδίδεται στο επίτομο *Grand dictionnaire historique* (1674) του Louis Moréri· ως απάντηση σε αυτό, με βασική επιδίωξη τη διόρθωση των ανακριβειών που περιείχε και την επαρκέστερη τεκ-

μηρίωση των λημμάτων, εμφανίστηκε το πιο φημισμένο απ' όλα, το *Dictionnaire historique et critique* (1696 κ.ε.) του Pierre Bayle. Το λεξικό του Bayle, προϊόν επιστημονικής ευσυνειδησίας και κριτικής σκέψης, στάθηκε μεθοδολογικό πρότυπο για όλα τα μεγάλα εγκυκλοπαιδικά έργα του 18ου αιώνα, όπως το *Compendioses Gelehrten-Lexicon* του Johann Burkhard Mencke (Λέιντεν 1715) και το πολύτομο *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres, de la république des lettres, avec un catalogue raisonné de leurs ouvrages* (1727-1745) του Jean-Pierre Nicéron, το οποίο αξιοποιήθηκε ιδιαίτερα στην αποθησαυριστική εργασία του Φιλητά.

Ήδη, πάντως, από το τέλος του 16ου αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο,[16] χάρη στο αναδυόμενο ενδιαφέρον για την εθνική κληρονομιά στην ομιλουμένη, είχαν κάνει την εμφάνισή τους βιο-εργογραφικοί κατάλογοι –στα λατινικά ή σε νεότερες γλώσσες– που, απαλλαγμένοι από τους οικουμενικής εμβέλειας «επιφανείς άνδρες», στράφηκαν στην απογραφή και την ανάδειξη εκείνων των λογίων που τίμησαν με το έργο τους το παρελθόν και το παρόν του έθνους· έτσι, οι κατάλογοι θα τοποθετηθούν στις απαρχές της εθνικής γραμματολογίας.[17] Το είδος γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση, στον γαλλικό, τουλάχιστον, χώρο –τον οποίο είχα τη δυνατότητα να μελετήσω περισσότερο– κατά την προπαρασκευή της μεγάλης ποιητολογικής διαμάχης ανάμεσα σε Αρχαίους και Νεότερους, προκειμένου να αποδειχτεί η αξία και η σπουδαιότητα της γαλλικής λογιοσύνης και η ικανότητά της να προβάλλει ολοκληρωμένα πρότυπα.[18] Δεν έλειψαν, πάντως, και οι κατά παραγγελία απογραφές, με πρωτοβουλίες υψηλών πολιτικών προσώπων, προκειμένου να αναδειχτούν οι συγγραφείς και οι λόγιοι που θα αξιώνονταν να τύχουν της επιβράβευσης του Βασιλιά Ήλιου.[19] Στα μέσα του επόμενου αιώνα, ο Βολταίρος θα επιδιώξει, αφήνοντας στην άκρη το εγκώμιο και με όπλο την ιστορική αντικειμενικότητα, να καταξιώσει τη λογιοσύνη του κλασικισμού και να την προβάλει ως παράδειγμα στους συγχρόνους του, μέσα από τον σημαντικό «Catalogue de la plupart des écrivains français qui ont paru dans le siècle de Louis XIV, pour servir à l'histoire littéraire de ce temps» ως παράρτημα και απαραίτητο συμπλήρωμα του *Le siècle de Louis XIV* (1751).[20]

Αν επιχειρούσαμε συνοπτικά να αναφέρουμε κάποιες βασικές αρχές που διέπουν τη συγκρότηση των βιο-εργογραφικών καταλόγων, όπως προκύπτουν από τη μακροσκοπική μελέτη τους μέχρι την εποχή του εγκυκλοπαιδισμού του 17ου και του 18ου αιώνα, θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε τη «βιογραφική μετάδοση» («transmission biographique»)[21] –άπαξ και απογραφεί ένα όνομα κατακυρώνεται η θέση του στη λογιοσύνη–, την (σιωπηρή) αναπαραγωγή της πληροφορίας από κατάλογο σε κατάλογο και την αποφυγή υποκειμενικών κρίσεων και σχολίων· ωστόσο, ας μην ξεχνάμε ότι τόσο το λημματολόγιο όσο και η πληροφορία υπόκεινται σε μια διαδικασία της «επαναγραφής», στην οποία υπεισέρχεται η ιδεολογία, η ποιητική, το σύμπαν του κόσμου και τα πολιτισμικά συμφραζόμενα της εποχής.[22]

Η καταχώριση της ελληνικής λογιοσύνης σε βιο-εργογραφικά λήμματα ξεκίνησε λίγο μετά την ποιητολογική διαμάχη Αρχαίων και Νεότερων, ή μάλλον, ορθότερα, στον απόηχό της σε ελληνόφωνα περιβάλλοντα. Οι βιο-εργογραφικοί κατάλογοι στην ελληνική τους εκδοχή διέγραψαν μια τροχιά ενάμιση αιώνα, την οποία θα παρακολουθήσουμε,[23] παραχωρώντας ιδιαίτερο χώρο στα σημειώματα του Φιλητά.

Το ελληνικό παράδειγμα της ταξινόμησης της λογιοσύνης στη βάση του βιο-ερ-

γογραφικού λήμματος εγκαινιάζει η *Επιτετμημένη επαρίθμησις των κατά τον παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών, και περί τινων εν τω νυν αιώνι ανθούντων* που συνέταξε το 1721 ο Δημήτριος Προκοπίου Πάμπερης (1701/1702-μετά το 1737),[24] γραμματέας, του ηγεμόνα Νικόλαου Μαυροκορδάτου, και μετέπειτα γιατρός και παιδαγωγός του γιου του Κωνσταντίνου· δημοσιεύτηκε το 1722 στη *Bibliotheca Graeca* στο Αμβούργο.[25] Όπως συνάγεται από τον τίτλο, χρονολογική αφετηρία για την απογραφή του Προκοπίου είναι οι αρχές του 17ου αιώνα με κατάληξη την εποχή της σύνταξής της. Περιλαμβάνει 99 βιο-εργογραφικά λήμματα, εκ των οποίων τα 62 αφορούν στους «λογίους Γραικούς» του παρελθόντα αιώνα και τα 37, δηλαδή κατά τι περισσότερο από το ένα τρίτο του συνόλου, στην πρώτη εικοσαετία του 18ου αιώνα. Τα λακωνικά στην πλειονότητά τους λήμματα –με χτυπητή εξαίρεση τριών για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω– αρχίζουν με την αναγραφή του ονόματος, συνεχίζουν με την προσθήκη του τόπου καταγωγής για να ακολουθήσει ένα επιγραμματικό προσοντολόγιο· η συγγραφική δραστηριότητα –χωρίς να αποτελεί απαρέγκλιτη προϋπόθεση– σημειώνεται μέσα από την αναγραφή των τίτλων ή τη μνεία σε έντυπα ή χειρόγραφα έργα, συνταγμένα σε γλώσσα αρχαία ελληνική, λατινική, αλλά και σε απλή (ομιλουμένη). Στις αρετές που προσμετρώνται για την καταχώριση στη λογιοσύνη περιλαμβάνονται οι σπουδές ή η διδασκαλία σε ανώτερα ιδρύματα του οθωμανικού χώρου και, κυρίως, της Ιταλίας, η πολυμάθεια, η γλωσσομάθεια (αρχαία ελληνικά και λατινικά, ιταλικά, εβραϊκά, αραβικά και αραβοπερσικά, με μοναδικό παράδειγμα γαλλομάθειας αυτό του Νικόλαου Μαυροκορδάτου). Στο αξιακό σύστημα της λογιοσύνης περιλαμβάνεται, επίσης, η επικοινωνία με την Ευρώπη μέσα από την επιστολογραφία ή την ταξιδιωτική εμπειρία. Ιδιαίτερα τονισμένη είναι η ερμηνευτική ικανότητα στις Γραφές, όπως και στην κλασική γραμματεία, η εμπλοκή σε δογματικές συζητήσεις και, ειδικότερα, ο αντιρρητικός λόγος απέναντι στον Καθολικισμό.

Η *Επαρίθμησις* φιλοξενήθηκε, με αντικριστή μετάφραση στα λατινικά, σε ένα από τα βασικότερα εργαλεία ταξινόμησης της γνώσης. Η *Bibliotheca Graeca* είχε ξεκινήσει την έκδοσή της το 1705 και είχε φτάσει στον ενδέκατο τόμο της. Η μακρόχρονη εκδοτική της πορεία (μέχρι το 1725) πολλά οφείλει στο μεθοδολογικό υπόδειγμα του Daniel Georgh Morhof, *Polyhistor, literarius, philosophicus*[26] (ο πρώτος τόμος είχε δημοσιευτεί το 1687), τον πιο γόνιμο καρπό που είχε αποφέρει η συζήτηση για την *historia literaria* από το 1660 και εξής, στα γερμανικά πανεπιστήμια.[27] Το έργο του Morhof, χρησιμοποιώντας τη βιβλιογραφική καταγραφή ως μέσο για την οργάνωση της γνώσης, προσέφερε το αποφασιστικό βήμα για την εξέλιξη της βιβλιογραφίας ως έκφρασης της ιστορίας της λογιοσύνης. Η σύνταξη και η δημοσίευση της *Επαριθμήσεως* είναι στενά και πολλαπλά συνυφασμένη με το πνευματικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναδύθηκε. Η βιβλιοφιλία των πρώτων Μαυροκορδάτων παρέχει ικανά τεκμήρια του ενδιαφέροντος για την *historia literaria*, τον εγκυκλοπαιδισμό και την ταξινόμηση της γνώσης. Στη βιβλιοθήκη απαντούν σημαντικά έργα αναφοράς,[28] όπως η *Bibliographia historico-politico-philologico curiosa* (1677) του Γερμανού ουμανιστή Johannes Henricus Boeclerus, το *Dictionarium historicum geographicum poeticum* του N. Lloyd (Γενεύη 1693), το περίφημο *Dictionnaire critique* (1697) του Pierre Bayle·[29] δεν απουσίαζε και ο *Polyhistor* του Morhof, που χρησίμευε, ταυτόχρονα, ως οδηγός για την ανάγνωση και τη μελέτη των κειμένων και ως γραμματολογικό εγχει-

ρίδιο,[30] που αξιοποιήθηκε συστηματικά από τον ηγεμόνα.[31] Τέλος, θα πρέπει να προσθέσουμε ότι ανάμεσα στα προσκτήματα της βιβλιοθήκης βρισκόταν και η συλλογική βιογραφία *Pinacotheca imaginum illustrium* (1643-1648) του Ιταλού Gian Vittorio Rossi, γνωστότερου ως Janus Nicius Erythreus, με 300 σύντομες προσωπογραφίες συγχρόνων ανδρών αλλά και γυναικών.

Ο εκδότης της *Bibliotheca Graeca* Johanes Fabricius,[32] Λουθηρανός θεολόγος, βιβλιογράφος και φιλόλογος, «polyhistor par excellence», όπως τον χαρακτήριζαν οι σύγχρονοί του, υπήρξε δραστήριο μέλος της Πολιτείας των Γραμμάτων· το όνομά του απαντά συχνά στην επιστολογραφία του Jean Leclerc, με τον οποίο, μέσω των γραμματέων του, επικοινωνούσε και ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος.[33] Ανάμεσά τους εκείνα τα χρόνια διακρίνονται σημάδια μιας στενότερης συνεργασίας ή αλληλοεκτίμησης. Το 1722 ο Fabricius αφιέρωσε τον ενδέκατο τόμο της *Bibliotheca Graeca* στον Νικόλαο και συνέθεσε επίγραμμα για την έκδοση του *Περί καθηκόντων/ Liber de officiis* με αντικριστή μετάφραση στα λατινικά (1722), την οποία είχε εκπονήσει ο ελληνιστής Stephan Bergler (1680-περ. 1746), στενός του συνεργάτης και από τους συντάκτες των ευρετηρίων του ενδέκατου τόμου· αργότερα ο Bergler θα εγκατασταθεί στο Βουκουρέστι για να υπηρετήσει ως γραμματέας του Νικόλαου και θα τροφοδοτεί τα ενδιαφέροντα του Fabricius γύρω από τον έντυπο και χειρόγραφο θησαυρό της ηγεμονικής βιβλιοθήκης.[34]

Εκτός από το κοινό ενδιαφέρον του Fabricius και του Νικόλαου Μαυροκορδάτου για τη βιβλιοφιλία και την ταξινόμηση της γνώσης, θα εικάζαμε ότι στη σύνταξη της *Επαριθμήσεως* συνέτειναν ορισμένα ακόμη κίνητρα, προερχόμενα από τις δυο πλευρές: Το ενδιαφέρον των Γερμανών Λουθηρανών ήδη από τον 16ο αιώνα για τη μεταβυζαντινή γραμματεία, που συνδυάστηκε με τον πρώιμο φιλελληνισμό του 17ου αιώνα για την τύχη των Ελλήνων κάτω από οθωμανική κυριαρχία στη γραμμή του Μαρτίνου Κρούσιου και της *Turco-Graecia*,[35] όπως και το προσωπικό ενδιαφέρον του Fabricius για τη σύγχρονη εκδοτική παραγωγή και τη γραμματεία στην ομιλούμενη γλώσσα. Η διάθεση που διακρίνει τους πρώτους Φαναριώτες να γνωρίσουν τον παλιότερο Ελληνισμό και, κυρίως, η βούληση από τη μεριά του Νικόλαου να αναδειχτεί η πρόοδος της ελληνικής διανοητικής ζωής μέσα στην πρώτη εικοσαετία του 18ου αιώνα, πράγμα που υποδηλώνει ο υψηλότερος αριθμός των καταχωρισμένων λογίων σε σύγκριση με τον προηγούμενο αιώνα, και, τέλος, το νεωτερικό προφίλ των πρώτων Φαναριωτών.

Ο κατάλογος του Προκοπίου τηρεί, εκτός από την αρχή της λακωνικότητας και εκείνη της ουδετερότητας. Συνταγμένος, πάντως, κάτω από την επιτήρηση του Νικόλαου[36] –φέρνοντας στον νου ανάλογα παραδείγματα από την αυλή του Λουδοβίκου ΙΔ΄– παραβιάζει τις παραπάνω αρχές προκλητικά σε τρία λήμματα, προς όφελος του εγκωμίου. Πρόκειται για τους τρεις Μαυροκορδάτους, τον Αλέξανδρο εξ απορρήτων, τον «παλαιάς και νέας φιλοσοφίας χωρήσαντα», τον εντολοδόχο της *Επαριθμήσεως* Νικόλαο, υπερασπιστή των νεοτέρων, «Πλάτωνος φίλον», σημαντικό συλλέκτη της νεότερης γνώσης και κάτοχο μιας «πληρεστάτης βιβλιοθήκης» και τον πρωτότοκο γιο του Σκαρλάτο (γεν. 1701) για την πρώιμη έφεσή του στα γράμματα.

Οι *literati* του Προκοπίου ανήκουν στους ανώτερους εκκλησιαστικούς της Ορθόδοξης Εκκλησίας και τους κοσμικούς της οθωμανικής πολιτείας, με επιδόσεις στη θεολογία και την απολογητική, τη φιλοσοφία, τη φιλολογία, το δίκαιο, τα μαθηματικά,

την αστρονομία, την ιατρική, τη γεωγραφία, τη διδασκαλία στην μέση και ανώτερη εκπαίδευση κ.λπ., συνθέτοντας συγγράμματα στη λατινική, την αρχαία ελληνική, αλλά και την απλή γλώσσα. Οι πηγές της πληροφόρησης παραμένουν αδιερεύνητες. Η άμεση πρόσβαση στα χειρόγραφα και στα έντυπα που διέθετε η ηγεμονική βιβλιοθήκη είναι, μάλλον, αυτονόητη. Σύμφωνα με τις ενδείξεις ο Προκοπίου αξιοποίησε την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Μελέτιου Αθηνών –η οποία περιλάμβανε κεφάλαια με τη μορφή του βιο-εργογραφικού καταλόγου όπου καταχωρίζονταν και κοσμικοί–[37] και τη *Δωδεκάβιβλο* του Δοσίθεου Ιεροσολύμων· και τα δυο αυτά έργα, δημοσιευμένα οψίτυπα, κυκλοφορούσαν σε χειρόγραφη μορφή και υπήρχαν στην ηγεμονική βιβλιοθήκη. Στις εικαζόμενες πηγές θα συμπεριλαμβάναμε την απογραφή του Αλέξανδρου Ελλάδιου, *Status praesens Ecclesiae Graecae* που είχε τυπωθεί στα 1714.[38]

Η εκτενής αναφορά στην *Επαρίθμησιν* του Προκοπίου δεν κρίθηκε εδώ επιβεβλημένη μόνο για τη γραμματολογική της πρωτιά στην ταξινόμηση της ελληνικής λογιοσύνης στη βάση του βιο-εργογραφικού λήμματος ή για την υπεραξία που της προσέδωσε η δημοσίευσή της στη *Bibliotheca Graeca*, σε αυτόν τον «maximum antiquae eruditionis thesaurum» και «Museum graeciae» στα μάτια της ευρωπαϊκής Πολιτείας των Γραμμάτων ή, τέλος, για το ότι έχαιρε θεσμικής στήριξης, αυτής του πρώτου Έλληνα ηγεμόνα· όπως θα διαφανεί, αποτέλεσε μια ανοικτή βάση «συνεχούς εμπλουτισμού» (Continuously Updated Database), που γνώρισε διάδοση πέρα από το κοινό για το οποίο συντάχθηκε,[39] όπως και πηγή ανάκτησης πληροφορίας.

Από τον φαναριώτικο χώρο, μέσα από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, προέρχονται οι τέσσερις επόμενες απογραφικές δοκιμές με τη μορφή βιο-εργογραφικού καταλόγου. Όλες παρέμειναν σε χειρόγραφη μορφή στην εποχή τους και δύο από αυτές δημοσιεύτηκαν οψίτυπα.

Θα ξεκινήσουμε με την *Απαρίθμησιν* του πολυγράφου πατριάρχη Καλλίνικου Γ΄ ή Δ΄ –το «Συμπλήρωμα» όπως το ονόμασε ο Αγγέλου–,[40] που χρονολογείται μέσα στην τριακονταετία 1762-1791. Ο συντάκτης της, ο οποίος κράτησε για πολύ μικρό διάστημα τον θρόνο του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1757), επιδίωξε να επικαιροποιήσει τη λογιοσύνη του Προκοπίου· αντέγραψε τον κατάλογο και συμπλήρωσε την απαρίθμηση, προσθέτοντας 62 εγγραφές. Το αξιακό σύστημα παραμένει, σε γενικές γραμμές αμετάβλητο· ενδεχομένως, οι «σχολαρχήσαντες», λόγω της ανάπτυξης της σχολικής εκπαίδευσης, να τείνουν να καταλάβουν περισσότερο χώρο. Τηρείται, επίσης, ο κανόνας της λακωνικότητας, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η ουδετερότητα σκιάζεται από το εγκώμιο ή τον ψόγο: πρόκειται για πρόσωπα που είχαν εμπλακεί, στη μεγάλη έριδα των αναβαπτιστών, η οποία στοίχισε την πατριαρχία στον Καλλίνικο.[41]

Στα χειρόγραφα του Καλλίνικου σώζεται μια ακόμη απογραφή σε μορφή του βιο-εργογραφικού καταλόγου –δεν έχει συμπεριληφθεί από τον Αγγέλου– με τον τίτλο *Ανδρών σοφών άθροισις και ελλογίμων ους νυν εβλάστησεν ως ρόδα ο χρόνος*,[42] που από τον τίτλο και τον τρόπο ταξινόμησης[43] μας ανοίγει τον δρόμο για να εισέλθουμε στα χωράφια του Σκοπελίτη, γραμματικού των Μαυροκορδάτων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, Κωνσταντίνου / Καισάριου Δαπόντε: τον «άνθρωπο γέφυρα ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση», όπως τον αποκάλεσε ο Γ. Π. Σαββίδης.[44] Χάρη στην εξαιρετική μνημοτεχνική και συνειρμική του ικανότητα, αλλά και στην εκπληκτική αποθησαυ-

ριστική του έφεση, ο Δαπόντες κατέγραψε μέσα από τα πολύστιχα έργα του όχι μόνο τις αρετές και τις κακίες των γυναικών (*Καθρέπτης γυναικών),* τα υλικά αγαθά και τις γευστικές απολαύσεις της εποχής του (*Κανών Περιεκτικός*), τη δυναστική γενεαλογία του Βυζαντίου αλλά και, παρεκβατικά, την πληροφορία για την εκδοτική παραγωγή του καιρού του: *Τύπωσαν Ερωτόκριτον, Σωσάνναν, Ερωφίλη / και τ' άλλα και δεν τύπωσαν, κρίμα και τον Βασίλη* (*Βίβλος Βασιλειών).*[45]

Ο *Κατάλογος ιστορικός αξιόλογος των καθ' ημάς χρηματισάντων επισήμων Ρωμαίων, καί τινων μεγάλων συμβεβηκότων και υποθέσεων, αρχόμενος από του χιλιοστού επτακοσιοστού έτους, έως του ενεστώτος ογδοηκοστού τετάρτου· καταστρωθείς παρά Κωνσταντίνου Δαπόντε Σκοπελίτου του μετονομασθέντος Καισαρίου* δείχνει τη στενή του συνάφεια με τον κατάλογο του Καλλίνικου μέσα από τον υπότιτλο: «Ανδρών σοφών άθροισις και επισήμων, ους ο νυν εβλάστησεν, ως ρόδα, χρόνος».[46] Παρακάμπτοντας το ανοικτό ζήτημα του ποιος προηγήθηκε στη σύνταξη, ο Καλλίνικος ή ο Δαπόντες, και τις παραλείψεις ή τις προσθήκες που εντοπίζονται ανάμεσα στο λημματολόγιο των δύο καταλόγων, ας επισημάνουμε ορισμένες ομοιότητες και διαφορές. Τα επίθετα «σοφών», «ελλογίμων» και «επισήμων» στους δυο τίτλους υποδεικνύουν ότι αντικείμενο της καταγραφής δεν είναι αποκλειστικά οι *literati*· στα περιεχόμενα καταχωρίζονται σε ξεχωριστές ενότητες εκκλησιαστικοί από όλο το φάσμα της ιεραρχίας (πατριάρχες από διαφορετικά πατριαρχεία, ιερομόναχοι, ιερείς, ιεροδιάκονοι, μοναχοί, διάκονοι), αλλά και ηγεμόνες. Ο Καλλίνικος βιογραφεί και επιστήμονες, ενώ ο Δαπόντες προσθέτει και δραγουμάνους, άρχοντες, πραγματευτές, δασκάλους, και, επιπλέον, καταχωρίζει βασιλείς μιας ξένης χώρα, της Ρωσίας. Το χρονολογικό άνυσμα εκτείνεται από τις αρχές του αιώνα μέχρι την εποχή του θανάτου των συντακτών τους (1791 και 1784)· τα λήμματα, πιο ευσύνοπτα στον Καλλίνικο, είναι αναλυτικότερα στον χειμαρρώδη Δαπόντε. Οι δυο κατάλογοι κινούνται στην ευρυχωρία της εκκλησιαστικής, της κοσμικής/πολιτικής σύγχρονης ιστοριογραφίας και της γραμματολογίας. Αξίζει να σημειώσουμε ότι λημματογραφούν τον Προκοπίου με αναφορά στο συγγραφικό του έργο, χωρίς, πάντως να μνημονεύσουν την *Επαρίθμησιν*·[47] οι ενδεχόμενες οφειλές τους σε αυτήν για το σώμα της λογιοσύνης της πρώτης εικοσαετίας του 18ου αιώνα είναι ένα από τα θέματα προς διερεύνηση.

Το τελευταίο δείγμα από τον παραγωγικό φαναριώτικο χώρο προσφέρει η αταξινόμητη, και αδημοσίευτη μέχρι πρόσφατα,[48] ονομαστική απογραφή του βιβλιόφιλου Νικόλαου Καρατζά (1700/1710–πριν το 1789), αξιωματούχου του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου και του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που μοίραζε τον χρόνο του ανάμεσα σε Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και Κωνσταντινούπολη. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι στον τίτλο που διασώζει το χειρόγραφο, *Βίοι επιφανών ανδρών των μετά την άλωσιν Κωνσταντινουπόλεως εν Ελλάδι ακμασάντων και παρά τω οθωμανικώ κράτει τελούντων, ερανισθέντες εκ διαφόρων ιστορικών* συναντάμε για πρώτη φορά σε βιο-εργογραφικό κατάλογο μια ιστορική τομή ως *terminus post quem* της απογραφής και σημειώνεται ρητά το πολιτικό καθεστώς –η οθωμανική κυριαρχία– υπό το οποίο τελεί η ελληνική λογιοσύνη· βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε μια απόπειρα τοποθέτησης σε ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο. Από τις αρχές του 19ου αιώνα το μείζον γεγονός της άλωσης της Κωνσταντινούπολης θα καθιερωθεί ως αφετηρία στις περισσότερες γραμματολογικές δοκιμές, όπως και στις προκηρύξεις των διαγω-

νισμών για την απογραφή της ελληνικής πνευματικής ζωής· θα αποκτήσει όμως στο εξής ένα ιδεολογικό περιεχόμενο, ενσωματώνοντας στην ελληνική πολιτισμική ιστορία τους βυζαντινούς λόγιους που συνέβαλαν στον Ουμανισμό, υιοθετώντας, έτσι, το πολλαπλά αξιοποιήσιμο αφήγημα της ιστοριογραφίας της Αναγέννησης.[49]

Στις διάσπαρτες και αταξινόμητες εγγραφές του Καρατζά εντοπίζονται 146 «επιφανείς άνδρες»: πρόσωπα που κατείχαν εκκλησιαστικά ή πολιτικά αξιώματα, δάσκαλοι, ιατροί και ιατροφιλόσοφοι με αξιόλογη πνευματική δραστηριότητα· ανάμεσά τους συναντάμε και έναν μπέη, έναν πασά και έναν «τοπτζίμπαση» (διοικητή του πυροβολικού)· 102 πρόσωπα κατανέμονται ισόποσα στον 17ο και τον 18ο αιώνα· 29 ανήκουν στον 16ο αιώνα και μόλις πέντε –που δεν αφορούν, πάντως, τα γνωστά ονόματα των Ελλήνων λογίων / φυγάδων στη Δύση– στον 15ο αιώνα. Παραπάνω από τους μισούς βιο-εργογραφούμενους (81) είχαν ήδη καταχωριστεί από τον Προκοπίου, βασική πηγή του Καρατζά για τον 17ο αιώνα και τις αρχές του 18ου αιώνα, καταδεικνύοντας για δεύτερη φορά, δίπλα στον Καλλίνικο Γ΄, ότι η *Επαρίθμησις* αποτελούσε μια έγκυρη και αξιοποιήσιμη πηγή στον φαναριώτικο χώρο· για τα παλιότερα χρόνια ικανό μέρος της αποθησαύρισης βασίστηκε στην *Turcograecia* –ίσως μάλιστα να είναι η πρώτη φορά που αξιοποιείται το έργο του Κρούσιου. Μεγάλο μέρος της απογραφής, πάντως, προέρχεται από προσωπική έρευνα σε χειρόγραφα και έντυπα που διέθετε ο βιβλιόφιλος συλλέκτης.[50] Θα πρέπει, τέλος, να συγκρατήσουμε για τη συνέχεια την έκδηλη αντιπάθεια προς τους φιλοκαθολικούς λόγιους, υποδεικνύοντας ότι και εδώ παραβιάζεται η αρχή της ουδετερότητας του βιο-εργογράφου απέναντι στο αντικείμενό του.

Τα επόμενα βήματα μας οδηγούν στον χώρο της διασποράς στην Κεντρική Ευρώπη, στην τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα. Ο Γεώργιος Βεντότης, στη Βιέννη, στο «Εργαστήριον της νέας των Γραικών φιλολογίας», θα αναλάβει την προώθηση της απογραφής του Προκοπίου στο ελληνόφωνο κοινό, μέσα από τη σειριακή της δημοσίευση σε δύο δόσεις (με μικρές παραλείψεις και προσθήκες) στην *Προσθήκην της εκκλησιαστικής ιστορίας του Μελετίου Μητροπολίτου* (1796).[51] Αξίζει να επισημανθεί ότι για πρώτη φορά στον αξιακό κώδικα των «επιφανών», «ακμασάντων» και «λαμψάντων» εισάγεται η παιδεία: «Περί των εν αρετή και παιδεία λαμψάντων Ελλήνων εις τα τέλη του παρελθόντος αιώνος», όπου περιλαμβάνονται 39 ονόματα· «Περί των εν σοφία και παιδεία λαμψάντων Ελλήνων τας αρχάς του παρόντος αιώνος» με 57 καταχωρίσεις. Επιπλέον, ο Βεντότης θα ενημερώσει τον κατάλογο, προσθέτοντας 55 νέες εγγραφές κάτω από τον τίτλο «Περί των πεπαιδευμένων εν τη Ανατολή εις τον παρόντα αιώνα». Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ανάμεσα στους βιο-εργογραφούμενους, στο λήμμα με αριθμό 7, βρίσκεται ο συντάκτης της *Επαριθμήσεως*: «Προκόπιος Μοσχοπολίτης, πεπαιδευμένος, πολύγλωττος· συνέγραψε συνταγμάτιον περί των πεπαιδευμένων Ελλήνων του καιρού του, όπερ ετυπώθη εις την βιβλιοθήκην Φαβρικίου». Το ομώνυμο λήμμα με αριθμό 21 –που μεταδίδει, μάλλον, την πληροφορία του Δαπόντε– έρχεται να υποδείξει την αναπαραγωγική διάσταση των καταλόγων, την απουσία διασταύρωσης στοιχείων, αλλά και την ελλειμματική γνώση για τον πρώτο βιο-εργογράφο: «Δημήτριος Παμπέρης εκ Μοσχοπόλεως, αδελφός Προκοπίου του Μοσχοπολίτη, ιατροφιλόσοφος· συνέγραψε διάφορα εξόχως το υπόμνημα ή ερμηνείαν εις την ασπίδα του Ηρακλέους, ποιηθείσαν τω Ησιόδω· έτι και δύω εκατο-

ντάδας Ελληνικών Ιστοριών και επιστολάς προς Γεώργιον Τραπεζούντιον και ο Γεώργιος προς τον Δημήτριον».[52]

Προσπερνώντας τα *Υπομνήματα εκκλησιαστικής ιστορίας* του Σέργιου Μακραίου (1734-1819), που δημοσιεύτηκαν οψίτυπα[53] και αφορούν την εκκλησιαστική ιστορία των ετών 1750-1800, φθάνουμε στο μείζον αποθησαυριστικό και ταξινομικό εγχείρημα, επίσης δημοσιευμένο οψίτυπα (1872),[54] που εκπόνησε ο καταγόμενος από τη Σιάτιστα έμπορος της διασποράς στην Ουγγαρία Γεώργιος Ζαβίρας, με τον συναισθηματικά φορτισμένο τίτλο: *Νέα Ελλάς ήτοι Ιστορία των πεπαιδευμένων Ελλήνων, των μετά την θλιβεράν του Γένους ημών κατάπτωσιν ακμασάντων και την προβεβηκείαν και ψυχορραγούσαν Ελλάδα τοις αυτοίς πόνοις τε και ιδρώσιν ως οίον τε ην αντιπελαργησάντων και αναζωπυρησάντων· εν η καταλέγονται και πάντα σχεδόν τα συγγράμματα αυτών, και πού και πότε, και ποσάκις εξεδόθησαν*.[55] Το 1453 για τον Ζαβίρα συνιστά μια διπλή ιστορική στιγμή: την υποταγή στον οθωμανικό ζυγό, και, συνάμα, την ανάδυση της (Νέας) «Ελλάδας-σκλάβας», όπως εικαστικά είχε αναπαρασταθεί στην προμετωπίδα του γνωστού περιηγητικού βιβλίου του Choiseul-Gouffier 1782,[56] την οποία οι «πεπαιδευμένοι» με τον βίο και το έργο τους προσπάθησαν να κρατήσουν ορθή.

Η σύνθεση του βιο-εργογραφικού καταλόγου πρέπει να ξεκίνησε το 1790, τη φορτισμένη και για τον Ελληνισμό χρονιά· συνεχίστηκε μέχρι τον θάνατο του Ζαβίρα, στα 60 του χρόνια, το 1804. Τα κατά πολύ εκτενέστερα βιογραφικά σημειώματα της *Νέας Ελλάδος* συνοδεύονται –όπως υπόσχεται ο τίτλος– με εκτενή, συστηματική, αριθμητικά ταξινομημένη καταγραφή της εργογραφίας, σε λατινική, αρχαία ελληνική, και όσο ανεβαίνουν οι αιώνες, και σε νεοελληνική γλώσσα, συμπεριλαμβάνοντας και τις μεταφράσεις. Τα 517 βιο-εργογραφικά λήμματα, ταξινομημένα κατά αύξουσα χρονολογική σειρά –αρχής γενομένης από τους Βυζαντινούς λόγιους που κατέφυγαν στην Ιταλία– προήλθαν από τον αποθησαυρισμό πολλών ξενόγλωσσων πηγών, πέρα από αυτών που διέθετε η πλούσια βιβλιοθήκη του Ζαβίρα· δίπλα σε αυτές θα πρέπει να προσθέσουμε την *Turcograecia*, το *Status praesens* και την *Επιτετμημένην Επαρίθμησιν* τον Προκοπίου, οι οποίες φαίνεται να καθιερώνονται, πλέον, ως βασικές πηγές για την πρώιμη ελληνική λογιοσύνη.[57]

Η αργοπορημένη δημοσίευση της *Νέας Ελλάδος* το 1872 δεν στάθηκε ανυπέρβλητο εμπόδιο για τη μετάδοση του βιο-εργογραφικού της θησαυρού σε μεταγενέστερες δημοσιευμένες απογραφές (Βρετός, Δε Κιγάλας, Σάθας)·[58] όταν στα 1870 ο εκδότης της Γ. Π. Κρέμος ταξινομούσε τα χειρόγραφα της Εθνικής και Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης βρήκε τη *Νέα Ελλάδα* «παρεσπαραγμένην […] ένεκα της σκαιάς και συχνοτάτης, ως ουδενός ίσως άλλου βιβλίου της νεοελληνικής φιλολογίας, χρήσεως, διεσχισμένην, τα φύλλα εν αταξία έχουσαν, τεμάχια ουκ ολίγα αποβαλούσαν και, εν κεφαλαίω ειπείν, οικτρότατα διακειμένην».[59] Εκτιμήθηκε, επιπλέον, για την ιδεολογική της χρησιμότητα, ως απόδειξη της προόδου των γνώσεων του νέου Ελληνισμού. Το πρώτο, μάλλον, λήμμα που συντάχθηκε για τον Γεώργιο Ζαβίρα (1814) τον σύστηνε με τα ακόλουθα λόγια:

> Σιατιστεύς, συνέγραψε πολλά βιβλία […] από τα οποία το εν ονομάζεται θέατρον Ελληνικόν ή νέα Ελλάς περιέχον την ιστορίαν των πεπαιδευμένων ελλήνων, των μετά

> την πτώσιν του γένους ημών ακμασάντων. Βιβλίον αξιολογώτατον, το οποίον τώρα θέλει δωθεί εις τύπον εν Βιέννη παρά του κυρίου Ανθίμου Γαζή· κι ας κοπιάσουν οι Ελληνοκατήγοροι Κομπαγνώνης και Βελθόλδης να το αναγνώσωσι διά να εγνωρίσουν το γένος ημών, το οποίον καθώς αντιλέγουσιν ευρίσκεται εις παντελή αμάθειαν».[60]

Το λήμμα αυτό βρίσκεται στον ονομαστικό κατάλογο που συνέταξε ο Αναστάσιος Αμπελακιώτης, και τον δημοσίευσε στο μαχητικό έργο *Απολογία ιστορικοκριτική* (Τεργέστη 1814),[61] το οποίο είχε μεταφράσει στα νέα ελληνικά· αποτελούσε συνέχεια του καταλόγου που είχε συμπεριλάβει ο Λευκαδίτης συγγραφέας του έργου Λουδοβίκος Σωτήρης. Ο τελευταίος, εκτιμώντας ότι η ταξινομική αυτή πρακτική προσέφερε ένα καλό εργαλείο για να αντικρουστούν οι κατηγορίες των J. L. S. Bartholdy και Giuseppe Compagnoni,[62] είχε θέση ως αφετηρία στον διαχρονικό κατάλογο των «πεπαιδευμένων» του την Αρχαιότητα και με ενδιάμεσο σταθμό το Βυζάντιο έφθανε ώς τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα· κατ' αυτό τον τρόπο υποδήλωνε την αδιάσπαστη συνέχεια του Ελληνισμού,[63] αρκετά χρόνια πριν τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο.[64]

Στις αρχές της δεύτερης προεπαναστατικής δεκαετίας, δυο πρωτοβουλίες μπορούν να εκληφθούν ως πρόσκαιρα σημάδια ανάδυσης ενός θεσμικού πλαισίου για την απογραφή και ταξινόμηση της λογιοσύνης. Η πρώτη εκδηλώνεται από το κοραϊκό περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* με τη σειριακή δημοσίευση από το 1811 και εξής βιο-εργογραφικών σημειωμάτων κάτω από τον τίτλο «Γραμματεία των νεωτέρων Ελλήνων, αρχομένη από του ενεστώτος έτους και ανατρέχουσα μέχρι της αρχής του δεκάτου έκτου αιώνος».[65] σε μεγάλο βαθμό πηγή στάθηκε η *Νέα Ελλάς* του Ζαβίρα, το χειρόγραφο της οποίας είχε περιέλθει στην κατοχή του Άνθιμου Γαζή, που σχεδίαζε, μάλιστα, να το εκδώσει και αναζητούσε χορηγό μέσα από τις σελίδες του περιοδικού.[66] Η δεύτερη πρωτοβουλία προέρχεται από την Ιονική Ακαδημία στην Κέρκυρα (1808-1814), του πνευματικού ιδρύματος που λειτούργησε κατά τη διάρκεια της παρουσίας των αυτοκρατορικών Γάλλων, αντεπιστέλλοντα μέλη της οποίας ήταν ο Αδαμάντιος Κοραής και ο Αθανάσιος Ψαλίδας.[67] Πρόκειται για την «Προκήρυξη» να καταγραφεί η ελληνική πνευματική δραστηριότητα (σχολεία, βιβλιοθήκες, τυπογραφεία, ειδήσεις για τη ζωή και τα συγγράμματα) «όλων των πεπαιδευμένων Γραικών, όσοι ήκμασαν από Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως έως των καθ' ημάς χρόνων», ελληνική μετάφραση της οποίας αναδημοσιεύτηκε και στον *Λόγιο Ερμή* το 1812.[68] Ωστόσο, ούτε τα βιο-εργογραφικά σημειώματα στον *Λόγιο Ερμή* θα ξεπεράσουν την ενδέκατη συνέχεια, ούτε ο Γαζής θα βρει τον χορηγό για τον Ζαβίρα, ούτε το «διαγώνισμα» της Ιονικής Ακαδημίας θα καρποφορήσει. Οι μοναχικές αναζητήσεις θα συνεχιστούν.[69]

Από την τρίτη δεκαετία του αιώνα[70] τη σκυτάλη αναλαμβάνει μια νέα γενιά, που είχε ακολουθήσει ανώτατες σπουδές σε πανεπιστήμια της Ευρώπης –συμπτωματικά, σπουδές Ιατρικής– και είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί σημαντικές δημόσιες βιβλιοθήκες προς αποθησαύριση πληροφοριών: ο Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός (1800-1876),[71] ο Ιωσήφ Δε Κιγάλας (1812-1866), και, τέλος, ο Χριστόφορος Φιλητάς (1787-1867). Οι δυο πρώτοι, έχοντας επίγνωση του γραμματολογικού κενού που άφηνε η εκκρεμότητα της έκδοσης της *Νέας Ελλάδος*,[72] θα καταβάλουν έναν αγώνα δρόμου για να δημοσιεύσουν το υλικό που είχαν συλλέξει, προσφεύγοντας σε διαφορετικές

μεθόδους ταξινόμησης. Η αποθησαυριστική εργασία του τρίτου θα παραμείνει διάσπαρτη και αταξινόμητη στα χειρόγραφα σημειωματάριά του, και ελάχιστο μέρος της θα δημοσιευτεί.

Με διαφορά μόλις ενός έτους τυπώνονται ο *Κατάλογος των από της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι το 1821 τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν* (Αθήνα, 1845) του Ανδρέα Παπαδόπουλου-Βρετού και το *Σχεδίασμα Κατόπτρου της Νεοελληνικής Φιλολογίας, ήτοι Ονομαστικός κατάλογος των νεωτέρων Ελλήνων Συγγραφέων τε και Μεταφραστών (δηλ. από του 1550 μέχρι τέλους του 1838), όπου σημειώνονται και οι νεοελληνιστί συγγράψαντες αλλογενείς* (Ερμούπολη 1846) του Ιωσήφ Δε Κιγάλα. Οι απογραφές αυτές –στην πραγματικότητα οι δυο πρώτες αυτοδύναμες απογραφές που δημοσιεύονται 120 και πλέον έτη μετά την *Επαρίθμησιν* του Προκοπίου– προωθούν μέσα από τους τίτλους τους το επιχείρημα της ιστορικής συνέχειας και της ενότητας του Ελληνισμού.

Ο Δε Κιγάλας είχε συλλέξει το μεγαλύτερο μέρος του υλικού του στην Ιταλία, κατά τη διάρκεια των ιατρικών του σπουδών (Πίζα και Φλωρεντία)· το επεξεργάστηκε και το συμπλήρωσε με την εκδοτική παραγωγή ώς το 1838 μετά τη μόνιμη εγκατάστασή του στον γενέθλιο τόπο, τη Σαντορίνη (1834)· το τύπωσε οκτώ χρόνια αργότερα. Το ενδιαφέρον εδώ έγκειται στην συμπερίληψη, όπως φαίνεται στον τίτλο, μεταφραστών, αναβαθμίζοντας κατ' αυτό τον τρόπο τη θέση της διαγλωσσικής μεταφοράς, καθώς και έργων Ελλήνων λογίων σε ξένες γλώσσες (λατινικά, γαλλικά, ιταλικά). Πίσω από το πόνημα αυτό, που τυπώθηκε σε ανεπεξέργαστη μορφή, το οποίο καταχωρίζει σε αλφαβητική σειρά τα βιο-εργογραφικά, εξαιρετικά ευσύνοπτα λήμματα, και δέχτηκε επικρίσεις για τις ελλείψεις, τα λάθη και τα κενά στην πληροφόρηση,[73] όπως έχει υποδειχτεί,[74] υποφώσκει μια πρόθεση ανταγωνισμού με τον ομότεχνό του Ανδρέα Παπαδόπουλο-Βρετό. Ο τελευταίος, αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Ιταλία (Νάπολη), ανέλαβε, ύστερα από αίτημα του Guilford το 1824, να βάλει «εις τάξιν της Βιβλιοθήκην του εις τας αιθούσας της παρ' αυτού συστηθείσης εις Κέρκυραν Βιβλιοθήκης της Ιονίου Ακαδημίας»· υπηρέτησε ως βιβλιοθηκάριος μέχρι το 1830, οπότε παραιτήθηκε ύστερα από την απώλεια του θησαυρού των βιβλίων του ιδρυτή της μετά τον θάνατό του.[75] Η δυνατότητα, λοιπόν, να έχει «ανά χείρας την μεγαλυτέραν συλλογήν των διαφόρων εις την ημετέραν κοινήν γλώσσαν τυπωθέντων βιβλίων» τον οδήγησε να συντάξει «τον κατάλογον αυτών κατά την χρονολογικήν τάξιν, αντιγράφων ακριβώς την κεφαλίδα ενός εκάστου συγγράμματος». Ο πρώτος αυτός συστηματικός κατάλογος ελληνικών βιβλίων του Βρετού «εις την ομιλουμένην ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν» με την αναλυτική περιγραφή τους, δεν περιείχε βιογραφικά σημειώματα. Φαίνεται, πάντως, ότι ο Βρετός είχε την πρόθεση να προσθέσει βιογραφικά στοιχεία, «την ιστορικήν είδησιν της πατρίδος ενός εκάστου συγγραφέως ή εκδότου ή φιλομούσου ανδρός».[76] Αλλά, όπως σημείωνε, επικρίνοντας, εμμέσως, τον Δε Κιγάλα: «Εγώ δεν ηθέλησα βεβαίως να τυπώσω ξηρόν ονομαστικόν κατάλογον όλων των από 1476 μέχρι 1821 έτους λογίων Ελλήνων προς ματαίαν επίδειξιν ενός ογκώδους βιβλίου, ως μη ώφειλεν τυπωθέντος, εάν επρόσθετον μόνον ο δείνας έγραψέ τι και εάν το πόνημά του εγράφη εις ξένην γλώσσαν· αλλά ηθέλησα διά της πλήρους καταγραφής των συγγραμμάτων αυτών να [τα] κάμω γνωστά».[77] Η βιογραφία συνά-

ντησε τη βιβλιογραφία στη δεύτερη, επαυξημένη έκδοση, με τον επικαιροποιημένο, μέσα στα ιδεολογικά συμφραζόμενα της έκτης δεκαετίας του 19ου αιώνα, τίτλο *Νεοελληνική Φιλολογία ήτοι Κατάλογος των από της πτώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων* (Αθήνα 1854, 1857).[78] Τα βιογραφικά σημειώματα προστέθηκαν με αλφαβητική σειρά στο τέλος του κάθε τόμου. Με το έργο του Βρετού όμως –παρά τις επικρίσεις για τις ελλείψεις του που διατυπώθηκαν από τους συγχρόνους του (Ανδρέα Μουστοξύδη, Αιμίλιο Τυπάλδο) ή σημαντικούς βιβλιογράφους (Legrand, Σπ. Λάμπρο)–[79] έχουμε φθάσει σε μια διαφορετική μορφή ταξινόμησης της γνώσης, στον χώρο της πρώτης ελληνικής βιβλιογραφίας, όπου, πλέον, η βιογραφία, τοποθετημένη στις σελίδες τέλους, αναλάμβανε επικουρικό ρόλο.[80]

Ο μεγαλύτερος από τους τρεις, ο Χριστόφορος Φιλητάς, φαίνεται ότι ξεκίνησε να συλλέγει στοιχεία για την ελληνική λογιοσύνη τουλάχιστον δέκα χρόνια νωρίτερα από τον Βρετό και τον Δε Κιγάλα. Τα δεκαέξι χειρόγραφα τετράδια που απόκεινται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής με το ποικίλο γραμματολογικό, γλωσσικό και άλλο υλικό, σύμφωνα με τη χρονολόγηση που έχει προταθεί, συγκροτήθηκαν κατά το διάστημα 1818-1867.[81] Κατά συνέπεια, η έναρξη της αποθησαυριστικής εργασίας τοποθετείται κατά τη σύντομη παραμονή του στην Τεργέστη και τη θητεία του ως δασκάλου στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας (1818), ύστερα από ενέργειες του Κωνσταντίνου Ασώπιου, ο οποίος είχε ζητήσει να τον αντικαταστήσει. Με τον τελευταίο, επίσης Ηπειρώτη και, μάλιστα, συγχωριανό του, τον συνέδεε μια στενή και μακρά φιλία. Μαζί αναχώρησαν από τα Ιωάννινα για την Ιταλία στα 1812, με πρώτο σταθμό την Κέρκυρα και τελευταίο τη Νάπολη, όπου γράφτηκαν στο Πανεπιστήμιο για να σπουδάσουν Ιατρική. Ο Φιλητάς, ολοκληρώνοντας τις σπουδές του (1817), πήγε στο Παρίσι, έμεινε για ένα χρόνο, συγχρωτίστηκε με τον κοραϊκό κύκλο και επισκέφθηκε επανειλημμένα την Bibliothèque Nationale.[82] Στις πρώτες ενδείξεις των βιβλιογραφικών του ζητήσεων ανήκουν η κατάρτιση του καταλόγου της βιβλιοθήκης της Ελληνικής Σχολής της Τεργέστης και η καταγραφή των έντυπων και χειρόγραφων βιβλίων της προσωπικής συλλογής του Ασώπιου, που τα είχε αφήσει στην ίδια πόλη.[83] Αξιοπρόσεκτη είναι η απογοήτευση που εξέφρασε προς τον στενό του φίλο, όταν δεν βρήκε, όπως ανέμενε, ανάμεσα σε αυτά, μια πολύτιμη και πολύτομη βιβλιογραφική σειρά, που θα την αποθησαύριζε συστηματικά στη συνέχεια:

> Σ' ευχαριστώ ότι με δίδεις την άδειαν να ανοίξω τα βιβλία σου, και όλα εχθές τα εδοκίμασα εις την κασσέλαν την κλειδωμένην πλην δεν ηύραμε την Βιβλιοθήκη Φαβρικίου όπου μ' έγραφες κάποτε ότι απέκτησες, μήτε άλλα οπού εγώ επεθύμουν, ας είναι μ' όλον τούτο και όσα ηύρον δεν είναι πάντη άχρηστα.[84]

Όπως μαρτυρείται, κατά τους πέντε μήνες διαμονής του στην Οξφόρδη, όπου είχε αποσταλεί από τον Guilford για να επιμορφωθεί στην αλληλοδιδακτική μέθοδο (1819),[85] επισκεπτόταν τη Βοδληιανή βιβλιοθήκη, και, στη συνέχεια, στο Λονδίνο τη βιβλιοθήκη του Βρετανικού Μουσείου. Περιηγούμενος επί τρεις μήνες στην Ιταλία (Τορίνο, Μιλάνο, Φλωρεντία, Μπολόνια, Βενετία, Ρώμη) επισκέφθηκε σημαντικές βιβλιοθήκες.[86] Κατά τη θητεία του ως καθηγητή Ελληνικής και Λατινικής Γλώσσας και

Φιλολογίας στην Ιόνιο Ακαδημία (1823-1829 και 1842-1865) είχε την ευκαιρία να ζήσει τη βιβλιοθήκη της στις καλές αλλά και τις κακές της στιγμές· ο βασικός της πυρήνας, τα βιβλία της Ιονικής Ακαδημίας (1808-1814), εμπλουτιζόταν προοδευτικά με δωρεές από τα πανεπιστήμια της Οξφόρδης και του Κέιμπριτζ, από προσωπικότητες της Ευρώπης και, φυσικά, με την πλούσια προσωπική συλλογή του βιβλιόφιλου και συλλέκτη Guilford. Μετά την αποψίλωσή της, λόγω της μεταφοράς των βιβλίων του στην Αγγλία –ο λόγος της παραίτησης του Βρετού– η βιβλιοθήκη άρχισε να γνωρίζει ανάκαμψη και να ανακτά μέρος των απωλειών χάρη σε νέες δωρεές.[87] Κατά την περίοδο αυτή, μάλιστα, που συμπίπτει με τη δεύτερη θητεία του, ο Φιλητάς διετέλεσε και βιβλιοθηκάριος.

Θα υποβάλαμε την εικασία ότι ανάμεσα στις συγκυρίες που υποκίνησαν τις βιβλιογραφικές και βιογραφικές αναζητήσεις του Φιλητά θα μπορούσαν να συναριθμηθούν: η προκήρυξη της Ιονικής Ακαδημίας το 1812, αντεπιστέλλον μέλος της οποίας ήταν ο δάσκαλός του στην Καπλάνειο και μέντοράς του Αθανάσιος Ψαλίδας, τη χρονιά που ο Φιλητάς και ο Ασώπιος βρέθηκαν στην Κέρκυρα για να αναχωρήσουν στην Ιταλία· η δεύτερη έκδοση του *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce* (1818), τα περισσότερα αντίτυπα του οποίου τα είχε αποστείλει ο Κοραής στον Ιάκωβο Ρώτα στην Τεργέστη,[88] πρόσωπο με το οποίο σχετιζόταν ο Φιλητάς· η παρουσία χειρογράφου της *Νέας Ελλάδος* του Ζαβίρα στα χέρια του Ασώπιου από το 1825,[89] την έκδοση της οποίας συζητούσε με τον Ανδρέα Μουστοξύδη, προσβλέποντας στη χορηγία του Guilford.[90]

Το υλικό που αποδελτίωσε ο Φιλητάς επί πενήντα ολόκληρα χρόνια διασώθηκε με τη μορφή διάσπαρτων βιο-εργογραφικών σημειωμάτων. Εγγραφές που επανέρχονται από τετράδιο σε τετράδιο, συμπληρώνονται και εμπλουτίζονται με νέα στοιχεία που κομίζει σταδιακά η βιβλιογραφική έρευνα, τα οποία, ενδεχομένως, θα διασταυρώνονταν όταν θα έφτανε η ώρα της σύνθεσης· κάποτε, καταλήγουν σε καθαρογραμμένα και συγκροτημένα λήμματα ή άλλοτε μένουν κενά ονόματα ανάμεσα σε χάσματα και άγραφες σελίδες. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε ένα έργο εν προόδω που δεν απέκτησε ποτέ το σχήμα ενός ταξινομημένου καταλόγου, από το οποίο μας διαφεύγει η τελική βούληση του συντάκτη του. Θα αρκεστούμε λοιπόν να επισημάνουμε ορισμένα σημεία.

Όπως συνάγεται από τους τίτλους που σημειώνονται στα τετράδια («Περί καταστάσεως των ελληνικών γραμμάτων κατά την υπό των Τούρκων άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως και εξακολούθησις αυτών και πρόοδος κατά τους εξής χρόνους μέχρι του 1821», «Ιστορία της βιβλιοθήκης της ελληνικής και γραικικής φιλολογίας από της Αλώσεως μέχρι του 1821», «Ιστορία Γραμματολογική από της Αλώσεως μέχρι του 1821 του Ελληνικού Έθνους») ο προκρινόμενος *terminus post quem* ήταν το 1453 –σε συντονισμό με τη *Νέα Ελλάδα*, την Προκήρυξη της Ιονικής Ακαδημίας και τη δεύτερη έκδοση της βιβλιογραφίας του Παπαδόπουλου Βρετού– και ο *terminus ante quem* το 1821, που θα τοποθετείτο, αργότερα, και ως απογραφικό όριο στον Ροδοκανάκειο αγώνα. Ωστόσο, φαίνεται ότι υπήρχε κάποια στιγμή η σκέψη να προχωρήσει πέρα από το μείζον ιστορικό γεγονός της έκρηξης της Επανάστασης, όπως αφήνει να εννοηθεί η σχεδιαζόμενη ενότητα «Άνδρες πεπαιδευμένοι Έλληνες μετά την Άλωσιν μέχρι της σήμερον»· προς την κατεύθυνση αυτή συνηγορεί η καταχώριση ορισμένων

ονομάτων, που κατανέμονται στις ενότητες «αποθανόντες λόγιοι» και «ζώντες λόγιοι» –δεν συγκροτήθηκαν σε λήμματα– για τα οποία, προφανώς, σχεδίαζε να συλλέξει στοιχεία.[91]

Από τη συγκέντρωση των διάσπαρτων και επανερχόμενων σημειώσεων και από την καταχώρισή τους κάτω από ένα ονομαστικό λήμμα συνάγεται ότι το σχεδιαζόμενο βιο-εργογραφικό λεξικό μπορούσε να φθάσει στις 300 και πλέον εγγραφές· τριπλάσιες δηλαδή από αυτές του Προκοπίου, πάνω από τις μισές της *Νέας Ελλάδος* του Ζαβίρα και τις μισές από το *Σχεδίασμα* του Δε Κιγάλα. Η έκταση της κάθε εγγραφής κυμαίνεται από τις δύο με τρεις αράδες ώς τις τρεις σελίδες, σε συνάρτηση, μάλλον, με τα βιβλιογραφικά ευρήματα· ποικίλλει ανάμεσα στην απλή αναγραφή του ονόματος, την προσθήκη της ιδιότητας, του τόπου καταγωγής και δράσης, των σπουδών μέχρι την καταχώριση αναλυτικών εργογραφικών στοιχείων, τα οποία τεκμηριώνονται με παραθέματα, αντλημένα από τις βιβλιογραφικές πηγές (δηλώνονται παρενθετικά συντομογραφημένες). Με βάση τις ποσοτικές μετρήσεις, τα πρόσωπα που κατέγραψε στις σημειώσεις του ο Φιλητάς κατανέμονται ισόποσα στο διάστημα 400 περίπου ετών, με μια μείωση ή μια προσαύξηση 10 μονάδων.[92] Ισχνές σε έκταση και πληροφόρηση εμφανίζονται οι εγγραφές που αφορούν πρόσωπα από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Με την εξαίρεση των Ευγένιου Βούλγαρη, Δημήτριου Καταρτζή και Ιώσηπου Μοισιόδακα, γνωστά ονόματα που έχουν καταχωριστεί στα τετράδια, και άρα συμπεριλαμβάνονταν στον σχεδιασμό της ταξινόμησης, δεν κατέληξαν σε μια υποτυπώδη μορφή λημμάτων. Με πλουσιότερες εγγραφές εμφανίζονται οι λόγιοι των παλαιότερων αιώνων της απογραφής (Ιανός Λάσκαρης, Κωνσταντίνος Λάσκαρης Λέων Αλλάτιος, Κύριλλος Λούκαρις), που είχαν υψηλό βαθμό καταχώρισης σε ξενόγλωσσα έργα αναφοράς.

Από τις σημειώσεις που διασώζουν τα τετράδια διαπιστώνουμε τον πλούτο της δευτερογενούς βιβλιογραφίας, κυρίως ξενόγλωσσης (σε λατινικά, ιταλικά, γαλλικά, αγγλικά) που συμβουλεύτηκε και αποδελτίωσε ο Φιλητάς· διαχειρίστηκε τις πηγές του με σχολαστικότητα, φιλολογική ευσυνειδησία και βιβλιογραφική συνέπεια. Μια καλή εικόνα μπορούμε να αποκομίσουμε μέσα από την ειδολογική ταξινόμηση ορισμένων τίτλων –με βάση τα κυριότερα και επανερχόμενα έργα αναφοράς– που απέχει πολύ από την εξαντλητική καταγραφή (βλ. Παράρτημα). Περιορίζομαι εδώ να αναφέρω τη συστηματική αποδελτίωση των πρώτων απογραφών με αντικείμενο την ελληνική διανοητική ζωή, την *Turcograecia*, το *Status praesens,* τον πρώτο βιο-εργογραφικό κατάλογο του Προκοπίου (*Επιτετμημένη Επαρίθμησις*), την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Μελέτιου με τις προσθήκες του Γ. Βεντότη· παραπομπές στον Ζαβίρα δεν απαντούν, παρά μόνο μνεία την *Νέας Ελλάδος*·[93] δεν εντοπίστηκαν, επίσης, παραπομπές στις δημοσιευμένες κατά τη διάρκεια του έργου εν προόδω καταγραφές του Παπαδόπουλου Βρετού και του Δε Κιγάλα (1845 και 1846). Αξίζει, τέλος, να συγκρατήσουμε τα σημαντικά βιο-εργογραφικά έργα αναφοράς που αποθησαύρισε: το πρώτο who's who του Paolo Giovio, τα σπουδαία λεξικά του Pierre Bayle και του Jean-Pierre Nicéron.

Οι «λάμψαντες άνδρες» του Φιλητά ανήκουν στο ευρύχωρο πεδίο της λογιοσύνης: πρόσωπα από την ανώτερη εκκλησιαστική ιεραρχία (πατριάρχες, επίσκοποι, μητροπολίτες) ώς την κατώτερη (ιερομόναχοι), θεολόγοι, φιλόσοφοι, ρήτορες, ιστορικοί,

επιμελητές εκδόσεων, καθηγητές σε ανώτατα ιδρύματα, δάσκαλοι σε ελληνικά σχολεία. Γλωσσικός αποκλεισμός από το ταξινομικό σχήμα δεν υφίσταται: είχαν συγγράψει έργα στην αρχαία ελληνική, τη λατινική, σε ευρωπαϊκές γλώσσες και στην ομιλουμένη.

Η τυποποιημένη επισημείωση του «πεπαιδευμένου εις θύραθεν σοφίαν, και την καθ' ημάς Ιεράν θεολογίαν» όπως και η αναφορά στην προσκόλληση στον αριστοτελισμό, που απαντούν στον Προκοπίου, χρησιμοποιούνται και εδώ. Στα γνωρίσματα της λογιοσύνης προσμετράται η φοίτηση σε ανώτερα ιδρύματα, κυρίως της Ιταλίας, όπως και η εμπλοκή σε δογματικά ζητήματα, με τη μεριά της Παπικής ή της Λουθηρανικής Εκκλησίας και, πρωτίστως, ο απολογητικός λόγος για την υπεράσπιση της Ορθοδοξίας· τα σημεία αυτά παρουσιάζονται πολύ αναλυτικά.

Αναμφίβολα, από έναν βιο-εργογραφικό κατάλογο εν προόδω που παρέμεινε αταξινόμητος και ανολοκλήρωτος, και που, ενδεχομένως, δεν διασώθηκε στο σύνολό του, η έκταση του λήμματος δεν μπορεί να εκληφθεί ως αξιολογικό ή ποιοτικό κριτήριο. Για τους ίδιους λόγους οι απουσίες ονομάτων που, διαπιστωμένα από άλλες πηγές, είχαν καταχωριστεί στο σώμα της λογιοσύνης, δεν μπορεί να αποδοθεί σε άγνοια ή παραγνώριση. Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε την ισχνή παρουσία των συντελεστών του λόγιου / νεωτερικού βιβλίου του Διαφωτισμού, προσώπων που είχαν αποκτήσει φήμη χάρη στη συγγραφική, μεταφραστική ή εκδοτική τους δραστηριότητα (λ.χ. η «σχολή» του Ρήγα, ο εκδότης κλασικών κειμένων και μεταφραστής από τον κοραϊκό κύκλο Ν. Σ. Πίκκολος και συνάδελφος του Φιλητά στην Ιόνιο Ακαδημία, και πολλοί ακόμη). Είναι, νομίζω, μια εύλογη απορία, καθώς βρισκόμαστε μπροστά σε έναν βιογράφο και βιβλιογράφο που υπήρξε μαθητής του Αθανάσιου Ψαλίδα, στενός φίλος του Κωνσταντίνου Ασώπιου, γνώριμος του Κοραή, προστατευόμενος του Guilford και έζησε μέσα στο περιβάλλον της Ιόνιας Ακαδημίας για περισσότερα από είκοσι έτη.

Με την επιφύλαξη, πάντα, ότι δεν έχει απολεσθεί σημαντικό μέρος των καταγραφών ή το κρίσιμο εκείνο τμήμα που θα καθιστούσε ανώφελες τέτοιου είδους απορίες, θα διατυπώναμε την εικασία ότι ορισμένες «απουσίες» απορρέουν από μια αμφιθυμία στον σχεδιασμό των βιο-εργογραφικών καταλόγων: ο τίτλος «Άνδρες πεπαιδευμένοι Έλληνες μετά την Άλωσιν μέχρι της σήμερον»,[94] που απαντά σε σχετικά πρώιμο τετράδιο,[95] αφήνει να εννοηθεί τη συμπερίληψη του ευρύτερου πεδίου της λογιοσύνης· δυο άλλοι, όμως, τίτλοι, «Επίσκοποι Φιλαδελφείας»[96] και «Πατριάρχαι μετά την Άλωσιν»[97] περιορίζουν το πεδίο, προς την κατεύθυνση της εκκλησιαστικής ιστορίας· τέλος, οι «Άνδρες ονομαστοί του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης»,[98] στενεύουν με τη σειρά τους το corpus προς την κατεύθυνση της εκπαίδευσης, συνδεδεμένης, ειδικότερα, με τη μορφωτική πολιτική του Βατικανού.

Η αποθησαυριστική εργασία του Φιλητά δεν αποτέλεσε κρυμμένο μυστικό· ήδη στα 1833 ο Ανδρέας Μουστοξύδης εξέφραζε την εκτίμησή του και τον ενθάρρυνε να προχωρήσει:

> Σας παρακαλώ και σας προτρέπω να μην αφήνετε ατελές το έργον σας επειδή θέλει συμβάλλειν εις το να σκεπάσει πολλάς γυμνότητας, τας οποίας πάσχει ακόμη η εθνική μας φιλολογία ως προς την κριτικήν, και θέλει είσθε ως πεδιάς προάγουσα φυτά, τα οποία καίτοι μεμαραμένα, είναι εκ των αυτοχθόνων, ούτως ειπείν, και των αναφυομένων εκ των αρχαίων σπόρων και επομένως παντάπασιν διαφόρων των παραχθη-

> σομένων κατ' αυτόν τον αιώνα μας εκ των γαλλικών και γερμανικών σπόρων, την καλλιέργειαν των οποίων ας αφήσωμεν εις άλλους γεωργούς.[99]

Ο ίδιος, στην εκτενή βιογραφία του για τον Νικόλαο Σοφιανό στα 1845 επανέρχεται με ένα ακόμη επαινετικό σχόλιο:

> Ο επιμελώς θηρεύων παν ό,τι αναφέρεται εις την εθνικήν ημών γραμματολογίαν καθηγητής κύριος Χριστόφορος Φιλητάς είδεν εν τη Βοδλεϊανή της Οξονίας βιβλιοθήκη αντίτυπον του πονήματος τούτου [«Περί κατασκευής και χρήσεως κρικωτού αστρολάβου»] εν αδήλω τόπω και χρόνω εκπιεσθέν. Φιλόφρων δε όσον και πολυμαθής εδωρήσατο εις ημάς ακριβές αντίγραφον.[100]

Ο Φιλητάς αρκέστηκε στη δημοσίευση ευάριθμων, μετρημένων στα δάκτυλα του ενός χεριού, βιο-εργογραφικών σημειωμάτων. Το πρώτο, σταλμένο από την Οξφόρδη στον Ασώπιο, ο οποίος φρόντισε για τη δημοσίευσή του, είχε ως αντικείμενο τον Βησσαρίωνα Μακρή, διευθυντή της σχολής Γκούμα στα Ιωάννινα.[101] Σε αυτοτελή έκδοση είδαν το φως τρεις εκτενέστερες βιο-εργογραφικές μελέτες για τους πρώιμους «δημοτικιστές» Ιωαννίκιο Καρτάνο και Δαμασκηνό Στουδίτη, αλλά και για τον πολέμιο του Καρτάνου Παχώμιο Ρουσσάνο·[102] αφορμή είχε δώσει η φιλολογική έριδα που είχε ξεσπάσει ανάμεσα στον Ανδρέα Μουστοξύδη και τον Ανδρέα Παπαδόπουλο Βρετό, σχετικά με την ανακρίβεια των πληροφοριών του πρώτου.[103] Ένα τρίτο δημοσίευμα, επίσης εκτενές, αφορούσε έναν ακόμη συγγραφέα που είχε γράψει στην ομιλουμένη, τον Εμμανουήλ Γλυζώνιο.[104]

Η απροθυμία ή οι δισταγμοί του Φιλητά να συγκροτήσει έναν αρθρωμένο κατάλογο με τις προσωπογραφίες και τη διανοητική δράση των «πεπαιδευμένων Ελλήνων» και να τον δημοσιεύσει, ενδέχεται να μην οφείλονται μόνο σε προσωπική αδυναμία, στις διδακτικές του υποχρεώσεις ή στο ότι χάθηκε μέσα στον όγκο του υλικού του. Η ρητή άρνηση που είχε διατυπώσει ο Ανδρέας Μουστοξύδης μπροστά στο ενδεχόμενο να συνταχθεί κάποια ιστορική επισκόπηση της πνευματικής κατάστασης των χρόνων της Τουρκοκρατίας, προκειμένου να μην καταγραφεί η προσχώρηση μιας ευάριθμης ομάδας λογίων στον Καθολικισμό, ίσως να είχε δημιουργήσει μια ατμόσφαιρα:[105]

> Ακριβώς ειπείν οι συγγραφείς, οίτινες και τον βίον διετέλεσαν και τα της παιδείας εμνήσθησαν εις την γην των πατέρων των, μόνοι ούτοι προσφέρουσι καθαράν ιδέαν της οποιασδήποτε εθνικής ημών γραμματολογίας. Ετέρας κατηγορίας είναι οι εν αλλοδαπή εκπαιδευθέντες Έλληνες, οίτινες και εις ιδίας και διαφόρους τάξεις υποδιαιρούνται. Τινές τούτων ανακτησάμενοι μέρος του κλήρου της προγονικής μαθήσεως, τιμίως επανελθόντες εις τα ίδια μετέδωκαν τούτου και εις τους ομοεθνείς των· τινές ουδέν πλέον ή μικρόν πλέον της αρχεγονίας αυτών διετήρησαν, διότι, ηττώμενοι εκ της αλλοφύλου δυναστείας και αγωγής, ή κνιζόμενοι εκ της επιθυμίας να δοξασθώσιν υπό των εθνών, εν μέσω των οποίων ανέλαμπε τηλαυγέστερον η σοφία, ουδόλως εφρόντισαν περί της πατρίου των γλώσσης, ή, όπερ και λόγω ν' ακούσει τις αλγεινόν, ηυτομόλησαν προς την δυτικήν εκκλησίαν, ή τουλάχιστον υπεκρίνοντο ότι ήσαν αυτόμολοι. […] Διά τα μέχρι τούδε ρηθέντα νομίζομεν ότι οι Έλληνες συγγραφείς από

> της απαισίας εκείνης εποχής της υπό Μωάμεθ του δευτέρου γενομένης δορυκτησίας, μέχρι της αισιωτάτης της επαναστάσεως, δεν δύνανται να χορηγήσωσιν ύλην εις γραμματολογικήν ιστορίαν.[106]

Η αφθονία στην πληροφόρηση γύρω από τη συγγραφή και τη δράση των λογίων σε δογματικές διενέξεις αφήνει να διαφανεί ότι η άποψη του Μουστοξύδη βάρυνε στην ιστορική και φιλολογική του συνείδηση. Ένα υποστηρικτικό επιχείρημα προς αυτή την κατεύθυνση παρέχουν οι μεταφράσεις του Φιλητά από τα ιταλικά τεσσάρων αντιρρητικών έργων απέναντι στον Καθολικισμό που δημοσιεύθηκαν την πέμπτη και την έκτη δεκαετία του αιώνα.[107] Είναι, μάλιστα, αξιοσημείωτο ότι στην έκδοση *Η υπεράσπισις της Γραικικής εκκλησίας εσχάτως προσβληθείσης…* (1848),[108] στις 25 σελίδες του προλόγου του καταχωρίζει ένα βιο-εργογραφικό κατάλογο με τα ονόματα εκείνων που υπερασπίστηκαν την Ορθοδοξία από τον 15ο αιώνα μέχρι την εποχή του· πολλά από αυτά απαντούν, προφανώς, και στις χειρόγραφες σημειώσεις. Ενδεχομένως, η ανάδειξη εκείνων που υπηρέτησαν την Εκκλησία και όχι όλων των «πεπαιδευμένων Ελλήνων» –ένα ξεκαθάρισμα δηλαδή της ήρας από το στάχυ– να υπαγόρευσε τον σχεδιασμό καταλόγων, όπου θα καταχωρίζονταν οι «Επίσκοποι Φιλαδελφείας» ή οι «Πατριάρχαι μετά την Άλωσιν», αλλά και οι «Άνδρες πεπαιδευμένοι του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης».

Για τους καθηγητές του Εθνικού Πανεπιστημίου, τον Κωνσταντίνο Ασώπιο, τον Φίλιππο Ιωάννου και τον Ευθύμιο Καστόρχη, κριτές στον Δ΄ Ροδοκανάκειο Φιλολογικό Αγώνα με θέμα τη συγγραφή της «Ιστορίας της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821», ο Φιλητάς ήταν η έγκυρη πηγή στην οποία προσέφυγαν για την υποβοήθηση του έργου τους. Με πρωτοβουλία του Ασώπιου[109] ο Φιλητάς κλήθηκε να αποστείλει τα στοιχεία που είχε συλλέξει στην ανέκδοτη μελέτη του για τα σχολεία στα Ιωάννινα, προκειμένου να ελεγχθούν οι ανακρίβειες του ενός από τους δυο κλειστούς φακέλους που είχαν υποβληθεί στον διαγωνισμό (του Π. Αραβαντινού).

Εν τέλει, στα 1867, έτος θανάτου του Φιλητά, το Πανεπιστήμιο Αθηνών μέσω του Ροδοκανάκειου Αγώνα επικύρωσε τη δημοσίευση του πρώτου βιο-εργογραφικού καταλόγου της λογιοσύνης από την Άλωση ώς το 1821, απονέμοντας το βραβείο στον ιστοριοδίφη Κωνσταντίνο Σάθα (1842-1914) –που και αυτός είχε κάνει σπουδές στην Ιατρική– «εις ον προσελθόντα έδωκε τας χιλίας δραχμάς, επευφημούντος του πολυπληθούς ακροατηρίου διά συχνών και παρατεταμένων χειροκροτήσεων».[110] Έτσι, η νεοελληνική παιδεία απόκτησε το 1868, το πρώτο, εγκεκριμένο από το Πανεπιστήμιο, βιο-εργογραφικό λεξικό των λογίων της μέχρι το 1821, τη *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων (1453-1821)*,[111] που περιλάμβανε γύρω στα 1048 λήμματα, ταξινομημένα σε χρονολογική σειρά.[112] Ο Σάθας είχε μεταφέρει την πληροφορία του Προκοπίου, είχε εκμεταλλευτεί το χειρόγραφο του Ζαβίρα –μετέχοντας, μάλιστα, στην παρακώλυση της έκδοσης– και είχε αντλήσει υλικό και από άλλες πηγές.

Η έκδοση θα προκαλέσει έναν δημόσιο διάλογο γύρω από τον βίο και το έργο της ελληνικής λογιοσύνης. Μέσα στην επόμενη δεκαετία θα δουν το φως οκτώ δημοσιεύματα σε εφημερίδες, περιοδικές ή αυτοτελείς εκδόσεις που επισημαίνουν τις παραλεί-

ψεις και τις ανακρίβειες ή κομίζουν προσθήκες[113] στη *Νεοελληνική Φιλολογία*· υπογράφονται από σημαντικούς ιστοριοδίφες, όπως ο αρχιμανδρίτης Ανδρόνικος Δημητρακόπουλος, ο σφοδρότερος επικριτής του Σάθα –ο οποίος κατά τη μακρά παραμονή του στη Λειψία ως εφημέριος στην ελληνική εκκλησία είχε αποκτήσει γερή κατάρτιση στην ελληνική και λατινική φιλολογία– οι επτανήσιοι Σπ. Δε Βιάζης, Σπ. Τζανέτος και Ιω. Ν. Σταματέλος και ο μέγας χαρτοφύλακας του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ακαταπόνητος μελετητής της «μεσήλικος του έθνους ιστορίας» Μ. Ι. Γεδεών. Ο Σάθας θα αρκεστεί να απαντήσει στις ενστάσεις του Δημητρακόπουλου με μια σειρά δημοσιευμάτων σε εφημερίδα της Τεργέστης.[114] Επιπλέον, θα ξεπεραστούν οι αντιστάσεις πανεπιστημιακών και άλλων κύκλων και θα εγκριθεί επιτέλους η έκδοση της *Νέας Ελλάδος* του Γεώργιου Ζαβίρα σε επιμέλεια του Γ. Π. Κρέμου το 1872 για να αποκατασταθεί μια εκκρεμότητα 70 χρόνων.[115]

Ωστόσο, το πλούσιο αυτό σώμα των «λαμψάντων» και «πεπαιδευμένων» ανδρών των «σκοτεινών» αιώνων, προϊόν μιας μακράς αποθησαυριστικής και, εν τέλει, συλλογικής εργασίας, που είχε καθιερωθεί σε μεγάλο βαθμό μέσα από τη βιογραφική μετάδοση ή την πολιτισμική αναπαραγωγή, από κατάλογο σε κατάλογο, δεν είχε απαρέγκλιτα κάμψει, ακόμη, ενστάσεις όπως αυτές του Μουστοξύδη ή τα διλήμματα του Φιλητά.[116] Μια έμμεση αλλά έγκαιρη απάντηση θα δώσει το 1872 η *Ορθόδοξος Ελλάς ήτοι περί των Ελλήνων γραψάντων κατά Λατίνων και περί των συγγραμμάτων αυτών* του Ανδρόνικου Κ. Δημητρακόπουλου (1826-1872),[117] στον πρόλογο της οποίας μνημονεύεται η *Υπεράσπισις της Γραικικής Εκκλησίας* που είχε μεταφράσει ο Φιλητάς. Κάπου εδώ, πάντως, στις αρχές της όγδοης δεκαετίας του 19ου αιώνα φαίνεται να κλείνει ένας κύκλος[118] και να ανοίγει ένας δεύτερος, που θα στραφεί στην απογραφή, την αποτίμηση του βίου και του έργου εκείνων που προετοίμασαν ένα νέο, υπό διαμόρφωση, πεδίο, το λογοτεχνικό πεδίο, εισάγοντας διαφορετικούς όρους συζήτησης.

Αναμφισβήτητα οι βιο-εργογραφικοί κατάλογοι διέσωσαν έναν πλούτο πληροφοριών για την πρώιμη λογιοσύνη μας, τον οποίο συνεχίζουμε να αξιοποιούμε, αναζητώντας, κυρίως, πρόσωπα που πέρασαν στη λήθη. Αυτό τον ανεξάντλητο πλούτο θα ήταν χρήσιμο, νομίζω, να τον εκμεταλλευτούμε και προς μία άλλη κατεύθυνση: την κοινωνιογραφία της ελληνικής λογιοσύνης. Μέσα από μία συνεξέταση του συνόλου των βιο-εργογραφικών καταλόγων, χρησιμοποιώντας τα εξελιγμένα ψηφιακά εργαλεία που πλέον διαθέτουμε, και αξιοποιώντας υποδείγματα από ξένες γραμματείες,[119] θα μπορούσαμε να καταρτίσουμε το προσοντολόγιο της ελληνικής λογιοσύνης, να ιχνηλατήσουμε τη γεωγραφική της κατανομή, την κοινωνική της διαστρωμάτωση, τα ποικίλα δίκτυα, πολιτικά, κοινωνικά και εκπαιδευτικά στα οποία συμμετείχε, όπως αυτά διαμορφώνονταν και μεταβάλλονταν στο άνυσμα των τεσσάρων περίπου αιώνων.[120]

Παράρτημα: Βιβλιογραφικές πηγές[121]

1. Βιογραφικά λεξικά:

-Pierre Bayle, *Dictionnaire Historique et Critique*, (1697, 1740)

-Jacques Georges Chauffepié, *Nouveau Dictionnaire Historique et Critique: pour servir de Supplément ou de continuation au Dictionnaire Historique et Critique, de Mr. Pierre Bayle* (1750-1756)

-Christophorus Saxius, *Onomasticon litterarium* (1759, 1775-1803) (θεωρήθηκε ως γραμματολογικό who's who της εποχής)
-Jean-Pierre Niceron, *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres. Avec un catalogue raisonné de leurs ouvrages* (1728-1741)
-Wilhelm Hebenstreit, *Dictionarium editionum tum selectarum tum optimarum auctorum classicorum et graecorum et romanorum ad optimos bibliographorum libros collatum* (1828)
-Giovanni Maria Mazzucchelli, *Gli scrittori d'Italia, cioè, Notizie storiche e critiche intorno alle vite e agli scritti dei letterati italiani* (1753-1763)

2. Βιογραφικές συλλογές επιφανών ανδρών από την αρχαιότητα ώς τους νεότερους χρόνους:
-Lilius Gregorius Gyraldus, *De poetis nostrorum temporum* (1478-1552)
-Paolo Giovio, *Elogia virorum litteris illustrium* (1577), που εισηγήθηκε τη βιογράφηση λογίων·
-Lorenzo Crasso, *Elogii d'huomini letterati* (1666) και *Istoria de' poeti Greci* (1678)
-Humphredus Hodius, *De Graecis Illustribus* (1742)
-Christianus Frid. Boernerus, *De Doctis Hominibus Graecis Litterarum Graecarum in Italia Instauratoribus Liber* (1750)

3. Γραμματολογίες της αρχαίας ελληνικής, λατινικής και των νεότερων ευρωπαϊκών γραμματειών:
-Schoell, *Histoire de la Littérature grecque profane… suivie d'un Précis de l'histoire de la trasplantation de la littérature grecque en Occident* (1823-1825)
-Henry Hallam, *Introduction to the Literature of Europe in the Fifteenth, Sixteenth, and Seventeenth Centuries* (1837–1839) και τη γαλλική της μετάφραση *Histoire de la Littérature de l'Europe pendant les quinzième, seizième et dix-septième siècles traduit de l'anglais de Henry Hallam par Alphonse Borghers* (1840)
-Pierre Louis Ginguené, *Histoire littéraire d'Italie*, (1811) και *Storia della letteratura italiana di P. L. Ginguené, traduzione del prof. Benedetto Perotti, Milano, dalla Tipografia di commercio*, 1823-1825.

4. Μελέτες και απογραφές που αφορούν τις σπουδές των Ελλήνων στην Ιταλία:
-Carolus Patinus, *Lyceum Patavinum* (1681)
-Nicolaus Comnenus Papadopoli, *Historia Gymnasii Patavini post ea quae hactenus de illo scripta sunt, ad haec nostra tempora plenius et emendatius deducta. Cum auctario de Claris cum professoribus tum alumnis eiusdem* (1726)
-Jacopo Facciolati, *De gymnasio patavino syntagmata XII ex ejusdem gymnasii fastis excerpta* (1752).

5. Εκκλησιαστική ιστορία και θεολογικά ζητήματα
-Bartolomeo Platina, *Vitæ Pontificum* (1479)
-Aloysius Lollinus, *Patritii Veneti, et Belluni antistitis viri praeclariss. Epistolae miscellaneae. Opus rerum varietate, & sententiarum eruditione periucundum, & humanarum litterarum studiosis utilissimum* (1641)
-Johann Heinrich Hottinger, *Historia orientalis* (1651) και *Historia ecclesiastica* (1651–1667)

-Stephanus Le Moyne, *Varia Sacra* (1685)
-Thomas Smith, *Miscellanea, in quibus continentur praemonitio ad lectorem de infantum communione apud Græcos. Defensio libri de Græcæ ecclesiæ statu contra objectiones authoris historiæ criticæ, super side & ritibus orientalium* (1686)
-Richard Simon, *La créance de l'Église orientale sur la transubstantiation, avec une réponse aux nouvelles objections de M. Smith* (1687)
-Nicolaus Comnenus Papadopoli, *Praenotiones mystagogicae ex jure canonico, sive responsa sex: in quibus unà proponitur commune ecclesiae utriusque Graecae, & Latinae suffragium, de iis, quae omninò praemittenda sunt ordinibus sacris: atque obiter atque Graecia adversus calumniatores defenditur, et praecipuae Photianorum ineptiae refelluntur* (1696)
-Louis Ellies Du Pin, *Bibliothèque des auteurs ecclésiastiques du XVIIIe siècle* (1711)
-Giovanni Lami, *Deliciae eruditorum*, 1739
-Christianus Fridericus Boernerus, *Institutiones Theologiae Symbolicae* (1751)
-Δοσίθεος Ιεροσολύμων, *Δωδεκάβιβλος* (1723)
-Μελέτιος Μητροπολίτης Αθηνών, *Εκκλησιαστική Ιστορία* (1783-1795).

6. Φιλολογία, παλαιογραφία, κωδικογραφία, εκδοτική, βιβλιογραφία:
-Johann Heinrich Hottinger, *Thesaurus philologicus, seu Clavis scripturae* (1649)
-Petrus Lambecius, *Commentariorum de augustissima bibliotheca caesarea Vindobonensi...* (1665-1679)
-Bernardo de Montfaucon, *Diarium Italicum Sive Monumentorum Veterum, Bibliothecarum, Musaeorum etc.* (1702)
-Eusèbe Renaudot, *Observationes ad Gennadii homilias de SS. Eucharistia* (1709)
-Bernard de Montfaucon, *Palaeographia Graeca, sive, De ortu et progressu literarum graecarum*, Paris, 1708 και *Bibliotheca Coisliniana…* (1715)
-Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca Graeca* (τ. 1-14) στην πρώτη έκδοση (1705-1728) αλλά και στην νεότερη (1790-1812), σε επιμέλεια του G. C. Harles
-Villoison, *Anecdota graeca e regia parisiensi & e veneta S. Marci bibliothecis deprompta* (1781) και *Homeri Ilias ad veteris codicis Veneti fidem recensita, Scholia in eam antiquissima ex eodem Codice aliisque nunc primum edidit, cum Asteriscis, Obeliscis, aliisque signis criticis* (1788)
-J. A. Mingarelli, *Graeci codices manu Scripti apud Nanios Patricios Venetos asservati* (1784)
-Morelli, *Bibliotheca manuscripta graeca et latina* (1802)
-*Lettre critique de F.J. Bast à Mr. J. F. Boissonade sur Antoninus Liberalis, Parthenius et Aristénète* (1805)
-Chardon de la Rochette, *Mélanges de critique et de philologie* (1812)
-Charles Bénédict Hase, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque de Paris*, 1813
-Joseph Justus Scaliger, *Secundis Scaligeranis*

7. Περιηγητικά κείμενα:
-Georges Guillet, *Lacedemone Ancienne et Nouvelle* (1679)
-Joseph Pitton Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roy* (1718)
-Alexandre Buchon, *La Grèce Continentale et la Morée: Voyage, en 1840-1841* (1843)

8. Ιστοριογραφικά και γραμματολογικά έργα:
-Δωρόθεος, *Χρονογράφος* (1631)
-Martinus Crusius, *Turcograecia*, (1584)
-Αλέξανδρος Ελλάδιος, *Status praesens ecclesiae graecae* (1714)
-Δημήτριος Προκοπίου, «Επιτετμημένη επαρίθμησις», *Bibliotheca Graeca* (1722 και έκδοση G. C. Harles 1808)
-Γεώργιος Βενδότης, *Προσθήκη της εκκλησιαστικής ιστορίας του Μελετίου Μητροπολίτου* (1796)

Από κάποιες σημειώσεις φαίνεται ότι εκτός από βιβλία αποδελτίωνε ξενόγλωσσα περιοδικά και ελληνικές εφημερίδες.
-Journal de Savans
-Giornale de' letterati d'Italia
-Εφ. *Αθηνά*
-Εφ. *Συντηρητική*
-Περ. *Ευαγγελική Σάλπιγξ*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω και από τη θέση αυτή στον Αλέξανδρο Κατσιγιάννη, την Στέλλα Κουρμπανά και τον Κωνσταντίνο Χρυσόγελο που έθεσαν στη διάθεσή μου καταγραφές των τετραδίων του Φιλητά και με αμέριστη προθυμία συνέδραμαν στα πολλαπλά ερωτήματα που προέκυπταν συνεχώς· ευχαριστώ, επίσης, τον Μάρκο Ξυδάκη για τη γενναιόδωρη συνδρομή του στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία σε δύσκολους καιρούς.
2. Εσώφυλλο του 304, χρονολογείται το 1843. Για την περιγραφή και τη χρονολόγηση των τετραδίων βασίζομαι στο: Δ. Πολυχρονάκης – Α. Κατσιγιάννης – Σ. Κουρμπανά – Κ. Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς και τα δεκαέξι χειρόγραφα τετράδιά του στη Βιβλιοθήκη της Βουλής: Προθέσεις και προϋποθέσεις των απαρχών της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής γραμματείας», *Παλίμψηστον* 37 (φθινόπωρο 2020), 153-182. Στην πρώτη προφορική παρουσίαση των πορισμάτων της εργασίας μου στο συνέδριο «Λογιοσύνη και συγκρότηση της ιστορίας της νεοελληνικής γραμματείας: 18ος – 19ος αι.», 13-14/12/2019, για την περιγραφή των τετραδίων είχα βασιστεί στο δημοσίευμα του Α. Κατσιγιάννη, «Επίγονοι του Κοραή και πρώιμη νεοελληνική γραμματεία – Χριστόφορος Φιλητάς: πρόδρομος και λησμονημένος», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Neograeca Medii Aevi VII. Χαρτογραφώντας τη δημώδη λογοτεχνία (12ος-17ος αι.)*, Ηράκλειο 2017, σ. 635-660.
3. Τετράδιο 316, 1824-1826.
4. Τετράδιο 305 πριν το 1827.
5. Τετράδιο 305.
6. Τετράδιο 303, 1842.
7. Ά. Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της νεοελληνικής γραμματείας στην ευρυχωρία του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερανιστής* 11 (1974), 1-16 [= *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988, σ. 337-352]
8. Βλ., σχετικά, T. Hendrickson, «Ancient Biography and the Italian Renaissance: Old Models

and New Developments» και E. Zanin, «Ancient Biography in the Seventeenth and Eighteenth Centuries», στο: K. de Temmerman (επιμ.) *The Oxford Handbook of Ancient Biography*, Οξφόρδη 2020.

9. T. C. Price Zimmermann, «Paolo Giovio and the Rhetoric of Individuality», T. F. Mayer – D.R. Woolf (επιμ.), *The Rhetorics of Life Writing in Early Modern Europe. Forms of Biography from Cassandra Fedele to Louis XIV*, Μίσιγκαν 1995, σ. 39-62.
10. Για την ιστορία της γνώσης στην Ευρώπη κατά την πρώιμη περίοδο βλ. P. Burke, *Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*, Κέιμπριτζ-Μάλντεν 2000.
11. A. M. Blair, *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*, Yale University Press 2010, σ. 162-164.
12. J. Sgard, «Problèmes théoriques de la biographie», στο: *L'histoire au XVIIIème siècle,* Προβηγκία 1980, σ. 187-199.
13. Blair, *ό.π*, σ. 166-168.
14. P. Vendrix, «Chapitre IX. Les biographies», στο: *Aux origines d'une discipline historique: La musique et son histoire en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Λιέγη 1993, σ. 337-370 http://books.openedition.org/pulg/4115 DOI: 10.4000/books.pulg.4115.
15. F. A. Kafker (επιμ.), *Notable Encyclopedias of the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Nine Predecessors of the Encyclopédie,* Οξφόρδη 1981, SVEC 194.
16. Βλ. ενδεικτικά για την Αγγλία, Leland, *Commentarii de scriptoribus* (1546)· John Bayle, *Illustrium majoris Britanniae scriptorium* […] *sommarium* (1548). Για τη Γαλλία, *Bibliothèque du sieur de La Croix du Maine. Qui est un catalogue général de toutes sortes d'autheurs qui ont escrit en François depuis cinq cents ans & plus jusques à ce jourd'hui...*, Παρίσι 1584· *La Bibliothèque d'Antoine Du Verdier, seigneur de Vauprivas, contenant le catalogue de tous ceux qui ont escrit, ou traduict en françois, & autres dialectes de ce royaume, ensemble leurs œuvres imprimées & non imprimée…,* Λυών 1585· Francesco Doni, *La Libraria*, Βενετία 1550. Πρβλ. E. Mortgat-Longuet, *Clio au Parnasse. Naissance de l'histoire «littéraire» française aux XVIème et XVIIème siècle*, Παρίσι 2006, σ. 63-71.
17. C. Cristin, «Aux origines de l'histoire littéraire française: "Les éloges des hommes sçavans Tirez de l'histoire de M. de Thou para Antoine Teissier" (1683-1715)», *Revue de l'histoire littéraire de la France* 2 (1972), 234-246.
18. Mortgat-Longuet, *ό.π.,* σ. 291-297.
19. P. Costar, *Mémoire des gens de lettres célèbres de France* (1655), που γράφτηκε κατά παραγγελία του καρδινάλιου Μαζαρέν και Jean Chapelain, *La liste de quelques gens de lettres* (1662), κατά παραγγελία των Colbert. Βλ. A. Viala, «Trajectoires d'écrivains et milieu littéraire», στο: *Naisssance de l'écrivain. Sociologie de la littérature à l'âge classique*, Παρίσι 1985, σ. 252-256.
20. C. Mervaud, «Le "catalogue des écrivains" du *Siècle de Louis XIV*», στο: J. Dagen – A.-S. Barrovecchio (επιμ.), *Voltaire et le Grand Siècle*, Οξφόρδη 2006, σ. 271-287.
21. D. Ribard, «La transmission biographique», στο: M. Mitsou – M. C. Chatziioannou (επιμ.), *La Biographie revisitée. Études de cas et questions méthodologiques* (*L'Atelier du Centre de recherches historiques* 21), 2019. URL: http://journals.openedition.org/acrh/10033
22. A. Lefevere, *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*, Λονδίνο – Ν. Υόρκη 1992.
23. Δεν περιλαμβάνω τις βιογραφικές συλλογές τοπικού χαρακτήρα, όπως την πλούσια παραγωγή των Επτανησίων, που φιλοδοξούν να αναδείξουν το δυναμικό της ιδιαίτερης πατρίδας τους, βλ. Κ. Λάππας, «Επτανησιακά βιογραφικά "σχεδάρια" στον 19ο αιώνα», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002, Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, Αθήνα

2004, τ. 1, σ. 181-193. Δεν θα ασχοληθώ επίσης με το έργο του Παναγιώτη Αραβαντινού, που περιέχει 463 βιογραφίες λογίων «γεννηθένων και διαπρεψάντων κατά την Ήπειρον και τας γειτνιαζούσας αυτήν χώρας», το οποίο είχε περατωθεί το 1861 και δημοσιεύτηκε οψίτυπα, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, (επιμ.), *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, Ιωάννινα, σ. 1960.

24. V. Papahagi, *Dimitrie Procopiu Pamperi Moscopoleanul*, Βουκουρέστι 1937.
25. Στις σελίδες 769-804, βλ. και Ευρετήριο, σ. 805-808.
26. A. Grafton, «Morhof and History», στο: F. Waquet (επιμ.), *Mapping the World of Learning: The* Polyhistor *of Daniel Georg Morhof*, Βιζμπάντεν 2000, σ. 155-177.
27. Blair, *ό.π.*, σ. 168.
28. N. Iorga, «Catalogul Bibliotecii lui Constantin Mavrocordato», *Analele Academiei Române*, seria II, 37 (1914-1915), 79-120.
29. Βλ. N. Pissis, «La bibliothèque princière de Nicolas Mavrocordatos: pratiques de collection et de lecture», A. Binggeli – M. Cassin – M. Detoraki (επιμ.), *Bibliothèques grecques dans l'empire ottoman*, Turnhout 2020, σ. 351· C. Dima-Dragan, «La bibliophilie des Mavrocordato», στο: *Symposium: L'époque phanariote, 21-25 Octobre 1970,* Θεσσαλονίκη 1974, σ. 209-216.
30. Η πρώτη ενότητα, «liber bibliothecarius», είναι αφιερωμένη στην εκπαίδευση του βιβλιοθηκονόμου· ανάμεσα σε άλλα γίνεται λόγος για την «Historia literaria» και για ζητήματα όπως «De ordine bibliothecarum». Οι βιβλιογραφίες περιλαμβάνουν τα χειρόγραφα, τα απαγορευμένα βιβλία, τα απόκρυφα, την ψευδώνυμη και ανώνυμη γραμματεία. Το κεφάλαιο «De catalogorum scriptoribus» αναφέρεται στους βιβλιογράφους από τον Philippe Labbe ως τον Conrad Gesner. Μια ενότητα που είναι αφιερωμένη σε συγγραφείς έχει τη δομή βιογραφικού λεξικού.
31. M. Pechlivanos, «Bibliothoiconomy : Greek Homines Novi in the Ottoman Tulip Era», στο: N. Pissis – N. Schmidt – G. Uhlmann (επιμ.), *Wissensoikonomien. Ordnung und Transgression vormoderner Kulturen*, Βιζμπάντεν 2021, σ. 166-167.
32. M. Verner, «Johann Albert Fabricius, Eighteenth-century Scholar and Bibliographer», *The Papers of the Bibliographical Society of America* 60/3 (Third Quarter, 1966), 281-326.
33. M. Grazia – M. Sina (επιμ.), *J. Le Clerc, Epistolario, vol. IV: 1719-1732 e Indici Generali*. Φλωρεντία 1998.
34. J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, Κέιμπριτζ 1908, σ. 3.
35. A. Ben-Tov, «*Turco-Graecia*. German Humanists and the End of Greek Antiquity», C. Norton – A. Contadini – A. Chong (επιμ.), *Crossing Boundaries: New Perspectives on Cultural Encounters in the Mediterranean before 1700*, Πίτσμπεργκ 2009, σ. 181-195.
36. Ά. Αγγέλου, *Πλάτωνος Τύχαι. Η λόγια Παράδοση στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1985, σ. 65.
37. Βλ. Κ. Σαρρής, *Ιερή Historia, Οι αποκλίνουσες διαδρομές ενός είδους μεταξύ Δύσης και Ανατολής: από τη* Δωδεκάβιβλο *του Δοσίθεου Ιεροσολύμων στην* Εκκλησιαστική Ιστορία *του Μελέτιου Αθηνών*, Θεσσαλονίκη 2010 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή).
38. U. Moenning, «Το *Status Praesens* του Αλέξανδρου Ελλάδιου. Ένας λίβελος κατά των Ευσεβιστών της Χάλης», στο: Β. Ν. Μακρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος ο Ελλάδιος ο Λαρισαίος. Διεθνής Ημερίδα. Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999. Πρακτικά – Alexander Helladius the Larissaean, Larissa, 4-5 September 1999. Proceedings*, Λάρισα 2003, σ. 101-123.
39. Ν. Κ. Ψημμένος, «Η *Επιτετμημένη Επαρίθμησις* του Δημητρίου Προκοπίου ως πηγή γνώσης της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας», *Ηπειρωτικά* 24 (1992), 204-248.
40. Ά. Αγγέλου «Καλλινίκου Δ΄: Συμπλήρωμα στην "Επαρίθμηση" του Δ. Προκοπίου», *Ο Ερανιστής* 1 (1963), 23-29.

41. Ε. Σκουβαράς, «Στηλιτευτικά κείμενα του ΙΗ΄ αιώνος (Κατά των αναβαπτιστών)», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 20 (1970), 50-222.
42. Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, *Καλλίνικος Γ΄. Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (Ανατύπωσις εκ του «Ιερού Συνδέσμου»)*, Αθήνα 1915, σ. 57-68. Σε άλλα χειρόγραφα διασώζονται ορισμένοι ακόμη κατάλογοι του Καλλίνικου που αφορούν την εκκλησιαστική ιστορία («Κατάλογοι πατριαρχικοί, Πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως, Πίναξ ορθοδόξων και αιρετικών πατριαρχών…»), σ. 69-71 & σ. 116-133.
43. *Ό.π.*
44. Γ. Π. Σαββίδης (επιμ.), *Κωνσταντίνου Δαπόντε Καμινάρη του μετονομασθέντος Καισαρίου, Κανών περιεκτικός πολλών εξαιρέτων πραγμάτων των εις πολλάς πόλεις, και νήσους και έθνη, και ζώα εγνωσμένων (1778)*, Αθήνα 1991.
45. G. Kechagioglou, «Η ιστοριογραφία ως όχημα συνειρμικής συναφήγησης και εγκιβωτιστικής παρέκβασης», στο: S. Kotzabassi – G. Mavromatis (επιμ.), *Realia Byzantina*, Βερολίνο 2009, σ. 47-56.
46. Μεταφέρω τον τίτλο από τον Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, Βενετία 1872, τ. 3, σ. 71-200.
47. Στον Δαπόντε το βιο-εργογραφικό σημείωμα βρίσκεται στην έκδοση του «Καταλόγου» στο *Cronicariĭ Grecĭ. Cariĭ au scris despre românĭ in epoca Fanariota. Textul Grecesc şi traducerea Românească de Constantin Erbiceanu*, Βουκουρέστι 1888, σ. 224-225, που βασίζεται σε διαφορετικό χειρόγραφο.
48. Βλ. Μ. Μπαλού, *Νικολάου Καρατζά. Βίοι επιφανών ανδρών*, Κέρκυρα 2008 (αδημοσίευτη διπλ. εργασία). Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την κ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγγαράκη, επόπτρια της διπλωματικής αυτής εργασίας, για την προθυμία της να μου στείλει ψηφιακό αντίτυπο.
49. A. Liakos, «The Making of the Greek History. The Construction of National Time», στο: Jacques Revel – Giovanni Levi (επιμ.), *Political Uses of the Past. The Recent Mediterranean Experience*, Λονδίνο 2001, σ. 36-37.
50. Βλ. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Αρμογή σπαραγμάτων. Νεότερα για τη βιβλιοθήκη Νικολάου και Κωνσταντίνου Καρατζά*, Αθήνα 2016.
51. Η *Εκκλησιαστική Ιστορία* εκδόθηκε σε απλοποιημένη γλώσσα οψίτυπα από τον Πολυζώη Λαμπανιτσιώτη και τον Γ. Βεντότη, σε τρεις τόμους, στη Βιέννη (1783-1784). Η *Προσθήκη…* εκδίδεται ως τέταρτος τόμος· τα βιο-εργογραφικά λήμματα βρίσκονται στις σσ. 67-73, 136-144 & 221-226.
52. *Ό.π.*, σ. 222, 223.
53. Δημοσιεύτηκε οψίτυπα στη *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* του Κ. Σ. Σάθα, σ. 201-419.
54. Γ. Π. Κρέμος (επιμ.), *Γεώργιος Ζαβίρας, Νέα Ελλάς ή ελληνικόν θέατρον*, Αθήνα 1872.
55. Βλ. A. Horvath, *Η ζωή και τα έργα του Γεωργίου Ζαβίρα*, Βουδαπέστη 1937. Βλ. στον παρόντα τόμο τη συμβολή της Νάσιας Γιακωβάκη
56. Κ. Θ. Δημαράς, *Νοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 82002, σ. 47-48. Για το θέμα, αναλυτικά, βλ. Γ. Κόκκωνας, *Έγρεο, φίλα μάτερ. Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2018.
57. Για τις πηγές και τα υποδείγματα του Ζαβίρα, *ό.π.*, 79-85.
58. Για το ενδιαφέρον του Ασώπιου, βλ. Κ. Ζάνου, «Προς μια συνολική θεώρηση του εθνικού χρόνου: πνευματικές ζυμώσεις στον ιταλο-επτανησιακό χώρο κατά το Α΄ μισό του 19ου αιώνα», *Θ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010*, Παξοί 2014, τ. 2, σ. 327.
59. *Γεώργιος Ζαβίρας*, *ό.π.*, σ. μα΄.
60. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Ιωάννης Δονάς Πασχάλης (1761-1839) (Δυο άγνωστες νεκρολογίες του)», *Ο Ερανιστής* 1 (1963) 119-120.

61. Το έργο είχε συνταχθεί στα αρχαία ελληνικά, μεταφράστηκε και εκδόθηκε στα ελληνικά με τον τίτλο *Απολογία Ιστορικοκριτική, συντεθείσα μεν ελληνιστί υπό τινος φιλογενούς Έλληνος, επεξεργασθείσα δε εις την κοινήν διάλεκτον των Ελλήνων μετά τινων σημειωμάτων υπό Αναστασίου ιερέως και οικονόμου των Αμπελακίων, των επί των Θετταλικών Τεμπών κειμένων, παρ' ου και ιδία δαπάνη εξεδόθη χάριν των ομογενών δι' επιστασίας Σπυρίδωνος Πρεβέτου, Ζακυνθίου. Εν Τριεστίω, εν τη τυπογραφία Γάσπαρος Βάις, 1814.* Μεταφράστηκε και εκδόθηκε και στα ιταλικά με τον τίτλο *Apologia istorico - critica composta in greco - littérale dal sig. Luigi Sottiri maggiore imperiale russo, e dottore di medicina, e tradotta nell' italiano dal sig. Spiridione Prevetto maestro dello scolastico greco Istituto in Trieste.* Τεργέστη 1818.
62. Δ. Αρβανιτάκης «Giuseppe Compagnoni: Σκηνές από τον βίο ενός "κατήγορου του γένους"», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός – Δ. Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας)*, Ηράκλειο 2015, σ. 373-428.
63 Τ. Σκλαβενίτης, «Οι κατήγοροι του ελληνικού γένους και η "Απολογία Ιστορικοκριτική" του Λουδοβίκου Σωτήρη», *Λευκαδίτικη Πνοή* 73 (11-12/2010)· βλ. και Ζάνου, «Προς μια συνολική θεώρηση του εθνικού χρόνου», *ό.π.*, σ. 326.
64. Βλ. σχετικά, Γ. Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, Αθήνα 2012.
65. *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811), 353-357, 387-389· 2 (1812) 72-74, 85-86, 111-112, 159-160, 169-173, 282-287, 315-320, 337-339· 4-5 (1814), 137.
66. Άνθιμος Γαζής, *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811), 388.
67. H. Pernot (επιμ.), *Nos anciens à Corfou. Souvenirs de l'aide-major Lamare-Picquot (1801-1814). Avec un appendice sur l'Académie fondée par les français à Corfou,* Παρίσι 1918, σ. 206-236. Βλ., σχετικά, G. P. Henderson, *Η Ιόνιος Ακαδημία*, Κέρκυρα 1980, σ. 14 και Jean Savant, «Η Ιονική Ακαδημία των Γάλλων», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 24 (1980), 3-62.
68. Βλ. Λάππας, «Επτανησιακά βιογραφικά "σχεδάρια"...», *ό.π.*, σ. 183 και σημ. 6 όπου αναφέρονται τα περιοδικά που την δημοσίευσαν. Για το κείμενο της προκήρυξης βλ. *Ερμής ο Λόγιος* 2 (1812), 193-195.
69. Δανείζομαι τον χαρακτηρισμό από τον Γ. Παπαθεοδώρου, *Παρουσίαση Γραμματολογιών ΝΕΛ. Μια περιδιάβαση στον χώρο της Γραμματολογίας και Ιστοριογραφίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (19ος-20ος)* [2006], http://www.greek-language.gr/greekLang/literature/studies/grammatologies/guide.html, σ. 6.
70. Δεν θα συνεξετάσουμε το δίτομο *Λεξικόν των ενδόξων ανδρών της ιστορίας των επιστημών, των αρμάτων, της πολιτικής και των ωραίων τεχνών* (Κωνσταντινούπολη 1841-1842), εράνισμα από ξένα λεξικά, καθώς περιείχε βιογραφικά σημειώματα για διάσημες προσωπικότητες «όλων των γνωστών και πεπολιτευμένων εθνών από κτίσεως κόσμου μέχρι της εποχής ημών», που πρόσφερε μια εκλαϊκευμένη εικόνα της καθολικής ιστορίας και όχι της νεοελληνικής γραμματείας· βλ. Ζάνου, *ό.π.*, σ. 23.
71. K. Zanou, *Transnational Patriotism in the Mediterranean, 1800-1850: Stammering the Nation*, Οξφόρδη 2018, σ. 144-160.
72. Ο Δε Κιγάλας σημείωνε: «το πόνημα τούτο επιγραφόμενον "Θέατρον Ελληνικόν" ήτον ευχής έργον να τυπωθεί, υπάρχει παρά τω κ. Φαρμακίδη», βλ. *Σχεδίασμα*, σ. 36· και ο Βρετός: «Ο θάνατος δεν άφησε τον μακαρίτην Ζαβίραν να βάλει εις καλυτέραν τάξιν, ως ηύχετο, το πολύπονον έργον του, του οποίου το κείμενον έμεινε και ευρίσκεται εισέτι, ως μανθάνομεν, εις χείρας του ρηθέντος εκδότου του *Λογίου Ερμού* [= Φαρμακίδη]», βλ. *Κατάλογος*, σ. α΄. Για την κυκλοφορία του χειρογράφου στους κύκλους της Ιονίου Ακαδημίας κατά την τρίτη δε-

καετία του 18ου αιώνα και, ειδικότερα, για τις ενέργειες του Κ. Ασώπιου, βλ. *Νέα Ελλάς ή Θέατρον Ελληνικόν,* σ. με΄-μζ΄.

73. Βλ. Α. Πολίτης, «Γραμματολογικές απογραφές και συνθετικές θεωρήσεις της λογοτεχνίας. Η σταδιακή πορεία. Α΄ 1821-871», στο: Π. Μ. Κιτρομηλίδης – Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς συνεδρίου Ιστορίας, ΚΝΕ/ΕΙΕ,* Αθήνα 2004, τ. 1, σ. 332, σημ. 18, με παραπομπές στις επικρίσεις που δημοσιεύτηκαν στις εφημερίδες *Αθηνά* (24/10/1846) και *Ελπίς* (23/12/ 1846).
74. Βλ. Β. Σφυρόερας, «Ανδρ. Παπαδόπουλος Βρετός-Ιωσήφ Δε Κιγάλλας. Δυο παράλληλες βιβλιογραφικές προσπάθειες», *Ο Ερανιστής* 19 (1993), 343-347.
75. Για τη συλλογή βιβλίων του Guilford και την τύχη της μετά τον θάνατό του, βλ. Β. Μπόμπου-Σταμάτη, *Η Βιβλιοθήκη του Λόρδου Guilford στην Κέρκυρα (1824-1830), Τετράδια Εργασίας 31,* Αθήνα 2008· σε CD η καταγραφή των βιβλίων που περιείχε.
76. *Κατάλογος*, 1845, σ. β΄.
77. *Κατάλογος*, 1854, τ. 1, σ. κβ΄.
78. *Ό.π.*,1854: «α. Αλφαβητικός πίναξ... των συγγραφέων, μεταφραστών και εκδοτών των εν τω α΄ μέρει τον παρόντος καταλόγου καταγεγραμμένων βιβλίων και Αλφαβητικός πίναξ... των εν τω β΄ μέρει τον παρόντος καταλόγου καταγεγραμμένων βιβλίων»· Για τον Βρετό, βλ. Konstantina Zanou, *Transnational Patriotism...*, *ό.π.*, σ. 148-149.
79. Σ. Μακρυμίχαλος, «Η πρώτη νεοελληνική βιβλιογραφία του Α. Παπαδοπούλου–Βρετού», *Ο Ερανιστής* 5 (1967), 203-207.
80. Το νεωτερικό διάβημα του Βρετού, υπαγορευμένο από τον Guilford θα μπορούσε να συνδεθεί με την ανάδυση της επιστήμης της βιβλιογραφίας στην Αγγλία στις αρχές του 19ου αιώνα, βλ. σχετικά, J. Klancher, «Wild Bibliography: The Rise and Fall of Book History in Nineteenth-century Britain», στο: I. Ferris – P. Keen (επιμ.), *Bookish Histories. Books, History and Commercial Modernity, 1700-1900*, Hampshire – N. Υόρκη, σ. 19-40.
81. Πολυχρονάκης – Κατσιγιάννης – Κουρμπανά – Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς...», *ό.π.*
82. Στη σ. 68 του τετραδίου 250 ο Φιλητάς αναφέρεται σε συγκεκριμένο τόμο έκδοσης ή χειρογράφου που υπήρχε στην Bibliothèque Nationale, σημειώνοντας ακόμη και τον ταξινομικό αριθμό.
83. Σ. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος, Οι διδάσκαλοι του Γένους*, Ιωάννινα 1991, σ. 104
84. Επιστολή του Φιλητά από το Παρίσι προς τον Ασώπιο στη Βιέννη (19/8/1818), βλ. Κ. Α. Διαμάντης, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», *Ηπειρωτική Εστία* 105 (1961), σ. 4. Κατά τη διαμονή τους στην Τεργέστη ο Ασώπιος και ο Φιλητάς συγκατοικούσαν με τον Δ. Σεμιτέλο από τα Ζαγόρια της Ηπείρου, βλ. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος, ό.π.*, σ. 165.
85. *Ό.π.*, σ. 25-29 & 105-106.
86. *Ό.π.*, σ. 32.
87. C. Soldatos, « La bibliothèque publique de Corfou », *Extrait de l'Hellénisme contemporain*, 2ème série, fasc. 4 (7-8/1947), 377-379. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον Γιάννη Κόκκωνα που έθεσε στη διάθεσή μου το ανάτυπο.
88. Βλ. Α. Χατζηδήμος, «Το "Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι" του Α. Κοραή και οι δυο πρώτες εκδόσεις του», *Ο Ερανιστής* 3 (1965), σ. 95.
89. Τετράδιο 304, σ. 228 [1843].
90. Βλ. Ζάνου, «Προς μία συνολική θεώρηση του εθνικού χρόνου», *ό.π.*, σ. 328.
91. Τετράδιο 301, χρονολογημένο το διάστημα 1830-1833.
92. Δεν θα πρέπει, νομίζω, να λάβουμε υπόψη τρία λήμματα που αφορούν λογίους του τέλους του 14ου αιώνα.
93. Τετράδιο 304.

94. Τετράδιο 316, χρονολογημένο το διάστημα 1824-1826.
95. Θα πρέπει, πάντως, να σημειώσουμε ότι η ακριβής χρονολόγηση των τετραδίων είναι επισφαλής, καθώς φαίνεται να επιστρέφει και ο ίδιος σε παλαιότερα τετράδια, προσθέτοντας σημειώματα: ενδεικτικό παράδειγμα το τετράδιο 301 για το οποίο έχει προταθεί η χρονολόγηση γύρω στο 1836, όπου, ανάμεσα στους καταχωρισμένους ζώντες λογίους βρίσκεται το όνομα του Κοραή († 1833)· από την ανταλλαγή απόψεων με τον Αλέξανδρο Κατσιγιάννη και τον Κωνσταντίνο Χρυσόγελο προέκυψε, όμως, ότι υπάρχει καταχώριση της ημερομηνίας του γάμου του («εστεφανώθην 12 Ιουνίου 1825 εν Κερκύρα»), αλλά και παραπομπή στα «Γνωμικά» του Δημήτριου Γουζέλη (1836).
96. Τετράδιο 305, πριν το 1827.
97. Τετράδιο 303, 1842.
98. Τετράδιο 305.
99. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.*, σ. 106-107· για την επιστολή του Μουστοξύδη προς τον Φιλητά (Κέρκυρα 8-20/3/1833), βλ. Θ. Σαρλής, «Συμβολαί εις την ιστορίαν του σχολείου του εν Τεργέστη συνοικισμού των Ελλήνων (1818-1824)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 6 (1901), σ. 155.
100. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.*, σ. 107 & *Ελληνομνήμων* 1 (1/1843), σ. 238-239.
101. «Τεχμάχιον επιστολής», *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1820), 592-595.
102. *Φιλολογικών παρέργων Πρώτον. Περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού του Στουδίτου και Παχωμίου του Ρωζάνου Επιστολιμαία διάλεξις υπό Χριστοφόρου Φιλητά*, Κέρκυρα 1847· αναδημοσίευση: «Φιλολογικά πάρεργα Χριστοφόρου Φιλητά. Επιστολιμαία διάλεξις περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού του Στουδίτου και Παχωμίου του Ρωζάνου, *Θελξινόη* 21-23 (1856), 392-400· 448-455· 488-497. Βλ., Μπέτης, Φιλητάς και Ασώπιος, *ό.π.*, σ. 83-84.
103. Βλ. Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Επιστολή προς τον Ελλογιμώτατον Ιππότην Α. Μουστοξύδην περί του Βιβλίου επιγραφομένου Άνθος της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης υπό Ιωαννικίου Καρτάνου*, Αθήνα 1847· η επιστολή ελέγχει ως ανακριβείς τις βιβλιογραφικές πληροφορίες του Μουστοξύδη στο δημοσίευμα «Ιωαννίκιος Καρτάνος», «Αι του καταράτου Καρτάνου αιρέσεις και φληναφίαι και η τούτων ανατροπή», *Ελληνομνήμων* 7-8 (1845), 442-458.
104. *Πανδώρα* 9 (1858), 273-281.
105. Πολίτης, «Γραμματολογικές απογραφές ...», *ό.π.*, σ. 331.
106. *Ελληνομνήμων* 1 (1843), «Βιογραφικά», 94-95.
107. *Εις το περί της προς τους Ανατολικούς εγκυκλίου Πίου του Θ΄. Άρθρον του Δρ Ι. Β. Σκανδέλλα το εν τω Μελιταίω χαρτοφυλακίω της 25 Μαΐου καταχωρισθέν. Απάντησις Γεωργίου Μαρκορά Κερκυραίου μεταφρασθείσα εκ του ιταλικού υπό Χ.Φ.*, Κέρκυρα 1848, [2]1853 (παρατίθεται και το ιταλικό πρωτότυπο)· *Σκέψεις τινές περί της εγκυκλίου του Πάπα Πίου του Θ΄ επιστολής, της προς τους Ανατολικούς και προς τον κλήρον και πάντας τους πιστούς της καθόλου του Χριστού Εκκλησίας, υπό Αντωνίου Δανδούλου Ν.Δ.*, παρατίθεται το ιταλικό πρωτότυπο και η ελληνική μετάφραση υπό Φ., 1848· *Επί τινων χωρίων της υπό Πίου Θ΄. Εν τω εγκρύφω Συνεδρίω, τη 19 Δεκεμβρίου γενομένης προσλαλιάς Παρατηρήσεις Γεωργίου Μαρκορά, μετεγλώττισε Χριστόφορος Φιλητάς*, Κέρκυρα 1854.
108. *Η Υπεράσπισις της Γραικικής Εκκλησίας εσχάτως προσβληθείσης υπό Δομηνίκου Τεϊξέιρα. Σύγγραμμα Στυλιανού Βλασοπούλου Κερκυραίου, μεταφρασθέν εκ της ιταλική γλώσσης και με σημειώσεις τινας συνοδευθέν υπό Χριστ. Φιλητά*, Αθήνα 1848, σ. θ΄-κζ΄.
109. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.*, σ. 49.
110. *Ό.π.*, σ. 102, *Θεοδώρου Π. Ροδοκανάκη Φιλολογικός Αγών, ήτοι κρίσις των κατά την Δ΄ αυτού περίοδον σταλεισών πραγματειών, ων υπόθεσις είναι η Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν από της Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821*, Αθήνα 1867, σ. 23-27.

111. «Γραμματολογικές απογραφές ...», *ό.π.*, σ. 338.
112. Φ. Μιχαλόπουλος, *Κωνσταντίνος Σάθας (1842-1914)*, Αθήνα 1949.
113. Τα μεταφέρω κατά χρονολογική σειρά από τον Αλέξη Πολίτη, *Εγχειρίδιο του νεοελληνιστή*, Ηράκλειο 2002, σ. 177, βλ. τώρα https://anemi.lib.uoc.gr / Ψηφιακές συλλογές / Νεοελληνιστής: Ανδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Προσθήκαι και διορθώσεις εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κ. Σάθα*, Λειψία 1871) και *Επανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων εν τη Νεοελληνική Φιλολογία του Κ. Σάθα μετά καί τινων προσθηκών*, Τεργέστη 1872· Μ. Ι. Γεδεών, «Επιστολιμαία επίκρισις των περί Νεοελληνικής φιλολογίας συγγραμμάτων των κκ. Κ. Ν. Σάθα και Α. Δημητρακοπούλου», εφ. *Κωνσταντινούπολις*, αρ. 1184 (3/3/1872) και «Φιλίστορος αποσημειώματα», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 5 (1884-1885), 29-31, 33-37, 65-68, 87-90, 210-212· Σπυρ. Τζανότης, «Ο κ. Σάθας και η Επτανήσιος ποίησις», *Ζακύνθιος Ανθών* 4 (1878), 85-89, 121-125· Σ. Δε Βιάζης, «Λόγιοι τινες παραλειφθέντες εις την Νεοελληνικήν φιλολογίαν του Κ. Ν. Σάθα» και «Σύμμικτα φιλολογικά», *Ζακύνθιος Ανθών* 4 (1878), 95-97, 173-179· Ι. Ν. Σταματέλος, «Συμπλήρωμα εις την Νεοελληνικήν φιλολογίαν του Κ. Ν. Σάθα», *Ζακύνθιος Ανθών* 4 (1878), 158-165.
114. Κ. Ν. Σάθας, «Επικρίσεως έλεγχος», εφ. *Κλειώ* (Τεργέστης), αρ. 575-580 (24/6, 6/7, 29/6 & 10/7/1872).
115. Στα συνεχή κωλύματα που αντιμετώπισε η έκδοση του χειρογράφου που βρισκόταν στην κατοχή της Εθνικής Βιβλιοθήκης, στην εμπλοκή του Σάθα και στη μεροληψία των κριτών του Ροδοκανάκειου Αγώνα, όπως και στα διαβήματα που είχαν γίνει προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Παιδεύσεως και την ηγεσία του Πανεπιστημίου προκειμένου να προχωρήσει η έκδοση αναφέρεται εκτενώς ο Γ. Π. Κρέμος στην εισαγωγή στο *Νέα Ελλάς ή ελληνικόν θέατρον*, *ό.π.*, σ. κβ΄-ξθ΄.
116. Αξίζει να μεταφέρουμε εδώ τη μεταγενέστερη μαρτυρία του Legrand χρονολογημένη στα 1891 –την επισήμανε ο Αλέξης Πολίτης, «Γραμματολογικές απογραφές ...», *ό.π.*, σ. 331, σημ. 17– για έναν Έλληνα που έχαιρε στη χώρα του μεγάλης εκτίμησης, ο οποίος είχε στείλει μια μακρά επιστολή, μεταφέροντας την αντίληψη συμπατριωτών του, όπου ζητούσε να απαλειφθούν από τη βιβλιογραφία τα ονόματα των Ελλήνων που ομολόγησαν την Καθολική πίστη, καθώς «ces misérables avaient trahi, en apostasiant, la cause sacrée de l'hellénisme », É. Legrand, *Bibliographie Hellénique… dix-septième siècle*, Παρίσι 1894, τ. 1, σ. x.
117. Θ. Παπαγεωργίου, «Ανδρόνικος Δημητρακόπουλος (1826-1869)», *Αχαϊκά* 9 (3/1939), 13-36.
118. Το *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών* που δημοσιεύονται από το 1869 ώς το 1876 δεν συνιστά βιο-εργογραφικό κατάλογο και ούτε βιογραφεί μόνο τη λογιοσύνη. Βλ. σχετικά Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», στο: *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης* Ελλάδας, *ό.π.*, σ. 171-193.
119. Ένα ψηφιακό εργαλείο προς την κατεύθυνση αυτή εκπονείται στο πλαίσιο του προγράμματος Enlightened Medialities του Freie Universität Berlin https://www.temporal-communities.de/research/competing-communities/projects/enlightened-medialities-project/index.html
120. Ένα χρήσιμο μεθοδολογικό υπόδειγμα συναντάμε στον Viala, «Le *cursus honorum* du littérateur», στο: *Naissance de l'écrivain*, *ό.π.*, σ. 186-216.
121. Οι χρονολογίες έκδοσης δεν προέρχονται από τις συχνά ατελείς παραπομπές στα τετράδια· βασίστηκαν στην προσωπική μου έρευνα και έμφαση δίνεται σε πρώτες εκδόσεις.

Βιογραφώντας τη λογιοσύνη: Φιλολογική κριτική και ιστορικός ορίζοντας στα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά

Νίκος Κοκκομέλης

Αεικίνητος δάσκαλος· λόγιος της επιβίωσης· επίγονος του Κοραή· γνωσιθήρας· προπομπός του Κωνσταντίνου Σάθα και της *Νεοελληνικής Φιλολογίας* του: αυτά είναι μερικά μόνο από τα πολλά επίθετα που συνοδεύουν τον Χριστόφορο Φιλητά, τον λόγιο από το Γραμμένο Ιωαννίνων (1787-1867) το έργο του οποίου μόλις πρόσφατα άρχισε να αποτελεί αντικείμενο συστηματικής μελέτης από την ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα. Οι παραπάνω χαρακτηρισμοί, οι οποίοι, ας το σημειώσουμε, δεν είναι αποκλειστικά σύγχρονοί μας, αφού του έχουν αποδοθεί άλλοι πιο πρόσφατα και άλλοι ήδη από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, σαφής ο καθένας για την προοπτική εγγραφής του έργου και της προσωπικότητάς του σε ευρύτερα διανοητικά, γραμματολογικά και ιστορικά συμφραζόμενα, δείχνουν όλοι προς την ίδια κατεύθυνση. Πραγματικά, οι ποιότητες που κατά καιρούς επιδαψιλεύονται στον Χριστόφορο Φιλητά, προγενέστερες ή μεταγενέστερες του σχήματος του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού», αναπαράγουν μερικούς από τους κυριότερους τόπους της ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα: «εξωστρέφεια» της ελληνόφωνης λογιοσύνης, πίστη (σχεδόν υπερβατική) των λογίων στην αξία των πνευματικών ιδανικών, αρραγείς πνευματικές γενεαλογίες, εξαιρετικές προσωπικές ποιότητες, διανοητικές και τυπολογικές συνέχειες που, κάποτε, παραπέμπουν σε σκυταλοδρομίες.

Οι διαπιστώσεις αυτές, περισσότερο προφανείς παρά απαραίτητες, δεν τείνουν να υπονοήσουν ότι η μέχρι σήμερα αντίληψή μας για το έργο και τη δραστηριότητα του λόγιου από το Γραμμένο είναι προϊόν εξω-ιστορικών αναγνώσεων, αυθαίρετων ερμηνειών ή σχηματικών απλουστεύσεων. Ο Χριστόφορος Φιλητάς άλλωστε διήγαγε βίο πνευματικής μοναξιάς,[1] όχι απομόνωσης, ενώ και τα τετράδιά του τα συνέγραψε εντός του κόσμου στον οποίο έζησε – φέρει δηλαδή και αυτός τα σημάδια του καιρού του ως κρίκος της μακράς αλυσίδας που συγκροτεί το φιλολογικό παρελθόν μας. Από την άλλη όμως είναι γεγονός ότι οι εν λόγω χαρακτηρισμοί έρχονται να επιβεβαιώσουν ένα παγιωμένο σχήμα. Ειδικά για την περίπτωση του Φιλητά, η αναζωογόνηση του ενδιαφέροντος για τα τετράδια και το πρόσωπό του οφείλεται, εξ όσων γνωρίζουμε, στον Άλκη Αγγέλου. Στο περίφημο άρθρο του για τη «Σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του Ερωτόκριτου» ο τελευταίος, εκκινώντας από το ειδικότερο ζήτημα των πηγών και της ιστορικής θέσης της δημώδους γραμματείας στο εθνικό λογοτεχνικό

corpus, επανέφερε στο προσκήνιο τον, μάλλον ξεχασμένο τότε, λόγιο Χριστόφορο Φιλητά.[2] Επανεισάγοντας μια σημαντική ψηφίδα στην ιστορία των ελληνικών γραμμάτων, ο Αγγέλου συνέβαλε αποφασιστικά στην ιστορικοποίηση της διαδικασίας συγκρότησης της νεοελληνικής γραμματείας, εντός όμως ενός εν πολλοίς προαποφασισμένου ερμηνευτικού σχήματος, αναπαράγοντας κατ' αυτό τον τρόπο άλλοτε αβέβαιες διανοητικές γραμμικότητες και άλλοτε αναπόφευκτους ερμηνευτικούς αυτοματισμούς. Στη μελέτη του βέβαια ο Αγγέλου δεν αστόχησε· αξίζει όμως, νομίζουμε, εκκινώντας ακριβώς από τα συμπεράσματά του, να επανεξετάσουμε την περίπτωση του λόγιου Φιλητά στη γραμμή που χάραξε με ένα άλλο άρθρο του, στον τίτλο του οποίου θαρραλέα εισήγαγε την έννοια της «ευρυχωρίας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού».[3]

Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις προκαταρκτικές παρατηρήσεις, οι συλλογισμοί που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια αποτελούν μια σειρά υποθέσεων που εκκινούν από το υποκείμενο προς την ιστορία της λογιοσύνης πεδίο της ιστορίας της βιογραφίας για να καταλήξουν επαγωγικά σε κάποιες στοιχειώδεις, ίσως, προτάσεις για τα δύο κεντρικά ζητήματα που μόλις θίξαμε: πρώτον, την κατανόηση των όρων παραγωγής του έργου του Χριστόφορου Φιλητά, τον προσδιορισμό με άλλα λόγια των όρων ανάγνωσης μίας érudition πλούσιας όσο και μεταιχμιακής και, δεύτερον, την ένταξη του λόγιου Φιλητά στο συνεχές (ή α-συνεχές) της ιστορίας της νεοελληνικής γραμματείας.

Δύο μεθοδολογικές παρατηρήσεις είναι εδώ απαραίτητες. Πρώτον, παρότι σημείο εκκίνησής μας είναι η ιστορία και η θεωρία της βιογραφίας, στη συνέχεια δεν θα μπούμε σε λεπτομέρειες σχετικά με τους όρους συγκρότησης των πεδίων της λογιοσύνης, των μεταξύ τους σχέσεων ή των πιθανών επιμέρους εντάσεων, αποκλίσεων, συνεχειών ή χασμάτων. Οι αλληλοκαλύψεις μεταξύ των πειθαρχιών (disciplines), των ειδών λόγου και των πρακτικών αποτελούν τον κανόνα αυτή την εποχή, εποχή συγκρότησης του νέου επιστημονικού παραδείγματος, και ως τέτοιες θα τις θεωρήσουμε στη συνέχεια. Δεύτερον, οι αναλύσεις τις οποίες θα παρουσιάσουμε στηρίζονται στη μελέτη ενός μέρους μόνο των τετραδίων του Φιλητά – συγκεκριμένα τα μεταγραμμένα τετράδια 300, 303, 304 και 335 από τη συλλογή της Βουλής των Ελλήνων, τα οποία οι Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, Κωνσταντίνος Χρυσόγελος και Στέλλα Κουρμπανά είχαν την καλοσύνη να θέσουν στη διάθεσή μας και τους οποίους ευχαριστούμε θερμά και από εδώ.[4] Ως εκ τούτου, οι υποθέσεις και τα συμπεράσματα που θα παρουσιάσουμε πρέπει να αναγνωστούν επαγωγικά εφόσον δεν έχουν ακόμα διασταυρωθεί με τις βιοεργογραφικές καταγραφές του συνόλου των τετραδίων.

Ως προς τα ζητούμενα, η κεντρική υπόθεση εργασίας μας είναι η εξής: στη συζήτηση για τους όρους συγκρότησης των πεδίων της λογιοσύνης, η θέση και η σημασία της συμβολής του Χριστόφορου Φιλητά μπορεί να φωτιστεί καλύτερα εάν την προσεγγίσουμε στο πλαίσιο μίας, ιστορικοποιημένης, διπλής, προοπτικής: ο πρώτος άξονας αυτής της προοπτικής είναι η εξέταση της «στιγμής Φιλητά» ως μίας στιγμής μετάβασης από ένα παλαιότερο επιστημολογικό καθεστώς στη νεωτερική συνθήκη που ορίζει η πίστη στην αυτοτέλεια της επιστημονικής, στην περίπτωσή μας φιλολογικής, μεθόδου. Ο δεύτερος άξονας είναι η εξέταση του έργου του Φιλητά υπό το πρίσμα της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας, του εκπαιδευτικού – διδακτικού του cursus. Είναι ένα σημαντικό δεδομένο ότι στο σύνολο σχεδόν της ζωής του, η κύρια

ιδιότητα που συνόδευε τον Φιλητά ήταν αυτή του «Διδασκάλου», του «μαιευτήρα της γνώσης» όπως τον αποκάλεσε ο Guilford.[5] Το «εκπαιδευτικό» του ταξίδι στην Οξφόρδη, η πρώτη θητεία του στην Ιόνιο Ακαδημία, η μετάβαση και διαμονή στη Ζάκυνθο, η επιστροφή στην Κέρκυρα, έγιναν όλα με την αποκλειστική ιδιότητα του καθηγητή και, σε όρους βιοπορισμού, με αποκλειστική απασχόληση τη διδασκαλία. Τι σημαίνει αυτό για τους προσανατολισμούς, τις πρακτικές προϋποθέσεις σύνταξης του έργου του και ποιες υπήρξαν οι συνέπειες των, οπωσδήποτε ισχυρών, περιορισμών που απέρρεαν από αυτή τη συνθήκη; Νομίζουμε ότι εδώ έχουμε ένα κλειδί για την κατανόηση των προοπτικών αλλά και των ορίων εντός των οποίων εγγράφεται η λόγια φιλολογική παραγωγή του Χριστόφορου Φιλητά.

Ειδικότερα, τα δεκαέξι χειρόγραφα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά δεν συντάχθηκαν στο κενό: βιογραφικά λεξικά (εντός ή εκτός εισαγωγικών) λογίων που έζησαν μετά την Άλωση υπήρχαν ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα εκτός του ελληνόφωνου Ιονίου χώρου. Οι σταθμοί αυτής της πορείας είναι γνωστοί: στα 1784, ο Καισάριος Δαπόντες συνέταξε το έργο *Κατάλογος Ιστορικός Αξιόλογος των καθ' ημάς χρηματισάντων Ρωμαίων… 1700-1784*· το 1795 στη Βιέννη, στην *Προσθήκη της Εκκλησιαστικής Ιστορίας Μελετίου*, ο Γεώργιος Βενδότης προέταξε τον κατάλογο «των εν σοφία και παιδεία λαμψάντων Ελλήνων ανδρών εις τας αρχάς του παρόντος αιώνος»· το 1804, ο Γεώργιος Ζαβίρας συνέταξε τη συλλογή *Νέα Ελλάς ήτοι Ιστορία των πεπαιδευμένων Ελλήνων, των μετά την θλιβεράν του Γένους ημών κατάπτωσιν ακμασάντων*· το 1806, τέλος, ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης εξέδωσε τη συλλογή βιογραφιών Ελλήνων λογίων με τίτλο *Ελληνικός Καθρέπτης*.[6] Κατά την αμέσως επόμενη περίοδο, αρχές της δεκαετίας του 1810, στο επτανησιακό περιβάλλον της Βενετίας και στους κύκλους γύρω από την Ιόνιο Ακαδημία, οι πυκνώσεις γύρω από την ανάγκη για τη βιο-βιβλιογραφική καταγραφή της νεοελληνικής γραμματείας είναι σημαντικές. Το 1811, το περιοδικό *Λόγιος Ερμής* και ο εκδότης του Άνθιμος Γαζής άρχισαν να δημοσιεύουν κατάλογο Ελλήνων λογίων «από του ενεστώτος έτους… μέχρι της αρχής του Δεκάτου Έκτου αιώνος»[7] ενώ λίγους μόνο μήνες αργότερα, το 1812, ακολούθησε η περίφημη προκήρυξη της Ιονίου Ακαδημίας περί, μεταξύ άλλων, της «βιβλιογραφικής ειδήσεως της ζωής και των συγγραμμάτων όλων των πεπαιδευμένων Γραικών, όσοι ήκμασαν από Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων».[8]

Η απαρίθμηση αυτή δεν είναι εξαντλητική. Αρκεί όμως για να υπογραμμίσει την ύπαρξη εκείνη την εποχή μίας ισχυρής τάσης βιο-βιβλιογραφικής απογραφής της ελληνικής γραμματείας, στην οποία ο Φιλητάς συμμετέχει και από την οποία αντλεί. Ονόματα άλλωστε όπως του (παλαιότερου) Δημητρίου Προκοπίου[9] αλλά και των συγχρόνων του Κατήφορου και Βενδότη παρατίθενται συστηματικά στις βιο-εργογραφικές εγγραφές που συναπαρτίζουν τα τετράδια. Το γεγονός βεβαίως ότι ο Φιλητάς συμμετέχει στην τάση αυτή βιο-βιβλιογράφησης της ελληνόφωνης γραμματείας δεν σημαίνει ότι η συγκεκριμένη κατεύθυνση συγκροτεί απροϋπόθετα μία «παράδοση»[10] ή ότι το σύνολο αυτών των προσπαθειών εγγράφεται σε μια προ-κρατική απόπειρα συγκρότησης ενός *εθνικού* πολιτισμικού συνεχούς.[11] Η κυκλοφορία και ο διάλογος μεταξύ των εν λόγω κειμένων είναι βεβαίως δεδομένα.[12] Για τους λόγιους που αναφέραμε μέχρι εδώ ωστόσο, όπως επίσης και για τον Χριστόφορο Φιλητά, το πολιτισμικό συνεχές που συγκροτείται στη διαπίστωση της ενότητας της ελληνόφωνης πνευματικής

παράδοσης δεν χρειάζεται να παραπέμπει ομόφωνα και σε ομόνοια ως προς τις προυποθέσεις και τις στοχεύσεις των έργων τους – κάτι τέτοιο, στην ακραία λογική του απόληξη, θα οδηγούσε να θεωρήσουμε τον Δημήτριο Προκοπίου πρόδρομο του Αναστασίου Γούδα. Εάν λοιπόν η επικοινωνία μεταξύ αυτών των έργων δεν σημαίνει απαραίτητα και την ύπαρξη μιας «γενεαλογίας», το κριτήριο των *ποιοτήτων της βιογράφησης* μπορεί να μας προσφέρει ένα περιθώριο εξειδίκευσης των ερμηνευτικών μας εργαλείων.

Το ερώτημα το είχε θέσει ήδη από το 1974, πάλι, ο Άλκης Αγγέλου. Εκθέτοντας τον προβληματισμό του γύρω από την ανάγκη συγγραφής μιας συγκροτημένης ιστορίας της Ιστορίας της Πνευματικής Πορείας του Νέου Ελληνισμού, αποφαίνεται ότι «τόσο ο [Κωνσταντίνος Ασώπιος] όσοι και [οι σύγχρονοί του] είχαν ξεπεράσει στη συνείδησή τους την βιογραφική απαρίθμηση και έφθασαν σε κάποια σχετική αίσθηση ιστορικότητας».[13] Η παρατήρηση είναι καίρια για το ζήτημα που μας απασχολεί. Ειδικότερα, ως προς τον συνοδοιπόρο και καρδιακό φίλο του Ασώπιου, Χριστόφορο Φιλητά, ένα κρίσιμο υποκείμενο ερώτημα το οποίο αξίζει να τεθεί είναι κατά πόσον οι, στην πραγματικότητα, απογραφικές καταγραφές των τετραδίων του μπορούν να αξιολογηθούν ως απόπειρες βιογράφησης. Εάν, με άλλα λόγια, οι κατάλογοι του μπορούν να θεωρηθούν φορείς ενός διακριτού ιστοριογραφικού υπο-είδους.

Το ερώτημα, απλούστατα διατυπωμένο, δεν είναι μόνο ταξινομικό ή ειδολογικό αφορά όμως, όπως θα φανεί στη συνέχεια, την ίδια τη φύση της λόγιας δραστηριότητας του Φιλητά. Απαντούμε, προκαταβολικά, καταφατικά ως προς τον βιογραφικό χαρακτήρα, κρατώντας ωστόσο δύο παρατηρήσεις ουσίας. Πρώτον, ότι η βιογράφηση, όταν υπάρχει, δεν αποτελεί το κύριο μέλημα του Φιλητά. Διατρέχοντας κανείς τα τετράδια αλλά και πιο ολοκληρωμένες εργασίες του Ηπειρώτη λογίου (στις οποίες θα επανέλθουμε) διαπιστώνει εύκολα ότι η βιογραφική τεκμηρίωση λειτουργεί αποκλειστικά υποστηρικτικά ως προς το κυρίως γραμματολογικό και βιβλιογραφικό περιεχόμενο του λήμματος ή του άρθρου. Δεν έχουμε επομένως να κάνουμε τόσο με βιογραφική γραμματολογία όσο με γραμματολογία σκέτη. Δεύτερον, που προκύπτει από το πρώτο αλλά και από τον ημιτελή χαρακτήρα των τετραδίων: η έκταση και η ποιότητα των βιογραφικών αυτών εγγραφών παρότι δείχνει μία «ιστοριογραφική πρόθεση», ποικίλλει, περιλαμβάνοντας από ολόκληρα λήμματα, συνήθως αντιγραμμένα από κάποια άλλη πηγή, μέχρι απλές σημειώσεις ή στοιχειώδεις χρονολογικές αναφορές. Η ειδική πρόνοια ωστόσο, και αυτό είναι θεωρούμε το μείζον, όσο αποσπασματική ή απλώς υποστηρικτική, είναι συνεχώς παρούσα. Στο ζητούμενο επομένως, εάν οι κατάλογοι του Φιλητά (αλλά και του Ζαβίρα νωρίτερα και του Σάθα αργότερα) συνιστούν, στοιχειώδεις έστω, εκφάνσεις βιογραφικού λόγου, τείνουμε να πιστεύουμε ότι, νοούμενος ακόμα και με την ελάχιστη έννοια της απαρίθμησης, ο βιογραφικός ορίζοντας είναι παρών.

Το «βιογραφικό σημείωμα» για τον Μελέτιο Πηγά είναι ως προς αυτό ενδεικτικό – παραθέτουμε δύο παραγράφους από το μεταγραμμένο κείμενο:

> Μελέτιος Πηγάς Αλεξανδρείας Πατριάρχης και τοποτηρητής του θρόνου Κωνσταντινουπόλεως χηρεύσαντος περί το 1599. εναντίος των Λατίνων ετελεύτησε το 1620. επιστολάς δύο τούτου περί των αχράντων μυστηρίων, μίαν προς Κυριακόν Φωτεινόν,

(Photinum) Ιατρόν Ingolstadiensem δοθείσαν έτ. 7101 (1593) και την άλλην προς τον Φιλαδελφείας έτ. 7103 (1594). ελλ. και λατιν. εξέδωκεν Ευσέβιος ο Renaudotus έπειτα από την ομιλίαν του Γενναδίου p. 100. 117 Paris 1709.4. αλλά περί του Μελετίου τούτου ας ακούσωμεν αυτόν τον Renaudotum σελ. 91. Seq.
ούτος είναι, τον οποίον εις το Κωνσταντινουπολιτικόν αυτού οδοιπορικόν επαίνεσεν ο Γεώργιος Δούζας (p. 531). κατήγετο από την κρήτην και εις Ιταλίαν νέος σπουδής ένεκα υπήγεν. εν Παταυίω ετελείωσε τον ακαδημιακόν αυτού δρόμον επιστρέψας εις την πατρίδα του έλαβε το μοναχικόν σχήμα. και ελθών εις Αλεξάνδρειαν υπό Συλβέστρου Πατριάρχου τότε, έγινεν Ιερεύς και έπειτα πρωτοσύγγελος του θρόνου Αλεξανδρείας έτει 1582. υπάρχει εν Τουρκογραικία (σελ. 531) επιστολή Κρουσίου γραμμένη τον αυτόν χρόνον εις εκείνον τον πρωτοσύγκελον. εκλέχθη διάδοχος του Συλβέστρου αποθανόντος. ήτον έξαρχος του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. και κατά χρέος τούτο υπήγεν όχι μίαν φοράν εις Κωνσταντινούπολιν. εκείθεν είναι γραμμένη η μία από τας δύο εκδεδομένας υπό Ρενωδότου, επιστολαί η προτέρα προς Κυριακόν Φωτεινόν Ιατρόν εν Ιγκοσταδίω 1593. και εκεί ότι διέτριψε πολύ εννοείται από τας ομιλίας τας οποίας πολλάς έκαμεν επ' εκκλησίας. σώζεται εκείνων συλλογή εν Κωδ. Biblioth. regiae MMMMCLXVIII (Sec. Catl. Msst bibl. reg. II. [vel 11] p. 265. in Cod. MCCLIV.) με την επιγραφήν. Ευαγγελικής διδασκαλίας περίοδος.[14]

Το λήμμα είναι εκτενές, καλύπτει άλλα τρία φύλλα, μέχρι το 67r του χειρογράφου, και η πηγή από την οποία αντλεί (και μεταφράζει πιστά) ο Φιλητάς είναι η *Bibliotheca Graeca* του Fabricius.[15] Η συγκεκριμένη εγγραφή είναι ενδεικτική του εύρους του βιογραφικού ορίζοντα στις καταγραφές του Φιλητά. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εδώ, στην πραγματικότητα όμως στο σύνολο των τετραδίων, το ενδιαφέρον του συντάκτη είναι καθαρά φιλολογικό και καθόλου ιστορικό. Μπροστά μας δεν έχουμε ούτε έναν νέο Πλούταρχο ούτε έναν νέο Κωνσταντίνο Σάθα αλλά έναν βιβλιολόγο, έναν συντάκτη περισσότερο εργο- και λιγότερο βιο-γραφικών σημειωμάτων. Προς αυτή την κατεύθυνση κατατείνουν και οι αναγραφές στο τετράδιο 304 όπου ο Φιλητάς σημειώνει πιθανούς τίτλους για τις φιλολογικές του εργασίες:

Περί αρχής και προόδου της ενεστώσης καταστάσεως της Γραικικής Γλώσσης.
Περί αρχής και προόδου της Γραικικής ποιήσεως.
Περί καταστάσεως των ελληνικών γραμμάτων κατά την υπό των Τούρκων άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως και εξακολούθησις αυτών και πρόοδος κατά τους εξής χρόνους μέχρι του 1821.
Ιστορική βιβλιοθήκη της ελληνικής και γραικικής φιλολογίας από της Αλώσεως μέχρι του 1821 ή Ιστορία Γραμματολογική από της Αλώσεως μέχρι του 1821 του Ελληνικού Έθνους.
Σκιαγραφία Νεοελληνικής γραμματολογίας.

Αν εξαιρέσουμε την, προσδοκώμενη, εργασία περί *γραικικής γλώσσης*, είναι σαφές ότι το ζητούμενο δεν είναι τα πρόσωπα αλλά τα έργα. Με άλλα λόγια, για τον Φιλητά η βιογραφία δεν αποτελεί ένα καταφύγιο ή ένα εργαλείο· συγκροτεί, περισσότερο, το τεκμήριο της φιλολογικής ύπαρξης του υποκειμένου του – στην παραπάνω περί-

πτωση του Μελετίου Πηγά.[16] Ο βίος, με άλλα λόγια, δεν εξηγεί το έργο, δεν συνιστά παράγοντα ενδεχομενικότητας ή ιστορικότητας. Το τελευταίο αυτό ζητούμενο μόνο το σύνολο έργο μπορεί να το προσφέρει, ως προϊόν γενικής σύλληψης από την πλευρά του ίδιου του Φιλητά, ως συνισταμένη πολιτικών, κοινωνικών και ιδεολογικών ζυμώσεων και πεποιθήσεων. Ο ορισμός αυτής της συνισταμένης θα προσδιορίσει και τον βαθμό προσχώρησης του συγγραφέα στην αίσθηση (εθνικής) ιστορικότητας την οποία περιέγραφε ο Άλκης Αγγέλου στην παραπάνω απόφανσή του. Για την ώρα όμως δεν είμαστε ακόμα εκεί. Ας επανέλθουμε λοιπόν στις «ποιότητες της βιογράφησης» διότι είναι προφανές ότι η όποια «βιογραφική πρόθεση» στον Φιλητά δεν αρκεί από μόνη της για την κατανόηση των λειτουργιών των τετραδίων.

Ο λόγος είναι ότι η «βιογραφική πρόθεση» συνιστά ένα κριτήριο συχνά παραπλανητικό, το οποίο κινητοποιούμενο μηχανιστικά ή αυθαίρετα όχι μόνο συσκοτίζει τη διαφορετική σύλληψη κάθε έργου απο-ιστορικοποιώντας δραματικά τις συνθήκες σύνταξής του (θα συνιστούσε απλούστευση για παράδειγμα να συγκρίνουμε τον κατάλογο του Καισάριου Δαπόντε με τη σύνθεση του Ανδρέα Παπαδόπουλου Βρετού στη βάση και μόνο της όποιας μορφολογικής τους ομοιότητας) αλλά και υπό το κάλυμμα κάποιου αφηρημένου συνεχούς υποτάσσει αυθαίρετα τα σχεδάρια της εποχής που εξετάζουμε σε συχνά αντικρουόμενες ιστοριογραφικές παραδόσεις. Κατεξοχήν παράδειγμα τέτοιου ιστοριογραφικού συμψηφισμού αποτελεί η περίφημη επιστολή του Κωνσταντίνου Ασώπιου σχετικά με τις παλαιότερες προσπάθειες τις δικές του και του Ανδρέα Μουστοξύδη να εκδοθεί το, χειρόγραφο ακόμα, έργο του Γεωργίου Ζαβίρα:

> Μετά του μακαρίτου Α. Μουστοξύδου ωμιλήσαμεν κατά πρώτον περί εκδόσεως Ζαβείρα, ελπίζοντες την δαπάνην του τύπου παρά του τότε Μαικήνα των Ελληνικών Γραμμάτων, του αειμνήστου Λώρδου Γυίλφορδου· εσκεπτόμεθα δε περί του τρόπου της εκδόσεως, του μεν Μουστοξύδου γνωματεύοντος να πλουτισθή το βιβλίον μετά διορθώσεων, συμπληρώσεων και ιδιαιτέρων συμπληρωματικών διατριβών, εμού δε φρονούντος ότι έπρεπε να τυπωθή απαράλλακτον, διορθουμένων μόνον των ανορθογραφιών και είτι παχυλόν παράπτωμα παρεισέφρησε και να αφεθή εις το μετέπειτα χωριστά τυπουμένη πάσα αναγκαία προσθήκη, και ούτω να διατηρηθή ο χαρακτήρ του συγγράμματος, του συγγράψαντος και της εποχής.[17]

Παρότι το τεκμήριο αυτό κινητοποιείται συχνά ως ένδειξη της ύπαρξης ενός ειδολογικού και ιδεολογικού συνεχούς στο εσωτερικό της λόγιας νεοελληνικής παράδοσης, είμαστε της άποψης ότι, τελικά, μας λέει πολλά περισσότερα για τους επίδοξους εκδότες Ασώπιο και Μουστοξύδη παρά για τον συντάκτη Ζαβίρα και τις προϋποθέσεις του έργου του. Όσο δηλαδή και αν ο Ασώπιος θεωρεί δεδομένη την απόσταση που χωρίζει το εγχείρημά του από την εποχή του Ζαβίρα, στην πραγματικότητα οι «βιογραφικές ποιότητες» που εντοπίζει στον συγγραφέα της *Νέας Ελλάδος* συμπίπτουν με τις προσδοκίες του, μεταγενέστερου δικού του, ιστοριογραφικού εγχειρήματος. Καθώς επομένως η μελέτη των ιστοριογραφικών πρακτικών και λόγων αποτελεί μία απαιτητική άσκηση, αντίστοιχα και η βιογραφία, ως ξεχωριστό ιστορικό υπο-είδος, έχει τη δική της ιστορία. Με δεδομένο λοιπόν τον αποσπασματικό χαρακτήρα των «βίων» του Φιλητά, στοιχείο εγγενές άλλωστε και της καθαυτό ιστοριογραφικής πα-

ραγωγής της εποχής μέχρι τουλάχιστον το 1830, ας εξετάσουμε πώς η ιστορία της βιογραφίας μπορεί να μας παράσχει κάποια στοιχεία για να αντιληφθούμε καλύτερα το εγχείρημα των τετραδίων.[18]

Χωρίς να αναλωθούμε σε πολλές λεπτομέρειες, θα σημειώσουμε ότι η ιστορία του βιογραφικού είδους χωρίζεται σε δύο περιόδους, ακολουθώντας εν πολλοίς τους μετασχηματισμούς στην ιστορία της σχέσης μεταξύ βιογραφούντων και βιογραφουμένων. Ειδικότερα, στο παλαιότερο από τα δύο είδη, τους *Βίους*, οι συγγραφείς (Πλούταρχος, Κορνήλιος Νέπως) αφηγούνται σε μία διδακτικής λογικής αφήγηση τον βίο και τα κατορθώματα επιφανών ανδρών οι οποίοι κατά κανόνα ανήκουν σε μία παλαιότερη εποχή. Από την άλλη, στο νεότερο είδος της *βιογραφίας*, ο βιογράφος επικεντρώνεται, συνήθως, σε λιγότερο επιφανείς προσωπικότητες, που μπορεί να ποικίλλουν από εκπροσώπους της αστικής τάξης μέχρι καλλιτέχνες και διανοούμενους ή ακόμα και σε απλούς τεχνίτες του καιρού του – αποφεύγουμε να περιγράψουμε πρόωρα τον Φιλητά ως βιογράφο, ένα καλό παράδειγμα όμως είναι η περίπτωση της γαλλικής *Vie de Monsieur Descartes* του Adrien Baillet (1691).[19]

Επιπλέον, ο συγγραφέας του είδους των *Βίων* θεωρείται ως ένας συχνά αόρατος μεσολαβητής μεταξύ του exemplum, του βίου τον οποίο αφηγείται, και του αναγνωστικού κοινού. Η «παλαιά βιογραφία» (στην οποία προσμετράμε τους βίους μεγάλων ανδρών, τους βίους αγίων και τους πανηγυρικούς) συνιστά λοιπόν περισσότερο μια ρητορική άσκηση παρά ένα είδος ειδολογικά σύνθετου και μεθοδολογικά απαιτητικού λόγου. Ο βιογράφος από την άλλη, ορατός εφόσον ελεύθερος να επιλέξει το θέμα του, παραπέμπει σε μια δημιουργική μορφή, όχι σπάνια σημαντικότερη από το αντικείμενό του, που σταδιοδρομεί και αναγνωρίζεται εντός ενός *πεδίου*, του *πεδίου της βιογραφίας*. Η «νέα βιογραφία» είναι, με άλλα λόγια, και μια νέα *πρακτική*, που εκπορεύεται από –και ταυτόχρονα υπακούει σε– νέες ανάγκες γραπτής παραγωγής και αξιακής ταξινόμησης – είναι ένα νέο είδος γραφής, σύμπτωμα μετασχηματισμού των κλασικών αρχών της παραδειγματικότητας και, κυριότατα, της ανόδου της υποκειμενικότητας.

Εκ πρώτης όψεως, και λόγω ακριβώς του γεγονότος ότι αντικείμενο της εργασίας του είναι οι λόγιοι μετά την Άλωση, θα ήταν λογικό ο Φιλητάς, να καταταγεί στο νέο βιογραφικό είδος. Δυστυχώς όμως, όπως πολύ συχνά συμβαίνει, τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά – το ζητούμενο άλλωστε, το σημειώσαμε ήδη, δεν είναι ταξινομικό. Στην πραγματικότητα, τα κρίσιμα ερωτήματα ως προς τον βιο-βιβλιογραφικό χαρακτήρα των τετραδίων δεν αφορούν τόσο τη χρονολογική τους τάξη όσο την ιστορικοποίηση των πρακτικών στις οποίες προστρέχει ο συντάκτης τους και το κεντρικό ζήτημα της ανάδυσης, ή μη, στο έργο μίας νέας υποκειμενικότητας – είτε αυτή αφορά την επιλογή των βιογραφούμενων υποκειμένων είτε τη «βιογραφική συνείδηση» του συγγραφέα.

Ως προς το ζήτημα των πρακτικών, η εξέταση των τριών τετραδίων, οδηγεί σε δύο ασφαλή, θεωρούμε, συμπεράσματα: πρώτον, ότι οι βιβλιογραφικές σημειώσεις του Φιλητά ορίζουν ένα κρίσιμο σημείο στη διαδικασία «επιστημονικοποίησης», πειθαρχικής δηλαδή (disciplinary) εφαρμογής εξειδικευμένων τεχνικών, του πεδίου μελέτης της νεοελληνικής γραμματείας. Η αυτοψία, η αντιπαραβολή των χειρογράφων, η μελέτη πολλαπλών, χρονολογημένων και αχρονολόγητων, εκδόσεων του ίδιου έργου, η ανασύσταση της εκδοτικής του ιστορίας δείχνουν, πέρα από μία πνευματική γενεαλογία, μία μεθοδολογική συγκρότηση που παραπέμπει σαφώς στις μεθόδους της ιστορικο-

φιλολογικής επιστήμης έτσι όπως αυτή καλλιεργήθηκε στη Δύση ήδη από τον 17ο αιώνα. Τεκμήριο της εναρμόνισης προς την επιστημονική βιβλιολογική πρακτική αποτελεί το ίδιο το περιεχόμενο των τετραδίων. Ο Φιλητάς δεν περιορίζεται στην απλή εργογραφική απογραφή αλλά προβαίνει σε διορθώσεις επί της βιβλιογραφίας που μελετά και τεκμηριώνει βιβλιογραφικά τα ευρήματά του παραπέμποντας, αφενός, σε θεμελιώδεις εργασίες της αντίστοιχης λόγιας ευρωπαϊκής γραμματείας –οι εργασίες των Vossius, Scaliger, Mabillon, Du Cange, Montfaucon μαζί με την *Turcograecia* του Κρούσιου αποτελούν σταθερά σημεία αναφοράς– και, αφετέρου, σε σύγχρονές του μελέτες, τις οποίες είχε πιθανότατα μελετήσει στη διάρκεια της παραμονής του στην Τεργέστη, το Παρίσι, την Οξφόρδη και τη Βενετία.[20] Χωρίς αμφιβολία βρισκόμαστε σε μια στιγμή μεθοδολογικής μετάβασης στην ιστορία των πρακτικών της νεοελληνικής λογιοσύνης. Η βαρύτητα αυτής της συμβολής είναι δύσκολο να αποτιμηθεί στην ολότητά της, η υπόθεση ωστόσο ότι η φιλολογική ευσυνειδησία του Φιλητά αποτελεί καρπό της επιρροής του φιλολόγου Κοραή στον «μαθητή» αυτόν του κύκλου του, αν και μη επαληθεύσιμη, είναι εύλογη.

Οι «λεπτολόγοι βιβλιογραφικές εξακριβώσεις», όπως ο ίδιος ο Φιλητάς χαρακτηρίζει την εργασία του σε μία αποστροφή του,[21] εντάσσονται επομένως σε μία στιβαρή επιστημολογική παράδοση, η οποία βεβαίως κάθε άλλο παρά νέα είναι. Για την ιστορία των ελληνικών γραμμάτων από την άλλη, η «στιγμή Φιλητά» είναι σημαντική λόγω ακριβώς αυτού του τεχνικού της χαρακτήρα – και εξ όσων γνωρίζουμε πρόκειται εδώ για μία πρώτη στην ελληνική γραμματεία. Με άλλα λόγια, ως στιγμή μεθοδολογικής ωρίμανσης, η βιβλιογραφική και γραμματολογική φιλοδοξία του συγγραφέα των τετραδίων αντιστοιχεί στην εισαγωγή μίας εμπεδωμένης επιστημονικής μεθόδου και στην εφαρμογή αυτής της μεθόδου σε ένα νέο αντικείμενο. Ποιο είναι αυτό το νέο αντικείμενο; Πολύ συγκεκριμένα, η ελληνόφωνη (όχι απαραίτητα η *ελληνική*) γραμματεία ως πεδίο μελέτης με τον τρόπο των Vossius, Scaliger και Mabillon – των προτύπων δηλαδή και συνομιλητών του Φιλητά με τους οποίους, σε μεγάλο βαθμό, ταυτίζεται και των οποίων, πιθανότατα, θεωρεί τον εαυτό του πνευματικό κληρονόμο.[22]

Ως συνεχιστής των εργασιών των μεγάλων αυτών δασκάλων, μέλος μίας περισσότερο ή λιγότερο φαντασιακής Δημοκρατίας των Γραμμάτων, ο Φιλητάς δεν εξετάζει τις λογοτεχνικές, ποιητικές, αισθητικές ή άλλες ποιότητες των έργων που βιβλιογραφεί. Η μελέτη της «ποιητικής» των κειμένων είναι κάτι από το οποίο απέχει προγραμματικά. Μακριά από κάθε αισθητική αξιολόγηση, στόχος της ιστορικής-φιλολογικής μεθόδου του μοιάζει να είναι περισσότερο η ενσωμάτωση της ελληνόφωνης γραμματείας στο corpus των επιστημονικά «αποκατεστημένων» έργων της λόγιας ευρωπαϊκής κληρονομιάς παρά η επιχειρηματολογία επί των ερμηνειών των κειμένων ή της σημασίας της όποιας σύνθεσης. Πρόκειται για μία κεφαλαιώδη διαφορά (τόσο ως προς τη σύλληψη όσο και προς την εκτέλεση) σε σχέση με αντίστοιχες απογραφικές προσπάθειες της εποχής. Μία νέα λόγια πρακτική μοιάζει λοιπόν να γεννιέται, η οποία στην περίπτωσή μας συνίσταται στην υπέρβαση του μορφολογικού και τυπολογικού προτύπου της απλής καταλογογράφησης που κυριαρχεί, για παράδειγμα, στην περίπτωση του Προκοπίου. Από την άλλη, όταν στα 1833 ο Ανδρέας Μουστοξύδης γράφει στον Φιλητά «σας παρακαλώ και σας προτρέπω να μην αφήσετε ατελές το έργον σας,

επειδή θέλειν συμβάλει εις το να σκεπάσει πολλάς γυμνότητας τας οποίας πάσχει ακόμα η εθνική μας φιλολογία ως προς την κριτικήν», [23] προβάλλει πιθανότατα και αυτός, όπως παραπάνω ο Ασώπιος στην επιστολή του για τον Ζαβίρα, τις δικές του προβολές στο έργο του λόγιου από το Γραμμένο.

Η καινοτομία έγκειται επομένως στην κεφαλαιοποίηση και εφαρμογή στην πράξη ενός φορτίου γνώσης που τώρα αρχίζει να συγκεντρώνει την απαραίτητη κρίσιμη μάζα εντός του πεδίου της ελληνόφωνης λογιοσύνης. Το επιστημολογικό παράδειγμα λοιπόν αλλάζει και μαζί με αυτό, μοιραία, οι αφετηριακές υποθέσεις, οι όροι γραπτής παραγωγής, το αναλυτικό πλαίσιο, ίσως μάλιστα ακόμα και η αυτο-εικόνα των λογίων. Μπορεί η υπόθεση να είναι παράτολμη αλλά έχουμε την αίσθηση ότι η εξαιρετικά μακρόχρονη (και σιωπηρή) βιο-εργογραφική εργασία του Φιλητά αποτελεί ένδειξη μίας νέας οντολογικής πίστης στην αξία της έρευνας. Η πίστη μπορεί βεβαίως να είναι νέα, η φιλολογική πρακτική όμως παραμένει σχολαστική: αντι-αφηγηματική, με στόχο την ανακάλυψη ή την αποκατάσταση των λειψάνων ενός χαμένου παρελθόντος έξω όμως από την ιστορία, η εργασία των τετραδίων είναι το προϊόν του μόχθου ενός érudit – με την έννοια που απέδιδαν στον όρο οι «Φιλόσοφοι» του Διαφωτισμού.[24] Το γεγονός δε ότι ο Φιλητάς δεν διακόπτει την απογραφική του δραστηριότητα παρά τις συνεχείς επαγγελματικές – διδακτικές του υποχρεώσεις και παρά το γεγονός ότι πιθανότατα γνώριζε πως οι εργασίες αυτές θα μείνουν, κατά το μάλλον, αδημοσίευτες ίσως αποτελεί μία επιπλέον ένδειξη της συνειδητής προσχώρησής του στην κλασικότερη από τις ερευνητικές πειθαρχίες (disciplines). Η γνώση για τη γνώση λοιπόν; Πιθανόν, αλλά όχι μόνο, αφού εδώ δεν έχουμε να κάνουμε ούτε με ένα απλό φιλολογικό passe-temps ούτε με μια επιστημονική δραστηριότητα που αναπτύσσεται ανεξάρτητα από την κοινωνική και επαγγελματική ύπαρξη του συγγραφέα της.

Δεύτερο συμπέρασμα, το οποίο έρχεται να εξειδικεύσει το πρώτο: η νέα αυτή οντολογική παραδοχή επιφέρει αλλαγές στις προϋποθέσεις σύνταξης του, μεσολαβημένου πλέον από την ιδέα του έθνους, είδους της γραμματολογίας. Η εποχή άλλωστε είναι πρόσφορη. Εξάλλου, ο Φιλητάς δεν είναι ο πρώτος που φιλοδοξεί να συντάξει την *Ιστορία της βιβλιοθήκης της ελληνικής γραικικής φιλολογίας*. Αντίστοιχες βιβλιογραφικές απόπειρες είχαν προηγηθεί και στον ελληνόφωνο χώρο (η Ιόνιος Ακαδημία, η οποία είχε προχωρήσει στη γνωστή προκήρυξη το 1812, αποτελούσε σημείο διανοητικής και επαγγελματικής αναφοράς σε όλη τη διάρκεια του, μακρού, βίου του Φιλητά) αλλά και στην Ευρώπη (ας σκεφτούμε εδώ ενδεικτικά την παλαιότερη περίπτωση της γραμματολογικής *Γαλλικής Βιβλιοθήκης* του «antiquarian» Charles Sorel που εκδόθηκε στα 1667). Όσον αφορά ειδικότερα τον Φιλητά, θεωρούμε ότι το κρίσιμο σημείο για την κατανόηση της θέσης του στην ιστορία της νεοελληνικής λογιοσύνης είναι η ισορροπία μεταξύ της φιλολογικής επιστημολογικής συνθήκης που περιγράψαμε παραπάνω και του, νέου, εθνικού, ορίζοντα πολιτισμικής εγγραφής του έργου.

Ειδικότερα, η εργασία του Φιλητά στα τετράδια παρότι συμπιληματική έδωσε κάποιους, ελάχιστους είναι η αλήθεια, ολοκληρωμένους καρπούς. Αναφερόμαστε εδώ στα επτά βιβλιογραφικά άρθρα που δημοσίευσε στα περιοδικά *Θελξινόη* και *Πανδώρα* στα 1856, 1858 και 1859.[25] Έχουμε την εντύπωση ότι τα κείμενα αυτά μας δίνουν μία ακριβή εικόνα για το τι φανταζόταν ο Φιλητάς πως θα μπορούσε να είναι το τελικό προϊόν της απογραφικής εργασίας των τετραδίων. Οι εν λόγω αυστηρές μελέτες, «αι

βιβλιογραφικαί έρευναι» όπως τις ορίζει ο ίδιος,[26] η σύνταξη των οποίων στηρίχθηκε στη σύνθεση των συμπιληματικών του σημειώσεων, φιλοδοξούν να αποτελέσουν ολοκληρωμένα βιβλιο-εργογραφικά λήμματα, τεκμηριωμένα στη βάση της πιο στέρεας φιλολογικής επιστήμης. Πιθανότατα, το τελικό σχέδιο του Φιλητά αποσκοπούσε στη σύνθεση αντίστοιχων λημμάτων για το σύνολο των ελληνόφωνων λογίων από την Άλωση μέχρι τον Κοραή. Είναι λογικό, δηλαδή, να υποθέσουμε ότι η *Βιβλιοθήκη* την οποία, ίσως, οραματίστηκε, θα προέκυπτε από την συσσώρευση τέτοιων μεμονωμένων βιβλιογραφικών μελετών.

Θα μπορούσαμε επομένως να ισχυριστούμε ότι τα τετράδια δεν αποτελούν παρά δυνάμει *αρχεία*, συνώνυμα στην κριτική φιλολογική επιστήμη της έννοιας της πηγής και, εντέλει, της *αρχής*. Οι όροι δεν είναι ούτε αφηρημένοι ούτε θεωρητικοί: παραπέμπουν στην καλά μελετημένη διαδικασία «επιστημονικοποίησης» των ανθρωπιστικών πειθαρχιών, μέσω της οποίας η ισχύς της φιλολογικής τεκμηρίωσης συγκροτήθηκε ιστορικά, αφενός, διά της αναγνώρισης της αυθεντίας των πηγών και, αφετέρου, της νομολογικής ισχύος της τεχνικής της παραπομπής.[27] Μία τέτοια *αρχή*, τόσο κυριολεκτικά (με την έννοια της αναδρομής στο παλαιότερο χρονολογικά τεκμήριο) όσο και μεταφορικά (με την έννοια του επιστημονικού λόγου) συγκροτούν τα τετράδια του Φιλητά. Αυτό το σκοπό υπηρετούν η αυτοψία, η αντιπαραβολή των χειρογράφων και οι διορθώσεις της δευτερογενούς βιβλιογραφίας. Εάν επομένως λήμματα αντίστοιχα με αυτά στη *Θελξινόη* και την *Πανδώρα* αποτελούν προϊόν *αρχειακής εργασίας*, ποια άλλη θέση εκτός από αυτή της υποσημείωσης, του δελτίου ή της απλής υπενθύμισης θα μπορούσαν να καταλάβουν οι λεπτομερείς βιβλιογραφικές καταγραφές των τετραδίων;[28]

Σε κάθε περίπτωση, είναι γεγονός ότι ο Φιλητάς δεν έφτασε στην ιστοριογραφική σύνθεση ούτε εξ όσων γνωρίζουμε διατύπωσε κάποια αντίστοιχη φιλοδοξία.[29] Με αυτό το δεδομένο, το ερώτημα για το οποίο δεν μπορεί να υπάρξει μία εύκολη απάντηση, είναι ο εντοπισμός της κεντρικής ιδέας που αποτέλεσε τη συγκολλητική ουσία και υποστασιοποιήθηκε στην προοπτική της απογραφικής αυτής σύλληψης. Παρότι διστάζουμε να εγγράψουμε το μεγαλεπήβολο αυτό σχέδιο σε μία σαφή προσδοκία συνολικής θεώρησης του εθνικού χωροχρόνου, με την έννοια που θα μπορούσε να προσλάβει η απογραφή μίας *εθνικής* λόγιας παραγωγής και των *εθνικών* λογίων, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι ο μακρύς σε διάρκεια φιλολογικός βίος του συγγραφέα δεν αποκλείει μία τέτοια πιθανότητα: άλλος είναι άλλωστε ο Φιλητάς του 1818, όταν ξεκινούσε τη σύνταξη των τετραδίων, και άλλος ο Φιλητάς του 1860. Πέρα επίσης από ευρύτερους πολιτικούς ή πολιτισμικούς παράγοντες, είναι δεδομένο ότι ο συντάκτης των τετραδίων ενημερωνόταν συστηματικά για τις προόδους της επιστήμης του.[30] Σε κάθε περίπτωση, το ζήτημα που τίθεται, και είναι κεντρικό για την ιστορική ανάγνωση της εν λόγω πρακτικής, είναι αυτό της «ιστοριογραφικής συνείδησης».

Πεποίθησή μας είναι ότι τα τετράδια και τα δημοσιευμένα άρθρα του Φιλητά δεν αποτελούν τμήματα μίας «εθνικής καταλογογράφησης» αντίστοιχη με τα έργα του συνοδοιπόρου του Κωνσταντίνου Ασώπιου (*Ιστορία των Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων*, 1850) ή του συγχρόνου και συνομιλητή του Ανδρέα Παπαδόπουλου Βρετού (*Νεοελληνική Φιλολογία ήτοι Κατάλογος των από πτώσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων,* 1854,

1857).[31] Ο Φιλητάς επίσης, κατά τη γνώμη μας πάλι, δεν σχεδίασε μία «πινακοθήκη των λογίων του έθνους», δεν επιδίωξε δηλαδή να αναγάγει τη βιβλιογραφία σε ιστοριογραφικό υπο-είδος ταυτίζοντας τη γραμματολογική ιστορία με την καθολική ιστορία του Ελληνισμού. Σε αυτή την, ας την ονομάσουμε, «προγραμματική ασυμφωνία» εντοπίζεται η απουσία ιστοριογραφικής προοπτικής που περιγράψαμε παραπάνω· με αυτούς τους όρους περιγράφεται η αδυναμία αναγωγής στην ιστοριολογική σύνθεση. Από την άλλη πλευρά, η «αίσθηση ιστορικότητας», για την οποία μιλούσε ο Άλκης Αγγέλου τεκμηριώνεται εμμέσως, ως άθροισμα πολιτικών, ιδεολογικών και πολιτισμικών συνισταμένων, απόληξη μίας σειράς λογικών αναγωγών γύρω από τις πεποιθήσεις και τις στοχεύσεις του Φιλητά. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, η απλή ανάγνωση κάποιων τετραδίων ή των ολοκληρωμένων άρθρων επιβεβαιώνει τον αποκλειστικά λόγιο (érudit) χαρακτήρα της εν λόγω εργασίας.

Επιλέγοντας, συνειδητά θεωρούμε, αυτή την οδό, ο Φιλητάς, με τη δεδομένη φιλολογική του σκευή, με την εκπαιδευτική του σταδιοδρομία, με την επιστημονική του αρχαιογνωσία και με τη σταθερή σε όλη την πορεία της ζωής του απογραφική δραστηριότητα στοχεύει, νομίζουμε, προς ένα πειθαρχημένο (disciplinary) και, κυρίως, σύγχρονο «βιβλιογραφικό αρχείο της λογιοσύνης», στο οποίο οι ιστορικοί χρόνοι του παρελθόντος και του παρόντος συναιρούνται στη βάση όχι μόνο της γραμμικότητας του εθνικού χρόνου αλλά και της στιβαρότητας της επιστημονικής εργασίας.

Μία διευκρίνιση είναι απαραίτητη: το εν λόγω «αρχείο» είναι «σύγχρονο» υπό την έννοια ότι ο Φιλητάς δεν υπήρξε εκκρεμής εκτός της τρέχουσας ιστορικής προοπτικής αφού ο νέος, εθνικός, χρόνος και τα ζητούμενά του είναι παρόντα. Η κληρονομιά, με άλλα λόγια, ανήκει, πλέον, στο έθνος και όχι στο γένος ή στη «Δημοκρατία των Γραμμάτων». Ένα μόνο απόσπασμα από το άρθρο του για τον Δαμασκηνό Στουδίτη είναι ενδεικτικό ως προς την πραγματικότητα της εποχής: «πρέπει να ομολογήσομεν ότι τα εις την απλήν διάλεκτον εκδιδόμενα πάντοτε θρησκευτικά βιβλία όχι μικρόν εσυνέτειναν εις την εθνικήν ημών διάσωσιν, με το να έστησαν οίον τι φράγμα κατά της αποστασίας [εννοεί την προσχώρηση στον Καθολικισμό] ήτις εις τους γείτονας Αλβανοσλαβικούς λαούς τόσον εύκολον εύρε τον δρόμον».[32] Έθνος, γλώσσα, Ορθοδοξία: όλα τα συστατικά στοιχεία του, ιστορικά νοούμενου, ελληνικού εθνικισμού και των συνακόλουθων αιτημάτων των δεκαετιών 1850 και 1860 περιλαμβάνονται σε αυτό το σχόλιο – απλώς η αφήγηση και η τεκμηρίωση της «εθνικής διασώσεως» δεν αποτέλεσαν το αποκλειστικό κίνητρο της εργασίας των τετραδίων αφού για το ζήτημα που μας ενδιαφέρει εδώ, η ιστορία (ως γραμματολογία ή αλλιώς, με τα λόγια του ίδιου του Φιλητά, «[ως] επαύξησις της ιστορίας των νεωτερικών μας γραμμάτων»[33]) δεν υπερέβη ποτέ αποφασιστικά τη φιλολογία (ενδεχομένως και τον σχολαστικισμό).

Ένα ζήτημα παραμένει ακόμα αναπάντητο: αυτό των «βιογραφικών ποιοτήτων» και ειδικότερα της ταύτισης ή μη της βιογραφικής με την ευρύτερη πολιτισμική, εθνική, συνθήκη. Το ζήτημα δεν είναι μόνο ειδολογικό, είδη βιογραφικού λόγου υπήρχαν άλλωστε τόσο πριν, όσο και μετά την ανάδυση της σύγχρονης ιστοριογραφικής συνείδησης, αλλά αναλυτικό. Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα θα χρειαστεί να επιστρέψουμε στην ιστορία των ειδών του βιογραφικού λόγου. Γράφει σχετικά ο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης σε ένα άρθρο του από το οποίο αντιγράφουμε: «[στις πρώτες δεκαετίες ζωής του ελληνικού κράτους] οι κινούσες αιτίες για τη σύνταξη των

βιογραφιών ποικίλλουν με κυριότερο εκείνη της προσωπικής σχέσης του βιογράφου με τον βιογραφούμενο».[34] Με δεδομένη την ύπαρξη του βιογραφικού ορίζοντα στην εργασία του Φιλητά όπως τον έχουμε περιγράψει παραπάνω αλλά και το προφανές ενδιαφέρον του για τα έργα αντί των προσώπων,[35] το ερώτημα προκύπτει αβίαστα: ποια είναι η «κινούσα αιτία» στην περίπτωσή του; Ποιον βιογραφεί; Σίγουρα δεν είναι η προσωπική του επαφή με τους συγγραφείς το έργο των οποίων αποθησαυρίζει – πώς θα γινόταν άλλωστε; Πιστεύουμε ότι αν θέλαμε να εντοπίσουμε την «κινούσα, προσωπική αιτία» στην περίπτωσή του, αυτή θα ήταν η σχέση του με τα ίδια τα έργα, αφού εν τέλει στην περίπτωσή του, βιογραφούμενο υποκείμενο είναι η ίδια η λογιοσύνη, η φιλολογία. Η διάρθρωση της εργασίας του για τον Παχώμιο Ρουσάνο είναι ως προς αυτό ενδεικτική: η εξαντλητική βιβλιογραφική έρευνα που καλύπτει έξι σελίδες κλείνει με μία τελευταία παράγραφο στην οποία εκτίθενται κάποιες υποθέσεις για το βίο του λογίου. Προσοχή: η βιογραφία του προσώπου είναι στο τέλος, όχι στην αρχή του άρθρου, σαν μία τελευταία, δευτερεύουσας σημασίας, προσθήκη, που γίνεται χάριν τυπολογικής πληρότητας.

Η όποια «αίσθηση ιστορικότητας» προκύπτει λοιπόν από μία αντίληψη περί λόγιας γραμματολογικής παράδοσης που περιγράφεται αρκετά καλά με το μεταφορικό σχήμα του «βιβλιογραφικού αρχείου της λογιοσύνης». Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, οι «βιογραφικές ποιότητες» ταυτίζονται με την απογραφική εργασία εντός ενός παραδοσιακού επιστημολογικού καθεστώτος, όπου η «περί του υλικού της γλώσσης περιέργεια»[36] συνιστά ταυτόχρονα κίνητρο και εργαλείο. Μία τέτοιου τύπου ερμηνεία αποτυπώνει την παραδοσιακή «βιογραφική συνείδηση» του Φιλητά και την παραμονή του στην «παλαιά» υποκειμενικότητα αναφορικά με τη σύλληψη και σύνταξη των τετραδίων (και των άρθρων). Με άλλα λόγια, επιδίωξη του είναι η πλήρης φιλολογική αποθησαύριση και καταλογογράφηση με μόνο κριτήριο την προσχώρηση στην ελληνική γλώσσα. Ως συνεχιστής της κλασικότερης βιογραφικής παράδοσης, χωρίς να προστρέχει σε έναν σύνθετο ειδολογικά λόγο, ως αόρατος μεσολαβητής, βιβλιολογεί, καταγράφει και χρονολογεί ένα corpus κειμένων, η εθνική αξία των οποίων έγκειται στη γλωσσική και λόγια αυτάρκειά τους και όχι, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Μουστοξύδη, στην αποκλειστικά ιστορική τους σημασία.

Ο Μουστοξύδης από την πλευρά του, χρησιμοποιούμε εδώ το παράδειγμά του για να υπογραμμίσουμε την αντίθεση, είχε προσχωρήσει, τουλάχιστον από το 1843, στο νέο βιογραφικό καθεστώς. Το παρακάτω απόσπασμα είναι ενδεικτικό: «ακριβώς ειπείν οι συγγραφείς οίτινες και τον βίον διετέλεσαν και τα της παιδείας εμνήσθησαν εις την γην των πατέρων των, *μόνοι ούτοι προσφέρουσι καθαράν ιδέαν της οποιασδήποτε εθνικής ημών γραμματολογίας*. Ετέρας κατηγορίας είναι οι εν αλλοδαπή εκπαιδευθέντες Έλληνες, οίτινες και εις ιδίας και διαφόρους τάξεις υποδιαιρούνται».[37] Αποκλείοντας, προγραμματικά σχεδόν, από το πεδίο της ιστορίας της ελληνικής γραμματολογίας όσους ασπάσθηκαν τον Καθολικισμό, αντίθετα από το Φιλητά που τουλάχιστον τους λημματογραφεί,[38] ο Κερκυραίος λόγιος διασπά το συνεχές της παραδειγματικής μεσολάβησης και γίνεται ένας ορατός όσο και υποκειμενικός βιογράφος, ελεύθερος να επιλέξει το θέμα του και σημαντικότερος από το αντικείμενό του, επάνω στο οποίο μπορεί πλέον να στοχάζεται και να το διαμορφώνει σχεδόν με όρους δημιουργικής και ιδεολογικής ισοτιμίας.

Υπάρχει όμως ακόμα ένα, τελευταίο, στοιχείο. Η ανάγνωση ενός επεισοδίου της

ιστορίας της λογιοσύνης σαν αυτή που μόλις περιγράψαμε δεν μπορεί να αποτελεί μόνο μία θεωρητική άσκηση. Οφείλει, αντίθετα, να λαμβάνει υπόψη την πραγματικότητα της ζωής των ανθρώπων, την υλικότητα της, τους όρους του βίου, τις δυσκολίες, τα οράματα και τις προσδοκίες τους. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο θεωρούμε ότι η έννοια η οποία περιγράφει καλύτερα τους όρους παραγωγής του έργου του Χριστόφορου Φιλητά είναι αυτή του cursus. Λόγιος, φιλόλογος, πιστός στην «πρακτική των τεκμηρίων» και στη γραπτή μαρτυρία, με σταδιοδρομία σχεδόν αποκλειστικά στο χώρο της εκπαίδευσης, ο συγγραφέας των τετραδίων ενσαρκώνει μία κοινωνική και διανοητική ηθική όπου η επαγγελματική δραστηριότητα ορίζει την ερευνητική πρακτική και το αντίστροφο.

Στην περίπτωσή του όμως η συνθήκη αυτή δεν πραγματώθηκε ποτέ εύκολα: πιεζόμενος μονίμως από άλυτα οικονομικά προβλήματα εργαζόταν για να βιοπορίζεται – η διαμονή του στη Ζάκυνθο είναι ως προς αυτό ενδεικτική· τα οικογενειακά προβλήματα που επίσης αντιμετώπιζε απομυζούσαν μεγάλο μέρος της ενέργειας και του χρόνου καθόλη τη διάρκεια της ζωής του· η μοναξιά, επαγγελματική και κοινωνική, βάραινε και αυτή με τη σειρά της επάνω του. Η ζωή, με απλούς όρους, του Χριστόφορου Φιλητά δεν υπήρξε ποτέ φιλική προς τα οράματά του. Ίσως να μην είναι τυχαίο λοιπόν που ο τίτλος των τριών άρθρων που δημοσίευσε στη *Θελξινόη* το 1856 ξεκινά με τις λέξεις «Φιλολογικά *Πάρεργα*». Και όμως, η εργασία του στα τετράδια δεν σταμάτησε σχεδόν ποτέ. Η ιδέα αυτή του ατομικού cursus, της επίπονης όσο και συνειδητής ατομικής σταδιοδρομίας, είναι νομίζουμε το κλειδί για να κατανοήσουμε (αλλά και να θαυμάσουμε) τα υψηλά σχέδιά του, την άοκνη επιμονή του στην απογραφική πρακτική και την πίστη του στην αξία της οδού του μυρμηγκιού που επέλεξε να ακολουθήσει. Στην ιστορία των νεοελληνικών γραμμάτων ο πολυγράφος Χριστόφορος Φιλητάς είναι ένα μοναδικό παράδειγμα πίστης στην ευρυχωρία της λογιοσύνης – έστω και αν δεν βρήκε στην ώρα του τους αποδέκτες του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το αίσθημα αυτό, παρόν ήδη από την περίοδο της παραμονής του στην Οξφόρδη (1819), φαίνεται ότι ακολουθεί τον Φιλητά σε ολόκληρη τη διάρκεια της ζωής του. Για τη Μοναξιά, με το μι κεφαλαίο, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Αλβιώνα, βλ. την επιστολή του προς τον Κ. Ασώπιο που παραθέτει ο Κ. Α. Διαμάντης, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», *Ηπειρωτική Εστία* 114 (10/1961), 888-891, σ. 890. Βλ. και Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή και πρώιμη νεοελληνική γραμματεία – Χριστόφορος Φιλητάς: πρόδρομος και λησμονημένος», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Χαρτογραφώντας τη δημώδη λογοτεχνία (12ος-17ος αι.), Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Ηράκλειο 2017, σ. 639. Στο ζήτημα θα επανέλθουμε.
2. Ά. Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», «Αγγλοελληνική Επιθεώρηση», 6 (1953), 145-152 (ανατύπωση στο *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα ^{2}2000, σ. 329-336).
3. Ά. Αγγέλου, «Δοκιμές για την απογραφή και αποτίμηση της νεοελληνικής γραμματείας στην ευρυχωρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Των Φώτων, ό.π.*, σ. 337-352.

4. Για την περιγραφή και την ύλη των τετραδίων βλ. Δ. Πολυχρονάκης – Α. Κατσιγιάννης – Σ. Κουρμπανά – Κ. Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς και τα δεκαέξι χειρόγραφα τετράδιά του στη Βιβλιοθήκη της Βουλής: Προθέσεις και προϋποθέσεις των απαρχών της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής γραμματείας», *Παλίμψηστον* 37 (φθινόπωρο 2020), 153-182.
5. Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κερκυραϊκό Αρχείο Guilford, φάκελος V, αρ. 25.
6. Σχετικά βλ. Κ. Ζάνου, «Προς μια συνολική θεώρηση του εθνικού χρόνου: πνευματικές ζυμώσεις στον ιταλο-επτανησιακό χώρο κατά το Α΄ μισό του 19ου αιώνα», *Θ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010*, τ. 2, Παξοί 2014, 323-348 και Κ. Λάππας, «Επτανησιακά βιογραφικά "σχεδάρια" στον 19ο αιώνα», *Ζ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002*, τ. 1, Αθήνα 2004, σ. 181-193, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
7. Βασική πηγή από την οποία αντλεί ο Γαζής είναι η, ανέκδοτη ακόμη τότε, *Ιστορία των πεπαιδευμένων Ελλήνων* του Γεωργίου Ζαβίρα. Σχετικά με τον κατάλογο του 1811, βλ. Ε. Ν. Φραγκίσκος, *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά, Ευρετήρια, τ. Β΄: «Ερμής ο Λόγιος» 1811-1821*, Αθήνα 1976, σ. 209. Να σημειωθεί επίσης ότι το 1807 στη Βενετία ο Άνθιμος Γαζής εξέδωσε και ένα άλλο βιογραφικό λεξικό Ελλήνων λογίων, με τίτλο *Βιβλιοθήκης Ελληνικής βιβλία δύο* (βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 1996, σ. 105-106).
8. *Ερμής ο Λόγιος* (01/07/1812), 193-195. Βλ. και Κ. Λάππας, «Επτανησιακά βιογραφικά "σχεδάρια"...», *ό.π.*, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
9. Δημήτριος Προκοπίου, «Επιτετμημένη απαρίθμησις των κατά τον παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών και περί τινων εν τω νυν αιώνι ανθούντων», στο: J. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, τ. 11, Αμβούργο 1722, σ. 769-808.
10. Κ. Ζάνου, «Προς μια συνολική θεώρηση...», *ό.π.*, σ. 325.
11. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*
12. Ενδεικτικό αυτής της αλληλοτροφοδότησης και του διαλόγου είναι το γεγονός ότι ο Φιλητάς γνώριζε την, ανέκδοτη ακόμη τότε, εργασία του Ζαβίρα.
13. Αγγέλου, «Δοκιμές για την απογραφή…», *ό.π.*, σ. 351.
14. Τετράδιο 300, σ. 127-128. Πρβλ. τετράδιο 303, φφ. 53v-54r, «Καλλίνικος Γ΄»: «Καλλίνικος Γ΄. πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (κατά το 1757) πρώην Προϊλάβου Ζαγοραίος. επατριάρχευσε μήνας εξ και ημέρας οκτώ. διότι οι οπαδοί του προκατόχου του Κυρίλλου Ε΄ συναχθέντες με θόρυβον και ταραχάς και έχοντες πλήθος λαού εις την εκκλησίαν μετά τήν απόλυσιν οικτρώς και ελεεινώς έτυψαν χαριζόμενοι τω Κυρίλλω. (Βενδότ. προσθ. εκκλ. Ιστ. Μελ. σελ. 88) Τούτου σώζονται πολλά ποιήματα διά στίχων, και λογογραφικά, και κατάλογος των μετά την άλωσιν πατριαρχευσάντων (Βενδοτ. αυτ. σελ. 222). Τον κατάλογον τούτου είχε προ οφθαλμών ο Βενδότης απαριθμών τους πατριάρχας εις το σύγγραμμά του (Βενδ. αυτ. σελ. 6) προς τον Κύριλλον τούτον έγραφεν ο Ευγένιος εν τω όρει διατρίβων την απολογίαν του διατί έφυγεν από το Σχολείον του Βατοπαιδίου».
15. *Bibliotheca Graeca*, *ό.π.*, τ. 11, σ. 475 κ.ε. Ευχαριστούμε εδώ ειδικά τον Κωνσταντίνο Χρυσόγελο ο οποίος μας υπέδειξε την πηγή του λήμματος και του οποίου η συνολική γνώση του υλικού και η προθυμία να επαληθεύσει την ακρίβεια των παραθεμάτων στα οποία παραπέμπουμε μας προφύλαξαν από πιθανές παρεξηγήσεις και ερμηνευτικές ακροβασίες.
16. Εξαίρεση αποτελούν περιστασιακές εγγραφές όπως π.χ. αυτή για τον Ζώη Καπλάνη (τετράδιο 303, φφ. 83r-88v). Ο «βίος» του, συντοπίτη του Φιλητά, Καπλάνη είναι εξαιρετικά αναλυτικός ενώ στο τέλος του σημειώματος παρατίθεται και η διαθήκη του ευεργέτη. Είναι σαφές ότι σε αυτή την περίπτωση ο Φιλητάς είχε ίδια γνώση.
17. Την επιστολή παραθέτει ο Γ. Π. Κρέμος στην έκδοση του Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Αθήνα 1872, σ. μστ΄.

18. Για την ιστοριογραφία της περιόδου, βλ. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Ιστοριογραφία και εθνικές συνειδητοποιήσεις στο τέλος του 18ου αιώνα», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός – Δ. Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, Ηράκλειο 2015, 97-107.
19. Βλ. σχετικά D. Ribard, *Raconter, vivre, penser. Histoires de philosophes 1650-1766*, Παρίσι 2003.
20. Ενδεικτικές της τεκμηριωτικής του φροντίδας είναι οι αναφορές σε λιγότερα γνωστά έργα όπως για παράδειγμα στην *Histoire littéraire d'Italie* του Pierre-Louis Ginguené (1811) την οποία συμβουλεύεται στην ιταλική μετάφραση ή στην *Lettre critique à J.-F. Boissonade, sur Antoninus Liberalis, Parthenius et Aristénète* (1805), του Friedrich Jacob Bast.
21. «Φιλολογικά Πάρεργα Χριστοφόρου Φιλητά. Επιστολιμαία διάλεξις περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού του Στουδίτου και Παχωμίου Ρουζάνου», *Θελξινόη* 21 (1856), σ. 392.
22. Για έναν κατάλογο των έργων από τα οποία άντλησε πληροφορίες ή χρησιμοποίησε ως μοντέλα ο Φιλητάς, βλ. Πολυχρονάκης – Κατσιγιάννης – Κουρμπανά – Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς …», *ό.π.*, σ. 168.
23. Παρατίθεται από τον Κατσιγιάννη, «Επίγονοι του Κοραή…», *ό. π.*, σ. 647.
24. Πρβλ. D'Alembert, *Discours préliminaire de l'Encyclopédie* (έκδ. 1894), σ.70-71: « Le Poète & le Philosophe se traitent mutuellement d'insensés, qui se repaissent de chimères: l'un & l'autre regardent l'Érudit comme une espèce d'avare, qui ne pense qu'à amasser sans jouir, & qui entasse sans choix les métaux les plus vils avec les plus précieux; & l'Érudit, qui ne voit que des mots partout où il ne lit point des faits, méprise le Poète & le Philosophe, comme des gens qui se croient riches, parce que leur dépense excède leurs fonds […]. La société doit sans doute aux Beaux - Esprits ses principaux agréments, & ses lumières aux Philosophes : mais ni les uns, ni les autres ne sentent combien ils sont redevables à la mémoire; elle renferme la matière première de toutes nos connaissances; & les travaux de l'Érudit ont souvent fourni au Philosophe & au Poète les sujets sur lesquels ils s'exercent».
25. «Φιλολογικά Πάρεργα», *ό.π.*, 21, 392-400· 22, 448-455· 23, 488-497 και «Ειδήσεις περί αντιτύπου τινός του υπό Ανδρονίκου Νουκίου εκδοθέντος τυπικού της Εκκλησιαστικής Ακολουθίας», *Πανδώρα* 186 (15/12/1857), 413-416· «Χειρόγραφα», *Πανδώρα* 192 (15/3/1858), 549-559· «Εμμανουήλ Γλυζώνιος», *Πανδώρα* 204 (15/09/1858), 273-281 και «Χειρόγραφα», *Πανδώρα* 211 (1/1/1859), 441-447.
26. «Χειρόγραφα», *ό.π.*, σ. 413.
27. Βλ. A. Grafton, *Η υποσημείωση. Μία παράξενη ιστορία*, μτφρ. Γκόλφω Μαγγίνη, Πατάκης, Αθήνα 2001.
28. Σχετικά με κάποιες χρήσεις των τετραδίων ως βιβλιογραφικής πηγής, βλ. και Πολυχρονάκης – Κατσιγιάννης – Κουρμπανά – Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς…», *ό. π.*, σ. 168.
29. Είναι ενδεικτικό για παράδειγμα το γεγονός ότι σε αντίθεση με άλλες βιβλιογραφικές απογραφές της εποχής (Δονάς Πασχάλης, Φίλανδρος, Λουδοβίκος Σωτήρης ακόμα και Παπαδόπουλος Βρετός), στα τετράδια του Φιλητά δεν εντοπίζεται η παραμικρή αναφορά στην, έστω επινοημένη, προβολή της πολιτισμικής συνέχειας του Ελληνισμού ως απάντηση στις προκλήσεις των «κατηγόρων του Γένους» de Pauw, Compagnoni, Bartholdy ακόμα και Fallmerayer.
30. Ο Αλέξανδρος Κατσιγιάννης για παράδειγμα διατυπώνει μια πολύ ενδιαφέρουσα υπόθεση όταν συνδέει την σύλληψη της ιδέας των τετραδίων με τη διαμονή του Φιλητά στην Οξφόρδη το 1819 και την έκδοση, σχεδόν ταυτόχρονη, στην Αγγλία εξειδικευμένων μελετών για την επιστήμη της βιβλιογραφίας, «Επίγονοι του Κοραή…», *ό.π.*, σ. 645-646
31. Για τα δύο έργα βλ. Ζάνου, «Προς μία συνολική θεώρηση του εθνικού χρόνου...», *ό.π.*, όπου

και η σχετική βιβλιογραφία.

32. «Φιλολογικά πάρεργα», *ό.π.*, 23 (1856), σ. 490.
33. «Εμμανουήλ Γλυζώνιος», *ό.π.*, σ. 273.
34. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», στο: Π. Μ. Κιτρομηλίδης – Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002. Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς συνεδρίου ιστορίας, ΚΝΕ/ΕΙΕ*, Αθήνα 2004, τ. 1, σ. 175.
35. Βλ. πολύ χαρακτηριστικά τα δύο άρθρα του με τίτλο «Χειρόγραφα», *ό.π.*
36. «Φιλολογικά πάρεργα», *ό.π.,* 23 (1856), σ. 493.
37. *Ελληνομνήμων* 1 (1/1843), σ. 94. Η υπογράμμιση δική μας. Πρβλ. Ζάνου, «Προς μία συνολική θεώρηση του εθνικού χρόνου...», *ό.π.*, σ. 338.
38. Ο Φιλητάς για παράδειγμα δεν διστάζει να απογράψει τα έργα του Λέοντα Αλλάτιου (τετράδιο 300, σ. 84-85), του Μελέτιου Τυπάλδου (τετράδιο 303, φ. 55v) και πολλών άλλων «αποστασάντων».

Παρουσίες και απουσίες του Βυζαντίου στις χειρόγραφες σημειώσεις του Χριστόφορου Φιλητά

Κωνσταντίνος Χρυσόγελος

Εισαγωγικά

Κάθε μελέτη που αξιοποιεί το σύνολο του πρωτογενούς υλικού που προσφέρουν τα δεκαέξι τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά στη συλλογή της Βουλής των Ελλήνων μπορεί να θεωρηθεί πνευματικό τέκνο της πρωταρχικής μελέτης του Άλκη Αγγέλου γύρω από αυτά τα χειρόγραφα.[1] Ο Αγγέλου έθεσε ευθύς εξαρχής τα ζητήματα που προέκυπταν από τα τετράδια στη σωστή τους βάση: Ο Χριστόφορος Φιλητάς αναδείχθηκε ως λόγιος του ευρύτερου κοραϊκού κύκλου, ο οποίος εργάστηκε συνειδητά προς την κατεύθυνση της ικανοποίησης και πραγμάτωσης των αιτημάτων του Χιώτη λογίου – ανάμεσά τους η βιοεργογράφηση λογίων από την Άλωση (1453) και εξής, η «αποκάθαρση» της νεοελληνικής γλώσσας μέσω της συστηματικής σύγκρισής της με την αρχαία και η βιβλιογράφηση εντύπων.[2] Ο Φιλητάς φαίνεται πως παρέμεινε σε όλη του ζωή λόγιος της ιδιωτικής σφαίρας, αξιοποιώντας σε μικρό μόνο βαθμό το πλούσιο υλικό που είχε ερανιστεί. Ωστόσο, οι αναφορές που γίνονται στο πρόσωπό του σε διάφορες περιστάσεις κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα δείχνουν πως ο ίδιος τροφοδοτούσε με σημαντικό υλικό εκείνους που δραστηριοποιήθηκαν στη δημόσια σφαίρα και επιτελούσαν παρόμοια εργασία, ικανοποιώντας με τον δικό τους τρόπο τα εθνικά αιτήματα που είχαν τεθεί δεκαετίες πριν.[3]

Φυσικά, η «κοραϊκή φιλολογική σκευή»[4] του Φιλητά διανοίγει διάφορες ερευνητικές διόδους και επιτρέπει τη διατύπωση νέων υποθέσεων εργασίας. Δεδομένης της πολύπτυχης, και οπωσδήποτε εσωτερικά όχι εντελώς συνεπούς, σχέσης του Αδαμαντίου Κοραή με τον ελληνικό Μεσαίωνα,[5] ένα ενδιαφέρον θέμα προς διερεύνηση αποτελεί η πρόσληψη του Βυζαντίου στις χειρόγραφες σημειώσεις του Ηπειρώτη λογίου. Σημαντικές μελέτες των τελευταίων δεκαετιών έχουν πραγματευθεί τις ποικίλες παραμέτρους που αφορούν στην πρόσληψη του Βυζαντίου μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της λογιοσύνης του 19ου αιώνα, και οι οποίες βέβαια πρέπει να ληφθούν υπόψη και να συζητηθούν περαιτέρω προκειμένου για τα εν λόγω τετράδια, εφόσον τα τελευταία συμπορεύονται χρονολογικά με τις σχετικές εξελίξεις που συμβαίνουν σε αυτό τον χώρο μέχρι και το μεγαλύτερο μέρος της έκτης δεκαετίας του 19ου αιώνα – ο Φιλητάς απεβίωσε τον Ιούλιο του 1867.[6] Προκύπτει εδώ ένα διπλό ερώτημα: Σε ποιον βαθμό ο Φιλητάς γίνεται «ιδεολογικός», εκτός από «φιλολογικός», φορέας των κοραϊκών αιτημάτων; Περαιτέρω, πώς συνομιλεί ο Ηπειρώτης λόγιος με τα δημοσιευμένα έργα του 19ου αιώνα που αφορούν (και) στην πραγμάτευση του Βυζαντίου, οι συγγραφείς

των οποίων δεν ταυτίζονται αναγκαστικά με τις απόψεις του Κοραή – ειδικά οι εκπρόσωποι της ρομαντικής Ιστοριογραφίας;

Με βάση τα ανωτέρω, η ανά χείρας μελέτη διαρθρώνεται ως ακολούθως: Κατά πρώτον τίθενται οι μεθοδολογικές παράμετροι που αφορούν στην προσέγγιση των τετραδίων. Κατά δεύτερον διαγράφεται με συντομία το πολιτισμικό και ιδεολογικό κλίμα που περιβάλλει τη συγγραφή των τετραδίων, με επίκεντρο πάντα την πρόσληψη του Βυζαντίου. Κατά τρίτον παρουσιάζεται επιλεκτικά και αναλύεται το σχετικό υλικό από τα τετράδια, με άξονα το κοραϊκό αίτημα για τη σύνταξη βιοεργογραφικών λημμάτων, όπου θα ενταχθεί και η μελέτη των εθνωνυμίων που απαντούν γύρω από τον ελληνικό Μεσαίωνα. Θα γίνουν επίσης αναφορές στο άλλο κοραϊκό αίτημα πάνω στο οποίο εργάζεται ο Φιλητάς, την ανίχνευση στοιχείων της *κοινής* ή *γραικικής* σε παλαιότερα στάδια της ελληνικής γλώσσας. Επιπροσθέτως, θα γίνει και μία νύξη, σύντομη αναγκαστικά, λόγω του περιορισμένου πρωτογενούς υλικού, στην αναγνωστική αντίδραση του Φιλητά, όπως αυτή καταγράφεται στα τετράδια, απέναντι στο δημοτικά τραγούδια, αλλά και στις απόψεις του Jakob Philipp Fallmerayer, οι οποίες ως γνωστόν έδωσαν σημαντική ώθηση στην αναβάθμιση και, τελικά, πλήρη οικειοποίηση του βυζαντινού πολιτισμού από τη νεοελληνική διανόηση – και κατ' επέκταση του ίδιου του νεοελληνικού κράτους.[7]

Μεθοδολογικές παράμετροι του χειρόγραφου υλικού

Οι μεθοδολογικές παράμετροι που αφορούν στο υπό μελέτη υλικό είναι τρεις. Πρώτον, ο ερευνητής πρέπει να λάβει υπόψη του το επίσης ογκώδες και πλουσιότατο χειρόγραφο υλικό που προέρχεται από την πένα του Φιλητά (ενίοτε και του γιου του ή ακόμα και άλλων λογίων, όταν πρόκειται για την αλληλογραφία τους με τον Φιλητά), το οποίο απόκειται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.[8] Αυτό σημαίνει πως τα πορίσματα που θα προκύψουν από τα τετράδια της συλλογής της Βουλής των Ελλήνων θα πρέπει μελλοντικά να συγκριθούν και να συνεξεταστούν με το υλικό των ΓΑΚ, το οποίο, περιέχοντας 4.350 φύλλα και όντας διαιρεμένο σε δύο διαφορετικές συλλογές, μάλιστα με τρόπο αταξινόμητο, εύλογα δεν μπορούσε να αξιοποιηθεί στο σύνολό του για τις ανάγκες της ανά χείρας μελέτης. Όσον αφορά στην τελευταία, πραγματοποιήθηκε συνολική μελέτη του υλικού των τετραδίων της Βουλής, ενώ οι σποραδικές χρήσεις του υλικού των ΓΑΚ που έγιναν θα δηλώνονται στις οικείες υποσημειώσεις.

Δεύτερον, και σημαντικότερο όλων, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι τα τετράδια του Φιλητά δεν μπορούν πάντα να χρονολογηθούν με απόλυτη ακρίβεια. Το γεγονός ότι, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, ο λόγιος δεν φαίνεται να τα αξιοποίησε παρά σε μικρό βαθμό για το δημοσιευμένο έργο του σίγουρα δεν βοηθά τον σύγχρονο ερευνητή, ο οποίος αναγκαστικά στηρίζεται κυρίως στο περιεχόμενο των τετραδίων, στις ενδοκειμενικές αναφορές και στη δευτερογενή βιβλιογραφία, η οποία προσφέρει πολύτιμα *termini ante* και *post quem*. Ωστόσο, ακόμα και έτσι παραμένουν μερικά ερωτήματα που δεν απαντώνται εύκολα. Πιο συγκεκριμένα: Κάθε τετράδιο περιέχει γραφές που εκτείνονται σε ένα μικρό μόνο χρονικό διάστημα; Ο Φιλητάς άραγε επανερχόταν σε αυτά για να προσθέσει λήμματα ή να επιφέρει διορθώσεις, και αν ναι, πότε ακριβώς; Ένα τετράδιο τριακοσίων σελίδων, που δεν ξεπερνά βιβλιογραφικά το έτος 1833 στο

πρώτο τρίτο του αλλά στη συνέχεια περιλαμβάνει δευτερογενή βιβλιογραφία της δεκαετίας του 1840, όπως, ας πούμε, το τετράδιο 304, πρέπει να θεωρηθεί προϊόν σταδιακών γραφών που απέχουν μεταξύ τους έως και μία περίπου δεκαετία ή μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια βάσει της νεότερης, δηλαδή ύστατης, χρονολογικής ένδειξης;

Γίνεται φανερό ότι η δυσκολία ακριβούς χρονολόγησης ενδέχεται να επηρεάζει κατά περιπτώσεις την καλύτερη κατανόηση εκ μέρους μας των λεπτών αποχρώσεων που μπορεί να κρύβονται πίσω από τις αναφορές του Φιλητά στο Βυζάντιο. Κι αυτό διότι ένα λήμμα που γράφτηκε τη δεκαετία του 1820 περιβάλλεται από ένα διαφορετικό πλαίσιο σε σχέση με ένα άλλο που θα χρονολογείτο με ασφάλεια στα τέλη της δεκαετίας του 1850, εποχή κατά την οποία είχαν αρχίσει να εκδίδονται τα έργα κλειδιά της «ρομαντικής» περιόδου του ελληνικού Ιστορισμού.[9] Με βάση λοιπόν αυτά τα δεδομένα, θα γίνονται αναφορές στο χρονικό πλαίσιο του εκάστοτε τετραδίου, λαμβάνοντας όμως υπόψη την πιθανότητα απόκλισης. Πάντως, πρέπει να αναφερθεί ότι συνηθέστατα δεν παρουσιάζονται ανυπέρβλητα εμπόδια για μία κατά προσέγγιση χρονολόγηση των τετραδίων, έστω και αν ενίοτε καθίσταται αδύνατος ο κατ' απόλυτη βεβαιότητα χρονολογικός προσδιορισμός τους.

Κομμάτι της δεύτερης παραμέτρου αποτελεί και η πιθανότητα μεταφοράς δεδομένων από προηγούμενα σε επόμενα τετράδια, για λόγους είτε καθαρογράφησης είτε ομαδοποίησης. Απόδειξη περί αυτού έχουμε, για παράδειγμα, στο τετράδιο 250, που γενικά φαίνεται να σχετίζεται με την παραμονή του Φιλητά στην Οξφόρδη κατά τα τέλη του 1819 και το πρώτο εξάμηνο του 1820.[10] Σε αυτό λοιπόν αντιγράφονται, προφανώς από παλαιότερες σημειώσεις, επιγραφές που ανέγνωσε ο λόγιος στα Βαλκάνια κατά τη διάρκεια ταξιδιού του το 1810.[11] Από την άλλη, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν η επιγραφόμενη λίστα: «Τα περί της νεωτέρας Ελληνικής φιλολογίας συνταγμάτια» στο τετράδιο 304,[12] η οποία περιέχει σημαντικά έργα, μεταξύ άλλων, ως προς την πραγμάτευση του μεσαιωνικού Ελληνισμού, όπως η *Απολογία ιστορικοκριτική* του Λουδοβίκου Σωτήρη (1814) και το περιοδικό *Ελληνομνήμων* (1843-1853) του Ανδρέα Μουστοξύδη, αποτελεί ομοίως προϊόν αντιγραφής από παλαιότερες σημειώσεις, αν και είναι αμφίβολο ο Φιλητάς να μην είχε λάβει γνώση της *Απολογίας* επί τρεις τουλάχιστον δεκαετίες – η καταχώριση στο τετράδιο χρονολογείται με ασφάλεια μετά τον Ιανουάριο του 1843, βάσει του πρώτου τεύχους του *Ελληνομνήμονος*. Προφανώς, η πρακτική της μεταφοράς πληροφοριών από κάποιο χαμένο τετράδιο σε άλλο που έχουμε στα χέρια μας συνήθως δεν μπορεί να αποδειχθεί, ωστόσο τα λιγοστά στοιχεία που διαθέτουμε με βεβαιότητα και πάλι υποδεικνύουν τη σχετικότητα ως προς τη χρονολόγηση, όχι μόνο των τετραδίων εν συνόλω, αλλά ακόμα και των ίδιων των πληροφοριών που περιέχουν.

Η τρίτη μεθολογική παράμετρος, επίσης σημαντική, αφορά στη φύση των λημμάτων που περιέχονται στα τετράδια, καθώς καθόλου σπάνια προέρχονται από δευτερογενείς πηγές, γραμμένες μάλιστα σε διάφορες ξένες γλώσσες – κυρίως λατινικά, ιταλικά, γαλλικά ή αγγλικά. Συχνά, ο Φιλητάς μεταφράζει τα ξενόγλωσσα χωρία που ερανίζεται πριν τα μεταφέρει στα τετράδιά του, πράγμα που σημαίνει ότι ο μελετητής οφείλει να συγκρίνει το πρωτότυπο με τη μεταφραστική δοκιμή του Φιλητά πριν προβεί στην εξαγωγή συμπερασμάτων. Στην περίπτωση των λημμάτων που αφορούν με

οποιονδήποτε τρόπο στο Βυζάντιο, είναι σημαντικό να γίνεται η σύγκριση προκειμένου να προσδιοριστεί η μεταφραστική επιλογή του Ηπειρώτη λογίου ειδικά ως προς τη χρήση των εθνωνυμίων. Επιπροσθέτως, μας ενδιαφέρουν και οι τυχόν προσθήκες που δεν ανευρίσκονται στην αρχική πηγή. Το πρόβλημα που δημιουργείται εδώ έχει να κάνει με τα «αταύτιστα» λήμματα, τα οποία θα μπορούσαν να είναι αποτέλεσμα μετάφρασης από κάποια δευτερογενή πηγή, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να έχουν συνταχθεί από τον ίδιο τον Φιλητά, άρα να πρόκειται για «πρωτότυπες» καταχωρίσεις – γι' αυτό η λέξη «αταύτιστα» θα μπαίνει, όπως εδώ, εντός εισαγωγικών. Σε κάθε περίπτωση, θα γίνονται οι απαραίτητες διευκρινίσεις για κάθε λήμμα που χρησιμοποιείται στο κυρίως μέρος της ανάλυσης.

Η πρόσληψη του Βυζαντίου γύρω από τα τετράδια του Φιλητά και μία σημείωση για την *Υπεράσπιση της γραικικής Εκκλησίας*

Ο Φιλητάς συνέταξε τα τετράδια της συλλογής της Βουλής μέσα σε ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, συγκεκριμένα από το 1818 περίπου έως το 1867.[13] Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι προσλήψεις του Βυζαντίου ήδη από την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα ή έστω από τα πρώτα χρόνια του επόμενου μπορούν να θεωρηθούν σχετικές με την αντίστοιχη διερεύνηση στα τετράδια του Ηπειρώτη λογίου,[14] συμπεραίνουμε πως ο Φιλητάς έζησε και έγραψε μέσα σε ένα πνευματικό περιβάλλον που κάθε άλλο παρά φτωχό ήταν, ακόμα και μέσα στην ίδια του τη συγχρονία, όσον αφορά στις λόγιες ανταποκρίσεις απέναντι στο φαινόμενο του Βυζαντίου. Εστιάζοντας κατ' αρχάς στην περίοδο μέχρι τη δεκαετία του 1850, πρέπει να παρατηρηθεί ότι το είδος αυτών των ανταποκρίσεων ποικίλλει ειδολογικά, περιλαμβάνοντας, μεταξύ άλλων, τα δοκιμιακού τύπου κείμενα του Κοραή, τις ιστοριογραφικές απόπειρες του Δημήτριου Αλεξανδρίδη[15] και του Κωνσταντίνου Κούμα,[16] τις καταγραφές των πολιτισμικών επιτευγμάτων του Ελληνισμού από τον Αλεξανδρίδη και τον Λουδοβίκο Σωτήρη,[17] τις σχολιασμένες εκδόσεις τεκμηρίων του ελληνικού Μεσαίωνα στον *Ελληνομνήμονα* του Μουστοξύδη, καθώς και το υλικό που προσφέρουν τα προεπαναστατικά περιοδικά, κυρίως ο *Λόγιος Ερμής*.[18] Επιπροσθέτως, είναι χρήσιμο να ληφθεί υπόψη η ευνοϊκότερη στάση των Επτανησίων του 19ου αιώνα απέναντι στο Βυζάντιο σε σχέση με την υπόλοιπη λογιοσύνη της εποχής,[19] η οποία περιέβαλλε τον Φιλητά από τις αρχές του 1821 και εξής.[20] Δεν πρέπει πάντως να λησμονείται πως ο Ηπειρώτης λόγιος είχε ήδη ξεπεράσει το τριακοστό έτος της ηλικίας του όταν εγκαταστάθηκε μόνιμα στα Επτάνησα, άρα κουβαλούσε ήδη το προσωπικό του ιδεολογικό και φιλολογικό φορτίο.

Με την εξαίρεση του από κάθε άποψη ιδιαιτέρως εντυπωσιακού, τόσο για λόγους πρωιμότητας του εγχειρήματος, όσο και για την ιδεολογία που προβάλλει, έργου του Σωτήρη,[21] οι υπόλοιπες περιπτώσεις που αναφέρθηκαν δεν διαφέρουν σε σημαντικό βαθμό από ιδεολογική σκοπιά: Τις περισσότερες φορές πρεσβεύουν την, κατά το μάλλον ή ήττον, άσημη, ή τουλάχιστον όχι ιδιαιτέρως λαμπρή, συνέχεια του υποδουλωμένου και αμαθούς ελληνικού έθνους υπό τον ζυγό των «σχεδόν ομογενών» Βυζαντινών αυτοκρατόρων,[22] ενώ η βυζαντινή λογιοσύνη κρίνεται συνήθως αυστηρά, χωρίς μάλιστα να γίνεται πάντα σαφές αν ανήκει ξεκάθαρα και άνευ όρων στην ιστορία του ελληνικού πνεύματος ή αν αποτελεί μία ξεχωριστή κατηγορία με όχι επαρκώς προ-

σδιορισμένα χαρακτηριστικά.[23] Το σταθερό γνώρισμα των προσεγγίσεων αυτών, με εξαίρεση πάντα τον Σωτήρη, είναι η καχυποψία και η επιφυλακτικότητα, ενδεχομένως εξαιτίας και μίας κάποιας αμηχανίας, απέναντι στο δίπτυχο «εξουσία-λογιοσύνη» του Βυζαντίου, που οδηγεί και στη διατύπωση ενίοτε αλληλοαντικρουόμενων απόψεων.[24] Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ακόμα και η εντύπωση που προκαλεί ο *Ελληνικός καθρέπτης* του Αλεξανδρίδη (1806), ένα έργο που φαίνεται να κατοχυρώνει την απρόσκοπτη συνέχεια, με όρους πνευματικούς και γραμματολογικούς, του Ελληνισμού από την αρχαιότητα έως το Βυζάντιο, μετριάζεται κάπως από την ελαφρώς υστερότερη *Ιστορία των του Βυζαντίου αυτοκρατόρων* (1807) του ίδιου συγγραφέα, όπου ξανά τηρείται μία μάλλον αμφίθυμη, ή τουλάχιστον όχι κατασταλαγμένη, στάση απέναντι στο μεσαιωνικό κομμάτι της ελληνικής ιστορίας[25] – ασχέτως αν η συγγραφή βυζαντινής ιστορίας από Έλληνα στις αρχές του 19ου αιώνα αποτελεί από μόνη της σπουδαίας σημασίας εγχείρημα.[26] Σε κάθε περίπτωση, η μεγαλύτερη συμβολή της λογιοσύνης του ευρύτερου νεοελληνικού Διαφωτισμού μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1850 είναι η νομιμοποίηση και προώθηση της μελέτης της ιστορίας και των κειμενικών τεκμηρίων του Βυζαντίου –πρακτικές στις οποίες άλλωστε συνέβαλλε και συνέβαλε θεωρητικά ή πρακτικά και ο ίδιος ο Κοραής, κυρίως στο πεδίο της γλωσσικής μελέτης–,[27] ή έστω και η απλή παρουσίαση αυτών των τεκμηρίων, κάτι που δεν συνοδευόταν απαραίτητα από διάθεση θετικής επαναξιολόγησης του ελληνικού Μεσαίωνα.

Η δημοσίευση των έργων του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου τη δεκαετία του 1850 και η συγγραφική παραγωγή του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, κυρίως από την ίδια δεκαετία και εξής,[28] οδηγούν ως γνωστόν στην κατασκευή ενός καινούργιου σχήματος περί εθνικής συνέχειας, όπου εντάσσεται απροβλημάτιστα το πλήρως εξελληνισμένο, αλλά και θετικά αναθεωρημένο, Βυζάντιο.[29] Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι εθνικά προκλητικές και επιζήμιες απόψεις του Fallmerayer αποτέλεσαν βασικό ερέθισμα, αν και φυσικά όχι το μοναδικό, για τη συγγραφή των έργων των δύο προαναφερθέντων λογίων.[30] Συνεπακόλουθα, από τα παραπάνω φαίνεται πως τα τετράδια του Φιλητά περιβάλλονται διαχρονικά από δύο διαφορετικές στάσεις απέναντι στο Βυζάντιο, τη διαφωτιστική, που συμβάλλει σημαντικά στην παρουσίαση και προοδευτικά μελέτη των πρωτογενών πηγών της εποχής, δίχως όμως να αποτολμά ή ακόμα και να επιθυμεί τη θετική αποτίμηση της περιόδου, και τη ρομαντική, από τη δεκαετία του 1850 και εξής, όπου ο ρόλος του ελληνικού Μεσαίωνα στην ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού αναβαθμίζεται σημαντικά.

Πριν κλείσουμε την ενότητα είναι χρήσιμο να σημειώσουμε και το ακόλουθο: Η διαφωτιστική προσέγγιση του Βυζαντίου επέδειξε σποραδικά ενδιαφέρον για τα εκκλησιαστικά πράγματα της εποχής,[31] με όρους όχι καθαρά θρησκευτικούς, άρα φιλοορθόδοξους, αλλά μάλλον εθνοθρησκευτικούς, υπάγοντας έτσι τα συμφέροντα της Ορθοδοξίας σε εκείνα του έθνους.[32] Για παράδειγμα, στα προλεγόμενα στην έκδοση των Πτωχοπροδρομικών (1828) ο Κοραής ασχολείται με τις σχέσεις της Ανατολής και της Δύσης κατά τον 12ο κυρίως αιώνα, συμπεραίνοντας πως οι «Γραικοί» –ο όρος χρησιμοποιείται άλλοτε ως εθνωνύμιο και άλλοτε ως εθνοθρησκευτικός προσδιορισμός– της Ανατολής υπήρξαν, παρόλη την αμάθειά τους, ανώτεροι των Δυτικών, παρατήρηση που επεκτείνεται και στους μοναχούς, αλλά και την ίδια την Εκκλησία.[33] Μάλιστα, το τελευταίο μέρος των προλεγομένων μετακινείται χρονικά στη σύγχρονη

του Κοραή κατάσταση, όπου τονίζεται η επιτακτική ανάγκη ώστε η Εκκλησία της Ανατολής να μην υποταχθεί στα συμφέροντα των Καθολικών, με ιδιαίτερη έμφαση, συνοδευόμενη από σκληρούς χαρακτηρισμούς, στο τάγμα των Ιησουιτών.[34] Σε ένα άλλο σημαντικό έργο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, την παγκόσμια ιστορία του Κωνσταντίνου Κούμα, υπογραμμίζεται στα προλεγόμενα του έκτου τόμου (1831) ότι: «η Βυζαντινή ιστορία συγκρατείται σφικτά με την εκκλησιαστικήν».[35] Παρότι ο Κούμας δικαιολογεί τη διά μακρών πραγμάτευση της δεύτερης με το επιχείρημα ότι γίνεται για χάρη των αναγνωστών που ανήκουν στον κλήρο, διαφαίνεται πως ο ίδιος συναισθάνεται την εθνική διάσταση των εκκλησιαστικών υποθέσεων κατά τον ελληνικό Μεσαίωνα.

Με βάση τα ανωτέρω, η μετάφραση του έργου *Υπεράσπισις της γραικικής Εκκλησίας* (1848) από τον Φιλητά, ή καλύτερα ο πρόλογός της, θα έπρεπε ίσως να ιδωθεί μέσα από ένα παρόμοιο πρίσμα. Είναι χρήσιμο να διαγράψουμε εδώ το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να ενταχθεί το εγχείρημα. Ξέρουμε ότι ο Φιλητάς είχε πολιτογραφηθεί από το 1832 Ιόνιος[36] και έχει επισημανθεί από την έρευνα ότι η Επτανησιακή σκέψη, ιστοριογραφική και μη, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα υιοθετούσε συχνά φιλελεύθερα ερμηνευτικά σχήματα, που διακρίνονταν για την εμφατικά φιλο-ορθόδοξο και ενίοτε αντι-δυτικό χαρακτήρα τους, προκειμένου για την ιστορική πορεία του Ελληνισμού μέσα στον χρόνο, τα οποία μπορούσαν να πάρουν και τη μορφή μελλοντικών βλέψεων.[37] Μάλιστα, ο ίδιος ο Φιλητάς εκπόνησε στα τέλη της δεκαετίας του 1840 και τις αρχές της επόμενης διάφορες μεταφράσεις από τα ιταλικά, οι οποίες αφορούσαν σε επτανησιακές απαντήσεις σε Παπικές αξιώσεις.[38] Ανάλογο σχετικό υλικό εντοπίζονται σε χειρόγραφα του Ηπειρώτη λογίου που απόκεινται στα ΓΑΚ.[39]

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, δελεάζεται κανείς να εγγράψει τη μεταφρασμένη *Υπεράσπιση* μέσα σε ένα παρόμοιο, δηλαδή επτανησιακής υφής φιλο-Ορθόδοξο, ερμηνευτικό πλαίσιο. Εντούτοις, ο πρόλογος του έργου, γραμμένος από τον Φιλητά, στρέφει τον ερευνητή και προς την κοραϊκή παρακαταθήκη – αν και όπως είδαμε τα δίκαια της Ανατολικής Εκκλησίας, με στοιχεία αντιπαπισμού και αντι-Ιησουιτισμού, ήταν ένα θέμα διόλου άγνωστο στη σκέψη του Χιώτη λογίου. Έτσι, παρότι στον πρόλογο προς τους αναγνώστες ο Ηπειρώτης λόγιος μιλά για την «πραείαν και ήσυχον φωνήν της αληθείας»[40] που πάντα μεταχειριζόταν η Ανατολική Εκκλησία, σε αντίθεση με τα δόλια μέσα της Καθολικής, αποχαιρετά δε τον αναγνώστη με τη φράση «έρρωσο ευοδούμενος εν Κυρίω»,[41] το μεγαλύτερο κομμάτι του προλόγου καλύπτεται από βιοεργογραφικά λήμματα ανθενωτικών λογίων που έζησαν από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα.[42] Δημιουργείται έτσι η υποψία ότι ο Φιλητάς είδε τη σύνταξη του προλογικού σημειώματος και ως ευκαιρία για να εργαστεί προς την ικανοποίηση ενός πάγιου κοραϊκού, άρα πρωτίστως εθνικού, αιτήματος, συνεχίζοντας άλλωστε την εργασία που ο ίδιος είχε αρχίσει έναν χρόνο πριν, οπότε και δημοσίευσε εκτενή μελέτη για τη ζωή και το έργο τριών λογίων του 16ου αιώνα, τούτη τη φορά χωρίς θρησκευτικά ή εκκλησιαστικά προσδιορισμένους περιορισμούς.[43] Περιττεύει βέβαια να πούμε ότι τέτοιες απόπειρες βιοεργογράφησης προοιωνίζονται το εμβληματικό έργο του Κωνσταντίνου Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία* (1868).[44] Όπως και να έχει, οι ιδεολογικές παράμετροι στο προλογικό σημείωμα της *Υπερασπίσεως* προϊδεάζουν τον ερευνητή για το τι μπορεί να περιμένει να βρει στα τετράδια του Φιλητά.

Το Βυζάντιο στα τετράδια της συλλογής της Βουλής

Η προσδοκία για ανίχνευση μέσα στα τετράδια βιοεργογραφικών καταχωρίσεων που να αφορούν σε βυζαντινούς λόγιους χρήζει διευκρίνισης. Εκτός από τα περιεκτικά λήμματα που μπορεί να βρει κανείς στον *Ελληνικό καθρέπτη* του Αλεξανδρίδη και στην *Απολογία ιστορικοκριτική* του Σωτήρη, η λογιοσύνη του 19ου αιώνα δεν συμπεριέλαβε την προσωπογραφία της λογοτεχνικής και πνευματικής ελίτ του Βυζαντίου στις εθνικές της προτεραιότητες. Η ενασχόληση, για παράδειγμα, του Κοραή με συγγραφείς και ποιητές του Βυζαντίου είναι περιστασιακή και κάποιες φορές γίνεται με μοναδικό σκοπό τον ψόγο, όπως στην περίφημη *Επιστολήν προς Αλέξανδρον Βασιλείου* (1804), όπου η αρνητικότατη κριτική στις μυθιστορίες του Θεοδώρου Προδρόμου, του Νικήτα Ευγενειανού και του Ευμαθίου ή Ευσταθίου Μακρεμβολίτη χρησιμεύει στην ανάδειξη των αρετών εκείνης του Ηλιοδώρου.[45] Σποραδικά ο Χιώτης λόγιος κάνει παραχωρήσεις στη βυζαντινή γραμματεία για λόγους φαινομενικά πρακτικούς, αλλά στην πραγματικότητα ιδεολογικούς, όπως όταν επιλέγει να συμπεριλάβει επίγραμμα του Αγαθία του Σχολαστικού στην έκδοση των *Βίων Παραλλήλων* του Πλουτάρχου (1809), το οποίο νοεί ως αντίβαρο στα λατινικά επιγράμματα που βρίσκει κανείς προτεταγμένα σε παρόμοιες εκδόσεις.[46]

Από την άλλη, τα ζωηρά ανοίγματα στη βυζαντινή ιστορία που ανιχνεύονται στον *Ελληνομνήμονα*, με έκδοση πρωτογενών πηγών της εποχής και σχολιασμό, δεν δημιουργούν τις προϋποθέσεις για μία προσωπογραφία της βυζαντινής λογιοσύνης. Άλλωστε όταν ο Μουστοξύδης συζητά την πιθανότητα σύνταξης βιογραφιών στο τεύχος του Φεβρουάριου του 1843, αναφέρεται ρητά στους «Έλληνες συγγραφείς από της απαισίας εκείνης εποχής της υπό Μωάμεθ του δευτέρου γενομένης δορυκτησίας, μέχρι της αισιωτάτης της επαναστάσεως».[47] Όσον αφορά στη μελέτη βυζαντινών πρωτογενών πηγών για λόγους γλωσσικούς ή ιστορικής αυτογνωσίας, άποψη που συμμερίζονταν γενικά οι εκπρόσωποι του ευρύτερου νεοελληνικού Διαφωτισμού,[48] ο Φιλητάς ήδη στο τετράδιο 250, που όπως έχουμε αναφέρει σχετίζεται με τη διαμονή του στην Οξφόρδη στα τέλη του 1819 και το πρώτο εξάμηνο του 1820, επιδίδεται στην προσεκτική μεταγραφή από χειρόγραφα που περιέχουν κείμενα της βυζαντινής γραμματείας.[49] Και πάλι, δεν διαφαίνεται η πρόθεση του Φιλητά να συντάξει βιοεργογραφικά λήμματα για τους συγγραφείς τους, παρά η επιδίωξη άντλησης ιστορικών και γεωγραφικών πληροφοριών – και αυτό σε ένα τετράδιο που βρίθει σχετικών λημμάτων για λόγιους της μεταβυζαντινής εποχής. Σε άλλα τετράδια αντιγράφει από δευτερογενείς πηγές πλήθος πληροφοριών που στηρίζονται σε βυζαντινούς συγγραφείς, όπως συμβαίνει στο 303 (περί το 1847), όπου αρύεται από τον τέταρτο τόμο του έργου του W. M. Leake, *Travels in Northern Greece* (1835).[50] Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Φιλητάς, ακολουθώντας την επιταγή του Κοραή για μελέτη των παλαιοτέρων φάσεων της ελληνικής γλώσσας προκειμένου να επέλθει η γλωσσική «αποκάθαρση» της ομιλουμένης,[51] άποψη που υιοθετούσε και ο ίδιος,[52] σημειώνει κατ' επανάληψη στοιχεία της δεύτερης που ανευρίσκονται σε συγγραφείς της βυζαντινής περιόδου, πρακτική που επεκτείνεται χρονικά μέχρι και το τελευταίο έτος της δεκαετίας του 1850, ενδεχομένως και αργότερα.[53]

Για να επανέλθουμε στην προσωπογραφία των βυζαντινών λογίων, το όποιο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα τετράδια προς αυτή την κατεύθυνση εστιάζεται, όπως θα

περίμενε κανείς, σε λόγιους της ύστερης βυζαντινής περιόδου, που επέζησαν της δεύτερης άλωσης, πολλοί εκ των οποίων διέφυγαν στη συνέχεια στη Δύση. Ως γνωστόν, ο νεοελληνικός Διαφωτισμός προέβαλλε δυναμικά την άποψη ότι η Αναγέννηση στη Δύση οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στους βυζαντινούς λόγιους που κατέφυγαν εκεί μετά τη δεύτερη άλωση,[54] συνεπώς δεν προξενεί εντύπωση ότι στα τετράδια του Φιλητά παρελαύνουν συχνά προσωπικότητες του ύστερου ελληνικού Μεσαίωνα. Αυτές απαντούν είτε υπό τη μορφή βιοεργογραφικών λημμάτων για το πρόσωπο του εκάστοτε λογίου, είτε περιστασιακά σε καταχωρίσεις άλλων λογίων ή θεμάτων που στρέφονται γύρω από την πνευματική κατάσταση του τελευταίου βυζαντινού αιώνα.

Ανάμεσα σε αυτές τις προσωπικότητες περιλαμβάνονται ο καρδινάλιος Βησσαρίων, ο Γεώργιος Γεμιστός (ή Πλήθων), ο Γεννάδιος Σχολάριος και ο Γεώργιος Τραπεζούντιος. Από την παράθεση των ονομάτων βλέπουμε ότι τον Φιλητά ενδιαφέρουν γενικότερα εκείνοι που επέζησαν της δεύτερης άλωσης, όχι αναγκαστικά όσοι διέφυγαν στη Δύση μετά το γεγονός. Διά του λόγου το αληθές, στο τετράδιο 305, που φαίνεται να είναι από τα πρώιμα, χωρίς δυνατότητα ακριβέστερου προσδιορισμού επί του παρόντος, βρίσκουμε βραχύ κατάλογο με τίτλο: «Επιζήσαντες εις την άλωσιν», όπου τα ονόματα των Γεωργίου Κωδινού Κουροπαλάτου και Λαονίκου Χαλκοκονδύλη και από κάτω σβησμένο: «Ιωάννης Κανανός».[55] Λίγες σελίδες αργότερα, υπάρχουν επάλληλα λήμματα για τους υστεροβυζαντινούς ή πρωτο-αναγεννησιακούς λογίους Μανουήλ Μοσχόπουλο και Κωνσταντίνο Λάσκαρι, με τις αντίστοιχες ενδείξεις στην αρχή εκάστου: «(επιζήσ. εις την Άλ.)».[56] Ας σημειωθεί πως, με εξαίρεση τον Κανανό, που απουσιάζει δικαιολογημένα,[57] οι υπόλοιποι λόγιοι συμπεριλαμβάνονται στη *Νεοελληνική Φιλολογία* του Σάθα. Όσον αφορά στην ιδεολογική θέση για τη σημαντική συμβολή αυτών και άλλων λογίων του όψιμου Βυζαντίου στην Αναγέννηση, το τετράδιο 304, που χρονολογείται με ασφάλεια μετά το 1843, αλλά μόνο στο τρίτο μέρος του, προσφέρει το ταιριαστό λήμμα: «Έλευσις των Γραικών εις την Ιταλίαν». Σε αυτό ο Φιλητάς ή η δευτερογενής πηγή που αντέγραψε (αν και δεν δηλώνεται κάτι τέτοιο) συνδέει και ταυτίζει ιδεολογικά και εθνικά τον εποικισμό της Ιταλίας κατά την αρχαιότητα από τους Έλληνες με τη φυγή των βυζαντινών λογίων στην ίδια χώρα μετά την Άλωση. Το λήμμα κλείνει ως εξής: «ο Γεμιστός Πλήθων, Θεόδωρος Γαζής, καρδ. Βησσαρίων ήταν τότε το ό,τι το πάλαι ο Πολύβιος και ο Παναίτιος».[58]

Από τη μέχρι τώρα έρευνα στα τετράδια προκύπτει πως το ένα και μοναδικό βιοεργογραφικό λήμμα που αφορά σε βυζαντινό λόγιο που δεν σχετίζεται κατ' ουδένα τρόπο με τη δεύτερη άλωση εντοπίζεται στο τετράδιο 300 και αφορά στον Μανουήλ Ολόβολο, ρήτορα του 13ου αιώνα, δηλαδή μία καθαρά μεσαιωνική προσωπικότητα.[59] Το μυστήριο λύνεται με τη βοήθεια και πάλι του προλόγου του Φιλητά στη μετάφραση του έργου *Η υπεράσπισις της γραικικής Εκκλησίας*. Πιο συγκεκριμένα, στο τετράδιο 300 ο Φιλητάς αντέγραψε το λήμμα για τον Ολόβολο από το έργο *Bibliotheca Graeca* των Fabricius / Harles,[60] όπου υπάρχει σύγχυση σχετικά με την ανάγκη ταύτισης ή όχι διάφορων συνονόματων λογίων. Ο Φιλητάς σημειώνει χαρακτηριστικά μετά το τέλος του λήμματος για τον Μανουήλ Πελοποννήσιο: «Fabr. ed. nov. vol. XI. p. 669. άρθρον προστεθειμένον υπό Harles όπου δεν φαίνεται καθαρώς εάν ο Ολόβολος είναι ο αυτός και ο πρωτοσύγγελος, ή ο ρήτωρ, ή ο Πελοποννήσιος».[61] Στον πρόλογο της *Γραικικής Εκκλησίας* ο Φιλητάς πλέον τους ξεχωρίζει, γι' αυτό στον κατάλογο των

λογίων που κατήρτισε, στην καταχώριση για τον Μανουήλ Πελοποννήσιο λείπουν οι πληροφορίες από το λήμμα των Fabricius / Harles για τον Μανουήλ Ολόβολο, σημειώνεται μάλιστα στο πρώτο έργο του Πελοποννησίου: «εσφαλμένως αποδίδει [ο πρώτος εκδότης] αυτήν [την *Απάντησιν*] εις Μανουήλ τον Ολόβολον, μέγαν Ρήτορα και αυτόν χρηματίσαντα της Μεγάλης Εκκλησίας κατά το 1260-70».[62] Η σύγκριση του τετραδίου 300 με τον κατάλογο στην *Υπεράσπιση* έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς το εν λόγω τετράδιο έχει ως *terminus ante quem* τον Μάρτιο του 1847,[63] ενώ η *Υπεράσπισις* τυπώθηκε το 1848 στην Αθήνα. Συνεπώς το διάστημα μεταξύ της λημματογράφησης και της σύνταξης του προλόγου ενδεχομένως να ήταν πολύ μικρό.

Μέχρι εδώ έχουμε δει την απουσία βιοεργογράφησης βυζαντινών λογίων, με εξαίρεση εκείνους που σχετίζονταν με κάποιο τρόπο με την άλωση του 1453. Το επόμενο ζήτημα που πρέπει να μας απασχολήσει είναι η χρήση των εθνωνυμίων προκειμένου για το Βυζάντιο. Όσον αφορά τη διάκριση μεταξύ αρχαίων και νεοτέρων Ελλήνων, ο Φιλητάς μοιάζει να ακολουθεί την πρακτική του Κοραή, ο οποίος τις περισσότερες φορές διέκρινε μεταξύ «Ελλήνων» και «Γραικών», εννοώντας τους αρχαίους και τους νεότερους Έλληνες αντίστοιχα, αν και το πρώτο εθνωνύμιο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για τους δεύτερους απροβλημάτιστα.[64] Τεκμήρια για παρόμοια χρήση των όρων από τον Φιλητά τόσο στις προσωπικές του σημειώσεις, όσο και στο εκδομένο έργο του, διαθέτουμε αρκετά. Άλλοι εκπρόσωποι της λογιοσύνης του 19ου αιώνα δεν συμμερίζονταν απαραίτητα τις κοραϊκές επιλογές. Έχει παρατηρηθεί, για παράδειγμα, ότι στα έργα του εν πολλοίς κοραϊκού Κούμα προτιμάται το «Έλληνες» παρά το «Γραικοί» για τον χαρακτηρισμό των νεοτέρων Ελλήνων.[65] Από τη μελέτη του *Ελληνομνήμονος* προκύπτει ότι και ο Μουστοξύδης πριμοδοτεί, σχεδόν καθ' ολοκληρίαν μάλιστα, το «Έλληνες».

Η διερεύνηση των εθνωνυμίων για τη βυζαντινή εποχή από τη λογιοσύνη του 19ου αιώνα είναι ένα ζήτημα οπωσδήποτε πιο πολύπλοκο. Όσον αφορά στην εξουσία, δηλαδή τους αυτοκράτορες, ο Κοραής, ως γνωστόν, κάνει λόγο για «Γραικορωμαίους», παρότι σε άλλες περιστάσεις τους νοεί απλά ως «Ρωμαίους», αμφιταλάντευση που οφείλεται στη δυσκολία του λογίου να αποδεχθεί τελεσίδικα την ελληνικότητα ενός πολιτεύματος που θεωρούσε τυραννικό.[66] Τα προλεγόμενα για την έκδοση των Πτωχοπροδρομικών είναι ίσως το πλέον κατάλληλο κείμενο για να ανιχνεύσουμε τις εθνωνυμικές χρήσεις του Κοραή ως προς τον ελληνικό Μεσαίωνα, επειδή σε αυτό ο Χιώτης λόγιος καταπιάνεται, αν και εστιάζοντας στον 11ο και τον 12ο αιώνα, με τους κύριους θεσμούς και τις πληθυσμιακές ομάδες της αυτοκρατορίας (κράτος / εξουσία, Εκκλησία, λαός). Τα δεδομένα δεν είναι πάντα μονοσήμαντα: Η εξουσία, όχι μόνο του αυτοκράτορα, είναι «γραικορωμαϊκή»,[67] ο λαός αποτελείται συνηθέστερα από «Γραικούς»,[68] ενώ οι σύγχρονοι του Κοραή Έλληνες νοούνται αναμενόμενα ως «Γραικοί».[69] Τα πράγματα περιπλέκονται από το γεγονός ότι ο όρος «Γραικός» προσλαμβάνει μέσα στο κείμενο και θρησκευτική διάσταση, δηλώνοντας όπως φαίνεται τον «Ελληνορθόδοξο», κατ' αντιδιαστολή με τον «Λουθηρανό», τον «Καλβινιστή» και τον «Καθολικό».[70]

Ακροβασίες παρατηρούνται σε όλα σχεδόν τα σύγχρονα, ή περίπου σύγχρονα, έργα της εποχής που ασχολούνται αποκλειστικά ή περισταστιακά με το Βυζάντιο. Στην *Ιστορίαν των του Βυζαντίου αυτοκρατόρων* ο Αλεξανδρίδης, όπως έχει παρατηρηθεί από την έρευνα, διαχωρίζει γενικά τη «βασιλεία των Ρωμαίων» από εκείνη των

«Γραικών», τις απαρχές της οποίας τοποθετεί τον 9ο αιώνα,[71] ενώ στο έργο διαφαίνεται και ένας προβληματισμός σχετικά με τον συμβιβασμό της «γραικικότητας» και της «ρωμαϊκότητας» των νεοτέρων Ελλήνων.[72] Ακόμα και ένα χωρίο που αποτελεί μετάφραση από τον Oliver Goldsmith μπορεί να αρθρώνεται με διαφορετικό τρόπο από τον ένα τόμο στον επόμενο. Έτσι, στο σημείο όπου γίνεται λόγος για την κατάσταση του έθνους κατά τη βυζαντινή περίοδο, τα «χρονικά των Ελλήνων» στον δεύτερο τόμο μετατράπηκαν σε «χρονικά των Γραικών» στον τρίτο.[73] Πάντως, στον *Ελληνικό καθρέπτη* του, ο Αλεξανδρίδης κατοχυρώνει την ελληνικότητα όχι μόνο της βυζαντινής γραμματολογικής παραγωγής, αλλά και των δημιουργών της, όπως ξεκαθαρίζεται στον υπότιτλο του έργου: «σύντομος βιογραφία των άχρι του ΙΕ΄ αιώνος ακμασάντων Ελλήνων κ.λπ.».

Από τη μεριά του, ο Κούμας νοεί στην παγκόσμια ιστορία του ως «Ρωμαίους» τους αυτοκράτορες του Βυζαντίου μέχρι το 476, ενώ για τους επόμενους αιώνες αποφεύγει τους εθνολογικούς χαρακτηρισμούς γι' αυτούς, αν και σποραδικά μπορεί να εμφανιστούν ακόμα και ως «Γραικοί αυτοκράτορες».[74] Οι υπήκοοι μπορούν να είναι «Ρωμαίοι» (πριν το 476 κυρίως),[75] «Γραικοί»,[76] ακόμα και «Έλληνες»,[77] αν και στην τελευταία κατηγορία διαφαίνεται, όχι με απόλυτα ξεκάθαρο τρόπο, ότι μπορούν να εννοούνται και οι τελευταίοι «εθνικοί», δηλαδή ακόλουθοι της αρχαίας θρησκείας.[78] Η ίδια η αυτοκρατορία μετά το 476 είναι τις περισσότερες φορές απλά «Βυζαντινή»,[79] ενώ στα προλεγόμενα απαντά και ως «γραικορωμαϊκή».[80] Όσον αφορά στους ιστοριογράφους που αποτέλεσαν τις πρωτογενείς πηγές πάνω στις οποίες στηρίχτηκε ο Κούμας, ονομάζονται «Βυζαντινοί» και αντιδιαστέλλονται από τους «Έλληνες» ιστοριογράφους που έγραψαν μετά τη δεύτερη άλωση.[81] Από την άλλη, στον *Ελληνομνήμονα* παρατηρείται για πρώτη φορά η ευρύτατη και συστηματική χρήση του επιθέτου «Βυζαντινός», τόσο ως εθνωνύμιο, για να δηλωθούν οι υπήκοοι, όσο και ως προσδιοριστικό της μεσαιωνικής εποχής του Ελληνισμού. Εντούτοις στο όγδοο τεύχος (1845) συναντά κανείς και την ακόλουθη φράση σχετικά με τη χρήση του όρου «βασιλεύς» από τους Βυζαντινούς: «Ούτω δε και οι Βυζαντινοί απονέμοντες εις τους αυτοκράτορας των Ρωμαίων το βασιλεύς...»,[82] η οποία μαρτυρά, πέρα από την απόσταση που χωρίζει γενικά τον λόγιο από το Βυζάντιο, ειδικότερα την καχυποψία του απέναντι στη βυζαντινή εξουσία, καθώς και τη διστακτικότητά του να την αναγνωρίσει ως κάτι αδιαπραγμάτευτα ελληνικό.

Η ουσιαστικότερη αλλαγή έρχεται φυσικά με τα έργα του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου, όπου πια γίνεται συστηματικά λόγος για τον «μεσαιωνικό Ελληνισμό»,[83] ο οποίος νοείται ως ουσιώδες και, το σημαντικότερο, αξιοσέβαστο κομμάτι της ιστορίας του ελληνικού έθνους, έστω και αν οι δύο λόγιοι δεν προσέγγιζαν την περίοδο με τον ίδιο ακριβώς τρόπο.[84] Ως προς τα εθνωνύμια, ο Παπαρρηγόπουλος φαίνεται να περιορίζει το επίθετο «βυζαντινός» στην ίδια την ιστορική περίοδο, καθώς και στους αυτοκράτορες και τους συγγραφείς της περιόδου, ενώ τα αποφεύγει για τον ίδιο τον πληθυσμό.[85] Από τη μεριά του, ο Ζαμπέλιος συχνότερα χαρακτηρίζει ως «βυζαντινό» τον θρόνο και την αριστοκρατία, ενώ εντοπίζονται αναφορές στον «Ελληνικόν λαόν».[86] Πρέπει να σημειωθεί ότι στον πρόλογο των *Βυζαντινών μελετών* (1857) ο Λευκαδίτης λόγιος αναπτύσσει έναν προβληματισμό σχετικά με τους ποικίλους όρους που κατά καιρούς έχουν σχετιστεί με τη βυζαντινή αυτοκρατορία και τους

ανθρώπους που την αποτελούσαν («Γραικός», «Ρωμαίος», «Γραικορωμαϊκός»), προσπαθώντας να συμβιβάσει το ιδεολογικό φορτίο που αυτοί φέρουν με τη διαχρονικότητα του ελληνικού πνεύματος, συχνά με διάθεση απάντησης στις σύγχρονές του ξένες προσεγγίσεις απέναντι στο Βυζάντιο.[87] Ειδικότερα στην περίπτωση του όρου «γραικορωμαϊκός», ο κατεξοχήν όρος που υπήρξε συνδηλωτικός της αποστασιοποίησης των περισσότερων Διαφωτιστών λογίων απέναντι στη βυζαντινή περίοδο, και ειδικότερα στον θρόνο της αυτοκρατορίας, μετατρέπεται στη σκέψη του Ζαμπέλιου, αν και με κάπως «ποιητικό», και άρα όχι απολύτως καθαρό τρόπο, σε ένα από τα συστατικά στοιχεία της ενότητας που χαρακτηρίζει την ουσία της μεσαιωνικής περιόδου του Ελληνισμού.[88]

Συνεπώς, παρατηρείται μία σημαντική μετατόπιση κατά τη μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον ρομαντικό Ιστορισμό, η οποία φυσικά δεν μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη την ορολογία που χρησιμοποιούσαν οι εκάστοτε εκπρόσωποι. Ιδιαίτερα ο λόγος για τον «λαό» λαμβάνει μεταφυσικές διαστάσεις στο έργο του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου, κατανοώντας τον χαρακτήρα του Ελληνισμού περισσότερο ως αφομοιωτικό πνεύμα και σημαίνοντας το ελληνικό έθνος ως «ηθικό ον», σε βάρος της φυλετικής διάστασης που πρέσβευε η διαφωτιστική οπτική.[89] Σε κάθε περίπτωση, οι δύο λόγιοι κατοχύρωσαν την ελληνικότητα του «λαού» κατά τον Μεσαίωνα, ακόμα και με όρους αφομοίωσης των αλλοεθνών, καθώς και τον εξελληνισμό του βυζαντινού θρόνου – ευθύς εξ αρχής, κατά τον Παπαρρηγόπουλο, ενώ στον Ζαμπέλιο με όρους προοδευτικής μέσα στον χρόνο διαδικασίας.[90] Κατά συνέπεια, οι όροι «Γραικός» και «Γραικορωμαίος» στον Παπαρρηγοπουλο πρακτικά εξαλείφθηκαν, ενώ στον Ζαμπέλιο έγιναν αντικείμενο συζήτησης, αλλά εντέλει σαφώς υποβαθμίστηκαν.

Με βάση όλα τα παραπάνω, μπορούμε τώρα να δούμε τι ακριβώς γίνεται στα τετράδια του Φιλητά. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, πολλές σημειώσεις των τετραδίων αποτελούν προϊόν μετάφρασης ή μεταφοράς πληροφοριών από ξενόγλωσσες δευτερογενείς πηγές, οι οποίες δεν σημειώνονται πάντα από τον λόγιο. Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι για εκείνες τις καταχωρίσεις που μέχρι στιγμής κρίνονται ως «αταύτιστες» παραμένει ανοικτό το ενδεχόμενο να έχουν προκύψει με παρόμοιο τρόπο. Από την άλλη τίποτα δεν αποκλείει την παρείσφρηση προσωπικών παρατηρήσεων ακόμα και μέσα σε μεταφρασμένα χωρία. Με γνώμονα αυτή την παρατήρηση, μπορούμε να χωρίσουμε τα κειμενικά τεκμήρια από τα τετράδια σε εκείνα που αφορούν στον βυζαντινό θρόνο και σε όσα αναφέρονται στη βυζαντινή λογιοσύνη.

Όσον αφορά στον θρόνο ή γενικότερα τον «πολιτειακό» χαρακτήρα της αυτοκρατορίας, στο πρώιμο τετράδιο 347, που φαίνεται να χρονολογείται στις αρχές της δεκαετίας του 1820, με αφορμή τη βιβλιογράφηση έκδοσης της *Διηγήσεως Βελισσαρίου*, ο Φιλητάς γράφει: «Θρηνεί την απωλεσθείσαν [sic] Βασιλείαν των Ρωμαίων».[91] Αμέσως μετά ο Φιλητάς παραπέμπει στον πρώτο τόμο της ιστορίας της αγγλικής ποίησης του Thomas Warton (Λονδίνο 1774), όπου όμως δεν υπάρχει κάποια αναφορά στη «Βασιλείαν των Ρωμαίων».[92] Εδώ λοιπόν βλέπουμε τον χαρακτηρισμό του βυζαντινού θρόνου ως «ρωμαϊκού» από τον ίδιο τον λόγιο, ως προσθήκη σε πληροφορία που έχει ληφθεί από ξενόγλωσση πηγή. Η εν λόγω καταχώριση μπορεί να συσχετισθεί με μία ανάλογη, «αταύτιστη» τώρα, που βρίσκουμε στο ίδιο τετράδιο αρκετά νωρίτερα, στη βιβλιογράφηση έκδοσης του δημώδους στιχουργήματος *Απολλώνιος της Τύρου*, όπου

ο Φιλητάς σημειώνει: «φαίνεται ότι παρέφρασεν εις στίχους την διήγησιν ταύτην ευρών εις πεζόν λόγον γραμμένην ίσως περί τους κάτω χρόνους της ρωμαϊκής βασιλείας».[93] Αυτές οι δύο αναφορές αποτελούν και τις δύο μοναδικές, όπως προκύπτει από τη μέχρι τώρα έρευνα στα τετράδια, που αναφέρονται στο Βυζάντιο ως «ρωμαϊκή βασιλεία» και δεν προέρχονται από απευθείας άντληση από δευτερογενή πηγή.[94] Ανιχνεύονται στο τετράδιο 304, που πιθανώς στο μεγαλύτερο κομμάτι του χρονολογείται γύρω στα 1843, άλλες δύο σχετικές αναφορές, η πρώτη από «αταύτιστο» κείμενο, όπου διαβάζουμε για το Βυζάντιο ως «γραικική βασίλεια»,[95] η δεύτερη από απευθείας μετάφραση από αγγλική πηγή, όπου γίνεται λόγος για τη «Βυζαντινή αυτοκρατορία» και τους «Βυζαντινούς αυτοκράτορες» («Byzantine empire» και «Byzantine emperors» στο πρωτότυπο, αντίστοιχα).[96]

Η τελευταία περίπτωση δημιουργεί την υποψία ότι ο Φιλητάς ακολουθεί τη μεταφραστική αρχή να αποδίδει τα ξένα εθνωνύμια για το Βυζάντιο με τα αντίστοιχα ελληνικά, άρα θα περίμενε κανείς το «Γραικός» να αποτελεί μετάφραση των αντίστοιχων «Graecus», «Grec», «Greek», και να συμβαίνει το ίδιο προκειμένου για τους υπόλοιπους όρους. Κάποιες φορές αυτό ισχύει, όπως στο τετράδιο 310 (μεταξύ 1820-1824), όπου αποδίδει το «les Grecs mécontents» της γαλλικής πηγής ως «οι δυσαρεστημένοι Γραικοί».[97] Αντίθετα, στο τετράδιο 304, σε εκτενές κείμενο με τίτλο «Ελληνικά κείμενα του Ρωμαϊκού νόμου», το οποίο ο Φιλητάς φαίνεται να βάσισε, όχι αποκλειστικά, σε λατινική πηγή, διαβάζουμε: «διαρκούντος του διαστήματος το οποίον εμεσολάβησε μεταξύ της Βασιλείας του Ιουστινιανού και της του Βασιλείου ήσαν πολλοί Έλληνες οι συγγράψαντες περί Ρωμαϊκού νόμου».[98] Αυτό το απόσπασμα δεν ανευρίσκεται στη βασική λατινική πηγή, αξίζει όμως να σημειωθεί πως σε εκείνη χρησιμοποιείται σταθερά ο όρος «Graecus» προκειμένου για τους βυζαντινούς συγγραφείς.[99] Κατά παρόμοιο τρόπο, στο τετράδιο 313 διαβάζουμε τη φράση: «ο Βαλδουΐνος Β΄ επί του οποίου οι Γραικοί διά του Αλεξίου Στρατηγοπούλου εκυρίευσαν την Κπλιν [sic]»,[100] ενώ και πάλι η γαλλική πηγή του δεν κάνει καμία διευκρινιστική αναφορά σε «Γραικούς» σε εκείνο το σημείο. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η εμμονή του Φιλητά στο εθνωνύμιο «Γραικός» για τους Βυζαντινούς ακόμα και στα τέλη της δεκαετίας του 1850 ή ακόμα και μέσα στη δεκαετία του 1860, οπότε χρονολογείται περίπου το εν λόγω τετράδιο.

Τη διελκυστίνδα μεταξύ «Ελλήνων» και «Γραικών» προκειμένου για τους υστεροβυζαντινούς λόγιους που επέζησαν της δεύτερη άλωσης την εντοπίζουμε και στο «αταύτιστο» λήμμα «Έλευσις των Γραικών εις την Ιταλίαν», ξανά από το τετράδιο 304, για το οποίο έχει ήδη γίνει λόγος παραπάνω. Εκεί διαβάζουμε για την «πρώτην έλευσιν των Ελλήνων», δηλαδή των αρχαίων, και λίγες σειρές πιο κάτω για τη «δευτέραν αυτών έλευσιν», όπου θα μπορούσαμε να εννοήσουμε το εθνωνύμιο «Ελλήνων» πίσω από την επαναληπτική αντωνυμία.[101] Υπάρχει λοιπόν αλλαγή ορολογίας ήδη μεταξύ τίτλου και κειμένου. Μία σελίδα πιο κάτω, σε λήμμα για τον Γεώργιο Γεμιστό, διαβάζουμε για την κατάσταση της φιλοσοφίας λίγο πριν την Άλωση: «Οι Έλληνες ήταν διηρημένοι μεταξύ του Αριστοτέλους και του Πλάτωνος...».[102] Εντούτοις, στο ίδιο λήμμα μία σελίδα μετά, συναντούμε το εξής: «εις τους κατά την άλωσιν μεταβάντας εις την Ιταλίαν γραικούς χρεωστεί η Ευρώπη την πλατυτέραν γνώσιν της ελληνικής γλώσσης».[103] Κατ' αυτό τον τρόπο διαπιστώνουμε ότι ο Φιλητάς χρησιμοποιεί εδώ ως ισοδύναμους τύπους τα δύο εθνωνύμια. Προκύπτει βέβαια το ερώτημα αν τους

λογίους του «μεταιχμίου» τους βλέπει περισσότερο ως προσωπικότητες της βυζαντινής ή της νεοελληνικής λογιοσύνης.[104]

Αν θέλαμε να συνοψίσουμε τα τεκμήρια από τα τετράδια του Φιλητά, θα μπορούσαμε κατ' αρχάς να παρατηρήσουμε ότι ως προς τις βασικές τους συντεταγμένες δεν κινούνται εκτός του αναμενόμενου. Ως προς τα βιοεργογραφικά λήμματα, τις γλωσσικές εργασίες του και τις διάφορες ιδεολογικές προκαταλήψεις του, όπως για παράδειγμα είναι η καθοριστική συνεισφορά σημασία των Ελλήνων λογίων στη δυτική Αναγέννηση, ο Φιλητάς αντανακλά και επεκτείνει τις γενικότερες διαφωτιστικές, και ειδικότερα κοραϊκές, ανησυχίες και θέσεις. Ακόμα και το μειωμένο ενδιαφέρον για τη ζωή και το έργο των βυζαντινών λογίων ανταποκρίνεται στα πράγματα, αν και δεν πρέπει να λησμονούνται τα διάφορα ανοίγματα που ο νεοελληνικός Διαφωτισμός επέτρεπε περιστασιακά στον εαυτό του. Με τα εθνωνύμια πατάμε σε λιγότερο σταθερό έδαφος, όπως άλλωστε συμβαίνει με όλα τα έργα κλειδιά της λογιοσύνης του 19ου αιώνα που εξετάσαμε. Περαιτέρω, η παράμετρος της μετάφρασης από ξενόγλωσση βιβλιογραφία περιπλέκει τα πράγματα, διότι κάποιες φορές, όπως είδαμε, «μετάφραση» μπορεί να σημαίνει από «ακριβής απόδοση» μέχρι «παράφραση με προσθήκες». Πάντως, αν θέλαμε να ξεχωρίσουμε δύο από τα τεκμήρια που μας προσφέρουν τα τετράδια, η «βασιλεία των Ρωμαίων» στο πρώιμο 347 (περίπου 1820) και οι Βυζαντινοί ως «Γραικοί» –με όρους καθαρά εθνικούς και όχι εθνοθρησκευτικούς– στο όψιμο 313 (μέσα δεκαετίας 1850 / δεκαετία 1860) ίσως είναι τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα της σταθερά «διαφωτιστικής» και ειδικότερα κοραϊκής σκευής του Φιλητά – έχοντας πάντως υπόψη και την επτανησιακή παράμετρο στις διάφορες δημοσιευμένες μεταφράσεις του Ηπειρώτου λογίου που αφορούν σε τρέχοντα εκκλησιαστικά ζητήματα, όπως έχουμε ήδη θίξει.

Το σημαντικό ερώτημα που αναδύεται από τη μελέτη των βιοεργογραφικών λημμάτων και των εθνωνυμίων στα τετράδια του Φιλητά είναι κατά πόσον αυτά μπορούν να θεωρηθούν ως φορείς ιδεολογίας απέναντι στο φαινόμενο του Βυζαντίου. Η πρακτική της αντιγραφής, μέσω της μετάφρασης ή παράφρασης για τις ξενόγλωσσες πηγές, οπωσδήποτε μας ενδιαφέρει, διότι μέσα από τις μεταφραστικές επιλογές του λογίου ενδέχεται να διαφανεί η ιδεολογική του στάση. Εντούτοις τα πράγματα δυσχεραίνουν από την απουσία θεωρητικών τοποθετήσεων ή αξιολογικών κρίσεων εκ μέρους του Φιλητά, κάτι που χαρακτηρίζει συνολικά τη συμπεριφορά του και στον δημόσιο λόγο. Σε πρακτικό επίπεδο, η ποικιλία των εθνωνυμίων και των προσδιοριστικών επιθέτων που χρησιμοποιεί για το Βυζάντιο, τους θεσμούς και τους ανθρώπους που το αποτελούσαν συνάδει με την αντίστοιχη που παρατηρούμε στις λόγιες αντιδράσεις που απορρέουν με τρόπο άμεσο ή έμμεσο από τον Κοραή και το περιβάλλον του. Η εντύπωση αυτή ενισχύεται από τον συνειδητό τρόπο με τον οποίο ο Φιλητάς των τετραδίων, και ενίοτε των δημοσιεύσεων, εργάζεται πάνω στα εθνικά αιτήματα που είχε διατυπώσει ο Χιώτης λόγιος ήδη από την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει.

Σε κάθε περίπτωση, στα τετράδια του Φιλητά απουσιάζει το μεγάλο θεωρητικό σχήμα, έχουμε δηλαδή την εντύπωση πως ο λόγιος καταγράφει και συλλέγει πληροφορίες ώστε, μέσω αυτών, να διανύσει τον μακρύ δρόμο που οδηγεί στα μεγάλα συνθετικά έργα που θα χαρακτηρίσουν την ουσιαστική απαρχή των νεοελληνικών

σπουδών, δηλαδή εκείνα του Ματθαίου Παρανίκα και του Κωνσταντίνου Σάθα. Ακόμα και η σκέψη ότι ούτως ή άλλως δεν περιμένει κανείς να βρει τη σύνθεση μέσα στις προσωπικές σημειώσεις σχετικοποιείται από το ίδιο το δημοσιευμένο έργο του Φιλητά, αφού και αυτό κινείται στα χνάρια της –για να θυμηθούμε και πάλι τον Αγγέλου– «σπασμωδικής επιστήμης» του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Πάντως, το ότι ο Φιλητάς είχε έστω και θεωρητικά τη βλέψη να ικανοποιήσει ο ίδιος το αίτημα για το μεγάλο εθνικό αφήγημα φαίνεται από το εσώφυλλο του τετραδίου 304, όπου περιέχονται τίτλοι για μελλοντικά έργα φιλολογικής και γλωσσικής μελέτης που δεν ήρθαν ποτέ.[105] Από αυτούς του τίτλους, η *Σκιαγραφία Νεοελληνικής Γραμματολογίας* μας κεντρίζει την προσοχή για την πρώιμη χρήση της συνεκφοράς «νεοελληνική γραμματολογία».[106]

Αντί επιλόγου: Δημοτικά τραγούδια και Fallmerayer

Αν τα τετράδια γενικά δείχνουν να επιβεβαιώνουν τις σταθερές διαφωτιστικές καταβολές του Φιλητά, διαφαίνονται ενδεχομένως μέσα σε αυτά και οι αντιστάσεις του Φιλητά απέναντι στη ρομαντική –με τους όποιους περιορισμούς μπορεί να έχει ο όρος αυτός– νεωτερικότητα του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου. Πράγματι, ο δεύτερος απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά από τα τετράδια,[107] ενώ η άντληση υλικού από τα δύο έργα του Ζαμπέλιου *Άσματα δημοτικά* και *Βυζαντιναί μελέται* γίνεται κατά κύριο με όρους γλωσσικούς, θυμίζοντας την επιταγή του Κοραή για προσεκτική μελέτη των παλαιοτέρων φάσεων της ελληνικής προκειμένου να ωφεληθεί η *γραικική* ή *κοινή*, δηλαδή η νέα ελληνική. Αυτό ακριβώς συμβαίνει στο τετράδιο 302, στο σημείο όπου ο Φιλητάς αντιγράφει αρκετό υλικό από τα *Άσματα δημοτικά* –εμπλουτισμένο όμως με πρόσθετες πληροφορίες–, χωρίζοντάς το σε δύο βασικές κατηγορίες. Η πρώτη επιγράφεται από τον Ηπειρώτη λόγιο ως: «Τεκμήρια νεοελληνικής [ενδιαφέρουσα και εδώ η χρήση αυτού του επιθέτου, αντί του «γραικικής»] γλώσσης»,[108] ενώ η δεύτερη, που περιλαμβάνει αντιγραφή δημοτικών τραγουδιών, οργανώνεται σε λεξικογραφικά λήμματα, με γνώμονα τις λέξεις που τον ενδιαφέρουν σε κάθε παράθεμα.[109] Να σημειωθεί ότι στην πρώτη κατηγορία ο Φιλητάς περιστασιακά προσθέτει την ένδειξη «Du Cange» ή «ΠΑΡΟΙΜΙΑΚΟΝ» δίπλα από μερικές καταχωρίσεις.[110]

Όλα αυτά, δηλαδή ο ερανισμός και η καταγραφή δημωδών και δημοτικών τύπων παλαιοτέρων φάσεων της καθομιλουμένης, καθώς και το πρόσθετο ενδιαφέρον για τις παροιμίες, μας φέρνουν στον νου την πρακτική γύρω από τη μελέτη της διαχρονίας της ελληνικής γλώσσας στον Κοραή και σε ένα μέρος του κοραϊκού δικτύου.[111] Το γεγονός ότι ο Κοραής στάθηκε αδιάφορος, έως και επικριτικός, απέναντι στα δημοτικά τραγούδια και την περίφημη πρώτη συλλογή του ούτως ή άλλως «κλασικίζοντος» Claude Fauriel (1824-1825 σε δύο τόμους), αντισταθμίζεται εν μέρει από το γεγονός ότι ένα μέρος του κοραϊκού κύκλου επέδειξε ενδιαφέρον ήδη πριν την έκδοση του Fauriel, αλλά και γύρω από αυτήν.[112] Μάλιστα ο ίδιος ο Φιλητάς σχεδίαζε να εκδώσει μία δική του συλλογή, απόπειρα ματαιωμένη τελικά, αν και οι πληροφορίες γύρω από το ακριβές περιεχόμενο και τη χειρόγραφη παράδοσή της δεν έχουν ακόμα ξεκαθαρίσει πλήρως.[113] Πάντως, η μεθοδολογία του στο τετράδιο 302 παραμένει μάλλον «κοραϊκή», ενώ μας λείπουν και οι θεωρητικές τοποθετήσεις που θα άφηναν να

εννοηθεί η ιδεολογική συμμετοχή του Φιλητά στις πνευματικές αναζητήσεις που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την πρώιμη ανάδυση του «ιδεολογήματος του "λαού"» στην ιστορική συνείδηση μερίδας της λογιοσύνης της εποχής.[114]

Ως εκ τούτου, τα στοιχεία που παραθέσαμε δημιουργούν σε κάποιο βαθμό την υποψία ότι ο Φιλητάς δεν επέδειξε κάποιο βαθύτερο ενδιαφέρον για το καινούργιο σχήμα που κόμιζαν ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος στην αντίληψη περί εθνικής ενότητας, μέσα από το οποίο, όπως ξέρουμε, αναθεωρήθηκε σημαντικά ο ρόλος του «μεσαιωνικού Ελληνισμού». Ως τελευταία παρατήρηση, έχει σημασία να σημειωθεί πως ο Φιλητάς δεν επικαλείται τους δύο λογίους ούτε όταν αναζητά ανασκευές των γνωστών απόψεων του Fallmerayer περί εκσλαβισμού και εξαλβανισμού του ελληνικού έθνους κατά τον Μεσαίωνα. Συγκεκριμένα, στο 313, που χρονολογικά κινείται στις δεκαετίες του 1850 και 1860, και στο οποίο ο λόγιος αντλεί υλικό και από τις *Βυζαντινές μελέτες* του Ζαμπέλιου, παρατίθεται σχετικά μόνο ένα γαλλικό άρθρο του 1858 σε μετάφραση.[115] Ούτε στο τετράδιο 302, το οποίο περιέχει αρκετό υλικό από τα *Άσματα δημοτικά* του Λευκαδίτη λογίου υπάρχουν νύξεις εκ μέρους του Φιλητά στις απόψεις του Fallmerayer. Μένει να δούμε τώρα αν η συνολική και μεθοδική εξέταση του υλικού των ΓΑΚ φέρει στο φως τεκμήρια που θα διαφοροποιήσουν σε κάποιο βαθμό την εικόνα που μας δίνει η συλλογή της Βουλής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Ά. Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», στο: *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα ²2000, σ. 329-336 (πρώτη δημοσίευση στο περ. *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 6 (1953), 145-152).
2. Βλ. *ό.π.*, σ. 333-335, αν και ο Αγγέλου εστιάζει στη διάσταση που αφορά στην ιστορία της Παιδείας. Για μία συνολικότερη προσέγγιση, βλ. Α. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή και πρώιμη νεοελληνική γραμματεία – Χριστόφορος Φιλητάς: πρόδρομος και λησμονημένος», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Χαρτογραφώντας τη δημώδη λογοτεχνία (12ος-17ος αι.). Πρακτικά του 7ου διεθνούς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Ηράκλειο 2017, σ. 635-660· Δ. Πολυχρονάκης – Α. Κατσιγιάννης – Σ. Κουρμπανά – Κ. Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς και τα δεκαέξι χειρόγραφα τετράδιά του στη Βιβλιοθήκη της Βουλής: Προθέσεις και προϋποθέσεις των απαρχών της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής γραμματείας», *Παλίμψηστον* 37 (φθινόπωρο 2020), 153-182.
3. Βλ. την ευχαριστία του Ανδρέα Μουστοξύδη στον Φιλητά στο περιοδικό *Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα ελληνικά* 4 (4/1843), σ. 238-239, προκειμένου για μελέτη γύρω από τον Νικόλαο Σοφιανό. Την παραπομπή τη χρωστώ στον καθηγητή κ. Στέφανο Κακλαμάνη. Υπάρχει επίσης η αναφορά στην *έκθεσιν* του «Ροδοκανακείου Φιλολογικού Διαγωνίσματος» του 1867, ότι ο Φιλητάς «άλλοτέ ποτε ητοίμαζε περί των εν Ελλάδι και Τουρκία Σχολείων συγγραφήν» (σ. 23· πρβλ. Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη...», *ό.π.*, σ. 334).
4. Παραφράζοντας τον Κατσιγιάννη («Επίγονοι του Κοραή...», *ό.π.*, σ. 639).
5. Βλ. Γ. Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού: η διαμάχη για το όνομα του έθνους και οι απόψεις για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *δοκιμές* 13-14 (Άνοιξη 2005), σ. 155-165. Γενικά ο Κοραής θεωρούσε τους «Γραικορωμαίους», ή ακόμα και απλά «Ρωμαίους», αυτο-

κράτορες του Βυζαντίου ως «ομογενείς» με τους υποδουλωμένους σε αυτούς «Γραικούς». Θα δούμε στη συνέχεια ότι η ορολογία του Χιώτη λογίου ως προς τα εθνωνύμια ποικίλλει ακόμα περισσότερο. Όπως και να έχει, η συνέχεια του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα έως τις ημέρες του θεωρείτο γεγονός αυτονόητο.

6. Για τα βιογραφικά του Φιλητά, βλ. τη συμβολή της Στέλλας Κουρμπανά στον παρόντα τόμο. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Π. Χιώτης, «Βιογραφία Χριστοφόρου Φιλητά, διδασκάλου και αρχαιομαθούς», *Αγανίππη* 11 (10/1867), 177-180· 12 (11/1867), 197-202· 13 (1/1868), 5-9· 14 (2/1868), 21-25· 15 (3/1868), 38-43 και Σ. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος. Οι διδάσκαλοι του Γένους*, Ιωάννινα 1991 (σ. 7-56 για τα βιογραφικά στοιχεία).
7. Βλ. Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ. 177-179. Γενικά για την ώθηση που έδωσαν οι ισχυρισμοί του Fallmerayer στην ανάπτυξη των νεοελληνικών ιστορικών σπουδών, βλ. Γ. Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού Ιστορισμού*, Αθήνα 1982.
8. Το υλικό περιλαμβάνεται στη Συλλογή Βλαχογιάννη (Κυτίο Δ 96) και στη Συλλογή Λαδά (Κ 47, Τμήμα Γ΄, φάκελοι 44-52) και αριθμεί σχεδόν τέσσερις χιλιάδες τριακόσια πενήντα φύλλα. Βλ. αναλυτικότερα τη συμβολή της Στέλλας Κουρμπανά στον παρόντα τόμο.
9. Ακολουθώ τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, που βλέπει την εισαγωγή του Ιστορισμού στα ελληνικά πράγματα κατά τα μέσα του 18ου αιώνα (βλ. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Ιστοριογραφία και εθνικές συνειδητοποιήσεις στο τέλος του 18ου αιώνα», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός – Δ. Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, Ηράκλειο 2015, σ. 97 και 103). Κάνω μόνο τη διάκριση μεταξύ «διαφωτιστικής» και «ρομαντικής» φάσης του.
10. Για την παραμονή του Φιλητά στην Οξφόρδη, βλ. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.*, σ. 28-32.
11. Τετράδιο 250, σ. 8, με τίτλο: «Επιγραφαί τας οποίας ανέγνωσα εις Βιτόλια εν Μαρμάροις» και στην σ. 9: «ανέγνωσα εν λίθω ενοικοδομημένω εις τοίχον του Κήπου της Μητροπόλεως του Αχριδών ή Πρεσπών (εν Αχρίδι), κατά το 1810 Ιουλίου 13».
12. Τετράδιο 304, σ. 228.
13. Για τη συζήτηση περί χρονολόγησης, βλ. Πολυχρονάκης – Κατσιγιάννης – Κουρμπανά – Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς…», *ό.π.*, σ. 162. Εδώ μπορούμε να σημειώσουμε πως το πρώιμο τετράδιο 347 δεν ξεπερνά το έτος 1814 σε βιβλιογραφικές αναφορές στις πρώτες 94 σελίδες, ενώ στη σ. 95 παραπέμπεται ο τέταρτος τόμος του *Voyage dans la Grèce* του F.-C.-H.-L. Pouqueville, σε έκδοση του 1820. Από την άλλη, σε αδέσποτη σελίδα χωρίς σελιδαρίθμηση που φυλάσσεται μαζί με το ούτως ή άλλως όψιμο τετράδιο 313, υπάρχει παραπομπή στο *Σχεδίασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων* του Ματθαίου Παρανίκα, έργο του 1867.
14. Βλ. Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας…», *ό.π.*, σ. 147-151, για το ορθώς νοούμενο ως «συντηρητικό» σχήμα περί εθνικής συνέχειας του Δημήτριου Καταρτζή· του ίδιου, «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα: Ζητήματα ερμηνείας της ιστορίας του ελληνικού έθνους κατά τη μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον ιστορισμό», στο: Ό. Κατσιαρδή-Hering – Α. Παπαδία-Λάλα – Κ. Νικολάου – Β. Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην – Ρωμηός – Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, Αθήνα 2018, σ. 617-618, προκειμένου για το *Σάλπισμα πολεμιστήριον* (1801) του Κοραή. Βλ. και Κ. Χρυσόγελος, «Η παρουσία του Βυζαντίου στην Πανδώρα (τχ. 1-66)», στο: Α. Ταμπάκη – Μ. Σεχοπούλου (επιμ.), *Συνάντηση εργασίας νέων ερευνητών. Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα. Ερευνητικά πορίσματα – πορίσματα της έρευνας: Πρακτικά*, Αθήνα 2015, σ. 160, σημ. 3, για σχετική παρατήρηση του Κοραή ήδη στην *Αδελφικήν διδασκαλίαν* του 1798.

15. *Γόλδσμιθ, Ιστορία της Ελλάδος*, Βιέννη 1806 (2 τόμοι). Στη δεύτερη έκδοση της μετάφρασης, το 1807, σημειώνεται: «Έκδοσις Δευτέρα επιδιωρθωμένη και επηυξημένη, εν η προσετέθη Τόμος Γ΄. περιέχων την Βυζαντινήν ιστορίαν κ.λπ.», εννοείται δηλαδή ο τόμος που ονομάστηκε *Ιστορία των του Βυζαντίου αυτοκρατόρων*, Βιέννη 1807. Όσον αφορά στη συνεκφορά «Βυζαντινή ιστορία», εικάζεται από τη σύγχρονη έρευνα ότι πρόκειται για την πρώτη φορά που το επίθετο απαντά με το νόημα που έχει μέχρι και σήμερα (βλ. A. Politis, «From Christian Roman Emperors to the Glorious Greek Ancestors», στο: D. Ricks – P. Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Aldershot 1998, σ. 13, σημ. 43). Βλ. όμως και S. Myrogiannis, «Naming the Void: The Invention of Byzantium in the Greek Enlightenment», στο: Κ. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Δ΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, Πρακτικά*, τ. 3, σ. 463-464, όπου σημειώνεται πως το επίθετο είχε ήδη χρησιμοποιηθεί από τον Κοραή το 1805.
16. *Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, Βιέννη 1830-1832 (12 τόμοι).
17. *Ελληνικός καθρέπτης*, Βιέννη 1806, και *Απολογία ιστορικοκριτική*, Τεργέστη 1814 αντίστοιχα. Το δεύτερο αποτελεί μεταφορά στην καθομιλουμένη από λαθάνον αρχαΐζον πρωτότυπο (βλ. Δ. Αρβανιτάκης, «Giuseppe Compagnoni. Σκηνές από τον βίο ενός "κατήγορου του γένους"», στο: *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία*, *ό.π.*, σ. 404-405).
18. Για τα προεπαναστικά περιοδικά, βλ. Σ. Αθήνη, «Τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά: εκδοχές διαλόγου με τις ξένες γραμματείες», *Σύγκριση* 13 (2002), 156-176· Ειδικότερα για τον *Λόγιο Ερμή*, βλ. Ν. Γιακωβάκη, «Ο *Λόγιος Ερμής* ως τόπος διαμόρφωσης του ελληνικού κοινού», στο: *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία*, *ό.π.*, σ. 207-238.
19. Βλ. Κ. Ζάνου, «Προς μία συνολική θεώρηση του εθνικού χρόνου: Πνευματικές ζυμώσεις στον ιταλο-επτανησιακό χώρο κατά το α΄ μισό του 19ου αιώνα, στο: Α. Δ. Νικηφόρου (επιμ.), *Θ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010*, τ. Β΄, Παξοί 2014, σ. 345-347.
20. Βλ. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.*, σ. 33 για τη χρονολογία μόνιμης εγκατάστασης του Φιλητά στα Επτάνησα.
21. Βλ. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Οι κατήγοροι του ελληνικού γένους και η "Απολογία Ιστορικοκριτική" του Λουδοβίκου Σωτήρη», *Λευκαδίτικη Πνοή* 73 (11-12/2000), σ. 5.
22. Πολύ σωστά ο Κουμπουρλής («Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας…», σ. 163-164 και «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα», *ό.π.*, σ. 623) υπογραμμίζει πως ο Κοραής –και οι υποστηρικτές του κατ' επέκταση– δεν αμφισβήτησε ποτέ τη συνέχεια του ελληνικού έθνους. Απλώς θεωρούσε ως ανάξιες λόγου ή ως εποχής πνευματικής παρακμής διάφορες περιόδους που χαρακτηρίζονταν από πολιτεύματα διακυβέρνησης που ο ίδιος έκρινε ως ανελεύθερα.
23. Χαρακτηριστικά, ο Κούμας μιλά στην παγκόσμια ιστορία του για τους ιστοριογράφους «οι οποίοι ονομάζονται Βυζαντινοί», που φυσικά υστερούν σημαντικά από τους αρχαίους Έλληνες ιστορικούς και τελικά δεν αποκαλούνται καν οι ίδιοι «Έλληνες» από τον συγγραφέα (βλ. *Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων…*, τ. 1, σ. μζ΄-νζ΄). Ως «Έλληνες» αρχίζουν να νοούνται πάλι οι υστεροβυζαντινοί λόγιοι που διέφυγαν στην Ιταλία, καθώς και οι περί τη δεύτερη άλωση Βυζαντινοί ιστοριογράφοι (βλ. *ό.π.*, τ. 6, σ. ε΄-ζ΄ και λζ΄). Με την ακριβώς ίδια αποστασιοποίηση χαρακτηρίζονται ως «οι της Βυζαντίδος ιστορικοί καλούμενοι», με παρόμοιες με του Κούμα επικρίσεις, οι ιστορικοί του Βυζαντίου, στην τρίτη συνέχεια του άρθρου «Ιστορία των Ελλήνων» που δημοσιεύτηκε δύο δεκαετίες πριν στο περιοδικό *Λόγιος Ερμής* (15/7/1812, σ. 214). Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται βασικά για τους βυζαντινούς ιστορικούς που είχαν συμπεριληφθεί στη «Βυζαντίδα» του Λούβρου τον 17ο αιώνα, ωστόσο γί-

νεται φανερό πως για κάποιους Έλληνες λόγιους του πρώτου μισού του 19ου αιώνα αυτοί ανήκαν σε ξεχωριστή κατηγορία από τους καθόλα γνήσιους «Έλληνες» ιστοριογράφους.

24. Προκειμένου για τον *Ελληνομνήμονα*, ίσως μπορεί να συζητηθεί περαιτέρω η άποψη της Ζάνου ότι η ιταλο-επτανησιακή λογιοσύνη του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, όπου εγγράφεται το περιοδικό, «αποτελεί *απόκλιση* από τον ιδεολογικό πυρήνα του νεοελληνικού Διαφωτισμού» (Ζάνου, «Προς μία συνολική θεώρηση του εθνικού χρόνου», *ό.π.*, σ. 345, ειδικά για τον Μουστοξύδη). Κατά τη γνώμη μου, σε ιδεολογικό επίπεδο ο *Ελληνομνήμων*, το βασικότερο όχημα για τη μελέτη (και) της μεσαιωνικής πνευματικής παραγωγής του Ελληνισμού μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1850, δεν εκφράζει κάτι ριζικά διαφορετικό από την κοραϊκή προσέγγιση. Άλλωστε, όπως η ίδια σημειώνει (βλ. *ό.π.*, σ. 338-339) η εκτίμηση απέναντι στα πνευματικά προϊόντα του βυζαντινού πολιτισμού δεν αλλάζει σχεδόν καθόλου, αντίθετα παραμένει σταθερά αρνητική. Μήπως λοιπόν πρόκειται περισσότερο για «εξέλιξη» του κυρίαρχου διαφωτιστικού πνεύματος της ελληνικής λογιοσύνης, παρά για «απόκλιση»; Ας σημειωθεί πως στο πρώτο τεύχος (1/1843, σ. 37) ο Μουστοξύδης επικαλείται μέχρι και την άποψη ενός «κατηγόρου του γένους», του Jakob Bartholdy, για να καταδείξει την παρακμή της ζωγραφικής, συμπεριλαμβανομένων των εικονογραφημένων χειρογράφων, στα βυζαντινά χρόνια, ο οποίος μάλιστα χαρακτηρίζεται ως ακολούθως: «περιηγητής Γερμανός, πικρόγλωσσος μεν και προπετής, όχι δε και παντάπασι ψευδοκήρυξ, οποίον η εθνική φιλοτιμία προς ημάς τον εξεικονίζει». Διερωτάται κανείς πόσο διαφέρει τελικά μία τέτοια αντίληψη απέναντι στη βυζαντινή Τέχνη από την αντίστοιχη του Στέφανου Κουμανούδη στο δοκίμιο *Πού σπεύδει η Τέχνη των Ελλήνων σήμερον* (1845).
25. Βλ. Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας…», *ό.π.*, σ. 180-183.
26. Στην παγκόσμια ιστορία του ο Κούμας σημειώνει για τη μετάφραση του Goldsmith από τον Αλεξανδρίδη συνολικά: «Η έκδοσις εζητήθη με τόσην επιθυμίαν από το γένος, ώστε ο μεταφραστής το εφεξής έτος (1807) εξέδωκε και δεύτερον την μετάφρασίν του με διόρθωσιν τινα του λεκτικού και με προσθήκην τρίτου τόμου περίεχοντος τα Βυζαντινά έως της παντελούς καταστροφής της ανατολικής Αυτοκρατορίας» (*Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων…*, τ. 6′, σ. μδ′). Πρβλ. Σκλαβενίτης, «Ιστοριογραφία και εθνικές συνειδητοποιήσεις στο τέλος του 18ου αιώνα», *ό.π.*, σ. 105. Ο Σκλαβενίτης ορθά διακρίνει τη «σιωπή» που κάλυψε τη βυζαντινή ιστορία στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, με εξαίρεση τον Αλεξανδρίδη και τον Κούμα, αλλά και το εστιασμένο ενδιαφέρον για την εκκλησιαστική ιστορία, που αναπλήρωνε κάπως το κενό. Επίσης, τονίζεται ότι αυτό το κενό μπορούσε να καλυφθεί από τα έργα απαρίθμησης των διαχρονικών επιτευγμάτων του Ελληνισμού, αποδεικνύοντας έτσι τη συνέχεια του έθνους με όρους γραμματολογικούς. Σε αυτή την κατηγορία θα εντάσσαμε και τον *Ελληνικό καθρέπτη* του Αλεξανδρίδη.
27. Βλ. Ά. Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα 2004, σ. 56. Πρβλ. Α. Κατσιγιάννης, «Συγκρούσεις στο κοραϊκό δίκτυο για την ελληνικότητα της γλώσσας του "Ερωτόκριτου": Με αφορμή την υποδοχή της διατριβής του Γεωργίου Κρομμύδη», στο: Θ. Αγάθος – Χ. Ντουνιά – Α. Τζούμα (επιμ.), *Λογοτεχνικές διαδρομές. Ιστορία – Θεωρία – Κριτική. Μνήμη Βαγγέλη Αθανασόπουλου*, Αθήνα 2016, σ. 261, προκειμένου για τη δημώδη λογοτεχνία, που απλώνεται και σε μεσαιωνικά κείμενα.
28. Έχει παρατηρηθεί ότι μέσα στο διάστημα 1843-1853 ο Παπαρρηγόπουλος, αρχικά διαπνεόμενος από ένα όψιμο διαφωτιστικό πνεύμα, οδεύει σταδιακά προς την πλήρη αποδοχή του καθόλα εξελληνισμένου Βυζαντίου, στάση η οποία πάντως αρχίζει να διαφαίνεται ήδη από την αρθρογραφία του στην *Πανδώρα* κατά τη διετία 1850-1852 (βλ. Χρυσόγελος, «Η παρουσία του Βυζαντίου στην *Πανδώρα*», *ό.π.*, σ. 176-177, μαζί με τη σημ. 45, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).

29. Βλ. Κουμπουρλής, «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα», *ό.π.*, σ. 623 και *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή των Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού Ιστορισμού (1782-1846)*, Αθήνα 2012, σ. 541.
30. Βλ. Κουμπουρλής, «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα», *ό.π.*, σ. 629-630 και, ειδικά για τον Παπαρρηγόπουλο, Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer…*, *ό.π.*, σ. 63-79.
31. Και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, αλλά μέσα σε ένα άλλο πλαίσιο και σε ένα καινούργιο σχήμα αντίληψης απέναντι στο Βυζάντιο (βλ. Γ. Κουμπουρλής, «Η μεθοδολογική συμβολή του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου στην αναθεώρηση της εικόνας του βυζαντινού μεσαίωνα», στο: Δ. Χ. Σκλαβενίτης – Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών. Πρακτικά Θ΄ Συμποσίου. Ποίηση: Οδυσσέας Ελύτης. Βιολογία: Βιολογία και ηθική. Ιστορία: Ιωάννης και Σπυρίδων Ζαμπέλιοι*, Αθήνα 2005, σ. 185-189).
32. Ο Κιτρομηλίδης παρατηρεί ότι ο Κοραής: «Αν και κατέκρινε ανελέητα τη δεισιδαιμονία, ποτέ δεν αμφισβήτησε την αλήθεια του ορθόδοξου δόγματος και είχε πλήρη συνείδηση τόσο της δύναμης της θρησκείας όσο και της επιρροής της Εκκλησίας, ως πηγής παρηγορίας και ελπίδας και ως παράγοντα ηθικής και πνευματικής αγωγής των λαϊκών μαζών» (Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφ. Στ. Νικολούδη, Αθήνα 32000, σ. 416). Στο δεύτερο κομμάτι αυτής της εκτίμησης («και είχε πλήρη συνείδηση…») υπονοείται η οξυδέρκεια του Κοραή, που γνώριζε πως ήταν αδιανόητο να παρακάμψει τον παντοδύναμο θεσμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ιδεολογικές του αναζητήσεις. Το πρώτο κομμάτι δείχνει πως ο μελετητής βλέπει τον Χιώτη λόγιο και μέσα από το πρίσμα της ευσέβειας. Οι ιδεολογικές προσλήψεις των ούτως ή άλλως πολύπτυχων απόψεων του Κοραή απέναντι στη θρησκεία και την Εκκλησία (βλ. Φ. Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον 20ο αιώνα*, Αθήνα 2003, σ. 100-133) μας αφορούν εδώ λιγότερο, αφού συνήθως εκκινούν από απόλυτα θετικές ή απόλυτα αρνητικές προκαταλήψεις (πρβλ., *ό.π.*, σ. 46, προκειμένου για τη γλωσσική θεωρία του Χιώτη λογίου: «Έτσι, ο Κοραής εξακολουθεί ν' αντιμετωπίζεται όχι γι' αυτό που είταν αλλά για την αλλοιωμένη μορφή που του είχε αποδοθεί»). Βλ. και K. Zanou, *Transnational Patriotism in the Mediterranean, 1800-1850: Stammering the Nation*, Οξφόρδη 2018, σ. 103-112, για τον «Χριστιανικό Ορθόδοξο Διαφωτισμό» που πρέσβευαν κάποιοι κύκλοι λογίων πριν και μετά την Επανάσταση. Παρότι η μελετήτρια δεν πραγματεύεται τον κοραϊκό κύκλο, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι υπήρχε ένα ιδεολογικό χάσμα μεταξύ των δύο ομάδων.
33. Βλ. *Άτακτα, ήγουν παντοδαπών εις την αρχαίαν και την νέαν ελληνικήν γλώσσαν αυτοσχεδίων σημειώσεων*, τ. 1, Παρίσι 1828, σ. ιη΄ και κζ΄. Για το κείμενο βλ. Ν. Γιακωβάκη, «Τα Πτωχοπροδρομικά του Κοραή: Μεσαιωνικές αναζητήσεις», στο *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας. Πρακτικά Ι΄ επιστημονικής συνάντησης*, Θεσσαλονίκη 2004, 361-376.
34. Βλ. *ό.π.*, σ. κη΄, σημ. 1.
35. *Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων…*, τ. 6, σ. νστ΄.
36. Βλ. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος*, *ό.π.*, σ. 43.
37. Βλ. γενικά Γ. Κουμπουρλής, «"Χριστιανική δημοκρατία" και λατινική κατάκτηση: Ο Σπ. Ζαμπέλιος και η επτανησιακή ιστοριογραφική σχολή στα μέσα του 19ου αιώνα», στο: *Ζ΄ Πανιόνιο συνέδριο, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002. Πρακτικά. Πρώτο τμήμα: Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, Αθήνα 2004, τ. 1, σ. 149-169. Πρβλ. Ζάνου, «Προς μία συνολική θεώρηση του εθνικού χρόνου», *ό.π.*, σ. 346.
38. Πρόκειται για τα ακόλουθα: 1) *Εις το περί της προς τους Ανατολικούς Εγκυκλίου Πίου του*

Θ΄ άρθρον του Δρ Ι. Β. Σκανδέλλα το εν τω Μελιταίω Χαρτοφυλακίω της 25 Μαΐου καταχωρισθέν. Απάντησις Γεωργίου Μαρκορά Κερκυραίου. Μεταφρασθείσα εκ του Ιταλικού υπό Χ. Φ., Κέρκυρα 1848 (και 1853 σε επαυξημένη έκδοση). 2) *Σκέψεις τινές περί της εγκυκλίου του Πάπα Πίου του Θ΄ επιστολής, της προς τους Ανατολικούς και προς τον κλήρον και πάντας τους πιστούς της καθόλου του Χριστού Εκκλησίας, υπό Αντωνίου Δανδούλου Ν. Δ. – Μετεφράσθη εκ του Ιταλικού υπό Φ[ιλητά]*, Κέρκυρα [1848]. 3) *Επί τινων της υπό του Πίου Θ΄. Εν τω εγκρύφω Συνεδρίω, τη 19 Δεκεμβρίου γενομένης προσλαλιάς. Παρατηρήσεις Γεωργίου Μαρκορά. Μετεγλώττισε Χριστόφορος Φιλητάς*, Κέρκυρα 1854.

39. ΓΑΚ, Κεντρική υπηρεσία (Συλλογή Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96, φάκελος 1). Για λόγους οικονομίας χώρου δεν θα υπεισέλθω σε λεπτομέρειες στην ανά χείρας μελέτη. Ο φάκελος πάντως επιγράφεται, όχι από το χέρι του Φιλητά: «Κατά Λατίνων και άλλα σημειώματα Χριστοφορου [sic] Φιλητά». Ο τίτλος δεν είναι ακριβής, ωστόσο όντως περιέχονται χειρόγραφα με ενδιαφέρον ως προς τα εκκλησιαστικά πράγματα της εποχής.
40. *Υπεράσπισις της γραικικής Εκκλησίας, εσχάτως προσβληθείσης υπό Δομινίκου Τεϊξέϊρα… μεταφρασθέν… υπό Χριστ. Φιλητά, Ι.Δ.*, Αθήνα 1848, σ. ε΄.
41. *Ό.π.*, σ. λ΄.
42. Βλ. *ό.π.*, σ. θ΄-κζ΄.
43. *Φιλολογικών παρέργων, πρώτον: Περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού του Στουδίτου και Παχωμίου Ρουζάνου. Επιστολιμαία διάλεξις*, Κέρκυρα 1847 (ανατυπώθηκε σε συνέχειες στον τ. 2 του περιοδικού *Θελξινόη* το 1856, τχ. 21-23).

44 Πολυχρονάκης – Κατσιγιάννης – Κουρμπανά– Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς…», *ό.π.*, σ. 179-180.

45. *Αδαμαντίου Κοραή, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η Αυτοβιογραφία του*. Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1986, τ. 1, σ. 13-16. Πρβλ. και P. Mackridge, «Byzantium and the Greek Language Question in the Nineteenth Century», στο: *Byzantium and the Modern Greek Identity*, *ό.π.*, σ. 53, σημ. 13.
46. *Ό.π.*, σ. 382
47. *Ελληνομνήμων* 2 (2/1843), σ. 95. Άλλες περιπτώσεις ενασχόλησης του Μουστοξύδη με βυζαντινούς λογίους αφορούν κυρίως σε ιταλογενή έργα που εξέδωσε ή επόπτευσε ο ίδιος (βλ. Zanou, *Transnational patriotism …*, *ό.π.*, σ. 201). Υποθέτω πως αυτά εννοεί περισσότερο ο Αρβανιτάκης όταν μιλά για «την ιστορία των λογίων του Βυζαντίου», που έφερε τον Μουστοξύδη «στους δρόμους του ελληνικού ιστοριογραφικού λόγου» (βλ. Δ. Αρβανιτάκης, «Τάσεις στην ιστοριογραφία του Ιονίου χώρου (17ος-αρχές 19ου αι.)», στο: *Ζ΄ Πανιόνιο Συνέδριο*, *ό.π.*, σ. 113).
48. Βλ. Κούμας, *Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων…*, τ. 6, σ. νε΄-νστ΄: «Εις του Μεσαιώνος την ιστορίαν επλάτυνα τας διηγήσεις των Βυζαντινών πραγμάτων ως αναφερομένων εις το ελληνικόν γένος, και ηναγκάσθην να διαβάσω απεράντους Βυζαντινούς ιστοριογράφους διά να εκλέξω ολίγα χρήσιμα, μάλλον δε αναγκαία να τα εξεύρωμεν». Επίσης, στον *Λόγιο Ερμή* (15/3/1812, σ. 81), στην αναγγελία επικείμενης κυκλοφορίας της βυζαντινής ιστορίας του R. C. Royou, διαβάζουμε: «Συ δ' ο φίλος Γραικός έχεις κάτι ουσιωδέστερον να ιδής, την Ιστορίαν της οικίας σου, δηλαδή της Πατρίδος σου». Η έκδοση πάντως ματαιώθηκε τελικά (βλ. Politis, «From Christian Roman Emperors…», *ό.π.*, σ. 13).
49. Η μελέτη των χειρογράφων ξέρουμε ότι προέκυψε, όχι μόνο από τα λόγια ενδιαφέροντά του, αλλά και από τη μοναχική διαβίωσή του στην Οξφόρδη. Μάλιστα τα δύο φαίνεται να λειτούργησαν μάλλον συμπληρωματικά, όπως προκύπτει από επιστολή του στον Κωνσταντίνο Ασώπιο: «Η διατριβή όμως εδώ, εκτός της Μοναξίας, είναι άλλως πολλά τερπνή και προσφυής διά λογίους όσοι αγαπούν βιβλιοθήκην και αρχαϊσμούς, δοσειπείν και όσοι ευρί-

σκουν ηδονήν εις το να βλέπουν και να παραβάλλουν παλαιά αντίγραφα, ότι αι βιβλιοθήκαι αι Οξωνικαί πλουτούσι εις αυτό το είδος» (Κ. Α. Διαμάντης, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», *Ηπειρωτική Εστία* 115 (11/1961), σ. 975). Όσον αφορά στις μεταγραφές βυζαντινών κειμένων στο τετράδιο 250, ας αναφέρουμε ενδεικτικά την περίπτωση ενός λόγου του Γρηγορίου του Κυπρίου στις σ. 84-87 και την άντληση πληροφοριών από λόγο του Νικήτα Στηθάτου στη σ. 151.

50. Τετράδιο 303, από το φ. 33v και εξής πληροφορίες για τη Μακεδονία και από το φ. 116r για την Ήπειρο. Αξίζει να προστεθεί εδώ η πληροφορία που παραδίδει ο μαθητής του Φιλητά, Παναγιώτης Χιώτης, στη βιογραφία του δασκάλου του, σχετικά με τη διαμονή του τελευταίου στην Αγγλία: «Και διά ταύτα συνωμίλει με τους εν Λονδίνω επιφανεστέρους των αρχαιομαθών και ελληνιστών. Οι αρχαιολόγοι Ληκ και Δοδουήλος [= Edward Dodwell] συνδιελέγοντο μετ' αυτού και εκοινοποίουν τας τοπογραφικάς και αρχαιολογικάς ερεύνας των, επανελθόντες τότε εις Αγγλίαν εκ περιηγήσεως εις Ελλάδα, Ιταλίαν και Μικράν Ασίαν» (*Αγανίππη* 13, 1/1868, σ. 7). Πάντως η επαφή των ανδρών δεν συνοδευόταν απαραίτητα από αλληλοεκτίμηση για τα πνευματικά τους προϊόντα. Για παράδειγμα, τον Αύγουστο του 1820 ο Φιλητάς, γράφοντας από το Λονδίνο στον φίλο του Κωνσταντίνο Ασώπιο, προβαίνει στην ακόλουθη κρίση για έργο του Leake: «Το δε του Leake δεν είναι παρά ελεεινή Γραμματική και ελεεινότερον ακόμην γλωσσάριον» (Διαμάντης, *ό.π.,* 116, 12/1961, σ. 1076-1077).
51. Βλ. ενδεικτικά: «η συλλογή της ύλης ταύτης [δηλαδή η συγγραφή «Λεξικού της κοινής γλώσσης] είναι ωφέλιμος και εις την ακριβή νόησιν της αρχαίας Ελληνικής γλώσσης, και εις την διόρθωσιν της σημερινής» (*Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, *ό.π.*, σ. 341, στα προλεγόμενα στην έκδοση των *Βίων* του Πλουτάρχου (1809), με υπότιτλο: *Ακολουθία των αυτοσχεδίων στοχασμών*). Πρβλ. Κατσιγιάννης, «Συγκρούσεις στο κοραϊκό δίκτυο…», *ό.π.*, σ. 261 και Mackridge, «Byzantium and the Greek language question …», *ό.π.*, σ. 49-53.
52. Σε ομιλία του στην ελληνική κοινότητα της Τεργέστης, όπου εκτελούσε χρέη διδασκάλου, κατά τις αρχές του 1819, αναφέρει: «Προς μάθησιν εντελεστέραν της παλαιάς και Καλλωπισμόν της νεωτέρας εσύστησα την καθημερινήν μετάφρασιν μερών εκλεκτών από έλληνας συγγραφείς λογογράφους τε και Ποιητάς» (Ό. Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς: Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας», *Μνήμων* 12 (1989) 9-42, σ. 37). Πρβλ. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Η εθνική ιδεολογία και η επτανησιακή ελληνοφωνία», στο: *Θ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010*, Παξοί 2014, τ. 2, σ. 358.
53. Βλ. τετράδιο 313, φφ. 184v-186r: «Δείγμα κοινολεξίας κατά την Δ΄ εκατονταετηρίδα». Στην αμέσως επόμενη σελίδα (φ. 186v) αντλείται πληροφορία από το βιβλίο *Περί δημοτικής εν Ελλάδι γλώσσης* του Παναγιώτη Χιώτη (1859). Έχουμε ήδη πει ότι αδέσποτα φύλλα που φυλάσσονται εντός του τετραδίου 313 φτάνουν σε εξωτερικές διασυνδέσεις μέχρι και το 1867.
54. Βλ., για παράδειγμα, *Αδαμαντίου Κοραή, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς…*, *ό.π.*, σ. 288 και 407. Πρβλ. *Zanou, Transnational patriotism…*, *ό.π.*, σ. 202, καθώς και τη συμβολή της Στέσης Αθήνη στον παρόντο τόμο.
55. Τετράδιο 305, σ. 176.
56. *Ό.π.*, σ. 215-228.
57. Για αυτόν τον σχετικά άγνωστο συγγραφέα, βλ. A. Kazhdan – A.-M. Talbot – A. Cutler – T. E. Gregory – N. P. Sevcenko (επιμ.), *The Oxford dictionary of Byzantium*, N. Υόρκη – Οξφόρδη 1991, τ. 2, σ. 1100.
58. Τετράδιο 304, σ. 131.
59. Τετράδιο 300, σ. 183-185.

60. Βλ. J. A. Fabricius (editio nova… curante Gottlieb Christophoro Harles), *Bibliotheca Graeca, sine notitia scriptorum veterum Graecorum*, Αμβούργο 1808, τ. 11, σ. 669.
61. Τετράδιο 300, σ. 186.
62. *Υπεράσπισις της γραικικής Εκκλησίας, ό.π.*, σ. ιγ΄.
63. Στο φ. 132v (χ. σ.), αντιπροτελευταίο όλου του τετραδίου 300, παραπέμπεται φύλλο εφημερίδας με ημερομηνία 31/3/1847. Και πάλι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πόσο απέχει αυτή η καταχώριση από το λήμμα για τον Ολόβολο, πάντως συμπεραίνουμε με ασφάλεια ότι το τετράδιο ολοκληρώθηκε μετά τα τέλη Μαρτίου 1847.
64. Βλ. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «*Εμείς οι Έλληνες αφού εχάσαμε το βασίλειο, εχάσαμεν όλα*. Πώς αυτοπροσδιορίζονταν οι υπό ξένη κυριαρχία Έλληνες: η μαρτυρία των κειμένων», στο: *Έλλην – Ρωμηός – Γραικός, ό.π.*, σ. 259.
65. Βλ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «*Εμείς οι Έλληνες…*», *ό.π.* σ. 260, αναφερόμενη σε άλλα έργα του Κούμα. Τα στοιχεία επιβεβαιώνονται και από την παγκόσμια ιστορία του. Για την κοραϊκή σκευή του Κούμα, με έμφαση στη γλωσσική θεωρία και πράξη, βλ. M. A. Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Michail Koumas als Historiograph*, Φρανκφούρτη 1992, σ. 82-118.
66. Βλ. Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας…», *ό.π.*, σ. 158-160 για τους βυζαντινούς αυτοκράτορες είτε ως «Γραικορωμαίους» είτε ως απλά «Ρωμαίους».
67. *Άτακτα…*, τ. 1, σ. δ΄: «ποιήματα… προσφωνημένα εις τον τότε των Γραικορωμαίων αυτοκράτορα Μανουήλ τον Κομνηνόν» και σ. κβ΄: «Η τόση επιμιξία έπρεπε φυσικά ν' αυξήση την φθοράν των Γραικορωμαίων, εισάγουσα ξένα και της πολιτείας και της θρησκείας έθη και νόμιμα πολλά των δυτικών χριστιανών».
68. *Ό.π.*, σ. ι΄: Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Α΄ είναι «ο επονομασθείς Νέρων των Γραικών».
69. *Ό.π.*, σ. μη΄: «η σήμερον ευτυχώς ελευθερωθείσα Ελλάς, κατοικημένη από Γραικούς, και όχι πλέον από Ρωμαίους ή Γραικορωμαίους…». Η αναφορά στους «Ρωμαίους» μένει αδιευκρίνιστη, ενώ και ως «Γραικορωμαίους» θα μπορούσε κανείς να αντιληφθεί εδώ όλους τους Βυζαντινούς.
70. *Ό.π.*, σ. κη΄, σημ. 1: «Πλέον επικινδύνους παρά τους Ιακωβίνους, bien plus dangereux que Jacobins, τους [Ιησουίτας] κρίνει, όχι Γραικός, όχι Λουθηρανός ή Καλβινιστής, αλλά της ονομαζομένης Καθολικής εκκλησίας Αββάς».
71. Βλ. Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας…», *ό.π.*, σ. 183-184, σημ. 89.
72. *Ιστορία των του Βυζαντίου αυτοκρατόρων, ό.π.*, σ. 7, σημ. 1: «Έκτοτε [από τη μεταφορά την πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη] ονομάζονται ως επί το πλείστον και οι νυν Γραικοί Ρωμαίοι» (πρβλ. στον τ. 2 της μετάφρασης του Goldsmith, σ. 359, σημ. 1: «Εκ τούτου, ότι ο μέγας Κωνσταντίνος μετέφερε την καθέδραν της βασιλείας από της Ρώμης εις την Κωνσταντινούπολιν, ωνομάσθη και αυτή νέα Ρώμη, και ταύτη γε και οι τωρινοί Γραικοί ονομάζονται ως επί το πλείστον Ρωμαίοι»· επίσης στον Λουδοβίκο Σωτήρη, *Απολογία ιστορικοκριτική, ό.π.* σ. 128, σημ. α: «αν ερωτήση τινάς ένα έλληνα ειδήμονα τι είναι αποκρίνεται έλλην χριστιανός ορθόδοξος, και αν ένα απλούν αποκρίνεται είμαι Ρωμαίος, ο δηλοί Ανατολικός χριστιανός ορθόδοξος»).
73. *Γόλδσμιθ, Ιστορία…, ό.π.*, τ. 2, σ. 359 και *Ιστορία των του Βυζαντίου αυτοκρατόρων, ό.π.*, σ. 1 («Grecian annals», στο πρωτότυπο, στη σ. 368 της έκδοσης του 1796).
74. Βλ., ενδεικτικά, *Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων, ό.π.*, τ. 4, σ. 129-130.
75. Βλ., ενδεικτικά, *ό.π.*, τ. 3, σ. 475: «Τους [= Γότθους] έδωκε χώρας εντός της επικρατείας να ζώσι κατ' ιδίους των νόμους, και επομένως να γείνωσι με τον καιρόν επικινδυνότεροι εις τους Ρωμαίους».
76. Βλ., ενδεικτικά, *ό.π.*, τ. 4, σ. 194: «Αλλ' ο άγριος βάρβαρος δεν επρόσμενε την λύσιν του θεολογικού τούτου ζητήματος· ήρπασεν από τους Γραικούς την αξιόλογον πόλιν της Θράκης Μεσημβρίαν».

77. Βλ., ενδεικτικά, *ό.π.*, τ. 4, σ. 108: «Αλλ' οι επί Ηρακλείου Έλληνες εμπορούν να χρησιμεύσωσιν ως λαμπρότατον παράδειγμα τι δύναται λαός ασθενής, εάν ενθουσιάζεται από στερεάν πίστιν προς τον ηγεμόνα του».
78. Βλ. *ό.π.*, τ. 4, σ. 74: «Από ζήλον κινούμενος υπέρ της ευσεβείας ο αυτοκράτωρ [Ιουστινιανός] κατέτρεξε και τους τελευταίους Έλληνας, όσοι ακόμη ήθελαν να φυλάττωσι την θρησκείαν της πολυθεΐας».
79. Βλ., για παράδειγμα, *ό.π.*, τ. 4, σ. 192.
80. Βλ. *ό.π.*, τ. 6, σ. ε΄: «Ενώ οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι εζωγράφουν με περισσοτέραν η ολιγωτέραν αξίαν τας τύχας της Γραικορωμαϊκής αυτοκρατορίας…».
81. Βλ. *ό.π.*, τ. 1, σ. μζ΄-μη΄.
82. *Ελληνομνήμων* 8 (1845), σ. 490, σημ. 3.
83. Ως υπότιτλος στο ίδιο το έργο *Άσματα δημοτικά* και με λίγο διαφορετική διατύπωση, αλλά με ίδιο νόημα, στην πρώτη πρόταση του βιβλίου: «Ινα τι, προκειμένης δημοσιεύσεως δημοτικών ασμάτων, επιχειρούμεν την σχεδιογράφησιν του μεσαιωνικού βίου των Ελλήνων;» (*Άσματα δημοτικά της Ελλάδος, εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, Κέρκυρα 1852, σ. 5)
84. Βλ. Κουμπουρλής, «Η μεθολογική συμβολή…», *ό.π.*, σ. 183 και 187-189
85. Ήδη στο πρώιμο έργο *Περί εποικήσεως Σλαβικών τινών φυλών εις την Πελοπόννησον* (Αθήνα 1843, σ. ΙΙ) ο Παπαρρηγόπουλος μιλά για «βυζαντινούς αυτοκράτορας», αλλά και για τη «Ελληνικήν φυλήν», που «δάμασε» τα υπόλοιπα έθνη που ήρθαν να κατοικήσουν στην επικράτεια της αυτοκρατορίας. Στον τρίτο τόμο της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* (Αθήνα 1867), ο λόγιος μιλά στα προλεγόμενα του ένατου βιβλίου, με τον εύγλωττο τίτλο «Εξελληνισμός του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους», για «βυζαντινόν κράτος (σ. 14), κάνει λόγο επίσης στην ίδια σελίδα για τους κατοίκους της αυτοκρατορίας που είναι «Έλληνες ή εξελληνισθέντες». Μάλιστα, το πρόβλημα της «ρωμαϊκότητας» της αυτοκρατορίας το αντιπαρέρχεται μάλλον γρήγορα, δίχως να το θεωρεί προβληματικό για την «ελληνικότητα» της περιόδου (σ. 33-34).
86. Βλ., ενδεικτικά, *Άσματα δημοτικά, ό.π.*., σ. 88 για την αριστοκρατία και 108 για τον λαό.
87. Βλ., για παράδειγμα, *Βυζαντιναί Μελέται. Περί πηγών νεοελληνικής εθνότητος από Η΄ μέχρι Ι΄ εκατονταετηρίδος μ. Χ.*, Αθήνα 1857, σ. 15-16, για το δίπολο «Γραικών» και «Ρωμαίων». Ο Ζαμπέλιος εδώ βλέπει τον όρο «Γραικός» ως ιδεολογικό όπλο των ξένων ιστοριογράφων που μελετούν το Βυζάντιο κατά του Ελληνισμού.
88. Βλ. *ό.π.*, σ. 32.
89. Πρβλ. Κουμπουρλής, «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα», *ό.π.*, σ. 629-630.
90. Βλ. Κουμπουρλής, «Η μεθοδολογική συμβολή…», *ό.π.*, σ. 183. Ο ιστορικός τονίζει και την αντίδραση του Παπαρρηγόπουλου σε αυτή την προσέγγιση (βλ. *ό.π.*, σημ. 59). Μου φαίνεται ότι στα δύο έργα του Ζαμπέλιου που μας ενδιαφέρουν κατά κύριο λόγο βλέπουμε τις απόπειρες του λογίου να συμβιβάσει ετερογενή στοιχεία μέσα σε ένα δυναμικό ομοιογενές σχήμα (πρβλ. Κουμπουρλής, «"Χριστιανική δημοκρατία"», *ό.π.*, σ. 159).
91. Τετράδιο 347, σ. 109
92. Η σημείωση του Φιλητά («Warton, Histor. Poes. angl. tom. 1, 352») αφήνει να εννοηθεί ότι ο λόγιος διάβασε ίσως κάποια γαλλική μετάφραση του έργου, εκτός αν σημείωσε τον τίτλο ευθύς εξ αρχής στα γαλλικά. Στο αγγλικό πρωτότυπο (*The History of English Poetry, from the Close of Eleventh Century to the Commencement of the Eighteenth Century, to Which Are Prefixed, Two Dissertations: I. On the Origin of Romantic Fiction in Europe. II. On the Introduction of Learning into England*, τ. 1, Λονδίνο 1774) γίνεται αναφορά στη *Διήγησιν Βελισσαρίου* στη σ. 351.

93. Τετράδιο 347, σ. 60
94. Βλ., για παράδειγμα, στο τετράδιο 305, σ. 86, όπου ο Φιλητάς αντιγράφει αυτολεξεί από την *Πατριαρχικήν Κωνσταντινουπόλεως Ιστορίαν* του Μανουήλ Μαλαξού (16ος αι.), που τυπώνεται στην *Turcograecia* του Κρούσιου, τη φράση: «εις τας ημέρας των βασιλέων των Ρωμαίων» (*Turcograecia*, Βασιλεία 1584, σ. 107).
95. Τετράδιο 304, σ. 157: «Το μέρος των Βενετών και Γενουηνσίων δεν ήτον ολιγώτερον εις την απογύμνωσιν της Γραικικής βασιλείας».
96. *Ό.π.*, σ. 263 και 267 αντίστοιχα = «Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη. With Observations Relating to the Modern Greek Language. By M. Coray. 8 vols. 8vo. 1819. Paris», στο: *The Quarterly Review,* vol. 23, May & July, Λονδίνο 1820, 136-154 σ. 139 («Byzantine empire») και 140 («Byzantine emperors»).
97. Τετράδιο 310, σ. 197. Με βάση τη σημείωση του Φιλητά στην ίδια σελίδα («Compte [sic] de Valois. Histoire de Constantinople sous les empp. françois. Liv. VI 223»), συμπεραίνουμε ότι ο λόγιος αντλεί και μεταφράζει από την έκδοση Du Cange (*Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs François, divisée en deux parties…*, Παρίσι 1657) και όχι από την αναθεωρημένη έκδοση του Buchon (*Collection des chroniques nationales françaises…*, Παρίσι 1826), που θα αντιστοιχούσε στη σ. 93 του δεύτερου τόμου, όπου άλλωστε ο τίτλος είναι γραμμένος ως «empereurs français ». Έχουμε λοιπόν μία ένδειξη για τη χρονολόγηση του τετραδίου πριν το 1826, υπόθεση που ενισχύεται από τις άλλες παραπομπές σε δευτερογενείς πηγές, οι οποίες δεν ξεπερνούν το έτος 1820. Μόνο στο όπισθεν εσώφυλλο βρίσκουμε αφιερωματικό επίγραμμα στον λόρδο Guilford από νεοδιορισθέντες καθηγητές της Ιονίου Ακαδημίας, με χρονολογία 1824.
98. Τετρ. 304, σ. 215.
99. Βλ., ενδεικτικά, Gulielmus Ernestus Heimbach, *De Basilicorum origine, fontibus, scholiis atque nova editione adornanda,* Λειψία 1825, σ. 120 και 132.
100. Τετράδιο 313, φ. 193r. Όπως δηλώνεται αργότερα, ο Φιλητάς έχει ερανισθεί πληροφορίες από διάφορα σημεία του ακόλουθου έργου: J.-A.-C. *Buchon, Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles…*, Παρίσι 1840. Η φράση που παραθέσαμε φαίνεται να έχει ληφθεί από τις σ. 27-28, όπου το γαλλικό κείμενο έχει ως εξής: «L'empire de Constantinople était toujours allé s'affaiblissant jusqu'à l'an 1261, où Alexis Stratégopule, général de Michel Paléologue, pénétra dans Constantinople par surprise».
101. Τετράδιο 304, σ. 131.
102. *Ό.π.*, 304, σ. 135.
103. *Ό.π.*, σ. 136-137.
104. Μπορεί να σημειωθεί εδώ ότι ο Κοραής θεωρεί τέτοιους λογίους ως καθαρούς «Γραικούς», άρα μάλλον ως «Νεοέλληνες», με βάση τη δική του ορολογία και αντίληψη (βλ., για παράδειγμα, *Αδαμαντίου Κοραή, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς…*, *ό.π.*, σ. 407). Και ο Κούμας στα προλεγόμενα στην παγκόσμια ιστορία του τους θεωρεί ως «Έλληνες», ενώ τους παλαιότερους βυζαντινούς λογίους του διαχωρίζει ελαφρώς από τους αρχαίους και τους νεότερους Έλληνες (βλ. *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, *ό.π.*, τ. 6, σ. ζ'). Έχουμε ήδη πει ότι εν λόγω οι υστεροβυζαντινοί λόγιοι εντάσσονται κανονικά στο σχήμα του Σάθα στη *Νεοελληνική Φιλολογία* του. Για όλους αυτούς τους λόγους κλίνουμε προς το ότι ο Φιλητάς θα πρέπει να τους έβλεπε μάλλον ως «οριακούς λόγιους του νέου Ελληνισμού».
105. Για τη σημασία αυτών των τίτλων ως προς τη σταδιακή συγκρότηση των νεοελληνικών σπουδών, βλ. Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη…», ό.π., σ. 333-334· πρβλ. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή…», *ό.π.*, σ. 646 και Πολυχρονάκης – Κατσιγιάννης – Κουρμπανά – Χρυσόγελος, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς…», *ό.π.*, σ. 173-174.

106. Οι πρώτες γνωστές χρήσεις του επιθέτου «νεοελληνικός» χρονολογούνται στη διετία 1815-1817 και αφορούν αποκλειστικά μεταφράσεις στη νέα ελληνική. Η χρήση του παρέμεινε σπάνια «για ένα μεγάλο διάστημα», σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη (βλ. P. Mackridge, «Περί Βουλής και Γερουσίας. Ο Πλάτων Πετρίδης και η "νεοελληνική" μετάφραση του Ιονίου Συντάγματος του 1817», στο: *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία*, *ό.π.*, σ. 161-162). Προκειμένου για τη συνεκφορά «νεοελληνική γραμματολογία / φιλολογία», το έργο *Σχεδίασμα κατόπτρου της Νεοελληνικής Φιλολογίας* (Ερμούπολη 1846) του Ιωσήφ Δε Κιγάλα θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένα από τα πρώτα που τη χρησιμοποιούν στον δημόσιο λόγο. Το τετράδιο 304 του Φιλητά, όπως έχει αναφερθεί, δεν ξεπερνά στο πρώτο τρίτο του τα μέσα της δεκαετίας του 1830 σε βιβλιογραφικές παραπομπές.
107. Η μόνη αναφορά στον Παπαρρηγόπουλο που κατάφερα να εντοπίσω, και μάλιστα με ένα ρω, γίνεται στο τετράδιο 313, στα φύλλα 117r-125r, και αφορά σε άρθρο του στη *Νέα Πανδώρα* (τχ. 136, 15/11/1855, σ. 424-428).
108. Τετράδιο 302, φφ. 10v-13r. «Τεκμήρια νεοελληνικής γλώσσης», όπου από τον 8ο έως τον 14ο αι.» = Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, *ό.π.*, σ. 354 κ.ε. Πρβλ. Σκλαβενίτης, «Η εθνική ιδεολογία…», *ό.π.*, σ. 359, σημ. 21, για παρόμοια τη χρήση της συνεκφοράς «νεοελληνική γλώσσα» από τον Μουστοξύδη, στα 1834.
109. Τετράδιο 302, φφ. 13r-17v.
110. *Ό.π.*, φφ. 12r-12v. Στον Ζαμπέλιο η πρώτη περίπτωση χαρακτηρίζεται ως «αγοραίον παροιμιακόν» (*Άσματα δημοτικά*, *ό.π.*, σ. 356 – ως «256», από τυπογραφικό λάθος) και η δεύτερη ως «παροιμιώδες» (*ό.π.*). Ο Λευκαδίτης όμως δεν δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα σε αυτή τη διάσταση, ενώ τα κεφαλαία στο τετράδιο του Φιλητά μαρτυρούν εστιασμένο ενδιαφέρον.
111. Βλ. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή…», *ό.π.*, σ. 644-645 και του ίδιου, «Συγκρούσεις στο κοραϊκό δίκτυο…», *ό.π.*, σ. 264, μαζί με τη σημ. 25.
112. Βλ. Α. Πολίτης, «Κοραής και Φοριέλ», *Ο Ερανιστής* 11 (1974), σ. 280-295, για όλο το πλαίσιο.
113. Βλ. Α. Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*, Αθήνα 1984, σ. 160-161, με τη σημείωση 60, και Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή…», *ό.π.*, σ. 645, με τη σημείωση 47. Πρβλ. Ζάνου, «Προς μία συνολική θεώρηση του εθνικού χρόνου», *ό.π.*, σ. 341. Βλ. επίσης και άρθρο στην *Πανδώρα*, με τίτλο «Παράφρασις κλεπτικού τραγωδίου δι' Ελληνικών ηρωϊκών στίχων», με τελική ένδειξη και υπογραφή: «Κερκύρα, τη 20 Ιανουαρίου 1858, Χ. Φ.» (*Πανδώρα* 191, 1/3/1858, σ. 539-540) – προφανώς πρόκειται για τον Φιλητά. Το κείμενο αφορά σε αληθινό περιστατικό και αποπνέει έναν φιλολογικό κλασικισμό, προσφιλή στον Φιλητά. Το σχόλιο του «Χ. Φ.» περί «της κλεπτικής Μούσης μας» είναι αξιοπρόσεκτο, όπως επίσης και η απόπειρα συσχετισμού της δημοτικής ποίησης με τον Όμηρο, που αποτελεί συχνή πρακτική στα χρόνια του ελληνικού Ρομαντισμού (βλ. τη συμβολή του Δημήτρη Πολυχρονάκη στον παρόντα τόμο για περισσότερα). Εντούτοις, στο υπόλοιπο κείμενο δεν εντοπίζονται άλλα σχόλια, ιδεολογικής υφής, που θα μας επέτρεπαν να υποστηρίξουμε με ασφάλεια ότι εδώ εκφράζεται ή έστω υπονοείται μια, ρομαντικής χροιάς, σύνδεση της κλασικής γραμματείας με τον «ποιητή-λαό».
114. Βλ. Πολίτης, *Η ανακάλυψη…*, *ό.π.*, σ. 157-163, με ιδιαίτερη προσοχή όμως στους περιορισμούς που θέτει ο μελετητής. Πιο λειασμένα από τη Ζάνου, «Προς μία συνολική θεώρηση του εθνικού χρόνου», *ό.π.*, σ. 340-345 και *Transnational patriotism*, *ό.π.*, σ. 204-206.
115. Τετράδιο 313, φφ. 174v-182v. Επιπροσθέτως, να σημειωθεί ότι η περίπτωση Fallmerayer απαντά και στο τετράδιο 304, σ. 178, που δεν ξεπερνά το έτος 1843 σε καταγραφές. Εκεί, ο Φιλητάς επικαλείται τον Γερμανό ιστορικό Johann Wilhelm Zinkeisen (βλ. Κουμπουρλής, «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα», *ό.π.*, σ. 628, για την επιρροή του Γερμανού ιστορικού στη ρομαντική ιστοριογραφική σχολή της Ελλάδας) και στη σ. 234

τον Σοφοκλή Οικονόμου, που είχε τυπώσει μία απάντηση, επίσης το 1843 (βλ. Βελουδής, *O Jakob Philipp Fallmerayer…*, *ό.π.*, σ. 55-57). Μάλιστα, ο Φιλητάς χαρακτηρίζει παρανοϊκές τις απόψεις του Fallmerayer. Πρόκειται για σπάνια περίπτωση άρθρωσης κριτικού λόγου, και μάλιστα αρνητικού, μέσα στα τετράδια.

Ο Χριστόφορος Φιλητάς στα χνάρια του Αδαμάντιου Κοραή: Με αφορμή δύο παρομοιώσεις από την *Ιλιάδα* και τον *Ερωτόκριτο*

Δημήτρης Πολυχρονάκης

του Στέφανου Κακλαμάνη

Στα προλεγόμενά του στην *Ιλιάδα* το 1820 ο Αδαμάντιος Κοραής, αφού εκθείασε για μια ακόμη φορά την κοσμοσωτήρια εφεύρεση της τυπογραφίας, την παρομοίασε με ένα ψαλίδι, επειδή κόβει τα φτερά του προφορικού λόγου και δεν τον αφήνει να πετάξει και να χαθεί.[1] Σαν μια υπόμνηση της λατινικής ρήσης «verba volant, scripta manent», η παρομοίωση του Κοραή υπεδείκνυε ως κύρια αρετή της τυπογραφίας τον εκδημοκρατισμό της γνώσης, καθώς από τη στιγμή που η τυπογραφία κόβει τα φτερωτά λόγια της ομιλίας, τα αποκόπτει επίσης από την ατομική παρουσία του ομιλητή τους και τα μετατρέπει σε δημόσιο και συλλογικό κτήμα για κάθε εποχή και κοινωνία που ξέρει ανάγνωση. Κι αυτή η διάσωση και διατήρηση των λόγων μέσα στον χρόνο αποτελεί συστατική πτυχή της ιστορικότητάς τους, καθώς τα κείμενα επιτρέπουν την άμεση πρόσβαση στο παρελθόν, χωρίς τις αλλοιώσεις που επιφέρει η προφορική παράδοση και η μεταφορά των λόγων από στόμα σε στόμα. Και παρότι, με έναν ειρωνικό τρόπο, η μεταφορά των κειμένων μέσα στον χρόνο καταδεικνύει ότι έχει και η γραφή τα δικά της φτερά, ο Κοραής κατανοούσε ότι η διάχυση και διάδοση των ιδεών μέσω της τυπογραφίας συνέβαλε στη διαφώτιση των κοινωνιών και οδηγούσε σε αυτό που εξαρχής κατέτεινε η φιλοσοφική κοινότητα των Φώτων: σε μια «Δημοκρατία των Γραμμάτων» («République des lettres»), όπου το τυπογραφικό ψαλίδισμα των λόγων ήταν όρος για το ισότιμο μοίρασμά τους σε όλη την ανθρωπότητα.

Τη μέθοδο του ψαλιδιού υιοθετούσε ο Χριστόφορος Φιλητάς, όταν σε ένα τετράδιό του, χρονολογημένο από το 1819 μέχρι το 1827, παρέθετε χωρίς κανένα επεξηγηματικό σχόλιο δύο παρομοιώσεις από την ραψωδία Ρ της *Ιλιάδας* και το Δ΄ μέρος του *Ερωτόκριτου*:[2]

> ωσάν ανθός κ' λούλουδον, πώχει ομμορφιάν και κάλλη
> κ' είνι' ς τον κάμπον δροσερόν με μυρωδίαν μεγάλην
> κ' έρθη ταλέτρι αλύπητον βαθία το ξερριζώση
> ψυγή εισμίον και μαραθή κ' η ομορφία του λειώση
> χλωμόν αν ήνι κόκκινον και άσπρον αν ην μαυρίζη
> και πλάβον αν ην λειόνεται εισμίον και κιτρινίζει
> χάν' ομμορφίαι και μυρωδίαι, κάλλη και δροσερότης
> Γερά εισμίον και ψύχεται και πλέον δεν έχει νειότην
> έτς ήτον και 'ς τον Άριστον, όταν η ψυή του' εβγήκε

με δίχως αίμα άσπρον, χλωμόν, ψυμμένον τον αφήκε.

Ερωτόκρ. Μερ. Δ΄. σελ. 286. έκδ. Βεν. 1819.

οίον δε τρέφει έρνος ανήρ εριθηλές ελαίης
χώρω εν οιοπόλω, όθ᾽ άλις αναβέβροχεν ύδωρ,
καλόν τηλεθάον· το δε τε πνοιαί δονέουσι
παντοίων ανέμων, και τε βρύει άνθεϊ λευκώ·
ελθών δ᾽ εξαπίνης άνεμος συν λαίλαπι πολλή
βόθρου τ᾽ εξέστρεψε και εξετάνυσσ᾽ επί γαίη·
τοίον Πάνθου υιόν εϋμμελίην Εύφορβον
Ατρεΐδης Μενέλαος επεί κτάνε, τεύχε᾽ εσύλα.

Ιλιάδ. Ρ. στίχ. 53-60.[3]

Βεβαίως εδώ το ψαλίδι έχει μπει στα ίδια τα κείμενα, κόβοντας επιμέρους χωρία τους και συνταιριάζοντάς τα σε ένα νέο κειμενικό περιβάλλον με τη μέθοδο των παράλληλων χωρίων. Με άλλα λόγια εδώ έχουμε να κάνουμε με μια άσκηση συγκριτικής φιλολογίας, σύμφωνη με την «εγγράμματη δημοκρατία» των Φώτων, αλλά και τον λογοτεχνικό Ιστορισμό του 19ου αιώνα. Κι ασφαλώς γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι, παρατιθέμενες κατ᾽ αυτόν τον τρόπο, οι δύο παρομοιώσεις αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης παρομοίωσης ανάμεσα στην *Ιλιάδα* και τον *Ερωτόκριτο* που επιχειρεί να αναδείξει εκλεκτικές συγγένειες μεταξύ των δύο έργων, και που, ως τακτική, παραπέμπει εκ νέου στον Κοραή, ο οποίος συνήθιζε να αποκαλεί τον *Ερωτόκριτο* «άλλο Όμηρο»[4] ή «Όμηρο της χυδαϊκής φιλολογίας».[5] Βεβαίως, για τον Κοραή, μια τέτοια παρομοίωση επ᾽ ουδενί σήμαινε ότι ο *Ερωτόκριτος* θα μπορούσε έστω και κατ᾽ ελάχιστο να διεκδικήσει κάτι από τη δόξα των ομηρικών επών. Ξέρουμε άλλωστε ότι θεωρούσε τον *Ερωτόκριτο* ένα έργο μικρής αισθητικής και ηθικής αξίας, καθώς ούτε τα ομοιοκατάληκτα δίστιχά του ούτε τα ιπποτικά του ήθη μπορούσαν να ενθουσιάσουν έναν άνθρωπο του Διαφωτισμού που εμπνεόταν από τον ορθολογισμό και την πεζότητα της φιλοσοφίας. Ουσιαστικά το μόνο πράγμα που ενδιέφερε τον Κοραή από τον *Ερωτόκριτο* ήταν η γλώσσα του, εφόσον η δημώδης μορφή της μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για την ανάπλαση και τελειοποίηση της νεοελληνικής γλώσσας.[6] Όμως αυτό ακριβώς σήμαινε ότι η γλώσσα του *Ερωτόκριτου* ήταν ατελής και χαμηλού επιπέδου, όπως χαμηλού επιπέδου ήταν και η πνευματική κατάσταση του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού που την γέννησε. Με τη σκληρή διατύπωση του Κοραή, ο *Ερωτόκριτος* ήταν ένα από τα πολλά «εξαμβλώματα του ταλαίπωρου ελληνισμού».[7]

Όσο συντριπτική όμως κι αν ήταν η υπεροχή των ομηρικών επών έναντι του *Ερωτόκριτου*, δεν έπαυε να υπάρχει ένα κοινό πεδίο σύγκρισής τους, κι αυτό καταρχήν ήταν το λογοτεχνικό είδος, εφόσον από την εποχή της Αναγέννησης ήταν περίπου αποδεκτό ότι το έμμετρο ιπποτικό μυθιστόρημα, το λεγόμενο και «ρομάντζο», αποτελούσε έναν συνεχιστή του αρχαίου έπους στον μοντέρνο κόσμο.[8] Φυσικά αυτό δεν αναιρούσε τις σημαντικές διαφορές των δύο ειδών και κυρίως την εκτίμηση ότι το έπος ήταν ένα υψηλό είδος ενώ το ρομάντζο χαμηλό.[9] Όμως από τη στιγμή που η

διαρκής άνθιση της μυθιστορίας στις νεότερες εποχές οδήγησε το έπος σε μαρασμό, επόμενο ήταν να θεωρηθεί ότι η μυθιστορία αποτελούσε για τις νεότερες λογοτεχνίες ό,τι περίπου το έπος για τις αρχαίες. Έτσι, από τον 18ο αιώνα άρχισε να διαμορφώνεται η αντίληψη ότι η μυθιστορία και ευρύτερα το μυθιστόρημα ήταν το έπος των μοντέρνων εποχών, ένα έπος διαφορετικό στο ύφος και τη θεματολογία του από το αρχαίο, πλην όμως έπος.[10]

Από την παράδοση του γαλλικού Διαφωτισμού και κυρίως τον Pierre-Daniel Huet αντλούσε ο Κοραής,[11] όταν ισχυριζόταν ότι η μυθιστορία «πλησιάζει φυσικά εις το επικόν ποίημα διά το δραματικόν της υποθέσεως».[12] Ως δραματικότητα ο Κοραής εννοούσε την χρήση του ευθύ λόγου και τις διαλογικές σκηνές που συναντά κανείς από κοινού στις επικές και μυθιστορηματικές αφηγήσεις, υπενθυμίζοντας ότι από την εποχή του Πλάτωνα ένα κύριο γνώρισμα του ομηρικού έπους ήταν η δραματικότητα που δημιουργούσε η μίξη «διήγησης» και «μίμησης» (αφήγησης και ευθύ λόγου) στο εσωτερικό του.[13] Κι αν ο Αριστοτέλης θεωρούσε τον Όμηρο κατεξοχήν δραματικό ποιητή ή ακόμη περισσότερο πατέρα της δραματικής ποίησης ήταν εξαιτίας της μεγάλης επίδοσης του ευθύ λόγου στα έπη του.[14] Το γεγονός επί παραδείγματι ότι το 67% των στίχων της *Ιλιάδας* είναι σε ευθύ λόγο ενώ στη *Θεογονία* του Ησίοδου μόλις το 3%, εξηγεί γιατί από την αρχαιότητα ο Όμηρος θεωρούνταν ο πιο δραματικός από τους επικούς ποιητές και τα έπη του υπόδειγμα δραματοποιημένης αφήγησης.[15] Αλλά από τη στιγμή που και τα ρομάντζα διέθεταν τα αντίστοιχα γνωρίσματα της μεγάλης έκτασης και της δραματικότητας, επόμενο ήταν ο Κοραής να συνδέει τον *Ερωτόκριτο* με τον Όμηρο. Κι ασφαλώς υπήρχαν κι άλλα επιμέρους στοιχεία στον *Ερωτόκριτο* που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ομηρικά, όπως οι πολλές σκηνές μάχης ή οι εκτενείς περιγραφές των όπλων που δείχνουν ότι, παρά τον ερωτικό καμβά τους, οι ιπποτικές μυθιστορίες διατήρησαν σε μεγάλο βαθμό το ηρωικό και πολεμικό ήθος του ομηρικού έπους.

Αν όμως ο ένας κύριος λόγος της παρομοίωσης του *Ερωτόκριτου* με τον Όμηρο ήταν η αναλογία έπους και μυθιστορίας, ο άλλος ήταν η ιδέα των απαρχών με την οποία ήταν συνδεδεμένα τα δύο είδη. Η ρήση του Κοραή ότι ο Όμηρος ήταν «ο αρχηγός και γενάρχης της ελληνικής σοφίας»[16] προέρχεται από την αρχαιότητα και βασίζεται στην εκτίμηση ότι τα ομηρικά έπη ορίζουν τις απαρχές του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, επειδή σε αυτά εκφράστηκε για πρώτη φορά με καθαρότητα η συνολική αίσθηση που είχαν οι αρχαίοι Έλληνες για τον κόσμο και τον εαυτό τους, η εθνική και θρησκευτική αυτοσυνειδησία τους, αποτυπωμένη στους μύθους τους και τις γενεαλογίες τους. Όμως, τηρουμένων των αναλογιών, και τα ρομάντζα όριζαν τις απαρχές του νεότερου δυτικού πολιτισμού, επειδή η δημώδης γλώσσα στην οποία γράφονταν αποτέλεσε τη μήτρα των μοντέρνων ευρωπαϊκών γλωσσών.[17] Όπως εξηγούσε ο Κοραής, το ρομάντζο οφείλει την ονομασία του στις λεγόμενες «ρωμαϊκές» ή «ρομανικές» γλώσσες που σχηματίστηκαν από τη σταδιακή παρακμή των λατινικών ως επίσημης γλώσσας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, και με την πάροδο του χρόνου μετεξελίχθηκαν στις σύγχρονες γλώσσες των Ισπανών, των Ιταλών και των Γάλλων.[18] Κι ασφαλώς είναι σημαίνον ότι στις «ρομανικές» γλώσσες εντάσσονταν και η νεοελληνική που, αν και προήλθε από τη «διαφθορά» της αρχαιοελληνικής, αποκαλούνταν «ρωμαϊκή», επειδή οι Γραικοί υπήκοοι της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ονομάζονταν

Ρωμαίοι ή Ρωμιοί.[19] Αλλά στο βαθμό που «η γλώσσα είναι αυτό το έθνος»,[20] επόμενο ήταν η δημώδης γλώσσα των ρομάντζων να συνδεθεί με τις απαρχές των νέων ευρωπαϊκών εθνών, καθώς, σαν τα αρχαία έπη, τα ρομάντζα αφηγούνταν μυθικές εποχές μέσα στις οποίες αποτυπώνονταν οι λαϊκοί και θρησκευτικοί μύθοι που συνοδεύουν κάθε έθνος κατά τη στιγμή της γέννησής του.

Ωστόσο, για τον Κοραή, όλες αυτές οι αναλογίες δεν αναιρούσαν τη γλωσσική και αισθητική υπεροχή των ομηρικών επών έναντι των ρομάντζων που, με την αδιαμόρφωτη γλώσσα τους και τις λαϊκές φαντασιοπληξίες τους, ανακύκλωναν τις πνευματικές αγκυλώσεις του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης. Προφανώς ο Κοραής δεν λησμονούσε ότι, παρά την ιστορική και γλωσσική σημασία τους, τα ρομάντζα αποτελούσαν τα ακαλλιέργητα γεννήματα μιας σκοταδιστικής Ευρώπης που χαρακτηριζόταν από τον θεοκρατικό φεουδαρχισμό της, ώστε να υστερεί πολιτισμικά έναντι της αρχαίας Ελλάδας. Κι αν στο διαφωτιστικό αφήγημα του Κοραή η Ευρώπη εξήλθε από τα μεσαιωνικά σκοτάδια χάρη στα φώτα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού,[21] τότε η υπεροχή των ομηρικών επών έναντι των μεσαιωνικών και αναγεννησιακών ρομάντζων θα έπρεπε να θεωρείται δεδομένη. Άλλωστε το γεγονός ότι ο Όμηρος όριζε τις απαρχές του αρχαιοελληνικού πολιτισμού σήμαινε ακριβώς ότι δεν όριζε την τελείωσή του, καθώς, για τον Κοραή, η τελειότητα του ελληνικού κόσμου δεν βρισκόταν στον Όμηρο, αλλά στον Σωκράτη και τον Αριστοτέλη. Στη φιλοσοφία, δηλαδή, κι όχι στην ποίηση, αφού όπως ο ίδιος το έθετε, η ποίηση αναπαριστά τη νηπιακή ηλικία ενός έθνους, όπου κυριαρχεί η φαντασία, ενώ η φιλοσοφία την περίοδο της πνευματικής ωρίμανσής του, όπου δεσπόζει ο ορθός λόγος.[22] Για αυτό και τα νεότερα ευρωπαϊκά έθνη που σχηματίστηκαν από την παρακμή των αρχαίων, όφειλαν να ξεκινήσουν ξανά την πολιτισμική τους πορεία από τις ποιητικές μυθοπλασίες των ρομάντζων μέχρι να οδηγηθούν σταδιακά στην τελειότητα της φιλοσοφίας που στις μοντέρνες εποχές εκπροσωπούσε πλέον ο Διαφωτισμός.

Τη συλλογιστική αυτή ανέπτυσσε ο Κοραής σε μια επιστολή του στον Αλέξανδρο Βασιλείου το 1803, όπου παρέθετε ορισμένους στίχους του Ομήρου για να αναδείξει αφενός την γλωσσική και αισθητική αρτιότητά τους και αφετέρου την αδυναμία της νεότερης γραικικής ποίησης να φθάσει σε ένα παρόμοιο εκφραστικό ύψος.[23] Με τον τρόπο του ο Κοραής υπεδείκνυε ότι η νεοελληνική λογοτεχνία θα εξελίσσονταν καλύτερα αν είχε στις απαρχές της έναν αληθινό Όμηρο. Αλλά προφανώς η πολιτική και γλωσσική κατάπτωση του γραικικού έθνους δεν επέτρεψε κάτι τέτοιο. Αν επομένως ο *Ερωτόκριτος* ήταν για τους Γραικούς ένας νέος Όμηρος, δεν έπαυε να αποτελεί έναν εξαμβλωματικό Όμηρο, που σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να διεκδικήσει την τελειότητα του πρώτου, καθώς σε τελική ανάλυση αυτό που είχε στις απαρχές της η γραικική γραμματεία δεν ήταν μια πραγματικότητα αλλά μια παρομοίωση: όχι έναν Όμηρο, αλλά κάτι σαν τον Όμηρο, έναν φασματικό κι όχι αληθινό Όμηρο. Βεβαίως στην ίδια επιστολή ο Κοραής δεν απέκλειε το ενδεχόμενο να γεννηθεί ένας αληθινός Όμηρος για τα ελληνικά γράμματα· όμως απευχόταν μια τέτοια εξέλιξη που, όπως το έθετε, θα διευκόλυνε την επικράτηση της «χυδαϊκής γλώσσας» στο σύνολο του έθνους,[24] καθώς η τελείωση μιας γλώσσας δεν βρίσκεται στην ποίηση αλλά στη φιλοσοφία. Με το ίδιο σκεπτικό σε άλλη επιστολή του στον Βασιλείου το 1804 ξόρκιζε το ενδεχόμενο να εμφανιστεί ένας Γραικός μυθιστοριογράφος με τις αφηγηματικές

ικανότητες του Ηλιόδωρου που, και πάλι, θα ενίσχυε τον ήδη υπάρχοντα χυδαϊσμό του γραικικού έθνους.[25]

Σαν μια συνέπεια της αναλογίας έπους και μυθιστορίας, ο Κοραής θεωρούσε ευτύχημα ότι η νεοελληνική λογοτεχνία δεν είχε στις απαρχές της ποιητές και μυθιστοριογράφους ισάξιους του Ομήρου και του Ηλιόδωρου, καθώς κάτι τέτοιο θα καθιστούσε πηγή φωτισμού των Γραικών την λογοτεχνία κι όχι τη φιλοσοφία. Κι αυτό μπορούσε να συμβεί, επειδή η λογοτεχνία είναι πιο λαϊκότροπη στη γλώσσα και τα νοήματά της, ώστε να αγκαλιάζει ευρύτερα πληθυσμιακά στρώματα από τη φιλοσοφία που, λόγω των υψηλών νοημάτων της, είναι πιο δυσνόητη και περιορίζεται στο στενό κύκλο των πεπαιδευμένων ενός έθνους. Υπό αυτή την έννοια ο Κοραής είχε κάθε λόγο να φοβάται ότι η τυχόν επικράτηση της λογοτεχνίας έναντι της φιλοσοφίας θα οδηγούσε σε μια κατίσχυση των χυδαϊστών που θα δυσχέραινε το ήδη δυσχερές έργο της φιλοσοφικής διαφώτισης των Γραικών, καθώς, όπως το έθετε, τα «εννέα δεκατημόρια» του γραικικού έθνους απαρτίζονταν από «χυδαίους» που, από τη φύση τους, έρρεπαν περισσότερο προς τις ποιητικές μυθιστορίες παρά τη φιλοσοφία. Όμως από τη στιγμή που η λογοτεχνία θα γινόταν «κοινή ανάγνωσις όλων των τάξεων της πολιτικής κοινωνίας», το επόμενο βήμα για το γραικικό έθνος θα ήταν «να δημαγωγηθή περισσότερον από τον χυδαϊσμόν» των ποιητών και των μυθιστοριογράφων.[26]

Αν επομένως ο Κοραής τοποθετούνταν αρνητικά απέναντι στο ενδεχόμενο της εμφάνισης νέων Ομήρων, ήταν γιατί στις αρχές του 19ου αιώνα ο φωτισμός του ελληνικού γένους έπρεπε να είναι υπόθεση της φιλοσοφίας και όχι της ποίησης. Κι αυτό εξηγεί πιθανόν γιατί με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης διέκοψε τις ομηρικές εκδόσεις του και εξέδωσε δύο μείζονα έργα του Αριστοτέλη όπως τα *Πολιτικά* το 1821 και τα *Ηθικά Νικομάχεια* το 1822 με στόχο να καθοδηγήσει τους συμπατριώτες του στην ορθή συγκρότηση της νέας πολιτείας τους. Δεν θα πρέπει να λησμονείται άλλωστε ότι εκ της ηλικίας του ο Κοραής βρέθηκε στο μέσον δύο αντιθετικών παραδόσεων για τον Όμηρο: μιας παλαιότερης, που τον αντιμετώπιζε αρνητικά ή έστω επιφυλακτικά, επειδή τον θεωρούσε ένα πρωτόγονο και βάρβαρο ποιητή, και μιας νεότερης, που τον αποθέωνε ως έναν κατεξοχήν πρωτότυπο και δημιουργικό ποιητή, ή, ακόμη περισσότερο, ως τον ποιητή των ποιητών.[27] Και παρότι ο Κοραής έκλινε μάλλον προς τη δεύτερη παράδοση, τηρούσε πάντα αποστάσεις από εκείνη τη λατρεία του Ομήρου που, όπως σκωπτικά έλεγε, οδηγεί στην «ομηρομανία»,[28] καθώς, παρά τον θαυμασμό του για τα ομηρικά έπη, δεν έπαυε να θεωρεί βάρβαρο τον ηρωικό και πολεμοχαρή κόσμο του Ομήρου που ουδεμία σχέση είχε με τις πολιτικές και ηθικές αξίες του Διαφωτισμού.[29]

Ωστόσο μετά τον Κοραή η παρομοίωση Ομήρου και *Ερωτόκριτου* έγινε περίπου κοινός τόπος για τη νεοελληνική διανόηση.[30] Αλλά έγινε με διαφορετικούς όρους από εκείνους του Κοραή για δύο κυρίως λόγους: πρώτον γιατί, μέσω του επερχόμενου Ρομαντισμού, η «ομηρομανία» αυξήθηκε κατακόρυφα, έτσι ώστε η εύρεση ενός νέου Ομήρου που θα συνδέει τη νεοελληνική με την αρχαιοελληνική ποίηση να γίνει περίπου ψύχωση, και δεύτερον, γιατί η άνοδος του δημοτικισμού στην Ελλάδα ενίσχυσε εκείνες τις θεωρίες του F. A. Wolf που συνέδεαν τα προφορικά έπη του Ομήρου με τον λαϊκό πολιτισμό του Μεσαίωνα και τα δημοτικά τραγούδια.[31] Και παρότι οι ομη-

ρικές εκδόσεις του Wolf ήταν ένα υψηλό σημείο αναφοράς για τον Κοραή,[32] ουδέποτε θεώρησε την ομηρική γλώσσα «χυδαία» όπως εκείνη των ρομάντζων ή των δημοτικών τραγουδιών, καθώς στην αντίληψή του τα ομηρικά έπη δημιουργήθηκαν σε μια εποχή όπου η ελληνική γλώσσα είχε αρχίσει να ακμάζει εν αντιθέσει με τη δημώδη γλώσσα των μυθιστοριών και των δημοτικών ασμάτων που σχηματίστηκε από την παρακμή των αρχαίων γλωσσών.[33] Υπό αυτή την έννοια, ο Κοραής δεν θα συνέδεε ποτέ τον Όμηρο με τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια όπως το έπραξε ο Claude Fauriel το 1824, ο οποίος δεν έβρισκε έναν αλλά πολλούς «σημερινούς Ομήρους» πίσω από τη δημοτική μας ποίηση.[34] Κι ασφαλώς ο Κοραής θα έφριττε με την άποψη του Αθανάσιου Ψαλίδα ότι ο *Ερωτόκριτος* ήταν ένας «άλλος Όμηρος» για τους Γραικούς, πιθανόν καλύτερος από τον πρώτο.[35] Αλλά είναι προφανές ότι, αντίθετα από τον Κοραή, ο ελλαδικός δημοτικισμός χρειαζόταν ένα νέο αφήγημα που θα θεμελιώνει τη νεοελληνική ποίηση πάνω στα ομηρικά χνάρια της αρχαίας. Κι ασφαλώς μέσα στα έργα της δημώδους γραμματείας μας ο *Ερωτόκριτος* ήταν πάντα ένας ισχυρός υποψήφιος για την επίζηλη θέση του νέου Ομήρου, όχι μόνον λόγω της πρωιμότητάς του, της δημώδους γλώσσας του ή της αναλογίας έπους-μυθιστορίας, αλλά και λόγω της μεγάλης προφορικής διάδοσής του που, σαν μια υπόμνηση των αρχαίων ραψωδών, τον έκανε να μοιάζει περισσότερο με λαϊκό ποίημα παρά με λόγια δημιουργία.[36]

Έτσι μέσα στις τόσες αναλογίες Ομήρου και *Ερωτόκριτου* ο Φιλητάς θα προσθέσει ένα ακόμη θεμελιώδες υφολογικό γνώρισμά τους που είναι η παρομοίωση. Καταρχήν ό,τι συνδέει τις δύο παρομοιώσεις στο τετράδιο του Φιλητά είναι οι όμοιες εικόνες που χρησιμοποιούν για να περιγράψουν τον θάνατο νεαρών πολεμιστών κατά τη στιγμή της μάχης, όπως του Εύφορβου στην *Ιλιάδα* και του Άριστου στον *Ερωτόκριτο*, καθώς και των δύο ο θάνατος παραβάλλεται με το ξερίζωμα ενός νεαρού φυτού που υποδηλώνει τα νιάτα και την ομορφιά τους. Έτσι, στο χωρίο του Ομήρου, ο Εύφορβος περιγράφεται σαν ένα βλαστάρι ελιάς που φύτεψε γεωργός σε ερημικό τοπίο και που, ενώ αναπτύσσεται με χάρη, έρχεται ξαφνικά μέσα στη μάχη ο Μενέλαος σαν τον σφοδρό άνεμο να το σαρώσει και να το ρίξει καταγής. Αντίστοιχα, στο ποίημα του Κορνάρου, ο Άριστος παραβάλλεται με ένα όμορφο λουλούδι που ανθίζει σε δροσερό κάμπο έως ότου σαν αλύπητο αλέτρι ο Ερωτόκριτος το χτυπήσει και το ξεριζώσει. Παρά τις επιμέρους διαφορές τους, η ομοιότητα των δύο εικόνων είναι πρόδηλη και θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα ακόμη τεκμήριο της επίδρασης του Ομήρου στο έργο του Κορνάρου. Βεβαίως στην έκδοση του *Ερωτόκριτου* το 1915 ο Στέφανος Ξανθουδίδης κατέδειξε ότι η συγκεκριμένη παρομοίωση για τον θάνατο του Άριστου έχει προέλθει από την *Αινειάδα* του Βιργιλίου ή τον *Orlando Furioso* του Ludovico Ariosto που την επαναλαμβάνει αυτούσια.[37] Όμως αυτό το στοιχείο, όπως ορθά παρατηρούσε ο Ξανθουδίδης, δεν αναιρεί την ομηρική γενεαλογία της εν λόγω παρομοίωσης που, φθάνοντας στον Κορνάρο μέσω του Βιργιλίου και του Ariosto, αναδεικνύει για μια ακόμη φορά τη βαριά σκιά του Ομήρου πάνω από τα αρχαία έπη και τις νεότερες μυθιστορίες. Με δεδομένο ότι ο Φιλητάς ήταν εκδότης του Βιργιλίου και άριστος γνώστης των νεότερων ρομάντζων, το πιθανότερο είναι να γνώριζε τα επίμαχα χωρία του Βιργιλίου και του Ariosto και να τα παρέκαμψε για χάρη της απευθείας σύνδεσης του *Ερωτόκριτου* με τον Όμηρο. Άλλωστε στο βαθμό που η εν λόγω παρομοίωση αποτελεί ένα ομηρικό δάνειο του Βιργιλίου και του Ariosto, τότε η παρουσία της στον *Ερωτό-*

κριτο συνιστά ένα αντιδάνειο (ή, με κοραϊκούς όρους, ένα είδος «μετακένωσης») που ενισχύεται ακόμη περισσότερο από τη μορφή της, καθώς είναι γνωστό ότι αυτός ο τύπος της μακροσκελούς παρομοίωσης που βασίζεται στη στερεότυπη χρήση των συνδέσμων «όπως…, έτσι…», έχει τις απαρχές του στον Όμηρο, ώστε να αποκαλείται «ομηρική παρομοίωση» ή και «επική παρομοίωση» λόγω του μεγέθους της. Κι ασφαλώς η πληθώρα τέτοιου τύπου παρομοιώσεων στο κείμενο του *Ερωτόκριτου* αποτελεί μια περαιτέρω ένδειξη των εκλεκτικών συγγενειών ανάμεσα στα έπη και τις μυθιστορίες, καθόσον το επικό μέγεθος της ομηρικής παρομοίωσης θεωρούνταν το πλέον ταιριαστό σχήμα για τα μακρά αφηγηματικά ποιήματα.[38]

Αν, διαχρονικά, συστατικό γνώρισμα του έπους ήταν η μεγάλη έκτασή του που κάνει τα πάντα μέσα του να φαίνονται πελώρια και μεγαλοπρεπή, τότε εξίσου μεγαλοπρεπείς και επιβλητικές θα έπρεπε να είναι και οι παρομοιώσεις του. Κι είναι χαρακτηριστικό ότι από την αρχαιότητα η έκταση της ομηρικής παρομοίωσης ήταν ο εγγυητής της σαφήνειάς της, επειδή όσο περισσότερο εκτείνεται ο λόγος τόσο πιο αναλυτικός και διαυγής γίνεται. Κι αυτή η διαπίστωση ισχύει ακόμη περισσότερο όταν στη διαδικασία της επιμήκυνσης εμπλέκεται το χαρακτηριστικό μόριο κάθε παρομοίωσης (το «σαν» ή το «όπως»), το οποίο από τη φύση του λειτουργεί με έναν οπτικό τρόπο και εξηγεί γιατί ο Αριστοτέλης αποκαλούσε εν γένει τις παρομοιώσεις «εικόνες». Έτσι, όταν στο πρώτο σκέλος της παρομοίωσής τους, οι ποιητές εισάγουν το παράδειγμα των φυτών και του ξεριζώματός τους, αυτό που ουσιαστικά κάνουν είναι να ενεργοποιούν στη φαντασία του αναγνώστη μια γνώριμη εικόνα από τον κόσμο της φύσης που του επιτρέπει να δει καθαρότερα πώς έπεσαν οι νεαροί πολεμιστές τη στιγμή της μάχης. Αλλά βλέποντας εναργέστερα, ο αναγνώστης βλέπει επίσης ζωηρότερα, ως εάν η όλη σκηνή εκτυλίσσονταν μπροστά στα μάτια του, καθώς η ξαφνική μετάβαση από το πεδίο του πολέμου σε αυτό της φύσης και πάλι πίσω στον πόλεμο προσδίδει δραματικότητα στην περιγραφή, ώστε να επιτελεί εκείνο το «προ ομμάτων» που απαιτούσε ο Αριστοτέλης εν γένει από τα μεταφορικά σχήματα λόγου και που τον ωθούσε να εγκωμιάζει τις ομηρικές εικόνες για τη «δράση» και την «ενέργειά» τους. Όμως, παρά τα εγκώμιά του, ο Αριστοτέλης δεν έπαυε να τηρεί αποστάσεις από τις σχοινοτενείς παρομοιώσεις και να θεωρεί ότι, χωρίς τον κατάλληλο χειρισμό τους, τα πλεονεκτήματά τους μπορούν να μετατραπούν σε μειονεκτήματα, επειδή ό,τι κερδίζει ο λόγος σε έκταση και σαφήνεια το χάνει σε ένταση και βάθος. Αν, με τα λόγια του στη *Ρητορική* (1410b17-20), η παρομοίωση διαφέρει από τη μεταφορά στην προσθήκη του «σαν», τότε το πρώτο ελάττωμά της είναι ότι «τραβάει σε μάκρος» και το δεύτερο ότι δεν λέει, όπως η μεταφορά, «αυτό είναι εκείνο», αλλά «αυτό είναι σαν εκείνο», με αποτέλεσμα ο αναγνώστης «να μην αναζητά την ομοιότητα». Υπό αυτή την έννοια το μακρόσυρτο της ομηρικής παρομοίωσης μπορούσε πάντα να γίνει φορέας πλαδαρότητας και να κουράσει τον αναγνώστη, όπως και το γνώριμο των εικόνων της που δεν του αφήνει πολλά να σκεφτεί ή να φανταστεί. Προτάσσοντας επομένως την ανάγκη ενός πιο περιεκτικού και συμπαγούς λόγου που θα χαρακτηρίζεται από τη νοηματική πυκνότητά του, ο Αριστοτέλης αξιολογούσε την μεταφορά ως ένα ανώτερο σχήμα λόγου από την παρομοίωση.

Γνωρίζουμε ωστόσο ότι η μεταγενέστερη ρητορική παράδοση αντέστρεψε την αριστοτελική ιεράρχηση, καθώς από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα μέχρι το νεότερο κλασικι-

σμό θεωρήθηκε ότι όσο ο λόγος κερδίζει σε πυκνότητα και βάθος τόσο πιο ελλειπτικός και δυσνόητος γίνεται, έτσι ώστε η έκταση και η γλαφυρότητα της παρομοίωσης να αποτελούν ένα όπλο κατά της σκοτεινότητας του ποιητικού λόγου.[39] Υπό αυτή την έννοια μια σταθερή συμβουλή στα ρητορικά και ποιητικά εγχειρίδια του Δημητρίου, του Κικέρωνα, του Κοϊντιλιανού ή του Λογγίνου ήταν η αντικατάσταση των πιο τολμηρών μεταφορών από παρομοιώσεις, που, από τη φύση τους, συνιστούν ένα πιο ασφαλές σχήμα λόγου, επειδή η χρήση του «σαν» μετριάζει την ερμηνευτική ένταση που προκαλούν οι απευθείας κατηγορήσεις της μεταφοράς και παράλληλα διαφοροποιεί τους συγκρινόμενους όρους ώστε να μην συγχέονται.[40] Κι ασφαλώς σε αυτό το νέο εγκώμιο της παρομοίωσης περίοπτη θέση κατείχαν οι ομηρικές παρομοιώσεις, καθώς η τεχνική της διαίρεσής τους σε δύο σκέλη τις καθιστούσε πιο σύνθετες και ποιητικές σε σχέση με τη συντομία της απλής παρομοίωσης που άρμοζε περισσότερο στον πεζό λόγο.[41]

Έτσι, σύμφωνα με τη σύνοψη της αρχαίας γραμματείας από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, τον οποίο ο Κοραής συμβουλευόταν στις ομηρικές εκδόσεις του, οι τέσσερις βασικές αρετές της ομηρικής παρομοίωσης ήταν η «αύξηση», που εμπλουτίζει την αφήγηση με πρόσθετα στοιχεία, η «σαφήνεια», που προσδίδει ενάργεια στον λόγο, η «ενέργεια», που ζωηρεύει στην φαντασία του αναγνώστη τις εικόνες της, και η «ποικιλία», που αντλεί τις περιγραφές της από ετερόκλιτα πεδία,[42] όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τις εδώ παρομοιώσεις, όπου ενώ οι ποιητές περιγράφουν μια αδυσώπητη μάχη, διακόπτουν ξαφνικά την αφήγησή τους για να εισαγάγουν μια εικόνα από τη μεριά της φύσης που δείχνει στον αναγνώστη όμορφα νεαρά φυτά να βλαστάνουν και να ανθίζουν. «Αυξάνοντας» και «ποικίλλοντας» την αφήγησή τους, οι ποιητές αντικαθιστούν τον ηρωικό τόνο της μάχης με μια σχεδόν βουκολική σκηνή που, έστω και προσωρινά, μεταφέρει τον αναγνώστη από την αυξανόμενη ένταση και αγωνία του πολέμου στην ειδυλλιακή εικόνα μιας όμορφης και θαλερής φύσης. Και ασφαλώς αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι αυτού του τύπου οι ειδυλλιακές εικόνες της φύσης μέσα σε πολεμικές σκηνές είναι πολύ συχνές στην *Ιλιάδα*, ώστε να αποτελούν την βάση πολλών από τις παρομοιώσεις της.[43]

Το ενδιαφέρον ωστόσο είναι ότι από την Αναγέννηση και μετά οι ομηρικές παρομοιώσεις της φύσης άρχισαν να αντιμετωπίζονται ως «λυρικά ιντερμέδια» που, χαλαρώνοντας τον αναγνώστη από την ένταση των πολεμικών σκηνών, προσέδιδαν στο κείμενο κομψότητα και ηρεμία.[44] Προέκταση αυτής της συλλογιστικής ήταν και ο γερμανικός ιδεαλισμός που, από τον Goethe και τον Schiller μέχρι τους αδελφούς Schlegel και τον Hegel, απέδιδε στο ομηρικό έπος όλα τα γνωρίσματα μιας αντικειμενικής τέχνης, η οποία μέσα στη γαλήνια αταραξία της περιγράφει τα πάντα με μεγαλοπρέπεια και λαμπρότητα. Κι αυτό γιατί, όπως θα πει ο Goethe, βασιζόταν στην τεχνική της επιβράδυνσης,[45] που, αφενός επιμηκύνει τα πράγματα, ώστε να φαντάζουν πελώρια και επιβλητικά, και αφετέρου τα καθυστερεί, ώστε να εκτίθενται με κάθε λεπτομέρεια, χωρίς ελλείψεις ή σκιές.[46] Για αυτό και στα μάτια του Schiller ο κόσμος του ομηρικού έπους φάνταζε ακίνητος, πελώριος και επιβλητικός σαν τις κοσμογονίες και τις θεογονίες που ανέκαθεν αφηγούνταν τα έπη έξω από τις παρυφές του ιστορικού χρόνου.[47] Έτσι το ομηρικό έπος κατέληξε να θεωρείται ένα είδος από το οποίο απουσιάζει το πάθος της υποκειμενικής ματιάς, και στο οποίο τα πάντα εκτίθενται με ενάρ-

γεια, επειδή εκτυλίσσονται αργά και επιβλητικά. Σαν τις ομηρικές παρομοιώσεις, δηλαδή, που με το γαλήνιο ξετύλιγμα των εικόνων τους και τη νοηματική σαφήνειά τους κατέληξαν να θεωρούνται μια μικρογραφία του επικού είδους, ώστε να αιτιολογούν τον χαρακτηρισμό τους ως επικών παρομοιώσεων.[48] Κι αν σε σχέση με τη νοηματική πυκνότητα της μεταφοράς, η τεχνική του «όπως… έτσι…» στις ομηρικές παρομοιώσεις φάνταζε πιο απλοϊκή ή στοιχειώδης, επειδή καθιστά ρητό τον λόγο της αναλογίας μεταξύ των συγκρινόμενων όρων, από την άλλη πλευρά, δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι αυτή η απλότητα ήταν το σήμα κατατεθέν της ομηρικής τέχνης ως αφελούς ποίησης που, τοποθετημένη στις απαρχές του πολιτισμού, χαρακτηριζόταν από τη φυσικότητα των εκφράσεών της, ώστε να αναπαριστά μια νίκη της Φύσης επί της Τέχνης.[49]

Έτσι, στα χνάρια του Κοραή, ο Φιλητάς έρχεται μέσω των παρομοιώσεων να προσθέσει μια ακόμη ψηφίδα στη σύγκριση *Ερωτόκριτου* και Ομήρου. Αποτελεί βεβαίως ένα ερώτημα τι θα έλεγε ο Κοραής για αυτό, καθώς ως άριστος φιλόλογος θα είχε προσέξει σίγουρα το πλήθος των ομηρικών παρομοιώσεων στον *Ερωτόκριτο*. Όμως προφανώς αυτό δεν θα άλλαζε τη σταθερή του εκτίμηση για την υπεροχή των ομηρικών επών έναντι των ρομάντζων. Η άποψή του ότι η νεότερη γραικική ποίηση δεν διέθετε τους «γραφικούς στίχους» του Ομήρου,[50] πιστοποιούσε την αδυναμία των νεότερων ποιητών να προσεγγίσουν την ενάργεια των ομηρικών εικόνων, καθώς η «γραφική» (δηλαδή, περιγραφική ή ζωγραφική) ποιότητα του ομηρικού λόγου ήταν προϊόν της νηπιακής ηλικίας των εθνών όπου βασίλευε η ζωηρότητα της φαντασίας. Από την άλλη πλευρά, οι συγκρινόμενες παρομοιώσεις στο τετράδιο του Φιλητά θα μπορούσαν να αποτελέσουν μέρος ενός ευρύτερου αφηγήματος για τη δημώδη γραμματεία μας και τους εκφραστικούς τρόπους της, εφόσον υπεδείκνυε ότι η νεοελληνική ποίηση στις απαρχές της διέθετε παρόμοια σχήματα λόγου με εκείνα της ομηρικής ποίησης, τα οποία, με την σαφήνεια και την περιγραφικότητά τους, υποτίθεται ότι ταίριαζαν με την απλότητα και τη φυσικότητα των πρώιμων εποχών ενός πολιτισμού. Βεβαίως, παρά τους σχεδιασμούς του, ο Φιλητάς δεν έγραψε ποτέ αυτό το ευρύτερο αφήγημα για τη νεοελληνική λογοτεχνία.[51] Αλλά αυτό προφανώς δεν μειώνει την αξία της προσπάθειας, καθώς και σε αυτήν εδώ την άσκηση συγκριτικής φιλολογίας δεν μπορεί να μην θαυμάσει κανείς την βαθιά και κυρίως απευθείας γνώση των κειμένων που διέθεταν οι λόγιοι αναγνώστες του 19ου αιώνα. Ούτως ή άλλως η προσπάθεια χαρτογράφησης της νεοελληνικής λογοτεχνίας βρισκόταν ακόμα στις απαρχές της, και ασφαλώς χρειαζόταν περισσότερα μεθοδολογικά εργαλεία από τη σκόρπια σύγκριση επιμέρους παρομοιώσεων. Για αυτό και οι εδώ παρομοιώσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν μέρος εκείνης της «σπασμωδικής επιστήμης» που περιέγραψε ο Αλκης Αγγέλου, όταν για πρώτη φορά διέτρεξε τα πολύτιμα τετράδια του Φιλητά στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, για να δείξει ότι η νεοελληνική φιλολογία θα είχε εξελιχθεί καλύτερα, αν είχε βασιστεί στις εργασίες των επιγόνων του Κοραή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες* συγγραφείς, Αθήνα 1988, τ. 2, σ. 555. Την παρομοίωση τυπογραφίας και ψαλιδιού θα επαναλάβει ο Κοραής στον δεύτερο τόμο των *Ατάκτων* του το 1829. Βλ. Α. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, Αθήνα 1995, τ. 4, σ. 267-268.
2. Τετράδιο 250, σ. 184-185.
3. Το τετράδιο 250, όπου περιέχονται οι παρομοιώσεις, τιτλοφορείται *Σύμμικτα Ελλην. Φιλολογ. Γραμματ. κ.λ. – Ιστορικά Ελλάδος. Τ. Γ΄*. Για τις γλωσσικές επεμβάσεις του Φιλητά στο χωρίο του *Ερωτόκριτου* από την έκδοση της Βενετίας του 1819, βλ. Α. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή και πρώιμη νεοελληνική γραμματεία – Χριστόφορος Φιλητάς: πρόδρομος και λησμονημένος», στο Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Χαρτογραφώντας τη δημώδη λογοτεχνία (12ος – 17ος αι.). Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Ηράκλειο 2017, σ. 642-643.
4. Α. Κοραής, *Αλληλογραφία Β΄ (1799-1809)*, Αθήνα 1966, σ. 200.
5. *Ό.π.*, σ. 265.
6. Βλ. Α. Κατσιγιάννης, «"Ξένος ή δικός μας;": Η κριτική πρόσληψη του *Ερωτόκριτου* τον 19ο αιώνα», στο: Σ. Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα ποιητικής και πρόσληψης του Ερωτόκριτου*, Σητεία 2015, σ. 370-371.
7. Κοραής, *Αλληλογραφία Β΄, ό.π.*, σ. 234.
8. Βλ. B. Weinberg, *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*, Σικάγο 1961, τ. 1, σ. 444-448.
9. Βλ. D. Javitch, «Italian Epic Theory», στο: *The Cambridge History of Literary Criticism*, τ. 3*: The Renaissance*, Κέιμπριτζ 2008, σ. 210-215.
10. Βλ. I. Watt, *The Rise of the Novel*, Λονδίνο 1963, σ. 249-270.
11. Βλ. Σ. Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830*, Αθήνα 2010, σ. 275-283.
12. *Αδαμαντίου Κοραή, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η Αυτοβιογραφία του*. Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1986, τ. 1, σ. 3.
13. Βλ. Πλάτων, *Πολιτεία* 393a-394d.
14. Βλ. Αριστοτέλης, *Ποιητική* 1448a8-9, 1460a10-13. Πρβλ. Πλάτων, *Πολιτεία* 607a.
15. Βλ. R. Kannicht, *Η παλαιά διαμάχη ποίησης και φιλοσοφίας*, μτφρ. Δ. Ιακώβ, Αθήνα 1988, σ. 42.
16. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. 1, σ. 36.
17. Βλ. G. Highet, *Η κλασική παράδοση*, μτφρ. Τ. Μαστοράκη, Αθήνα 1988, σ. 856.
18. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. 1, σ. 4.
19. *Ό.π.*
20. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. 4, σ. 225.
21. *Ό.π.*, σ. 9.
22. Βλ. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. 1, σ. 567.
23. Βλ. Κοραής, *Αλληλογραφία Β΄, ό.π.*, σ. 90.
24. *Ό.π.*
25. *Ό.π.*, σ. 180.
26. *Ό.π.*
27. Βλ. K. Simonsuuri, *Homer's Original Genius*, Κέιμπριτζ 1979, σ. 143-155, καθώς και Ν. Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 2006, σ. 217-219.

28. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. 2, σ. 118.
29. Βλ. Α. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, Αθήνα 1990, τ. 3, σ. 374-375 & 501-502
30. Βλ. Κατσιγιάννης, «"Ξένος ή δικός μας;"», *ό.π.*, σ. 371.
31. Βλ. Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα 1998, σ. 55-57.
32. Βλ. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. 2, σ. 124-125.
33. Βλ. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. 1, σ. 119-124. Παρότι στην αλληλογραφία του ο Κοραής αναγνώριζε ότι η γλώσσα των ομηρικών επών «ήτον έτι εν τω γίγνεσθαι και σχεδόν εις την αυτήν κατάστασιν, εις την οποίαν ευρίσκεται σήμερον η Γραικική», εντούτοις δεν έπαυε να θεωρεί την ομηρική γλώσσα αρτιότερη της δημώδους νεοελληνικής. Βλ. Κοραής, *Αλληλογραφία Β΄, ό.π.*, σ. 114.
34. C. Fauriel, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια*, μτφρ. Α. Πολίτης, Ηράκλειο 1998, τ. 1, σ. 60.
35. Βλ. Ε. Ι. Μοσχονάς (επιμ.), *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «μέση οδό»*, Αθήνα 1981, σ. 102-103.
36. Βλ. G. M. Sifakis, «Homeric Survivals in the Medieval and Modern Greek Folk Tradition?», *Greece & Rome* 39/2 (1992), σ. 142.
37. Βλ. Σ. Ξανθουδίδης, «Εισαγωγή» στο: *Βιτσέντζου Κορνάρου Ερωτόκριτος*, Ηράκλειο 1915, σ. cviii. Οφείλω την παραπάνω επισήμανση στον Στέφανο Κακλαμάνη, τον οποίο ευχαριστώ κι από αυτήν εδώ τη θέση.
38. Βλ. D. Holton, «Μυθιστορία», στο: D. Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Ηράκλειο 2006, σ. 286-287.
39. Βλ. M. H. McCall, *Ancient Rhetorical Theories of Simile and Comparison*, Κέιμπριτζ 1969, σ. 257-259, καθώς και P. Ricoeur, *Η ζωντανή μεταφορά*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα 1996, σ. 330-331.
40. Βλ. Δημήτριος, *Περί ερμηνείας*, 80· Cicero, *De oratore*, 3.41.165· Quintillian, *Instituto oratoria*, 8.3.37· Λογγίνος, *Περί ύψους*, 32.3. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι αυτή η διελκυστίνδα μεταξύ μεταφοράς και παρομοίωσης έχει αφήσει το αποτύπωμά της σε νεότερους ποιητές, όπως για παράδειγμα, στον Διονύσιο Σολωμό, ο οποίος, στα χνάρια του Αριστοτέλη, απέρριπτε τον ομηρικό τύπο παρομοίωσης, θεωρώντας τον κατάλληλο για το έπος, αλλά ακατάλληλο για την ένταση και τη νοηματική πυκνότητα της λυρικής ποίησης (βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα*: *Ποιήματα*, Αθήνα 1979, τ. 1, σ. 344). Αντιθέτως, ο Ανδρέας Κάλβος, εγγύτερα στην παράδοση του Λογγίνου, χρησιμοποιούσε την ομηρική παρομοίωση ως μέρος του ηρωικού και υψηλού τόνου που ήθελε να δώσει στις ωδές του.
41. Βλ. D. Innes, «Metaphor, Simile and Allegory as Ornaments of Style», στο: G. R. Boys-Stones (επιμ.), *Metaphor, Allegory and the Classical Tradition*, Οξφόρδη 2003, σ. 19.
42. Βλ. S. E. Bassett, «The Function of the Homeric Simile», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 52 (1921), σ. 133.
43. Βλ. W. C. Scott, *The Oral Nature of the Homeric Simile*, Λέιντεν 1974, σ. 107-114. Βεβαίως, όπως στις περισσότερες ομηρικές παρομοιώσεις, έτσι και σε αυτήν με τον Εύφορβο, η ειδυλλιακή εικόνα της φύσης εμπεριέχει την καταστροφική της διάσταση, αποτυπωμένη στη βιαιότητα του ανέμου που ξεριζώνει την ελιά.
44. Βλ. Bassett, *ό.π.*, 133-135.
45. J. W. Goethe – F. Schiller, *Αλληλογραφία*, μτφρ. Θ. Λάμπρου, Αθήνα 2001, σ. 249.
46. Για αυτά τα υφολογικά γνωρίσματα του ομηρικού έπους, βλ. επίσης E. Auerbach, *Μίμησις. Η εικόνα της πραγματικότητας στη δυτική λογοτεχνία*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα 2005, σ. 13-40.

47. Goethe – Schiller, *Αλληλογραφία, ό.π.*, σ. 252-253.
48. G. W. F. Hegel, *Werke*, Φρανκφούρτη 1970, τ. 13, σ. 532-533,
49. Βλ. F. Schiller, *Περί αφελούς και συναισθηματικής ποιήσεως*, μτφρ. Π. Κονδύλης, Αθήνα 1985, σ. 42-44.
50. Κοραής, *Αλληλογραφία Β΄, ό.π.*, σ. 90.
51. Βλ. Ά. Αγγέλου, *Των Φώτων: όψεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988, σ. 333-334.

Γ. ΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΛΟΓΙΟΣΥΝΗΣ: ΓΝΩΣΗ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Προσλήψεις της αρχαιότητας στο Ιόνιο (17ος-αρχές 19ου αι.)

Δημήτρης Αρβανιτάκης

Αν θεωρούμε ότι η ανάδυση της αρχαιότητας στον κόσμο της ελληνικής λογιοσύνης, μετά από τα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα, αποτέλεσε μία από τις πιο κρίσιμες διανοητικές μετακινήσεις που οδήγησαν στη ριζική αλλαγή των συνειδητοποιήσεων και στη διαμόρφωση της νεωτερικής εθνικής συνείδησης, το πράγμα ισχύει και για τον χώρο του Ιονίου, όμως με αρκετές διαφοροποιήσεις ή καλύτερα, με πολλούς αναβαθμούς, που θα ήταν ενδιαφέρον να προσέξουμε. Και αυτό, γιατί μπορούν να αναδείξουν αφενός πολύ ενδιαφέρουσες ιδιαιτερότητες και αφετέρου χρήσιμα στοιχεία για τα στάδια διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης. Αυτό που θέλω εδώ να υποστηρίξω είναι ότι στην κρίσιμη στιγμή του τέλους του δέκατου όγδοου αιώνα, στον χώρο του Ιονίου: (α) η αρχαιότητα έλαβε νέες και πολύ δυναμικές μορφές και υπήρξε καθοριστική παράμετρος για τη διαμόρφωση της νεωτερικής έννοιας της πατρίδας, της ελληνικής εθνότητας, κατ' επέκταση και του έθνους· (β) διαφορετικά από τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, η υπερήφανη ανάδειξη της καταγωγικής σχέσης με την αρχαιότητα και η πολιτική και πολιτισμική «αναβίωσή» της συνετέλεσαν μεν αποφασιστικά στην εμπέδωση της ελληνικής εθνοτικής αυτοσυνειδησίας και στην επανερμηνεία/επαναξιολόγηση της δυτικής συνιστώσας του, αλλά δεν οδήγησαν αυτόματα, ταυτόχρονα (ούτε εξαρχής, ούτε πάντα) στη διαμόρφωση συνείδησης μονοσήμαντης ενότητας με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο.

Μέσα στο πλαίσιο που είχε ορίσει η μακρά βενετική κυριαρχία, μέσω των μηχανισμών οργάνωσης της μνήμης και των αντιλήψεων για τον χώρο και τον χρόνο, στο Ιόνιο διαμορφώθηκε σταδιακά μια συνείδηση «πολλαπλής πατρίδας»: από τη μια μεριά, η συνείδηση της «γενέθλιας πατρίδας» (του νησιού), βασικές παράμετροι της οποίας ήταν ο επί μακρόν αδιάσπαστος βενετικός χρόνος, οι πολυεπίπεδοι θεσμοί, η διοικητική και οικονομική διαπλοκή, η ιταλική παιδεία και γλώσσα (κυρίως, φυσικά, για τα στρώματα που μετείχαν περισσότερο στην πνευματική ζωή, τη διοίκηση και την οικονομία): αυτά όριζαν έναν *δυτικό ιστορικό χρόνο* –η διάρκεια του οποίου ενίσχυε όλο και περισσότερο τη δυτικότητα του Ιονίου–, όριζαν δηλαδή μια δυτικότροπη γενέθλια πατρίδα. Από την άλλη μεριά –ταυτόχρονα, παράλληλα και συμπληρωματικά–, άλλες παράμετροι συνέτειναν στη διατήρηση της συνείδησης ελληνικής καταγωγής των κοινωνιών αυτών· ανάμεσα σε αυτές: η ομιλούμενη ελληνική γλώσσα, η Ορθόδοξη θρησκεία, η αρχαιοελληνική καταγωγή και σε άλλο επίπεδο, οι υλικές επαφές με τον υπόλοιπο οθωμανοκρατούμενο ελληνικό κόσμο: αυτός ήταν ο επίσης *μα-*

κρός, αλλά διασπασμένος ελληνικός χρόνος, που καθόριζε μια άλλη, ισχυρή, πτυχή της πολλαπλής πατρίδας.

Στον κώδικα που καθόριζε η σύνθεση των παραπάνω παραγόντων, η αρχαιότητα υπήρξε σταθερά ένα στοιχείο θεμελιακό, πάντα παρούσα στη λογιοσύνη και στα ιστοριογραφικά κείμενα του δέκατου έβδομου και του δέκατου όγδοου αιώνα. Αν ο Ανδρέας Μάρμορας, για παράδειγμα, αισθανόταν βασάλος του ηγεμόνα του, του Δόγη, αν γνώριζε ότι το νησί του ανήκε σε κείνον, ότι το έργο του ήταν προσφορά επίσης σε εκείνον, ήξερε ταυτόχρονα ότι το νησί του ερχόταν από την εποχή της ένδοξης ελληνικής αρχαιότητας. Ο Κερκυραίος ευγενής αφιέρωνε το έργο του στον Δόγη, παρά την επίγνωση των ατελειών του, καθώς έβλεπε ότι όλοι οι άλλοι ελληνικοί τόποι, «έστω και λιγότερο ισχυροί από τους Φαίακες στην αρχαιότητα», είχαν τον ιστορικό τους και μόνο η Κέρκυρα στερούνταν αυτή την τιμή. Ποιοι ήταν αυτοί οι τόποι; Η Μίλητος, η Λάμψακος, η Κρήτη, η Αθήνα, η Φώκαια, η Θήβα, η Ρόδος *e gli altri paesi Greci*.[1] Το ίδιο και ο Γεώργιος Σέρρας, το ίδιο και άλλοι ιστορικοί της εποχής.[2] Γι' αυτούς, η αρχαιότητα προσέφερε συγκεκριμένα παραδείγματα, τεκμήρια, που θεμελίωναν την αγάπη των κατοίκων του νησιού στη δικαιοσύνη, τη φιλοπατρία, το αίσθημα φιλοξενίας, την πνευματική καλλιέργεια, την εκλέπτυνση, την πολεμική ανδρεία κ.λπ.

Αλλά, στις περιπτώσεις αυτές, η αναφορά στην αρχαιότητα δεν είχε το νόημα της διαμόρφωσης ενός συνεχούς ιστορικού χρόνου, μιας συνεχούς διαδικασίας που οργάνωνε μονοσήμαντα τον χρόνο. Η αναφορά σε αυτήν εντασσόταν στη λογική του επαίνου (*laudo*) της πόλης-νησιού, της συγκρότησης ενός τοπικού πάνθεου, της ανάδειξης των ιδιοτήτων του. Με δύο λόγια, εντασσόταν στη διαδικασία εξευγενισμού και ενίσχυσης των ιστορικών και πολιτικών δικαιωμάτων, ανάδειξης της τοπικής ιδιοπροσωπίας μέσω της κατάδυσης στον μακρό ιστορικό χρόνο. Η αρχαιότητα, κατά συνέπεια, δεν διεκδικούνταν ως μια συνεχής ιστορία καθαρότητας, ως αρχή ενός ενιαίου χρόνου, δεσμευτικού για τη διαμόρφωση «εθνικών» χαρακτηριστικών, αλλά λειτουργούσε ως γόνιμο υπόστρωμα, ως εγκωμιαστική αυτο-εικόνα, ως απόδειξη διάρκειας και ευγένειας. Έτσι, η αναγωγή στην αρχαιότητα, το «αρχαιολογικό βάθος», στηριγμένο σε «ισχυρά στοιχεία, σε αποδείξεις», «μέσω της θεμελίωσης των δικαιωμάτων» των νησιών μέσα στον χρόνο, λειτουργούσε ως ένας αποτελεσματικός και μόνιμος μηχανισμός «αίσθησης συνέχειας μέσα στον χρόνο».[3]

Ας παρατηρήσουμε εξαρχής, γιατί αυτό θα αποτελέσει κρίσιμο εργαλείο οικειοποίησης της αρχαιότητας και ουσιώδες χαρακτηριστικό πρόσληψής της και σε επόμενες φάσεις, ότι η σταθερή αναγωγή στην αρχαιότητα και η επισήμανση της μετοχής του (όποιου) νησιού στο αρχαίο μεγαλείο δεν έρχονταν σε αντίφαση με το ταυτόχρονο εγκώμιο του βενετικού παρόντος, των αγαθών δηλαδή της βενετικής διοίκησης, καθώς αυτό αποτελούσε τη δεύτερη σταθερά αυτοπροσδιορισμού των μαρτύρων μας. Έτσι, η συνείδηση της αρχαιότητας –η οποία είτε εντασσόταν στο κλίμα της αρχαιογνωσίας, της *eruditio*, ή αργότερα του κλασικισμού, είτε αναφυόταν από το ίδιο το παρελθόν των τόπων– λειτουργούσε εντός του πολιτικού-πνευματικού κόσμου της κυριαρχίας ως στοιχείο αυτοπροσδιορισμού, ως στοιχείο διακριτής ταυτότητας. Υπ' αυτή την έννοια, εδώ εντοπίζουμε ένα βασικό χαρακτηριστικό μεγάλου μέρους της ιόνιας λογιοσύνης, της παραδοσιακής τουλάχιστον: η ιστορία δεν έχει χαρακτήρα μόνο αποκλεισμών αλλά (και) ωσμώσεων. Αυτό, σε πολύ κατοπινά χρόνια, στην εποχή του Ερμάννου

Λούντζη, θα προσφερθεί ως μία άλλη δυνατότητα διαμόρφωσης του νεωτερικού έθνους – αλλά η συζήτηση αυτή δεν έγινε πραγματικά ούτε τότε.[4]

Ο δέκατος όγδοος αιώνας, μέσα στην ατμόσφαιρα της αρχαιογνωσίας και στο κλίμα του κλασικισμού, έφερε στο Ιόνιο πολλαπλασιασμό των σχετικών με την αρχαιότητα εκδόσεων: μεταφράσεις κλασικών κειμένων, αλλά και μελέτες που εντάσσονταν στα πεδία της επιγραφικής, της ιστοριοδιφίας, της νομισματικής, της αρχαιολογίας, της φιλολογίας, της παπυρολογίας κ.λπ. Κάποτε, στο πλαίσιο των ρητών ή υπόρρητων συγκρούσεων που γεννούσε το καθεστώς της κυριαρχίας, η αρχαιογνωσία λειτουργούσε και ως φίλτρο διαφορετικής ανάγνωσης του χώρου και των ανθρώπων, ως εργαλείο πολεμικής για τη διεκδίκηση-ερμηνεία και άρα για την οικειοποίηση της ιστορίας, ανάμεσα σε Ορθόδοξους και Καθολικούς. Ως τεκμήρια μιας τέτοιας τάσης θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα έργα των Angelo Maria Querini και Baltassar Maria Remondini, για την ιστορία των πρωτοχριστιανικών χρόνων, και η απάντηση του Ανδρέα Μουστοξύδη στον πρώτο. Σύμφωνα με αυτή την ανάγνωση, «η αρχαιότητα και η εκκλησιαστική ιστορία […] μετατρέπονται σε ένα εργαλείο ταυτότητας και εξουσίας των ομάδων που συγκρούονται. […]. Η αρχαιότητα ήταν μια περιουσία που θεμελίωνε το δικαίωμα ύπαρξης και πολιτειακής διαπραγμάτευσης των Επτανησίων, όπως η πρωτοχριστιανική Εκκλησία θεμελίωνε την παρουσία των ρωμαιοκαθολικών».[5]

Εν κατακλείδι, κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας η αρχαιογνωσία και η συνείδηση της σχέσης με την αρχαιότητα ενίσχυαν τη συνείδηση ελληνικής καταγωγής των «βενετικών νησιών», ενίσχυαν δηλαδή τη συνείδηση μιας διακριτής πολιτισμικής κοινότητας, μιας ελληνικής εθνότητας (μιας *nazione greca*, δηλαδή) εντός του βενετικού κόσμου, δίχως όλα αυτά να λειτουργούν υπονομευτικά, δίχως να οδηγούν δηλαδή σε εξωβενετικούς «εθνικούς προσανατολισμούς». Αλλά, η κρίση του βενετικού κοσμοειδώλου, με τις ρηγματικές συνέπειες στον κόσμο του Ιονίου, σε συνδυασμό με τις διανοητικές-ιδεολογικές εξελίξεις του δεύτερου μισού του δέκατου όγδοου αιώνα και η ανάπτυξη του κλασικισμού επιτάχυναν την εμφάνιση νέων συνειδητοποιήσεων και τη χάραξη νέων κατευθύνσεων, ενισχύοντας πτυχές μιας προϋπάρχουσας συνείδησης: επέτρεψαν δηλαδή τη σταδιακή εμφάνιση μίας όλο και πιο ισχυρής, όλο και πιο έντονης –αλλά όχι ομότροπης ή κοινής, όχι ίδιου βηματισμού σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα– συνείδησης εθνότητας, η οποία επρόκειτο να λάβει μορφές όλο και πιο διεκδικητικές.

Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, τη συμμετοχή μέρους της λογιοσύνης του Ιονίου στην υπερήφανη γραμματολογική αποτύπωση της πνευματικής ανόρθωσης των Ελλήνων, στην πολεμική ενάντια στους «κατήγορους του γένους» (κυρίως τον Bartholdy και τον Compagnoni), αλλά και στην αναπτέρωση των ελπίδων που γεννούσε η ρωσική πολιτική.[6] Γνωρίζουμε ακόμα την ασφυξία κάποιων Ιονίων (για παράδειγμα, του Ιωάννη Ζαμπέλιου) απέναντι στη θεώρηση της «Ελλάδας» από τους Βενετούς ως «γεωγραφικής έννοιας», ως «συντελεσμένης στο παρελθόν οντότητας», δίχως παρόν και μέλλον. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μέσα από την υπεράσπιση του ελληνικού ονόματος, κυρίως του αρχαίου αλλά σε έναν βαθμό και του σύγχρονου, ισχυροποιούνταν όλο και περισσότερο η εμπέδωση της ελληνικής συνιστώσας του ιόνιου κόσμου, δίχως αυτό να σημαίνει ακόμα τη ριζική μετακίνηση του Ιονίου, την εγκατάλειψη δηλαδή της δυτικότητάς του.

Η μεγάλη ρήξη, η σαφώς διαφοροποιημένη ανάγνωση και η ριζική αναδιάταξη κρίσιμων στοιχείων της ταυτότητας και της ιστορικής εμπειρίας του Ιονίου ήρθαν με το τέλος της βενετικής κυριαρχίας: τώρα, τα πάντα τέθηκαν σε αμφισβήτηση και επαναναγνώστηκαν εν όψει της δυνατότητας ενός εντελώς διαφορετικού πολιτικού μέλλοντος. Κεντρική, και εδώ, υπήρξε η διαφοροποίηση της ανάγνωσης της αρχαιότητας.[7] Η σκηνή της υποδοχής των Γάλλων δημοκρατικών από τον πρωτοπαπά Χαλικιόπουλο, με την *Οδύσσεια* του Ομήρου, στο λιμάνι της Κέρκυρας, τον Ιούνιο του 1797, αναμφίβολα συνάδει με την προϋπάρχουσα υπεροχή της καταγωγής από την ένδοξη αρχαιότητα. Όμως –και εδώ είναι η σημαντική ειδοποιός διαφορά–, η ρεπουμπλικανική εμπειρία του Ιονίου γέννησε μιαν άλλη εικόνα, ή καλύτερα έναν άλλον *ρόλο* της αρχαιότητας.

Γνωρίζουμε, και από την εμπειρία της υπόλοιπης ελληνικής λογιοσύνης, τον κρίσιμο και οπωσδήποτε πολιτικό ρόλο που διαδραμάτισε η «ανάδυση» της αρχαιότητας μετά τα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα. Στο πλαίσιο του Διαφωτισμού, η στροφή στην κλασική, ελληνική ή ρωμαϊκή αρχαιότητα, προσέφερε ένα υπόδειγμα πολιτικής οργάνωσης της κοινωνίας, σαφώς αντιτυραννικό και ρεπουμπλικανικό. Η αρχαιότητα λάβαινε, δηλαδή, έναν ρόλο ενοποιητικό και μια διάσταση ριζοσπαστική, προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσης και μαζί της ρεπουμπλικανικής οργάνωσης της κοινωνίας ή καλύτερα προς τη ρεπουμπλικανική εννοιολόγηση του χρόνου, της πατρίδας και του έθνους. Αν, όμως, για την υπόλοιπη ελληνική λογιοσύνη τα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση δεν υπήρξαν δυναμικά, δεν άφησαν ισχυρά αποτυπώματα, στο Ιόνιο οι ρυθμοί υπήρξαν έντονοι και τα πράγματα πολύ διαφορετικά: η σχεδόν διετής γαλλική παρουσία επέτρεψε να απελευθερωθούν δυνάμεις προς αυτή την κατεύθυνση και, παρά τη συντομία και την τραυματικότητα της εμπειρίας, να διατηρηθούν ίχνη σημαντικά και στις επόμενες ιστορικές φάσεις. Η γαλλική προπαγάνδα, σαφής από την πρώτη κιόλας προκήρυξη του καλοκαιριού του 1797, ερχόταν εύστοχα να συναρμοστεί με την προϋπάρχουσα ισχυρή παράμετρο της υπεροχής της αρχαίας καταγωγής. Αλλά, ο ρεπουμπλικανικά εννοημένος κλασικισμός, ως ρεύμα σκέψης / αισθητικής και πολιτικού προσανατολισμού, έβρισκε στο Ιόνιο το πλέον κατάλληλο έδαφος για τη ριζική επανατοποθέτηση της σχέσης του παρόντος χρόνου με το αρχαίο παρελθόν: γιατί οι Ιόνιοι θιασώτες των ρεπουμπλικανικών ιδεών δεν ήταν μόνο, όπως οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι, αυτονόητα υποστηρικτές του κλασικού πολιτικού υποδείγματος, *ήταν επιπλέον και «απόγονοί» του.*

Στον λόγο των Ιόνιων ρεπουμπλικάνων, η αρχαιότητα –οφείλουμε να υπογραμμίσουμε: πρωτίστως η ελληνική, δευτερευόντως όμως και η ρωμαϊκή– δεν ήταν μόνο το υψηλότερο παράδειγμα φιλοσοφικής και καλλιτεχνικής έκφρασης, ήταν τώρα, *ήταν κυρίως αυτό τώρα*, *la scuola delle nazioni*, το φωτεινό παράδειγμα της βασιλείας του Νόμου και του «κοινωνικού συμβολαίου» (*il patto sociale*), το ανυπέρβλητο υπόδειγμα πολιτικής οργάνωσης και εκπαίδευσης του ενάρετου, του ρεπουμπλικάνου δηλαδή, πολίτη· ήταν η μήτρα και του πολιτισμού και της πολιτικής ελευθερίας.[8]

Είναι χρήσιμο να επισημάνουμε ότι από αυτή την εποχή και ένεκα αυτής ακριβώς της εμπειρίας, στον λόγο των Ιονίων εντοπίζεται μία συναίρεση, ένα σχήμα «το μέρος αντί του όλου»: το ρεπουμπλικανικό Ιόνιο «είναι» ο κληρονόμος της αρχαίας Ελλάδας, το ρεπουμπλικανικό Ιόνιο «είναι» η αναγεννημένη Ελλάδα. Γιατί; Γιατί εδώ, η από μα-

κρόν αναγέννηση των γραμμάτων έμοιαζε τώρα να επιστέφεται από την πολιτική αναγέννηση: αναπάντεχα, το δυτικότροπο Ιόνιο «κληρονομούσε» την αρχαιότητα πιο γρήγορα, πιο αποτελεσματικά από τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο.[9]

Ένα βήμα πιο πέρα. Για τους ρεπουμπλικάνους της στιγμής αυτής, η σαφώς πολιτική εννοιολόγηση της αρχαιότητας έδινε το εργαλείο για μια αντίστοιχα πολιτική εννοιολόγηση του ιστορικού χρόνου του Ιονίου και του υπόλοιπου ελληνικού κόσμου. Ακολουθώντας το ρεύμα του ριζοσπαστικού κλασικισμού, οι μάρτυρές μας θα υπερασπιστούν το αρχαίο ελληνικό παράδειγμα, το οποίο πίστευαν ότι «αναγεννάται» στον τόπο τους, και μέσω αυτού θα εννοιολογήσουν τον χρόνο και θα ερμηνεύσουν το παρελθόν – το δικό τους, αλλά και των άλλων Ελλήνων: η μάχη της Χαιρώνειας αποτέλεσε το τέλος των αρχαίων ελληνικών δημοκρατιών, όταν ο Φίλιππος και ο «κακούργος» γιος του κατάργησαν τις αρχαίες ελληνικές ελευθερίες. Από τότε άρχισε ένα άνυσμα αρνητικού πολιτικού χρόνου, μια μακρά διάρκεια απόλυτης έλλειψης ελεύθερων πολιτικών θεσμών: ένας χρόνος κοινής, αν και διακριτής ως προς τον δυνάστη, δουλείας.[10] Ως εκ τούτου, σε σχέση με τα δικά μας ζητούμενα, η πολιτική εννοιολόγηση της αρχαιότητας φαίνεται πως λειτουργούσε διπλά: αφενός ως εργαλείο πολιτικής εννοιολόγησης του χρόνου του Ιονίου και της ταυτότητας της ιονικής οικογένειας και αφετέρου ως στοιχείο προσέγγισης με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο (αφού ήταν κοινός ο χρόνος της δουλείας). Με προκείμενη την ορατή δυνατότητα ενός σαφώς διαφορετικού πολιτικού μέλλοντος, λόγω της γαλλικής πολιτικής, και με παρονομαστή την ήδη συγκροτημένη «ιονική οικογένεια» (*famiglia politica*) και την απώτατη ελληνική καταγωγή, διαμορφώθηκε η έννοια του «ιονικού έθνους» (*nazione jonica*), το οποίο, με βάση τα τεκμήριά μας, στους πυκνούς μήνες του 1797-1798, εκφράστηκε μέσω τριών εναλλακτικών: μέσω της δημιουργίας μιας Ιονικής/Ελληνικής Δημοκρατίας (*Repubblica Jonica*, *Repubblica Greca*), στο πρότυπο των ιταλικών της εποχής· μέσω της ένταξης του Ιονίου στην αναμενόμενη Βενετική Δημοκρατία και κατ' επέκταση στη δημοκρατία των *liberi e rigenerati popoli italiani*· μέσω, τέλος, της ένταξής του στη Γαλλική Δημοκρατία.[11]

Όπως αναφέρθηκε και όπως τεκμηριώνεται από τις αμέσως προηγούμενες εναλλακτικές, η τόνωση της συνείδησης καταγωγής-σύνδεσης με την κλασική αρχαιότητα, η ενίσχυση της παραμέτρου της ελληνικότητας, μέσω του αρχαίου πολιτικού υποδείγματος, δεν σήμανε, σε μια πρώτη φάση τουλάχιστον, μονόδρομη σύνδεση του Ιονίου με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, δεν ήταν αυτή η κυρίαρχη τάση – και αυτό, όπως θα δούμε, υπήρξε χαρακτηριστικό και στη συνέχεια. Ωστόσο, η πολιτική εννοιολόγηση του παρελθόντος και του μέλλοντος χρόνου, της πατρίδας και κατ' επέκταση του έθνους, οδήγησε τους ρεπουμπλικάνους αυτούς να συλλάβουν αντίστοιχα, με πνεύμα ρεπουμπλικανικό δηλαδή, και το μέλλον του τουρκοκρατούμενου ελληνικού κόσμου. Μπορεί να μην έβλεπαν, συνήθως, ως ενιαίο το «εθνικό μέλλον» του Ιονίου και της ελληνικής χερσονήσου, εύχονταν όμως και για αυτήν ένα μέλλον βασισμένο στο Δέντρο της Ελευθερίας: στις αρχές της ρεπούμπλικας δηλαδή. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα παραπάνω άρχιζαν να φέρνουν πιο κοντά τους δύο αυτούς κόσμους, ότι η κατοπινή κοινή εθνική συνείδηση άρχιζε να χτίζεται τώρα, εδώ, με αυτά τα υλικά της αναπτυσσόμενης συνείδησης εθνότητας – αλλά έχει σημασία να δούμε τα βήματα, γιατί η διαδικασία δεν υπήρξε αυτόματη ούτε αυτονόητη ούτε κοινή για όλους τους φορείς των ιδεών.

Όπως γνωρίζουμε, οι ρεπουμπλικανικές ιδέες που έρχονταν από το γαλλικό οπλοστάσιο, δεν είχαν ούτε πολλές ούτε βαθιές ρίζες στις κοινωνίες του Ιονίου. Ωστόσο, η ιστορική εμπειρία του ρεπουμπλικανισμού άφησε ευρύτερες θεωρητικές παρακαταθήκες, ποτίζοντας ανθρώπους και κείμενα.[12] Επιπλέον, παρά τη δραματική τους ήττα, οι ρεπουμπλικανικές ιδέες μετασχηματίστηκαν, αλλά δεν εξαφανίστηκαν. Αν έχασαν τον ριζοσπαστικό τους χαρακτήρα δεν έχασαν το πολιτικό τους βάρος: το τελευταίο αυτό μετακινήθηκε από το κοινωνικό πεδίο στο εθνικό. Μία από τις πολλές μαρτυρίες, είναι το γεγονός ότι πολλοί από τους θιασώτες των ιδεών του 1797-1799 έσπευσαν μετά το 1800, κάποτε μάλιστα με τρόπο θεωρητικό, να αποδεχτούν τις νέες πολιτικές πραγματικότητες του Ιονίου, οι οποίες χαρακτηρίζονταν πλέον από την πρωτόγνωρη πολιτική-εθνική οργάνωση –έστω υπονομευμένη έως εντέλει πρακτικά ανύπαρκτη–, πρώτα με τη μορφή της Επτανήσου πολιτείας και κατόπιν, μετά από τη δεύτερη γαλλική κυριαρχία, του Ιονίου κράτους.

Στο πλαίσιο των δικών μας ενδιαφερόντων, η ανάδυση της αρχαιότητας όχι μόνο συνεχίστηκε, αλλά αναμφίβολα ισχυροποιήθηκε. Και αν τώρα η ριζοσπαστική πολιτική της ερμηνεία υποχώρησε εμφανώς, ενισχύθηκε ο ρόλος της στην εμπέδωση της συνείδησης εθνότητας ή, όπως πολύ συχνά λεγόταν τότε, η σημασία της για την εγχάραξη του «ελληνικού εθνικού χαρακτήρα», για την εκπαίδευση του «επτανησιακού έθνους». Χρειάζεται να επισημάνουμε ότι και σε αυτή την ιστορική φάση, η κυρίαρχη τάση φαίνεται πως αντιλαμβανόταν το Ιόνιο ως τον κληρονόμο της αρχαιότητας, ως τον τόπο που ξαναζούν οι μεγάλες στιγμές του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Η κατοπινή Ελλάδα, ως συναίρεση και ως προβολή στο μέλλον, δεν έχει ακόμα χτιστεί: οι εθνοτικές ιδιαιτερότητες έλκουν την καταγωγή τους από την κοινή αρχαία κοιτίδα, τεκμηριώνονται όμως από τη διαφορετική ιστορική διαδρομή· η κοινότητα με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, για την ώρα, εκφράζεται κυρίως ως προς το παρελθόν, όχι ακόμα (ή πάντως: όχι ακόμα το ίδιο ισχυρά) ως προς το μέλλον.

Η «Ελλάδα» υπήρξε μια έννοια θεμελιακή για τη νέα ταυτότητα του Ιονίου, αλλά σήμαινε ακόμα κυρίως την αρχαία, όχι μια (ποια, άραγε;) «νέα Ελλάδα», ένα διαμορφωμένο σύγχρονο ελληνικό έθνος, που θα μπορούσε να διεκδικήσει την ανεξαρτησία του. Ο Εμμανουήλ Θεοτόκης, για παράδειγμα, ο οποίος υπογραφόταν ως «Έλλην», στο προλογικό κείμενο του βιβλίου του *Περί των Ιωνικών νήσων* (1815), αναγνώριζε την καταγωγική σχέση του Ιονίου με την αρχαιότητα, με τους Έλληνες, που «τρεις φορές εφώτισαν τον κόσμο»: «Έθνος ούτως άπορον [= λόγω της δουλείας] έμελλεν όλως διόλου εκφυλισθήναι, πλην εις μόνας [τας] ελληνικάς ψυχάς, αι δυνάμεις όλου του κόσμου ηνωμέναι δεν ημπορούν να επιτύχωσιν τούτο το αποτέλεσμα [= τον εκφυλισμό]. […] Πρέπει λοιπόν αδιαλείπτως να ενθυμώμεθα και το όνομά μας, και την Πατρίδα μας, και όσα χρεωστούμεν εις αυτά. […] Άγετε, κρούσωμεν τους τάφους των πατέρων ημών, και ζητήσωμεν ίνα μάθωμεν» την αιτία που τους παρακίνησε «εις εκτέλεσιν πραγμάτων ά εισίν, και έσονται το θαύμα των αιώνων. […] Τα ερείπια […] βεβαιώνουσι την ιστορίαν της μεγαλειότητός μας» και σε όλη την Ευρώπη «το όνομα της Πατρίδος μας προφέρεται πρώτον από τους παίδας […]». Όμως, σε ολόκληρο το βιβλίο, «πατρίδα» του πολιτισμική ήταν αποκλειστικά η αρχαιότητα, αυτή την πατρίδα μοιραζόταν με την ευρωπαϊκή λογιοσύνη, στην οποία ήθελε να δείξει την πνευματική ανάπτυξη των σύγχρονων Ελλήνων, αλλά τον σύγχρονο ελληνικό κόσμο τον αγνοούσε

παντελώς. Ακόμα και όταν θα μιλήσει για τις προϋποθέσεις ανάπτυξης του εμπορίου, θα αναφερθεί αποκλειστικά στην ενίσχυση των σχέσεων του Ιονίου με τη Δύση.[13]

Ο νέος –ο «ενιαίος»– *ελληνικός εθνικός τόπος* δεν μπορούσε να οικοδομηθεί ακαριαία. Οι δύο κόσμοι έρχονταν από άλλες ιστορίες. Αλλά τα προβλήματα συγκρότησης των *νέων τόπων* έτειναν να υπονομεύσουν ακόμα και τον νέο τόπο του ίδιου του Ιονίου: η διεύρυνση της συνείδησης του τόπου, της «πατρίδας» (από το νησί προς το Ιόνιο) μπορεί να ανιχνεύεται με σαφήνεια σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά στην πράξη ήταν προβληματική – πόσο μάλλον προβληματική ήταν η ακόμα μεγαλύτερη διεύρυνση, η σύλληψη δηλαδή της προοπτικής ενός ενιαίου ελληνικού τόπου. Οι άνθρωποι σκέφτονται πάντα με τα εργαλεία της δικής τους ζωής, υπόφορα στις πραγματικότητες, στις δυνατότητες και στις ανάγκες τους, και όχι με τα «καθαρά», αφηρημένα –συνήθως υστερότερα– θεωρητικά σχήματα. Μαρτυρία της προβληματικής αυτής κατάστασης είναι όχι μόνο οι έντονοι φατριασμοί, οι διαλυτικοί τοπικισμοί και οι ταξικές συγκρούσεις που υπονόμευσαν την ύπαρξη της Επτανήσου πολιτείας, όπως συχνά επισημάνθηκε τότε,[14] αλλά και οι προσανατολισμοί μεγάλου μέρους της λογιοσύνης. Ο Εμμανουήλ Θεοτόκης, τον οποίον μόλις συναντήσαμε, υπογραφόταν μεν «Έλλην», αλλά το βιβλίο του αναφερόταν αποκλειστικά στο Ιόνιο – κατ' επίφασιν, βέβαια, αφού στην ουσία αφορούσε αυστηρά και μόνο την Κέρκυρα,[15] ενώ ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο οποίος ορίστηκε στο αξίωμα του «ιστοριογράφου της Επτανήσου πολιτείας», ασχολήθηκε επίσης αποκλειστικά με την Κέρκυρα.

Επιστρέφοντας στις –σε μεγάλο βαθμό ακόμα θεωρητικές– διαμορφούμενες τάσεις, η ένταση της συνειδητοποίησης της κληρονομιάς της αρχαιότητας πήγαινε μαζί με την αυξανόμενη υπερηφάνεια των Ιονίων, που έβλεπαν τώρα τους εαυτούς τους ως φορείς μιας νέας πολιτικής οντότητας, μιας κατ' επίφασιν έστω ανεξάρτητης πολιτειακής οργάνωσης: του πρώτου «αναγεννημένου» κράτους στον ιστορικό-πολιτισμικό ελληνικό χώρο· στον τόπο τους, λοιπόν, αναγεννιόταν η Ελλάδα. Ακόμα πιο έντονα από ότι κατά το 1797-1799, το Ιόνιο τώρα ταυτιζόταν με την αναγεννημένη αρχαία Ελλάδα. Και είναι γι' αυτό πολλαπλά σημαντική η συμβολική παρουσία των «προγόνων» σε πολλά από τα ιδρυτικά κείμενα της Επτανήσου πολιτείας. Έτσι, για παράδειγμα, ο Ιάκωβος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος, στις 25 Απριλίου 1801, την ημέρα που εγκαθίστατο η τοπική κυβέρνηση της Κέρκυρας και ετίθετο σε ισχύ το νέο Σύνταγμα, ξεκινούσε πανηγυρικά την ομιλία του απευθυνόμενος στους συμπατριώτες του, τους οποίους έβλεπε όχι πια ως Κερκυραίους αλλά ως Έλληνες. *Η στιγμή εκείνη ήταν η αληθινά «επόμενη μέρα» μετά από τη μάχη της Χαιρώνειας, τα λόγια του σκέπαζαν μια σιωπή σχεδόν είκοσι αιώνων*:

> Έλληνες! Εσείς που κατάγεστε από αθάνατους προγόνους, εσείς που κατοικείτε στα ευτυχισμένα χώματα από όπου η Φιλοσοφία και ο Πατριωτισμός έφυγαν ντροπιασμένοι, όταν οι πατέρες σας έπαψαν να προτιμούν το θάρρος από τη μαλθακότητα, τον αληθινό ζήλο για το κοινό καλό από την πολιτική υποκρισία, τη ρεπουμπλικανική αρετή από την εγωιστική διαφθορά· εσείς, που κληθήκατε από το πεπρωμένο, χάρη στην πιο εκπληκτική, στην πιο μοιραία από όλες τις αλλαγές (*rivoluzioni*) που καταγράφηκαν στα χρονικά του Κόσμου, να επιστρέψετε στους εαυτούς σας, στην πατρική λάμψη (*Patrio splendore*), στους αρχαίους σας θεσμούς, είσαστε ελεύθεροι. Δεν υπό-

> κεισθε πλέον σε μία ξένη Κυριαρχία, η Διοίκησή σας έχει το δικό σας όνομα. […]. Ας μπορούσαν να ξαναζήσουν εκείνοι οι μακρινοί (*trapassati*) πρόγονοί μας, στους οποίους το όνομα και μόνο του αστραφτερού αυτοκρατορικού κυριαρχικού στέμματος του Βυζαντίου (*Imperial Fulgido Stemma Dominator di Bisanzio*) ενέπνεε φόβο και τρόμο, και ας μπορούσαν να δουν αναστημένο το Έθνος τους (*rissorta la loro Nazione*), κύριο του εαυτού του, στο πλαίσιο της θεσμισμένης Πολιτείας, χάρη στο νικηφόρο χέρι μιας τόσο υψηλής και χρηστής αυτοκρατορίας [= της ρωσικής], της οποίας οι δυνάμεις, που κάποτε μας γεννούσαν φόβο, τώρα μας προστατεύουν, στοργικές και ευεργετικές για την εξασφάλιση ακόμα μεγαλύτερων ωφεληματων! […] Ήρωες, είμαστε Έλληνες ξανά, μετά από σχεδόν είκοσι αιώνες δουλείας (*Eroi, che ritorniamo ad esser Greci, dopo quasi venti secoli di servitù*).[16]

Το ίδιο διαπιστώνουμε στα διοικητικά, στα ποιητικά, στα δημοσιογραφικά ή στα ιστοριογραφικά κείμενα. Οι μαρτυρίες είναι πολλές, θα υπενθυμίσω μονάχα μία: ένα ανυπόγραφο σονέτο, στα ιταλικά, που δημοσιεύτηκε στην κερκυραϊκή *Gazzetta Urbana*, την άνοιξη του 1803. Εξαιρετικά δηλωτική η πρώτη στροφή, καθώς συμπυκνώνει νοηματικά-συμβολικά (*αττική ελευθερία, αναγεννώμενος πατριωτισμός, παύση της κοινωνικής διχόνοιας*) τις δύο επόμενες, οι οποίες με τη σειρά τους εικονοποιούν το πολύπτυχο της πρώτης (*δικαιοσύνη, ανάπτυξη του εμπορίου, τέχνες, νόμοι, ευημερία*) προτού οδηγηθούμε στην «ήδη πραγματωμένη» ευφρόσυνη ελπίδα του τελευταίου στίχου, όπου εξυμνείται η «γαλήνη» την οποία εγγυάται η «σοφή προστασία» του «ηγεμόνα του Βορρά». Δεν πρέπει να μας διαφύγει ούτε η έμμεση κριτική στην «κοινωνική διχόνοια», που συνόδεψε την ρεπουμπλικανική περίοδο 1797-1799, ούτε και το ότι ο κοινός τόπος της προηγούμενης περιόδου συνεχίζεται: *ο τόπος είναι το έθνος, το Ιόνιο είναι η αναγεννημένη αρχαία Ελλάδα*.[17]

Νομίζω πως είμαστε πλησιέστερα στην αλήθεια αν υπ' αυτό το πνεύμα κατανοήσουμε για ποιαν Ελλάδα μιλούν και σε ποιαν Ελλάδα ελπίζουν οι λόγιοι της στιγμής. Για παράδειγμα, έτσι πρέπει να εννοηθεί η πολυχρησιμοποιημένη, αλλά κατά τη γνώμη μου όχι σωστά ερμηνευμένη, αφιέρωση του Ανδρέα Μουστοξύδη στον τσάρο Αλέξανδρο (στο βιβλίο του *Notizie per servire alla storia corcirese*, Κέρκυρα 1804), με την οποία αφενός τον ευχαριστούσε για το ενδιαφέρον του «για τη δόξα της δικής μας [= της Επτανήσου] Πολιτείας» και αφετέρου ευχόταν «η Ελλάδα, η οποία χάρη σε Σας αναστήθηκε από την ευτέλεια στην οποία την είχαν ρίξει οι περιπέτειες των αιώνων, να γεννήσει νέους Πινδάρους και άλλους Πλουτάρχους, οι οποίοι θα σας επαινούν και θα σας ευλογούν»·[18] Η «Πολιτεία» για την οποία ενδιαφέρθηκε ο τσάρος, η «αναστημένη Ελλάδα», ήταν βεβαίως η Κέρκυρα, κατ' επέκταση το Ιόνιο, η *Repubblica settinsulare*, και όχι η (ακόμα αναστημένη, η «νέα») Ελλάδα.[19]

Στα χρόνια της Επτανήσου πολιτείας, αλλά και στη συνέχεια, η έννοια «ιονικόν έθνος» ενισχύθηκε, εκφερόμενη τώρα, όλο και πιο συχνά, ως «επτανησιακόν έθνος» (*nazione settinsulare*). Η αρχαιότητα, λοιπόν, μπορούσε πάντα να προσφέρει στην ιόνια λογιοσύνη υποδείγματα φιλοπατρίας (*amore di patria*), αν και τώρα στερημένα από τον παλιό ρεπουμπλικανικό πυρήνα, και να εκλαμβάνεται ως βάση μιας παιδείας που στόχευε στη διάπλαση «εθνικού χαρακτήρα». Προφανώς, όχι για το σύνολο, αλλά για μεγάλο μέρος της λογιοσύνης, της πρώτης γενιάς οπωσδήποτε, η εμπέδωση του

εθνικού χαρακτήρα, της ελληνικής εθνοτικής συνείδησης, κυρίως διά της μαθητείας στην αρχαιότητα, όχι μόνο δεν ερχόταν σε αντίθεση με το πλαίσιο της μεγαλύτερης ή μικρότερης πολιτικής εξάρτησης και άρα πολιτικού ετεροκαθορισμού, αλλά το τελευταίο αυτό θεωρούνταν ότι μπορούσε να λειτουργήσει προωθητικά, προστατευτικά και βοηθητικά στην ακόμα μεγαλύτερη καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης· είδαμε να συμβαίνει αυτό και κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. Ακόμα περισσότερο τώρα, εφόσον ο «προστάτης», στο πλαίσιο μάλιστα του νεοκλασικισμού, ευνοούσε την αναστροφή με την αρχαιότητα, υποκινώντας τους Ιόνιους, με πολλούς τρόπους, να αναβιώσουν την παιδεία των αρχαίων προγόνων, να συνδεθούν με τη γλώσσα και τα πολιτισμικά επιτεύγματά τους. Σε αυτό το πλαίσιο, ας υπενθυμίσουμε την πρωτοβουλία του Άγγλου ιερωμένου George Winnock, το 1816, για τη θεσμοθέτηση διαγωνισμού με σκοπό την «ανόρθωση της γλώσσας της αρχαίας Ελλάδος» (*Πρότασις προς τους νέους τους Ίωνας διά να ανορθώσωσι την γλώσσαν της Παλαιάς Ελλάδος*), έστω κι αν αυτή δεν είχε το επιθυμητό αποτέλεσμα.[20]

Τα παραπάνω ίσχυσαν για την Επτάνησο πολιτεία, αλλά και για το Ιόνιο κράτος, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1830. Μετά από τα εξαιρετικά κρίσιμα γεγονότα των δεκαετιών 1820-1830 (που θα ξεκινήσουν με την απογοήτευση πολλών Ιονίων λόγω της βρετανικής πολιτικής και του Maitland, θα σημαδευτούν από την έκρηξη της ελληνικής Επανάστασης και τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, τη διαμόρφωση της υπό τον Μουστοξύδη αρχικά φιλελεύθερης αντιπολίτευσης εντός του Ιονίου κράτους και τη γενιά των πρώτων Ριζοσπαστών), η στάση της προστασίας θα αλλάξει, αλλά για την ώρα ανιχνεύουμε την αρχή των νέων συνειδητοποιήσεων.

Η έννοια της πατρίδας, το περιεχόμενο της οποίας είδαμε ότι πολιτικοποιήθηκε έντονα στην περίοδο 1797-1799, έπαιρνε τώρα νέα μορφή. Η πατρίδα, ακόμα κι όταν διατηρούσε το παραδοσιακό νόημα του γενέθλιου νησιού, δεν απαιτούσε μόνο τον έπαινο, μόνο την αγάπη από τα «τέκνα» της, απαιτούσε γνώση, πολιτική ευθύνη, πολιτική παιδεία· η αγάπη προς την πατρίδα γινόταν τώρα *πολιτικό χρέος*. Όπως ο Κερκυραίος Αντώνιος Δάνδολος (1817) πίστευε ότι η βρετανική προστασία θα εγγυόταν το πλαίσιο, αλλά οι «Έλληνες», οι Ιόνιοι δηλαδή, δεν είχαν παρά να ανασύρουν τους νόμους των προγόνων τους για να φτάσουν στην κοινωνική αρμονία,[21] έτσι και ο Λευκαδίτης Δημήτριος Πετριτσόπουλος (1815), θέλοντας εμφατικά να εξυψώσει το *amor di patria* (*patria* είναι πάντα η Λευκάδα) στο ύψιστο σημείο, στην κορυφή των *virtù sociali*, δεν είχε παρά να ανατρέξει αυτονόητα στα ονόματα του Λεωνίδα και του Περικλή και να νουθετήσει: «Από όλες τις κοινωνικές αρετές η πρώτη αναμφισβήτητα είναι η φιλοπατρία: το πλέον ευγενές από όλα τα πάθη και κείνο που περισσότερο από όλα τιμά τον άνθρωπο. Είναι εκείνο […] που αισθάνονταν μέσα στις ψυχές τους ως ρητό καθήκον οι σεβάσμιοι πρόγονοί μας».[22]

Λίγα χρόνια πριν (1808), στη Ζάκυνθο, την εποχή της δεύτερης γαλλικής κυριαρχίας, ένας παλαιός θιασώτης των γαλλικών ιδεών, τον οποίον η ελληνική φιλολογία μετέτρεψε σε καρικατούρα, λόγω της φιλικής σάτιρας του Διονυσίου Σολωμού, ο «εγκυκλοπαιδικώτατος Διονύσιος Ροΐδης», υποστήριζε αντίστοιχα πράγματα, απευθυνόμενος στη ζακυνθινή νεολαία: «Εσείς είσαστε Έλληνες και δεν πρέπει ποτέ να λησμονείτε ότι είσαστε παιδιά ενός αθάνατου έθνους, το όνομα του οποίου δεν μπόρεσαν να αμαυρώσουν η κακία και ο φθόνος του πανδαμάτορα χρόνου (*tempo divoratore*)».[23]

Μια εξαιρετική αποτύπωση των πιο πάνω απόψεων μας προσφέρει ο Giovanni Battista Moratelli, φίλος του Ούγκο Φόσκολο, φυγάδας στη Ζάκυνθο και καθηγητής της Ιταλικής και Λατινικής Φιλολογίας στο Γυμνάσιο του νησιού, σε ομιλία του στους μαθητές του, τον Νοέμβριο του 1816.[24] Ο καθηγητής, μπροστά στις τοπικές και στις αγγλικές Αρχές, επέμεινε σε δύο ζητήματα. Το πρώτο, ότι η δημόσια εκπαίδευση, με την προβολή προτύπων κοινών σε όλους, καλλιεργεί την άμιλλα, μετατρέπει το *amor a se stesso* σε αγάπη για τη δόξα και την πατρίδα και συμβάλλει καθοριστικά στη διαδικασία της σταδιακής διαμόρφωσης του σωστού πολίτη: «Όταν θέλουμε να διαμορφώσουμε έναν λαό και όταν επιθυμούμε να εντυπώσουμε σε αυτόν έναν εθνικό χαρακτήρα (*imprimere un carattere nazionale*), οφείλουμε να παρουσιάσουμε ένα κοινό πρότυπο για να δημιουργήσουμε αντίγραφά του».[25] Το δεύτερο, ότι η νεολαία της Ζακύνθου και του Ιονίου, απόγονος του αρχαίου ελληνικού μεγαλείου, έπρεπε να λάβει από εκεί μαθήματα για τη σωστή έννοια της κοινής εκπαίδευσης (*commune istruzione*), να αντλήσει από εκεί τα πρότυπα για το δικό της μέλλον, ώστε να αναστηθούν στο Ιόνιο οι τέχνες και οι επιστήμες, που τόσους αιώνες είχαν εκλείψει.[26] «Οι πρόγονοί σας […] έδωσαν παραδείγματα αληθινού εθνικού χαρακτήρα (*vero carattere nazionale*), εφόσον τα παιδιά του στρατιώτη και του αρχηγού (*duce*), του ιερέα και του αξιωματούχου […] τρέφονταν, εκπαιδεύονταν και μορφώνονταν με τον ίδιο τρόπο και αυτός ο εθνικός χαρακτήρας δεν παρήκμασε παρά μόνο όταν […]».[27] Ακόμα περισσότερο, ο Moratelli οραματίζεται το μέλλον που αναμένει τους μικρούς του μαθητές και το νησί τους: ακολουθώντας τα βήματα των προγόνων τους («οι οποίοι στην κορύφωση του μεγαλείου τους έφεραν ό,τι πιο υψηλό μπορεί να ανακαλύψει το ανθρώπινο πνεύμα»), θα αναγεννήσουν στη Ζάκυνθο «τις τέχνες, τις επιστήμες και τα γράμματα», ώστε «σύντομα θα δούμε το χώμα της Ζακύνθου να γεμίζει από εξαίρετους συγγραφείς και υψηλούς φιλοσόφους, οι οποίοι θα σκορπίσουν τα φώτα τους στα κοντινά χώματα, κάνοντας να αναγεννηθεί από την ταπείνωση το ελληνικό πνεύμα, καταπιεσμένο ναι, αλλά όχι σβησμένο».[28]

Αλλά για τον Moratelli, όπως και για πολλούς από τους μάρτυρές μας, εκείνο που αποτελεί προϋπόθεση για όλα τα παραπάνω, είναι ακριβώς το πλαίσιο της προστασίας: είναι ευτυχισμένοι, θα μας πει, οι λαοί που ζουν σε καθεστώτα στα οποία η εξουσία, όχι ως *tiranno assoluto*, αλλά ως *padre amoroso* των υπηκόων και της πατρίδας, προστατεύει τις τέχνες, τις επιστήμες, τα γράμματα, την εκπαίδευση.[29] Και μιλώντας ειδικά για τη Ζάκυνθο και το Ιόνιο, θα πλέξει το εγκώμιο της βρετανικής προστασίας και του λόρδου Ύπατου Αρμοστή Thomas Maitland, αφού «γνωρίζετε εκ πείρας, όπως γνωρίζουν και οι απόγονοι των Σωκράτηδων και των Δημοσθένηδων [= των υπολοίπων Ελλήνων], ότι και τα καλύτερα πνεύματα μαραίνονται αν η ευεργετική προστασία του κυβερνήτη, σαν γονιμοποιός δροσιά δεν τα ποτίζει, δεν τα κάνει να καρπίσουν. […] Εσείς, νεαροί Ζακυνθινοί, ως προς αυτό το βασικό στοιχείο για την κοινωνία και την εθνική ευημερία, μπορείτε να θεωρηθείτε ευτυχισμένοι, αφού […] η ανίκητη κυρίαρχος των θαλασσών, η Μεγαλόψυχη Αλβιόνα, με ευσπλαχνικό αίσθημα σας απλώνει το χέρι, για να σας σφίξει στην αγκαλιά της.[30]

Αναμφίβολα, οι νέοι κοινοί τόποι. Πάνω στα φτερά των (μάταιων, όπως γρήγορα αποδείχτηκε) ελπίδων που γεννούσαν οι πρώτες μέρες της βρετανικής προστασίας, ο Αντώνιος Δάνδολος καλούσε να επιστρέψουν στην Κέρκυρα τα παιδιά της, τα οποία

«διασκορπισμένα» σπούδαζαν στη Δύση, και να ιδρυθεί εκεί ένα Ιόνιο Κολλέγιο και ένα Εθνικό Πανεπιστήμιο (*un Ionio Collegio ed una Università Nazionale*), ενώ ήταν σίγουρος ότι:

> Με ευτυχείς οιωνούς, αμιλλώμενα [τα παιδιά], θα αφιερωθούν με θερμό πατριωτικό ζήλο στην εθνική εκπαίδευση (*nazionale educazione*) και στο δημόσιο πνεύμα (*pubblico spirito*), διαδίδοντας στον λαό τις ακλόνητες αρχές και τα αληθινά φώτα, κληροδοτώντας κατόπιν τα έργα, τα ωφέλιμα γραπτά, τη σεβαστή και αγαπητή τους μνήμη στους μακρινούς απογόνους, και κάνοντας τα παιδιά των παιδιών μας […] ικανά να ακολουθήσουν τα ίχνη και να μιμηθούν τους Περικλείς, τους Πλάτωνες, τους Σωκράτηδες, τους Λυκούργους, τους Δημοσθένηδες, τους Θουκυδίδηδες, […] και εντέλει εκείνον, «που πάνω απ' όλους, σαν τον αητό πετά» (Δάντης), τον ύψιστο πατέρα της επικής ποίησης, «τον πρώτο ζωγράφο της αρχαίας μνήμης» (Πετράρχης).[31]

Ο Ιάκωβος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος, κλείνοντας τον λόγο του για την ανάρρηση του Αλέξανδρου στον θρόνο (1801), αφού τον σκιαγραφήσει ως τον ειρηνοποιό της Ευρώπης (σ. XXIV: «με οπλισμένο το δεξί χέρι με τον κεραυνό της ειρήνης»), θα απευθυνθεί στην πατρίδα του ως εξής:

> Ω πατρίδα μου! Ω νησιά ευτυχισμένα! Ω νέα Ελλάδα (Oh nuova Grecia)! Ιδού, των ελπίδων σου το αθάνατο στήριγμα. […] Την τύχη σου, προστατευμένη από τον Αύγουστο Αλέξανδρο τον πρώτο, τη ζηλεύουν οι αρχαίες Θήβες, η Αθήνα και η Κόρινθος, που καταπατήθηκαν και έσβησαν από τον Αλέξανδρο, τον γιο του Φιλίππου. […] Ω Έλληνες, ω εξέχοντες αξιωματούχοι της Επτανήσου Πολιτείας, τις αρετές του Αλεξάνδρου θαυμάστε, το δεξί προστατευτικό του χέρι αφήστε να σας στεφανώσει ελεύθερους. Η εποχή της αληθινής σας αναγέννησης θα σφραγιστεί από την ημέρα κατά την οποία θα φανείτε άξια τέκνα ενός τέτοιου υποδείγματος.[32]

Ας ακούσουμε άλλη μία, τελευταία, σχετική μαρτυρία (Σεπτέμβριος 1822), στην οποία, πίσω από τις κλασικιστικές διακηρύξεις στο επίπεδο της καλλιτεχνικής έκφρασης, αναδύεται η υπερηφάνεια του αναγεννημένου Έλληνα που θέτει τα όπλα του κλασικισμού στην υπηρεσία του εγκωμίου του προστάτη:

> Η κεφαλληνιακή Επιτροπή, στην οποία ανατέθηκε η ευθύνη να ανεγείρει με τον πλέον αρμόζοντα τρόπο το μνημείο, που ευδόκησε να αποδεχθεί η Εξοχότητά του, ο λόρδος Ύπατος Αρμοστής Sir Thomas Maitland, από τους ευγενείς αυτού του νησιού που προσυπογράφουν, θέλοντας να εκτελέσει την επιθυμία της Πατρίδας, [… αποφάσισε] να γίνει [το μνημείο] από ελληνικό χέρι, αντί από ξένο γλύπτη. Απευθύνθηκε, λοιπόν, στον κύριο Παύλο Προσαλέντη, Κερκυραίο, γλύπτη εγνωσμένης αξίας και από άλλα του έργα, ο οποίος δέχτηκε την πρόταση και βρίσκεται ήδη σε καλό σημείο εκτέλεσης του έργου. Ως εκ τούτου, δεν θα μπορούσε να υπάρξει καλύτερη απόδειξη ότι σε αυτό το Κράτος μαζί με την πολιτική αναγέννηση επιστρέφουν στο αρχαίο τους λίκνο οι Καλές Τέχνες, από αυτή που προσφέρει ένα τέτοιο μνημείο, το οποίο όντας το πρώτο που υψώνεται από ελληνικό χέρι στα νησιά μας μετά την αρχαία τους πτώση, θα απο-

> βεί διπλά αγαπητό και στους συγχρόνους μας, αλλά και στους απογόνους μας: τόσο για την ανάμνηση των αρετών του προσώπου στο οποίο είναι αφιερωμένο, όσο και για την ευτυχή στιγμή των Καλών Τεχνών που σηματοδοτεί στην ιστορία της πατρίδας.[33]

Η παραπάνω υπερήφανη δήλωση-διακήρυξη της αναγέννησης των Καλών Τεχνών και της επιστροφής των Μουσών στο αρχαίο τους λίκνο, σε συνδυασμό με την «πολιτική αναγέννηση του Κράτους», αποτελεί έναν από τους βασικούς κοινούς τόπους στο Ιόνιο των αρχών του δέκατου ένατου αιώνα: η υπερήφανη συναίσθηση της καταγωγής από την αρχαιότητα και η πρώτη αναγέννηση, η πρώτη επιστροφή των Μουσών, μετά από αιώνες δουλείας, στον χώρο των Ελλήνων.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στις πιο πάνω μαρτυρίες πρέπει κανείς να διακρίνει στοιχεία μιας «πολιτικής διαπλοκής» ανάμεσα στους νέους κυριάρχους-προστάτες και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία πάσχιζαν να διαμορφώσουν τους κώδικες που θα επέτρεπαν τη διαιώνιση των πολιτικών και κοινωνικο-οικονομικών τους προνομίων, τη διασφάλιση της προνομιακής θέσης αποκλειστικού συζητητή με τον κυρίαρχο προστάτη.[34] Είναι, ωστόσο, φανερό πως μετά το 1797 και κυρίως μετά το 1800, όχι μόνο οι Ιόνιοι έβλεπαν τους εαυτούς τους ως κληρονόμους της αρχαιότητας, όχι μόνο η εμπέδωση της σχέσης με την αρχαιότητα ενίσχυσε την εθνοτική/εθνική τους συνείδηση, αλλά *ταυτόχρονα* ο κυρίαρχος λόγος της ιόνιας λογιοσύνης και της πολιτικής ελίτ (πολύ συχνά, βέβαια, αυτές ταυτίζονταν ή επικοινωνούσαν) επένδυσε τις ποικίλες εκδοχές της προστασίας–κυριαρχίας με το εννοιολογικό και συμβολικό οπλοστάσιο της αρχαιότητας: με τα εργαλεία του νεοκλασικισμού. Σε μία πρώτη φάση, για τους Ιόνιους ρεπουμπλικάνους, η Γαλλία της Επανάστασης ήταν, το είδαμε, η «κληρονόμος» της αρχαιότητας· σε μια επόμενη, με αντίστοιχο λεξιλόγιο (αν και με δυσκολία) απεικονίστηκε η Ρωσία, αλλά εκείνη που μπορούσε ευχερέστερα να ενδυθεί τον μύθο της ελληνικής αρχαιότητας ήταν η Βρετανία, η χώρα της «υπεργλυκυτάτης ελευθερίας» – και κυρίως στα πρώτα χρόνια, εκείνα των χλωρών ακόμα ελπίδων. Ο νεοκλασικισμός, λοιπόν, στην ώρα του και στις πολλαπλές εκδοχές του: ρεύμα καλλιτεχνικό, στοιχείο εθνοτικής/εθνικής συνειδητοποίησης και πολιτικής εννοιολόγησης, εργαλείο πολιτικής ρητορικής και κώδικας συμβόλων στο πεδίο της ιδεολογίας: *ο νεοκλασικισμός στο Ιόνιο, ανεξάρτητα και πολύ πριν «εισαχθεί» από τελείως άλλους δρόμους στο κατοπινό ελληνικό κράτος.*

Δεν νομίζω πως υπάρχει καλύτερη αποτύπωση των παραπάνω σκέψεων, της συνάντησης του νεοκλασικισμού, της πολιτικής ρητορικής και των αμφίδρομων και αλληλοτροφοδοτούμενων ιδεολογικών συμβολισμών, από το χαρακτικό «Πολιτεία Επτανήσων και Ελλάδος δαίμων», του Κεφαλονίτη Γεράσιμου Πιτζαμάνου, ανάμεσα στο 1816 και το 1818 (πιθανότερο, στα χρόνια 1816-1817), στις αρχές δηλαδή του βίου του Ιονίου κράτους, ειδικότερα κατά την εποχή της επεξεργασίας του Συντάγματος. Δύο μορφές απεικονίζονται αντικριστά: στα αριστερά, μία ημίγυμνη καθιστή γυναικεία μορφή με περικεφαλαία και με τον τίτλο «Η Πολιτεία των Ζ νήσων» (*La Repubblica delle Sette Isole Ioniche*)· στα δεξιά, όρθια φτερωτή νεανική μορφή, σκεφτική και θλιμμένη, που φέρει την επιγραφή «Ελλάδως πνεύμα» (sic) (*Il Genio della Grecia*). Η γυναικεία μορφή (η κλασικιστική απεικόνιση του Ιονικού κράτους), η οποία συλλαμ-

βάνεται τη στιγμή που γράφει τη λέξη «Νόμοι» σε μία πλάκα, είναι καθισμένη πάνω σε πλώρη που φέρει ακρόπρωρο και στηρίζεται σε ασπίδα με τα εμβλήματα των εφτά νησιών. Στο κέντρο της ασπίδας, η κυκλική επιγραφή «Κοινόν των Ιονικών» περιβάλλει έναν μονόκερω («ένα από τα βασιλικά εμβλήματα της προστάτιδας Αγγλίας»)· κάτω, πλάι στην ασπίδα, μία ναυτική άγκυρα, «σύμβολο της ελπίδας». Τη γυναικεία μορφή περιβάλλουν και άλλα σύμβολα της Μεγάλης Βρετανίας: η πλώρη και το ακρόπρωρο, αλλά και ένα ξαπλωμένο λιοντάρι, που κρατάει σφιχτά ανάμεσα στα μπροστινά του πόδια μία δέσμη από εφτά βέλη: τα εφτά νησιά του Ιονίου. Η νεανική μορφή στηρίζει το δεξί της χέρι σε στήλη πάνω στην οποία εικονίζεται το ρόπαλο του Ηρακλή που καταλήγει σε κηρύκειο (σύμβολο της Σπάρτης), ενώ στην κορυφή της αναπαύεται η κουκουβάγια της Αθηνάς (σύμβολο της Αθήνας): «Αυτά τα σύμβολα των δύο βασικών κρατών της Ελλάδας είναι επίσης σύμβολα της Σοφίας και της Δύναμης, που ευνοούν την Ευημερία και το Εμπόριο». Στα πόδια της νεανικής μορφής ένα αγγείο με κλαδιά δάφνης («εδώ γίνεται υπαινιγμός στους δημόσιους αγώνες, οι οποίοι επηρέασαν τόσο την ανάπτυξη του πνεύματος των Ελλήνων και τη διατήρηση των σοφών τους θεσμών») και πίσω της ένας κύβος με την επιγραφή «Κύρβεις», «λησμονημένοι οι πολύτιμοι νόμοι του Σόλωνα», και πάνω σ' αυτόν ένας ανοιχτός πάπυρος με τη λέξη «Ρήτραι», τους νόμους δηλαδή του Λυκούργου.[35]

Ποια άλλη ισχυρότερη απόδειξη θα μπορούσε να υπάρξει από αυτήν εδώ τη γλώσσα των συμβόλων; Ο νεοκλασικισμός ως αυθεντική γλώσσα της εθνοτικής συνείδησης, ως έκφραση του «νέου ελληνικού [= ιονικού] κράτους», αλλά και ως κώδικας διά του οποίου, ο σφραγισμένος από τη γαλλική παιδεία Πιτζαμάνος, αφενός εγκωμιάζει την προστάτιδα, συνδέοντάς την οργανικά με την «αναγέννηση» του αρχαίου πολιτισμού, και αφετέρου απαντάει στις αρνητικές για τους σύγχρονους Έλληνες κρίσεις μέρους του ευρωπαϊκού πολιτικού και καλλιτεχνικού κόσμου, διεκδικώντας την ελληνική αναγέννηση για χάρη του Ιονίου. Υπό μίαν έννοια, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι ο καλλιτεχνικός κώδικας του Πιτζαμάνου όχι μόνο κολακεύει την προστάτιδα, αλλά κυρίως λειτουργεί *ενισχυτικά*, στο ιδεολογικό πεδίο, για την εικόνα της ίδιας της Βρετανίας: είναι εκείνη που μετέχει του αναβιωμένου αρχαίου ελληνικού μεγαλείου, εφόσον είναι εκείνη που στηρίζει, που «προστατεύει» την «αναγέννηση» των Ελλήνων.

*

Οι πολλαπλές αναδύσεις της αρχαιότητας. Μέσα στο άνυσμα που ορίζεται από την πτώση της Βενετίας και τις πρώτες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα, οι εικόνες της αρχαιότητας διαφοροποιήθηκαν πολλαπλά, εννοιολογήθηκαν με τρόπους διαφορετικούς και λειτούργησαν συμπληρωματικά ίσως, αλλά όχι πάντα ομότροπα, στη διαδικασία αυτοκατανόησης των Ιονίων, σε συνδυασμό με τις πολιτικές και πνευματικές αλλαγές στο Ιόνιο, αλλά και στον ευρύτερο ελληνικό και ευρωπαϊκό χώρο. Εδώ επιμείναμε στην αποτύπωση αυτών των διαφορετικών εικόνων-τρόπων και στην ένταξή τους στις φάσεις εξέλιξης του Ιονίου, σε ιστορικές στιγμές κατά τις οποίες ο κυρίαρχος ιδεολογικός λόγος του Ιονίου μοιάζει να ήταν αυτός. Αν, ταυτόχρονα, διαμορφώνονταν και άλλες κατευθύνσεις ή αν φορείς των πιο πάνω ιδεών κινούνταν με

γοργότερους ρυθμούς προς το επόμενο ιστορικό βήμα, αυτό αποδεικνύει όχι μόνο ότι η ιστορία είναι ανοιχτή, προτού εγκαθιδρυθεί κάποια από τις υπάρχουσες τάσεις ως κυρίαρχη, αλλά και ότι πάντα η πραγματικότητα που καλούμαστε να μελετήσουμε είναι πολύ πιο πλούσια από τα σχήματα που διατυπώνουμε κατόπιν για την ερμηνεύσουμε – κάποτε και ερήμην της.

Οι αναδύσεις της αρχαιότητας στον κόσμο του Ιονίου, οι διαφορετικές συμβολοποιήσεις και εννοιολογήσεις της σχετίζονται οπωσδήποτε με το ζήτημα της ελληνικότητας των πληθυσμών, ιδίως της λογιοσύνης τους, ζήτημα που τέθηκε με ένταση κυρίως μετά από τα μισά του δέκατου ένατου αιώνα, στον πυρετό της εθνικής διεκδίκησης.[36] Με την ορολογία της πολυεπίπεδης πολεμικής της εποχής, το ζήτημα *έμοιαζε να είναι* η «ελληνικότητα» των νησιών, όμως το ζήτημα *ήταν μάλλον οι εκδοχές της ελληνικότητας* που εξέφραζαν οι δύο πλευρές και κατά πόσον αυτές ήταν συμβατές με την κυρίαρχη εκδοχή: το ζήτημα της πρόσληψης της αρχαιότητας εδώ ήταν κομβικό. Για τη λογιοσύνη των αιώνων της βενετικής κυριαρχίας, το είδαμε, η αρχαιότητα αποτέλεσε μία σταθερά στη διαμόρφωση συνείδησης πολιτισμικής κοινότητας, θεμελιακό στοιχείο στην εννοιολόγηση της πολλαπλής «πατρίδας» του Ιονίου: οι *tre isole di Levante* –αυτές μάλλον, παρά *ο τόπος του Ιονίου*– ήταν προϊόντα ενός χασματικού πολιτικού χρόνου, αλλά μιας συνεχούς ιστορικής πολιτισμικής διαδρομής, που εκκινούσε από την αρχαιότητα, και συνδύαζαν την απώτατη ελληνική πολιτισμική καταγωγή με μία ισχυρή πολιτική-πολιτισμική βενετική παράμετρο. Μετά το 1797, οι επανερμηνείες της αρχαιότητας, η πολιτικοποίησή της και η ανάδειξή της (πέρα από «λίκνο των Μουσών») σε σύμβολο των ρεπουμπλικανικών θεσμών, αποτέλεσαν κρίσιμα στοιχεία στη διαδικασία μεταμόρφωσης της πολιτισμικής πατρίδας σε πολιτική: στη μεταμόρφωση της ιονικής οικογένειας σε ιονικό, επτανησιακό έθνος/εθνότητα και κατ' επέκταση σε τμήμα του ελληνικού έθνους. Σε αντίθεση, όμως, με την υπόλοιπη ελληνική λογιοσύνη, για την κυρίαρχη αντίληψη της λογιοσύνης του Ιονίου, σε μια πρώτη φάση τουλάχιστον, η συνείδηση της αρχαίας καταγωγής και της ελληνικότητας, η υπερηφάνεια της (πολιτικής ή πολιτισμικής) αναγέννησης, η εμπέδωση συνείδησης ελληνικής εθνότητας, δεν οδήγησαν στην άμεση και απόλυτη ρήξη με το παρελθόν της κυριαρχίας ούτε μονοσήμαντα στην ένταξη στον ελληνικό εθνικό ορίζοντα: ήταν αυτή μία από τις τάσεις που γέννησε η ιστορική στιγμή.

Αν η τάση αυτή ήταν υπαρκτή, όπως πιστεύω, ποιοι παράγοντες τη γέννησαν; Ήταν η κοινωνική θέση, η λειτουργία (ταξική, θεσμική, μορφωτική, οικονομική κ.λπ.) και η οργανική ένταξη των λογίων, του κυρίου όγκου τους τουλάχιστον, στο περιβάλλον και στους μηχανισμούς της κυριαρχίας/προστασίας; Ήταν η αφομοίωση, η οικειοποίηση του κοσμοειδώλου και του πολυεπίπεδου κώδικα της κυριαρχίας εκ μέρους τμήματος των τοπικών ελίτ; Ήταν ζήτημα γενεών; Ήταν όλα αυτά, δεδομένου ότι διαπιστώνουμε σταδιακή διαφοροποίηση, μέχρι την πλήρη αλλαγή προσανατολισμού, από τις νεότερες γενιές λογίων (ας επισημανθεί: οι οποίοι ανήκαν πλέον όλο και περισσότερο στον εκτός ευγένειας χώρο των αστών), εκείνων που γεννήθηκαν μετά το τέλος της βενετικής κυριαρχίας, άρα ήταν απελευθερωμένοι από τον μύθο της Βενετίας, και διαμόρφωναν τη συνείδησή τους μέσα στον όλο και πιο ισχυρό εθνικό ορίζοντα. Αυτό ισχύει, για παράδειγμα, σε έναν βαθμό για τη γενιά του Ανδρέα Μουστοξύδη (γεν. 1785) ή του Ερμάννου Λούντζη (γεν. 1806), κατεξοχήν όμως για τη

γενιά των Ριζοσπαστών (Ιωσήφ Μομφεράττος: γεν. 1816, Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος: γεν. 1814, κ.ά.) ή των οπαδών της εθνικής γραμμής του Κωνσταντίνου Λομβάρδου (γεν. 1820).

Το ζήτημα χρειάζεται μεγαλύτερη ανάλυση. Θεωρώ, όμως, ότι ο προβληματισμός που εδώ αναπτύχθηκε –και που οπωσδήποτε σχετίζεται με τον χαρακτήρα και τις εκδοχές της κυριαρχίας (βενετική-οθωμανική) και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, αλλά και με τη ριζική διαφορά των *πολιτικών εξελίξεων* μεταξύ Ιονίου και υπόλοιπου ελληνικού χώρου στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα– μας επιτρέπει να δούμε καθαρότερα ορισμένα στάδια της πορείας προς τον σχηματισμό της εθνικής συνείδησης ή ορισμένες διαβαθμίσεις και ιδιαιτερότητες, τις οποίες το επιβεβλημένο γενικευτικό σχήμα της εθνικής ιστοριογραφίας συσκοτίζει. Για την ώρα, ας διατυπώσουμε τρεις τελευταίες σκέψεις, ίσως βοηθητικές για την περαιτέρω εμβάθυνση της θέσης που εκτέθηκε.

Πρώτο. Μπορούμε, ως υπόθεση εργασίας, να βρούμε ένα ανάλογο όσων εκτέθηκαν στη στάση και στους πολιτικούς προσανατολισμούς των Φαναριωτών; Όπως στο Ιόνιο, έτσι και εδώ, η εμπέδωση μιας ελληνοχριστιανικής ταυτότητας δεν οδηγούσε πάντα στη ρήξη με το πολιτικό πλαίσιο της οθωμανικής εξουσίας, εφόσον οι Φαναριώτες αποτελούσαν καρπό αυτού του πλαισίου και εντάσσονταν λειτουργικά σε αυτό. Αντίστοιχα, η ιόνια λογιοσύνη, καρπός της βενετικής κυριαρχίας, ήταν σε πολύ μεγάλο βαθμό συνδεδεμένη με το κοσμοείδωλό της και νοηματοδοτούνταν εντός αυτού του πλαισίου. Η ισχυρή πολιτισμική, τοπική/εθνοτική ταυτότητα του Ιονίου, συνδυαζόταν, κατά συνέπεια, με την έκφρασή της μέσω των κυρίαρχων πολιτικών θεσμών. Το Ιόνιο είχε την ιστορία του, και αυτή δεν ήταν γραμμένη αποκλειστικά από την Κυρίαρχο: αυτή η ιστορία, το είδαμε, δεν απέκλειε καθόλου την ιστορία των τόπων, αλλά αντιθέτως ενείχε τον *laudo* και θεμελιωνόταν στους ποικίλους ιδρυτικούς μύθους της τοπικότητας: την ιστορία αυτή, υιοθετώντας τους κώδικες της Κυριάρχου, την συν-έγραφαν οι εκφραστές της τοπικότητας. «Αι πράξεις γεννώσι τους ιστοριογράφους», έλεγε ο Κωνσταντίνος Κούμας, «τας πράξεις γεννά η ζωή· ο νεκρός δεν πράττει τίποτε. Ενόσω οι Έλληνες ήσαν πολιτικώς νεκροί, πενθούμενοι από τους φίλους και σπαραττόμενοι από κόρακας εχθρούς των, Έλλην ιστοριογράφος ήτον αδύνατον να φανή, επειδή δεν είχε τι να ιστορήση».[37] Αυτό ταίριαζε, βέβαια, στην κατάσταση των Ελλήνων υπό οθωμανική κυριαρχία, η αστική λογιοσύνη των οποίων, ας μην το λησμονούμε, έπρεπε να «βγει εκτός» (ακόμα και με την πραγματική έννοια του όρου) του πλαισίου κυριαρχίας, να το αρνηθεί για να το υπερβεί και να αρθρώσει τον νεωτερικό λόγο, το αλφαβητάριο του έθνους. Αλλά, στο Ιόνιο το πράγμα δεν ήταν έτσι. Η ταυτότητα του τόπου είχε συγκροτηθεί γύρω από την αναμφισβήτητη ύπαρξη μιας κρατικής δομής, μέσω της σχέσης των επιμέρους τόπων με τον γενικό αυτόν (πολιτικό, πολιτισμικό κ.λπ.) άξονα, μέσω της εξαρτησιακής και ετερόφωτης σχέσης της λογιοσύνης με αυτόν. Η αλλαγή των οριζόντων προϋπέθετε μεν την υπέρβαση του παρελθόντος, αλλά σήμαινε και την απόλυτη ρήξη με τους όρους του;[38] Αν δηλαδή ο νέος ορίζοντας (του πολιτικά εννοούμενου ιόνιου ή ελληνικού έθνους) στηριζόταν στην τόνωση της ελληνικότητας, αυτό σήμαινε ότι θα έπρεπε να εξοβελιστεί ο πυρήνας της δυτικότητας, μέσω του οποίου ερμηνευόταν η αρχαιότητα αλλά και γινόταν αντιληπτή η ιονική εθνότητα; Οι απαντήσεις που δόθηκαν δεν ήταν ομόφωνες, δεν ήταν ομοειδείς.

Δεύτερο. Ο νεοκλασικισμός του Ιονίου, που εκφράστηκε μέσω των ευρωπαϊκών μαθημάτων, μέσω της ενδυνάμωσης της συνείδησης της απώτατης ελληνικής καταγωγής και της υπαρκτικής στροφής στην αρχαιότητα, μέσω της μουσικής, της καλλιτεχνικής έκφρασης, της δημιουργίας συλλογών, Μουσείων κ.λπ.,[39] αποτέλεσε κρίσιμο σημείο αναδιάταξης των στοιχείων που συγκροτούσαν την εθνοτική «ιόνια ταυτότητα». Είναι φυσικό ότι αυτές οι ανασημασιοδοτήσεις, οι εννοιολογικές μετατοπίσεις και οι αναδιατάξεις, σε συνδυασμό με τις ευρύτερες συνθήκες (π.χ. τις ραγδαίες εξελίξεις της ευρωπαϊκής πολιτικής, την αναρρίπιση των επαναστατικών ελληνικών ελπίδων, την όλο και μεγαλύτερη πνευματική, οικονομική κ.λπ. επικοινωνία των Ιονίων με τους υπόλοιπους Έλληνες, που είχε ενταθεί με την πτώση της Βενετίας), διαμόρφωναν όλο και πιο ισχυρούς δεσμούς των δύο πτυχών του ελληνικού κόσμου, που θα οδηγούσαν ταχύτατα στις ακόμα πιο κρίσιμες διαδικασίες προσέγγισης των επόμενων δεκαετιών, με κομβικό βέβαια σημείο την εθνική Επανάσταση του 1821. Αλλά, προτού προχωρήσουν οι διαδικασίες, προτού διαμορφωθεί τελεσίδικα το επόμενο ιστορικό βήμα, προτού η έννοια της ελληνικότητας κινηθεί αποφασιστικά διευρυνόμενη από τον τόπο στο έθνος και καταλάβει το μεγαλύτερο μέρος των συνειδήσεων, προτού γίνει η αρχαιότητα η ισχυρή παράμετρος της νεωτερικής εθνικής ελληνικής ταυτότητας στη διαδικασία της εθνογένεσης, προτού αποτελέσει το προνομιακό έδαφος επικοινωνίας με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο στη διαδικασία των ταυτίσεων εμπρός στον καθρέφτη του ιδεατού ελληνικού έθνους, στο πλαίσιο των πρώτων πολιτικών εκφράσεων του Ιονίου αποτέλεσε ισχυρό στοιχείο εθνοτικού αυτοπροσδιορισμού και έναν επιπλέον δίαυλο επικοινωνίας με τον προστάτη-κυρίαρχο, αλλά και αλληλονομιμοποίησης.

Τρίτο. Όλα όσα παρατηρήσαμε παραπάνω σε σχέση με τις τάσεις που διαμορφώθηκαν και ιδιαίτερα με την τάση που εδώ σχολιάσαμε, είναι καρπός της ισχυρής πολιτισμικής τοπικής ταυτότητας (σαφώς διακριτής από την υπόλοιπη ελληνική), της σχέσης της ιόνιας λογιοσύνης με το πλαίσιο της κυριαρχίας, αλλά είναι και ενδεικτικό μιας ορισμένης πορείας προς τη διαμόρφωση των νεωτερικών εθνικών αντιλήψεων. Μια τέτοια τάση υπήρξε πολύ ισχυρή στην ιταλική περίπτωση, στις πρώτες φάσεις, κυρίως, του ιταλικού Risorgimento. Εκεί, η ανάπτυξη της συνείδησης ιταλικότητας των διαφόρων περιοχών, στον δέκατο όγδοο και στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, δεν είχε πάντα την ίδια κατεύθυνση, και το ερώτημα για το αύριο των ιταλικών τόπων και της ιταλικής χερσονήσου, το ερώτημα για το τι είναι «η Ιταλία», δεν έλαβε μία απάντηση. Επρόκειτο για μία πλουσιότατη, συγκρουσιακή αναμφίβολα, συζήτηση, αλλά οπωσδήποτε το «αύριο» δεν σήμαινε αυτόματα –δεν σήμαινε για όλους, δεν σήμαινε πάντα και σίγουρα δεν σήμαινε εξαρχής– υιοθέτηση της προοπτικής ενός «ενιαίου ιταλικού κράτους». Με μία λέξη, η υπερήφανη συνείδηση της κληρονομιάς του λατινικού και του ιταλικού παρελθόντος, ενοποιητικού στοιχείου και κοινού παρονομαστή όλων των τοπικοτήτων του ιταλικού κόσμου, οι οποίες για αιώνες εκφράζονταν μέσα από ανεξάρτητες ή με ποικίλους τρόπους εξαρτημένες κρατικές δομές, τροφοδότησε πολλαπλές απαντήσεις για τη μελλοντική πολιτική οργάνωση: παραμονή εντός του υπάρχοντος πλαισίου ανεξάρτητης ή υπό ξένον έλεγχο πολιτικής δομής, προώθηση της ιδέας της ομοσπονδιακής ένωσης σε εθνικό πλαίσιο, επιλογή της ενιαίας εθνικής κρατικής έκφρασης.[40] Γνωρίζουμε ποια εκδοχή κυριάρχησε εντέλει, αλλά,

όπως και στη δική μας περίπτωση, προτού οι πολιτικές και οι διπλωματικές συγκρούσεις, οι ιδεολογικές διαμάχες, οι νομικές επεξεργασίες και τα οικονομικά συμφέροντα, διαμορφώσουν νέες τάσεις και νέους συσχετισμούς, προτού μία εκδοχή επιβληθεί ως κυρίαρχη, ως «αλήθεια», το ζήτημα γνώρισε πολλές εναλλακτικές απαντήσεις και προοπτικές.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Della historia di Corfù descritta da Andrea Marmora nobile Corcirese. Libri otto*, Βενετία 1672 (από το «Al lettore», χ.α.).
2. Βλ. ενδεικτικά: N. Serra, *Storia antica e moderna del Zante, scritta già in latino da Monsignore Baltassar Maria Remondini Bassanese, vescovo del Zante e di Cefalonia, ed ora tradotta in italiano e accresciuta di molte considerabili aggiunte da N. S. nobile zacintio. Ricopiata l'anno* 1793 (χειρόγραφο στο Archivio di Stato di Venezia, Miscel. Codd. II, Diversi, 42 [già Miscell. Codd. 812]), σ. 15-24 κυρίως. Για το ίδιο βλ. και D. Petrizzopulo, *Saggio storico sulle prime età dell'isola di Leucadia nell'Jonio compilato dal dottor Demetrio Petrizzopulo Leucadio*, Φλωρεντία 1814, σ. 4-5.
3. Ν. Καραπιδάκης, «Η ιστορία των δυτικών κυριαρχιών: η παρέκκλιση από την κοινωνική ιστορία στην εθνική. Η διάσταση μεταξύ των στοχαστών και των ιστοριογράφων της κατάκτησης», στο: Π. Μ. Κιτρομηλίδης – Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας. 1833-2002*, Αθήνα 2004, τ. 2, σ. 576.
4. Βλ. Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1856, σ. ιβ΄. Βλ. σχετικά: Δ. Αρβανιτάκης, «Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ο Niccolò Tommaseo και οι σπασμένοι καθρέφτες του Ιονίου», *Νέα Εστία*, υπό έκδοση (ομιλία στη συνάντηση εργασίας με τίτλο: «Viaggio da Berlino a Zante», Freie Universität Berlin / Centrum Modernes Griechenland Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 21-22/9/2018).
5. Καραπιδάκης, «Η ιστορία των δυτικών κυριαρχιών», *ό.π.*, σ. 577-579, όπου θεωρεί ότι τα έργα των Querini και Remondini (1738 και 1756 αντίστοιχα) εξέφραζαν μια «Καθολική ανάγνωση» του ιστορικού παρελθόντος με τη χρήση της αρχαιογνωσίας· στο έργο του πρώτου απάντησε ο Μουστοξύδης («Ορθόδοξη απάντηση») με το *Delle cose corciresi*. Βλ. όμως διαφορετική άποψη στο: του ίδιου, «Erudizione, ideologia, e correnti intellettuali nell'Eptaneso dopo la pubblicazione dei *Primordia Corcyrae*», στο: E. Ferraglio – D. Montanari (επιμ.), *Angelo Maria Querini a Corfù. Mondo greco e latino al tramonto dell'Antico Regime. Atti del convegno (Brescia, 11 marzo 2005)*, Μπρέσα 2006, σ. 167-181 (κυρίως: σ. 176-177 & 179-180).
6. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά: Δ. Αρβανιτάκης, «Giuseppe Compagnoni: Σκηνές από τον βίο ενός "κατήγορου του γένους"», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός – Δ. Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, Ηράκλειο 2015, σ. 373-428. Βλ. επίσης την πολεμική του Διονυσίου Αβραμιώτη με τον Σατωβριάνδο: *Alcuni cenni critici del dottore Gian-Dionisio Avramiotti, sul viaggio in Grecia che compone la prima parte dell'itinerario da Parigi a Gerusalemme del signor F. A. de Chateaubriand, con varie osservazioni sulle antichità Greche*, Πάδοβα 1816.
7. Για ευρύτερη ανάλυση και τεκμηρίωση όσων εδώ εν συντομία αναφέρονται, παραπέμπω στο

βιβλίο μου *Η αγωγή του πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Ηράκλειο 2020.

8. *Ό.π.*, σ. 246. Ενδεικτικό, ίσως, διαφοροποιήσεων είναι το γεγονός ότι σε αρκετά κείμενα της μετά το 1800 εποχής, ως «scuola delle nazioni» χαρακτηρίζεται κυρίως η Σπάρτη. Βλ. ενδεικτικά: *Orazione detta nella Basilica della B.V. Spiliotissa e S. Biasio in Corfù nei solenni rendimenti di grazie a Dio per l'esaltazione al trono di tutte le Russie di S.M. l'Imperatore Alessandro I. A nome dell'Eccellentiss. Repubblica delle VII Isole Unite, il giorno delli 9 Giugn. 1801*. Dal N. Giuresconsulto Corcireo Giacomo Calichiopulo Manzaro Deputato e Presidente uscito del Governo di Corfù. MDCCCI. Nella Pubb. Stamperia di Corfù, σ. VI («stupore de' Secoli, patria della Virtù») και *Discorso inaugurale pronunziato dal Patrizio Giacomo Calichiopulo Manzaro il giorno solenne delli 25. aprile 1801. S.V. in cui si realizzò la sancita Costituzione, e assunse le Redini in attualità il governo locale della Città di Corfù. Nel Tempio Cattedrale di S. Michele Archangelo*, Κέρκυρα 1801.
9. Για την τεκμηρίωση, βλ. Δ. Αρβανιτάκης, «Από τις αυτοκρατορίες στα έθνη. Εννοιολογήσεις της ρήξης στο Ιόνιο των αρχών του δέκατου ένατου αιώνα», υπό έκδοση στα Πρακτικά της ημερίδας «200 χρόνια από την εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στην Επτάνησο» (οργάνωση: Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Σάββατο 23/11/2019, Μέγαρο Παλαιάς Βουλής).
10. Βλ. αναλυτικά: Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη*, *ό.π.*, σ. 233-251.
11. Βλ. *ό.π.*, σ. 245-250.
12. Βλ. ενδεικτικά τις σκέψεις που διατυπώνονται, κυρίως σε σχέση με την *Ελληνική Νομαρχία*, στο: Δ. Αρβανιτάκης, «1797. Ο χαμένος κρίκος του ρεπουμπλικανισμού», ανακοίνωση στο συνέδριο: «Η συνεισφορά των Λευκαδιτών ιστορικών Νίκου Σβορώνου και Σπύρου Ασδραχά» (Λευκάδα, 19-20 Απριλίου 2019): *Νέα Εστία*, έτ. 95, τόμ. 186, τχ. 1887 (Ιούνιος 2021, σ. 386-399) (υπό έκδοση στα Πρακτικά του Συνεδρίου «Η συνεισφορά των Λευκαδιτών ιστορικών Νίκου Σβορώνου και Σπύρου Ασδραχά» [Περιφέρεια Ιονίων Νήσων – Τμήμα Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου, Λευκάδα, 19-20/4/2019]).
13. *Περί των Ιωνικών Νήσων. Απομνημονεύματα του Εμμανουήλ του Θεοτόκου Έλληνος, μέλους Ακαδημιών τινών Ομογενών τε και Αλλογενών, Τεχνών, Επιστημών και Φιλολογιών*, Κέρκυρα 1815, σ. II-IV και 5. Βλ. επίσης, την αφιέρωση του Δημητρίου Βαλσαμάκη («Alla Grecia») στο βιβλίο του: *Discorso intorno all'origine della poesia drammatica presso i Greci di Demetrio Valsamachi di Cefalonia*, […], Φλωρεντία 1814, δύο (σελίδα χ.α.).
14. Βλ. Αρβανιτάκης, «Από τις αυτοκρατορίες στα έθνη», *ό.π.*
15. Ακόμα περισσότερο το επόμενο βιβλίο του: *Détails sur Corfou*, Κέρκυρα 1826. Την αδιαφορία του απέναντι στον υπόλοιπο σύγχρονο ελληνικό κόσμο του καταμαρτυρεί το 1810 ο Στέλιος Δόρια Προσαλέντης. Βλ. Αρβανιτάκης, «Από τις αυτοκρατορίες στα έθνη», *ό.π.*
16. Βλ. *Discorso inaugurale pronunziato dal patrizio Giacomo Calichiopulo Manzaro*, σ. 3, 6 και 11-12. Πρβλ. σ. 5: «Ω αξιομνημόνευτη ημέρα της εικοστής πρώτης Μαρτίου. Εσύ αναγέννησες ένα έθνος, παρατημένο, αλίμονο, από πολλούς αιώνες στην αναπόφευκτη παρακμή […]». Πρβλ. αντίστοιχα τη θέση του Σπυρίδωνος Γεωργίου Θεοτόκη, το 1800 («Manifesto del Senato»), για την οποία βλ. Αρβανιτάκης, «Από τις αυτοκρατορίες στα έθνη», *ό.π.* Αλλά, ενδιαφέρουσες είναι και οι σιωπές. Βλ. την απουσία των αρχαίων προγόνων από τον λόγο του Εμμανουήλ Θεοτόκη το 1803, με αφορμή την εγκατάσταση της Συγκλήτου: *Discorso pronunciato da Emanuele Teotochi patrizio corcirese. Nell'occasione che fù installato il Senato della Repub.[blica] Settinsulare*, Κέρκυρα 1803.
17. Για το σονέτο και τη συναφή ανάλυση, βλ. Αρβανιτάκης, «Από τις αυτοκρατορίες στα έθνη», *ό.π.*

18. Βλ. *Notizie per servire alla storia corcirese dai tempi eroici fino al secolo XII*, Κέρκυρα 1804 («Ad Alessandro Primo Imperadore delle Russie, Andrea Mustoxudi corcirese»: δύο σελίδες χωρίς αρίθμηση). Για το ίδιο, βλ. *Orazione detta nella Basilica*, ό.π., σ. XVIII: «[Η Αικατερίνη] σχεδίαζε, νέο στολίδι στο αυτοκρατορικό της διάδημα, να ανακαλέσει από τις αρχαίες στάχτες στη ζωή μία Ελληνική Δημοκρατία (*col richiamare alla vita dalle ceneri antiche una Greca Repubblica*), πράξη υψηλή που πραγματοποίησε ο Αύγουστος γιος της, τότε που η ευτυχία του πεπρωμένου μας και η υψηλή κρατική λογική τον συνόδευαν νικηφόρο για να ανατρέψει τα πολιτικά αναχώματα, που εμπόδιζαν την αληθινή μας αναγέννηση».
19. Βλ. το αντίστοιχης λογικής ποίημα: *Il genio della Grecia. Poemetto di Giorgio Candiano Roma Zacintio*, Πάδοβα 1817. Το ποίημα του Γεωργίου Κανδιάνου Ρώμα (1798-1867), γιου του Διονυσίου, γράφτηκε με αφορμή την αποφοίτηση *tre giovani Greci* από το πανεπιστήμιο της Πάδοβας (Νικόλαος Καλογερόπουλος, αδελφοί Φραγκίσκος και Νικόλαος Καρβελάς) και αφιερώνεται στον Σπυρίδωνα Ναράντζη, γενικό πρόξενο της Ρωσίας στη Βενετία. Η Grecia είναι βέβαια, η αρχαία Ελλάδα, η οποία περιγράφει στον νεαρό ποιητή το αρχαίο της μεγαλείο (σ. 8-9), εκφράζει τον ενθουσιασμό της για την ανάπτυξη της παιδείας (σ. 11-12: ως παραδείγματα φέρνει τους τρεις τιμώμενους, τον Καποδίστρια, τον Ναράντζη και τον Φόσκολο, τους οποίους παρομοιάζει με τους Λυκούργο, Αριστείδη κ.ά.) και προβλέπει ένδοξο μέλλον στους κληρονόμους της αρχαίας σοφίας, μιλώντας αποκλειστικά για τις επιτυχίες του Ιονίου (σ. 12).
20. Για την τεκμηρίωση, βλ. Αρβανιτάκης, «Από τις αυτοκρατορίες στα έθνη», *ό.π.*
21. *Discorso a' Greci dell'Ionio del Cav. A. Dandolo Corcirense*, Παρίσι 1817, σ. 11.
22. Demetrio Petrizzopulo, *Seguito delle medaglie Leucadie illustrate dal dottor Demetrio Petrizzopulo Leucadio*, Πάδοβα 1815, σ. 4.
23. Βλ. *Discorso sopra la Calligrafia composto dal Dottore Dionisio Roidi Medico Fisico, Zacintio, Professore nelle scuole pubbliche* (1808). Το κείμενο δημοσιεύτηκε στο: Π. Παγκράτης, «Διονυσίου Ροΐδη: "Πόνημα περί καλλιγραφίας"», *Ιονικά Ανάλεκτα* 2 (2012), 235-252 (δημοσιεύεται και φωτογραφία του χφ.: σ. 242/247· στο δημοσίευμα δεν προτείνεται η παρούσα ερμηνευτική γραμμή).
24. Βλ. *Vantaggi della pubblica istruzione a preferenza della privata per formare un carattere nazionale. Discorso di G.[iovanni] B.[attista] Moratelli Professore d'Italiana e Latina filologia nel Liceo di Zante, Socio dell'Accademia Jonia*, δεύτερη έκδοση, Ζάκυνθος 1817. Είχε προηγηθεί, την ίδια χρονιά, η ελληνική εκδοχή: *Ωφέλειαι της δημοσίας παιδεύσεως προκρινόμεναι των της ιδιωτικής, ίνα σχηματίσωσιν ένα του Γένους χαρακτήρα. Λόγος Ι. Β. Μορατέλλου, καθηγεμόνος της ιταλικής τε και λατινικής φιλολογίας, Εταίρου της Ιωνικής Ακαδημίας, μεταφερθείς εις την νυν εθιζομένην υπό των Ελλήνων διάλεκτον υπό Διονυσίου Κουλουμπάρδου του Ζακυνθίου*, Κέρκυρα 1817. Για τις εκδόσεις βλ. Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία – Φυλλάδια, (1801-1818)*, Αθήνα 1997, τ. 1, αρ. 1817.118 (σ. 526). Αντίστοιχου νοήματος είναι το κείμενο του Charles Dupin, που εκφωνήθηκε στην Ιονική Ακαδημία, στις 15/8/1809: «Sur les avantages de l'instruction publique chez les Grecs modernes, par C. D., ancien secrétaire de l'Académie Ionienne, et membre de l'Institut de France», *Revue Encyclopédique* 33 (Σεπτέμβριος 1821), σ. 453-473 (σ. 453-455: εισαγωγικό σημείωμα του περιοδικού).
25. Βλ. *Vantaggi della pubblica istruzione*, *ό.π.*, σ. 13, 14-15. Ας θυμηθούμε ότι η έννοια της «istruzione pubblica», που γεννήθηκε με τη Γαλλική Επανάσταση, διαδόθηκε στο Ιόνιο στα αμέσως προηγούμενα χρόνια (βλ. Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη*, *ό.π.*, σ. 257-275). Αξίζει να σημειωθεί ότι το κείμενο του Dupin («Sur les avantages de l'instruction publique», *ό.π.*, σ. 454-455, 458-459), εκτός από την ανάδειξη της σημασίας της δημόσιας εκπαίδευσης και την υπογράμμιση της σημασίας της στους αρχαίους Έλληνες, αποτελεί μία ρητή υπεράσπιση της δημόσιας εκπαίδευσης εναντίον της αντίδρασης των νησιωτών ευγενών, με αντίστοιχα του Moratelli επιχειρήματα.

26. «Το γνωρίζετε καλά, Έλληνες, ότι έτσι έχουν τα πράγματα. Με την πλήρη ανατροπή του ελληνικού έθνους, όλα χάθηκαν. Δεν μπορώ να συγκρατήσω τους λυγμούς μου όταν, από ένα ψηλό σημείο [της Ζακύνθου] ατενίζω αυτό τον ευλογημένο τόπο που κατοικήθηκε κάποτε από τους Σόλωνες, τους Επαμεινώνδες, τους Σωκράτηδες, τους Δημοσθένηδες. […] Προς απόδειξη αυτής της αλήθειας, επικαλούμαι εσάς, σεβάσμιες σκιές της αρχαίας Ελλάδας και με σεβασμό σας ζητώ να εγκαταλείψετε για λίγο το σιωπηλό πέπλο που σας τυλίγει […]»: *Vantaggi della pubblica istruzione*, *ό.π.*, σ. 7 και 25. Για τη συνέχεια της επίκλησης των «ombre venerande dell'antica Grecia», βλ. σ. 25-26. Για το ότι η εξοικείωση με τους «αρχαίους προγόνους» και η υιοθέτηση των ίδιων πρακτικών θα αντιστρέψουν την «opinion injurieuse qui pèse encore sur vous», βλ. Dupin, «Sur les avantages de l'instruction publique», *ό.π.*, σ. 457-458 (αλλά και passim).
27. *Vantaggi della pubblica istruzione*, *ό.π.*, σ. 7 και 14.
28. *Ό.π.*, σ. 33-34 και 36.
29. *Ό.π.*, σ. 20-21.
30. *Ό.π.*, σ. 23 και 32. Βλ. τις αντίστοιχες σκέψεις του Ροΐδη (*Discorso sopra la Calligrafia*, *ό.π.*, σ. 244-250), ο οποίος για τους ίδιους λόγους επαινούσε τη «λατρευτή μας κυβέρνηση», που εκείνη τη στιγμή ήταν οι αυτοκρατορικοί Γάλλοι, και του Petrizzopulo (*Seguito delle medaglie Leucadie*, *ό.π.*, σ. 5-6), ο οποίος θεωρούσε ότι «οι φιλελεύθερες αρχές του γενναίου και φωτισμένου έθνους [= της Βρετανίας]» θα βοηθούσαν «στη διάδοση των αληθινών γνώσεων και στη διαμόρφωση του ανθρώπου-πολίτη (*l'uomo Cittadino*)».
31. *Discorso a' Greci dell'Ionio*, *ό.π.*, σ. 19. Η κατακλείδα, βέβαια, αφορά τον Όμηρο· το παράθεμα του Δάντη από το *Inferno* (canto IV, στ. 96) και του Πετράρχη από τις *Rime*.
32. *Orazione detta nella Basilica*, ό.π., σ. XXV.
33. Βλ. Σ. Βουτσινά, «A Sua Eccellenza il Lord Alto Commissionario Sir Thomas Maitland: γλυπτική και πολιτική διαπλοκή στα Επτάνησα του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά* 69 (4/2019), σ. 24. Στο ίδιο ακριβώς πνεύμα η ευχαριστήρια επιστολή των κατοίκων της Λειβαθώς στον de Bosset, τον Φεβρουάριο του 1812: *Parga and the Ionian Islands; Comprehending a Refutation of the Mis-statements of the Quarterly Review and of Lieut.-Gen. Sir Thomas Maitland, on the Subject; with a Report of the Trial Between that Officer and the Author. With Maps*, by Lieut.-Col. C. P. de Bosset, […], Λονδίνο 1821, σ. 138-139.
34. Για την εύστοχη σχετική ανάλυση, βλ. Βουτσινά, «A Sua Eccellenza il Lord Alto Commissionario», *ό.π.*
35. Βλ. Α. Ρ. Κούλη (επιμ.), *Ιππότης Γεράσιμος Πιτζαμάνος (1787-1825). Ζωγράφος και αρχιτέκτων. Η Συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου*, Αθήνα 2013, τ. 1 (*Βιογραφία – Ανάλυση έργου – Το περιηγητικό κείμενο*), σ. 87-91 και τ. 2 (*Τα εικαστικά έργα*), εικ. 152. Η απεικόνιση του θέματος συνοδεύεται από επεξηγηματικό κείμενο στα ιταλικά με τον τίτλο «Spiegazione del soggetto» (Ερμηνεία του θέματος), απ' όπου προέρχονται και οι εντός εισαγωγικών φράσεις που παραθέτω σε μετάφραση.
36. Για ορισμένες πλευρές αυτής της συζήτησης, βλ. τις μελέτες μου: «"Ο πληκτικός κατάλογος των προγόνων". Μεθοδολογικά ζητήματα για τη μελέτη της επτανησιακής ιστορίας», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 17 (2011), 155-187· «Γατόπαρδοι, τσακάλια και ύαινες: σκηνές από την παρακμή του κόσμου της ευγένειας στο Ιόνιο», *Τα Ιστορικά* 59 (12/2013), κυρίως σ. 466-471· «Οι τόποι, οι χρόνοι και οι γλώσσες της ιστοριογραφίας του Ιονίου κατά τον 19ο αιώνα», στο: *Θ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010*, Παξοί 2014, τ.2, σ. 293-321· «Οι σπασμένοι καθρέφτες του Ιονίου», *ό.π.*
37. Κ. Κούμας, *Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1831, τ. 6, σ. ξς΄. Βλ. την αντίστοιχη θέση: L.-P.-E. Bignon, *Les cabinets et les peuples depuis 1815 jusqu'à la fin de 1822*, Παρίσι

1822, σ. 237: «οι καταδουλωθέντες λαοί δεν έχουν ιστοριογράφους». Πρβλ. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Ιστοριογραφία και εθνικές συνειδητοποιήσεις στο τέλος του 18ου αιώνα», στο: *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία*, *ό.π.*, σ. 100, σημ. 8.

38. Για τις εκδοχές αυτής της συζήτησης βλ. Αρβανιτάκης, «Από τις αυτοκρατορίες στα έθνη», *ό.π.*

39. Για τη μουσική, βλ. ενδεικτικά: K. Kardamis, «Ionian (Septinsular) Composers and Classical Antiquity: Revisiting the Past or Legitimizing the Present?», στο: E. Nika-Sampson – G. Sakallieros – M. Alexandru – G. Kitisios – E. Giannopoulos (επιμ.), *Crossroads. Greece as an Intercultural Pole of Musical Thought and Creativity. International Musicological Conference. Thessaloniki, 6-10 June 2011*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 453-463 (http://crossroads.mus.auth.gr/wp-content/uploads/2013/07/CROSSROADS_PROCEEDINGS.pdf)· του ίδιου, «Προσεγγίσεις της ελληνικής αρχαιότητας στα επτανησιακά οπερατικά έργα», στο: Α. Ταμπάκη – Ο. Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και "εθνικός χαρακτήρας" στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2016, τ. 2, σ. 41-55. Για τη γλυπτική, βλ. Βουτσινά, «A Sua Eccellenza il Lord Alto Commissionario», *ό.π.*

40. Για πτυχές αυτής της συζήτησης, βλ. ενδεικτικά: G. Pécout, *Il lungo Risorgimento. La nascita dell'Italia contemporanea (1770-1922)*, Μιλάνο 1999, σ. 3-56 και 100-121· A. M. Banti, *La nazione del Risorgimento. Parentela, santità e onore alle origini dell'Italia unita*, Τορίνο 2000· του ίδιου, *Il Risorgimento italiano*, Ρώμη – Μπάρι 2004· Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες. Η Ape italiana, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, Αθήνα 2010, σ. 217-308· A. M. Banti, *Sublime madre nostra. La nazione italiana dal Risorgimento al fascismo*, Μπάρι 2011, σ. 3-93· C. Duggan, *La forza del destino. Storia d'Italia dal 1796 a oggi*, Μπάρι 2011, σ. 29-79.

Οι «Έλληνες Πεπαιδευμένοι» του Γεωργίου Ζαβίρα. Διεργασίες για το έθνος γύρω στο 1800

Νάσια Γιακωβάκη

Ο θάνατος του Γεωργίου Ζαβίρα τον Σεπτέμβριο του 1804 στα εξήντα του χρόνια δεν μπορεί να θεωρηθεί, ιδίως για το προσδόκιμο εκείνων των χρόνων, πρόωρος. Ανέκοψε πάντως, πριν τελειοποιηθεί, ένα σχέδιο που υπήρξε οπωσδήποτε έργο ζωής. Το σημαντικό είναι ότι το μεγάλης πνοής αυτό σχέδιο είχε ήδη προλάβει να πάρει σάρκα και οστά. Το 1804 είχε λάβει τη μορφή ενός κώδικα, ενός χειρόγραφου δηλαδή βιβλίου. Αυτό το γνωρίζουμε θετικά, διότι ο Ζαβίρας είχε ο ίδιος προνοήσει, μόλις λίγους μήνες νωρίτερα, τον Μάιο του ίδιου έτους, να συμπεριλάβει λήμμα με τον δικό του βίο.[1] Εκεί, ανάμεσα στα άλλα συγγραφικά και μεταφραστικά έργα του, τοποθετούσε, πρώτο και καλύτερο, το εν λόγω πόνημα. Ειδικότερα δε, παρέπεμπε για τον πλήρη τίτλο στην «Επιγραφή» του κώδικα, δηλαδή στη σελίδα τίτλου του, που είχε ως εξής:

> Νέα Ελλάς ήτοι Ιστορία των Πεπαιδευμένων Ελλήνων, των μετά την θλιβεράν του Γένους ημών κατάπτωσιν ακμασάντων, και την προβεβηκείαν και ψυχορραγούσαν Ελλάδα, τοις αυτών πόνοις τε και ιδρώσιν ως οίον τε ην αντιπελαργησάντων και αναζωπυρησάντων.[2]

Στον τίτλο, ο οποίος θα τύχει ιδιαίτερου σχολιασμού, διαπιστώνεται κιόλας μία ταλάντευση: το πρώτο συνοπτικό και αφαιρετικό σκέλος της «επιγραφής» είναι ένας μοντέρνος τίτλος (*Νέα Ελλάς, Ιστορία των πεπαιδευμένων Ελλήνων)*, ενώ η μακροσκελής και φορτισμένη επεξήγηση που ακολουθεί απηχεί παλαιότερες εκδοτικές συνήθειες, που διατηρούνται στον κόσμο του ελληνικού βιβλίου, αν και έχουν τις ρίζες τους μάλλον στον κόσμο του χειρογράφου, παρά του εντύπου. *Η Νέα Ελλάς* του Γεωργίου Ζαβίρα έχει υπάρξει εξαρχής, και παραμένει ακόμη, έργο υψηλού κύρους και μεγάλης αξίας για τις νεοελληνικές έρευνες, αλλά εδώ ενδιαφέρει κυρίως ως εργασία, η οποία αποτυπώνει, τόσο ως προς τη σύλληψη, όσο και ως προς την εκτέλεση, τάσεις της εποχής.

Εκτός από πρώτης τάξεως προσωπογραφικό και βιβλιογραφικό βοήθημα για το διάστημα 1453-1800, εν πολλοίς αξεπέραστο ακόμη, το σχέδιο Ζαβίρα, όπως εδώ προτείνεται, συνιστά τεκμήριο για τις αλλαγές στο ρόλο και τη σημασία «των πεπαιδευμένων Ελλήνων» (όπως τους προσδιορίζει ο τίτλος του), που συμβαίνουν τότε, στο μεταίχμιο δηλαδή, που εκπροσωπεί για την υπό διαμόρφωση νεοελληνική κοινωνία το ξεκίνημα του 19ου αιώνα. Από αυτή τη σκοπιά, μετράει λιγότερο το γεγονός ότι έμεινε εν τέλει ανέκδοτο στην εποχή του, και αρκεί πως η γραπτή αυτή σύνθεση πήρε

μορφή, η οποία έγινε μάλιστα αισθητή και υπήρξε χρηστική στα αμέσως επόμενα χρόνια από τον θάνατο του δημιουργού.

Πράγματι, το συγκεκριμένο χειρόγραφο του Ζαβίρα κληροδότησε μία εκκρεμότητα που διατηρήθηκε για πολύ: ήδη από το 1807 διατυπώνεται δημόσια η ευχή «να εκδοθή ποτέ εις το φως διά του τύπου!»[3] Η κυρίως εκδοτική περιπέτεια, και οι συγκρούσεις που γέννησε πριν και μετά τον περίφημο Ροδοκανάκειο Διαγωνισμό (1865) και τη βράβευση του Κωνσταντίνου Σάθα (1867), περιπέτεια που έπεται της αρχικής μετά τον θάνατο του συγγραφέα περιπέτειας του χειρογράφου, δεν θα μας προβληματίσουν εδώ. Ας θυμίσουμε απλώς ότι η έκδοση του Ζαβίρα γίνεται μεν «θεσμικά», μόλις όμως το 1872, από τον Γεώργιο Κρέμο, ιστορικό, υφηγητή του Πανεπιστημίου και υπεύθυνο χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, όπου είχε κατατεθεί η *Νέα Ελλάς* προς φύλαξη. Ο πρόλογος του Κρέμου, αν και αντανακλά το πολεμικό κλίμα μέσα στο οποίο έγινε η έκδοση, γράφεται με παρρησία και είναι άκρα κατατοπιστικός για την τύχη του χειρογράφου και για τον συγγραφέα.[4] Αξίζει να συγκρατήσουμε ότι τελικώς, χάρη στην επιμονή του Κρέμου να δει ως είχε το φως της δημοσιότητας, η *Νέα Ελλάς* του Ζαβίρα έμεινε διά παντός αδιόρθωτη, ασυμπλήρωτη, με τις επαναλήψεις και τις παραλείψεις της, τα λάθη της, γλωσσικά, κ.ά.[5] Έμεινε, όπως ο ίδιος ο Ζαβίρας προειδοποιούσε τον αναγνώστη: «σημείωσαι όμως ότι τούτο είναι το πρώτον σχέδιον όθεν και άμορφον και ακαλλές: ύστερον δε μέλλει να διορθωθή και να βαλθή εις καλλιτέραν τάξιν».[6] Η πρώτη χειρόγραφη εκδοχή έδωσε και στο έργο την τελική έντυπη μορφή του. Έτσι όμως έμεινε ταυτοχρόνως για πάντα έργο της εποχής του. Ένα έργο του 1804, ορθότερα ένα έργο που ανήκει στο γύρισμα προς τον 19ο αιώνα.

Η καθυστέρηση στην έκδοση πάντως δεν πρέπει να μας μπερδέψει:[7] το έργο δεν πέρασε απαρατήρητο μεταξύ των λογίων, ούτε υπήρξε ένα έργο που αγνοήθηκε στον καιρό του ή από τους επόμενους. Αν η κριτική του Άλκη Αγγέλου περί σπασμωδικής επιστήμης, με αφορμή τον Φιλητά και τον *Ερωτόκριτο*,[8] χαρακτηρίζει εύστοχα τη (σισσύφεια) ιστορία των νεοελληνικών ερευνών, αυτό δεν ισχύει ακριβώς για την περίπτωση του Ζαβίρα. Όσο κι αν στην περίπτωση αυτή ενδεχομένως περνάμε στο άλλο άκρο, της λογοκλοπής, ας αρκεστούμε για την ώρα σε τούτο: στον πρόλογο των βραβευμένων *Βιογραφιών* του Σάθα, όπου επιχειρείται να δοθεί η προϊστορία του πεδίου που καλύπτουν, ο Ζαβίρας μνημονεύεται πρώτος στη σειρά κι αυτή η τοποθέτησή του στην αρχή μιας σειράς σχετικών ερευνών –ανεξαρτήτως της ανομολόγητης οφειλής του Σάθα προς αυτόν– είναι δείκτης της αναγνώρισης της αξίας του.[9]

Η δύναμη του απογραφικού/γραμματολογικού έργου του Ζαβίρα προέρχεται από την εποχή του και αντιστοιχεί σε αυτήν. Είναι, ως προς τη σύλληψη, έργο ολοκληρωμένο, και ως προς την εκτέλεση, για πολλούς λόγους, έργο εντυπωσιακό, συνιστά ένα φιλόδοξο πνευματικό εγχείρημα που ξέρει τι θέλει, ενώ συγχρόνως έχει το πλεονέκτημα να στηρίζεται σε μία πρωτογενή ύλη που δικαιολογεί τον πολυετή μόχθο. Ο Ζαβίρας με το έργο του αποτυπώνει, αθόρυβα και μεθοδικά, την ιστορία μιας προόδου: την πρόοδο που έχει συντελεστεί και συνεχίζει να συντελείται, όλο και πιο ορμητικά, μεταξύ των «πεπαιδευμένων» Ελλήνων στη γενιά του και στους επόμενους. Συγχρόνως, με την ίδια αυτή χειρονομία, τη χειρονομία της εξαντλητικής απογραφής, συμβάλλει ενεργητικά στην περαιτέρω καλλιέργεια, εξάπλωση και βελτίωσή τους. Και γι' αυτό μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι δημιουργεί ένα εργαλείο έρευνας που απευθύ-

νεται, πρώτα από όλα, στους συμπατριώτες του, στους ομογενείς. Κατά τα άλλα, το έργο αυτό δεν είναι ούτε πρωτότυπο, ούτε καινοτόμο. Είναι μέρος μιας ροής, διαθέτει προγόνους που δεν τους αγνοεί και επιγόνους που (με τον ένα ή τον άλλο τρόπο) τον λαμβάνουν υπόψη.

Τι δίνει τότε στη *Νέα Ελλάδα, ήτοι εις την ιστορίαν των πεπαιδευμένων Ελλήνων* την ιδιαίτερη ταυτότητά της; Τι είδους τεκμήριο για τις αρχές του 19ου αιώνα αποτελεί η *Νέα Ελλάς*; Το θέμα δεν επιδέχεται εύκολη απάντηση. Ασφαλώς, είναι ένα ώριμο έργο, γιατί είναι ώριμη η στιγμή: ο χρόνος που συλλαμβάνεται, κυοφορείται και μπαίνει σε εφαρμογή (πρόκειται μάλλον για τη δεκαετία του 1790) ανοίγει την αυλαία για να συμπεριλάβει την πλούσια και βαθμιαία μεγεθυνόμενη συγκομιδή του 18ο αιώνα, ιδίως μάλιστα το δεύτερο μισό του. Εδώ έγκειται προφανώς η δύναμη της απογραφής του Ζαβίρα: ότι συμπίπτει με τα χρόνια της ανόδου, της οποίας ο ίδιος υπήρξε αυτόπτης μάρτυς. Αλλά δεν είναι αυτά καθαυτά τα μεγέθη και η ποιότητα των έργων που κάνουν την αλλαγή: η άνοδος δημιουργεί ένα διαφορετικό πνεύμα. Διαφοροποιείται, από όσα προηγήθηκαν, διότι δεν έχει τόνο απολογητικό ή μεμψίμοιρο, δεν μοιάζει να απαντά σε αγνώμονες φίλους ή εχθρούς, ούτε τέλος συμπληρώνει ένα άλλο έργο, ας πούμε μια *Bibliotheca Graeca*. Αν μπορεί να συνδεθεί ο Ζαβίρας με μια νέα αρχή,[10] τούτη η τοποθέτηση εδράζεται στο γεγονός ότι με το φιλόδοξο διάβημά του η περίπτωση των νεοελληνικών γραμμάτων, που απογράφονται σε αυτό, γίνεται αντιληπτή, παρά την ιδιορρυθμία της, σαν μία περίπτωση κατά κάποιον τρόπο ομαλή. Με την απογραφή του καθιστά ορατή μια νεοελληνική πολιτεία των γραμμάτων, μέρος της ευρύτερης ευρωπαϊκής République des lettres. Χαρτογραφεί και αναδεικνύει μια αυτόνομη νεοελληνική συνιστώσα προς ίδια χρήση, στην αυξανόμενη χορεία των Νεοτέρων που ήδη δεσπόζουν στην Ευρώπη. Μπορεί λοιπόν ο Γεώργιος Ζαβίρας να είναι οπαδός των Νεοτέρων; Το ερώτημα πρέπει να τεθεί.

Ο τίτλος: δήλωση εθνικής επάρκειας

Ακριβώς αυτό το νέο πνεύμα αποδίδεται διαμιάς στον τίτλο, μέσα από το δραστικό όνομα με το οποίο, με άνεση και χωρίς ενδοιασμό, προσδιορίζεται από τον Ζαβίρα η εργοβιβλιογραφική ιστορία του. Το χειρόγραφο, στη μορφή του πρώτου σχεδίου, διαθέτει ήδη, όπως είδαμε, τίτλο εμβληματικό, επιγράφεται: *Νέα Ελλάς ήτοι* –όπως αμέσως μετά εξηγείται– *Ιστορία των πεπαιδευμένων Ελλήνων.*[11] Πρόκειται για ταύτιση ισχυρή, ταύτιση και μεταφορά μαζί, όπου η σύγχρονη και εκσυγχρονισμένη πνευματική ζωή, καταγεγραμμένη, μέσα από τους εκπροσώπους της, πρωταγωνιστεί στον ορισμό αυτής της καινοφανούς παρουσίας: μίας αυτοδύναμης *Νέας Ελλάδος*. Πρόκειται μήπως για το πρωτείο της πνευματικής παραγωγής στον νεωτερικό αυτοπροσδιορισμό του γένους; Θα ήταν άραγε λάθος αν ακούσουμε σ' αυτή την προβολή της «Νέας Ελλάδος» σε τίτλο να αντηχεί κάτι περισσότερο από ένας τίτλος; Βρισκόμαστε ήδη στην πράξη ενώπιον μιας δήλωσης παρουσίας, ενώπιον μιας διεκδίκησης. Η σπανιότητα ανάλογων αναφορών συνηγορεί προς μια τέτοια ερμηνεία. Η λιτή τόλμη του τίτλου υποβάλλει τη σκέψη ότι με το έργο του ο Ζαβίρας, και από την άποψη της πρόθεσης και από την άποψη της κατασκευής, ξεπερνά ήδη τα όρια που διέβλεπε ο Αγγέλου στις απογραφικές προσπάθειες του 18ου και 19ου αιώνα και γι' αυτό τις είχε

ονομάσει «δοκιμές».[12] Το όνομα της χώρας, ή/και της κοινότητας καθώς αναρτάται σε τίτλο λειτουργεί ως πειστήριο επάρκειας και αυτοπεποίθησης· συλλογικής, κοινωνικής και ηθικής, όπως εξάλλου προϊόν ατομικής αυτοπεποίθησης είναι και το ίδιο το εγχείρημα.

Η αυτοπεποίθηση του πρώτου και βασικού σκέλους του τίτλου, του «μοντέρνου» τμήματος, δεν πρέπει να επικαλύψει τη συναισθηματικά φορτισμένη συνέχεια που περικλείεται στο δεύτερο μέρος της «Επιγραφής» του. Αυτό το δεύτερο, μακροσκελές και παλαιϊκό ίσως, σκέλος του τίτλου οργανώνεται γύρω από μία κεντρική έννοια και εικόνα μαζί: εκείνη της «ψυχορραγούσης Ελλάδος» που δέχεται την φροντίδα, όπως υπονοείται, των τέκνων της, μέσω του όρου «αντιπελάργησις». Παραλλαγή, και εμπλουτισμός μαζί, σε ένα οικείο και υπό διάπλαση τότε θέμα, εκείνο της Μητέρας-Πατρίδας,[13] μια προσωποποίηση που εδώ συμπληρώνεται από το χρέος των νεοτέρων («των μετά την θλιβεράν του Γένους ημών κατάπτωσιν ακμασάντων») μέσα από την τρυφερή εικόνα και συνάμα ηθική προσταγή «της αντιπελαργήσεως». Έχει ενδιαφέρον ότι ο όρος –σύμφωνα με τα λεξικά,[14] και εφόσον δεν τον παρεξηγώ– εντοπίζεται εδώ στη φροντίδα του γερασμένου γονιού, ως αντίδωρου – όχι στη διάσωση, στην ανόρθωση ή στην απελευθέρωση από τον ζυγό. Μπορεί άραγε με τους «αντιπελαργήσαντας» απόγονους να ολοκληρώνεται το χρέος και να εκφράζεται μια κάποια συμφιλίωση με το τέλος, τον θάνατο της μητέρας; Κι αν μια τέτοια ερμηνευτική απόχρωση μπορεί να έχει βάση, μπορούμε να φανταστούμε τους πεπαιδευμένους Έλληνες της «Νέας Ελλάδος», λιγότερο δεσμευμένους από την αρχαία; Και εδώ, διανοίγεται η δυνατότητα για τη συμβολή των Νεοτέρων έναντι των Αρχαίων, και κάνει πιο ενδιαφέρον το ερώτημα περί Νεοτέρων, όπως είχε τεθεί πιο πάνω. Η νέα αρχή που εγκαινιάζει ο Ζαβίρας επιτρέπει να τον τοποθετήσουμε μεταξύ των «προγόνων των νεοελληνιστών».[15]

Τέλος, είναι νομίζω εύλογο να υποθέσουμε πως αυτή η εικόνα θα καθοδηγούσε και θα συνόδευε υποστηρικτικά ένα χαρακτικό, που θα κοσμούσε τη σελίδα τίτλου ή την έναντι σελίδα. Δημιουργείται τώρα πιο ανάγλυφη, πιο σύγχρονη και ομόλογη με άλλα έντυπα, η μορφή ενός τυπωμένου βιβλίου, το οποίο ονειρεύτηκε και προετοίμαζε μεθοδικά, όχι μόνο ως προς το περιεχόμενο του, ο προκομμένος πραγματευτής Γεώργιος Ζαβίρας.

Σιάτιστα-Πέστη: ο «λόγιος έμπορος» Ζαβίρας

Ενός τέτοιου σχεδίου, ενός τέτοιου ονείρου, δημιουργός να είναι ένας Σιατιστινός πραγματευτής, κάνει ασφαλώς τα πράγματα πιο ενδιαφέροντα, εφόσον αναμφίβολα η *Νέα Ελλάς* είναι προσθήκη ζηλευτή στον ανοιχτό κατάλογο των ελληνικών βιβλίων του αρχόμενου 19ου αιώνα, που όλο και μεγαλώνει. Φέρνει ξανά στο προσκήνιο τη γνώριμη από καιρό, αλλά φοβάμαι όχι επαρκώς επεξεργασμένη, κοινωνικοπολιτιστική ομάδα: τον τύπο του λόγιου εμπόρου, τύπο τόσο δραστικά παρόντα στο νεοελληνικό γίγνεσθαι εκείνων των μεταβατικών δεκαετιών.[16] Αν προσθέταμε προς επεξεργασία κάτι θα ήταν ότι αυτού του τύπου ανθρώπου η νέα ταυτότητα, που έχει ασφαλώς ως βάση της τη γλωσσομάθεια (που εκκινεί και ως επαγγελματικό προσόν), προσδιορίζεται από μία πριμοδότηση ή απόλαυση των γραμμάτων και της γνώσης ως αξίας αυτοτελούς. Η σχέση με τα γράμματα αναγορεύεται σε μια ζωτική όψη του βίου, πέραν του βιοπορισμού και της εργασίας, και καταλαμβάνει τον νέο ελεύθερο χρόνο των αστών.

Ο δικός μας λόγιος έμπορος, ο Γεώργιος Ζαβίρας, έχει το επιπλέον πλεονέκτημα ενός αξιοζήλευτου τόπου καταγωγής, της Σιάτιστας και ενός εξίσου ελκυστικού, καλά περπατημένου και προσοδοφόρου δρομολογίου εγκατάστασης (και περιοδειών) στην Ουγγαρία και ευρύτερα στην κεντρική αψβουργική Ευρώπη.[17] Μέσα από το διπλό δρόμο της αστικής ανάπτυξης του τόπου καταγωγής τους, αλλά και της προωθημένης, καλά δικτυωμένης μετανάστευσης στις νέες αψβουργικές επαρχίες, οι οποίες, μετά το Κάρλοβιτς, αλλά κυρίως μετά το Πασσάροβιτς, υποδέχονται δυναμικά, και ευνοϊκά, κύματα Οθωμανών Χριστιανών υπηκόων των γνωστών μας «κατακτητών ορθόδοξων Βαλκάνιων εμπόρων»,[18] οι Σιατιστινοί πραγματευτές διακρίνονται, ακόμη και μεταξύ των όμορων περιοχών της δυτικής Μακεδονίας, από μεγάλο εύρος δραστηριοτήτων: επιχειρηματικών πρώτα από όλα, αλλά και κοινωνικών, εκπαιδευτικών και γενικότερα πολιτιστικών. Αν μάλιστα θυμηθεί κανείς τους πιο διάσημους ίσως Σιατιστινούς, τους Μαρκίδες Πούλιου, θα έπρεπε να προσθέσει και πολιτικών, γιατί τι άλλο συνιστά η έκδοση της *Εφημερίδος*, πριν ακόμη από το βίαιο τέλος της;[19] Το πλήθος των Σιατιστινών οικογενειών και οίκων που προκόβουν, διαρκούν και δημιουργούν ισχυρά ονόματα δεν είναι ευκαταφρόνητο. Τα σπουδαία αστικά μέγαρα του 18ου αιώνα στη Σιάτιστα, τα «αρχοντικά», όσα διασώθηκαν,[20] στέκονται και «αποκαθίστανται» για να θυμίζουν ένα εύρωστο παρελθόν, απέναντι στο οποίο οι πιο πρόσφατοι χρόνοι ωχριούν. Μέχρι τώρα η ιδιαίτερη τούτη πόλη δεν έχει βρει τον ιστορικό της.[21] Από την άλλη μεριά, οι νεότερες ιστορικές μελέτες έχουν αναδείξει τις τροχιές που διάνυσαν εμπορικοί οίκοι, κομπανίες και κοινότητες «Γραικών» σε πλήθος πόλεων, μικρότερων αλλά και μεγαλουπόλεων στην επικράτεια των Αψβούργων και ειδικότερα στην εγγύτερη και πιο προσβάσιμη Ουγγαρία: ξανά οι Σιατιστινοί ανάμεσά τους συνιστούν ευδιάκριτη ομάδα.[22] Όλα τούτα πλαισιώνουν τον βίο και την πολιτεία του Γεώργιου Ζαβίρα, και είναι χρήσιμο να υπενθυμίζονται, μαζί με την μικρή κλίμακα μιας ατομικής ζωής, όπως αυτή ανασυστήνεται από τις καθόλου αμελητέες και σε ικανό βαθμό διασταυρωμένες πληροφορίες που τον αφορούν.

Μέσα από τα αυτοβιογραφικά στοιχεία που ο ίδιος προσφέρει στο οικείο λήμμα της *Νέας Ελλάδος* του σχηματίζεται μια εύγλωττη εικόνα για τον βίο του. Βλέπουμε τους δασκάλους του, ανάμεσά τους ο εκ μητρός θείος του Μιχαήλ Παπαγεωργίου,[23] τις μεθοδικές δωδεκαετείς σπουδές του, ως την ηλικία των 16 ετών στη γενέτειρά του Σιάτιστα, οπότε το 1760, «ανήλθεν εις Ουγγαρίαν και τον εμπορικόν ησπάσατο βίον», τις διαδρομές του και τα ενδιαφέροντά του για τη φιλοσοφία των νεοτέρων, και τον αγωνιώδη συνδυασμό της χρονοβόρου εμπορίας με τον οίστρο της φιλομάθειας, χάριν της οποίας «συνεστήσατο εαυτώ μίαν μικράν βιβλιοθήκην».[24] Πολύγλωσσος και από ένα σημείο και ύστερα βουλιμικά αυτοδίδακτος, αποδεικνύεται αποδοτικός όχι μόνο στο εμπορικό στάδιο αλλά και στο πνευματικό: παραδίδει ένα πλουσιότατο μεταφραστικό και συγγραφικό (ερανισθέν κατά το πλείστον) έργο, σε μία ποικιλία θεμάτων, το οποίο έμεινε σχεδόν στο σύνολό του ανέκδοτο – καταγράφονται 34 τίτλοι (τρεις εκ των οποίων εκδεδομένοι κατά τη δεκαετία του 1780 και ένας το 1795). Μια αδρομερής εικόνα για την περίπτωσή του έχει σε μεγάλο βαθμό αποκατασταθεί (και ως προς αυτό η οφειλή στη δεύτερη πατρίδα του, στην ελληνική κοινότητα της οποίας εξάλλου διέθεσε τα κατάλοιπά του, είναι μεγάλη), όπως και στην καλή τύχη να διαθέτουμε από νωρίς αφοσιωμένους και ικανούς μελετητές των ελληνο-ουγγρικών δεσμών.

Πράγματι, η σημαντικότερη μελέτη για τον Ζαβίρα εξακολουθεί να είναι εκείνη του Ανδρέα Horvath του 1937,[25] αν και έχουν υπάρξει νεότερες συμβολές με επιπλέον ευρήματα.[26] Η πιο πρόσφατη σχετική ελληνική βιβλιογραφία, πενιχρή ούτως ή άλλως, ανακυκλώνει σε γενικές γραμμές τα ήδη γνωστά και δεν αναζωογονεί το ενδιαφέρον για την περίπτωσή του.[27] Ο Γεώργιος Ζαβίρας, με τα πλούσια κατάλοιπα και τον θησαυρό πληροφοριών (και κρίσεων) που συγκεντρώνονται στη *Νέα Ελλάδα* του, ενώ μπορεί να θεωρηθεί δικαιωματικά ένας πρόδρομος των νεοελληνικών ερευνών, δεν έχει ακόμη διασταυρωθεί με τις ανανεωμένες νεοελληνικές ιστορικές μεταπολεμικές σπουδές. Κατ' ουσίαν, δεν έχει αποκατασταθεί η θέση του στο πεδίο που έχουμε συνηθίσει να προσδιορίζουμε ως Νεοελληνικό Διαφωτισμό – παρά το κύρος που τον περιβάλλει. Στην περίπτωσή του, η περιθωριοποίησή του συνδέεται με το γεγονός ότι το κορυφαίο έργο του λειτούργησε και ακόμη λειτουργεί ως «βιβλίο αναφοράς» και αξιοποιείται ως εργαλείο, όχι ως αντικείμενο της έρευνας. Η βαθύτερη γνωριμία με τη μορφή του και η καλύτερη ένταξή του τόσο στο ευρύτερο αστικό παροικιακό φαινόμενο, όσο και η διασύνδεση με το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, θα πρέπει να μπει ψηλά στη λίστα με τα desiderata μας.[28]

Μια δύσκολη περιγραφή: *Νέα Ελλάς*, εργαλείο έρευνας

Τι ακριβώς είναι λοιπόν η *Νέα Ελλάς;* Ας το πούμε όσο πιο απλά γίνεται. Είναι ένα λεξικό. Δεν είναι κατάλογος (μια «επαρίθμηση»), ούτε γραμματολογία, πόσο μάλλον ιστορία της λογοτεχνίας, όπως εννοούμε τις λέξεις σήμερα. Δεν διαθέτει, δεν υιοθετεί ένα σχήμα αξιολογικό, ειδολογικό ή άλλο. Είναι ακριβέστερα ένα λεξικό εργοβιογραφικό. Με αυτό ο Ζαβίρας δημιουργεί *το βιβλίο* για τα ελληνικά βιβλία και τους συγγραφείς τους. Απαρτίζεται από ένα σύνολο λημμάτων προσώπων και έργων, οργανωμένων κατά μεικτή σειρά (πρόκειται για συνδυασμό χρονολογικής και αλφαβητικής κατάταξης με βάση τα μικρά ονόματα).

Στο επίκεντρο είναι τα πρόσωπα (οι πεπαιδευμένοι Έλληνες). Κάθε λήμμα διαρθρώνεται σε δύο διακριτά μέρη. Προηγείται η βιογραφία (ή καλύτερα η παρουσίαση) του «πεπαιδευμένου», η έκταση της οποίας ποικίλλει από περίπτωση σε περίπτωση αισθητά. Το μέρος αυτό χαρακτηρίζεται, όπως είναι επόμενο, από χαμηλή τυποποίηση ή μάλλον από μία ελευθερία στη σύνθεση: ούτε ο ίδιος γνωρίζει τόσα πολλά για όλους, ούτε όλοι έχουν το ίδιο βάρος. Φυσικά η επιδίωξη είναι να καταγραφούν οι σπουδές, τα ειδικά ενδιαφέροντα, η επαγγελματική προσφορά/εργασία, ιδίως όταν πρόκειται για πόστα διδακτικά, αλλά και οι τόποι καταγωγής και τα ταξίδια και οι μεταναστεύσεις ή οι περιοδείες. Μέριμνα βασική λαμβάνεται για την κατά το δυνατόν ακριβή χρονολόγηση. Γράφει πάντως για όσα ξέρει και δεν διστάζει να δηλώνει συχνά την άγνοιά του. Στις βιογραφίες ο τόνος του Ζαβίρα επιδιώκει να είναι δίκαιος και ουδέτερος, αλλά όχι άκριτος. Αυτά όσον αφορά το πρώτο, το προσωπογραφικό μέρος κάθε λήμματος.

Έπεται, σαφώς διακεκριμένος, ο κατάλογος των εκάστοτε συγγραμμάτων του καθενός: χωρίς σταθερή εσωτερική διάρθρωση, άλλοτε προηγούνται οι «πρωτότυπες» συνθέσεις (εδώ υπάγονται και τα ερανίσματα) ή αυτοτελή κείμενα (επιστολές, ομιλίες κ.λπ.) και ακολουθούν οι κάθε λογής μεταφράσεις, άλλοτε έρχονται πρώτα τα εκδε-

δομένα έργα και ακολουθούν τα χειρόγραφα, κάποτε όμως δεν τηρείται κανείς διαχωρισμός. Η φιλοδοξία ως προς τα συγγράμματα είναι η μέγιστη: επιδιώκεται να καταγραφεί ακόμη και το ελάχιστο (π.χ. επιστολές), ενώ με στόχο ακριβώς την εξαντλητική κατά το δυνατόν καταγραφή, περιλαμβάνονται ενίοτε και περιπτώσεις πεπαιδευμένων (με σπουδές και τεκμήρια καλλιέργειας), περί των οποίων δεν είναι γνωστό κανένα σύγγραμμα ή άλλο γραπτό. Ο διακηρυγμένος στόχος του Ζαβίρα είναι «να καταλέγονται τα πάντα σχεδόν τα συγγράμματα αυτών, και πού και πότε και ποσάκις εξεδόθησαν· τα δε ανέκδοτα, εν τίσι βιβλιοθήκαις της Ευρώπης ή της Ελλάδος εναπόκεινται». Οι διατυπώσεις αυτές στον τίτλο δηλώνουν τις προθέσεις του και την ευσυνειδησία του απέναντι στο έργο που ανέλαβε. Το σχέδιο του είναι η εξαντλητική κατά το δυνατόν καταγραφή των πεπαιδευμένων και των γραπτών τους, με εξακριβωμένη και πάλι κατά το δυνατόν πληρότητα ως προς τα αναφερόμενα.

Τα λήμματα συνοδεύονται από δύο πίνακες: ο πρώτος αλφαβητικός και ο δεύτερος χρονολογικός. Η μέριμνα αυτή εξασφαλίζει την καλύτερη δυνατή πρόσβαση στα λήμματα, ενώ επιτρέπει και τη γενική εποπτεία της συγκομιδής. Ρητό και δηλωμένο επίσης είναι πως το έργο αποτελεί εράνισμα, «εκ διαφόρων, Λατίνων, Γάλλων, Γερμανών, Ιταλών, και Ούγγρων Συγγραφέων», αλλά όχι μόνο εράνισμα: «άμα δε και εξ ιδίας αναγνώσεως και εκδοθέντων και τύποις έτι ανεκδότων».[29] Ένα έργο εγκυκλοπαιδικό, το οποίο θέλει να είναι αξιόπιστο και χρηστικό εργαλείο έρευνας.

Είναι δεδομένα τόσο το εύρος όσο και η ποικιλία των δεδηλωμένων πηγών του, τις οποίες έχει εξάλλου εντοπίσει, κατατάξει και ταυτίσει η υπάρχουσα βιβλιογραφία για τον Ζαβίρα.[30] Αυτό που πρόκειται να μας απασχολήσει εδώ είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο συντάσσεται το «λεξικό» του Ζαβίρα. Θα περιοριστούμε σε τρεις ενδεικτικές για τη φυσιογνωμία του έργου παρατηρήσεις.

Προϋπάρχει το «ιδρυτικό» κείμενο των έως τότε (νέο)ελληνικών απογραφών: η περίφημη *Επαρίθμησις* του Δημητρίου Προκοπίου,[31] την οποία ο Ζαβίρας προφανώς γνωρίζει και αξιοποιεί. Σπανίως όμως επαφίεται αποκλειστικά σε αυτήν, αφού εργάζεται διαφορετικά. Εμπλουτίζει τα βραχέα και άκρως τυποποιημένα ως προς τις διατυπώσεις λήμματα του Προκοπίου, από άλλες βιβλιογραφίες, καταλόγους και βιογραφικά λεξικά. Το σημαντικότερο όμως –μέτρο της επιτυχίας και δικαίωσης για αυτόν– είναι πως αυξάνεται εντυπωσιακά, κυριολεκτικά εκτινάσσεται, ο αριθμός των προσώπων τα οποία βιογραφούνται για την εποχή που καλύπτει το παλαιότερο έργο, δηλαδή για το διάστημα από το 1453 έως το 1720: από τις 99 καταχωρήσεις στην *Επαρίθμησιν* του Προκοπίου, η *Νέα Ελλάς* πλησιάζει τους 270, έχουμε με άλλα λόγια σχεδόν τριπλασιασμό για εκείνο και μόνο το διάστημα.

Κατά δεύτερον, η συγγραφή του έργου επιτελείται εν μέσω μιας γενικότερης διεθνούς τροπής. Από το β΄ μισό του 18ου αιώνα και εξής νέες επαυξημένες και πολύτομες λεξικογραφικές εργασίες έχουν ευοδωθεί, τροφοδοτημένες από την ανάπτυξη και αναδιοργάνωση των μεγάλων βιβλιοθηκών. Ένα ξεχωριστό παράδειγμα, μεταξύ άλλων πολλών, που αξιοποιούνται από τον Ζαβίρα, προσφέρει, για τη συχνότητα των αναφορών που γίνονται σε αυτό, το αρχικά τετράτομο γερμανικό λεξικό *Allgemeine Gelehrten-Lexikon*,[32] έργο του Christian Gottlieb Jöcher (ελληνιστί Χριστιανός Γκότλιεφ Ιέχερ). Εκεί συμπεριλαμβάνονται λήμματα με βιογραφίες και γραπτά κείμενα όλων των μέχρι τότε γνωστών μορφωμένων ανθρώπων από την αρχαιότητα μέχρι τότε. Η

σημασία του εγχειρήματος καταδεικνύεται αν ληφθεί υπόψη ότι έχουμε να κάνουμε πλέον με θεσμικές για τη μελέτη των γραμμάτων πρωτοβουλίες, δεδομένου ότι το έργο συμπληρώνεται από επτά ακόμη τόμους έως τη δεκαετία του 1784-1787, με τους δύο τελευταίους να έχουν συγγραφεί από έναν άλλο περίφημο γερμανιστή και λεξικογράφο, τον Johann Christoph Adelung.[33] Την αξία της συμβολής των τόμων αυτών για το έργο του Ζαβίρα την πιστοποιούμε αφού, όπως διαπιστώνεται, ανήκουν στη βιβλιοθήκη του.[34]

Το τρίτο και ιδιαίτερα ερεθιστικό στοιχείο είναι ειδικότερο. Συναρτάται με τις πειστικές και τεκμηριωμένες επισημάνσεις του Ανδρέα Horvath[35] για τον ρόλο που έπαιξαν ανάλογες ουγγρικές βιογραφικές συλλογές των ίδιων χρόνων. Γραμμένες στα λατινικά και εκδεδομένες μέσα στον 18ο αιώνα έδρασαν ως πρότυπα ή εναύσματα για τη νεοελληνική σύνθεση του Ζαβίρα. Ο Ούγγρος νεοελληνιστής προτείνει κυρίως μια προνομιακή σχέση ανάμεσα στον Ζαβίρα και το έργο του και το τρίτομο *Memoria Hungarorum* του Elek Horanyi (1775-1777).[36] Αυτό όμως που επιπλέον πιστοποιεί με τις έρευνές του ο Horvath είναι η γνωριμία του Ζαβίρα με το έργο ενός άλλου Ούγγρου συγγραφέα, του Paullo Wallaszky. Ο ύμνος του τελευταίου προς τον Horanyi, στον οποίο παραπέμπει ο Ζαβίρας δίνει το εύρος της εξοικείωσης του Σιατιστινού με τα ουγγρικά γράμματα. Ας μη διαφύγει όμως την προσοχή μας ο τίτλος του Wallaszky, *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus* a P.W. Posonii et Lispiae 1785.[37] Να λοιπόν μια ουγγρική πολιτεία των γραμμάτων, που ανατέλλει στα τέλη του 18ου αιώνα. Η συνάφεια του εγχειρήματος του Ζαβίρα με την ουγγρική γραμματεία έχει πράγματι την αξία της, καθώς φέρνει στο φως διασταυρώσεις ιδεών και δρομολογίων, που επισκιάζονται από την πληθωρική παρουσία και επιρροή των ισχυρών γλωσσών και των μεγάλων γραμματολογιών. Η συμβολή του «ουγγρικού δρομολογίου» στη διαμόρφωση της *Νέας Ελλάδος*, ακόμη κι αν δεν συνιστά κάποιο απτό και συγκεκριμένο υπόδειγμα, αξίζει να ληφθεί υπόψη, διότι υποδεικνύει έμπρακτα τον δρόμο (και τη σύγκλιση) των μικρών εθνών, των λιγότερο δηλαδή λαμπρών περιπτώσεων που αναζητούν τη θέση τους κάτω από τον κοινό ευρωπαϊκό ήλιο.

«Οι Έλληνες Πεπαιδευμένοι»

Επανερχόμενοι στη σύγκριση με τον Προκοπίου, ας επικεντρωθούμε τώρα στη φράση εκείνη που έμεινε εν γνώσει μου ασχολίαστη: τη συνήθη μάλλον φράση «πεπαιδευμένοι Έλληνες». Έχω τη γνώμη ότι βρισκόμαστε και ως προς αυτό μπροστά σε μια ενδιαφέρουσα μετακίνηση. Η ανάδειξη της φράσης σε επίμαχη δεν οφείλεται βεβαίως αποκλειστικά στον Ζαβίρα· κάθε άλλο. Με τον Ζαβίρα αναδεικνύεται μία χρήση που μαζί της φέρνει ενδεχομένως παλαιότερες (αρχαίες) χρήσεις. Κυρίως διαφοροποιείται από τον χαρακτηρισμό που είχε υιοθετήσει ο Προκοπίου, δηλαδή τους «λόγιους Γραικούς».

Το θέμα απασχόλησε προφανώς τον Ζαβίρα, προτού καταλήξει στη τελική επιλογή του. Η αντικατάσταση του «Γραικοί» από τους «Έλληνες» δεν εντυπωσιάζει τόσο. Επιβεβαιώνεται μία αρκετά γνωστή σήμερα πλέον ροπή σταθεροποίησης του ονόματος Έλληνες, ως κυρίαρχου αυτοπροσδιορισμού, που βρίσκει την αποφασιστική της στιγμή στο γύρισμα ακριβώς προς τον 19ο αιώνα. Πιο ενδιαφέρουσα και λιγότερο γνωστή είναι η αντικατάσταση του «λόγιοι» από το «πεπαιδευμένοι». Εδώ μοιάζει να

προτιμάται μια διατύπωση γενικότερη, λιγότερο εξειδικευμένη. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος «λόγιος» αποδίδεται λατινικά ως eruditus, π.χ. στη λατινική εισαγωγική σελίδα στον Προκόπιο. Ο Ζαβίρας δεν σκέφτεται με όρους επαγγελματικής κοινωνικής ομάδας, αλλά ενδιαφέρεται για ένα γνώρισμα μορφωτικό. Εξετάζοντας αυτή την αλλαγή εντοπίζουμε κατ' ουσίαν μία σημασιολογική μετατόπιση, αφού ο όρος «πεπαιδευμένοι» απαντάται και στον Προκοπίου (και στον Καλλίνικο), αλλά με πιο στενό περιεχόμενο, αφού εκεί αφορά πάντα έναν κλάδο, π.χ. πεπαιδευμένος εις την θύραθεν φιλοσοφία.[38] Η ευρυχωρία του προσδιορισμού «πεπαιδευμένοι» πλησιάζει μάλλον προς τον μεταγενέστερο (και απλούστερο) «μορφωμένοι», όρο για την ιστορία του οποίου θα χρειαζόμασταν μια άλλη αναζήτηση. Η άνοδος των «πεπαιδευμένων» πάντως θα πρέπει να συνδυαστεί με το νέο ανερχόμενο δίπολο που δεσπόζει όλο και εντονότερα στα χρόνια και στα συμφραζόμενα του Διαφωτισμού: πεπαιδευμένοι vs αγράμματοι ή αμαθείς. Ενώ, από την άλλη, η μορφή των érudits στα ίδια περιβάλλοντα αντιδιαστέλλεται προς την κριτικότερη φιγούρα των philosophes.

Τονίσαμε την ουδετερότητα, τη νηφαλιότητα και την εγκυκλοπαιδική σύλληψη του εγχειρήματος, αλλά όπως και στη μητέρα όλων των μοντέρνων εγκυκλοπαιδειών, την *Encyclopédie* των Diderot και D'Alembert, που βλέπει το φως στα μέσα του αιώνα των Φώτων, η αλφαβητική μέθοδος υποστηρίζει επιπλέον τη θεμελιώδη ιδέα της προόδου στη συσσώρευση και διάδοση των γνώσεων. Πράγματι, το περιεχόμενο της *Νέας Ελλάδος* καταγράφει μία πρόοδο, χωρίς να τη διαφημίζει: δίνει έμπρακτα πρόσβαση σε μία εκτενή και δυσπρόσιτη ύλη και μένει ανοιχτή θεωρητικώς για συμπληρώσεις και προσθήκες.

Πώς να δώσουμε μία εικόνα, πώς να σταθμίσουμε την ύλη που στεγάστηκε κάτω από την επιγραφή *Νέα Ελλάς*; Παρά τις ατέλειες (παραλείψεις και επαναλήψεις), σε αυτό το «πρώτον σχέδιον» συγκεντρώθηκε όντως μία πλούσια, διόλου ευκαταφρόνητη ύλη. Καταγράφονται εν συνόλω περισσότεροι από 500 συγγραφείς, από το 1453 έως περίπου το 1800, συνοδευμένοι από απροσμέτρητα έργα, εκδεδομένα και χειρόγραφα. Από αυτούς ενδιαφέρουν ιδίως οι μετά το 1720, δηλαδή οι μετά τον Προκοπίου δραστήριοι. Για αυτά τα τελευταία ογδόντα χρόνια οι καταγραφόμενοι πλησιάζουν σχεδόν το μισό, το 46% του συνόλου (έναντι του 54% που αντιστοιχεί στα προηγούμενα 270 χρόνια!). Αυτή η εντυπωσιακή ποσοστιαία άνοδος συνδέεται ασφαλώς με την αύξηση των πεπαιδευμένων/μορφωμένων κατά την τελευταία περίοδο, η οποία αναζωπυρώνει το ενδιαφέρον και προς τους παλαιότερους που προηγήθηκαν, δίνοντας επιπλέον πνοή και κύρος στην ίδια την απογραφή.

Πολύ πιο δύσκολη είναι μια οποιαδήποτε ποιοτική αποτίμηση του έργου, εξαιτίας της φύσης του διαβήματος και της ποικιλίας των περιπτώσεων που περικλείει. Και αν αυτό ισχύει ούτως ή άλλως για το σκέλος της βιβλιογραφικής επάρκειας, γίνεται ακόμη δυσκολότερο ως προς τις βιογραφίες, οι οποίες πράγματι δεν διαθέτουν, και δικαιολογημένα, καμία ομοιομορφία. Στη *Νέα Ελλάδα* παρελαύνουν ισότιμα ελάσσονες και μείζονες, πολυγράφοι και ολιγογράφοι, ειδήμονες πολλών γλωσσών και μη, με ενδιαφέροντα που εκτείνονται από τα μαθηματικά μέχρι τον *Ερωτόκριτο*. Η ποικιλία των περιπτώσεων είναι το γνώρισμα αυτής της συνάθροισης των πεπαιδευμένων Ελλήνων. Από κάποιες (λιγοστές) περιπτώσεις όπου η καταγραφή μπορεί να είναι ίσα ίσα δύο αράδες, συν ένα ανέκδοτο συγγραμμάτακι, έως τις μακροσκελείς εκείνες που μπορεί

να υπερβαίνουν τις οκτώ σελίδες. Στη *Νέα Ελλάδα* αυτονοήτως δεν βιογραφούνται μόνο οι παλαιότεροι, βιοβιβλιογραφούνται εξίσου και οι σύγχρονοι του συγγραφέα, ο οικείος του κόσμος: προπάπποι, πατέρες ή δάσκαλοι και συνηλικιώτες. Πρέπει επιπλέον να τονιστεί πως στα βιογραφικά λήμματα συναντά κανείς όχι μόνο τη μέριμνα για την πληρέστατη και τεκμηριωμένη πληροφορία, αλλά και μία ελευθερία, μία διάθεση έκφρασης και επικοινωνίας. Δεν θα ήθελα να καταφύγω εδώ στην περιπτωσιολογία, ούτε να παραθέσω επίλεκτα αποσπάσματα από τους βίους εκείνων, λόγου χάριν, οι απώλειες των οποίων συγκινούν τον Ζαβίρα και συνεπαίρνουν τους αναγνώστες, όπως του Ρήγα Βελεστινλή[39] ή του Γεωργίου Βεντότη.[40]

Αυτή η διάθεση να εκφραστεί, που εντοπίζουμε, μπορεί να λάβει τόνο προσωπικό. Για παράδειγμα, θα γράψει για τον Γεώργιο Σακελλάριο με περηφάνια «ο εμός φίλος»[41] ή για τον πολύ νεότερο και τόσο προικισμένο Δημήτριο Γοβδελά, ο «ακραιφνέστατος φίλος»,[42] ή σημειώνει ότι συναντήθηκε το 1800 με τον Άνθιμο Γαζή, για τον οποίο κρίνει ότι έχει εκδώσει «ένα από τα πλέον εξαίρετα [βιβλία] οπού εγράφησαν εις την γλώσσαν μας».[43] Ευδιάκριτη επίσης είναι η διάθεση του Ζαβίρα για κριτικές αποτιμήσεις ως προς τους βιογραφούμενους, και το πράττει προσφεύγοντας σε κρίσεις άλλων, κάνοντας εκτεταμένη και ρητή χρήση παραθεμάτων. Ένα κράμα ευσυνειδησίας και εντιμότητας χαρακτηρίζει συχνά τη γραφή του, ενώ σπάνια εμφανίζεται καταδικαστικός ή πολεμικός. Η δική του κρίση εμφανίζεται σπανιότερα, με πιο χαρακτηριστικό το αρκετά γνωστό, νομίζω, παράδειγμα της απαξιωτικής, απελπισμένης σχεδόν κρίσης του για τη γλώσσα της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*,[44] παρά την υψηλή εκτίμηση που έχει για το έργο. Ο Ζαβίρας έχει αξίες που τις εκφράζει, χωρίς φόβο και πάθος. Αλλά, δεν λογοκρίνει, ούτε ταράσσεται με θρησκευτικά ζητήματα.[45]

Ο κορμός του βιβλίου προέρχεται από τον 18ο αιώνα. Αφορά, όπως είδαμε, τη δράση των πεπαιδευμένων κατά τη μετά του 1720 εποχή. Στη ραχοκοκαλιά της καταγραφής αυτής βρίσκεται, εξ αντικειμένου, η γενιά του Ευγένιου Βούλγαρη, ο οποίος είναι ακόμη εν ζωή,[46] των φίλων και των μαθητών του. Μπορεί το κύρος του Βούλγαρη, το έργο, η δράση του, οι διώξεις του και η εμβέλειά του να επιβάλλουν μια κορυφαία θέση μεταξύ των «πεπαιδευμένων Ελλήνων», αλλά ο Ζαβίρας είναι επιπλέον προσωπικά σε θέση να τον παρακολουθεί από νωρίς. Ας υπογραμμιστεί ότι ανήκει κι ο ίδιος, μέσω του θείου του, στους έμμεσους μαθητές του.[47]

Μπορεί η αναγνωρισιμότητα του Βούλγαρη να είναι αδιαμφισβήτητη και να μην προκαλεί εντύπωση, ωστόσο διόλου αυτονόητες δεν είναι δύο άλλες περιπτώσεις, που φωτίζουν το έργο του Ζαβίρα, η καθεμιά με διαφορετικό και γι' αυτό χρήσιμο για μας τρόπο. Δυο περιπτώσεις που αφορούν αντίστοιχα τον *κρυφό ήρωα* και τον *μεγάλο απόντα* στην *Ιστορία των πεπαιδευμένων Ελλήνων.*

Ο πρώτος ρόλος αφορά τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, ο οποίος εκ πρώτης όψεως εντάσσεται στο έργο ομαλά ως μαθητής κι αυτός του Βούλγαρη. Η θέση ωστόσο που καταλαμβάνει μέσα στο λεξικό του Ζαβίρα υπερβαίνει μια τέτοια ιδιότητα. Η χρήση που του επιφυλάσσεται μας κάνει να τον χαρακτηρίσουμε ως τον κρυφό ήρωα της *Νέας Ελλάδος*. Δεν πλέκεται κάπου το εγκώμιό του, αντίθετα το λήμμα που τον αφορά δεν έχει την προσδοκώμενη πληρότητα, ούτε καν ως προς τα εκδεδομένα έργα, είναι δε μία από τις σπάνιες ίσως περιπτώσεις που δεν καταγράφεται κανένα ανέκδοτο ή χειρόγραφο. Αντίθετα, αυτό που δίνει τη διακεκριμένη θέση στον κρυφό ήρωα, συν-

δέεται με την εκτεταμένη αξιοποίηση σε κάμποσες βιογραφίες παραθεμάτων από ένα μόνο, και μάλιστα το πιο θαρραλέο και ανοιχτά πολεμικό, βιβλίο του Μοισιόδακος, την *Απολογία*.[48] Η σημαντική αυτή έκδοση του 1780 φαίνεται να είναι πολύ ψηλά στις αναγνωστικές προτιμήσεις του Ζαβίρα, καθώς επανέρχεται σε αυτήν προκειμένου να εμπλουτίσει την εικόνα άλλων προσώπων.[49] Μεταξύ αυτών συγκρατούμε εδώ δύο. Το πρώτο χρησιμοποιείται στο λήμμα για τον Βούλγαρη. Είναι ένα από τα γνωστότερα και πιο αγαπητά παραθέματα των μελετών για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό.[50] Στον Ζαβίρα ανήκει η τιμή της πρώτης του χρήσης, «την θλιβεράν κατάστασιν εκτραγωδών»[51] μέσω Μοισιόδακος, μετά τον διωγμό από την Αθωνιάδα του Βούλγαρη:

> Πού ο Κλεινός Ευγένιος; Πού η πολυπαθής χορεία των Μαθητών ήτις εν χαρά της Ελλάδος πάσης συνεκρότει ένα Ελικώνα νέον, Μουσών και Μουσοτρόφων; Εφυγαδεύθη εκείνος εφυγαδεύθη αυτή· βροντή νεμέσεως επέπεσε και εσκόρπισε διδάσκοντας και διδασκομένους, και η οικοδομή εκείνη, υπέρ της οποίας ο τοσούτος θρους εν τη βασιλευούση, εν τη λοιπή Ελλάδι κατήντησεν (οίμοι!) η κατοικία, η φωλεά των Κοράκων.[52]

Με αυτό τον τρόπο, η κεντρική θέση του Βούλγαρη στον Ζαβίρα συναρτάται ευθέως με τη σύσταση που του γίνεται από τον Μοισιόδακα, κάτι που είναι αξιοσημείωτο καθαυτό, καθώς προβάλλει τον νεότερο, «αιρετικό» και οπαδό των Νεοτέρων Βούλγαρη. Τη δεύτερη κρίσιμη αξιοποίηση του Ιώσηπου τη συναντάμε στο λήμμα για τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο και κινείται στην αντίθετη κατεύθυνση. Ο μαθηματικός και διδάσκαλος των Ιωαννίνων επικρίνεται για την «περιττή[ν] υπόληψι[ν] την οποία είχε προς την αρχαιότητα και αυτός ο ανήρ, και [για την] άγνοια των διαλέκτων της Ευρώπης...».[53] Γίνεται φανερό ότι ο Ζαβίρας εμπιστεύεται την κρίση του Ιώσηπου και υιοθετεί τις απόψεις του σε καίρια θέματα, ιδίως την υπεράσπιση των Νεοτέρων και το άνοιγμα προς την Ευρώπη.[54] Πρόκειται νομίζω για έγκαιρη αποδοχή και αξιοποίηση της ξεχωριστής θέσης που θα καταλάβει ο Μοισιόδαξ στο νεοελληνικό πάνθεον εκείνων των χρόνων. Η προνομιακή αυτή θέση, όσο κι αν έχει προφανώς στοιχεία προσωπικής προτίμησης και κλίσεων, δεν είναι άσχετη προς το δίκτυο μέσα από το οποίο ο Μοισιόδαξ εξασφαλίζει μέσω συνδρομητών ήδη από το 1761, αλλά κυρίως το 1780, τις χορηγίες τόσο για την όλη στήριξη όσο και για την έκδοση της *Απολογίας*.[55] Είμαστε και πάλι ενώπιον μίας άλλης δράσης των λογίων εμπόρων, που στην προκείμενη περίπτωση συνδέονται με «δυτικομακεδονίτες», μεταξύ των οποίων και «τιμιωτάτους Σιατιστινούς πραγματευτάς».[56]

Η δεύτερη περίπτωση αφορά τον *μεγάλο απόντα* της *Νέας Ελλάδος* του Ζαβίρα. Εννοώ τον Αδαμάντιο Κοραή. Δεν λείπει εντελώς, αλλά δεν είναι ο «ημέτερος» Κοραής, ούτε βεβαίως θα μπορούσε γύρω στα 1800 να είναι ο «σοφός γέρων». Ανήρ σοφός χαρακτηρίζεται ωστόσο ήδη από τότε, αλλά φαίνεται να είναι ελάχιστα γνωστός για τον Ζαβίρα.[57] Απογράφεται ως Διαμαντής Κοραής, κάτι εύλογο, ως μόνο σύγγραμμά του φέρεται η έκδοση της μετάφρασης της *Ιεράς Ιστορίας και Κατηχήσεως* του Πλάτωνος Μόσχας, το 1782.[58] Το πιο ενδιαφέρον στο βραχύ λήμμα δεν είναι τόσο ότι δεν γνωρίζει έστω κάτι για τις ιατρικές σπουδές του, ούτε καν για την εγκατάστασή του στο Παρίσι, πόσο μάλλον για τις έως τότε εκδόσεις του,[59] αλλά κυρίως ότι ο Ζαβίρας γνωρίζει γι' αυτόν εμμέσως από τον θείο του Κοραή, πρώην μητροπολίτη Βελι-

γραδίου, Σωφρόνιο.[60] Κάνει κανείς τη σκέψη ότι χωρίς τη γνωριμία με τον Σωφρόνιο, ίσως ο Διαμαντής να του ξέφευγε εντελώς. Παραξενεύει αυτή η τόση άγνοια, διότι κάτι άλλο προφανώς δεν είναι. Η εντιμότητα της φροντίδας και η γνησιότητα του ενδιαφέροντος του Ζαβίρα φανερώνεται πάντως και εδώ: σε υποσημείωση, γεγονός σπάνιο, δίνει πληροφορίες από δημοσίευση και παραθέτει λατινικό απόσπασμα από γερμανικό φιλολογικό περιοδικό του έτους 1803, σύμφωνα με την οποία ο Étienne Clavier ετοιμάζει τη μετάφραση του Παυσανία και μνημονεύεται ως συνεργάτης ο «πολυμαθής Κοραής».[61] Η απουσία του εμβάλλει σε σκέψεις και δίνει έναυσμα συζητήσεων, αλλά ταυτόχρονα ευαισθητοποιεί ως προς τους κινδύνους του αναχρονισμού. Όπως και να έχει, το 1804 που πεθαίνει ο Ζαβίρας, και ενώ έχει ήδη προ μηνών αραιώσει τις προσθήκες στη *Νέα Ελλάδα*, ή ακόμη και το 1803 που τον εντοπίζει πλαγίως, το όνομα του Κοραή δεν καλεί σε περαιτέρω αναζητήσεις τον φιλόπονο και προκομμένο Σιατιστινό. Φαίνεται ότι δεν έχει γίνει ακόμη τόσο αυτονόητα για τους ανά την Ευρώπη λογίους-εμπόρους ξακουστός.

Παραμένει σε κάθε περίπτωση δύσκολα κατανοητό πώς διαφεύγει ο Κοραής της απογραφής του Ζαβίρα. Κυρίως, διότι είναι ενδιαφέροντες οι παράλληλοι δρόμοι τους. Είναι περίπου συνομήλικοι (ο Ζαβίρας είναι μόλις τέσσερα χρόνια μεγαλύτερος του Κοραή), έχουν και οι δύο πεπαιδευμένους ανιόντες (τον πάππο του και τον θείο του ο Κοραής,[62] τον θείο του, Μιχαήλ Παπαγεωργίου, ο Ζαβίρας), προέρχονται από εμπορικές οικογένειες και ανήκουν πράγματι σε μια γενιά, ίσως την πρώτη γενιά, που μορφώνεται. Πολλοί από τα μέλη της μορφώνονται ο καθένας στον τόπο τους, και στη συνέχεια προορίζονται ή υποχρεώνονται να ακολουθήσουν εμπορική σταδιοδρομία. Μέχρι και τα χρόνια της δεκαετίας του 1770 αμφότεροι φαίνεται να προσφέρουν με τον βίο τους παραλλαγές του λογίου-εμπόρου. Μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι έκτοτε ο καθείς με τα δικά του μέσα, και με διαφορά δυναμικού, γίνεται παρατηρητής της μεγάλης εκείνης βεβαιότητας που είναι, και για τους δύο, η περιπέτεια που μοιράζονται, δηλαδή η ηθική αναγέννηση των Ελλήνων όπως έγραφε γαλλιστί ο Κοραής, ή απλούστερα η ιστορία των πεπαιδευμένων Ελλήνων, δηλαδή η *Νέα Ελλάδα* που συνθέτει και παραδίδει ατελή ο Γεώργιος Ζαβίρας

Διότι βεβαίως αν κάτι αγνοεί ο (γαλλομάθης) Ζαβίρας από τα έργα και τις ημέρες του Κοραή δεν είναι τόσο κάποιες άλλες επώνυμες ή ψευδώνυμες/ανώνυμες εκδόσεις αλλά κυρίως το *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*,[63] το μέγιστο έως τότε δημιούργημα, που είχε εκδοθεί όταν ο Ζαβίρας βρισκόταν ακόμη εν ζωή και συνέχιζε τις προσθήκες στη *Νέα Ελλάδα*. Αυτό αγνοεί ο Ζαβίρας, όπως όμως εξίσου αγνοεί και ο Κοραής το έργο του Ζαβίρα στον δικό του απολογισμό, στη δική του απογραφή[64] των κατορθωμάτων των συμπατριωτών του. Δεν είναι ειρωνεία. Η αμοιβαία άγνοια του ενός για τον άλλο είναι κατά τη γνώμη μου παραδόξως μια καλή επιβεβαίωση της κοινής θέσης που με το έργο τους συμμερίζονται, αναδεικνύουν και υποστηρίζουν και οι δύο: περί της προόδου της παιδείας μεταξύ των Ελλήνων, πρόοδος που ισοδυναμεί με την ηθική επανάσταση του έθνους.

Στο αρχικό ερώτημα αυτού του μελετήματος «περί τίνος πρόκειται, τι είδους τεκμήριο είναι για την εποχή της η *Νέας Ελλάς* του Γεωργίου Ζαβίρα;» η απάντηση μπορεί λοιπόν να είναι αυτή: είναι η εκδήλωση μιας συλλογικής συνείδησης και μιας νέας επίγνωσης, που βρίσκεται στις απαρχές μιας νέας αυτοεκτίμησης. Ή, ας το πούμε

απλούστερα, πρόκειται για ένα alter ego του *Υπομνήματος* του Κοραή. Η *Νέα Ελλάς* είναι συγκρίσιμη με έναν Κοραή, διότι όχι μόνο, όπως ειπώθηκε στην αρχή, είναι ένα ώριμο έργο ή γιατί είναι απλά ώριμη η στιγμή, αλλά γιατί μοιράζεται με το *Υπόμνημα* τον χαρακτήρα του μεγάλου σχεδίου. Και μάλιστα σε μια εποχή, στις απαρχές δηλαδή του 19ου αιώνα, που για τον αναδυόμενο νοελληνικό δημόσιο βίο υπήρξε η περίοδος των μεγάλων σχεδίων. Αυτό υπήρξε η *Νέα Ελλάς*: ένα μεγάλο νεοελληνικό σχέδιο και εκδήλωση εθνικής επάρκειας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Π. Κρέμου (έκδ.), *Γ. Ι. Ζαβίρας, Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Αθήνα 1872 (ανατύπωση πρώτης έκδοσης, με εισαγωγή και ευρετήριο του Τ. Α. Γριτσόπουλου, Αθήνα 1972), σ. 247. Η παραπομπή από εδώ και εμπρός θα γίνεται απλώς με το όνομα του συγγραφέα: Ζαβίρας. Διατηρούμε μέσα στο κείμενο σταθερά τον τίτλο όπως εμφανίζεται στην «Επιγραφή» και αναδημοσιεύεται στην έκδοση: χωρίς δηλαδή τη (μεταγενέστερη) συμπλήρωση περί «Ελληνικού Θεάτρου».
2. Ζαβίρας σ. [1], όπου περιλαμβάνεται (τυπωμένη όχι φωτογραφικά) ως είχε η πρώτη σελίδα (η «Επιγραφή») του χειρογράφου.
3. Από τον Άνθιμο Γαζή, *Βιβλιοθήκης Ελληνικής βιβλία δύο*, Βενετία 1807, τ. 1, σ. 45.
4. Τα σχετικά περιγράφονται διεξοδικά στον πρόλογο του επιμελητή της έκδοσης (α΄-ο΄). Εκεί ο Γ. Κρέμος (1839-1926) δίνει στο φως, με ευσυνειδησία, αλλά σε βαρύ κλίμα, κατά το δυνατόν τεκμηριωμένη την παλαιότερη ιστορία των δύο χειρογράφων (πρωτότυπο και αντίγραφο), την τύχη και τα εμπόδια που γνώρισε η έκδοση ιδίως από το Πανεπιστήμιο Αθηνών και τον πρύτανη Καστόρχη. Περιγράφεται πώς τα χειρόγραφα κατέληξαν στην Εθνική Βιβλιοθήκη, όπως και το σκάνδαλο που δημιουργήθηκε με τη χρήση του Ζαβίρα, «σύληση» τη χαρακτηρίζει ο Κρέμος (σ. νθ΄, ξ΄ αλλά και λζ΄), από τον βραβευθέντα Σάθα στον Ροδοκανάκειο (Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής Εθνεγερσίας, 1453-1821*, Αθήνα 1868). Για τον Κρέμο, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Γ. Π. Κρέμος», *Σύμμικτα Α΄. Από την παιδεία στην λογοτεχνία*, επιμ. Α. Πολίτης, Αθήνα 2000, σ. 222. Στο θέμα της κατάχρησης από τον Σάθα του ανέκδοτου ακόμη Ζαβίρα, και ιδίως για τους συγγραφείς του 18ου αιώνα, βλ. τη μεθοδική σύγκριση του Ανδρέα Horvath, *Η ζωή και τα έργα του Γεωργίου Ζαβίρα*, Βουδαπέστη 1937, σ. 75-79.
5. Ο Κρέμος, όπως δηλώνει στον πρόλογο, σκόπευε να συμπληρώσει την έκδοση με ένα τομίδιο που θα περιείχε συμπληρώσεις, σφάλματα και τις διορθώσεις. Δεν γνωρίζω αν το προχώρησε, πάντως δεν είδε ποτέ το φως.
6. Ζαβίρας, σ. [1].
7. Ούτως ή άλλως, ακόμη κι αν ο θάνατος του Ζαβίρα δεν είχε ανακόψει την επιμέλεια και την ολοκλήρωση του έργου, το πιθανότερο θα έμενε, άγνωστο για πόσο ακόμη, ανοιχτό για διορθώσεις και συμπληρώσεις. Ανήκε σε εκείνη τη χορεία των έργων, που δεν είναι εύκολο να πάρουν τον δρόμο προς τον τυπογράφο.
8. Α. Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», στο: *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988, σ. 329-336 (πρώτη δημοσίευση στο περιοδικό *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 6 (1953), 145-152).

9. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, ό.π.*, σ. α΄.
10. Ο Άλκης Αγγέλου τον τοποθετεί κάπου στο μέσον. Βλ. «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της Νεοελληνικής Γραμματείας στην ευρυχωρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988, σ. 341 (πρώτη δημοσίευση: *Ο Ερανιστής* 11 (1974), 1-16).
11. Εξαιρώ από την εδώ πραγμάτευση μία διαδεδομένη παραλλαγή του τίτλου, αυτή που επικράτησε με την έκδοση του Κρέμου, δηλαδή το *Θέατρον Ελληνικόν* ως συμπλήρωμα στο *Νέα Ελλάς*, αναφορά / τίτλο που συναντάμε ήδη στον Άνθιμο Γαζή, βλ. εδώ σημ. 3. Φαίνεται πάντως ότι ο όρος «Θέατρον Ελληνικόν» έχει χρησιμοποιηθεί και από τον ίδιο τον Ζαβίρα το 1800, όπως προκύπτει εμμέσως από τη χειρόγραφη μετάφραση γερμανικού έργου από το Ζαβίρα που για άλλο λόγο παραθέτει ο Horvath, *Η ζωή και τα έργα…*, *ό.π.* σ. 82. Είναι σαφές ωστόσο από την επιγραφή του έργου, όπως είδαμε να την καταγράφει ο ίδιος στα 1804, ότι δεν περιελάμβανε τελικά τον όρο, γι αυτό και περιορίζομαι εδώ στον βασικό τίτλο, όπως τον παραδίδει και ο ίδιος ο Ζαβίρας στο αυτοβιογραφικό λήμμα. Αφήνω ασχολίαστη αυτή την ενδιαφέρουσα μεταφορά για τη ζωή ως θέατρο, το θέατρο ως το κοινό / le public (που έχει βεβαιωμένη αρχαιοελληνική καταγωγή, βλ. M. Trédé, «Le théâtre comme métaphore au IIe siècle ap. J.-C.: survivances et métamorphoses», *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 146e année, N. 2, 2002, 581-605), και επανέρχεται δριμύτερη κατά τα πρώιμα νεότερα χρόνια, ιδίως ως «theatrum mundi», πρβλ. επίσης M. Kokolakis, *The Dramatic Simile of Life*, Αθήνα 1960, όπου εξετάζονται οι χρήσεις της μεταφοράς του θεάτρου από τον Πλάτωνα έως τον Θερβάντες και τον Σαίξπιρ.
12. Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή…», *ό.π.*, σ. 348-349. Χωρίς προφανώς να σημαίνει πως το εγχείρημα του Ζαβίρα εκπλήρωνε προδιαγραφές και ερμηνευτικές συνθέσεις τέτοιες που ο Αγγέλου είχε ενδεχομένως κατά νου στη δική του δοκιμή να σχολιάσει τις δοκιμές για απογραφή της νεοελληνικής γραμματείας.
13. Το θέμα έχει πλέον βρει τον μελετητή του: Γ. Κόκκωνας, *Έγρεο, φίλα μάτερ. Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2018. Για την περίοδο που εδώ ενδιαφέρει, βλ. το συναρπαστικό, τόσο ως προς την ύλη όσο και ως προς την ανάλυση, τελευταίο μέρος της μελέτης, κυρίως σ. 133-192. Ο τίτλος του Ζαβίρα δεν καταγράφεται.
14. Βλ. Δ. Δημητράκος, *Μέγα λεξικό της ελληνικής γλώσσης*, τα λήμματα «αντιπελάργησις» και «αντιπελαργώ». Η έννοια έχει αρχαία καταγωγή, αλλά αξιοποιείται από τον Μεγάλο Βασίλειο («την των ευεργετημάτων αντίδοσιν αντιπελάργησιν ονομάζουσι», βλ. στο 8ο Λόγο (Ομιλία) του εις την «Εξαήμερον») κάτι που εξηγεί και τους πρόσφατους σχετικά τίτλους σε τιμητικούς τόμους στο χώρο της θεολογίας και της Εκκλησίας: *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος Ι. Μ. Κονιδάρη*, Θεσσαλονίκη 2019 και *Αντιπελάργησις προς τον Αρχιεπίσκοπον Κύπρου κ. Χρυσόστομον*, Λευκωσία 1993. Η πιο γνωστή χρήση του όρου εκείνα τα χρόνια είναι μεταγενέστερη του Ζαβίρα και αφορά την μετά θάνατον στήριξη του πατέρα από τον γιο του, βλ. [Κ. Μπαλάνος], *Αντιπελάργησις ή Συλλογή των σωζομένων εκ των αρχαιοτέρων Ελλήνων των εκπεπονηκότων διαφόρως περί το Δήλιον πρόβλημα*, Βιέννη 1816. «Η δε περί τους γηράσαντας των πελαργών πρόνοια εξήρκει τους παίδας ημών, ει προσέχειν εβούλοντο, φιλοπάτορας καταστήσαι. Εκείνοι τον πατέρα υπό του γήρως πτεροβρυήσαντα περιστάντες εν κύκλω τοις οικείοις πτεροίς διαθάλπουσι, και τας τροφάς αφθόνως παρασκευάζοντες, την δυνατήν και εν τη πτήσει παρέχονται βοήθειαν, ηρέμα τω πτερώ κουφίζοντες εκατέρωθεν. Και ούτω τούτο παρά πάσι διαβεβόηται, ώστε ήδη τινές την των ευεργετημάτων αντίδοσιν αντιπελάργησιν ονομάζουσι».
15. Για τον όρο, βλ. την εισαγωγή του Κ. Θ. Δημαρά στο: *Π. Αραβαντινός, Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, Ιωάννινα 1960, σ. κα΄.

16. Βλ. ενδεικτικά, Β. Σκουβαράς, *Ιωάννης Πρίγκος (1725-1789): Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ, η σχολή και η βιβλιοθήκη Ζαγοράς*, Αθήνα 1964· για τον Πρίγκο, βλ. και Ν. Γιακωβάκη, «Καθομιλουμένη και τυπογραφία. Όροι της διεύρυνσης του ελληνικού αναγνωστικού κοινού κατά το 18ο αιώνα», στο: *Χρήσεις της Γλώσσας*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 2005, σ. 175-208· M.-C. Chatziioannou, «Greek Merchant Networks in the Age of Empires (1770-1870)», στο: I. Baghdiantz McCabe – G. Harlaftis – I. Pepelasis Minoglou (επιμ.), *Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History*, Οξφόρδη – Ν. Υόρκη 2005, σ. 371-382.
17. Το θέμα διαθέτει πλέον μία αξιοπρόσεκτη βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά τους συλλογικούς τόμους-αφιερώματα, επίκεντρο των οποίων είναι οι αψβουργικές επικράτειες: Μ. Στασινοπούλου – Μ.-Χ. Χατζηιωάννου (επιμ.), *Διασπορά – Δίκτυα – Διαφωτισμός* (*Τετράδια εργασίας*, 28), Αθήνα 2005. Και O. Katsiardi-Hering – M. A. Stassinopoulou (επιμ.), *Across the Danube. Southeastern Europeans and their Travelling Identities (17th-19th C.)*, Λέιντεν 2017. Βλ επίσης O. Katsiardi-Hering – M. A. Stassinopoulou, «The Long 18th Century of Greek Commerce in the Habsburg Empire. Social Careers», στο: H. Heppner – P. Urbanitsch – R. Zedinger (επιμ.), *Social Change in the Habsburg Monarchy – Les transformations de la société dans la monarchie des Habsbourg à l'époque des lumières*, Μπόχουμ 2011, σ. 191-213.
18. Τ. Στογιάνοβιτς, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο: Σ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανίων (15ος- 19ος αι.)*, Αθήνα 1979, σ. 287-345 (πρώτη δημοσίευση: «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *The Journal of Economic History* 20 (1960), 234-313). Πρβλ. Β. Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία (18ος -μέσα 19ου αι.). Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμηχανίες», στο: *Διασπορά – Δίκτυα – Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σ. 53-82.
19. Λ. Βρανούσης (επιμ.), *Εφημερίς: η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθή*, Βιέννη 1791-1797 (7 τόμοι), Αθήνα 1995-2000.
20. Ν. Μουτσόπουλος, *Τα αρχοντικά της Σιάτιστας*, χ.τ, χ.χ. [1964]. Βλ. την εμπεριστατωμένη αξιοποίηση των καταλοίπων και την καλλιέργεια μιας νέας ερευνητικής-τεκμηριωτικής τοπικής ιστορίας, Κ. Μπόντα, «Αρχοντικό Χατζηγιαννίδη-Νεραντζοπούλου. Ο κτίτωρ Ιωάννης και οι απόγονοί του – Τα ηρωελεγεία και οι μαΐστορες των», *Αλιάκμονος ρους*, τ. 2, Κοζάνη 2018, σ. 49-74.
21. Βλ. πάντως Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση: (17ος-19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1982· Φ. Αν. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα περί Σιατίστης και λαογραφικά αυτής*, επιμ. Θεοδώρα Ζωγράφου-Βώρου, Σιάτιστα 2010.
22. Βλ. ενδεικτικά μία παλαιότερη και μία πρόσφατη σχετική εργασία: O. Fuves, *Οι Έλληνες της Ουγγαρία*s, Θεσσαλονίκη 1965. I. Mantouvalos, «Greek Immigrants in Central Europe: A Concise Study of Migration Routes from the Balkans to the Territories of the Hungarian Kingdom (from the Late 17th to the Early 19th Centuries)», στο: *Διασπορά – Δίκτυα – Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σ. 23-53.
23. Ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου είχε υπάρξει μαθητής του Ευγένιου Βούλγαρη στα Γιάννενα και ο ίδιος ήταν μεταξύ των πρώτων που συνέθεσε και εξέδωσε *Αλφαβητάρια* στη Βιέννη και στην Πέστη τις δεκαετίες 1760-1780. Βλ. Ζαβίρας, σ. 461-463, και Α. Παπάς, *Μιχαήλ Παπαγεωργίου ο Σιατιστεύς: Ο λόγιος δάσκαλος του 18ου αιώνα και το συγγραφικό του έργο*, Θεσσαλονίκη 2015· βλ. επίσης ορισμένα νέα στοιχεία από την παρουσία του στη Σιάτιστα στο Κ. Μπόντα, «Αρχοντικό Χατζηγιαννίδη-Νεραντζοπούλου…», *ό.π.*, σ. 61-63.
24. Εντούτοις, ας αποσαφηνιστεί με την ευκαιρία ότι η συλλογή του δεν προέρχεται από συνδρομές. Αντίθετα, δεν φαίνεται να είναι συστηματικά συνδρομητής σε εκδόσεις ελληνικών βιβλίων. Εν όλω υπήρξε συνδρομητής σε τέσσερα μόνο βιβλία: σε ένα το 1783 και 1791 και δύο

το 1797. Σχετικά με τους καταλόγους της βιβλιοθήκης του βλ. A. Graf, *Κατάλογος της εν Βουδαπέστη βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα*, Βουδαπέστη 1935. Και τώρα, βλ. την τελευταία καταγραφή των σωζόμενων τίτλων της βιβλιοθήκης Ζαβίρα, από τη Βάσω Σειρηνίδου, στο: *Το εργαστήριο του λογίου. Αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού μέσα από την ιστορία της βιβλιοθήκης του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823)*, Αθήνα 2013, σ. 289-349. Οι συνδρομές στα δύο τελευταία υποστηρίζουν έργα φίλων του: ο τόμος του *Ανάχαρση* σε μετάφραση Γεωργίου Σακελλαρίου (1797) και ο *Θησαυρός Γραμματικής* παρά του ιατροφιλοσόφου Κωνσταντίνου Καραϊωάννου (1796-1797) εκδίδεται στη Βούδα σε διόρθωση και επιστασία του Πολυζώη Κοντού. Ευχαριστώ και από εδώ την Πόπη Πολέμη και το «Βιβλιολογικό Εργαστήρι Φίλιππος Ηλιού» για τα πιο πάνω στοιχεία.

25. Horvath, *Η ζωή και τα έργα…*, *ό.π.*, σ. 75-79.
26. Βλ. επίσης ένα πολύ αξιόλογο εύρημα από τον Έντεν Φιούβες, «Ένα άγνωστο χειρόγραφο του Γεωργίου Ζαβίρα στη βιβλιοθήκη του Σαιντεντρέ της Ουγγαρίας: "θέματα όπου επαρέδιδεν ο Γεώργιος Ζαβίρας τω τότε μαθητή αυτού Κωνσταντίνω Εμμανουήλ"», *Μακεδονικά* 6 (1965), 99-105 και το ειδικότερο O. Fuves, «Hungarian-Greek Medical Relation in the 18th-19th Centuries», *Balkan Studies* 6 (1965), 79-82 (όπου και τα σχετικά με τη μετάφραση του Ζαβίρα του βιβλίου του καθηγητή της Ανατομίας του Πανεπιστημίου της Πέστης Σαμουήλ Ρατζ, *Ιατρικαί παραινέσεις*, Πέστα 1787). Στη συνάφεια των μεταφράσεων, βλ. επίσης τη μελέτη που έχει τον Ζαβίρα στο επίκεντρο: M. Stassinopoulou, «Die, "ungarisch-griechische Nazion" und ihre Sprachen um 1800», στο: A. Seidler - J. Tancer (επιμ.), *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest. Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten*, Βρέμη 2012, σ. 23-28, όπου εξετάζονται ζητήματα γύρω από τις ιδιαιτερότητες του μεταφραστικού προγράμματος του Ζαβίρα σε σχέση με τις γλωσσικές επιλογές στο πλαίσιο της αψβουργικής, ιδίως δε της ουγγρικής πολυγλωσσίας.
27. Η αναλυτικότερη και συγκεντρωτική παρουσίαση του Ζαβίρα (που αξιοποιεί την υπάρχουσα βιβλιογραφία και διέρχεται μεθοδικά το σύνολο του έργου του, χωρίς όπως διευκρινίζεται να κομίζει νέα στοιχεία) ανήκει στον Τάσο Γριτσόπουλο και έχει τοποθετηθεί στην αρχή της ανατύπωσης της έκδοσης του Κρέμου, βλ. εδώ πιο πάνω σημ. 1. Σπονδυλική στήλη των «Εισαγωγικών Σημειώσεων», βλ. Ζαβίρας, σ. V-XLVIII, όπως διευκρινίζει ο συγγραφέας, είναι η μελέτη του ιδίου «Γεώργιος Ζαβίρας, ο Σιατιστεύς, θεράπων του λογίου Ερμού και του κερδώου» στο τεύχος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών: *Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 135-184. Βλ. επίσης Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι…*, *ό.π.*, σ. 71, όπου και η σχετική βιβλιογραφία Ελλήνων και Ούγγρων συγγραφέων για τον Γεώργιο Ζαβίρα. Στις πιο πρόσφατες μελέτες συγκαταλέγονται εκείνες του Χ. Μηνάογλου, «Από τον Αναστάσιο Μιχαήλ στον Γεώργιο Ζαβίρα. Ο ελληνισμός και η Ευρώπη στις γραμματολογίες των απόδημων Μακεδόνων λογίων του 18ου αιώνα», στο: Ι. Κολιόπουλος-Ι. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι Μακεδόνες στη Διασπορά (17ος, 18ος και 19ος αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 419-435 (η έμφαση ωστόσο δίνεται κυρίως στον Αναστάσιο και η σύντομη αναφορά στον Ζαβίρα στις σ. 428-433 αντλεί κυρίως από τον Γριτσόπουλο), και Κ. Σβολόπουλος, «Ο Γεώργιος Ζαβίρας και η εποχή του», στο: Νίκος Φωκάς (επιμ.), *Ελληνική Διασπορά στην κεντρική Ευρώπη*, Βουδαπέστη 2012, σ. 76-82. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον Ίκαρο Μαντούβαλο για την υπόδειξη του τόμου.
28. Τη δικαιολογημένη κατάπληξή του για το κενό των ερευνών για την *Νέα Ελλάδα* «ως γραπτό μνημείο των Νεοελλήνων» υπογραμμίζει ο Νικόλαος Ψημμένος. Στη μόνη μελέτη που αφιερώνεται στο έργο αυτό του Ζαβίρα. Ν. Ψημμένος, «Η *Νέα Ελλάς* του Γεωργίου Ζαβίρα ως ιστορικοφιλολογική πηγή», στο: *Μελετήματα νεοελληνικής φιλοσοφίας*, Ιωάννινα 2004, τ. 1,

σ. 119-134 [πρώτη δημοσίευση, *Σιατιστινά* 11 (1994), 8-19], βλ. ιδίως σ. 121-123.

29. Βλ. Ζαβίρας, σ. [1].
30. Βλ. τον πρόλογο του Κρέμου, στο: Ζαβίρας, σ. νζ΄ και εξής, καθώς και Horvath, *Η ζωή και τα έργα…*, *ό.π.*
31. Δημοσιεύεται, ως γνωστόν, στο J. A. Fabricius, *Bibliotheca Greca*, Αμβούργο 1722, τ. 11, σ. 770-804 και ακολουθεί ευρετήριο ονομάτων, σ. 805-808.
32. Το *Allgemeine Gelehrten-Lexikon* (= Γενικό λεξικό των πεπαιδευμένων) έργο του Christian Gottlieb Jöcher (1694-1758), καθηγητή της ιστορίας αλλά κυρίως βιβλιοθηκαρίου στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη της Λειψίας, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά σε τέσσερις τόμους το 1750.
33. Johann Christoph Adelung (1732-1806). Ενδιαμέσως ο Johann Gottlob Wilhelm Dunkel συνέθεσε και εκείνος πέντε συμπληρωματικούς τόμους τη δεκαετία του 1750.
34. Horvath, *Η ζωή και τα έργα…*, *ό.π.*, σ. 80. Με τον ίδιο αριθμό καταλογογραφούνται ως συγγραφείς του *Allgemeine Gelehrten-Lexikon* κατά σειρά πρώτα ο Jöcher και μετά ο Adelung.
35. *Ό.π.*, σ. 82-84.
36. Η πολυγλωσσία στους Αψβούργους γενικά και η ιδιαίτερα περιπεπλεγμένη γλωσσική κατάσταση στην Ουγγαρία, με την παράλληλη υιοθέτηση των λατινικών προσφέρει ιστορική ύλη για περαιτέρω σκέψη, χωρίς ωστόσο να μπορεί να μας απασχολήσει εδώ. Βλ. A. Seidler, «Η ανάδυση του λόγου περί εθνικής ταυτότητας στον ουγγρικό τύπο του 18ου αιώνα», στο: *Διασπορά,-Δικτυα-Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σ. 33.
37. Ο Ζαβίρας παραπέμπει σε υποσημείωση: «παρά τω Παύλω Βολάσκι», παραπομπή που επιβεβαιώνει ο Horvath και άρα πιστοποιείται ότι ο Ζαβίρας διέθετε ή είχε καλά διαβάσει τον Wallaszky.
38. Για τον Προκοπίου, βλ. εδώ πιο πάνω, σημ. 31 και επίσης: Α. Αγγέλου, «Καλλινίκου Δ΄: Συμπλήρωμα στην "Επαρίθμηση" του Δ. Προκοπίου», *Ο Ερανιστής* 1 (1963), 23-29.
39. Ζαβίρας, σ. 522-524.
40. *Ό.π.*, σ. 220-221 & 244-245.
41. *Ό.π.*, σ. 242.
42. *Ό.π.*, σ. 280.
43. *Ό.π.*, σ. 204. Αναφέρεται στη μετάφραση: *Γραμματική των Φιλοσοφικών Επιστημών του Άγγλου Βενιαμίν Μαρτίνου* (Βιέννη 1799).
44. *Ό.π.*, σ. 239.
45. Κατ' εξαίρεση, δίνουμε εδώ δύο συνεχόμενα παραδείγματα της νηφάλιας και ουδετερόφιλης στάσης του στα θρησκευτικά ζητήματα, όπως καταγράφονται στο: Ζαβίρας, σ. 552-553. Από τη μια, δεν δυσκολεύεται να σημειώσει για τον Χριστόδουλο τον εξ Ακαρνανίας «ότι εγίνετο περίφημος μάλλον διά την ασέβειαν παρά διά την ευσέβειάν του», χωρίς κανένα περαιτέρω σχολιασμό και (αφού περιγράψει την από καιρό επισημασμένη από την έρευνα επίσκεψη στον μοναχικό του τάφο στη Λειψία) καταγράφει στην οικεία θέση την περί θεοκρατίας επονομασθείσα *Απάντησιν*, έργο για το οποίο ενημερώνει ότι αναθεματίστηκε και το περιγράφει αναλυτικά δηλώνοντας ότι εκεί γράφει «κατά των μοναχών […], ουδέν ήττον και κατά των αγίων πατέρων κατά των προφητών […] και τέλος πάντων και κατ' αυτού του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού». Από την άλλη, παρουσιάζοντας ακριβώς προηγουμένως το βιβλίο του Χριστόφορου του εξ Άρτης το «παρά πάσι γνωστόν […] περί αναβαπτισμού» σχολιάζει ότι γράφτηκε με «τόσην εχθροπάθειαν κατά λατίνων με όσην ούτε ο ίδιος ο Καϊάφας ήθελε γράψη κατά Χριστού του Κυρίου ημών» και σε υποσημείωση επισημαίνει υπαινικτικά: «αλλ' ίσως ο κάτω και ίδε» (εννοώντας τον Χριστόδουλο).
46. Για το λήμμα Βούλγαρη, εντυπωσιακή είναι η έκταση κυρίως λόγω των συγγραμμάτων (βλ.

Ζαβίρας, σ. 290-298). Ειδικό ενδιαφέρον σε εκτενέστατη υποσημείωση για τη μετάφραση του έργου της Μεγάλης Αικατερίνης *Εισήγησις* και την εκδοτική και μεταφραστική τύχη του έργου σε όλες τις γλώσσες. Πλάι στη μετάφραση του Βούλγαρη μνημονεύει άλλη μετάφραση ανέκδοτη σε απλούστερον ύφος υπό αγνώστου, παραθέτει το ίδιο απόσπασμα στις δύο εκδοχές (βλ. Ζαβίρας, σ. 293-294).

47. Για τον θείο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, βλ. πιο πάνω σημ. 23. Ως παράδειγμα λογίου και εκδότη εμφανίζεται ο Βούλγαρης (εκ παραλλήλου προς τον Νικηφόρο Θεοτόκη) στο χειρόγραφο του 1793 που εξέδωσε ο Φιούβες, «Ένα άγνωστο χειρόγραφο του Γεωργίου Ζαβίρα...» στη βιβλιοθήκη του Σαιντεντρέ της Ουγγαρίας, *ό.π.*, 99-105 (για τον Βούλγαρη στη σ. 101).
48. Βλ. Α. Αγγέλου (επιμ.), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Απολογία*, Αθήνα 1976 (α΄ έκδ. Βιέννη 1780). Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι το θέμα Ζαβίρας και Μοισιόδαξ έχει πρώτος εντοπίσει στο μελέτημά του για τη *Νέα Ελλάδα* ο Νικόλαος Ψημμένος (βλ. εδώ πιο πάνω, σημ. 28). Μάλιστα παραθέτει ορισμένα στοιχεία από τις χρήσεις της *Απολογίας* του Μοισιόδακα που γίνονται εκεί (βλ. *ό.π.*, σ. 132-134) για να καταλήξει ότι έστω εμμέσως ο Ζαβίρας στέκεται υπέρ των Νεοτέρων. Ωστόσο η βασική θέση του Ψημμένου για τη *Νέα Ελλάδα* είναι ότι ανήκει στα έργα που «αποφεύγουν συστηματικά αναγωγές και επισημάνσεις γενικής υφής» (σ. 17), ιδίως μάλιστα τον προβληματίζει το γεγονός ότι ο Ζαβίρας δεν τοποθετείται ανοιχτά έναντι της «σημαντικότερης έριδας της εποχής για τα πρωτεία των Νεοτέρων στη φιλοσοφία, στην οποία συμμετέχει με ένταση ο Μοισιόδαξ» – την απουσία στάσης αποδίδει πιθανολογώντας στο ανολοκλήρωτο έργο του. Μπορεί η σκοπιά και οι προσδοκίες του Ν. Ψημμένου να συνδέονται ειδικώς με την ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας, πάντως η μικρή συμβολή του ανοίγει τον δρόμο όχι μόνο προς μία μεθοδικότερη ανάγνωση του έργου «ως ιστορικοφιλοσοφικής πηγής», αλλά προς την καλύτερη συνολικά κατανόηση του ανθρώπου και του έργου του.
49. Πλην όσων αναφέρονται, εδώ αμέσως παρακάτω, δίνουμε μία γρήγορη εικόνα των άλλων αναφορών. Παραθέματα, και πάλι από την *Απολογία*, με στοιχεία εμπεριστατωμένα και επαινετικά κυρίως συναντάμε στα λήμματα του Ζαβίρα για τον Νικηφόρο Θεοτόκη (σ. 492) και για τον Μανασσή Ηλιάδη (*ό.π.*, σ. 422-423). Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο ειδικού τύπου μεταφραστικές παραγγελίες από Οθωμανούς «μεγιστάνες» που αλιεύει ο Ζαβίρας από την *Απολογία* του Μοισιόδακα (*ό.π.*, σ. 234 και σ. 387).
50. Βλ. Α. Αγγέλου, «Το χρονικό της Αθωνιάδας (Δοκίμιο ιστορίας της σχολής με βάση ανέκδοτα κείμενα)», στο: *Των Φώτων*, *ό.π.*, σ. 112 (πρώτη δημοσίευση: *Νέα Εστία* (Χριστούγεννα 1963), 84-105).
51. Ζαβίρας, σ. 290.
52. *Ό.π.*, σ. 291.
53. *Ό.π.*, σ. 451.
54. Αυτό δεν φαίνεται να ισχύει για τα θέματα της καθομιλουμένης. Επί τη ευκαιρία, ας αναφερθεί ότι εξαιρετικά φτωχό είναι το λήμμα για τον Δημήτριο Καταρτζή (Ζαβίρας, σ. 283-284).
55. Βλ. Φ. Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, επιμ. Α. Ματθαίου – Σ. Μπουρνάζος – Π. Πολέμη, Ηράκλειο 2005, σ. 137-138.
56. Βλ. ειδικά τους Σιατιστινούς ευεργέτες και συνδρομητές, ανάμεσα σε όσους συνέδραμαν στις εκδόσεις του Μοισιόδακα (στη μετάφραση της *Ηθικής Φιλοσοφίας* του Μουρατόρι 1761 και ειδικότερα στην *Απολογία* του 1780).
57. Ζαβίρας, σ. 275-276.
58. *Ορθόδοξος διδασκαλία είτουν Σύνοψις της χριστιανικής θεολογίας, συγγραφείσα παρά του σοφωτάτου και πανοσιωτάτου εν ιερομονάχοις κυρίου Πλάτωνος, πρώην αρχιμανδρίτου της εν Τροΐτζη Μονής, τανύν δε πανιερωτάτου μητροπολίτου Μόσχας, και μεταφρασθείσα πρώ-*

τον μεν εκ της ρωσσικής εις την γερμανικήν, νυν δε εκ της γερμανικής εις την ελληνορωμαϊκήν διάλεκτον· η προσετέθησαν σημειώσεις διάφοροι, και προδιοίκησις περί Κατηχήσεως παρά του Μεταφραστού, Εν Λιψία της Σαξονίας· παρά Ιωάννη Γόττλοπ Εμμανουήλ Βρέϊτκοπφ, Έτει 1782.

59. Θυμίζω πρόχειρα πως ήδη τότε ο Κοραής έχει εκδώσει στα γαλλικά τους *Χαρακτήρες* του Θεόφραστου (1799) και το *Περί αέρων, υδάτων, τόπων* του Ιπποκράτη (1800), ενώ το 1802 εκδίδει σε ελληνική μετάφραση το *Περί αμαρτημάτων και ποινών* του Μπεκαρία.
60. Ζαβίρας, σ. 275.
61. *Ό.π.*, σ. 275, σημ. ρζ΄.
62. Βλ. τα σχετικά λήμματα και των δύο αυτών αντιστοίχως. *Ό.π.*, σ. 180 και 275.
63. *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Παρίσι 1803.
64. Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή…», *ό.π.*, σ. 341.

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Δημητρίου Ποστολάκα καὶ οἱ κατάλογοί της

Γιάννης Κόκκωνας

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1831 ἔγραψε ὁ Κωνσταντίνος Κούμας τὴ συνέχεια καὶ τὸ τέλος τῶν προλεγομένων γιὰ τὸ δωδεκάτομο βιβλίο του *Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*. Στὸ κείμενο αὐτό, ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ 6ου τόμου, ἀφιέρωσε εἴκοσι τέσσερις ἀράδες γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν εὐγνωμοσύνη του στὸν Δημήτριο Ποστολάκα. Δὲν ἦταν εὔκολο, μᾶς λέει, νὰ ἔχει στὴ διάθεσή του τὰ πολλὰ βιβλία ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ σύνταξη τοῦ μεγάλου ἔργου.

> Εὑρέθη ὅμως βοηθός μου ὁ φιλόμουσος καὶ φιλόβιβλος Δημήτριος Ποστολάκας, ὅστις […] ἤνοιξε τὴν καλὴν καὶ πλουσίαν βιβλιοθήκην του, καὶ μ' ἐδάνειζεν εἰς τὸν οἶκον μου, ὁσάκις ἐζήτουν, βιβλία παλαιῶν καὶ νεωτέρων συγγραφέων, ἐκ τῶν ὁποίων ἀνεπλήρωνα τὴν χρείαν μου τόσον, ὥστ' ὀλιγάκις ἠναγκάσθην νὰ ὑπάγω εἰς τὴν Αὐτοκρατορικήν. Τοῦ γενναίου τούτου ἀνδρὸς ἡ βιβλιοθήκη εἶναι ἀληθινὴ κειμηλιοθήκη, περιέχουσα ὅλους σχεδὸν τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς εἰς πολλὰς καὶ ἀξιολόγους παλαιὰς καὶ νεωτάτας ἐκδόσεις, καὶ μέγα πλῆθος Γαλλικῶν καὶ ἄλλων νεωτέρων συγγραφέων.[1]

Οἱ εὐχαριστίες αὐτὲς ἦσαν εἰλικρινεῖς. Μόλις τελείωσε ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου ὁ Κούμας χάρισε στὸν Ποστολάκα ἕνα ὡραῖο ἐνθύμιο: τὸ χειρόγραφο τῶν πολυσέλιδων προλεγομένων του, συνοδευμένο μὲ μιὰ ἐγκάρδια ἀφιέρωση:

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ
Εἰς τὰς Ἱστορίας τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ὧν
τὸ ἰδιόχειρον σύνταγμα, ἐξ οὗ τύποις ἐκδέδοται
ἡ βίβλος (1830-1832), ὁ συντάξας Κ. Μ.
Κούμας ἐδωρησάμην Δημητρίῳ Ποστολάκᾳ,
ἀνδρὶ πεφιλημένῳ ἐκ καρδίας, καὶ ἐνθουσιωδῶς περὶ τὰς Μούσας ἔχοντι, εἰς ἀνεξάλειπτον μνημόσυνον τῆς πολυετοῦς
πρὸς ἀλλήλους ἀδελφικῆς ἡμῶν
φιλίας καὶ σχέσεως.
Ἐν Βιέννῃ, κατὰ μῆνα Φεβρουάριον, 1832

Τὸ 1835 ὁ Ἰταλὸς γεωγράφος Adriano Balbi, ποὺ ἐπιδιδόταν καὶ σὲ στατιστικὲς μελέτες, τύπωσε στὴ Βιέννη ἕνα βιβλίο στὰ γαλλικὰ μὲ στοιχεῖα γιὰ τὶς βιβλιοθῆκες τῆς

αὐστριακῆς πρωτεύουσας.[2] Στὴ σελίδα 103 βρίσκουμε μιὰ περιεκτικὴ παράγραφο ἀφιερωμένη στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ποστολάκα, καὶ στὸν κατάλογό της: σύμφωνα μὲ τὸν Balbi ἡ βιβλιοθήκη αὐτή, παρὰ τὸν μικρὸ ἀριθμὸ τῶν τόμων ποὺ φιλοξενοῦσε, (εἶχε τότε 2200), κατεῖχε ξεχωριστὴ θέση μεταξὺ τῶν ἰδιωτικῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Βιέννης λόγω τῆς ἐξειδίκευσής της, τοῦ τρόπου ἐπιλογῆς τῶν ἐκδόσεων, τῆς ἐξαιρετικῆς κατάστασης τῶν βιβλίων καὶ τῆς ὀμορφιᾶς τῶν βιβλιοδεσιῶν. Ὁ Ποστολάκας, λέει ὁ Balbi, ἔχει συγκεντρώσει τὰ ἔργα ὅλων τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ μεταφραστῶν ποὺ ἔχουν τρόπον τινὰ διακριθεῖ, ἀρχαίων καὶ νεωτέρων, κοσμικὰ καὶ θρησκευτικά, καθὼς καὶ κάποια ξενόγλωσσα συγγράμματα χρήσιμα γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν κειμένων. Ἔχει ἐπίσης ὁ Ποστολάκας συντάξει ἕναν κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης του στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, τὸν ὁποῖο ἔχει ἐμπλουτίσει μὲ σοφὲς φιλολογικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς σημειώσεις.

Τὴν ἑπόμενη χρονιά, τὸ 1836 δηλαδή, κυκλοφόρησε στὴ Βιέννη ὁ τέταρτος ἀπὸ τοὺς ἕξι τόμους τῆς *Αὐστριακῆς Ἐθνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας* (*Österreichische National-Encyklopädie*) ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὸν ὑπότιτλό της, παρουσίαζε μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ ὅ,τι ἀξιοπρόσεκτο μποροῦσε νὰ βρεῖ κανεὶς στὴν αὐστριακὴ ἐπικράτεια. Βρίσκουμε λοιπὸν στὸν 4ο τόμο, σ. 259, ἕνα λῆμμα μὲ τίτλο: «Τοῦ Δημητρίου Ποστολάκα, Ἕλληνα ἐμπόρου ἡ βιβλιοθήκη, ἀποτελούμενη ἀπὸ 2200 τόμους καὶ εὑρισκόμενη στὴ Βιέννη» (Postolaka's Demetr., (griech. Handelsmanns) Bibliothek in Wien). Ὁ συντάκτης τοῦ λήμματος Franz Arnold Gräffer, ποὺ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι δὲν ἀντέγραψε τὸν Balbi, πληροφοροῦσε τοὺς ἀναγνῶστες ὅτι ἡ βιβλιοθήκη αὐτὴ ἔχει μεγάλη ἀξία λόγω τοῦ ὅτι φιλοξενεῖ ὅλες τὶς πρῶτες ἐκδόσεις τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, ὅτι ὁ Ποστολάκας συγκέντρωνε συστηματικὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν ἑλληνικῶν κειμένων φροντίζοντας νὰ ἔχει τὴν editio princeps, τὴν editio optima, τὴ φιλολογικὰ ἀρτιότερη δηλαδή, καὶ τὴν καλύτερη ἀπὸ τὶς χρηστικές, καὶ ὅτι ἦταν ἄριστος γνώστης τῆς βιβλιογραφίας, πράγμα τὸ ὁποῖο ἀποδεικνυόταν ἀπὸ τὸν ὑποδειγματικὸ κατάλογο ποὺ εἶχε συντάξει στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, στὸν ὁποῖο κατάλογο ἔβρισκε κανεὶς πολλὲς ἐξαιρετικὲς φιλολογικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς σημειώσεις.

Τρία χρόνια ἀργότερα, μετὰ ἀπὸ διαπραγματεύσεις ποὺ εἶναι λίγο πολὺ γνωστές, ἡ ἤδη διάσημη στὴν Εὐρώπη βιβλιοθήκη τοῦ Ποστολάκα βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Τὴν παρέλαβε ὁ Γεώργιος Γεννάδιος, ἐπιστάτης τῆς Δημοσίας Βιβλιοθήκης, προκειμένου νὰ ἐλέγξει τὴν πληρότητά της καὶ νὰ ἐκτιμήσει τὴν ἀξία της. Ὁ Γεννάδιος, ἀφοῦ ἐκτέλεσε τὶς ἐντολὲς τῆς προϊσταμένης ἀρχῆς συνεργαζόμενος μὲ τὸν ὑποβιβλιοθηκάριο Γεώργιο Ἀποστολίδη Κοσμητή, συνέταξε στὶς 8 Αὐγούστου τοῦ 1839 μιὰ ἀναλυτικὴ ἔκθεση, ἀνέκδοτη ἀκόμα, ποὺ φυλάσσεται στὸ ὑπηρεσιακὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Ἕνα ἀπόσπασμα:

> Φρονοῦμεν ἀναγκαῖον, πρὶν καταντήσωμεν εἰς τὰ καθέκαστα, νὰ ἐκθέσωμεν τὴν περὶ ὁλοκλήρου τῆς συλλογῆς, ὡς τοιαύτης θεωρουμένης, γνώμην μας. Ἡ συλλογὴ αὕτη δὲν περιέχει εἰμὴ Ἕλληνας συγγραφεῖς, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων, περιλαμβανομένων καὶ τῶν πλείστων νεοελληνικῶν συγγραμμάτων καὶ φυλλαδίων, ἀλλὰ τὰ συγγράμματα ταῦτα περιέχει μὲ τοσαύτην βιβλιογραφικήν, καὶ τεχνικὴν οὕτως εἰπεῖν γνῶσιν, ἐξακρίβωσιν καὶ ἀφθονίαν ἐκδόσεων, ὥστε […] καθίσταται πολυτιμοτάτη. […] διὰ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἡ πρόσκτησις συλλογῆς πληρε-

> στάτης τῶν ἑλληνικῶν συγγραμμάτων ἁπάντων τῶν αἰώνων μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, περιλαμβανούσης πᾶν ὅ,τι ἔχει βιβλιογραφικήν τινα ἀξίαν, εἶναι ἔργον καὶ ἐθνικῆς φιλοτιμίας, καὶ οὐ τῆς τυχούσης ὠφελείας, διότι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος συλλογή, ἀρχομένη ἀπὸ τῶν πρώτων τῆς εὑρέσεως τῆς τυπογραφίας χρόνων, περιέχει ἐξ ἑκάστου συγγράμματος ἀρχαίου καὶ νεωτέρου ἐθνικοῦ συγγραφέως ἁπάσας τὰς ἐκδόσεις ὅσαι ἔχουσι δι' ὁποιονδήποτε λόγον (ἱστορικόν, τυπογραφικόν, ἢ βιβλιογραφικόν), ἀξίαν τινά, ἔστιν ὅτε δέ, ὁσάκις δηλ. ὁ συλλέξας αὐτὴν ἔκρινεν αὐτὸ ἀναγκαῖον, ἢ κατάλληλον, καὶ ὅλας ἀνεξαιρέτως.

Ὁ Γεννάδιος στὸ κείμενο αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν ποιότητα καὶ τὴν ἀξία τῆς συλλογῆς καὶ δὲν σχολιάζει εὐθέως τὸν κατάλογο. Εἶναι προφανὲς ὅμως ὅτι εἶχε κι αὐτὸς ἐντυπωσιαστεῖ καὶ ἀπὸ τὰ λήμματα τοῦ καταλόγου, ἀφοῦ κάνει λόγο γιὰ «τοσαύτην βιβλιογραφικὴν καὶ τεχνικὴν οὕτως εἰπεῖν γνῶσιν καὶ ἐξακρίβωσιν».

Ποιός ἦταν «ὁ ζῆλον διακαῆ φιλομαθείας πνέων φίλος μου Δημήτριος Ποστολάκας, ὁ ἀξιεπαίνως διαιρέσας τὴν ζωήν του εἰς Ἑρμῆν τὸν Ἐμπολαῖον καὶ Ἑρμῆν τὸν Λόγιον» ὅπως ἔγραψε ἀλλοῦ ὁ Κούμας;[3] Ἀπὸ τὸ μυστικό του κατάστιχο, τὸ ὁποῖο εἶχα τὴν τύχη νὰ ἐντοπίσω πρὶν ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια στὰ χέρια τοῦ Σπύρου Οἰκονομόπουλου, ἑνὸς εὐγενέστατου ἀνθρώπου, μαθαίνουμε ὅτι γεννήθηκε στὸ Μέτσοβο στὶς 13 Δεκεμβρίου 1779.[4] Λίγο πρὶν κλείσει τὰ δεκαεφτά του χρόνια, Ὀκτώβριο τοῦ 1796, πῆγε στὶς Σέρρες νὰ βρεῖ τὸν πατέρα του ποὺ ἐμπορευόταν ἐκεῖ, ξεχειμώνιασε κοντά του καὶ τὸν Μάιο τοῦ 1797 εἶχε φτάσει «μέσον Βελιγραδίου καὶ Ζέμονος» στὴ Βιέννη, προκειμένου νὰ δουλέψει γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ ἐμπορικὴ ἑταιρεία τοῦ πατέρα του. Πρόλαβε νὰ γνωρίσει προσωπικὰ τὸν Ρήγα. Μετὰ ἀπὸ ὀκτὼ χρόνια παραμονῆς στὴ Βιέννη, ὅταν ἦταν 26 χρονῶν, πῆρε μιὰ ἀπόφαση ποὺ ἀξίζει νὰ τὴ μνημονεύσουμε· μικρὰ πράγματα ἀφορᾶ ἀλλὰ ἔχει τὴ σημασία της: «Κατὰ τὸ 1805 ἄλλαξα τὰ λεβαντίνικα, ἤτοι τούρκικα φορέματα [...] καὶ ἐφόρεσα τὰ φράγκικα φορέματα, ξυραφίσας καὶ τὰ μουστάκια ἐνταυτῷ». Ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του, 1808, ἦταν 29 χρονῶν. Ἔφτιαξε δική του ἑταιρεία μὲ τὸν μικρότερο ἀδελφό του Νικόλαο καὶ ἀφαίρεσε τὸ ἀρχικὸ ἄλφα ἀπὸ τὸ «παπουδικὸν ὄνομα», γιὰ λογαριασμὸ δικό του καὶ τῶν ἀδελφῶν του. Στὸ ἑξῆς ὁ Δημήτριος Χατζῆ Γεωργίου Ἀποστολάκα θὰ ἦταν ὁ Δημήτριος Ποστολάκας. Τριάντα δύο χρονῶν, παντρεύτηκε τὴν κατὰ δεκατρία χρόνια νεότερή του Ἑλένη Ἀλεξάνδρου Πατρινοῦ. Ὁ γάμος ἔγινε στὴ γενέτειρα τῆς νύφης, στὸ Λιβόρνο, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1811. Ἔχει σωθεῖ ἕνα ἐνθύμιο ποὺ φαίνεται ὅτι μοιράστηκε στοὺς καλεσμένους, ἕνα ἐπιγαμήλιο ποίημα συνθεμένο στὰ ἀρχαία ἑλληνικὰ καὶ τυπωμένο σὲ μεταξωτὸ ὕφασμα στὸ γνωστό μας τυπογραφεῖο τοῦ Tommaso Mazi. Ὡς καὶ ἡ ἡμερομηνία στὸ ἀττικὸ ἡμερολόγιο: «Μεταγειτνιῶνος 9η ἱσταμένου».[5] Τὸ ζευγάρι ἔκανε τρία παιδιά, ὅλα ἀγόρια. Ἔζησε μόνο τὸ τελευταῖο, ὁ Ἀχιλλέας. Τὰ δύο πρῶτα, ποὺ εἶχαν τὰ ὀνόματα τῶν παππούδων τους πέθαναν, δώδεκα χρονῶν τὸ ἕνα καὶ πέντε τὸ ἄλλο. Ποιός ἐδίδαξε τὰ πρῶτα γράμματα στὸν Ποστολάκα δὲν τὸ γνωρίζουμε. Τὰ πολλὰ καὶ καλὰ γράμματα ποὺ φαίνεται ὅτι ἤξερε πάντως τὰ ἔμαθε αὐτοδιδασκόμενος στὴ Βιέννη. Ἡ ἐμπλοκή του στὴ διαμάχη Κοραῆ καὶ Κοδρικᾶ εἶναι γνωστὴ καὶ τὴ μνημονεύω ἁπλῶς γιὰ νὰ διερωτηθοῦμε ἂν σχετίζεται κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὴν ἀπόφασή του νὰ συγκροτήσει τὴν ἀσυνήθιστη, ἐξαιρετική του βιβλιοθήκη. Σύμφωνα μὲ μιὰ πληροφορία δημοσιευμένη τὸ 1841[6] ἄρχισε νὰ συλ-

λέγει βιβλία ἀπὸ τὸ 1816, νομίζω ὅμως ὅτι θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἀρχίσει πολὺ νωρίτερα. Τέσσερα χρόνια εἶναι πολὺ λίγα, γνωρίζουμε δὲ ὅτι τὸ 1820 ἤδη ἡ συλλογή του ἦταν ἀξιοθαύμαστη καὶ ἑτοίμαζε γιὰ ἔκδοση τὸν κατάλογό της πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ ἔστειλε ὁ Παναγιωτάκης Κοδρικᾶς στὶς 14 Δεκεμβρίου τοῦ 1820: «Σᾶς συγχαίρω φίλε ἐκ ψυχῆς διὰ τὴν ἀπάρτισιν τῆς θαυμαστῆς συλλογῆς τῆς Βιβλιοθήκης σας, καὶ ἐγκρίνω κατὰ πάντα λόγον τὸν σκοπὸν τῆς ἐκδόσεως τοῦ καταλόγου κατὰ τὸν τρόπον ὁποὺ μοὶ σημειοῖτε».[7]

Σὲ μερικοὺς μῆνες ὅμως ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση καὶ ποιός εἶχε μυαλὸ νὰ τυπώνει τέτοια πράγματα; Ἂν συνεξετάσει κανεὶς ὅσα προαναφέραμε θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ ὅτι ὁ βιβλιόφιλος ἔμπορος κάποια στιγμὴ στὰ προεπαναστατικὰ χρόνια ἀνέθεσε στὸν ἑαυτό του μιὰ διπλὴ ἀποστολή, τὴν ὁποία ἀναμφίβολα ἀντιλαμβανόταν ὡς συμβολὴ στὴν ἐξασφάλιση τῶν προϋποθέσεων τῆς ἐθνικῆς προκοπῆς: Ἀποφάσισε νὰ συγκεντρώσει συστηματικὰ ὅ,τι εἶχε τυπωθεῖ στὰ ἀρχαία καὶ στὰ νέα ἑλληνικὰ ἀπὸ τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας μέχρι τὶς μέρες του, νὰ καταλογογραφήσει συστηματικὰ τὰ βιβλία ποὺ θὰ συγκέντρωνε καὶ νὰ ἐκδώσει τὸν κατάλογο αὐτόν, προσφέροντας ἕνα κατὰ τὸ δυνατὸν πλῆρες ἐπιστημονικὸ καὶ ἐκπαιδευτικὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαλεῖο. Τὸ πρῶτο σκέλος τῆς ἀποστολῆς τὸ ἔφερε εἰς πέρας μὲ ἀξιοσημείωτη ἐπιτυχία. «Καὶ τῷ ὄντι, ὁ ἀκριβέστατος Μπρυνέ, ὁ Σβάιγκερ, ὁ Βάιγκελ καὶ οἱ λοιποὶ οὐδ' ἔχουσι κἂν γνῶσιν πολλῶν καὶ σπανίων ἐκδόσεων εὑρισκομένων ἐν τῇ τοῦ Ποστολάκα συλλογῇ», σημείωνε ὁ ἀκριβολόγος καὶ γενικὰ αὐστηρὸς στὶς κρίσεις του Γεννάδιος στὴν ἔκθεση ποὺ προαναφέραμε. Τὸ δεύτερο σκέλος τῆς ἀποστολῆς δὲν τὸ ὁλοκλήρωσε, διότι συνέταξε μὲν τὸν κατάλογο, μὲ ὑποδειγματικὸ τρόπο ὅπως διαπίστωνε ὁ συντάκτης τῆς αὐστριακῆς ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ 1836, δὲν τὸν δημοσίευσε ὅμως.

Τί γνωρίζουμε γιὰ τὸν κατάλογο αὐτόν, πέρα ἀπὸ τοὺς χαρακτηρισμοὺς ποὺ ἀκούσαμε καὶ τὴν ἐπιδοκιμασία τοῦ Κοδρικᾶ; Γνωρίζουμε, πρῶτα πρῶτα αὐτὰ ποὺ ἔγραψε ὁ Γεώργιος Κρέμος στὴν εἰσαγωγή του γιὰ τὴ *Νέα Ἑλλάδα* τοῦ Ζαβίρα. Τὰ ὑπενθυμίζω: Ὁ Ἀχιλλέας Ποστολάκας, γιὸς τοῦ Δημητρίου, «νομισματογνώμων τοῦ Ἀθήνησι ἐθνικοῦ νομισματικοῦ μουσείου» εἶχε στὰ χέρια του τὸ 1872 τὸν ἀνέκδοτο κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ πατέρα του καθὼς καὶ μία ἐπίσης ἀνέκδοτη ἐπιτομὴ τοῦ καταλόγου αὐτοῦ, ἀντίγραφο τῆς ὁποίας εἶχε δοθεῖ στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση μαζὶ μὲ τὴ Βιβλιοθήκη, τὸ 1839. Οἱ τίτλοι τῶν δύο χειρογράφων ἦταν «Κατάλογος μιᾶς ἐκλεκτῆς ἑλληνικῆς βιβλιοθήκης μετὰ καί τινων σημειώσεων», καὶ «Ἐπιτομὴ τοῦ καταλόγου μιᾶς ἐκλεκτῆς Βιβλιοθήκης».[8] Ἀπὸ ὅσα γνωρίζω, δύο ἄνθρωποι ἀναζήτησαν τὶς τελευταῖες δεκαετίες τὰ χειρόγραφα αὐτά. Ὁ ὑποφαινόμενος καὶ ὁ μακαρίτης ὁ Μανοῦσος Μανούσακας, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ 1988, μὲ βάση ὅσα γνώριζε ἀπὸ τὸν Κρέμο: «Ὁ κατάλογος αὐτὸς ἔχει χαθεῖ ἢ λανθάνει σήμερα. Ἴσως αὐτὴ τουλάχιστον ἡ Ἐπιτομὴ νὰ σώζεται στὸ (ἀταξινόμητο) ἀρχεῖο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης».[9] Γνωριζόμασταν τότε, καὶ ἂν μὲ εἶχε ρωτήσει θὰ τοῦ ἔλεγα ὅτι σώζεται πράγματι τὸ ἀντίγραφο τῆς Ἐπιτομῆς, αὐτόγραφο κι αὐτὸ τοῦ Ποστολάκα, ἀκέφαλο δυστυχῶς, κι ἀκόμα ἕνα ἀντίγραφο τοῦ ἀντιγράφου, ὁλόκληρο αὐτό, φτιαγμένο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐκτίμησης τὸ 1839. Δὲν ἦσαν ὅμως αὐτὰ στὸ ἀταξινόμητο ἀρχεῖο, φυλάσσονταν στὸ Τμῆμα Χειρογράφων. Ὁ Κρέμος εἶχε παραπομπὲς στὶς σελίδες ποὺ βρισκόταν τὸ λῆμμα γιὰ τὸν Ζαβίρα. Σελίδα 40 τοῦ μεγάλου καταλόγου, σελίδα 16 τῆς Ἐπιτομῆς. Ἀφοῦ ἡ Ἐπιτομὴ ποὺ σώζεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ἔχει 160 σελίδες, θὰ μποροῦσε

ὁ μεγάλος κατάλογος νὰ ἔχει περὶ τὶς 400. Ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ δὲν ἔγραψα ποτὲ τίποτα γιὰ τὴ Βιβλιοθήκη Ποστολάκα, ἐνῶ συγκεντρώνω στοιχεῖα ἐδῶ καὶ 38 χρόνια, ἦταν ἡ ἐλπίδα μου ὅτι ὁ μεγάλος κατάλογος κάπου κοιμᾶται καὶ θὰ ἔρθει ἡ ὥρα ποὺ θὰ βρεθεῖ. Μὲ πολλὴ χαρὰ σᾶς ἀνακοινώνω ὅτι ἡ ὥρα αὐτὴ ἦρθε, μόλις τὴν Τρίτη ποὺ μᾶς πέρασε.[10] Ὁ μεγάλος κατάλογος βρέθηκε ἀνέλπιστα, μαζὶ καὶ τὸ πρωτότυπο τῆς Ἐπιτομῆς· καὶ βρέθηκε σὲ μέρος ποὺ τὸν εἶχα μάταια ἀναζητήσει δύο φορές, μία στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ ’80 καὶ μία στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ ’90. «Κοιμόταν» ἥσυχος στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου.

Ὁ Κατάλογος ἔχει 584 γραμμένες σελίδες καὶ 60 λευκὲς στὸ τέλος. Διαστάσεις 20x25, τὸ χαρτὶ ἐγγλέζικο, τῆς χαρτοποιΐας Watman. Στὴν ἀρχὴ ἔχει τέσσερις σελίδες ἀναλυτικὰ περιεχόμενα μὲ τίτλο «Πίναξ κεφαλαιώδης», δύο σελίδες ἐπεξήγηση συντομογραφιῶν μὲ τίτλο «Ἐξήγησις τῶν κατὰ συγκοπὴν λέξεων καὶ σημείων εἰς τὸν παρόντα κατάλογον» καὶ ἀκολουθεῖ τὸ κυρίως ἔργο, ποὺ καταλαμβάνει 550 πυκνογραμμένες σελίδες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες βρίσκει κανεὶς καὶ συμπληρωματικὰ φύλλα χωρὶς ἀρίθμηση, τὰ ὁποῖα δὲν μέτρησα ἀκόμα, δὲν εἶναι ὅμως πάρα πολλά. Στὶς σελίδες 552 ἕως 557 βρίσκουμε ἕναν βραχύτιτλο κατάλογο ὅλων τῶν ἑλληνικῶν ἀρχετύπων (ὄχι μόνον αὐτῶν ποὺ κατεῖχε), τὸν ὁποῖο ὁ Ποστολάκας ἐκπόνησε ἀποδελτιώνοντας βιβλιογραφικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς του. Ἀκολουθοῦν ἐννέα εἰδικὰ εὑρετήρια καὶ ὁ τίτλος ἑνὸς δέκατου. Ὅπως δείχνει ὁ πίνακας περιεχομένων, τὸ βιβλίο θὰ ἔκλεινε μὲ εὑρετήριο ὀνομάτων, ποὺ θὰ γινόταν ὑποθέτω μετὰ τὴν ἐκτύπωση. Ἦταν οὕτως ἢ ἄλλως ἀπαραίτητο τὸ εὑρετήριο αὐτό, καθὼς στὸ σῶμα τοῦ Καταλόγου τὰ βιβλία ἀκολουθοῦν τὴ σειρὰ μιᾶς ἀναλυτικῆς θεματικῆς ταξινόμησης, τὴν ὁποία ὁ Ποστολάκας ἔφτιαξε ἀκολουθώντας ἕνα πρότυπο τῆς ἐποχῆς, τὸ περίφημο βιβλιογραφικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Brunet,[11] προσαρμόζοντάς το φυσικὰ στὶς ἀνάγκες του.

Ἡ Ἐπιτομὴ εἶναι αὐτὸ ποὺ λέει ὁ τίτλος της. Ἡ ἔκτασή της εἶναι κάτι λιγότερο ἀπὸ τὸ ἕνα τρίτο τῆς ἔκτασης τοῦ καταλόγου. Τὸ χαρτὶ ἔχει τὸ ἴδιο μέγεθος καὶ τὴν ἴδια προέλευση στὰ περισσότερα φύλλα. Ἐδῶ ἔχουμε 159 γραμμένες σελίδες καὶ 11 λευκές. Ἔχουμε δραστικὴ συντόμευση τῶν λημμάτων. Ἐνῶ στὸν Κατάλογο τὸ πρῶτο μέρος τοῦ λήμματος ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς σελίδας τίτλου, τὸν προσδιορισμὸ τοῦ σχήματος καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς βιβλιοδεσίας, στὴν Ἐπιτομὴ προτάσσεται τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα καὶ ἀκολουθοῦν συντομευμένος ὁ τίτλος καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα. Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ λήμματος, στὸν Κατάλογο, ὑπάρχουν βιογραφικές, βιβλιογραφικὲς ἢ κριτικὲς σημειώσεις οἱ ὁποῖες στὴν Ἐπιτομὴ εἴτε παραλείπονται εἴτε περικόπτονται. Ἕνα παράδειγμα μόνο. Διάλεξα κάτι ἐντυπωσιακὸ λόγω τοῦ περιεχομένου του. Ρήγας, *Φυσικῆς ἀπάνθισμα*· διαβάζω μόνο τὴ σημείωση στὸν Κατάλογο: «Εἰς τὸ παρὸν σῶμα εὑρίσκεται τὸ ἰδιόχειρον χειρόγραφον τοῦ ἀοιδίμου Ρήγα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἔκαμε τὴν ἔκδοσιν τῆς βίβλου ταύτης. Δέσιμον ἁπλούστατον χαρτωμένον μὲ ἰδιόχειρόν του ἐπιγραφὴν ἔξωθεν. Τοιοῦτον ὡς εἶναι τὸ ἔβαλα εἰς θήκην διὰ προφύλαξιν. Ἐπρόσθεσα δὲ μόνον τὴν εἰκόνα τοῦ Ρήγα, ἥτις τὸν ὁμοιάζει πολλά, ὡς προσωπικῶς τὸν ἐγνώρισα κατὰ τὸ 1797 ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας». Στῆς Ἐπιτομῆς τὸ λῆμμα, οἱ 11 ἀράδες τῆς περιγραφῆς τοῦ Καταλόγου ἔχουν γίνει τέσσερις.

Τόσο στὸν Κατάλογο, ὅσο καὶ στὴν Ἐπιτομή, τὰ λήμματα φυσικὰ εἶναι ἄνισα ὡς πρὸς τὴν ἔκταση. Στὸν Κατάλογο ἡ ἔκταση κυμαίνεται ἀπὸ δύο ἀράδες, ὅταν τὸ πε-

ριγραφόμενο βιβλίο ἔχει σελίδα τίτλου μὲ σύντομο κείμενο καὶ δὲν ὑπάρχουν παρατηρήσεις, μέχρι καὶ τρεῖς σελίδες, ὅταν τὸ ἔργο εἶναι πολύτομο καὶ ἀπαιτεῖται ἀναλυτικὴ περιγραφή, ἢ ὅταν ὁ Ποστολάκας θεωρεῖ σκόπιμο νὰ παραθέσει τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή, ὅπως ἔκανε πολὺ ἀργότερα ὁ Legrand, ἢ ὅταν ὑπάρχουν πολλὲς βιβλιογραφικὲς ἢ κριτικὲς σημειώσεις. Τρεῖς σελίδες, γιὰ παράδειγμα, καταλαμβάνει ἡ περιγραφὴ τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν Ἄλδο Μανούτιο. Οἱ περιγραφὲς καὶ ἰδίως οἱ παρατηρήσεις δείχνουν ὅτι ὁ Ποστολάκας εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ ἄριστα καταρτισμένο βιβλιογράφο. Τὶς εἰδικὲς βιβλιογραφικές του γνώσεις καὶ δεξιότητες ἀμφιβάλλω ἂν τὶς εἶχε ἄλλος ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του Ἕλληνες, καὶ ἀπὸ τότε ὡς σήμερα αὐτοὶ ποὺ τὶς ἀπέκτησαν νομίζω ὅτι εἶναι μετρημένοι στὰ δάχτυλα. Τὴν εἰδικὴ βιβλιογραφία τὴ χρησιμοποιοῦσε κριτικά, δὲν υἱοθετοῦσε τὶς πληροφορίες ποὺ τὸν ἐνδιέφεραν ἂν δὲν τὶς ἐπιβεβαίωνε μὲ αὐτοψία. Ἕνα παράδειγμα: περιγράφοντας μιὰ ἔκδοση τοῦ 1509, τὴν ὁποία εἶχε ἐπιμεληθεῖ ὁ Δημήτριος Δουκᾶς, σημειώνει: «Ἐκ τοῦ διπλώματος τοῦ χαρτίου, καὶ τῶν εἰς αὐτὸ λευκῶν πλαγίων γραμμῶν γίνεται δῆλον ὅτι τὸ σχῆμα τῆς βίβλου ταύτης ἐστὶν εἰς 4ον. Ἀλλὰ τὸ μόνον μέγεθος αὐτοῦ, ὅπερ ἐστὶ πολλὰ μέγα γιὰ 4ον ἐκείνου τοῦ καιροῦ, κάμνει τοὺς βιβλιογράφους νὰ τὴν λέγωσιν εἰς φύλλον». Ὅντως, τὸ χαρτὶ στὸ βιβλίο εἶναι διπλωμένο δύο φορές, οἱ λεγόμενες ὑδάτινες γραμμὲς εἶναι ὁριζόντιες καὶ ὁ Ποστολάκας γνώριζε καλὰ ὅτι τὸ σχῆμα δὲν τὸ συνάγει κανεὶς ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ βιβλίου. Στὴ σελίδα μάλιστα μὲ τὶς ἐπεξηγήσεις τῶν συντομογραφιῶν ἔχει σχετικὴ προειδοποίηση γιὰ τοὺς ἀναγνῶστες: «Σημείωσε ὅτι τὸ σχῆμα τῶν βιβλίων δὲν προσδιορίζεται ἐκ τοῦ μεγέθους αὐτῶν, ἀλλ' ἐκ τοῦ διπλώματος τοῦ χαρτίου». Ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ περιγραφὴ ὑπερέχει τῆς ἀντίστοιχης πολὺ μεταγενέστερης τοῦ Λεγκράν, στὴν ὁποία τὸ σχῆμα τὸ βλέπουμε 2ο καὶ παρατήρηση σχετικὴ μὲ τὴν ἀσυμφωνία σχήματος καὶ διπλώματος τοῦ χαρτιοῦ δὲν ὑπάρχει.

Τὸ πόνημα τοῦ Ποστολάκα εἶναι ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις σπουδαῖο, σπουδαιότερο ἀπὸ ὅσο εἶχα ὑποθέσει ὅσο τὸ ἀναζητοῦσα. Ὁ συντάκτης του δὲν ἦταν μόνον ἄριστος γνώστης τῶν τότε παλαιῶν ἐκδόσεων. Παρακολουθοῦσε κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ τὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν συγχρόνων του μὲ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον καὶ γνώρισε προσωπικὰ ἐκδότες καὶ συγγραφεῖς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔπαιρνε πληροφορίες χρήσιμες γιὰ τὴ σύνταξη τῶν λημμάτων τοῦ Καταλόγου του. Ἔτσι, μποροῦσε νὰ ἀποδίδει ἀνώνυμα πονήματα στοὺς συγγραφεῖς τους ἢ νὰ χρονολογεῖ ἀχρονολόγητα, νὰ καταγράφει πληροφορίες ποὺ δὲν καταγράφονταν ἀλλοῦ, ὅπως ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν τὶς εἰδικὲς κατὰ παραγγελία ἐκτυπώσεις σὲ χαρτιὰ πολυτελείας. Τέτοιες σημειώσεις ἔχει ἀρκετές, μὲ πιὸ ἐντυπωσιακὴ ἐκείνη ποὺ ἀφορᾶ τὴν ἔκδοση τῶν *Καθ' Ἑλένην καὶ Ἀλέξανδρον* τοῦ Δημητρίου Μόσχου, ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης Λευκίας τὸ 1833. Μετὰ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν τεσσάρων ἀντιτύπων τῆς βιβλιοθήκης του, ἑνὸς τυπωμένου σὲ περγαμηνὴ καὶ τριῶν σὲ ἰδιαίτερα χαρτιά, ὁ Ποστολάκας σημειώνει ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μοναδικὸ περγαμηνό, «ροδόχροα ἐγένοντο δι' ἐξόδων μου ἀντίτυπα 9, εἰς δὲ χαρτὶ λευκὸν στιλβὸν ἀντίτυπα 7, καὶ εἰς ὁλλανδικὸν λεπτὸν 16. Εἰς δὲ κοινὸν χαρτὶ τοῦ τύπου δι' ἐξόδων τοῦ ἐκδότου ἀντίτυπα 200, ὅστις ἐπρόσθεσεν εἰς ὅλα τὴν εἰκόνα τῆς συζύγου αὐτοῦ Ἑλένης. Εἰς τὸ περγαμηνὸν ἐστὶν ἡ εἰκὼν εἰς περγαμῆνον, καὶ εἰς τὰ ροδόχροα ροδόχρουν».

Τὸ εἶδος τῶν περιγραφῶν καὶ ἡ ποικιλία τῶν σημειώσεων δημιουργεῖ τὴν αἴσθηση

ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε ταυτόχρονα μὲ κατάλογο βιβλιοθήκης, συστηματικὴ ἀλλὰ καὶ ἀναλυτικὴ καὶ συχνὰ κριτικὴ βιβλιογραφία, ἀφοῦ ὁ Ποστολάκας δὲν συγκέντρωνε ἁπλῶς ὡραῖα βιβλία, συνέκρινε τὶς ἐκδόσεις καὶ ἀξιολογοῦσε τὴν ποιότητά τους, τὰ διάβαζε κιόλας καὶ ὁρισμένες φορὲς διατύπωνε γνώμη γιὰ τὴν ποιότητα τῶν περιεχομένων. Ἀπὸ τὰ λίγα ποὺ μπόρεσα νὰ δῶ αὐτὲς τὶς μέρες, λέω νὰ μοιραστῶ μαζί σας τὴν ἄποψή του γιὰ ἕνα βιβλίο ποὺ ἐνδιαφέρει τὸ συνέδριό μας, τὴ γαλλικὰ γραμμένη καὶ πρόσφατα τότε τυπωμένη ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας τοῦ Ἰακωβάκη Ρίζου Νερουλοῦ, ἡ ὁποία,

> γαλλιστὶ γεγραμμένη διὰ τοὺς ξένους, ἔχει μίαν σύντομον ἀλλὰ καλὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ὁ σκοπός του εἶναι νὰ ἐκθέσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας ἀπὸ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἕως τῆς σήμερον. Ἐκ τῆς μεγάλης του συντομίας ὅμως, ὀλίγα δύναταί τις νὰ μάθῃ. Τὸ δὲ καλύτερον μέρος ἐν αὐτῇ ἐστὶ τὸ πολιτικόν. Ἂς μὲ συμπαθήσῃ δὲ ὁ συγγραφεὺς νὰ εἴπω ἐνταῦθα τὴν γνώμην μου, ὅτι ἀπὸ τὰ καλὰ τῶν Φαναριώτων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει, ὀλίγα ἢ οὐδὲν γνωρίζομεν ἡμεῖς οἱ Ρουμελιῶται. Διότι ἕκαστος εἰς τὴν πατρίδα του ἀγωνίζετο νὰ συμβιβάζεται μὲ τὸν τυχόντα ἐκεῖ πασιᾶν ἢ διοικητὴν ἄλλον Ὀθωμανόν, ὅπως ἐδύνετο διὰ νὰ σώσῃ ἐκκλησίας καὶ γλῶσσαν καὶ σχολεῖα, χωρὶς τῆς παραμικρᾶς εἰσροῆς τῶν Φαναριώτων. Σὺν τούτοις εἰς τὸν παρόντα κατάλογον βλέπει ἕκαστος πόσα βιβλία ἐξεδώθησαν δαπάνῃ ἐμπόρων, τῶν πλείστων Ρουμελιώτων, καὶ οὐδενὸς Φαναριώτου. Αὕτη ἡ μόνη ἀπόδειξις ἀρκεῖ, διὰ νὰ μὴν ἐκτανθῶ εἰς ἄλλα.

Κι ἐγὼ «δὲν θὰ ἐκτανθῶ εἰς ἄλλα», εἶναι ὥρα νὰ κλείσω τὴν ἀνακοίνωσή μου. Εἴπαμε νωρίτερα ὅτι ὁ Ποστολάκας ἔφτιαξε αὐτὸν τὸν ὀγκώδη κατάλογο μὲ σκοπὸ νὰ τὸν ἐκδώσει, ἔχει βάλει ὡς καὶ τοὺς δεῖκτες ἀκολουθίας τυπογραφικῶν φύλλων (signatures) στὴ θέση τους. Οἱ ἀνατροπὲς ποὺ προκάλεσε ἡ Ἐπανάσταση θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τὴν ἀναβολὴ τῆς ἔκδοσης, ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι ἦταν ὁ μοναδικός. Ἡ βιβλιοθήκη ἐμπλουτιζόταν συνεχῶς, ἄρα καὶ ὁ Κατάλογος συμπληρωνόταν καὶ ἴσως μέχρι τὸ 1832 ἢ 33 ἡ ἰδέα τῆς ἔκδοσης δὲν εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ. Γιὰ λόγους ποὺ δὲν γνωρίζουμε, ἴσως ἐπειδὴ εἶχαν ἀρχίσει οἱ συζητήσεις ποὺ θὰ ὁδηγοῦσαν στὴν ἀπόκτηση τῆς βιβλιοθήκης ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πολιτεία, ὁ Ποστολάκας ἀποφάσισε νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν ἔκδοση μιᾶς ἐπιτομῆς, γι' αὐτὸ καὶ τὴν ἔκανε μὲ ἐπιμέλεια στὰ τέλη μᾶλλον τοῦ 1833, προκειμένου νὰ τυπωθεῖ τὸ 1834. Ὅτι τότε σχεδίαζε νὰ ἐκδώσει τὴν Ἐπιτομὴ ἀντὶ τοῦ Καταλόγου εἶναι βέβαιο, τὴν εἶχε ὑποβάλει γιὰ ἔγκριση στὴν ἁρμόδια αὐστριακὴ ὑπηρεσία καὶ εἶχε λάβει τὴ σχετικὴ ἄδεια, στὴν τελευταία σελίδα διαβάζουμε καθαρὰ τὸ Imprimatur τοῦ λογοκριτῆ. Οὔτε ἡ Ἐπιτομὴ ἐκδόθηκε ὅμως. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1839 χρησίμευσε ἁπλῶς σὰν ἐργαλεῖο ἐλέγχου κατὰ τὴν παραλαβὴ τῆς βιβλιοθήκης του ἀπὸ τοὺς ἁρμόδιους στὴν Ἀθήνα. Στὸ τελευταῖο της φύλλο βρίσκουμε ἕναν ὁδηγὸ τῆς κατανομῆς τῶν βιβλίων στὰ 23 κιβώτια μὲ τὰ ὁποῖα ἡ «ὑπερήφανος βιβλιοθήκη» ταξίδεψε ἀπὸ τὴ Βιέννη ὡς τὸν Πειραιά κι ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἀθήνα. Ἐμεῖς τώρα, μὲ τὸν μεγάλο κατάλογο ποὺ βρέθηκε ὕστερα ἀπὸ δεκαετίες ἀναζητήσεων ἔχουμε ἀρκετὴ δουλειὰ νομίζω. Καὶ ὅταν θὰ τὸν μελετήσουμε ἀρκετὰ καὶ κάνουμε τὶς ἐπιβαλλόμενες συγκρίσεις μὲ ἀνάλογες σύγχρονές του καὶ μεταγενέστερες ἐργασίες, ἴσως καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Δημήτριος Ποστολάκας,

γράφοντας μὲ ἐπιμέλεια τὸν κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης του, συνέταξε μὲ ἐντυπωσιακὴ ἐπάρκεια καὶ καθόλου εὐκαταφρόνητη πληρότητα τὴν πρώτη ἑλληνικὴ βιβλιογραφία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας, ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαι, καὶ τὰ νεώτερα ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ἱστοριογράφων ἐλευθέρως μεταφρασθεῖσαι*, τ. 6, Βιέννη 1831, σ. ξγ΄.
2. Ὁ τίτλος: *Essai Statistique sur Les Bibliothèques De Vienne*.
3. Κ. Μ. Κούμας, *Γραμματικὴ διὰ σχολεῖα*, Βιέννη 1833, σ. δ΄ (ὑποσημείωση).
4. Τὸ κατάστιχο δωρήθηκε καὶ βρίσκεται σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν.
5. Γνωρίζω τὴν ὕπαρξη δύο ἀντιτύπων. Ἕνα βρίσκεται στὴν Ἀθήνα, στὰ χέρια τοῦ Σπύρου Οἰκονομόπουλου, καὶ ἕνα στὸ Λονδίνο, στὴ British Library, *Ὠδαὶ ἐπιγαμήλιοι ἐπὶ τῷ γάμῳ τοῦ τε κυρίου Δημητρίου Ποστολάκα καὶ τῆς κυρίας Ἑλένης Αλεξάνδρου Πατρινοῦ*, Λιβόρνο 1811, μὲ ταξινομικὸ ἀριθμό: BLL01002967906.
6. Στὴν ἐφημερίδα *Αἰών*, φ. 297 (01/10/1841), σ. 3.
7. Ἡ ἐπιστολὴ ἀνῆκε στὴ συλλογὴ τοῦ Δαμιανοῦ Κυριαζῆ, ἀποκείμενη τώρα στὸ Μουσεῖο Μπενάκη. Τὴν ἀναφορὰ στὸν κατάλογο εἶχε ἐντοπίσει ὁ Φ. Μπουμπουλίδης, «Εἰδήσεις καὶ κρίσεις περὶ τοῦ Ἀγῶνος 1821-1824 ἐκ τοῦ Ἀρχείου Δ. Ποστολάκα», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας της Ἑλλάδος* 12 (1957-1958), σ. 16. Γιὰ τὸ κείμενο, βλ. Β. Μελισσόβας, *Δημήτριος Χ΄Γ. Ποστολάκας*, Ἰωάννινα 2007, σ. 369.
8. Γ. Π. Κρέμος (ἐκδ), *Γ. Ι. Ζαβίρας, Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, Αθήνα 1872, σ. ιε΄-ιστ΄.
9. «Ἡ μητρικὴ καταγωγὴ τοῦ Ἀχ. Ποστολάκα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τοῦ Λιβόρνου», στὸν τόμο *Ὁ πρῶτος αἰώνας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου (1929-1922)*, Ἀθήνα, 1988, σ. 67 (σημ. 34).
10. Ἡ ὁμιλία πραγματοποιήθηκε στὶς 13/12/2019.
11. J.-C. Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur des livres*, 1η ἔκδοση Παρίσι 1810.

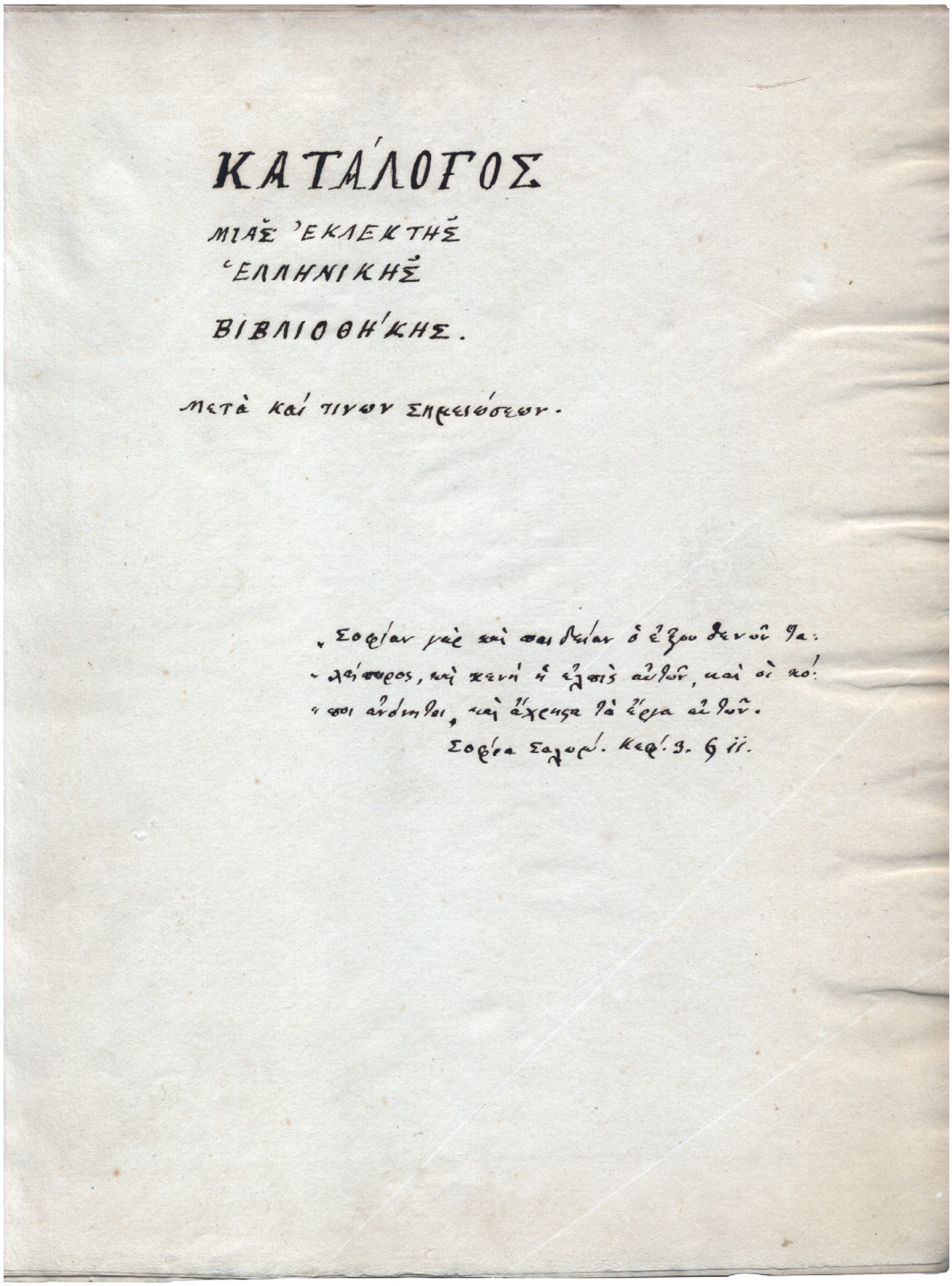

ΚΑΤΆΛΟΓΟΣ

ΜΙΑΣ ᾿ΕΚΛΕΚΤΗΣ
῾ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗ΄ΚΗΣ.

Μετὰ καί τινων Σημειώσεων.

„Σοφίαν γὰρ καὶ παιδείαν ὁ ἔξου θενῶν τα-
-λαίπωρος, καὶ κενὴ ἡ ἐλπὶς αὐτῶν, καὶ οἱ κό-
-ποι ἀνόνητοι, καὶ ἄχρηστα τὰ ἔργα αὐτῶν.

Σοφία Σαλωμ. Κεφ. 3. § ii.

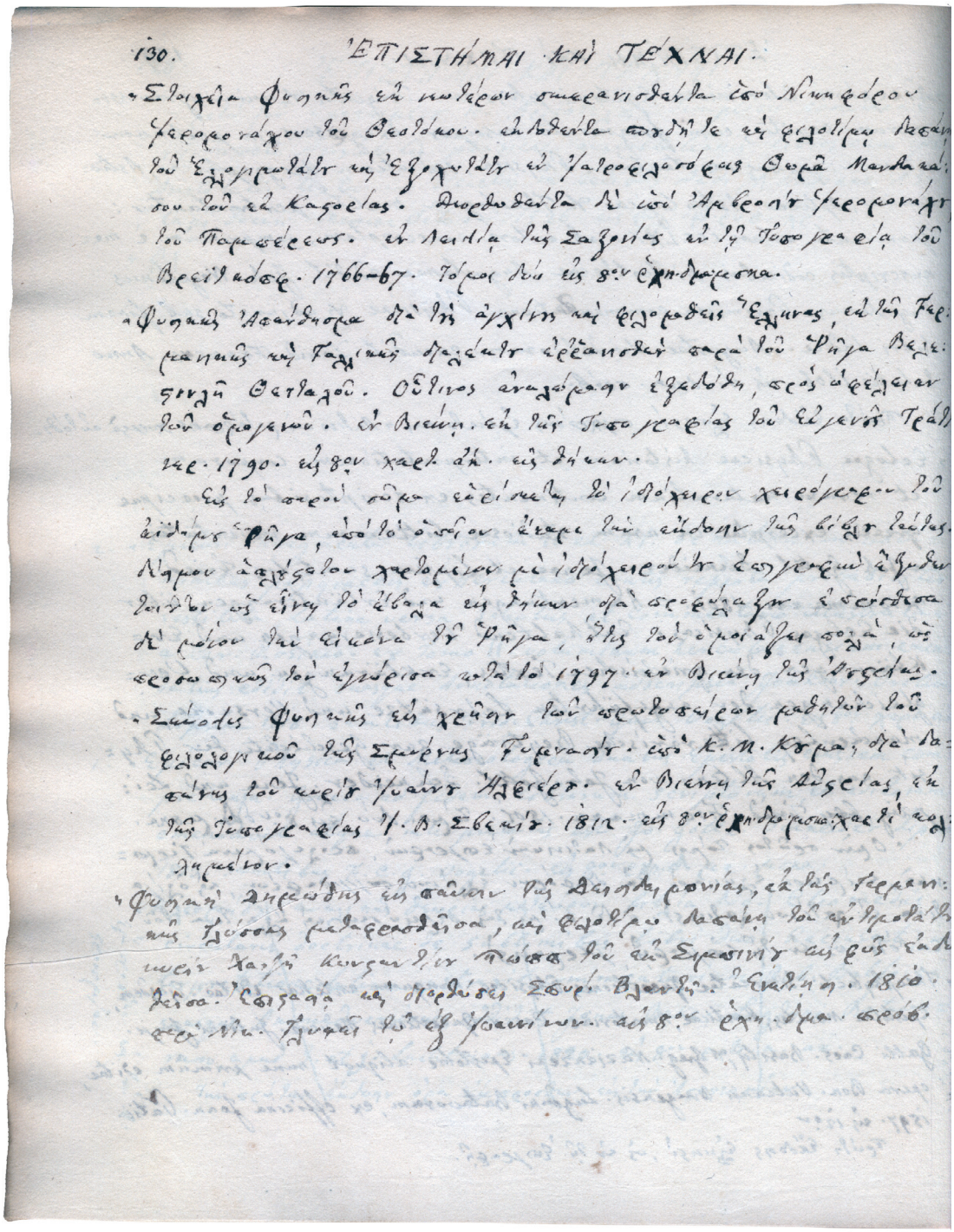

130. ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ ΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ.

Σλοιχεῖα φυσικῆς εἰς νεολέων σπουδαιοδιδλα ὑπὸ Νικολέου Χαμοροναχου τοῦ Θεολόγου. ελληνικὰ τυπωθέντα εἰς ἐξαδίβλους τοῦ Ἐμπορικοῦ εἰς Ἐξαχιλλίους εἰς γαλεοεμπορίαν Θωμᾶ Μανιακάκου τοῦ εἰς Καρφέλας. Δημοσιευθέντα δὲ ὑπὸ Ἀρβελοῦ Χαμοροναχου τοῦ Παμπαθέσσους. εἰς λεπτὰ τῆς Σαξονίας εἰς τὴν τυπογραφεῖα τοῦ Βεσιλιάδος. 1766–67. Τόμοι δύο εἰς 8ον ἐκτυπωμένοι.

Φυσικὴ Ἀκαδήμια δὲ τὴν ἀρχὴν εἰς ἐξαδίβλους Ἐμπορικὰς, εἰς τὴν Γερμανικὴν εἰς Γαλλικὴν διαλεκτὸν ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Φῶγα Βαγενγιοῦ Θεολόγου. Οὗτινος ἀναγέγραπται ἐξαδίβλη, ὑπὸς ἀφέλειαν τοῦ ὁμογενοῦς. εἰς Βιεννη. εἰς τὴν τυπογραφεῖα τοῦ εἰρηνικοῦ Τεάλ[illegible]ας. 1790. εἰς 8ον χαρτ. ἀλ. εἰς δίτομον.

Εἰς τὸ αὐτὸ σῶμα εὑρίσκεται τὸ Ἀστρονομικὸν χειρόγραφον τοῦ ἀειδόξου Φῶγα, ὑπὸ τὸ ὄνομα ἔχαμε τὴν εὐδοκίαν τῆς εἰδικῆς ἐκδόσεως. Λόγου ἀξιόλογον χειρόμενον μὲ Ἀστρονομικὸν ἐπιγραφὴν ἐξηγοῦντα δαιδάλου οὗ εἶναι τὸ ἔβδομα εἰς δίτομον ὅπου συνεχόμενα ἐνεστῶσα δὲ μόνον δυὸ εἰκόνα τοῦ Φῶγα, ἕνὸς τοῦ ὁμοιάζει σοφοῦ, οὐ ἐκοσμογραφικοῦ τοῦ ἐμφανίσα κατὰ τὸ 1797. εἰς Βιεννη τῆς Αὐστρίας.

Σκώτος φυσικὸς εἰς χεῖρα τοῦ ἐκλαμπρεστάτου καθηγητοῦ τοῦ ἐξοχωτάτου τῆς Σμέρνης Γυμνασίου. ὑπὸ Κ. Μ. Κόρμα, διὰ λατινικὴν τοῦ κυρίου Ἰωάννου Ἀλεξίου. εἰς Βιεννη τῆς Αὐστρίας, εἰς τὴν τυπογραφεῖα Ἡ. Β. Σβεικέρτ. 1812. εἰς 8ον ἐκτυπωμένα χαρτὶ κοινὸν λαμπρότατον.

Φυσικὴ Δημοσθένους εἰς φωνὴν τῆς Δημοδιδασκαλίας, εἰς τὴν τετραμερῆ τῶν ζώντων μεταφρασθεῖσα, εἰς ἐξαδίβλου λατινικὴν τοῦ εὐγενοῦς Ἰωάννου Καζὴ Κωνσταντίνου πόσσα τοῦ εἰς Σμυρνιὸν εἰς ἔτος ἐλθόντα. Ἐκτυπωμένη εἰς πατρίδα τοῦ Βιεννῆ. Ἐναύτη. 1810. εἰς Νεμ. Ἰωσηφ. Ὑ. ἐξ Ἰωαννίνων. εἰς 8ον ἐκτυπωμένα. σελὶδ.

Οι Φαναριώτες και η ελληνική λογιοσύνη της Κωνσταντινούπολης. Εισαγωγική προσέγγιση της σχέσης

Ιωάννης Κυριακαντωνάκης

Οι Φαναριώτες ως κοινότητα λογίων (;)

Τα χαρακτηριστικά που συνέθεταν την κοινότητα των Φαναριωτών και την κοινωνική, πολική και διανοητική φυσιογνωμία των μελών της, έχουν απασχολήσει εκτενώς την ιστορική έρευνα, αν και υφίσταται περιθώριο περαιτέρω ανάλυσής τους, υπό το συστηματικό πρίσμα της ιστορικής κοινωνιολογίας ή της ιστορίας των ιδεών. Ανάμεσα στα κοινωνικά χαρακτηριστικά των Φαναριωτών, οι συγγραφείς επισημαίνουν την πολιτική επιτηδειότητα, την διπλωματία, τον πλούτο, την ισχύ.[1] Η πνευματική καλλιέργεια διαδραμάτιζε κάποιο ρόλο στην κοινωνική άνοδο αυτών των προσώπων και οικογενειών, ωστόσο η συγκρότησή τους ως διανοούμενων επαγγελματιών, περιορίζετο κυρίως στην απόκτηση ουσιαστικά τεχνικών γνώσεων διερμηνείας (γλωσσομάθεια), ρητορικής-επιστολογραφίας και της τέχνης του διοικείν.[2] Πράγματι, οι Φαναριώτες θα καλούνταν να ασκήσουν ανάλογα επαγγέλματα σε μια σειρά από περιπτώσεις, η ποικιλία και ο πλούτος των οποίων μπορεί ακόμα να διερευνηθεί. Επομένως, αποτελεί ερώτημα πώς θα χαρακτηρίζαμε τους Φαναριώτες με βάση τα γενικά χαρακτηριστικά της κοινότητας –της «κοινωνικής ομάδας» τους. Ήταν μια κοινότητα λογίων ή διανοουμένων-επαγγελματιών;[3] Το ερώτημα τίθεται (και) στο πλαίσιο μιας συστηματικής, από κοινωνιολογική άποψη, προσέγγισης της έννοιας των Ελλήνων/ελληνόφωνων λογίων ή των διανοουμένων κατά την Τουρκοκρατία ως συλλογικών σωμάτων, κοινοτήτων ή μελών ενός πολιτισμικού πεδίου. Διευκρινίζεται ότι αντιλαμβανόμαστε κάποια διαφορά ανάμεσα στον λόγιο (δάσκαλο του Γένους, σοφό, εν γράμμασι διαλάμψαντα, érudit, homme des lettres κ.λπ.) και τον διανοούμενο, τον μορφωμένο επαγγελματία που μπορεί να είναι ένας διοικητικός υπάλληλος, αξιωματούχος ή ιατρός.[4]

Αναφορικά με τα παραπάνω, σε μια ιστορία της γνώσης κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, θα επισημαίναμε την διάκριση μεταξύ των επιστημονικών γνώσεων, των διδασκόμενων στις ακαδημίες, τις σχολές, τα φροντιστήρια ή τα πανεπιστήμια με βάση ένα καθορισμένο και μάλλον περιοριστικό πρόγραμμα διδασκαλίας-εκμάθησης (curriculum, έτσι εν προκειμένω σε ό,τι μας αφορά: ιατρική-φιλοσοφία, αριστοτελισμός, νομική, ή θεολογία-φιλοσοφία), και των πιο πρακτικών γνώσεων, που αποκτώνταν μέσα από σχετικά άτυπες σχέσεις μαθητείας ή με την εμπειρία, όπως ήταν η πολιτική και η διοικητική τέχνη.[5] Υπήρχε ασφαλώς στους ανώτερους κύκλους (εν προκειμένω των Φαναριωτών) η δυνατότητα διδασκαλίας-μαθητείας κατ' οίκον ή γενικότερα από-

κτησης γνώσεων μέσα από προσωπικούς διαύλους επικοινωνίας. Στον κύκλο λογίων του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, οι γιοι του είχαν την ευκαιρία απόκτησης φιλοσοφικής παιδείας, μέσω των κατ' ιδίαν επαφών τους με τους σημαντικότερους δασκάλους της εποχής τους, όπως ήταν οι Ιάκωβος Αργείος, Ιερόθεος Δρύστρας, Χρύσανθος Ιεροσολύμων και άλλοι. Έτσι, ένας από τους σημαντικότερους λόγιους του φαναριώτικου κύκλου και ολόκληρης της περιόδου της Τουρκοκρατίας, ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, δεν μετέβη, όπως ο πατέρας του, στην Ιταλία για την απόκτηση ανώτερης παιδείας. Γενικά, οι εξασκημένοι στις τέχνες της πολιτικής και της διοίκησης Φαναριώτες δεν ακολουθούσαν συνήθως ανώτερες σπουδές και μόνον λίγοι είχαν σπουδάσει στην Πάδοβα ή σε άλλο πανεπιστήμιο της Ευρώπης.[6] Ο αιώνας των Φαναριωτών, θα έλεγε κανείς, δεν είναι ο αιώνας των ανώτερων σπουδών των Ελλήνων στην Ευρώπη. Σημειωτέον ότι μετάβαση Ελλήνων για σπουδές σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια παρατηρήθηκε τον 17ο αιώνα (την εποχή του θρησκευτικού ουμανισμού) ή με την διάδοση της ανώτερης εκπαίδευσης κατά τον 19ο αιώνα.

Οι Φαναριώτες είναι λοιπόν κυρίως ένας κύκλος επαγγελματιών, μια κατηγορία διανοουμένων, με τη σημασία που αυτή η κοινωνική ταυτότητα απέκτησε σταδιακά για την ευρύτερη διάπλαση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων/ελληνόφωνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.[7] Μέσα στην κοινότητά τους, υπήρχε πράγματι ένας αριθμός λογίων, δηλαδή προσώπων που (σπανιότερα) είχαν υπηρετήσει σε ανώτερα κλιμάκια της διδασκαλίας (κυρίως: Πατριαρχική Ακαδημία, Ακαδημία Βουκουρεστίου) είτε (κυρίως) είχαν συγγράψει ποιήματα, ιστοριογραφίες, πολιτικές πραγματείες, ακόμα και φιλοσοφικά έργα. Στον ευρύτερο φαναριώτικο κύκλο ανήκαν πρόσωπα, όπως ο πολυσχιδής συγγραφέας Κωνσταντίνος Δαπόντες, γραμματέας του λογίου (αν και χωρίς αξιόλογο συγγραφικό έργο) ηγεμόνα Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου στη Βλαχία. Ο Δαπόντες είχε εισχωρήσει, έστω παροδικά, στο ευρύτερο επαγγελματικό και διανοητικό πλαίσιο των Φαναριωτών, των εκατοντάδων ή χιλιάδων αξιωματούχων, μέσων ή κατώτερων, και όχι φυσικά στο «μέγα τραστ» των κάποιων δεκάδων οικογενειών που περιέγραψε ο Μανουήλ Γεδεών.[8] «Φαναριώτης» χαρακτηρίζεται ο Δημήτριος Καταρτζής, στην υπηρεσία των οσποδάρων της Μολδοβλαχίας, του Μιχαήλβοδα Σούτσου, με αξιοσημείωτη συνεισφορά στην ελληνική πνευματική κίνηση και ιδεολογία τον 18ο αιώνα.[9]

Σε γενικές γραμμές πάντως, πέραν από την ειδική μεταχείριση που εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως ο Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος, επιβάλλουν, το κριτήριο της παραγωγής γραπτού έργου ορισμένων διανοητικών αξιώσεων συνιστά έναν σχετικά αντικειμενικό τρόπο ορισμού ενός ιστορικού προσώπου ως λογίου.[10] Ένα άλλο κριτήριο που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί είναι αυτό της ένταξης-απασχόλησης σε έναν ανώτερο θεσμό γνώσης, με άλλα λόγια η διδασκαλία ανάγεται, μαζί με την συγγραφή, σε προσδιοριστικό κριτήριο της ιδιότητας των λογίων.[11] Εντούτοις, οι Φαναριώτες, με την στενή έννοια της κατανόησής τους με βάση τα επαγγέλματα που ασκούσαν (δραγομάνοι, αξιωματούχοι του κράτους και της Εκκλησίας, ιατροί κ.λπ.), κατά κανόνα δεν δίδασκαν, ενώ πολλοί, οι περισσότεροι, δεν είχαν συγγραφικό έργο. Και όταν ο γενάρχης μιας από τις μεγαλύτερες φαναριώτικες οικογένειες Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ανέλαβε πολιτικά αξιώματα, εγκατέλειψε την διδασκαλία και την διεύθυνση της Πατριαρχικής Ακαδημίας για μια ανώτερη βαθμίδα της κοινωνικής και

οικονομικής πυραμίδας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι συνεχιστές του στα πολιτικά αξιώματα που κατέλαβε, η ηγεσία του Γένους που ανήκε ταυτόχρονα και στην οθωμανική άρχουσα τάξη, δεν εξάσκησαν το επάγγελμα του δασκάλου και δύσκολα θα χαρακτηρίζαμε πολλούς από αυτούς ως λόγιους.

Λόγιοι, φαναριώτικες οικογένειες και κατάλογοι λογίων: Ο κύκλος του εξ Απορρήτων

Η σχέση Αλεξάνδρου εξ Απορρήτων με τον κύκλο λογίων που ήταν γύρω από αυτόν στην Κωνσταντινούπολη (Ιάκωβος Αργείος, Σεβαστός Κυμινίτης, Ιωάννης Κομνηνός, Βησσαρίων Μακρής κ.ά.) προσδιορίζει την αφετηρία της σχέσης Φαναριωτών-λογίων της Κωνσταντινούπολης κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα. Ο Μαυροκορδάτος επηρεάζει, διδάσκει, κατευθύνει στην σταδιοδρομία αυτά τα πρόσωπα, εξέχουσες προσωπικότητες της λογιοσύνης της Κωνσταντινουπόλεως. Για παράδειγμα, για τον Ιάκωβο Αργείο αναφέρεται ότι υπήρξε «πελάτης του περιφήμου οίκου, αρύσας εκ της πολυχεύμονος πηγής σοφίας νάματα».[12] Ο Μαυροκορδάτος έχει επίσης επαφή με τον Δοσίθεο Ιεροσολύμων, τον Ιωάννη Καρυοφύλλη, τον Γερμανό Λοκρό, ενώ αναφέρεται ότι φρόντισε για την αποστολή μιας δεκάδος νέων από τις επίσημες οικογένειες της Κωνσταντινούπολης (αναδυόμενη άρχουσα τάξη Φαναριωτών) για σπουδές στην Πάδοβα.[13] Ο γιος του Νικόλαος είχε στενή σχέση με τον Χρύσανθο Νοταρά. Κάθε μια από αυτές τις σχέσεις αποκαλύπτει πτυχές των ενδιαφερόντων και της δράσης του εξ απορρήτων και της οικογενείας του: την αναζήτηση της επιρροής, της ισχύος και της εξουσίας· τον ανταγωνισμό για υψηλές θέσεις· την επιδίωξη της συνέχειας, της διαδοχής· το πνευματικό τους υπόβαθρο και το περιεχόμενο της διδασκαλίας ή ευρύτερα της γνώσης που μετέδιδαν.[14]

Ομοίως, όσα γράφει ο ίδιος ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και ο Ιάκωβος Μάνος στην αρχή της *Ιεράς Ιστορίας ή Ιουδαϊκών* δίδουν την αίσθηση μιας αφετηρίας που προσδιορίζει την σχέση Φαναριωτών-λογιοσύνης. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι οι Έλληνες και το Γένος, ενώ επιδίδονται σε οικονομικές δραστηριότητες και αποκτούν πλουτισμό, στερούνται εκπαίδευσης.[15] Έτσι όμως δεν μπορούν να επιδιώξουν καμία ουσιαστική βελτίωση. Η παιδεία περιγράφεται ως βάση της πολιτικής αρετής και ο λόγιος είναι η ελπίδα του γένους του: για αυτά τα γνωρίσματα μπορεί να ανατρέξει κανείς στους εγκωμιαστικούς προς τους Φαναριώτες λόγους του Ιάκωβου Αργείου, Σεβαστού Κυμινήτη, Ιωάννη Γραμματικού κ.ά.[16]

Σχετικά με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο υπάρχουν πολλές μαρτυρίες ότι αντιλαμβανόταν την έννοια (και την αναγκαιότητα) της πνευματικής αναγεννήσεως του ελληνικού έθνους (*το γένος ημών* ή, όπως το ονομάζει στα ιταλικά, *nostra nazione*). Σ᾽ αυτόν το σκοπό, ήτοι να γεφυρώσει το χάσμα στην ελληνική πνευματική παράδοση, επιδόθηκε με όλες του τις δυνάμεις ο Αλέξανδρος, όπως αναφέρει για παράδειγμα σε μια σύντομη αλλά αρκετά διαφωτιστική επιστολή προς τον Λέοντα Αλλάτιο, στην οποία ομιλεί για την ανάγκη ύπαρξης βιβλιοθήκης στην Κωνσταντινούπολη, συγκρίνοντας την πνευματική κατάσταση του έθνους του με εκείνη άλλων εθνών.[17] Το στοιχείο της πνευματικής αναγέννησης που προέρχεται και προβάλλεται από μια ηγετική κοινότητα λογίων, ως αποτέλεσμα ενός βιώματος, μιας συνειδητοποίησης υστέρησης,

έχει αναδειχθεί ως συνιστώσα της «ανάδυσης»/«αφύπνισης» της εθνικής ταυτότητας από μελετητές του ευρωπαϊκού εθνικισμού, όπως οι Miroslav Hroch, Anthony Smith κ.ά.[18] Έτσι, ο πρώτος ίσως Φαναριώτης ξεκινάει την σταδιοδρομία του από το παραδοσιακό επάγγελμα του διδασκάλου (των φιλοσοφικών μαθημάτων στην σχολή Καστοριανού) έχοντας συνείδηση αυτής της εθνικής, θα λέγαμε σήμερα, αποστολής. Αργότερα, η αλλαγή επαγγέλματος τον οδηγεί ίσως σε διαφορετικές αντιλήψεις γύρω από την αποστολή του ιδίου και της οικογενείας του. Γενόμενος διερμηνέας του διοικητικού μηχανισμού των Οθωμανών και μάλιστα διαδεχόμενος τον Παναγιώτη Νικούσιο στην θέση του μεγάλου διερμηνέα, θα ενέγραφε την οθωμανική νομιμοφροσύνη στις πολιτικές του αξίες, κάτι που δεν ενστερνιζόταν απαραίτητα όταν σπούδαζε στην Ιταλία ή όταν πρωτοδιοριζόταν στην Πατριαρχική Σχολή, διαδεχόμενος τον Ιωάννη Καρυοφύλλη. Αυτό που θέλω να πω είναι ότι η επαγγελματική ενασχόληση μεταβάλλει, σε κάθε περίπτωση επηρεάζει, την ιδεολογία, τις πνευματικές, πολιτικές, πολιτισμικές αξίες. Ο σχολάρχης της Πατριαρχικής Ακαδημίας προβάλλει ως αξίες την καλλιέπεια και το πολιτιστικό επίπεδο, ενώ ο εξ Απορρήτων ενδιαφέρεται για την πολιτική ratio του κυρίαρχου, στην οποία θα επιχειρήσει να προσαρμόσει τις τύχες του γένους του (οικογένειας και ευρύτερης κοινότητας ομόθρησκων, ομόγλωσσων, ομοεθνών κ.ο.κ.). Στην περίπτωση του Μαυροκορδάτου όμως, η ισχύς, η επιδίωξη της κοινωνικής ανόδου, αλλά τελικά και η ενίσχυση της κοινότητας, του συνόλου στο οποίο ανήκει, χαρακτήριζαν την πορεία του είτε ήταν σχολάρχης είτε διερμηνέας και συνομιλητής των ισχυρών της ευρωπαϊκής πολιτικής.[19]

Στον κύκλο (ηγεμονική αυλή, ακαδημία) του γιου του Αλεξάνδρου, Νικολάου Μαυροκορδάτου, συγγράφεται, για να σταλεί στον γερμανό καθηγητή της φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου Ιωάννη Αλβέρτο Fabricius, η «Επιτετμημένη επαρίθμησις των κατά τον παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών και περί τινων εν τω νυν αιώνι ανθούντων». Σ᾽ αυτό το έργο προβάλλονται ιδιαίτερα τα πάνω πρόσωπα και οι ιδιότητές τους, ο κύκλος των πρώτων Μαυροκορδάτων, όπως ο «Ύπατος των Φιλοσόφων» Ιάκωβος Αργείος, ο «εξ Απορρήτων», ο «εραστής του Πλάτωνος» Νικόλαος Μαυροκορδάτος, το λήμμα για τον οποίον διαπνέεται από ουμανιστικές ενατενίσεις ή θα δικαιολογούσε ενδεχομένως την ερμηνεία του ακόμα και στο πλαίσιο ενός πρόδρομου Διαφωτισμού.[20] Μοιάζει σαν να απαντά αυτός ο κατάλογος στις ζοφερές σκέψεις του πατέρα για την πνευματική υστέρηση των Ελλήνων, ωσάν η κοινότητα να έχει ανακτήσει την αυτοπεποίθησή της ή να χαράσσει τη νέα πορεία που επέβαλαν οι *homines novi* Φαναριώτες. Γενικά, αυτού του είδους οι κατάλογοι έχει προταθεί ότι είναι χαρακτηριστικοί της συνειδητοποίησης της ταυτότητας των λογίων ως μελών μιας συλλογικότητας, ότι δηλαδή καταδεικνύουν την συγκρότηση των εν λόγω προσώπων σε μια κοινότητα λογίων, καθώς και κάποια ιδεολογική κινητικότητα.[21] Η *Επαρίθμησις* τυπώνεται το 1722 και είναι γραμμένη λίγο νωρίτερα (1720) από το χέρι του ιατρού και διοικητικού υπαλλήλου της Βλαχίας Δημητρίου Προκοπίου, ο οποίος γράφει καθ᾽ υπόδειξιν και καθοδήγηση του Νικολάου Μαυροκορδάτου. Η σταδιοδρομία του Προκοπίου μαρτυρεί έναν επιπλέον επαγγελματικό συνδυασμό που αφορούσε και πρόσωπα που δεν ανήκαν απ᾽ όσο γνωρίζουμε σε εύπορες/αρχοντικές οικογένειες, καθώς ο σπουδασμένος στην Κωνσταντινούπολη (Πατριαρχική Ακαδημία) και την Πάδοβα (Ιατρική) Μοσχοπολίτης, «Μακεδόνας», μετέβη στις ηγεμονίες, όπου μετείχε

στην υπαλληλία και κατ᾽ επέκταση στον λόγιο κύκλο του Νικολάου Μαυροκορδάτου.

Έτσι η ανάδειξη αρχικά των Μαυροκορδάτων σε ηγεμονική οικογένεια και κατόπιν άλλων οικογενειών (αναφέρεται για παράδειγμα ως εξέχουσα φυσιογνωμία στην ενίσχυση της λογιοσύνης ο Γρηγόριος Γκίκας, ενώ οι φαναριώτικες οικογένειες των Καρατζά, Αργυρόπουλου, Χαντζερή, Αριστάρχη κ.λπ. διαδραμάτιζαν επίσης σημαίνοντα ρόλο)[22] δεν επιφέρει συνέπειες κοινωνικής κινητικότητας μόνον σε ένα υψηλό επίπεδο, σε εκείνο των μελών τους, αλλά και στο μέσο επίπεδο όλων αυτών των διανοουμένων επαγγελματιών, υπαλλήλων της διοίκησης, λογίων, μεταφραστών, διδασκάλων κ.λπ., που συνιστούν δηλαδή την γραφειοκρατία που απαιτείτο για να λειτουργήσουν οι ημιαυτόνομες ηγεμονίες της Βλαχίας-Μολδαβίας ή ακόμα το γραφείο του μεγάλου διερμηνέα της Υψηλής Πύλης και οι φαναριώτικοι οίκοι. Πολλά από τα πρόσωπα αυτά ήταν Κωνσταντινουπολίτες ή είχαν σπουδάσει στην Πατριαρχική Ακαδημία και συνδιαμόρφωσαν την πνευματική ελίτ του Γένους ιδίως κατά τον 18ο αιώνα. Καταρτζής, Κοδρικάς, Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός ή και ο Ρήγας διένυσαν αυτή την τροχιά, ενώ από αυτό το στάδιο πέρασε, όπως είπαμε, και ο Κωνσταντίνος Καισάριος Δαπόντες, ο οποίος επίσης έγραψε, όπως ο Προκοπίου, κατάλογο με βιογραφίες και έργα των Ελλήνων λογίων, στην σύνταξη του οποίου είχε εμπλακεί ο γιος του Νικολάου, Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος.[23]

Σχετικά με την σημασία των Μαυροκορδάτων, την παράδοση και την δεξίωση του έργου τους, όπως προβάλλονταν διαχρονικά από τους λογίους της Κωνσταντινούπολης, ενδεικτικά και χαρακτηριστικά, ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός (Φαναριώτης λόγιος ο ίδιος κατά τον τρόπο των Μαυροκορδάτων) αντιλαμβανόταν την ιστορία της νεοελληνικής γραμματείας ως αρχόμενη με τους πρώτους Μαυροκορδάτους και συνεχιζόμενη με το έργο του Σαμουήλ Χαντζερή, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, εκ της φαναριώτικης οικογένειας που έδωσε ηγεμόνες, Μεγάλους Διερμηνείς και Διερμηνείς του Στόλου.[24] Άλλες περιπτώσεις λογίων Φαναριωτών υπήρξαν ενδεικτικά, αρκετά μέλη της οικογένειας Καρατζά ή ο συγγραφέας και μεταφραστής ιστορικών και γεωγραφικών πραγματειών Ιάκωβος Αργυρόπουλος που αναφέρεται κι αυτός ως συντάκτης ενός Καταλόγου των Ορθοδόξων Μεγάλων Διερμηνέων που δημοσιεύθηκε στον *Λόγιο Ερμή* το 1818.[25] Ιδιαίτερη προσφορά στον πνευματικό βίο της Κωνσταντινούπολης προήλθε, στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα, από την οικογένεια Μουρούζη, η οποία ευνόησε τον κωνσταντινουπολίτικο φιλολογικό κύκλο λογίων του λεξικογραφικού εγχειρήματος της *Κιβωτού* και ενίσχυσε την Σχολή της Ξηροκρήνης.[26]

Ο ιατροφιλόσοφος Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης και ο Νεοφαναριώτης εκδότης του έργου του, Γερμανός Αφθονίδης

Ξεχωριστή περίπτωση λογίου Φαναριώτη συνιστά ο ιατρός Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, συγγραφέας ως γνωστόν ογκώδους σύνθεσης απομνημονευμάτων-χρονογραφίας-εκκλησιαστικής και πολιτικής ιστορίας, κείμενο από το οποίο εκδόθηκαν τα τελευταία «βιβλία» ως *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα βιβλίον Η΄, Θ΄ και Ι΄ ήτοι Τα Μετά την Άλωσιν*, παρέχοντας πολλές πληροφορίες και αποτελώντας την αξιολογώτερη ίσως μαρτυρία «Φαναριώτη για Φαναριώτες», σημαντική πηγή πληροφοριών του 18ου αιώνα για τις οικογένειες των Φαναριωτών και γενικά για την

ελληνοθωμανική κοινωνία και την πολιτική, με αρκετές αναφορές στην γραμματεία του Γένους και ειδικότερα της Κωνσταντινούπολης.[27] Η σταδιοδρομία εν προκειμένω του λογίου, ιατρού, αξιωματούχου του Πατριαρχείου και του μεγάλου βεζίρη Ραγήπ, οι περιηγήσεις του ανά την οθωμανική επικράτεια, την Ιταλία, τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, με σημείο αναφοράς την Κωνσταντινούπολη, εξάπτουν την φαντασία.

Το χειρόγραφο του παραπάνω έργου εντοπίστηκε από τον λόγιο κληρικό από την Κωνσταντινούπολη (η οικογένειά του καταγόταν από την Σμύρνη, ενώ μέλη της είχαν υπηρετήσει ως γραμματείς το Οικουμενικό Πατριαρχείο και είχαν γίνει μέλη της Φιλικής Εταιρείας) Γερμανό Αφθονίδη (1826-1895) στην βιβλιοθήκη του εν Καΐρω Μετοχίου της Μονής Σινά. Από αυτό εξέδωσε, όπως ανεφέρθη, τα τρία τελευταία βιβλία, ομολογουμένως (όπως αναφέρει) το αξιολογώτερο μέρος του συγγράμματος. Το φαναριώτικο αυτό χειρόγραφο ήταν ωστόσο γνωστό στον πατριάρχη Κωνστάντιο Α΄ και σε άλλους λόγιους της Κωνσταντινούπολης. Ο Κωνστάντιος το είχε στην κατοχή του από την θυγατέρα του Κομνηνού Υψηλάντη και πρέπει να το είχε χρησιμοποιήσει για την συγγραφή της *Κωνσταντινιάδος*, ενός επίσης εμβληματικού έργου της κωνσταντινουπολίτικης πνευματικής παράδοσης, όπως αυτή αναγεννάται μετά το 1830.[28] Στην εισαγωγή της έκδοσης του 1870, ο Αφθονίδης θέτει και πάλι το ιστορικό ζήτημα της συλλογικής/εθνικής αυτογνωσίας, όπως αυτή ενισχύεται από την μελέτη του έργου του Κομνηνού Υψηλάντη:

> ημείς οι εκμελετώντες και ακριβολογούμενοι μετά τοσαύτης σπουδής τους μυθικούς και ηρωϊκούς χρόνους της αρχαιότητος δεν δυνάμεθα να μένωμεν αδιάφοροι εις το άμεσον ημών παρελθόν […] Ο Έλλην ο ανερευνών τα χρονικά όλων των εθνών όπως γνωρίση τους μεγάλους άνδρας τους υπηρετήσαντας το εαυτών έθνος… δεν δύναται να ολιγωρήση των εν αυτή τη δουλεία του έθνους διαπρεψάντων ομογενών, ιεραρχών, πολιτικών, επιστημόνων, φιλολόγων, ων τα ονόματα, καίτοι μη ικάνοντα την δόξαν των προγόνων αυτών, η ιστορία παρέδωκε σεβαστά και ανεξίτηλα ένεκα των υπηρεσιών ας προσήνεγκον εις το Γένος εν ταις δυστήνοις αυτού ημέραις. Οι μετά την Άλωσιν διαπρέψαντες ομογενείς είχαν ως αποστολή το διασώσαι αυτού του γένους την ύπαρξιν. Διέμειναν αφανείς εν τω κύκλω της εαυτών ενεργείας. Η μετά την Άλωσιν ιστορία εστί το νήμα το συνδέον την ενεστώσαν κοινωνικήν ημών ύπαρξιν μετά του μεγάλου ημών παρελθόντος.[29]

Έτσι, παρουσιάζοντας το σπουδαιότερο ίσως φαναριώτικο έργο, ο Νεοφαναριώτης Αφθονίδης συνθέτει την ιστορική εικόνα του Ελληνισμού, με όλες τις προκλήσεις που έθετε η οθωμανική κατάκτηση στους «πρωτότοκους υιούς της απορφανισθείσης (βυζαντινής) οικογενείας» και αναφέρεται στον ηγετικό ρόλο των Φαναριωτών.[30] Οι Έλληνες κατέστησαν χρήσιμοι στην οθωμανική δυναστεία και κέρδισαν δεσπόζουσα θέση στην Ανατολή, με αποτέλεσμα την δημιουργία εθνικών ανταγωνισμών, παρότι καταρχήν ο Ελληνισμός χαρακτηρίζεται από οικουμενικό πνεύμα. Ο Αφθονίδης αναγνωρίζει ότι άλλοι Ορθόδοξοι λαοί είδαν στον Ελληνισμό ένα πνεύμα κατακτητικό και δεν είναι τυχαίο ότι θέτει το ζήτημα αυτό στο πλαίσιο της Ορθόδοξης Κοινοπολιτείας και του προβλήματος των εθνικών Εκκλησιών (βουλγαρική, ρουμανική, απαλλοτριώσεις πατριαρχικών γαιών στη Ρουμανία κ.λπ.) που ανέκυπτε στην εποχή του και στο

οποίο είχε ο ίδιος εμπλακεί ως ειδήμων του εκκλησιαστικού δικαίου. Ευρύτερα, η άποψή του, όπως εκφράζεται στον «Πρόλογο του εκδότου», ήταν ότι οι Έλληνες έπρεπε να διατηρήσουν την δεσπόζουσα πολιτική θέση και τον εκπολιτιστικό ρόλο τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στο πνεύμα της αναβίωσης του φαναριωτισμού, και για να επισημάνει το ιστορικό βάθος των ιδεολογικών του τοποθέτησεων, ο Αφθονίδης παρουσιάζει στο αναγνωστικό κοινό το έργο του Υψηλάντη.

Σύμφωνα με τον Κομνηνό Υψηλάντη (όπως παρατίθεται από τον Αφθονίδη), ο πρώτος υπόδουλος που κατέστη «αναγκαίος εις την οθωμανικήν αυλήν» ήταν ο Παναγιώτης Νικούσιος, «οξύνους εις τας συμβουλάς και εφευρετικός εις την απάντησιν των εναντίων προσβολών».[31] Του αποδίδονται δηλαδή τα χαρακτηριστικά της ευθυκρισίας και της προνοητικότητας, που συνέθεταν μια χαρισματική προσωπικότητα και ήταν απαραίτητα για την κοινωνική ανάρρηση και την απόκτηση ισχύος. Οι Οθωμανοί δεν ξέχασαν τον ρόλο του στην άρση του αδιεξόδου στην πολιορκία του Χάνδακα. Αλλά οι ικανότητές του εντοπίζονται και στο χάρισμά του να διαλέγεται· μάλιστα αναφέρεται η λογοτριβή του με τον Βανλή Εφέντη περί πίστεως (παραπέμπει σε σχετική έκδοση της ομολογιακής εκείνης έριδας στη Βενετία: *Μνήμαι του Σταυρού της Ανατολικής Εκκλησίας*).[32] Στο δωδέκατο βιβλίο των *Μετά την Άλωσιν*, ο Κομνηνός Υψηλάντης παραθέτει πολλά στοιχεία για τον Μεγάλο Διερμηνέα Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και άλλα πρόσωπα της οικογενείας του όπως τον Σκαρλάτο Σεϊτζή (παππού του), τον Νικόλαο (υιό του, ηγεμόνα Μολδαβίας και Βλαχίας), τον Κωνσταντίνο (ηγεμόνα στην Βλαχία και Μολδαβία δέκα φορές). Παραδίδει για παράδειγμα την φυγή του Αλέξανδρου από την Πάδοβα και την υποστήριξη της διδακτορικής του διατριβής ενώπιον του δούκα της Τοσκάνης στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια.

Γενικά το κείμενο είναι, όπως είπαμε, πλούσιο σε πληροφορίες για τους Φαναριώτες, όπως οι σχετικές σελίδες για την οικογένεια Υψηλάντη (στην οποία ανήκε ο συγγραφέας), από τις οποίες προκύπτει το παράδειγμα του πλουτισμού και της ανόδου ενός άλλου οίκου της εν λόγω ηγετικής ομάδας.[33] Αν αναλογιστεί κανείς, όπως είχε παρατηρήσει ο Κ. Θ. Δημαράς, την παραστατικότητα του έργου και την άμεση μαρτυρία (Φαναριώτης για Φαναριώτες, κάτι που ισχύει και για το χρονογραφικό έργο του Δαπόντε όπως τις Εφημερίδες, τον Χρονογράφο κ.ά., ή τις Εφημερίδες του Κωνσταντίνου Καρατζά), ίσως δεν είναι τόσο σημαντικό να απαντηθεί το ερώτημα αν από όλο τον πλούτο των πληροφοριών του *Μετά την Άλωσιν* συνάγεται ένα γενικότερο ιστορικό σχήμα περί Φαναριωτών.[34] Ο ίδιος ο συγγραφέας εξέθεσε τους στόχους του έργου στο «Προοίμιο» (σ. ιε΄-ιη΄) και όπως ανέφερε, αυτοί δεν ήταν παρά η καταγραφή γεγονότων από τον πολιτικό και εκκλησιαστικό βίο του Γένους εν συνόψει και η ωφέλεια ενός ευρύτερου αναγνωστικού κοινού. Φαίνεται παράξενο ότι ως κεντρική έννοια του προλόγου προβάλλεται η αντιμετώπιση των αιρέσεων και η αναγκαιότητα διαφύλαξης της Ορθοδοξίας, ωστόσο οι θρησκευτικές διαμάχες και η προάσπιση της πίστεως ήταν ακόμα ένας τομέας αρμοδιότητας και ενδιαφέροντος των Φαναριωτών: όπως το έθεσε ο N. Iorga, για τον Κομνηνό Υψηλάντη πάνω απ᾽ όλα ήταν η Εκκλησία και το Καθολικό Ορθόδοξο Γένος.[35] Σε κάθε περίπτωση το έργο του (τουλάχιστον το δημοσιευμένο τμήμα) είναι το αποτέλεσμα καλής επαφής με τα πρόσωπα και τα πράγματα της Κωνσταντινούπολης και της Βλαχίας, δείγμα συναίσθησης των κρατικών υποθέσεων και γλωσσομάθειας (εξοικείωσης με τα οθωμανικά και τις ευρωπαϊκές

γλώσσες και άρα της δυνατότητας πρόσβασης στις πηγές), χαρακτηριστικό του πνεύματος των Φαναριωτών. Δεν πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε την, σε πολλές περιπτώσεις, ακριβή χρονολόγηση και την παράθεση στοιχείων και κρίσεων για πρόσωπα της οθωμανικής περιόδου για τα οποία σε διαφορετική περίπτωση θα είχαμε ελάχιστες ή καθόλου πληροφορίες.[36]

Σημειωτέον ότι η αναφορά στους εν σοφία και διδασκαλία πρωτοστατούντες, καθώς και σε πολιτικά θέματα σχετιζόμενα με τους Φαναριώτες, καθίσταται κεντρικό κεφάλαιο των ιστορικών και φιλολογικών έργων μιας σειράς λογίων της Κωνσταντινούπολης κατά τον 18ο και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Ήδη έγινε λόγος για τον «Ιστορικό κατάλογο των καθ' ημάς χρηματισάντων επισήμων Ρωμαίων» του Δαπόντε, ενώ παρεμφερείς πληροφορίες παρέχει ο Σέργιος Μακραίος (περ. 1735-1819), στο έργο του «Υπομνήματα εκκλησιαστικής ιστορίας» που δημοσιεύθηκε από τον Κωνσταντίνο Σάθα. Ο Μακραίος δεν θα χαρακτηριζόταν Φαναριώτης, αλλά εκκλησιαστικός αξιωματούχος και λόγιος με μακρά θητεία στην Πατριαρχική Ακαδημία. Προερχόταν από σχετικά ταπεινό περιβάλλον, ήταν διδάσκαλος του Γένους και θεωρείται από τους λόγιους του κλίματος του Πατριαρχείου που αντιτάχθηκαν στον Διαφωτισμό και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Παρόμοιες πληροφορίες με αυτές που παρέχει ο Μακραίος, σημειώματα περί λογίων και των έργων τους παρέχονται στο εξής σταθερά, για παράδειγμα στο έργο του Κωνστάντιου Α΄ ή στα κείμενα για τους Φαναριώτες των Ελευθερίου Θωμά, Αλέξανδρου Πεκίου κ.ά., τα οποία έλαβαν επιπλέον ένα απολογητικό χαρακτήρα, εκ μέρους των λογίων της Κωνσταντινούπολης, για την κοινότητα των Φαναριωτών και τον ιστορικό τους ρόλο στην επιβίωση του ελληνικού έθνους επί Τουρκοκρατίας.

Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Επαμεινώνδας Σταματιάδης, Μανουήλ Γεδεών: Μελέτες-πηγές του 19ου αιώνα για τους Φαναριώτες

Από το έργο του Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντη, ιδιαίτερο χαρακτήρα «επαριθμήσεως λογίων» έχουν ορισμένα τμήματα του δωδέκατου βιβλίου, τα οποία δημοσίευσε ο Αθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμεύς στον δέκατο τρίτο τόμο της σειράς *Documente Privitoare La Istoria Romanilor* (Βουκουρέστι 1909).[37] Πρέπει να τονίσουμε την ξεχωριστή σημασία του δωδέκατου βιβλίου *Των Μετά την Άλωσιν*, εκ του οποίου εξέδωσε ο Παπαδόπουλος Κεραμεύς: είναι αναλυτικότερο και πιο συμπυκνωμένο από τα προηγούμενα στις πληροφορίες που δίνει για τους Φαναριώτες και τους λόγιους του Γένους. Δεν επελέγη άλλωστε τυχαία για την συγκεκριμένη συλλογή και έκδοση χειρογράφων-πηγών του Παπαδόπουλου Κεραμέα. Πράγματι, ο έντυπος τόμος «Hurmuzaki XIII» αποτελεί ίσως την ουσιαστικότερη συνεισφορά της ελληνικής φιλολογικής και ιστορικής επιστήμης των τελών του δεκάτου ενάτου και των αρχών του εικοστού αιώνα στο θέμα των Φαναριωτών, η οποία προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από τις έρευνες του Παπαδόπουλου Κεραμέα στο Μετόχιον του Παναγίου Τάφου, την βιβλιοθήκη χειρογράφων του οποίου είχαν ιδρύσει οι λόγιοι πατριάρχες Δοσίθεος και Χρύσανθος Ιεροσολύμων. Η έκδοση αυτή χαρακτηρίζεται από πλούτο σπάνιων κειμένων και πληροφοριών για την πνευματική ιστορία, την φιλολογική και ιδεολογική κίνηση της Κωνσταντινούπολης και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, στις οποίες

συμμετείχαν οι Φαναριώτες. Ο Παπαδόπουλος Κεραμεύς, που σχετίζεται έμμεσα και για μια περίοδο (την δεκαετία του 1880) άμεσα με τους λόγιους κύκλους της Κωνσταντινούπολης, παρατηρεί στον Πρόλογό του ότι τα δημοσιευόμενα κείμενα διαφωτίζουν την πολιτική και διοικητική κατάσταση Ελλήνων και Ρουμάνων κατά την οθωμανική περίοδο (άλλωστε η έκδοση γινόταν υπό την αιγίδα της ρουμανικής κυβέρνησης και της ρουμανικής Ακαδημίας), και συντελούν στη γνώση και εγγύτερη εκτίμηση της ελληνικής λογοτεχνίας που αναπτύχθηκε μεταξύ 17ου και 19ου αιώνα, ιδίως δε της ιστοριογραφίας. Πρώτο από αυτά τα κείμενα, εκδίδεται εν προκειμένω ένα φαναριώτικο ημερολόγιο-ιστόρημα, το «Ιστορίαι Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου δραγομάνου της Οθωμανικής Πόρτας». Το κείμενο φέρει και τον τίτλο «Εφημερίδες, ήτοι Ημερολόγιον των συμβάντων κατά τα έτη 1682-1687» και σωζόταν μόνο στο χφ. 129 ΜΠΤ Κωνσταντινουπόλεως, θεωρείται δε από τον Άμαντο ίσως το σπουδαιότερο έργο του εξ Απορρήτων.[38] Το δεύτερο κείμενο του τόμου «Hurmuzaki XIII» έχει τον ίδιο χαρακτήρα, αυτόν του ιστορήματος, αλλά ανήκει σε έναν άγνωστο από έτερες πηγές Φαναριώτη, τον Αφεντούλη Κωνσταντινουπολίτη. Ενώ, μεταξύ άλλων, ακολουθούν έργα διασήμων συγγραφέων, όπως τα «Νουθεσίαι προς τον υιόν αυτού Κωνσταντίνον βοεβόδαν αυθέντην δοθείσαι εν έτει αψκς΄», «Εγχειρίδιον εν ω γνώμαι και φροντίσματα περί ήθη και πολιτείαν», του Νικολάου Μαυροκορδάτου, πολλά ρητορικά και πολιτικά κείμενα, ιδίως μεταφράσεις έργων των Ισοκράτη, Συνεσίου, Θεοφυλάκτου Αχρίδος κ.ά., του πλησιέστερου ίσως πνευματικά στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο Σεβαστού Κυμινήτη, το «Ιδιόχειραι Εφημερίδαι» του Κωνσταντίνου Καρατζά, χρονογράφημα-ημερολόγιο που αφηγείτο μια περίοδο σαράντα ετών της φαναριώτικης ιστορίας (1769-1811), κ.ά.[39]

Την θέση των Φαναριωτών στην εθνική ιστορία και την εθνική αυτογνωσία προσέγγισε και ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης (1835-1901), δημοσιογράφος που είχε γεννηθεί στην Κωνσταντινούπολη, είχε σπουδάσει στην Αθήνα και είχε αναπτύξει ιστορικά ενδιαφέροντα. Η περίπτωσή του αποτελεί δείγμα της νέας κοσμικής ελληνικής διανόησης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία της περιόδου των μεταρρυθμίσεων και της μετέπειτα χαμιδικής περιόδου. Δεν ήταν λίγοι οι επαγγελματίες δημοσιογράφοι, νομικοί, ιατροί, παιδαγωγοί κ.λπ. που ανέπτυσσαν συγγραφική δράση και επιδίδονταν σε μελέτες. Επιπλέον, ο Σταματιάδης συνδεόταν με τη νεοφαναριώτικη ελίτ, καθώς στα μέλη της είχε ανατεθεί η διοίκηση της ημιαυτόνομης Ηγεμονίας Σάμου, τόπου καταγωγής του. Το σημαντικότερο έργο του ήταν τα *Σαμιακά*, στο οποίο αναφέρεται στους Νεοφαναριώτες (ή, όπως τους ονομάζει ο Μανουήλ Γεδεών, «Φαναριώται μετά τους Φαναριώτας»), στο έργο τους ως τοπάρχες/ηγεμόνες, καθώς και στην συμμετοχή τους στην πνευματική κίνηση και παραγωγή, από την δεκαετία του 1830 και ύστερα.[40] Άλλωστε είχε και ο ίδιος ο Σταματιάδης ενταχθεί στην διοίκηση της Ηγεμονίας Σάμου και διατελέσει διευθυντής του ηγεμονικού γραφείου και της εφημερίδας *Σάμος*, πολιτικού και διοικητικού οργάνου των Νεοφαναριωτών.

Εν προκειμένω θα αναφερθούμε στο έργο του *Βιογραφίαι των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων του Οθωμανικού κράτους*. Όπως και ο Γερμανός Αφθονίδης, ο Σταματιάδης γράφει για τους Φαναριώτες ως Νεοφαναριώτης και προοικονομεί τον ρόλο του ως ιστορικού των αξιωματούχων από την Κωνσταντινούπολη που μετέβαιναν στη Σάμο, συνεχίζοντας την πολιτική παράδοση των Φαναριωτών, δηλαδή την συ-

νεργασία με τις οθωμανικές αρχές, την ενίσχυση της οικογενειακής ισχύος και την συνεισφορά στα εκπαιδευτικά πράγματα της ελληνικής κοινότητας (*φιλογενής δράση*). Επομένως πρόθεσή του ήταν εν μέρει να απολογηθεί για τους, τρόπον τινά, πολιτικούς προκατόχους, και συγκεκριμένα τους Μεγάλους Διερμηνείς από τον Παναγιώτη Νικούσιο έως τον Σταύρο Αριστάρχη. Η αναβίωση του φαναριώτικου φαινομένου ήταν θεσμική, καθώς στους Νεοφαναριώτες η οθωμανική εξουσία εμπιστευόταν, για μία ακόμα φορά μετά το 1821, υψηλές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό, με χαρακτηριστικά παραδείγματα την ηγεμονία της Σάμου, καθώς και τους πρεσβευτικούς θώκους που δίδονταν σε Έλληνες όπως ο Κωνσταντίνος Μουσούρος, που υπηρέτησε τα κρατικά συμφέροντα της αυτοκρατορίας στην Αθήνα και το Λονδίνο. Κορυφαία περίπτωση Νεοφαναριώτη υπήρξε ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής που έφτασε στο αξίωμα του υπουργού εξωτερικών, ενώ εκπροσώπησε την Υψηλή Πύλη στο συνέδριο του Βερολίνου.[41] Αναβίωση παρατηρείται όμως και στο πνευματικό επίπεδο, καθώς μεσαίες διοικητικές θέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στελεχώνονται από μορφωμένους Έλληνες και η νέα ελίτ του Γένους έχει χαρακτηριστικά από την παιδεία της παλαιάς: γλωσσομάθεια, φιλολογικά ενδιαφέροντα, όχι σπάνια επιλογή του ιατρικού επαγγέλματος, σταθερή σύνδεση με την Εκκλησία.

Στην αρκετά εκτενή εισαγωγή των *Μεγάλων Διερμηνέων*, ο Σταματιάδης αντιλαμβάνεται τα πρόσωπα και τον ιστορικό τους ρόλο αρκετά συστηματικά, επιθυμώντας να ανατρέψει κάποιες αντιλήψεις, αρνητικά στερεότυπα που έτειναν να παγιωθούν γύρω από την φαναριώτικη κοινωνία και πολιτική.[42] Να υπενθυμίσουμε ότι το αξίωμα του Μεγάλου Διερμηνέα της Υψηλής Πύλης ήταν ένα από αυτά που καταλάμβαναν οι ανώτεροι Φαναριώτες και ουσιαστικά ήταν από τα αξιώματα που προσδιόριζαν την ταυτότητα της κοινότητάς τους ως άρχουσας τάξης. Το κείμενο του Σταματιάδη συντάσσεται αρκετά νωρίς και εκδίδεται το 1865, εγγραφόμενο όπως είπαμε στο πλαίσιο μιας απολογίας, μιας αποκατάστασης, η οποία στοχεύει ουσιαστικά στις αντιλήψεις που είχε καλλιεργήσει ο Αδαμάντιος Κοραής σχετικά με την ιταμότητα των Φαναριωτών. Σ᾽ αυτές τις αντιλήψεις είχε αναφερθεί παλαιότερα με κριτικό τρόπο και ο Ρίζος Νερουλός.[43] Ο συγγραφέας αποτιμά ότι το έργο, η συλλογική υπόθεση που είχε αναλάβει ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος εξ Απορρήτων ήρθε τελικώς σε αίσιο πέρας και είναι η στιγμή το έθνος να το αναγνωρίσει. Σύμφωνα με τον Σταματιάδη: «δύο τάξεις ανδρών εξ αντιθέτων ορμώμεναι, αλλά προς τον αυτόν σκοπόν καταλήγουσαι υπεβάστασαν κυρίως το βαρύ της ελληνικής εθνότητος φορτίον. Η Εκκλησία και οι λόγιοι αφενός και οι αρματωλοί αφετέρου».[44] Καταρχήν η ισχύς του πατριαρχικού θρόνου εγένετο η άγκυρα της σωτηρίας του Ελληνισμού: στην πραγματικότητα ο συγγραφέας αναζητεί θεσμούς και πρόσωπα που διασφάλισαν την επιβίωση.

Ποια είναι, σε σχέση με τα παραπάνω, η συνεισφορά, ο ρόλος και τελικά ο χαρακτήρας του Φαναριωτισμού; Οι Έλληνες, αναφέρει, «έδει να συνοικειωθώσι προς τους Τούρκους, να καταστώσι προς αυτούς αναγκαίοι, και διά της ικανότητός των να υποκλέψωσι παρ᾽ εκείνων δύναμιν και εξουσίαν, ίνα την μεταχειρισθώσι επ᾽ αγαθώ του έθνους […] Τοιούτοι δε Προμηθείς ανεδείχθησαν οι συνήθως καλούμενοι Φαναριώται, αντιπρόσωποι της ελληνικής ευφυίας», κρατούσαν στα χέρια τους την τύχη αχανούς αυτοκρατορίας, εκαλλιέργησαν τις Μούσες, προσέφεραν δείγματα πατριωτισμού.[45] Επρόκειτο, προσθέτει, για μια αριστοκρατία του πνεύματος, της

παιδείας και της ικανότητας. Στη συνέχεια, εξηγεί αρκετά αναλυτικά τον τρόπο με τον οποίο ανήλθαν αυτά τα πρόσωπα στην διοικητική ιεραρχία και πώς από απλοί γραμματικοί έγιναν αξιωματούχοι του κράτους, δίδοντας παράλληλα μια οριενταλιστική θα λέγαμε, γραφική εικόνα για τους Τούρκους, παρουσιάζοντάς τους ως απλοϊκούς, αμόρφωτους κ.λπ. Το κλειδί αυτής της ανόδου ήταν η γνώση, η συγκρότηση ενός κύκλου οικογενειών που γνώριζε κρατικά μυστικά, λεπτομέρειες από τις διάφορες υποθέσεις, πρόσωπα και πράγματα όχι μόνο του οθωμανικού κράτους αλλά και άλλων κρατών και των διακρατικών σχέσεων, και βέβαια, όπως είπαμε, τις γλώσσες γραφής και επικοινωνίας. Η ιστορική πυκνότητα και περιπλοκότητα του φαινομένου καταδεικνύεται βεβαίως στο κυρίως τμήμα του έργου του Σταματιάδη, που περιλαμβάνει 38 βιογραφικά σημειώματα των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων, τα οποία περιλαμβάνουν πληροφορίες και για το συγγραφικό έργο ορισμένων εκ των προσώπων αυτών.

Επομένως, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, το κεφάλαιο Φαναριώτες, όπως άλλωστε και εκείνα των εν γράμμασι διαλαμψάντων και της πνευματικής κινήσεως του Γένους, ωριμάζουν ερευνητικά, ως ιστορικά θέματα, στο έργο των λογίων της Κωνσταντινούπολης.[46] Από τις σχετικές μελέτες, ιδιαίτερο βάρος έχουν ασφαλώς τα έργα του Μανουήλ Γεδεών, του «τελευταίου Φαναριώτη», τίτλος που είχε αποδοθεί και στον Ηλία Τανταλίδη, με την έννοια ότι ο πρώτος ολοκληρώνει (και κορυφώνει) την παράδοση των λογίων του Φαναρίου, ενώ ο δεύτερος της φαναριώτικης ποίησης.[47] Όπως και ο Σταματιάδης, ο Γεδεών ξεκίνησε την σταδιοδρομία του από το δημοσιογραφικό στάδιο, σε έντυπα και συλλόγους, ως κοσμικός διανοούμενος νεωτερικού τύπου (αν και χωρίς πανεπιστημιακή εκπαίδευση). Ωστόσο σύντομα συνδέθηκε οργανικά με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και με το έργο του, ήτοι την συγκέντρωση, αναλυτική ταξινόμηση, κριτική έρευνα των πηγών της κωνσταντινουπολίτικης λογιοσύνης, εξελίχθηκε σε ζώσα συνείδηση, σε μείζονα φορέα αυτής.[48] Το γεδεωνικό ιστορικό σχήμα αναφερόταν κυρίως στην διάσταση της πατριαρχικής οικουμενικότητας και στην ιστορική ευρυχωρία του ελληνικού Γένους και της πνευματικής του παράδοσης στην οποία (σε αντίθεση με τον Διαφωτισμό) εντάσσεται άνετα το Βυζάντιο και οι λεγόμενοι μέσοι χρόνοι (οι αιώνες μετά την άλωση του 1453).[49] Εντός αυτού του σχήματος περιλαμβάνονται οι Φαναριώτες και εξετάζεται ο ιστορικός τους ρόλος, με έμφαση στο θέμα των σχέσεών τους με την Εκκλησία και στη συμβολή τους στην παιδεία του Γένους. Άλλωστε η ιστορία της Εκκλησίας και η ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης αποτελούσαν τα κύρια ερευνητικά κεφάλαια που κάλυψε με το έργο του ο Γεδεών.

Από τα πάμπολλα έργα του σχετικά με το θέμα της παρούσας μελέτης, μπορούν να αναφερθούν τα «Περί της φαναριωτικής κοινωνίας μέχρι των αρχών της ενεστώσης εκατονταετηρίδος», *Φανάριον και αι περί αυτού συνοικίαι* (1920), *Ιστορία των του Χριστού πενήτων*, καθώς και τα κείμενα που είναι συγκεντρωμένα στο τόμο *Η πνευματική κίνησις του γένους κατά τον ιη΄ και ιθ΄ αιώνα*. Να σημειωθεί ότι το κείμενο περί φαναριωτικής κοινωνίας ο Γεδεών το δημοσίευσε στο *Περιοδικόν του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* και ήταν από τα λίγα κείμενά του στην περίπυστη αυτή έκδοση.[50] Ο συγγραφέας αναφέρεται στον ανώτερο κύκλο των Φαναριωτών ως «μέγα τραστ», αποδίδει δηλαδή τον χαρακτήρα μιας κλειστής ομάδος,

ενός ομίλου σαράντα με πενήντα οικογενειών. Κάνει λόγο για ένα σύστημα ή κοινωνία,

> μη παραδεχόμενος την ύπαρξιν διπλωματικού συστήματος ή σχολής ούτως ειπείν, ην απετέλουν προ του 1821 ολίγαι οικογένειαι. Εκηρύχθησαν επιφανείς αύται, αλλ᾽ ώφειλον το κλέος αυτών οι τούτων αρχηγέται πρώτον εις το Πατριαρχείον, παρ᾽ ω διέμενον, εν ω ηργάζοντο ως υπάλληλοι ως οφφικάλιοι ως διδάσκαλοι, δεύτερον εις την τουρκικήν κυβέρνησιν ης εγένοντο εκ των ανωτέρων υπαλλήλων. Βεβαίως ήσαν λόγιμοι, σπουδάζοντες την ελληνικήν, καθό έλληνες, εκμανθάνοντες την τότε πάνκοινον και λαλουμένην υπό πάντων εν Ανατολή ιταλικήν γλώσσαν, την τουρκικήν, ως επί το πλείστον την αραβικήν και την περσικήν, την βλαχικήν, *πάσας όμως ένεκα συμφερόντων υλικών*.[51]

Αναφέρεται ακόμα σε στοιχεία κοινωνικού κύρους: αυτό δεν προσδιοριζόταν στην πραγματικότητα από την καταγωγή που δεν ήταν ιστορικά θεμελιωμένη, δεδομένου ότι «οι γενάρχαι τούτων ήσαν είδος τι μικρεμπόρων, αποχειροβιώτων ανθρώπων, και τινές διδάσκαλοι». Ούτε όμως από την πνευματική καλλιέργεια. Από την προσφορά προς την Εκκλησία αντλούσαν κύρος, αλλά και υλικά οφέλη, υπήρχε δηλαδή κάποιο (ίσως υπέρμετρο) αντίβαρο της ευσέβειας, όταν για παράδειγμα τα μέλη της ανώτερης τάξεως των Φαναριωτών καθίσταντο τιμαριώτες μεγάλων εκκλησιαστικών προσόδων. Περί αυτούς δημιουργούνταν, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, «νέοι λογάδες του Γένους» (συνήθως εκ του συγγενικού τους κύκλου), τάξεις υπαλλήλων, διδασκάλων και γραμματέων.

Ο Γεδεών επομένως δεν αποδίδει στους Φαναριώτες τα χαρακτηριστικά μιας κοινότητας λογίων, είναι αρκετά ρεαλιστικός, ωμός θα λέγαμε, στην περιγραφή, τουλάχιστον στα συγκεκριμένα κείμενα. Αποτυπώνει πιθανόν αυτή η στάση του έναν ανταγωνισμό του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (οφφικάλιος του οποίου ήταν ο Γεδεών) προς την κοσμική άρχουσα τάξη των Φαναριωτών και των Νεοφαναριωτών επιγόνων τους. Τους παρουσιάζει ως έναν κλειστό κύκλο, τα μέλη του οποίου επεδείκνυαν ενδοοικογενειακή αλληλεγγύη και είχαν την τάση να αποκλείουν άλλους.[52] Αναφέρεται στις λεπτομέρειες της διαπλοκής των οικογενειών αυτών με την εκκλησιαστική ιεραρχία, το τραπεζικό ή εμπορικό κεφάλαιο, τους Οθωμανούς κ.λπ. Από τα συγκεκριμένα κείμενά του διαφαίνεται μια μομφή που απηχεί την γνωστή αντιφαναριώτικη ρητορική. Οι οικογένειες αυτές ζούσαν για την ισχύ, την επιβολή μέσω «φιλοκάλου μεγαλοφροσύνης», στην πραγματικότητα δεν φρόντιζαν παρά για την διαρκή ακμή τους, «εξ αισθήματος αυτοσυντηρήσεως ως ήθελε πράξει τραπεζιτικός και εμπορικός όμιλος, ποθών να μην εκφύγη εκ των χειρών αυτού ο πλούτος, είπερ εξέφευγεν η λεπτότης και η εμβρίθεια».[53] Ο Γεδεών ωστόσο δεν θα έγραφε στο ίδιο πνεύμα στα κείμενα της *Πνευματικής κινήσεως*, όπου εξήρε την οικογένεια Μουρούζη για το πνευματικό κύρος και την προσφορά της στην ελληνική παιδεία. Σε ό,τι αφορούσε τους Φαναριώτες, πρόθεση του συγγραφέα στο συγκεκριμένο έργο ήταν, όπως προανεφέρθη, η αποτίμηση του ρόλου τους στα εκπαιδευτικά πράγματα του Γένους, στις έριδες για την εκπαίδευση, καθώς και στην καλλιέργεια της γνώσης ανά επιστημονικό κλάδο κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα.

*

Η παρούσα εργασία ξεκίνησε με τον «homo novus» και ολοκληρώνεται με τον «τελευταίο Φαναριώτη». Ο βίος και το έργο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου προσδιορίζουν μια αφετηρία (αρχή εποχής δραγομάνων, νέα Πατριαρχική Σχολή, νέες ευκαιρίες για το Γένος) και αντίστοιχα του Μανουήλ Γεδεών μια κατάληξη (φυγή Ελλήνων λογίων από την Κωνσταντινούπολη, κλείσιμο του Φιλολογικού Συλλόγου, μαρασμός ελληνικής παιδείας). Εκ των πραγμάτων, η θέση του Γεδεών του επιτρέπει να αποτιμήσει ιστορικά την περίοδο που έχει διανυθεί. Είναι επίσης ο τελευταίος που μπορεί να γράψει για το Φανάρι εκ των έσω, έχοντας εξοικειωθεί με θεσμούς, πρόσωπα και πηγές της κωνσταντινουπολίτικης λογιοσύνης.

Επιχειρήθηκε η εισαγωγική προσέγγιση ενός σύνθετου και ευρύτερου διανοητικού πεδίου, εντός του οποίου οι Φαναριώτες διασταυρώθηκαν με την ελληνική λογιοσύνη της Κωνσταντινούπολης. Μέσα από τις σχέσεις τους, τις συνδέσεις προσώπων και πηγών-κειμένων, μέσα από τις (ενίοτε μεταβαλλόμενες) ερμηνείες και χρήσεις των τελευταίων, παρακολουθεί κανείς και κατανοεί την ελληνική πνευματική δημιουργία, και εν προκειμένω ιδίως αυτήν που αφορούσε στην καταγραφή του έργου των Ελλήνων λογίων και στην παράθεση βιογραφικών στοιχείων τους, σε ένα μακρύ διάστημα από τις αρχές του 18ου έως και τον 19ο αιώνα. Αναφέρθηκε ότι η εν λόγω γραμματολογία, ακόμα και σε πρωτόλεια μορφή, απετέλεσε ένδειξη αυτοσυνειδησίας των λογίων ως κοινότητας-κοινωνικής ομάδας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και δράση. Εξάλλου, δεν ήταν μόνον οι λόγιοι της Κωνσταντινούπολης που ακολούθησαν τα φιλολογικά βήματα των Φαναριωτών ή ενδιαφέρθηκαν για το αποτύπωμά τους στην ελληνική ιστορία. Συγγραφείς-φιλόλογοι που εργάστηκαν στον κυρίως ελλαδικό χώρο ή στην Ιταλία, όπως ο Χριστόφορος Φιλητάς, ο Κωνσταντίνος Ασώπιος, ο Κωνσταντίνος Σάθας, ο Ιωάννης Βρετός και άλλοι, σκιαγράφησαν τον ελληνικό πνευματικό βίο της πρώιμης νεωτερικότητας, ακολουθώντας το φιλολογικό και ιστορικό προηγούμενο και τις πληροφορίες των πρώτων καταλόγων συγγραφέων και έργων που σχετίζονταν με τους φαναριώτικους κύκλους, όπως ήταν οι κατάλογοι λογίων του Προκοπίου, του Δαπόντε και του Κομνηνού Υψηλάντη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Η υλοποίηση της μεταδιδακτορικής έρευνας συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ/ΕΡΕΥΝΗΤΡΙΩΝ - Β΄ κύκλος» (MIS 5033021) που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

1. Βλ. προς την κατεύθυνση της θεώρησης του φαινομένου υπό το πρίσμα της ιστορικής κοινωνιολογίας, Χ. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν το 1821», στο: *Ρωμηοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Αθήνα 2002· C. Philiou, «Communities on the Verge. Unraveling the Phanariote Ascendancy in Ottoman Governance», *Comparative Studies in Society and History* 51/1 (2009), 151-181.

2. Για την τέχνη του διοικείν και την πολιτική γενικότερα δεσπόζει το έργο των Μαυροκορδάτων, το οποίο αποτελεί προσαρμογή αναγεννησιακών και ουμανιστικών προτύπων στην οθωμανική πραγματικότητα: G. Henderson, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού*, Αθήνα 2009, σ. 37-46· Κ. Θ. Δημαράς, «Alexandre Mavrocordato, Machiavel et Rochefoucauld. Notes de lecture», *Ερανιστής* 4 (1966), 1-5· J. Bouchard, «Nicolas Mavrocordatos et l'époque des tulipes», *Ερανιστής* 17 (1981)· Δ. Αποστολόπουλος, *Η εμφάνιση της Σχολής του Φυσικού δικαίου, Η πρώτη μετακένωση* (Αθήνα 1986)· Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2000, σ. 34-42· D. Livanios, «Pride, Prudence and the Fear of God: The Loyalties of Alexander and Nicholaos Mavrocordatos (1664-1730)», *Dialogos* 7 (2000), 1-22. Γενικά θεωρείται ότι η ιδεολογία των Φαναριωτών είχε χαρακτήρα *υποταγής* στον οθωμανικό δεσποτισμό, σε συνδυασμό με αναγεννησιακά στοιχεία και ένα είδος κλασικισμού-ελληνομάθειας. Η αμφισβήτηση του ρόλου τους στην εθνική αφύπνιση συνάδει με θεωρήσεις του δεκάτου ενάτου αιώνα (και ειδικότερα του Αδαμάντιου Κοραή) για την φαναριώτικη κοινωνία.

   Η βαθιά γλωσσομάθεια, κυρίως των ιταλικών και των ανατολικών γλωσσών, όπως τα τουρκικά και η οθωμανική γραφή, αποτυπώθηκε σε έργα που οι Φαναριώτες συνέγραψαν ή μετέφρασαν σ' αυτές τις γλώσσες, βλ. ενδεικτικά: J. Strauss, «The Millets and the Ottoman Language. The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)», *Die Welt des Islams* 35/2 (1995), 196-203. Επίσης: L. Vranoussis, «Les Grecs de Constantinople et la vie intellectuelle à l'age des Drogmans», *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales, aux XVIe-XIXe siècles*, Βουκουρέστι 1977, σ. 138-141.
3. Το ερώτημα είχε αντιμετωπιστεί διαφορετικά, για παράδειγμα από τον Βρανούση και από τον Πατρινέλη, ο τελευταίος αναιρώντας εν μέρει τον χαρακτήρα των Φαναριωτών ως κοινότητας λογίων. Αντίθετα, από το έργο του Δημαρά εκκινεί μια γραμμή φιλολογικής προσέγγισης, η οποία τονίζει τις λογοτεχνικές τους επιδόσεις, με έμφαση κυρίως στην φαναριώτικη ποίηση (βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα ^{9}2000, σ. 99-104).
4. Καταρχήν διάκριση μεταξύ επαγγελματιών / intelligentsia και λογίων: J. Breuilly, *Nationalism and the State*, Σικάγο 1993, σ. 46-53.
5. Θεσμοί όπως το *Tarcuman odasi* (μεταφραστικό γραφείο), το Λύκειο Galatasaray κ.ά., ιδρύονται μάλλον αργότερα για την κάλυψη των αναγκών της οθωμανικής υπαλληλίας στην οποία συμμετείχαν βεβαίως και Έλληνες.
6. Υπάρχουν αρκετές εξαιρέσεις στην επισήμανση για την μη μετάβαση των Φαναριωτών για σπουδές στην Ιταλία που έκανε μεταξύ άλλων ο Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν το 1821», *ό.π.*, σ. 36.
7. A. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, Αθήνα 2000· C. Hirschi, *The Origins of Nationalism*, Κέιμπριτζ 2012, σ. 119-179. Επίσης, για τη διάπλαση της ιστορικής συνείδησης, βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*
8. Για ένα διάστημα απέκτησε εξουσία: το 1743 διορίστηκε από τον Ιωάννη Μαυροκορδάτο πρώτος γραμματέας και σύντομα *καμινάρης* της Μολδαβίας, E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, Παρίσι 1881, τ. 3, σ. 257-259. Ά. Αγγέλου, «Ο Καισάριος Δαπόντες και η εποχή του», στο: *Κήπος Χαρίτων*, Αθήνα 1995, σ. [8].
9. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν το 1821», *ό.π.*, 27. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2009 [α΄ έκδ. 1977], σ. 177-243.
10. P. Burke, *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*, Κέιμπριτζ 2000, σ. 26. Π. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιοσύνη, 1571-1878: προσωπογραφική θεώρηση*, Λευκωσία 2002, σ. 25-26. Η ποιότητα του συγγραφικού έργου που απαιτείται για τον προσπορισμό κύρους από αυτό εξαρτάται από την εποχή. Σε εποχές κρίσης το πνευματικό επίπεδο πέφτει,

αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι εξαφανίζεται ο συγκεκριμένος τύπος ανθρώπου.

11. J. Le Goff, *Οι διανοούμενοι στον Μεσαίωνα*, Αθήνα 2002, σ. 9-22. Για τον προσδιορισμό της έννοιας του λογίου, ο Μανουήλ Γεδεών ακολουθούσε τις περιοριστικές επισημάνσεις που είχαν γίνει από τους Ευθύμιο Καστόρχη, Κωνσταντίνο Ασώπιο και Φίλιππο Ιωάννου, από την θέση των κριτών στο Δ΄ Ροδοκανάκειο διαγωνισμό του Πανεπιστημίου Αθηνών που είχε θέμα την «Ιστορίαν της παιδείας παρ' Έλλησι από της Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως»: «δέον να προσέχη ο συγγραφεύς μη εν τοις λογίοις κατατάσσει άνδρας μικράς ή κοινής παιδείας έχων υπόψιν ότι διδάσκαλος των πρώτων της γλώσσας στοιχείων ή ατυχής μεταφραστής ξένου συγγράμματος ή μαθητής ενδόξου διδασκάλου δεν έχει διά τούτο προσόντα ικανά ινά καταριθμηθή εις τους λογίους του έθνους», *Φιλολογικός Αγών. Κρίσεις των κατά την Δ΄ περίοδον αυτού σταλεισών πραγματειών*, Αθήνα 1867, σ. 61-62· Μ. Γεδεών, *Λεόντιος Καισαρεύς*, Αθήνα 1938, σ. 4. Άρα αναφερόμαστε στα γνωρίσματα μιας ηγετικής ομάδας (ελίτ) η οποία παρήγαγε (ή ήταν σε θέση να παραγάγει) υψηλό πνευματικό έργο.
12. Κ. Δαπόντες, «Ιστορικός κατάλογος ανδρών επισήμων (1700-1784)», στο: Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* Γ΄, Βενετία 1872, σ. 190· Κωνστάντιος Α΄, «Περί της Βυζαντινής Πατριαρχικής Σχολής», *Συγγραφαί αι ελάσσονες εκκλησιαστικαί και φιλολογικαί, και τινές επιστολαί του αυτού*, Κωνσταντινούπολη 1866, σ. 354.
13. Κ. Άμαντος, «Λόγιοι της Θράκης», *Θρακικά,* Παράρτημα, τ. Γ΄ (1931), σ. 104. Η πληροφορία για την αποστολή τέκνων από τις φαναριώτικες οικογένειες στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας (E. Rizo Rangabé, *Livre d'or de la noblesse phanariote en Grece, en Roumanie, en Russie et en Turquie*, Αθήνα 1892, σ. 102) πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω. Θα εντάσσαμε αυτήν την πρωτοβουλία στην πρακτική να αποστέλλονται από ηγετικές μορφές του Ελληνισμού και της Ορθόδοξης Εκκλησίας ομάδες ή / και μεμονωμένα πρόσωπα για σπουδές σε πανεπιστήμια της Ευρώπης.
14. Άμαντος, «Λόγιοι της Θράκης», *ό.π.*· Ά. Αγγέλου, «Η Κωνσταντινούπολη εκ των κάτω και εκ των έσω», *Σύγχρονα Θέματα* Β΄, 78-79 (7-12/2001), σ. 58-59.
15. Α. Μαυροκορδάτος, *Ιστορία Ιερά ήτοι τα Ιουδαϊκά κατ' επιτομή συγγραφέντα*, Βουκουρέστι 1716, «Ο της συγγραφής σκοπός» και «Λόγος εις τον Αυθέντην εξ απορρήτων Ιακώβου Αργείου» (σελίδες άνευ αρίθμησης).
16. A. Papadopoulos Kerameus, *Documente Privitoare La Istoria Romanilor*, Βουκουρέστι 1909, τ. 3, σ. 251-65.
17. Ζ. Τσιρπανλής, «Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ Απορρήτων. Νέα στοιχεία και νέες απόψεις», *Δωδώνη* 4 (1975), 277-292· Ι. Βογιατζίδης, «Το χάσμα εν τη πνευματική παραδόσει του ελληνικού λαού», στο: *Ιστορικαί μελέται*, Θεσσαλονίκη 1932. Τελικά οι Μαυροκορδάτοι απέκτησαν μια σημαντική βιβλιοθήκη, η οποία όμως εκποιήθηκε το 1763. Βλ. Δαπόντες, «Ιστορικός κατάλογος», *ό.π.*, σ. 177.
18. Βλ παραπάνω, σημείωση 7.
19. Αγγέλου, «Η Κωνσταντινούπολη εκ των κάτω και εκ των έσω», *ό.π.*, σ. 58-59. Εξάλλου η θέση του διευθυντή της Πατριαρχικής Ακαδημίας ήταν κι αυτή «πολιτικά ευαίσθητη», εξ ου και οι εναλλαγές προσώπων, οι διαγκωνισμοί σε σύντομες περιόδους, όπως συνέβαινε και στο πατριαρχικό αξίωμα. Το ίδιο ίσχυε και για άλλες ανώτερες σχολές όπως η Ευαγγελική της Σμύρνης ή το Φροντιστήριον της Τραπεζούντας.
20. J. Albertus Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, Αμβούργο 1722, τ. 11, σ. 793. Το έργο εξέδωσε και ο Κ. Σάθας: *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* Γ΄, Βενετία 1872, σ. 480-503. Λόγιοι όπως ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος ή ο Χρύσανθος Ιεροσολύμων θεωρούνται (ίσως εξεζητημένα από πλευράς ιστορικής ερμηνείας) «προδρομικές μορφές» του νεοελληνικού Διαφωτισμού, βλ. J. Bouchard, «Nicolas Mavrocordatos et l' aube des Lumières», *Revue des études sud-est européennes* 20 (1982), 237-246.

21. Burke, *A Social History...*, *ό.π.*, σ. 28-30· L. Stone, «Prosopography», *Daedalus* 100:1 *Historical Studies Today* (1971), 48-49. Για την Πολιτεία των Γραμμάτων (République de Lettres / Respublica literaria) βλ. γενικότερα, A. Grafton, *Worlds Made by Words. Scholarship and Community in the Modern West*, Κέιμπριτζ Μασ/της – Λονδίνο, σ. 9. και του ίδιου, «A Sketch Map of a Lost Continent: The Republic of Letters», *Republics of Letters* 1 (2009), 1-18, καθώς και ειδικότερα, J. Bouchard, «Les relations epistolaires de Nicolas Mavrocordatos avec Jean le Clerc et William Wake», *Ερανιστής* 11 (1974), 67-92.
22. Κωνστάντιος Α΄, «Περί των μετά την άλωσιν εκ του κλήρου διαλαμψάντων», *ό.π.*, σ. 157-158.
23. Να σημειωθεί ότι ο κατά κόσμον Κωνσταντίνος είχε υπηρετήσει τον εγγονό του εξ Απορρήτων στην Βλαχία και είχε σπουδάσει εκεί κατά την δεκαετία 1730, υπό τον Γεώργιο Χρυσόγονο Τραπεζούντιο, διάδοχο Σεβαστού Κυμινήτη. Για τον Δαπόντε σε σχέση με τον πνευματικό κύκλο των Φαναριωτών και για τους λόγιους που επιφόρτησε ο Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος με την σύνταξη ιστοριογραφικών κειμένων, βλ. M. Tipau, *Ορθόδοξη συνείδηση και εθνική ταυτότητα στα Βαλκάνια (1700-1821)*, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 74-82, 93-94 & 97-98.
24. Ι.-Ρ. Νερουλός, *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις νεωτέροις Έλλησι*, Αθήνα 1870, σ. 41-43 & 50-51.
25. Strauss, «The Millets and the Ottoman Language», *ό.π.*, σ. 196-203.
26. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του γένους*, *ό.π.*, σ. 172. Η οικογένεια Μουρούζη αναπτύσσει σχέσεις με μια σειρά λογίων της Κωνσταντινούπολης, μεταξύ των οποίων, με προτροπή του Αδαμαντίου Κοραή, ο Δωρόθεος Πρώιος. Βλ. Ά. Αγγέλου, *Των Φώτων. Όψεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 2000, σ. 273-275, και ειδικότερα, Α. Κατσιγιάννης, «Ένας τελευταίος των παλαιών και ο νεαρός ποιητής-πρίγκιπας. Το ανέκδοτο *Δοκίμιον περί ποιήσεως* (1825) του Παναγιώτη Κοδρικά προς τον Δημήτριο Κ. Μουρούζη», στο: T. Dinu (επιμ.), *Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Νεοελληνιστών Βαλκανικών χωρών*, Βουκουρέστι 2017, σ. 306-307.
27. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σ. 159-160. J. Strauss, «The Rise of Non-Muslim Historiography in the Eighteenth Century», *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century* (*Oriente Moderno* 18), σ. 226-229.
28. Α. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα βιβλίον Η΄, Θ΄ και Ι΄ ήτοι Τα μετά την Άλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870, «Πρόλογος του εκδότου», σ. θ΄-ι΄.
29. *Ό.π.*, σ. δ΄.
30. *Ό.π.*, σ. δ΄-στ΄. Με τον όρο Νεοφαναριώτες αναφερόμαστε στην αναβίωση εκφάνσεων και χαρακτηριστικών της φαναριώτικης κοινωνίας μετά το 1821. Οι Έλληνες, με πρώτο ίσως τον Στέφανο Καραθεοδωρή, δεν άργησαν να αναλάβουν την εξέχουσα θέση που είχαν οι πρόγονοι τους στην Οθωμανική αυτοκρατορία: Α. Αλεξανδρής, «Οι Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, 1850-1922», *Δελτίο Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 23 (1980), 365-404.
31. Ο Καταρτζής, ως γνωστόν, ανέφερε ότι αυτή η αναβάθμιση του επαγγελματικού-κοινωνικού ρόλου κατέστησε το Γένος υποτελές και όχι πλέον υπόδουλο, αλλά αυτή η μεταβολή της κατάστασης θα αφορούσε κυρίως την άρχουσα τάξη των Χριστιανών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν το 1821», *ό.π.*, σ. 27· Αγγέλου, «Η Κωνσταντινούπολη εκ των κάτω και εκ των έσω», *ό.π.*, σ. 59· Ε. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων του Οθωμανικού κράτους*, Αθήνα 1865, σ. 14-17.
32. G. Koutzakiotes – M. Sariyannis, «Panagiotes Nikousios, Dialogue of Panagiotes Nikousios with Vani Efendi, Wise Doctor of the Hagarenes», στο: D. Thomas – J. Chesworth (επιμ.), *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*: *Ottoman and Safavid Empires (1600-1700)*, Λέιντεν 2017, τ. 10, σ. 421-430.

33. Κομνηνός Υψηλάντης, «Εκκλησιαστικών τε και πολιτικών [...] Το δωδέκατον και τελευταίον», Papadopoulos Kerameus, *Documente privitoare*, τ. 13, σ. 169-172.
34. Strauss, «Rise of Non-Muslim Historiography», *ό.π.* Βλ. επίσης, Ά. Αγγέλου, «Εισαγωγή. Τι είναι τελοσπάντων, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός; ή νεκρικός διάλογος με τον Καισάριο Δαπόντε», *Κήπος Χαρίτων*, *ό.π.*, σ. 1-116· P. Kitromilides, «Balkan Mentality. History, Legend, Imagination», στο: *An Orthodox Commonwealth. Symbolic Legacies and Cultural Encounters in Southeastern Europe*, Aldershot 2007, σ. 172-179. Σύμφωνα με τον εκδότη των *Εφημερίδων* του Καρατζά, Αθανάσιο Παπαδόπουλο Κεραμέα, ο συγγραφέας, «ως γραμματεύς εν Ουγγροβλαχία και οφφικιούχος εν Μολδαβία εζήλωσε προτέρους Έλληνας ηγεμονικούς γραμματείς οίτινες εκτός της ιδίας υπηρεσίας εξήσκουν και το έργον χρονογράφων των εν ταις ηγεμονίαις και εν αυτή τη Τουρκία συμβαινόντων. Οίος ήτο Κωνσταντίνος ο Δαπόντες επί της εν Ουγγροβλαχία ηγεμονίας Κωνσταντίνου Νικολάου Μαυροκορδάτου, συγγράψας τας γνωστάς πολυτιμοτάτας *Δακικάς Εφημερίδας*». Για τον χαρακτήρα και την χρησιμότητα αυτών των έργων ο Παπαδόπουλος Κεραμεύς ανέφερε ότι ήταν αξιόπιστα και χρειαζόταν να μελετηθούν, «διά το πρακτικόν του νου, το ορθόν της κρίσεως, το σαφές της γλώσσης, διά το αυτοπτικόν και το εξακρίβωμα των χρονικών σημειωμάτων» (Papadopoulos Kerameus, *Documente privitoare*, *ό.π.*, σ. δ΄-ε΄). Η σημασία αυτών των έργων για την ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή είναι μεγαλύτερη, αν αναλογιστεί κανείς ότι, με εξαίρεση την εκκλησιαστική ιστορία, μέχρι τότε συγγράφονταν κυρίως έργα χρονογραφικού χαρακτήρα (συμπιλήματα πηγών, χρονογραφίες από κτήσεως κόσμου ή από κτήσεως Κωνσταντινουπόλεως κ.λπ.). Για την πατρότητα και το περιεχόμενο του *Χρονογράφου των ετών 1648-1704*, βλ. Μ. Παϊζη-Αποστολοπούλου, *Έλληνες λόγιοι του 18ου αιώνα σε διασταυρούμενες τροχιές*, Αθήνα 2007, σ. 87-133.
35. N. Iorga, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, Αθήνα 1985, σ. 255. Τον ρόλο των Φαναριωτών ηγεμόνων ως υπερασπιστών της αληθούς πίστεως του γένους είχε τονίσει, περίπου μισό αιώνα νωρίτερα, ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, απευθύνοντας σχετικές παραινέσεις προς τον υιό του Κωνσταντίνο, βλ. σχετικά É. Legrand, *Δακικαί Εφημερίδες*: *Ephémerides daces, ou Chronique de la guerre de quatre ans par Constantin Dapontes*, Παρίσι 1880, τ. 1, σ. τλζ΄, καθώς και Α. Αγγέλου, *Πλάτωνος τύχαι. Η λόγια παράδοση στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1985, σ. 63.
36. Αναφέρεται ότι ο Κομνηνός Υψηλάντης άντλησε πολλά στοιχεία για το οθωμανικό πλαίσιο, ακόμα και κατά λέξιν, από το έργο του Δημητρίου Καντεμίρ (Strauss, «Rise of Non-Muslim Historiography», *ό.π.*, σ. 227. Μ. Σαρηγιάννης, «Οι Φαναριώτες και η οθωμανική παράδοση: Επιδράσεις και στεγανά, 17ος-18ος αιώνες», στο: Γ. Σαλακίδης (επιμ.), *Τουρκολογικά. Τιμητικός τόμος για τον Αναστάσιο Κ. Ιορδάνογλου*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 316). Από την άλλη πλευρά, πολλοί είναι οι συγγραφείς, αρχής γενομένης από τους Κωνσταντινουπολίτες (ήδη αναφέρθηκε ο Κωνστάντιος Α΄) που βασίστηκαν στα *Μετά την Άλωσιν*, δημιουργώντας μια συνέχεια ιστορικής τεκμηρίωσης που φτάνει έως εμάς, έστω και αν το παραγνωρίζουμε: για παράδειγμα, το έργο χρησιμοποιήθηκε ως πηγή στο *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας* των Βουτυρά, Βρετού και Βαφειάδου (Κωνσταντινούπολη 1869-1890), στα λήμματα για τους Φαναριώτες (οικογένειες Υψηλάντη, Καρατζά, Μαυροκορδάτου κ.λπ.).
37. Το εν λόγω αυτόγραφο του Υψηλάντη είχε τον τίτλο «Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντου Εκκλησιαστικών τε και πολιτικών των εις δώδεκα το δωδέκατον και τελευταίον. Κεφάλαιον α^{ον} οι από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του σήμερον εν τω γένει σοφοί τε και ένδοξοι». Βλ. Papadopoulos Kerameus, *Documente Privitoare*, τ. 13, σ. ε΄-ι΄ και 159-192, καθώς και «Τα λείποντα τη εκδόσει των Μετά την Άλωσιν Εκκλησιαστικών και πολιτικών», *ό.π.*, σ. 513-531.
38. *Ό.π.*, σ. 3-43. Ο Παπαδόπουλος Κεραμέας παρατηρεί ότι για τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, παρά τις μελέτες στις οποίες παραπέμπει, ιδίως την εκδοθείσα από τον Λιβαδά, δεν είχε συγ-

γραφεί ακόμα μονογραφία περί του βίου, της δράσεως και των συγγραμμάτων του εξ επόψεως ιστορικολογοτεχνικής. Αναφέρει την έκδοση μιας σειράς επιστολών του εξ Απορρήτων από τον Γεδεών (*Πρωΐα*, Κωνσταντινούπολη 1876). Για τη συμβολή του στην έρευνα για τους Φαναριώτες και Έλληνες λογίους της πρώιμης νεωτερικότητας, βλ. επίσης «Συμβολαί εις την ιστορίαν της νεοελληνικής φιλολογίας. Μέρος πρώτον περιλαμβάνον επιστολάς λογίων ανδρών της ιστ΄ και ιζ΄ εκατονταετηρίδος», *ΕΦΣΚ* 17 (1882-83), 50-93· «Διορθώσεις εις τον *Ψόγον Νικοτιανής* Νικολάου Μαυροκορδάτου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 2 (1887), σ. 447.

39. Βλ. σημείωση 34. Papadopoulos Kerameus, *Documente Privitoare*, τ. 13, αντίστοιχα σ. 458-462, 463-504 και λθ΄-με΄, 77-158, 537-551, και επίσης για τα έργα αυτά, P. Kitromilides, «Prince Constantin Brancoveanu and Greek Learning», στο: P. Guran (επιμ.), *Constantin Brancoveanu et le monde de l'Orthodoxie*, Βουκουρέστι 2015, σ. 47-50· N. Panou, *How to Do Kings With Words. Byzantine Imperial Ideology and the Representation of Power in Pre-Phanariot Admonitory Literature*, Χάρβαρντ 2008 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), σ. 206-232· Χ. Μινάογλου, *Οι Φαναριώτες και η Οθωμανική διπλωματία στα τέλη του ΙΗ΄ αιώνα*, Αθήνα 2020.
40. Στα *Σαμιακά* υπάρχει ειδικό τμήμα για την πνευματική δράση των Νεοφαναριωτών, βλ. τ. 4, Αθήνα 1886, σ. 523-286.
41. Κ. Γαρδίκα, «Αλέξανδρος Καραθεοδωρή. Η ζωή και η σταδιοδρομία του», *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, σ. 135-45· M. Georgiadou, «Expert Knowledge Between Tradition and Reform. The Caratheodorys», M. Anastassiadou-Dumont (επιμ.), *Médecins et ingénieurs ottomans à l'âge des nationalismes*, Παρίσι 2003, σ. 251-58. Είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο δημοσίευσης των *Διερμηνέων* του Σταματιάδη, συγγράφονται από άλλους Κωνσταντινουπολίτες λόγιους εκτενή βιογραφικά Νεοφαναριωτών, λ.χ. Η. Τανταλίδης, *Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρή ιατρού, υπαγορευθείς υπό Η. Τανταλίδου κατ' εντολήν του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, Κωνσταντινούπολη 1868· Σ. Μαυρογένης, «Βίος Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή», *ΕΦΣΚ* ΙΔ΄ (1879-1880) και αργότερα Κ. Χ. Κοκκολάτος, *Βίος Σπυρίδωνος Σ. του Μαυρογένους πασά*, Αθήνα 1902.
42. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων…*, *ό.π.*, σ. 14-15. Είχαν, ως γνωστόν, προηγηθεί πολλές αρνητικές κρίσεις και είχαν σχεδόν καθιερωθεί αρνητικά στερεότυπα για τους Φαναριώτες, βλ. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν το 1821», *ό.π.*
43. Αρκετά σημαντικά επί του θέματος είναι και όσα γράφει άλλος ένας αντίπαλος του Κοραή, ο Παναγιώτης Κοδρικάς, στο έργο του *Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου.* Για μια όψη της κριτικής του Νερουλού, βλ. Θ. Γραμματάς, *Γλωσσική και ιδεολογική αντιπαράθεση Κοραϊσμού και Φαναριωτισμού μέσα από τα «Κορακίστικα» του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού*, Αθήνα 1984. Έκφραση της αντιπαλότητας της Κωνσταντινούπολης με την Αθήνα και της αποκατάστασης των μέσων χρόνων υπήρξε η έριδα του Σκαρλάτου Βυζάντιου με αθηναϊκούς πνευματικούς κύκλους, ιδίως τον Στέφανο Κουμανούδη. Να σημειώσουμε ότι και ο Σκαρλάτος Βυζάντιος είχε περιλάβει στο έργο του (*Η Κωνσταντινούπολις. Περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική*, 3 τόμοι, Αθήνα 1851-1869) πολλές πληροφορίες για τον πνευματικό βίο της πόλης του Βοσπόρου την εποχή των Φαναριωτών. Έχει ακόμα επισημανθεί πως χαρακτήρα αποκατάστασης (restoration) των Φαναριωτών στην Ρουμανία και την ιστοριογραφία αυτής έλαβε η μετάφραση και έκδοση του έργου του Σταματιάδη, *Μεγάλοι Διερμηνείς* στα ρουμανικά από τον Constantin Erbiceanu (1897). Βλ. A. Sfoini, «Review of Epaminonda I. Stamatiade, Biografile Marilor Dragomani[…]», *The Historical Review* 16 (2019), σ. 284-286.
44. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων…*, *ό.π.*, σ. 8. Την ανά «τάξη» συνεισφορά στην εθνική αναγέννηση (και όχι αυτή τη φορά στην επιβίωση) παρουσίασε την

ίδια περίοδο ο Αναστάσιος Γούδας: *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών* (8 τόμοι), Αθήνα 1869-1875. Ο τελευταίος, αν και δεν παρέλειψε να αναφερθεί σε κάποιες φαναριώτικες οικογένειες (Υψηλάντη, Μουρούζη, Σούτσου, Μαυροκορδάτου, Νέγρη) δεν επαριθμεί ξεχωριστά τους Φαναριώτες στις κοινωνικές ομάδες που παρουσιάζει ανά τόμο (κληρικοί, λόγιοι, έμποροι, κάτοχοι μεγάλου πλούτου, Φιλικοί, πολιτικοί, οπλαρχηγοί).

45. *Ό.π.*, σ. 14.
46. Βλ. Ι. Κυριακαντωνάκης, «Νεοελληνικές σπουδές στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 19ο αιώνα», στο: Α. Ταμπάκη – Ο. Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και εθνικός χαρακτήρας στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2016, τ. 1, σ. 387-399.
47. Γεδεών, μείζων λόγιος της Κωνσταντινούπολης και του Πατριαρχείου. Βλ. Σ. Ανεστίδης, «Ο Μανουήλ Γεδεών και η παιδεία του Γένους», *Προσωπογραφία Κωνσταντινούπολης 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 2005, σ. 35-45· Δ. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το έθνος. Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αθήνα 2009, σ. 41-50.
48. Φ. Ηλιού, «Μανουήλ Γεδεών. Ένας πρόδρομος», στο: Ά. Αγγέλου – Φ. Ηλιού (επιμ.), *Μανουήλ Γεδεών, Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Αθήνα ^{2}2010, σ. θ΄- ιστ΄.
49. Η Εταιρεία Μεσαιωνικών Σπουδών που ίδρυσε (το 1876) και κατηύθυνε ο Γεδεών αποσκοπούσε σε μεγάλο βαθμό στην μελέτη της μετά την Άλωση περιόδου. Την σημασία της σπουδής αυτής της ιστορικής περιόδου τόνιζαν και οι λόγιοι του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, Κ. Η. Βασιάδης και Ματθαίος Παρανίκας (*Σχεδίασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ΄) εκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. ζ΄-η΄, 3 & 8· πρβλ. Κυριακαντωνάκης, «Νεοελληνικές σπουδές…», *ό.π.*, σ. 392-395. Στο *Σχεδίασμα* τονίζεται η θέση της Κωνσταντινούπολης ως «αρχής και κέντρου» της ελληνικής παιδείας και γίνεται αναφορά στη συμβολή των Φαναριωτών στη Βασιλεύουσα, τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και αλλού (βλ., ενδεικτικά, σ. 30-36, 182-185 κ.α.).
50. *ΕΦΣΚ* 21 (1887-1888), 55-71.
51. *Φανάριον και αι περί αυτού συνοικίαι*, σ. 8-9. Βλ. και *Ιστορία των του Χριστού πενήτων*, Αθήνα 2010, τ. 1, σ. 118-134.
52. Η αλληλεγγύη ήταν αμφίβολη στο επίπεδο του ευρύτερου φαναριώτικου κύκλου, αν αναλογιστεί κανείς τον σφοδρό ανταγωνισμό για την κατάληψη θέσεων, ήδη από την αρχή της περιόδου των δραγομάνων. Αυτή η κατάσταση παρουσιάζεται παραστατικά στο έργο του Κομνηνού Υψηλάντη, ο οποίος έτρεφε άσβεστο μίσος για την οικογένεια Μαυρογένη. Ο Νικόλαος Μαυρογένης θεωρείτο το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα επήλυδα, «σφετεριστή» και πολεμήθηκε, θεωρήθηκε ξένο σώμα από τον στενό κύκλο των Φαναριωτών, βλ. σχετικά: Θ. Μπλανκάρ, *Ο Οίκος των Μαυρογένη. Συμπληρωματικό δοκίμιο στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδος, της Τουρκίας και της Ρουμανίας*, μτφρ. Δ. Αδαμοπούλου, επιμ. Γ. Γιαννικόπουλος, Αθήνα 2006.
53. Γεδεών, *Φανάριον και αι περί αυτού συνοικίαι*, *ό.π.*, σ. 11.

Το ιστοριογραφικό έργο του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού: Η τριλογία της Γενεύης

Γιάννης Κουμπουρλής

Ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός γεννήθηκε το 1778 στην Κωνσταντινούπολη, όπου και πέθανε το 1849 όντας τότε πρέσβης της Ελλάδας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.[1] Έχοντας ήδη διαγράψει μια σημαντική πολιτική καριέρα στο πλευρό των Φαναριωτών οσποδάρων των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, βρέθηκε στα χρόνια της Επανάστασης μεταξύ άλλων στη Γενεύη όπου, στη διετία 1827-1828, δημοσίευσε τα δύο σημαντικά ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος γαλλόγλωσσα κείμενά του: τα *Μαθήματα νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας*,[2] έργο το οποίο πρόλαβε να κάνει δύο εκδόσεις στη διετία 1827-28 και μεταφράστηκε αμέσως σε διάφορες γλώσσες,[3] και τη *Νεότερη ιστορία της Ελλάδας από την πτώση της Αυτοκρατορίας της Ανατολής*,[4] την οποία, όπως γνωρίζουμε πλέον, είχε συγγράψει σε συνεργασία κατά κάποιο τρόπο με τον Ιωάννη Καποδίστρια και τον κύκλο του.[5] Σήμερα γνωρίζουμε επίσης ότι το 1827 ολοκλήρωσε ένα ακόμη ιστορικού ενδιαφέροντος κείμενο, την *Κριτική ανάλυση του συγγράμματος που επιγράφεται Τουρκική Χάρτα* –μια απάντηση στο έργο *Τουρκική Χάρτα*[6] του Ιταλού, αλλά πολιτογραφημένου Γάλλου, ριζοσπάστη συγγραφέα Alfio Grassi (1774-1827)– που είχε παραμείνει σε χειρόγραφη μορφή στη Βιβλιοθήκη της Γενεύης μέχρι το 2013, όταν και εκδόθηκε από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, σε δίγλωσση έκδοση, σε μετάφραση και επιμέλεια των Bertrand Bouvier και Αναστασίας Δανάης Λαζαρίδου.[7]

Στα τρία αυτά κείμενα, ο Ρίζος Νερουλός μιλά ως αυτόπτης μάρτυρας των προεπαναστατικών ιστορικών διαδικασιών, αφού, συν τοις άλλοις, γνώριζε άριστα και εκ των έσω τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, έχοντας διατελέσει «πρωθυπουργός των Ελλήνων οσποδάρων της Βλαχίας και της Μολδαβίας», όπως σημείωνε με κάποιο στόμφο στο εξώφυλλο της *Νεότερης Ιστορίας* του:

> παρουσιάζοντας σήμερα τη νεότερη ιστορία της Ελλάδας, δεν το κάνω παρά με την ιδιότητα του Έλληνα,[8] με την ιδιότητα του ανθρώπου που, ένεκα της θέσης που κατείχε πριν τον ξεσηκωμό, ήταν σε θέση να αντιληφθεί τις πραγματικές του αιτίες και να γνωρίζει τους βασικούς πρωταγωνιστές του.[9]

Πάνω σε αυτή τη βαθιά γνώση των οθωμανικών πραγμάτων βάσιζε ο Ρίζος Νερουλός την πεποίθησή του ότι το ιστοριογραφικό του έργο ήταν πολύ ανώτερο από τα κείμενα των Ευρωπαίων λογίων που είχαν ασχοληθεί είτε με την ιστορία της Οθωμανικής

Αυτοκρατορίας είτε με εκείνη της νεότερης Ελλάδας, στους οποίους και καταλόγιζε ότι, πολύ λανθασμένα βεβαίως, δεν αναγνώριζαν πολιτική ύπαρξη στο ευρισκόμενο υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικό έθνος επειδή ακριβώς ήταν υποδουλωμένο.[10] Ένα στοιχείο που, αναμφίβολα, εντυπωσιάζει στην τριλογία του Ρίζου Νερουλού είναι η συνέπεια με την οποία προσπαθεί να συνεξετάσει την ελληνική με την οθωμανική ιστορία. «Όση και αν είναι η απέχθεια», γράφει, που μας προκαλεί η τελευταία, η μελέτη της πρέπει να αποτελεί κεντρικό μέλημά μας αν θέλουμε να κατανοήσουμε την ιστορία του ελληνικού λαού· και γνωρίζουμε βεβαίως ότι μια τέτοια ιστοριογραφική στάση θα έκανε στην πραγματικότητα πολλές δεκαετίες –ενάμιση αιώνα σχεδόν– για να αποτελέσει κάτι το πραγματικά αυτονόητο για τους Έλληνες ιστορικούς:[11]

> Όπως οι χειρουργοί, όταν περιποιούνται τους τραυματίες, είναι υποχρεωμένοι να εξετάζουν και να αγγίζουν τις πληγές τους, έτσι και αυτός που μελετά τη νεότερη ιστορία της Ελλάδας, όση και αν είναι η απέχθειά του, οφείλει να διεισδύσει στα σκοτάδια της σκλαβιάς της και να περιδιαβεί τον φοβερό δαίδαλο των μηχανορραφιών των τυράννων της. Αυτό είναι που με υποχρεώνει να συνεξετάζω διαρκώς την κατάσταση της τουρκικής αυτοκρατορίας με εκείνη του ελληνικού έθνους. […] Δεν απομακρύνομαι λοιπόν ουδόλως από το αντικείμενό μου αποκαλύπτοντας το οθωμανικό οικοδόμημα.[12]

Όπως εξηγεί η ιστορικός Κωνσταντίνα Ζάνου, η οποία αναδημοσίευσε στο περιοδικό *Μνήμων* και ανέλυσε προσεκτικά την επιστολή του Ιωάννη Καποδίστρια προς τον Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας[13] στην οποία γίνεται αναφορά σε από κοινού με τον Ρίζο Νερουλό συγγραφή της *Νεότερης Ιστορίας*, το κείμενο που εκδόθηκε υπό το όνομα του τελευταίου «γεννήθηκε [στην πραγματικότητα] από τη σύμπραξη μιας [ολόκληρης] ομάδας λογίων και διανοητών (Ρίζος Νερουλός, Καποδίστριας, Ιγνάτιος, Μουστοξύδης, Μόστρας)».[14] Ο Καποδίστριας είχε εισηγηθεί τον χωρισμό του έργου σε τρία μέρη: το πρώτο θα έκανε λόγο για την κατάσταση του ελληνικού έθνους στην εποχή της ακμής του οθωμανικού κράτους, το δεύτερο για την περίοδο της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το 1574 μέχρι το 1821, και το τρίτο θα αφηγείτο τα γεγονότα της Επανάστασης.[15] Το βιβλίο που τελικά εκδόθηκε είναι όντως χωρισμένο σε τρία μέρη, των οποίων οι τίτλοι είναι οι ακόλουθοι: α) παράγοντες της διατήρησης του ελληνικού λαού, β) αποδυνάμωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και πρόοδοι του πολιτισμού στην Ελλάδα, γ) ιστορία του ελληνικού ξεσηκωμού.[16]

Το δεύτερο μέρος της *Νεότερης Ιστορίας* θα μπορούσε κάλλιστα να περιλαμβάνει ολόκληρο το άλλο βιβλίο του Ρίζου Νερουλού που εκδόθηκε στη Γενεύη, τα *Μαθήματα νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας*, διότι, όπως είναι γνωστό –ο Αλέξης Πολίτης έχει μεταξύ άλλων συμβάλει στην αποσαφήνιση της στόχευσης και του περιεχομένου του έργου–,[17] ο Ρίζος Νερουλός δεν κάνει σε αυτό το κείμενο εκείνο που δηλώνει ο τίτλος του, δηλαδή μια ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας ή γραμματείας, αλλά κυρίως, όπως άλλωστε εξηγεί ρητά ο ίδιος, μια ιστορία των προόδων της ελληνικής παιδείας κατά τον αιώνα που προηγήθηκε της Επανάστασης του 1821,[18] τις οποίες και θεωρεί ως τη σημαντικότερη αιτία για το ξέσπασμα της Επανάστασης.[19] Στην πραγματικότητα, ο Ρίζος Νερουλός πραγματεύεται στα *Μαθήματα* το συγκεκριμένο θέμα

πολύ πληρέστερα από ό,τι το κάνει στο δεύτερο μέρος της *Νεότερης Ιστορίας* του, όπου ασχολείται περισσότερο με την ίδια την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τους παράγοντες που συνετέλεσαν στην αποδυνάμωσή της, και λιγότερο με τις πνευματικές προόδους των Ελλήνων.[20]

Σε κάθε περίπτωση, τα τρία κείμενα του Νερουλού θα μπορούσαν κάλλιστα να συνενωθούν σε ένα· με μια αναδιάταξη της ύλης ενδεχομένως, ώστε να αποφευχθούν και οι πολλές επικαλύψεις που υφίστανται αναμεταξύ τους.[21] Σε αυτή την κατεύθυνση, αν και γράφτηκε, πιθανότατα, τελευταία,[22] η *Κριτική ανάλυση του συγγράμματος που επιγράφεται Τουρκική Χάρτα* λειτουργεί άψογα ως εισαγωγή, ως ένα ιδανικό προοίμιο για τα δύο εκδοθέντα έργα του, τα *Μαθήματα* και τη *Νεότερη Ιστορία*. Όπως προανέφερα, αυτό που διατεινόταν ο Ρίζος Νερουλός, και στα τρία κείμενά του, είναι ότι αν υπήρχε κάτι που τον έκανε να ξεχωρίζει από όλους όσοι είχαν μέχρι τότε γράψει ελληνική ή οθωμανική ιστορία ήταν η εκ των έσω γνώση που διέθετε για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το εν λόγω μέχρι πρόσφατα ανέκδοτο έργο του, λοιπόν, είναι το κατεξοχήν κείμενό του για την Οθωμανική Αυτοκρατορία: σε αυτό κάνει την ιστορία της «επέκτασης», της «διατήρησης» και της «βαθμιαίας παρακμής της Τουρκικής Αυτοκρατορίας», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει·[23] σε αυτό εκθέτει αναλυτικά το ερμηνευτικό του σχήμα περί οθωμανικής ιστορίας, χωρίς τη γνώση του οποίου δεν έχει στην πραγματικότητα νόημα να διαβάζουμε τίποτε από όσα έγραψε περί ελληνικής ιστορίας.

Στο κείμενο αυτό κατανοούμε καλύτερα για ποιο λόγο είχε προταθεί από τον Καποδίστρια το 1574 ως κρίσιμη τομή για την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας:[24] Το 1574 είναι το έτος όπου ολοκληρώνεται η βασιλεία του Σελίμ Β΄ (1524-1574), υιού του Σουλεϊμάν Α΄ του Μεγαλοπρεπούς (1494-1566), ή Σουλεϊμάν του Μεγάλου Νομοθέτη όπως τον αποκαλεί ο Ρίζος Νερουλός, ακολουθώντας σε αυτό –*και* σε αυτό– τους Οθωμανούς συγγραφείς. Ο Σουλεϊμάν Α΄, σύμφωνα με τον Φαναριώτη πολιτικό, ήταν εκείνος που αποφάσισε να αλλάξει τον τρόπο διαδοχής στον σουλτανικό θρόνο, επιβάλλοντας την πρακτική τον αποβιώσαντα σουλτάνο να διαδέχεται στο εξής όχι ο πιο επιδέξιος/ισχυρός γιος του –οι οθωμανολόγοι αναφέρονται σε αυτό το προγενέστερο σύστημα διαδοχής με τον όρο «επιβίωση/διαδοχή του ικανότερου»–, αλλά το μεγαλύτερο σε ηλικία άρρεν μέλος της ευρύτερης οικογένειάς του, το οποίο θα προετοιμαζόταν μάλιστα για την ανάληψη των σουλτανικών καθηκόντων σε καθεστώς πλήρους απομόνωσης από τον έξω κόσμο.[25] Σκοπός της εν λόγω ρύθμισης ήταν να σταματήσει το «λουτρό αίματος» –η εκτεταμένη «αδελφοκτονία», όπως αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία– που συνόδευε κάθε φορά τη διεκδίκηση του θρόνου από τους υιούς του αποθανόντος σουλτάνου.[26]

Όσα, βεβαίως, γράφει εν προκειμένω ο Ρίζος Νερουλός μονάχα εν μέρει επιβεβαιώνονται από τα ιστορικά δεδομένα. Διότι αν και είναι αληθές ότι η ιστορική περίοδος στην οποία αναφέρεται σημαδεύθηκε από μια σειρά κρίσιμων μεταβολών στον τρόπο διακυβέρνησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα μέχρι και σήμερα οι ιστορικοί να εντοπίζουν εκεί το τέλος της λεγόμενης «κλασικής εποχής» της οθωμανικής ιστορίας,[27] είναι δεδομένο ότι τον Σουλεϊμάν Α΄ διαδέχθηκε ο γιος του Σελίμ Β΄, και αυτόν ο γιος του Μουράτ Γ΄ (1546-1595), ενώ ο πρώτος σουλτάνος της εν λόγω περιόδου που δεν διαδέχθηκε τον πατέρα του ήταν ο Μουσταφά Α΄ (1591-1639) το

1617. Εν ολίγοις, η αλλαγή στον τρόπο διαδοχής στον σουλτανικό θρόνο που επικαλείται ο Ρίζος Νερουλός συντελέστηκε όχι το 1574 ή το 1566 (έτος θανάτου του Σουλεϊμάν Α΄), αλλά κάποιες δεκαετίες αργότερα.[28]

Σε κάθε περίπτωση, για να φύγουμε από την ιστορία των γεγονότων και να επιστρέψουμε στην ιστορία της ιστοριογραφίας και στα όσα υποστηρίζει ο Ρίζος Νερουλός, η εν λόγω μεταβολή είχε, κατά τον ίδιο, ως αποτέλεσμα οι σουλτάνοι να καταστούν έκτοτε άνθρωποι που δεν ανατρέφονταν ως στρατιώτες, αλλά ως έγκλειστοι σε ένα «αποστειρωμένο» περιβάλλον, τα ιδιαίτερα διαμερίσματά τους στο σεράι.[29] Για τον Φαναριώτη πολιτικό, αυτό είχε ως αποτέλεσμα όχι απλώς η οθωμανική εξουσία να περάσει, ένεκα της δομικής πλέον μαλθακότητας και ανικανότητας των σουλτάνων, ουσιαστικά στους ουλεμάδες και τους βεζίρηδες, από τους οποίους θα άγονταν και θα φέρονταν στο εξής οι σουλτάνοι, αλλά συνολικά η Οθωμανική Αυτοκρατορία να μην διεξάγει από εκεί και ύστερα πολέμους για να κατακτά, όπως συνέβαινε μέχρι τότε, αλλά κατά βάση για λόγους εσωτερικής κατανάλωσης· για να διαχειρίζεται δηλαδή τις εκάστοτε εσωτερικές έριδες μεταξύ ουλεμάδων, γενίτσαρων και βεζίρηδων – ο Ρίζος Νερουλός στέκεται μάλιστα ιδιαίτερα και στον ρόλο των «αγιάννηδων», των ισχυρών Οθωμανών «φεουδαρχών»[30] όπως τούς αποκαλεί:

> Οι πόλεμοι δεν υπαγορεύονταν πλέον από το πνεύμα της κατάκτησης, από τον θρησκευτικό φανατισμό και τα συμφέροντα της Αυτοκρατορίας, αλλά άλλοτε οι σουλτάνοι […] για να απασχολήσουν αλλού το ταραχοποιό πνεύμα των γενιτσάρων, άλλοτε οι μεγάλοι βεζίρηδες […] υποκινούσαν τον πόλεμο· και ο κλήρος […] περνούσε εναλλάξ από την πλευρά του σουλτάνου στην πλευρά του μεγάλου βεζίρη.[31]

Είναι φανερό ότι, για όλα αυτά –και εφόσον εξαιρέσουμε την εξόφθαλμα ανακριβή αναφορά στον Σουλεϊμάν Α΄–, ο Ρίζος Νερουλός είχε διαβάσει, εκτός βεβαίως από τους Ευρωπαίους ιστοριογράφους του 17ου και του 18ου αιώνα,[32] τους Οθωμανούς λόγιους της εποχής του αλλά και παλαιότερους,[33] οι οποίοι έτειναν να τοποθετήσουν στην εποχή των διαδόχων του Σουλεϊμάν Α΄ την απαρχή της οθωμανικής παρακμής.[34] Για όλους αυτούς τους συγγραφείς, Ευρωπαίους και Οθωμανούς, η Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε να παρακμάζει όταν έπαψε να κατακτά. Πρόκειται για μια αντίληψη την οποία θα αναπαρήγαγαν πλήρως οι φιλέλληνες ιστοριογράφοι και δημοσιολόγοι που ασχολήθηκαν με το θέμα μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821,[35] και προκειμένου να εξηγήσουν εκείνο που εκλάμβαναν πλέον ως την απαρχή του τέλους της άλλοτε κραταιάς αυτοκρατορίας, όπως θα το έκαναν βεβαίως και οι Έλληνες συγγραφείς των –κατά κανόνα γαλλόγλωσσων– κειμένων που συντάχθηκαν στα πρώτα χρόνια της Επανάστασης προς υπεράσπιση του Αγώνα.[36] Άλλωστε, το λεγόμενο «σχήμα της παρακμής» υπήρξε μέχρι πάρα πολύ πρόσφατα –μέχρι τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, για την ακρίβεια– το κυρίαρχο ερμηνευτικό υπόδειγμα περί οθωμανικής ιστορίας.[37]

Στα κείμενα του Φαναριώτη πολιτικού μάλιστα, όπως συνέβαινε και με εκείνα των περισσότερων Ευρωπαίων συγγραφέων της εποχής που ασχολήθηκαν με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, το «σχήμα της παρακμής» συνδυαζόταν αρμονικά με την αποκαλούμενη σήμερα «οριενταλιστική» προσέγγιση, η οποία επίσης κυριάρχησε για

δεκαετίες στις οθωμανικές σπουδές,[38] μέχρι να δεχθεί σχετικά πρόσφατα την καταλυτική κριτική του Said.[39] Για τον Ρίζο Νερουλό, δηλαδή, ο μελετητής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όφειλε να ανάγει τόσο την ακμή όσο και την παρακμή της σε στοιχεία που είχαν να κάνουν με το γεγονός ότι επρόκειτο για έναν πολιτικοκοινωνικό σχηματισμό με ορισμένα πάγια χαρακτηριστικά: ένα κράτος μουσουλμανικό, ασιατικό, «απολίτιστο», τυπικό εκείνου που ο ίδιος αποκαλούσε «ανατολικό δεσποτισμό», δηλαδή της πλέον ακραίας μορφής απολυταρχισμού, το οποίο δεν εξελισσόταν θεσμικά και πολιτισμικά και, άρα, δεν μπορούσε να προοδεύσει και γενικά να ακολουθήσει την πορεία των κρατών της πολιτισμένης χριστιανικής Ευρώπης· επρόκειτο ως εκ τούτου για ένα κράτος το οποίο ήταν προορισμένο –και η ελληνική Επανάσταση ήταν πλέον εκεί για να το επιβεβαιώσει– να παρακμάσει και, στη συνέχεια, να καταλυθεί:

> Όταν το οθωμανικό κράτος επεδείκνυε μια ενεργητική στάση και επιτίθετο με επιτυχία εναντίον της διαιρεμένης Ευρώπης, δεν ήταν ότι το διέκρινε λιγότερο από ό,τι σήμερα η άγνοια ή ότι η Χριστιανοσύνη δεν διέθετε τότε επαρκή μέσα για να το κατανικήσει.[40]
>
> Η Ανατολή στάθηκε το λίκνο της θεοκρατίας […]. Από όλες τις θεοκρατικές κυβερνήσεις, η κυβέρνηση του Μωάμεθ στάθηκε η πιο αυθαίρετη, η πιο βίαιη, η πιο παράλογη […]. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει η απεριόριστη αυτή ελευθερία της δεσποτικής εξουσίας των Οθωμανών σουλτάνων: δεν είναι οι ίδιοι που τη δημιούργησαν, την οφείλουν στον Μωαμεθανισμό και στον ιδρυτή του. […] Ο θεοκρατικός δεσποτισμός των Μωαμεθανών δεν προβλέπει παρά δύο μόνον βασικά πράγματα που απαιτούν απόλυτη υποταγή, τη θρησκεία και τη μοναρχία. […] Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς στερείται πολιτισμού, είναι και απαλλαγμένη από τούτο το πλήθος αναγκών και επομένως απ' αυτόν τον κυκεώνα νόμων που πνίγουν την Ευρώπη, τη φημισμένη για τα φώτα της και για την ευημερία της.[41]
>
> Οι απόλυτες μοναρχίες[42] […] κάνουν τα πάντα για έναν και μόνο, και διά αυτού και μόνο, [και έτσι] οι λαοί [τους] δεν μετέχουν του ονείδους τους περισσότερο από ότι μετέχουν της δόξας τους. Ακόμη περισσότερο, τους αρνούνται κάθε σεβασμό, κάθε υπακοή, και καταλήγουν [έτσι] να περιπέσουν στην αναρχία.[43]

Ο Ρίζος Νερουλός παρείχε εν προκειμένω μια σαφή –και, θα έλεγε κανείς, *μονοπαραγοντική*– ανάλυση της παρακμής των Οθωμανών, και κατ' επέκταση της σταδιακής ισχυροποίησης των ιστορικών δυνάμεων που θα συντελούσαν τελικά στην ενδυνάμωση των Ελλήνων στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας: μετά την αλλαγή στον τρόπο διαδοχής του σουλτάνου, όπως εξηγούσε στα κείμενά του, ό,τι είχε μέχρι τότε λειτουργήσει προς όφελος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, άρχισε στη συνέχεια να λειτουργεί εις βάρος της (π.χ. οι γενίτσαροι, ενώ είχαν συμβάλει, με όλες τους τις ιδιαιτερότητες, στην επέκτασή της, τώρα συνέβαλλαν πλέον στην παρακμή της)·[44] και βεβαίως, ό,τι αποδυνάμωνε τους Οθωμανούς δεν μπορούσε παρά να ενισχύει τους Έλληνες.[45] Η αιτία, λοιπόν, τούτη της παρακμής των Οθωμανών επισημαίνεται με ιδιαίτερη έμφαση και επιμονή στην τριλογία του· είναι εκείνο το ερμηνευτικό σχήμα που είναι κοινό και θεμελιώδες στα τρία κείμενα της Γενεύης.

Παρ' όλα αυτά, το έργο του Ρίζου Νερουλού έγινε πολύ γρήγορα αντιληπτό πρω-

τίστως ως προσπάθεια υπεράσπισης του ιστορικού ρόλου των Φαναριωτών[46] –γεγονός που το αδικεί, κατά τη γνώμη μου, σαφέστατα, κατά μία συγκεκριμένη έννοια τουλάχιστον. Στην πραγματικότητα, ο Ρίζος Νερουλός μας δίνει κάτι πολύ ευρύτερο, και πολύ σημαντικότερο, από μια απολογία υπέρ των Φαναριωτών: μας προτείνει μια πρώιμη εκδοχή ενός ελληνικού εθνικού αφηγήματος, από την οποία μάλιστα, κάποια χρόνια αργότερα, η εθνική ιστοριογραφική σχολή, και κυρίως ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, θα κρατούσε πολλά επιμέρους στοιχεία (απορρίπτοντας βεβαίως πολλά άλλα).[47] Στην ουσία, πρόκειται για μια προσανατολισμένη προς την Εκκλησία –και, κατά μία πολύ κρίσιμη έννοια, ανταγωνιστική προς τη φιλελεύθερη– εκδοχή του υπό δημιουργία τότε ελληνικού εθνικού αφηγήματος.

Βασικά στοιχεία-στιγμές αυτού του αφηγήματος· θα είμαι κατ' ανάγκη εξαιρετικά επιγραμματικός: Η κεντρική θέση συνίσταται καταρχάς στην άποψη ότι η οθωμανική κατάκτηση συνιστούσε πράξη «σφετερισμού» του αυτοκρατορικού θρόνου της Κωνσταντινούπολης, που ανήκε βεβαίως δικαιωματικά στους Έλληνες, οι οποίοι είχαν επιβιώσει ως ξεχωριστό έθνος στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έρχονταν πλέον, με την Επανάσταση του 1821, να πάρουν ξανά πίσω ό,τι τους είχε αφαιρεθεί με τη δύναμη των όπλων.[48] Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως είδαμε, θεωρείτο από τον Ρίζο Νερουλό ως το πλέον αυθαίρετο και «δεσποτικό» πολιτικό οικοδόμημα που γνώρισε η ανθρώπινη ιστορία. Ο «θεοκρατικός δεσποτισμός», όπως τον αποκαλεί, υπήρξε ένα πολιτικοκοινωνικό σύστημα που γεννήθηκε στην Ανατολή,[49] ήλθε στη συνέχεια σε σύγκρουση με τις αρχαιοελληνικές πόλεις-κράτη (όπου η «ισότητα των δικαιωμάτων του πολίτη», όπως σημείωνε, γέννησε τα ιδιοφυή έργα της κλασικής εποχής)[50] και μετά, μέσω του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ορισμένα στοιχεία αυτού του συστήματος πέρασαν και στους Ρωμαίους, και από εκεί ήλθαν βεβαίως και στο Βυζάντιο.[51]

Στο σχήμα του Ρίζου Νερουλού, η επιβίωση των Ελλήνων ως ξεχωριστού έθνους μετά την οθωμανική κατάκτηση αναγόταν σε μια «πονηρία» –ας μου επιτραπεί ο όρος– όχι του Λόγου ή της Ιστορίας, αλλά της Θείας Πρόνοιας[52] η οποία κατέστησε όργανό της τον Μωάμεθ τον Πορθητή: ο τελευταίος, συναισθανόμενος τον κίνδυνο που εγκυμονούσε για το κράτος του κάθε επαφή των υποταγμένων Ελλήνων με τη χριστιανική Δύση, ενίσχυσε την ανθενωτική μερίδα της Ανατολικής Εκκλησίας, δίνοντας στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης σημαίνοντα πολιτικό ρόλο μέσα από την παραχώρηση των περίφημων «προνομίων».[53] Τα «προνόμια» αυτά ωστόσο, ένεκα της πάγιας αυθαιρεσίας της οθωμανικής εξουσίας, θα κατέρρεαν, εάν δεν υπήρχαν οι Φαναριώτες.[54] Οι Φαναριώτες, που κατάγονταν απευθείας από τη βυζαντινή αριστοκρατία,[55] ανέλαβαν λοιπόν κάποια στιγμή, εκμεταλλευόμενοι την προϊούσα κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ένα εξαιρετικά περίπλοκο ιστορικό καθήκον: να υπηρετούν μέσω διαφόρων διοικητικών θέσεων τους Οθωμανούς, αλλά να φροντίζουν για το καλό των συμπατριωτών τους, των Ελλήνων,[56] μεριμνώντας πάνω από όλα για την ανάπτυξη της παιδείας τους.[57] Ήταν μάλιστα τέτοιοι *μάστορες* των πολιτικών και διπλωματικών διεργασιών που υπήρχαν στιγμές όπου πραγματικά επετύγχαναν, θα έλεγε κανείς, τον *τετραγωνισμό του κύκλου*: μπορούσαν κάλλιστα να πολιτεύονται με τρόπο που εξυπηρετούσε φαινομενικά τα συμφέροντα των Οθωμανών, ουσιαστικά τα συμφέροντα των Ελλήνων, αλλά ταυτόχρονα τα συμφέροντα κάποιας ξένης δύ-

ναμης που τους προστάτευε (π.χ. της Γαλλίας ή της Ρωσίας),[58] ενώ ενίοτε υπηρετούσαν και άλλα, ειδικότερα συμφέροντα, όπως για παράδειγμα εκείνα του λαού της Μολδοβλαχίας ή των επίσης Χριστιανών Σέρβων.[59]

Κατά τον Ρίζο Νερουλό, τα προνόμια του Πατριαρχείου δεν εξασφάλιζαν απλώς τη φυσική επιβίωση των Ελλήνων και τη διατήρηση της θρησκευτικής τους πίστης· εξασφάλιζαν τη συνέχιση της αντίθεσης μεταξύ Ορθοδόξων και Καθολικών, η οποία συνετέλεσε στην επιβίωση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων, ακόμη και στην επιβίωση της γλώσσας τους.[60] Η θρησκευτική αντίθεση με τους Δυτικούς, το Σχίσμα μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας, είχε ήδη σώσει, σύμφωνα με τον Φαναριώτη πολιτικό, την ελληνική γλώσσα τον καιρό της κατάκτησης του Βυζαντίου από τους Σταυροφόρους, διότι η γλώσσα αυτή θα μπορούσε να έχει τελείως χαθεί αν συγχωνεύονταν τότε κατακτητές και κατακτημένοι, κάτι που ήταν εξαιρετικά πιθανό να συμβεί από τη στιγμή που επρόκειτο για λαούς χριστιανικούς.[61] Η λατινική κατάκτηση, μάλιστα, είχε όντως αρχίσει να «μολύνει» την ελληνική γλώσσα με ξένες λέξεις, αλλά, «ευτυχώς» για το έθνος, ο Ορθόδοξος κλήρος δεν έπαψε ποτέ να γράφει στην αυθεντική γλώσσα των Ευαγγελίων, και τούτο τελικά έσωσε την ελληνική γλώσσα.[62]

Σε αυτό το πλαίσιο και σε αυτή τη λογική πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να διαβαστεί ο απαξιωτικός τρόπος με τον οποίο αναφέρεται στα *Μαθήματά* του ο Ρίζος Νερουλός στα έργα της κρητικής γραμματείας, και κυρίως στον *Ερωτόκριτο*: αποτελούν «δουλοπρεπείς μιμήσεις της ιταλικής λογοτεχνίας», θεωρεί· είναι προϊόντα μιας διαδικασίας συγχώνευσης με τους Λατίνους, και άρα δεν αντιπροσωπεύουν το έθνος.[63] Ό,τι είναι πρόοδος, για παράδειγμα για τον Fauriel και τον Villemain, τούτη δηλαδή η πρώιμη επαφή των κατακτημένων Ελλήνων με τη Δύση, προϊόν της οποίας ήταν η κρητική γραμματεία,[64] δεν αποτελεί παρά παρακμή για τον Ρίζο Νερουλό.[65] Εν ολίγοις, το σχήμα του Ρίζου Νερουλού ήταν σαν να λέει: υπό την καθοδήγηση της Εκκλησίας και των Φαναριωτών, ο ελληνικός λαός «προτίμησε» πάντοτε να κρατήσει αλώβητες την πίστη και τη γλώσσα του απέναντι στη Δύση, έστω κι αν γι' αυτό χρειάστηκε, μετά το 1453, οι δύο αυτοί ταγοί του να «συνεργαστούν» με τον Οθωμανό κατακτητή· το δε ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821 μπορεί να θεωρηθεί ως η ύψιστη ιστορική τους δικαίωση:[66]

> αν κανείς ρωτούσε τους Έλληνες του δέκατου έκτου, του δέκατου έβδομου και του δέκατου όγδοου αιώνα: θα θυσιαζόσασταν για να ανακτήσετε τα δικαιώματά σας, την ελευθερία σας, για να υπερασπιστείτε τη θρησκεία σας; […] όλα τα στόματα θα απαντούσαν με μια κραυγή αγαλλίασης. Όταν όλη η Χριστιανοσύνη δεν πρόφερε τα ονόματα των Τούρκων και του σουλτάνου παρά με σεβασμό, συχνά δε και με φόβο, οι Έλληνες δεν είχαν άλλη μυστική εταιρεία από εκείνη των εκκλησιών τους, όπου καθημερινά ψάλλονταν δεήσεις για την απελευθέρωσή τους. Οι χρησμοί επίσης […] χρησιμοποιήθηκαν μετά την πτώση της αυτοκρατορίας της Ανατολής για να μυήσουν τον ελληνικό λαό στο μυστικό της μελλοντικής του απελευθέρωσης.[67]

Συμπερασματικά, το ερμηνευτικό σχήμα του Ρίζου Νερουλού περί ελληνικής ιστορίας *δεν* έχει ως σημείο αφετηρίας το 1453. Ξεκινάει από την αρχαιότητα, για την οποία αναπαράγει τους περισσότερους από τους κοινούς τόπους του ευρωπαϊκού και του

νεοελληνικού Διαφωτισμού, συμπεριλαμβανομένων των αρνητικών κρίσεων για τους αρχαίους Μακεδόνες,[68] περνάει σε μια κριτική αποτίμηση του ρωμαϊκού αυτοκρατορικού θεσμού, τόσο για την καθαυτό ρωμαϊκή εποχή όσο και για το Βυζάντιο –επισημαίνοντας την κατ' ουσίαν «ανατολική» καταγωγή του θεσμού·[69] και εδώ πάλι έχουμε αναπαραγωγή κοινών τόπων του Διαφωτισμού–, και, πριν καταλήξει στην οθωμανική κατάκτηση, στέκεται με έμφαση στο Σχίσμα, στο οποίο αποδίδει την επιβίωση του εθνικού χαρακτήρα, της εθνικής συνείδησης, των ηθών και των εθίμων, ακόμη και της ίδιας της γλώσσας του ελληνικού λαού. Είναι δε τόσο ιδιαίτερη η σημασία που αποδίδει στη θρησκευτική σύγκρουση μεταξύ Ορθόδοξης Ανατολής και Καθολικής Δύσης που προσέλκυσε εν προκειμένω το ενδιαφέρον του πρώτου Ευρωπαίου ιστοριογράφου που έγραψε γενική ιστορία της Ελλάδας, του –Προτεστάντη, στο θρήσκευμα– James Emerson, ο οποίος διατύπωσε τη θέση ότι το Σχίσμα, και γενικότερα η τότε στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, παρά τον φανατισμό και τη μισαλλοδοξία που την διέκρινε, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο ώστε να διασωθούν η γλώσσα, τα έθιμα και τα εθνικά ήθη του ελληνικού λαού, ο οποίος σε διαφορετική περίπτωση θα είχε πλήρως αφομοιωθεί από τη λατινική Δύση.[70]

Παρ' όλα αυτά, τα κείμενα του Ρίζου Νερουλού διαβάστηκαν στην εποχή τους κυρίως για τη σημασία που απέδιδαν στον μηχανισμό διακυβέρνησης των Ορθόδοξων πληθυσμών στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο οποίος περιελάμβανε τους Φαναριώτες και την Εκκλησία. Ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην «επιβίωση των Ελλήνων ως ξεχωριστού έθνους» είχε ήδη επισημανθεί με έμφαση, ιδίως από τους Γάλλους συγγραφείς Raffenel (1799-1827) και Villemain (1790-1867) που είχαν δημοσιεύσει τότε ιστορίες της νεότερης Ελλάδας.[71] Το εντυπωσιακό είναι σε κάθε περίπτωση ότι τα κείμενα του Ρίζου Νερουλού διαβάστηκαν εκ παραλλήλου με το *Δοκίμιο για τους Φαναριώτες*[72] του Μάρκου Φίλιππου Ζαλλώνη (1782-;), έναν πραγματικό λίβελλο που χρέωνε στους Φαναριώτες όλα τα δεινά των Ελλήνων και της Ορθόδοξης Εκκλησίας μαζί. Παραδόξως ή όχι, οι δύο συγγραφείς, αν και είχαν εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις, παρείχαν, στον βαθμό που διαβάζονταν *συνδυαστικά*, την εικόνα ενός πραγματικού «κράτους εν κράτει».[73] Τον όρο είχε ουσιαστικά χρησιμοποιήσει ο Zallony, κάνοντας λόγο για «ένα δεύτερο κράτος εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας»[74] το οποίο αποτελούσαν οι Φαναριώτες, και θα τον χρησιμοποιούσε αργότερα εμφατικά ένας άλλος συγγραφέας που επηρεάστηκε πολύ από τον Ρίζο Νερουλό, ο Ludwig von Maurer (1790-1872) στον *Ελληνικό Λαό* του, μιλώντας όμως συνολικά για τον μηχανισμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας και των Φαναριωτών.[75] Έχει πάντως ενδιαφέρον το γεγονός ότι τον όρο «κράτος εν κράτει» τον συναντάμε και στον Ρίζο Νερουλό, προκειμένου όμως για τους «αγιάννηδες»,[76] τους «Τούρκους φεουδάρχες» όπως τους αποκαλεί, για τους οποίους θεωρούσε ότι, μετά την αλλαγή στον τρόπο διαδοχής στον σουλτανικό θρόνο, είχαν αποκτήσει μεγάλη δύναμη.

Θα μπορούσα να αναφερθώ σε πολλά άλλα ενδιαφέροντα επιμέρους στοιχεία του αφηγήματός του, πράγμα το οποίο δεν είναι βεβαίως εφικτό στο πλαίσιο του ανά χείρας δοκιμίου. Ένα κεφαλαιώδες ζήτημα που έλκει σε κάθε περίπτωση την προσοχή του αναγνώστη –και αναδεικνύει βεβαίως την απόσταση που χρειαζόταν ακόμη να διανυθεί για τη συγκρότηση μιας *ώριμης* εθνικής αντίληψης για την ελληνική ιστορία– είναι το γεγονός ότι όλες οι κρίσιμες τομές στην πορεία προς το 1821 είναι *εξωγενείς*

σε σχέση με το ελληνικό έθνος, δεν έχουν δηλαδή το ίδιο το έθνος ως ιστορικό πρωταγωνιστή:[77] η πρώτη περίοδος της *Ιστορίας* του Ρίζου Νερουλού έχει, όπως είδαμε, ως ορόσημο την αλλαγή στον τρόπο διαδοχής των σουλτάνων· η δεύτερη, την είσοδο των Ρώσων στο ιστορικό προσκήνιο από την εποχή της Μεγάλης Αικατερίνης, που ήταν εκείνο το γεγονός που επέφερε την «κινητοποίηση» των Ελλήνων, όπως γράφει χαρακτηριστικά.[78] Ακόμη λοιπόν και αν ο Φαναριώτης πολιτικός θεωρούσε ότι ο κύριος παράγοντας που συνετέλεσε στον ξεσηκωμό των Ελλήνων ήταν η πρόοδος της παιδείας τους, ακόμη και αν το ερμηνευτικό του σχήμα προϋπέθετε ουσιαστικά ετούτη την προνεωτερική αντίληψη περί εύνοιας της Θείας Πρόνοιας προς τον *εκλεκτό λαό του Κυρίου*, οι ιστορικές αιτίες για όλα τα κρίσιμα βήματα προς το 1821, έτσι όπως τις εξέθετε στο αφήγημά του, ήταν εξωγενείς ως προς τους Έλληνες και είχαν να κάνουν με το οθωμανικό και το διεθνές πλαίσιο:

> ενώ ο Ναπολέων αναστάτωνε την Ευρώπη, ενώ η Τουρκία υπέφερε όχι μονάχα λόγω του άνισου αγώνα της εναντίον της Ρωσίας αλλά ακόμη περισσότερο εξαιτίας των επαναλαμβανόμενων εξεγέρσεων των γενιτσάρων, […] οι Έλληνες, ευνοημένοι από τη συνδρομή των περιστάσεων, προχωρούσαν αθόρυβα προς τον στόχο που ήλπιζαν πλέον να επιτύχουν.[79]

Θα περάσω εδώ στην τελευταία ενότητα αυτού του δοκιμίου, στην οποία θα προσπαθήσω να ανιχνεύσω τις ιδεολογικές προκείμενες της τριλογίας του Ρίζου Νερουλού, χρησιμοποιώντας τρόπον τινά ως *γέφυρα* την αναφορά μου σε δύο κάπως πιο ειδικά ζητήματα. Το πρώτο είναι ο πολύ ενδιαφέρων τρόπος με τον οποίο ο Ρίζος Νερουλός παρουσιάζει τη σχέση των Φαναριωτών με τη Φιλική Εταιρεία αλλά και τα όσα γράφει για τον Ρήγα Φεραίο. Ο Ρίζος Νερουλός διατείνεται λοιπόν ότι οι Φαναριώτες γνώριζαν βεβαίως την ύπαρξη της Εταιρείας –τα γνώριζαν εξάλλου *όλα* στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας· ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ήταν παρών ακόμη και σε μυστικές συνωμοσίες ουλεμάδων–[80], από τη στιγμή ιδίως που είχε μυηθεί σε αυτή το σύνολο των Ελλήνων «πατριωτών των μεγάλων πόλεων της ευρωπαϊκής Τουρκίας».[81] Την ύπαρξή της γνώριζε φυσικά και η Εκκλησία,[82] ο πατριάρχης ο ίδιος· ο Γρηγόριος Ε΄ γνώριζε για την Επανάσταση που θα ξεσπούσε και στάθηκε μέχρι το τέλος αντάξιος του ρόλου του ως υπερασπιστή των συμφερόντων του έθνους, μέχρι δηλαδή και τη δική του προσωπική θυσία.[83] Οι Φαναριώτες ωστόσο, που κατά τα άλλα τα γνώριζαν όλα, *δεν* γνώριζαν πότε ακριβώς θα ξεκινούσε η Επανάσταση και γενικά *δεν* είχαν την ευθύνη των επιχειρήσεων·[84] αν είχαν διαφορετικό ρόλο στα πράγματα, θα είχαν για παράδειγμα συμβουλέψει καλύτερα τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, και αυτός δεν θα αποτύγχανε.[85]

Ο Ρίζος Νερουλός, στην ουσία, κατηγορεί εν προκειμένω όλους τους μη Φαναριώτες Έλληνες «πατριώτες» –για την ακρίβεια, όλους όσοι δεν ανήκαν στον σκληρό πυρήνα των ισχυρών οικογενειών του Φαναριού– για ανεπάρκεια, αν όχι για ανικανότητα, ή έστω για άφρονα ενθουσιασμό, όπως στην περίπτωση του Ρήγα Φεραίου, τον οποίο κατονομάζει ως τον ιδρυτή της Εταιρείας και για τον οποίο ούτε λίγο ούτε πολύ γράφει στην πρώτη έκδοση των *Μαθημάτων* του ότι, αν δεν είχε συλληφθεί, θα είχε κάνει πολύ μεγαλύτερο κακό στην εθνική υπόθεση. Αναγνωρίζει βεβαίως τον ρόλο που διαδραμάτισε ο Ρήγας ως «εθνομάρτυρας», ενώ στη δεύτερη έκδοση των *Μαθημάτων*

του φροντίζει και να *αμβλύνει*, όπως λέμε, λιγάκι την διατύπωσή του περί του θανάτου του (στην ελληνική ωστόσο μετάφραση του έργου έχει διατηρηθεί η αρχική πολύ πιο *κυνική*, θα την χαρακτήριζα, διατύπωση):

> Δεν θα ευαρεστηθεί ο Θεός αν αμαυρώσω το ηρωικό τους σχέδιο [ενν. του Ρήγα και των συνεργατών του][86], το οποίο σφράγισαν με το αίμα τους! […] Αλλά αν αναλογιστεί κανείς σε ποια άβυσσο θα έριχνε βεβιασμένα την Ελλάδα ο Ρήγας, *αν δεν είχε συλληφθεί στην Τεργέστη,* δεν μπορεί παρά να ανατριχιάσει και να καταδικάσει όχι το σχέδιο αυτό καθ' εαυτό, αλλά την πρόωρη και χωρίς καμία μέριμνα για προστασία εκτέλεσή του.[87]

Οι επαναστάσεις ωστόσο, εξηγεί ο Ρίζος Νερουλός, δεν γίνονται με τον τρόπο που επέλεξε ο Ρήγας Φεραίος. Γίνονται εφόσον ωριμάσουν *όλες* οι συνθήκες. Και το πότε θα συμβεί αυτό δεν είναι σε θέση να το αντιληφθούν παρά μονάχα όσοι γνωρίζουν και κατανοούν εκ των έσω τους μηχανισμούς της εξουσίας, την «αργή και μυστηριώδη εξέλιξη των συνθηκών», όπως γράφει χαρακτηριστικά· και αυτοί φυσικά για το ελληνικό έθνος ήταν τότε μονάχα οι Φαναριώτες:

> Το σχέδιο […] το κατέστρωσαν [ο Ρήγας και οι συν αυτώ] χωρίς προηγουμένως να γνωρίζουν σε βάθος την ισχύ, τις δυνατότητες και τους πόρους του λαού που ήθελαν να απελευθερώσουν, ούτε τις αδύναμες ή τις ισχυρές πλευρές του αντίπαλου έθνους. Ο ενθουσιασμός τους τους εμπόδιζε να αναλογιστούν ότι λίγα άτομα δεν είναι επ' ουδενί σε θέση να κινήσουν κατά το δοκούν ένα ολόκληρο έθνος και να μεταβάλουν την πολιτική του κατάσταση, πριν η αργή και μυστηριώδης εξέλιξη των συνθηκών να παράσχει βαθμηδόν τις οδούς και να προετοιμάσει μια επιτυχία που θα διαρκούσε για ένα εγχείρημα τόσο σημαντικό όσο μία επανάσταση.[88]

Το άλλο σημείο που θα επισημάνω είναι η ιδιαίτερα επιθετική, για να μην πω κακεντρεχή, αναφορά που κάνει στον Αδαμάντιο Κοραή, χωρίς ωστόσο να τον κατονομάζει, η οποία ενδεχομένως ξενίζει όποιον γνωρίζει τις αγαθές ακόμη στα χρόνια εκείνα (μιλώ για τη διετία 1827-1828) σχέσεις μεταξύ Κοραή και Καποδίστρια –πριν δηλαδή την ένταξη του Κοραή στο αντι-καποδιστριακό στρατόπεδο– και, αφετέρου, τις ιδιαίτερα εγκωμιαστικές αναφορές του Ρίζου Νερουλού στον Κοραή στο πλαίσιο των *Μαθημάτων* του, στα οποία ο Φαναριώτης πολιτικός αποσαφήνιζε ότι, με τα περίφημα *Κορακιστικά* του,[89] δεν είχε ποτέ ως στόχο το γλωσσικό σύστημα του ίδιου του Χιώτη λόγιου, αλλά τις υπερβολές ορισμένων οπαδών του.[90] Σε κάθε περίπτωση, μονάχα στον Κοραή μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να αναφέρεται το παρακάτω χωρίο από τη *Νεότερη ιστορία* του, όπου ο Ρίζος Νερουλός επιτίθεται ουσιαστικά στους εκφραστές του πολιτικού φιλελευθερισμού στην επαναστατημένη Ελλάδα:

> Ορισμένοι Έλληνες, τους οποίους είχε καταστήσει αλαζόνες η επιφανειακή γνώση που διέθεταν [των κειμένων] του Ντεστύ-[Ντε]-Τρασύ, του Μπένθαμ, έσπευδαν στην Ελλάδα για να εντυπώσουν σε πνεύματα ελλιπώς προετοιμασμένα αυτά τα παρερμηνευμένα δόγματα. Άλλοι […] είχαν προηγηθεί αυτών, με τις ίντριγκές τους και τα

> δυσφημιστικά γραπτά τους· είχαν την αξίωση να κυβερνήσουν το έθνος μέσω των επιστολών τους, απολαμβάνοντας οι ίδιοι τη γαλήνη και τις χάρες της Ευρώπης.[91]

Είναι φανερό ότι ο Ρίζος Νερουλός δεν διεκδικούσε απλώς για την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκε εύσημα για τις πολιτικές και διοικητικές της ικανότητες, που θεωρούσε ότι δεν συγκρίνονταν με καμίας άλλης από τον επαναστατημένο Ελληνισμό –αν και συντελούσε βεβαίως σε αυτή την εικόνα η προσπάθεια που ο ίδιος έκανε να μειώσει τη σχετική συμβολή των εμπόρων και των λογίων, οι οποίοι ωστόσο, όπως παραδεχόταν, είχαν αποτελέσει τον σκληρό πυρήνα της Φιλικής Εταιρείας. Εκείνο που πρωτίστως διεκδικούσε ήταν η αναγνώριση του εν γένει ρόλου των Φαναριωτών στην επιβίωση του «υπόδουλου έθνους». Ο Ρίζος Νερουλός ουσιαστικά υποστήριζε ότι ναι μεν η ανάπτυξη του εμπορίου, της ναυτιλίας και των επαφών των Ελλήνων με τη Δύση είχαν αποβεί στοιχεία καθοριστικά για την προετοιμασία του Αγώνα, σε επίπεδο υλικό όσο και συνειδησιακό, αλλά τούτο είχε αποτελέσει μονάχα την *ικανή συνθήκη* για το ξέσπασμα της Επανάστασης, η οποία είχε μάλιστα ευνοηθεί από τον ευτυχή συνδυασμό των εξωτερικών περιστάσεων: των εξελίξεων, δηλαδή, που συνδέονταν με την είσοδο των Ρώσων στο ευρωπαϊκό προσκήνιο, αλλά και με την Αμερικανική Επανάσταση, τη Γαλλική Επανάσταση, τις αλλαγές στον τρόπο διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με τις φυγόκεντρες τάσεις που είχαν έκτοτε αναπτυχθεί, και άλλα πολλά. Την *αναγκαία συνθήκη* για όλα αυτά είχε εντούτοις αποτελέσει η «επιβίωση», η «διατήρηση» των Ελλήνων ως ξεχωριστού έθνους στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία έπρεπε να πιστωθεί εξ ολοκλήρου στην Εκκλησία και τους Φαναριώτες:[92]

> εμίλησα για τους Έλληνες σοφούς που επέστρεψαν από την Ευρώπη κατά τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, οι οποίοι μετέβαλαν τη διανοητική κατάσταση του ελληνικού έθνους, ανοίγοντας έναν καινούργιο δρόμο για τη δημόσια εκπαίδευση. Σημείωσα ορισμένες από τις αιτίες αυτής της ευτυχούς μεταβολής και πολλές φορές ανέφερα οσποδάρους, διερμηνείς της Πύλης και Έλληνες πρίγκιπες ως εκείνους που συνέβαλαν λιγότερο ή περισσότερο στην εκτέλεση ενός σχεδίου τόσο πελώριου όσο ήταν η αναγέννηση της Ελλάδας. Αυτοί οι πρίγκιπες ήταν γνωστοί με τη γενική ονομασία *Φαναριώτες*.[93]
>
> Στα χρόνια που προηγήθηκαν της απελευθέρωσής μας, οι πρόοδοι του Έθνους υπήρξαν τόσο γρήγορες […]. Ο κλήρος, πρώτος και πιστός θεματοφύλακας της γλώσσας, συντελούσε τα μέγιστα στη διάδοση των Φώτων και στην κινητικότητα των πνευμάτων. Οι επίσκοποι και οι αρχιεπίσκοποι, […] υπακούοντας στο ερέθισμα που είχε δώσει ο πατριαρχικός θρόνος, εργάζονταν αποτελεσματικά για τη διάδοση των γνώσεων στην Ελλάδα. […] το ελληνικό έθνος βάδιζε με μεγάλα βήματα προς την παλινόρθωσή του.[94]

Εκκλησία και Φαναριώτες, συστηματικά και συντονισμένα όπως υποστήριζε, είχαν αρχικά επιλέξει να αντισταθούν στις προτάσεις της λατινικής Δύσης για βοήθεια, διατηρώντας έτσι αλώβητη τη θρησκεία και τη γλώσσα του ελληνικού έθνους· είχαν στη συνέχεια εκμεταλλευθεί κάθε ευκαιρία που τους προσέφερε η δομική ανικανότητα των Οθωμανών να ακολουθήσουν τις προόδους του πολιτισμένου κόσμου· είχαν τέλος συ-

ντελέσει στην ανάπτυξη της παιδείας στις δύο πρώτες φάσεις της πνευματικής αναγέννησης του υπόδουλου Ελληνισμού και είχαν έτσι προετοιμάσει την τρίτη και καθοριστική της φάση που οδήγησε στο 1821.[95] Ειδικά σε αυτή την τελευταία περίοδο, είχαν όντως τύχει της πολύτιμης αρωγής των εμπόρων και των σπουδασμένων στη Δύση λογίων, αλλά η ροπή προς το εμπόριο, τη ναυτιλία και γενικά τις δραστηριότητες που προσέφεραν την υλική βάση του Αγώνα, όπως βεβαίως και η ροπή προς την παιδεία, υπήρξε ανέκαθεν, διαχρονικά, στοιχείο του «εθνικού χαρακτήρα» των Ελλήνων[96] –σε πλήρη αντίθεση με τους Οθωμανούς–[97] που απλώς χρειαζόταν την εύνοια των περιστάσεων για να ανθίσει. Είναι, εκτιμώ, προφανής η προσπάθεια του Νερουλού να *αποταξικοποιήσει*, ας μου επιτραπεί ο όρος, τη σχέση *εμπορίου-παιδείας-αναγέννησης*, που υπήρξε ευθύς εξαρχής θεμελιώδης στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας των εκφραστών του πολιτικού φιλελευθερισμού της εποχής, είτε επρόκειτο για το κοραϊκό *Υπόμνημα*[98] είτε για τις πρώτες αφηγήσεις του Αγώνα από τους φιλελεύθερους φιλέλληνες.[99] Και είναι κάτι παραπάνω από δεδομένο ότι ο Δημήτριος Ποστολάκας δεν ήταν ο μόνος εκπρόσωπος της ελληνικής αστικής τάξης που διάβασε τα κείμενα του Ρίζου Νερουλού με έντονη ενόχληση.

Όπως λοιπόν επεσήμανα ήδη, το να αναφερόμαστε στα τρία κείμενα του Ρίζου Νερουλού πρωτίστως ως απολογία υπέρ των Φαναριωτών εκτιμώ ότι τα αδικεί. Η τριλογία της Γενεύης ήταν κάτι πολύ περισσότερο: εξέφραζε μια ολόκληρη ιδεολογικοπολιτική αντίληψη –ένα ιδεολογικοπολιτικό σύμπαν του οποίου στον έναν ή τον άλλο βαθμό μετείχαν όλα τα πρόσωπα που ενεπλάκησαν, άλλο λιγότερο και άλλο περισσότερο, στη συγγραφή της *Νεότερης Ιστορίας* του 1828 (Ρίζος Νερουλός, Καποδίστριας, Μουστοξύδης, Ιγνάτιος κ.ά.)– οι φορείς της οποίας διεκδικούσαν μάλιστα ηγεμονικό ρόλο στο υπό συγκρότηση ελληνικό κράτος, αντιπαραθέτοντας μεταξύ άλλων το σχήμα *Εκκλησία-θρησκεία-Ανατολή* στο σχήμα *εμπόριο-γλώσσα-Δύση* των εκπροσώπων του πολιτικού φιλελευθερισμού. Το ακόμη πιο ενδιαφέρον, για τη διανοητική ιστορία, στοιχείο είναι ότι τα κείμενα του Ρίζου Νερουλού το έκαναν όλο αυτό εξαιρετικά ψύχραιμα και προσεκτικά, ενσωματώνοντας ουκ ολίγα κρίσιμα στοιχεία από το φιλελεύθερο αφήγημα και τους διανοητικούς τόπους του ευρωπαϊκού αλλά και του νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως ήταν, για παράδειγμα, η κριτική στην απολυταρχία, η αρνητική στάση έναντι του βυζαντινού Μεσαίωνα, η αποδοκιμασία του θρησκευτικού φανατισμού ή η ανάδειξη της ρηξικέλευθης σημασίας της Γαλλικής Επανάστασης. Στην ουσία βεβαίως, ο Φαναριώτης πολιτικός μετακινούσε την έμφαση από την αιτιολόγηση του ελληνικού ξεσηκωμού στην εξήγηση της «επιβίωσης των Ελλήνων ως ξεχωριστού έθνους στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», την οποία και υποδείκνυε ως το ιστορικό προαπαιτούμενο για το ξέσπασμα της ελληνικής Επανάστασης. Κατά τούτο, προετοίμαζε μεταξύ άλλων τη στάση που θα κυριαρχούσε στο πλαίσιο της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας αναφορικά με την οθωμανική κατάκτηση: η «Τουρκοκρατία» θα ερμηνευόταν στο εξής συνολικά –και αποκλειστικά– ως η περίοδος προετοιμασίας του 1821, ως μια εποχή που την είχαν σημαδέψει η άρνηση των Ελλήνων να αποδεχθούν την κατάκτηση, η προσπάθειά τους να διατηρήσουν αλώβητα τα εθνικά τους χαρακτηριστικά και η αναμονή της τελικής μείζονος προσπάθειας για αποτίναξη του αλλοεθνούς ζυγού, η οποία και θα δικαίωνε αναδρομικά όλες τις μέχρι τότε ελάσσονες αποτυχημένες εξεγέρσεις τους.[100]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Έχω εξετάσει το ιστοριογραφικό έργο του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού σε δύο περιπτώσεις: Στο δοκίμιό μου με τίτλο «Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: από την *πολυπαραγοντική ανάλυση* στο σχήμα της *εθνικής τελεολογίας*», στο: Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα 2009, σ. 351-374, προσπάθησα να αναδείξω τη συμβολή του στην «αλλαγή παραδείγματος» –ας μου επιτραπεί ο όρος– που συντελείται με το πέρασμα από τις πρώτες ιστοριογραφικές ερμηνείες της Επανάστασης του 1821 από φιλέλληνες συγγραφείς οι οποίοι επεσήμαιναν τους παράγοντες που συνετέλεσαν στο ξέσπασμά της σε κείμενα όπως τα δικά του, που αντιμετωπίζουν το γεγονός του ξεσηκωμού των Ελλήνων ως το αποκορύφωμα μιας νομοτελειακής διαδικασίας η οποία οδηγεί στην ίδρυση του ελληνικού εθνικού κράτους. Στη μονογραφία μου *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρισήμου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, Αθήνα 2012, σ. 222-260, αναζήτησα τον τρόπο με τον οποίο επηρέασε εν γένει τη συγκρότηση του τρισήμου σχήματος της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας. Στο ανά χείρας δοκίμιο, επιχειρώ να παρουσιάσω το έργο του από μια άλλη οπτική γωνία, δίνοντας έμφαση σε όσα αποκομίζει κανείς συνεξετάζοντας τα κείμενα της εν λόγω τριλογίας προς την κατεύθυνση, κυρίως, της κατανόησης της συγκρότησης ενός ιστορικού αφηγήματος για τον νεότερο Ελληνισμό το οποίο προτίθετο στην εποχή του να λειτουργήσει ανταγωνιστικά προς το φιλελεύθερο αφήγημα.
2. J. R. Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne, donnés à Genève*, Γενεύη 1827. Όλες οι παραπομπές μου σε αυτό το κείμενο είναι στη δεύτερη, αναθεωρημένη και επαυξημένη, έκδοσή του (Γενεύη 1828).
3. Στα ελληνικά εκδόθηκε το 1870 στην Αθήνα. Τη μετάφραση υπογράφει η Ολυμπία Άββοτ, η οποία επέλεξε να μεταφράσει τον τίτλο του έργου αποδίδοντας το πραγματικό του περιεχόμενο: *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*. Αν και η μετάφραση αυτή είναι εξαιρετική, στο ανά χείρας δοκίμιο έχω προτιμήσει, για λόγους ενότητας ύφους, να μεταφράσω ο ίδιος τα χωρία που παραθέτω από τη δεύτερη πρωτότυπη έκδοση του έργου.
4. J. R. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'empire d'Orient*, Γενεύη 1828.
5. Βλ. Κ. Ζάνου, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Ιακωβάκης Ρίζος-Νερουλός και η *Νεότερη ιστορία της Ελλάδας*», *Μνήμων* 30 (2009), 141-178.
6. A. Grassi, *Charte turque, ou Organisation religieuse, civile et militaire de l'Empire ottoman, suivie de quelques réflexions sur la guerre des Grecs contre les Turcs* (2 τόμοι), Παρίσι 1825.
7. B. Bouvier – Α. Δ. Λαζαρίδου (επιμ.), *J. R. Néroulos, Analyse raisonnée de l'ouvrage intitulé* Charte Turque / *Κριτική ανάλυση του συγγράμματος που επιγράφεται* Τουρκική Χάρτα, Αθήνα 2013. Η εισαγωγή των επιμελητών της έκδοσης περιλαμβάνει πολύτιμες πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του συγγραφέα όπως βεβαίως και για το εν λόγω κείμενό του.
8. Πρόκειται εν προκειμένω για μια πολύ πρώιμη διατύπωση της έννοιας του «εθνικού ιστοριογράφου», στην οποία θα επένδυε αργότερα ένα κομβικό κομμάτι της επιχειρηματολογίας της η εθνική ιστορική σχολή των Σπυρίδωνα Ζαμπελίου και Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου· βλ. Γ. Κουμπουρλής, «Όταν οι ιστορικοί μιλούν για τον εαυτό τους: ο ρόλος του εθνικού ιστορικού στους πρωτοπόρους της ελληνικής εθνικής σχολής», Π. Μ. Κιτρομηλίδης – Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ΄ Διεθνές Συνέδριο* Ιστορίας, Αθήνα 2004, τ. 1, σ. 81-101.
9. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 8 (όλα τα χωρία από αυτό το κείμενο είναι σε δική μου μετάφραση).

10. *Ό.π.*, σ. 6-8.
11. Βλ. την πολύ κατατοπιστική παρουσίαση της ιστορικής διαδρομής των οθωμανικών σπουδών στην Ελλάδα από την Ε. Μπαλτά, «Οι οθωμανικές σπουδές στη νεοελληνική ιστοριογραφία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, *ό.π.*, σ. 259-271, και, «Οι οθωμανικές πηγές στη νεοελληνική ιστοριογραφία», *Τα Ιστορικά* 43 (12/2005), 299-334.
12. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 118-119.
13. Η επιστολή έχει συνταχθεί από το χέρι του Ανδρέα Μουστοξύδη, τον Απρίλιο του 1823, είναι στα γαλλικά και βρίσκεται στο *Αρχείο Μουστοξύδη* στη Μητρόπολη της Κέρκυρας. Μετάφρασή της δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στη φιλορωσική εφημερίδα *Αιών*, στις 30 Σεπτεμβρίου 1850, λίγους δηλαδή μήνες μετά τον θάνατο του Ρίζου Νερουλού.
14. Ζάνου, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας…», *ό.π.*, σ. 176.
15. *Ό.π.*, σ. 147-148.
16. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 8-9.
17. Βλ. Α. Πολίτης, «Γραμματολογικές απογραφές και συνθετικές θεωρήσεις της λογοτεχνίας. Η σταδιακή πορεία. Α΄, 1821-1871», στο: *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, *ό.π.*, σ. 321-342, εδώ σ. 326-328.
18. Η περιοδολόγηση την οποία προτείνει ο Ρίζος Νερουλός στα *Μαθήματά* του αποσκοπούσε στο να καταστήσει «πιο αισθητές τις προόδους που έκανε το ελληνικό έθνος προς την κατεύθυνση της απόκτησης επιστημονικών και φιλολογικών γνώσεων» και άρα προς την πνευματική αναγέννησή του, την οποία ο ίδιος θεωρούσε ως την αναγκαία συνθήκη για το ξέσπασμα της Επανάστασης· βλ. Néroulos, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 24. Πρβλ.: «Δεν σκοπεύω να εξετάσω εδώ τις αιτίες του ξεσηκωμού μας· η ματιά που μόλις έριξα πάνω σε ένα τμήμα της ιστορίας μας δεν έχει άλλο σκοπό από το να καταστήσει γνωστό το πώς βελτιώθηκε η διανοητική και ηθική κατάσταση του ελληνικού έθνους», *ό.π.*, σ. 105.
19. Βλ. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 7-8.
20. Παρόμοια φαίνεται να ήταν η άποψη του Δημητρίου Ποστολάκα ο οποίος, στον αναλυτικό κατάλογο της περίφημης βιβλιοθήκης του, που στη συνέχεια εντάχθηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (βλ. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Ιστορικό σχεδίασμα», στο: Β. Κρεμμυδάς –Τ. Σκλαβενίτης – Κ. Στάικος (επιμ.), *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης, Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα 1999, σ. κα΄-νγ΄) –κατάλογο τον οποίο ανακάλυψε και παρουσιάζει σε κείμενό του στον ανά χείρας τόμο ο ιστορικός Γιάννης Κόκκωνας–, κάνει δύο ιδιαιτέρως διεισδυτικά σχόλια για τα *Μαθήματα* του Ρίζου Νερουλού: επισημαίνει αφενός ότι πρόκειται περισσότερο για μια πολιτική ιστορία, παρά για μια ιστορία των γραμμάτων, και, αφετέρου, τον μέμφεται για το γεγονός ότι υπερτονίζει τον ρόλο των Φαναριωτών –έναντι εκείνου των εμπόρων– στην ιστορική διαδρομή της πνευματικής αναγέννησης του ελληνικού έθνους. Θα επανέλθω σε αυτό το ζήτημα κατά την παρουσίαση του ερμηνευτικού του σχήματος.
21. Δεν θα διακινδυνεύσω την υπόθεση ότι το κείμενο των *Μαθημάτων* προέρχεται από ένα ενιαίο με τη *Νεότερη Ιστορία* σώμα συγγραφών, από το οποίο κάποια στιγμή το πρώτο αποσπάστηκε για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των διαλέξεων που έκανε ο Ρίζος Νερουλός στη Γενεύη και που αποτέλεσαν την αφορμή για την έκδοσή του. Δεν διαθέτουμε άλλωστε κανένα εξωτερικό τεκμήριο που θα επέτρεπε κάτι τέτοιο. Από την άποψη, ωστόσο, του περιεχομένου των δύο έργων, είναι σαφές ότι μια παρόμοια υπόθεση δεν θα ήταν διόλου υπερβολική.
22. Βλ. Β. Bouvier – Α. Δανάη Λαζαρίδου, «Εισαγωγή», στο: *Rizo Néroulos, Analyse raisonnée*, *ό.π.*, σ. 13-43, εδώ κυρίως σ. 22 κ.ε.
23. Βλ. *Néroulos, Analyse raisonnée*, *ό.π.*, σ. 109.
24. Εκ πρώτης όψεως, το συγκεκριμένο χρονολογικό όριο που πρότεινε στην επιστολή του ο Καποδίστριας μοιάζει να είναι κάτι που δεν έλαβε υπόψη του ο Ρίζος Νερουλός, δεδομένου ότι

η χρονολογία 1574 δεν εμφανίζεται καθόλου στο κείμενο της *Ιστορίας* του. Στην πραγματικότητα ωστόσο, όλη η επιχειρηματολογία του Ρίζου Νερουλού περί παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στηρίζεται στην επισήμανση μιας σημαντική τομής στην οθωμανική ιστορία που λαμβάνει χώρα κατά την εν λόγω εποχή.

25. *Néroulos, Analyse raisonnée*, *ό.π.*, σ. 119 κ.ε. και 233 κ.ε. Πρβλ. *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 83 και 120-122.
26. Για τον τρόπο διαδοχής στον σουλτανικό θρόνο και τις μεταβολές που υπέστη από μια στιγμή και έπειτα, βλ. ενδεικτικά L. P. Peirce, *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Ν. Υόρκη – Οξφόρδη 1993, σ. 15 κ.ε.· H. Erdem Çipa, *The Making of Selim: Succession, Legitimacy, and Memory in the Early Modern Ottoman World*, Ιντιάνα 2017, σ. 29 κ.ε.
27. Για τις αλλαγές που επέρχονται εκείνη την εποχή στην Οθωμανική αυτοκρατορία και τις συνέπειές τους στον τρόπο άσκησης της εξουσίας από τους σουλτάνους, από τη σκοπιά της σύγχρονης ιστοριογραφίας περί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. *ό.π.*, σ. 127 κ.ε.
28. Δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω αν ο Ρίζος Νερουλός είχε δανεισθεί όσα γράφει για τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή από κάποιο συγκεκριμένο ιστοριογράφο, Οθωμανό ή Ευρωπαίο, ή αν αποτελούν καθαρά δικές του απόψεις. Δεν έχω πάντως μέχρι στιγμής συναντήσει παρόμοια αναφορά ούτε στα ευρωπαϊκά ιστοριογραφικά κείμενα της εποχής ούτε στη δευτερογενή βιβλιογραφία που έχω μελετήσει.
29. «οι ηγεμόνες αυτοί [ενν. κατά την εποχή της ακμής της Αυτοκρατορίας], πριν ανέβουν στον θρόνο, κυβερνούσαν επαρχίες, διηύθυναν πολιτικές υποθέσεις, διοικούσαν στρατιές και γνώριζαν από κοντά τις αρετές […] του έθνους τους. Ήταν πράγματι απόλυτοι μονάρχες όταν γίνονταν σουλτάνοι […]. Από την εποχή όμως που οι σουλτάνοι έβγαιναν από τα βάθη του καφασιού τους για να καθίσουν στον θρόνο, η άγνοιά τους […] τους εμπόδιζε να διακρίνουν τις αληθινές αξίες» (*Néroulos, Analyse raisonnée*, *ό.π.*, σ. 137 & 139).
30. *Ό.π.*, σ. 189.
31. *Ό.π.*, σ. 237. Πρβλ. *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 84.
32. Τα πιο πολυδιαβασμένα έργα της εποχής περί Οθωμανικής ιστορίας ήταν τα κείμενα των S. de La Croix, *État général de l'Empire otoman depuis sa fondation jusqu'à présent, et l'Abrégé des vies des empereurs* (3 τόμοι), Παρίσι 1695, και D. Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, Λονδίνο 1734 (το δημοσιευμένο μετά τον θάνατο του συγγραφέα του αυτό έργο είχε συνταχθεί αρχικά στα λατινικά, με τον τίτλο *Historia incrementorum atque decrementorum aulae Othomanicae*). Η D. Magkanari, *Connexions interculturelles et construction des savoirs à l'époque moderne: L'Europe, l'Asie et l'émergence des savoirs turcologiques aux XVIIe-XVIIIe siècles*, Παρίσι 2019 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), σ. 237 κ.ε., εξηγεί την πολύ σημαντική επιρροή που άσκησε ο στρατιωτικός, πολιτικός και λόγιος Δημήτριος Καντεμίρ (1673-1723) –τελευταίος Μολδαβός βοεβόδας πριν αναλάβουν την ευθύνη της διοίκησης των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών οι Φαναριώτες– προς την κατεύθυνση του να αρχίσει να γίνεται συστηματικά λόγος στη χριστιανική Ευρώπη για «κρίση» και «παρακμή» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με αφορμή κυρίως την αποτυχία των στρατευμάτων της να καταλάβουν τη Βιέννη το 1683. Παρ' όλα αυτά, όπως υπογραμμίζει η ίδια (*ό.π.*, σ. 251-252), αντιλήψεις περί παρακμής της Αυτοκρατορίας συναντάμε και σε άλλους Ευρωπαίους συγγραφείς της εποχής, όπως ο S. de La Croix, *ό.π.*, τ. 1, σ. 75-86, ο οποίος απαριθμεί πλήθος αιτιών που συνετέλεσαν στην αποδυνάμωσή της.
33. Βλ. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 5, όπου διατείνεται ότι είχε διαβάσει ακόμη και κείμενα Οθωμανών συγγραφέων στα οποία «βρίσκει κανείς τις αληθινές αιτίες των σημαντικών γεγονότων της εποχής τους», αλλά τα οποία «δεν είδαν ποτέ το φως της δημοσιότητας».

34. Ο D. Quataert, «Ottoman History Writing and Changing Attitudes Towards the Notion of "Decline"», *History Compass* 1/1 (1/2003), 1-9, αναφέρεται στους Οθωμανούς λόγιους και πολιτικούς στοχαστές του ύστερου 16ου και του 17ου αιώνα που εισηγήθηκαν την άποψη περί παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την εποχή των διαδόχων του Σουλεϊμάν Α΄. Για το θέμα, πρβλ. D. Howard, «Genre and Myth in the Ottoman Advice for Kings Literature», στο: V. Aksan και D. Goffman (επιμ.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Κέιμπριτζ 2007, σ. 137-166. Όπως εξηγεί ο E. Çipa, *The Making of Selim*, *ό.π.*, σ. 176 κ.ε., στην πραγματικότητα παρατηρούνται αποκλίσεις στις απόψεις των εν λόγω Οθωμανών λογίων, από τους οποίους άλλοι τοποθετούν το τέλος της «κλασικής/χρυσής» εποχής της Αυτοκρατορίας στον θάνατο του Σελίμ Α΄ (1520) και άλλοι στο τέλος της βασιλείας του Σουλεϊμάν Α΄ (1566).
35. Βλ. Κουμπουρλής, «Η Επανάσταση του 1821…», *ό.π.*, σ. 353-355.
36. Αναφέρομαι κυρίως στα κείμενα των [Κωνσταντίνου Πολυχρονιάδη], *Considérations sur la guerre actuelle entre les Grecs et les Turcs par un Grec*, Παρίσι 1821· Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, «Coup d'oeil sur la Turquie», στο: A. Prokesch-Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen vom Türkischen Reiche im Jahre 1821 und der Gründung des Hellenischen Königreiches, Aus diplomatischem Standpuncte*, Βιέννη 1867, τ. 3, σ. 1-53· [Π. Κοδρικά], *Remarques politiques sur la cause des Grecs*, Παρίσι 1822. Για τη σημασία των κειμένων αυτών, βλ. Β. Καραφουλίδου, *«…της μεγάλης ταύτης ιδέας…». Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854*, Αθήνα 2018, σ. 188 κ.ε.
37. Βλ. ενδεικτικά Ε. Γκαρά, «Αναζητώντας μια νέα εικόνα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία: επιτυχίες και όρια των πρόσφατων αναθεωρήσεων της οθωμανικής ιστορίας», στο: S. Faroqhi, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, Αθήνα 2009, σ. 17-41, εδώ σ. 19-23.
38. Βλ. ενδεικτικά Ε. Γκαρά, «Οθωμανική κοινωνική ιστορία: αναστοχασμός και τάσεις έρευνας», Φ. Τσιμπιρίδου – Δ. Σταματόπουλος (επιμ.), *Πέρα από τον οριενταλισμό. Από τα Οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 2008, σ. 101-126, εδώ σ. 102-104.
39. Βλ. E. D. Said, *Οριενταλισμός*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Αθήνα 1996 (πρώτη έκδοση: Ν. Υόρκη 1978).
40. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 82.
41. *Néroulos, Analyse raisonnée*, *ό.π.*, σ. 65, 69, 77 και 83.
42. Ή «τα απολυταρχικά καθεστώτα»: «gouvernements absolus» στο πρωτότυπο κείμενο.
43. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 145.
44. Βλ. *Néroulos, Analyse raisonnée*, *ό.π.*, σ. 223 κ.ε.
45. Τόσο ο τίτλος όσο και το περιεχόμενο του δευτέρου μέρους της *Νεότερης Ιστορίας* του Ρίζου Νερουλού παραπέμπουν στην αναγκαία, στο πλαίσιο του ερμηνευτικού του σχήματος, σχέση μεταξύ της «αποδυνάμωσης» των Οθωμανών και των «προόδων του πολιτισμού στην Ελλάδα».
46. Βλ. κυρίως J. Emerson, *The History of Modern Greece, from its Conquest by the Romans B.C. 146, to the Present Time*, Λονδίνο 1830, τ. 2, σ. 57. Ο Ιρλανδός Emerson (1804-1869) υπήρξε ο πρώτος ιστοριογράφος που έγραψε γενική ιστορία της Ελλάδας, από την αρχαιότητα μέχρι και την Επανάσταση του 1821, και, παρά το γεγονός ότι αναφέρεται στον Ρίζο Νερουλό ως εγκωμιαστή των Φαναριωτών, δανείζεται πολλά κρίσιμα στοιχεία από το ερμηνευτικό σχήμα του· βλ. σχετικά Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές*, *ό.π.*, σ. 299 κ.ε. Αξίζει να σημειωθεί ότι, με τη διαμεσολάβηση του Emerson, οι αναλύσεις του Ρίζου Νερουλού επηρέασαν και τον άλλο μεγάλο Ευρωπαίο εμπνευστή του τρισήμου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού, τον Γερμανό Johann Wilhelm Zinkeisen (1803-1863)· βλ. *ό.π.*, σ. 366 κ.ε.
47. *Ό.π.*, σ. 222 κ.ε.

48. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 21-25.
49. Néroulos, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 4.
50. *Ό.π.*, σ. 13.
51. *Ό.π.*, σ. 13-14.
52. Για τη χρήση του εν λόγω ερμηνευτικού σχήματος από τον Ρίζο Νερουλό αλλά και άλλους συγγραφείς τη εποχής, βλ. Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές*, *ό.π.*, σ. 179, 190, 234, 251 & 264.
53. Βλ. Néroulos, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 22· *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 29, 36-38· *Analyse raisonnée*, *ό.π.*, σ. 83-87.
54. Néroulos, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 83-85.
55. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 46, 78-79· *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 78-79.
56. *Ό.π.*, σ. 30.
57. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 46.
58. *Ό.π.*, σ. 176-177, 185.
59. Néroulos, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 32-33· *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 229 κ.ε.
60. *Ό.π.*, σ. 13-14.
61. «Η εισβολή των Σταυροφόρων στην Ελλάδα επέφερε τα τελευταία πλήγματα στα [ελληνικά] γράμματα [littérature]. […] Με τους Σταυροφόρους, εισήχθησαν βιαίως στην Ελλάδα όλες οι διάλεκτοι της Δύσης· ορισμένες ξένες λέξεις εθνικοποιήθηκαν [se nationalisèrent]· η γλώσσα του λαού αλλοιώθηκε ακόμη περισσότερο· οι επιστήμες και τα γράμματα, όντας ήδη αποδυναμωμένα, θα εκμηδενίζονταν εντελώς ένεκα της περιφρόνησης που αυτοί οι ηγεμόνες [= οι Σταυροφόροι] επεδείκνυαν για τις ανθρώπινες γνώσεις. Αυτό θα συνέβαινε για την ελληνική γλώσσα, αν αυτοί οι ξένοι άρχοντες είχαν καταφέρει να κερδίσουν την αφοσίωση των υπηκόων τους και να προωθήσουν μια συγχώνευση των νικητών με τους νικημένους. Αλλά η δεισιδαιμονία, που τους έκανε να κοιτούν τους υποτελείς τους ως σιχαμερούς σχισματικούς, όρθωσε ένα διαχωριστικό τείχος ανάμεσα στους Χριστιανούς σφετεριστές και τους Έλληνες οι οποίοι, αντιτάσσοντας μίσος στο μίσος, οχυρώθηκαν στα έθιμά τους, τη γλώσσα τους, τη θρησκεία τους κυρίως, και διέκοψαν κάθε ηθική επικοινωνία με τους κυρίους τους» (Néroulos, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 17-18).
62. *Ό.π.*, σ. 14, 22.
63. *Ό.π.*, σ. 153 κ.ε. Βλ. ειδικά, Α. Κατσιγιάννης, «Ξένος ή δικός μας; Κριτικοί και αναγνώστες του *Ερωτόκριτου* τον 19ο αιώνα», στο: Σ. Κακλαμάνης (επιμ.), *Ζητήματα ποιητικής και πρόσληψης του Ερωτοκρίτου*, Σητεία 2015, σ. 376.
64. Βλ. Πολίτης, «Γραμματολογικές απογραφές», *ό.π.*, σ. 323-328· Γ. Κουμπουρλής, «Ιστοριογραφικές προσλήψεις του Κρητικού Πολέμου και γενικά των βενετοτουρκικών συγκρούσεων: από τους φιλέλληνες ιστοριογράφους της δεκαετίας του 1820 στον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο», *Κρητικά Χρονικά* 39 (2019) [Θεματικός τόμος: Σ. Κακλαμάνης (επιμ.), *Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669). Όψεις του πολέμου στον χώρο και τον χρόνο*], 527-572, εδώ σ. 542-543.
65. Κατά τον Ρίζο Νερουλό, περίοδος παρακμής για τη γλώσσα υπήρξε και η ελληνιστική, διότι η ελληνική γλώσσα μιλήθηκε τότε και από άλλους λαούς, που την διέφθειραν εν μέρει, ενώ η μεταφορά του ρωμαϊκού θρόνου στην Κωνσταντινούπολη προμήνυε ανάλογη διαφθορά της γλώσσας αν δεν διατηρούσε η Ορθόδοξη Εκκλησία την αυθεντική γλώσσα των ευαγγελίων. Γενικά, η βυζαντινή περίοδος λογίζεται ως περίοδος σχετικής παρακμής της ελληνικής γλώσσας, επειδή αυτή μιλιόταν τότε και από άλλους λαούς. «Η νεότερη ελληνική γλώσσα έχει τις

καταβολές της στην παραφθορά της αρχαίας», γράφει ο Ρίζος Νερουλός, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 21, αλλά αυτή η γλώσσα κατάφερε να αποκτήσει στις αρχές του 18ου αιώνα δική της γραμματεία –καθώς μέχρι τότε οι ελληνόφωνοι λόγιοι έγραφαν σε εκδοχές της αρχαίας–, χάρη στη βελτίωση της θέσης και της διανοητικής κατάστασης του έθνους ένεκα των αξιωμάτων που παραχώρησαν οι Οθωμανοί στους Φαναριώτες, κυρίως στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες.

66. Βλ. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 16, όπου ή άποψη ότι η «πτώση [της Κωνσταντινούπολης το 1453] ήταν αναπόφευκτη» επειδή η συμμαχία που πρότειναν τότε οι Δυτικοί για να συνδράμουν τους Βυζαντινούς εναντίον των Οθωμανών είχε ως «αντίτιμο τη συνείδηση του [βυζαντινού] λαού». Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόμοιο επιχείρημα θα διατύπωνε αργότερα ο Σ. Ζαμπέλιος στα εμβληματικά *Δημοτικά Άσματά* του· βλ. I. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque. L'apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*, Αθήνα 2005, σ. 157 κ.ε.
67. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 238.
68. Βλ. Néroulos, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 12-13, 58· *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 1-2.
69. Néroulos, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 14-15· *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 11 κ.ε.
70. Για τη συμβολή του Emerson στην ανάδειξη του Σχίσματος ως καταλυτικού παράγοντα για τη διαμόρφωση του νεότερου ελληνισμού, βλ. αναλυτικά Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές*, *ό.π.*, σ. 291 κ.ε.
71. Βλ. *ό.π.*, σ. 151 κ.ε. Για τα πρωτότυπα κείμενα, βλ. C.-D. Raffenel, *Histoire des Grecs modernes depuis la prise de Constantinople par Mahomet II jusqu'à ce jour*, Παρίσι 1825· A. F. Villemain, *Lascaris, ou les Grecs du quinzième siècle, suivi d'un essai historique sur l'état des Grecs, depuis la conquête musulmane jusqu'à nos jours*, Παρίσι 1825.
72. M.-P. Zallony, *Essai sur les Fanariotes, où l'on voit les causes primitives de leur élévation aux hospodariats de la Valachie et de la Moldavie, leur mode d'administration, et les causes principales de leur chute, suivi de quelques réflexions sur l'état actuel de la Grèce*, Μασσαλία 1824· για τη συμβολή του στο εν λόγω ζήτημα, βλ. Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές*, *ό.π.*, σ. 205 κ.ε.
73. *Ό.π.*, σ. 208.
74. Zallony, *Essai sur les Fanariotes*, *ό.π.*, σ. 234.
75. G. L. von Maurer, *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung, vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1831*, Χαϊδελβέργη 1835, τ. 1, σ. 15· Πρβλ. Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές*, *ό.π.*, σ. 388 κ.ε.
76. Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 181.
77. Για την κρισιμότητα αυτού του ζητήματος αναφορικά με τη διαμόρφωση της εθνικής αντίληψης για την ιστορία, βλ. Κουμπουρλής, «Ιστοριογραφικές προσλήψεις του Κρητικού Πολέμου», *ό.π.*, σ. 527-531.
78. Βλ. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 80, 240 και διάσπαρτα.
79. Néroulos, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 100.
80. Βλ. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 207.
81. *Ό.π.*, σ. 242.
82. Άλλωστε, «βάση της [Εταιρείας] ήταν η θρησκεία, και σκοπός της η απελευθέρωση της Ελλάδας», Néroulos, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 179.
83. *Ό.π.*, σ. 91-92.
84. «Δυστυχώς, τους είχαν αποκρύψει το σχέδιο […] και τον χρόνο που είχε οριστεί για την έκρηξη [της Επανάστασης]», *ό.π.*, σ. 90.

85. «Με την έναρξη του Συνεδρίου του Λάιμπαχ, δεν σταματούσα να κοινοποιώ στον Υψηλάντη τη σύνοψη των εκεί εργασιών […]· όλα όμως ήταν σε αταξία στο συμβούλιο του Υψηλάντη: κανένα συστηματικό σχέδιο, καμία οργάνωση, ούτε πρόβλεψη ή αποτελεσματικό μέτρο. Πράγματι, αν αυτός ο γενναίος πρίγκιπας καθοδηγείτο από ανθρώπους συνετούς και πεπειραμένους στις πολιτικές υποθέσεις, το σχέδιο να ξεκινήσει η εξέγερση από την επίθεση στις δύο ηγεμονίες θα απόβαινε θανάσιμο για την Τουρκία. […] Ο Υψηλάντης μπορούσε να ενώσει κάτω από τη σημαία του τριάντα χιλιάδες μπαρουτοκαπνισμένους Έλληνες, Βουλγάρους ή Σέρβους. […] Αν λοιπόν ο Υψηλάντης έπαιρνε σωστές συμβουλές […], η Οθωμανική Πύλη, που ήταν ήδη απασχολημένη με τον Αλή Πασά, θα βρισκόταν σε πολύ δύσκολη θέση για να αντισταθεί […], και η εξέγερση θα εξαπλωνόταν γρήγορα σε όλο τον βορρά της ευρωπαϊκής Τουρκίας» (Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 282-284).
86. Ο Ρίζος Νερουλός διευκρινίζει ότι οι συνεργάτες του Ρήγα ήταν κυρίως έμποροι και λόγιοι, όχι Φαναριώτες.
87. Βλ. Néroulos, *Cours de littérature*, 1827, *ό.π.*, σ. 41· *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 45-46. Στη δεύτερη έκδοση έχει απαλειφθεί η φράση την οποία έχω παραθέσει με πλάγιους χαρακτήρες.
88. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 138. Αξίζει να σημειωθεί ότι η παράγραφος αυτή στο κείμενο της *Νεότερης Ιστορίας* κλείνει με μια λέξη-προς-λέξη επανάληψη του προαναφερθέντος χωρίου από τα *Μαθήματα*, στην πιο ήπια βεβαίως εκδοχή της δεύτερης έκδοσής τους.
89. *Κορακιστικά ή διόρθωσις της ρωμαίκης γλώσσας κωμωδία εις τρεις πράξεις διαιρεμένη υπό του λογίου και ευγενούς Ιακώβου Ρίζου*, [Κωνσταντινούπολη] 1813.
90. Αναλυτικά για το εν λόγω ζήτημα, βλ. Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές*, *ό.π.*, σ. 230 κ.ε.
91. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 361. Πρβλ. επίσης το παρακάτω χωρίο όπου ο συγγραφέας επιχειρηματολογεί υπέρ της ανάγκης επιβολής μιας «δικτατορικής» κυβέρνησης που θα διεξήγε τον Αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας με πνεύμα εθνικής ομοψυχίας: «Έπρεπε να μην σκεφτόμαστε παρά τον πόλεμο, να μην μιλούμε παρά για τον πόλεμο· έπρεπε ολόκληρη η Ελλάδα να έχει μεταμορφωθεί σε ένα στρατόπεδο. Οφείλαμε να ασχολούμαστε μονάχα με τη σωτηρία του έθνους, αναβάλλοντας την παραχώρηση συντάγματος για μια εποχή όπου η ύπαρξη του έθνους θα ήταν εξασφαλισμένη. Για αυτό τον λόγο, ήταν απαραίτητο να υφίσταται αρχικά ένα [μονάχα] κέντρο αποφάσεων, κινήσεων και επιχειρήσεων. Η δικτατορική μορφή δεν ήταν τότε ξένη προς τα ήθη, τα έθιμα, το θρησκευτικό πνεύμα των Ελλήνων. Αντί όμως για τούτα, συντάγματα, περίπλοκοι νόμοι, άπειροι τίτλοι, συνεδριάσεις, συζητήσεις, πρωτοφανείς όσο και ακατάληπτες για τη μάζα του ελληνικού λαού, διέκοψαν την πρόοδο του ξεσηκωμού, […] γέννησαν τη διχόνοια […] και άφησαν ελεύθερο το πεδίο για τη φιλοδοξία και την ίντριγκα, δύο πάθη σύμφυτα με τον φλογερό χαρακτήρα του ελληνικού έθνους» (*ό.π.*, σ. 358-359).
92. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ρίζος Νερουλός αναφέρεται περιφρονητικά σε όλους όσοι, ευρισκόμενοι συνήθως για σπουδές σε κάποιο χριστιανικό κράτος, προτίμησαν να αποδεχθούν αξιώματα εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –συνήθως στη Ρωσία–, αντί να επιστρέψουν και να συνδράμουν τους υπόδουλους συμπατριώτες τους, ακόμη και αν επρόκειτο για κληρικούς και σημαντικούς εκπροσώπους της ελληνικής «πνευματικής αναγέννησης», όπως ο Ευγένιος Βούλγαρης και ο Νικηφόρος Θεοτόκης· βλ. Néroulos, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 40-44.
93. *Ό.π.*, σ. 76-77· πρβλ. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 46.
94. Néroulos, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 133-134.

95. Για τις φάσεις αυτές, δηλαδή ουσιαστικά για την περιοδολόγηση που προτείνει ο Ρίζος Νερουλός στο πιο πολυδιαβασμένο από τα τρία κείμενά του, βλ. *ό.π.*, σ. 24-26: Η πρώτη περίοδος (1700-1750) συμπίπτει με την ανάρρηση των Φαναριωτών σε υψηλές διοικητικές θέσεις του οθωμανικού μηχανισμού –σπουδαιότερες θεωρεί ο Ρίζος Νερουλός εκείνες του Μεγάλου Διερμηνέα και κυρίως των οσποδάρων στη Μολδοβλαχία. Η άνοδος των Φαναριωτών συνιστά την αφετηρία για τη βελτίωση της κατάστασης του υπόδουλου έθνους. Σε αυτή τη φάση, από την άποψη της παιδείας, κυριαρχεί η «μελέτη της λόγιας ελληνικής». Η δεύτερη περίοδος (1750-1800) συνδέεται με την εισαγωγή των Φώτων και των «επιστημονικών γνώσεων» από τη Δύση –κυριαρχούν πλέον οι μεταφράσεις και οι σπουδές των Ελλήνων στη Δύση–, όπου και πάλι πρωταγωνιστούν οι πνευματικοί κύκλοι του Φαναρίου. Η τρίτη είναι η περίοδος εισαγωγής στα καθ' ημάς «του πνεύματος της φιλοσοφικής ανάλυσης», με απώτερο σκοπό «να καταστεί ο ελληνικός λαός άξιος να ξαναβρεί τη θέση του μεταξύ των εθνών της πολιτισμένης Ευρώπης». Ο Κοραής ορίζει από μόνος του αυτή την τρίτη εποχή, η οποία αρχίζει ωστόσο με τον Ρήγα Φεραίο. Σε αυτή την περίοδο, οι Έλληνες διαβάζουν τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς για να γνωρίσουν πλέον την ιστορία του έθνους τους, και όχι απλώς για να μάθουν γραμματική (βλ. *ό.π.*, σ. 57-59, 114). Και στις τρεις αυτές περιόδους πάντως, δεν υφίσταται κάποια αντίθεση ανάμεσα στις ιδέες της Ορθόδοξης Εκκλησίας και εκείνες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Ο Ρίζος Νερουλός αναφέρεται για παράδειγμα στις μεταφραστικές πρωτοβουλίες των ανθρώπων της Εκκλησίας και του Φαναρίου οι οποίες αποσκοπούσαν στη μύηση των Ελλήνων στη γραμματεία του Διαφωτισμού, με πολλές από αυτές τις προσπάθειες να αφορούν στη μετάφραση έργων του Βολταίρου (βλ. ενδεικτικά *ό.π.*, σ. 39).
96. Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 77.
97. Néroulos, *Cours de littérature*, 1828, *ό.π.*, σ. 105-106.
98. Βλ. Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, lu à la Société des Observateurs de l'homme le 16 Nivôse, an XI (6 janvier 1803)*, Παρίσι 1803, ανατύπωση στο *Πολιτικά Φυλλάδια (1798-1831) του Αδ. Κοραή*, Αθήνα 1983.
99. Βλ. ενδεικτικά E. Blaquiere, *The Greek Revolution: Its Origin and Progress, Together with Some Remarks on the Religion, National Character, etc. in Greece*, Λονδίνο 1824, σ. 17.
100. Πρβλ. Μπαλτά, «Οι οθωμανικές πηγές», *ό.π.*, 301-309· Ν. Β. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα 2007, σ. 76 κ.ε.

Ανιχνεύοντας την αφανή λογιοσύνη: Ο ηγεμόνας Νικόλαος Καρατζάς (1745-1791), το λόγιο περιβάλλον, οι λανθάνουσες μεταφράσεις και οι «τύχες» του βολταιρικού *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations...*

Μάρκος Ξυδάκης

Το διανοητικό περιβάλλον και η μεταφραστική παραγωγή[1]

Τόσο τα ίδια τα κατάλοιπα όσο και οι μαρτυρίες για λανθάνοντα πλέον έργα του Μεγάλου Διερμηνέα και, στη συνέχεια, ηγεμόνα της Βλαχίας Νικόλαου Κ. Καρατζά (1745-1791)[2] αποτελούν ένα αξιοπρόσεκτο τεκμήριο της ενημέρωσης της λογιοσύνης του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα γύρω από την ευρωπαϊκή γραμματειακή παραγωγή· ένα ικανό δείγμα –ποσοτικά και ποιοτικά– των γλωσσικών και μεταφραστικών δυνατοτήτων του Ελληνισμού. Λίγα χρόνια νωρίτερα από την κρίσιμη δεκαετία του 1790 –των δέκα χρόνων ελληνικής παιδείας για να θυμηθούμε τον Κ. Θ. Δημαρά–[3] ο Φαναριώτης βοεβόδας καταπιάνεται με τα γράμματα και κληροδοτεί ένα αξιόλογο έργο, το οποίο δεν έχει απασχολήσει επαρκώς. Με το ερευνητικό ενδιαφέρον να έχει επικεντρωθεί κατά κύριο λόγο στον ομώνυμο βιβλιογράφο και συλλέκτη κωδίκων Νικόλαο Σ.(;) Καρατζά (περ. 1705-1787),[4] η μοναδική μελέτη αποκλειστικά για το πρόσωπο και το έργο του δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αθηνά* (1972-1973) από την A. Camariano-Cioran, η οποία και χάραξε το σχετικό ερευνητικό πεδίο.[5]

Πριν την εξέταση του (μεταφραστικού) έργου του Καρατζά κρίνεται σκόπιμη η ανασύνθεση –έστω στοιχειωδώς– του διανοητικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο κινήθηκε· μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα, όπου παρατηρείται ένα αυξημένο ενδιαφέρον για την εκδοτική δραστηριότητα της Δύσης, η μέριμνα για μεταφορά στο ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό διαδεδομένων ξενόγλωσσων συγγραμμάτων, καθώς και η πρωτότυπη συγγραφή. Η απαρχή φαίνεται να εντοπίζεται στις πρωτοβουλίες ενός πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος αποτελεί το πρόσωπο-κλειδί όσον αφορά τον προσδιορισμό του στίγματος του ίδιου του Καρατζά. Βασική και καθ' όλα αξιόπιστη πηγή για το θέμα, όπως θα αποδειχτεί, συνιστά η δεύτερη έκδοση του *Cours de littérature Grecque moderne* (1828) του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού,[6] όπου υπογραμμίζεται η συμβολή δύο προσώπων στην πνευματική άνοδο του Γένους. Στο τριμερές περιοδολογικό σχήμα που χρησιμοποιείται για την αποτύπωση της ιστορικής εξέλιξης της νεοελληνικής γραμματείας (1η: 1700-1750· 2η: 1750-1800· 3η: συγχρονία),[7] ο Οικουμενικός Πατριάρχης Σαμουήλ Χαντζερής και, αμέσως μετά, ο Ευγένιος Βούλγαρης τοποθετούνται ως πρωτεργάτες της κομβικής δεύτερης περιόδου. «Ολόκληρη η Ελλάδα έλαβε από αυτούς μια δυνατή ώθηση προς την απόκτηση των επιστημονικών γνώσεων», σύμφωνα με τον Νερουλό.[8]

Ο πρωτεργάτης Σαμουήλ (1700-1775)[9] διατελεί δύο φορές πατριάρχης στα χρόνια 1763-1768 και 1773-1774, αφήνοντας έργο σε ποικίλους τομείς (π.χ. θεσμικές παρεμβάσεις, εκδοτική δραστηριότητα). Σημαντικός αριθμός πηγών (Μακραίος, Βενδότης, Κούμας, Κύριλλος Λαυριώτης) επιμένει στην ευρεία λογιοσύνη του, με πεδίο ενδιαφερόντων που καλύπτει τόσο τη θύραθεν όσο και την εκκλησιαστική παιδεία. Ο Καλλίνικος Γ΄ στον *Κατάλογον σοφών τινών του νυν αιώνος* τον χαρακτηρίζει ως «φιλόσοφο»[10] και ο Νερουλός κάνει λόγο για «τον πρώτο *littérateur* του καιρού του».[11] Παρά ταύτα, όσον αφορά το ιδεολογικό και φιλοσοφικό στίγμα του Σαμουήλ, που κυρίως ενδιαφέρει εδώ, η έρευνα δεν έχει καταλήξει σε ομόφωνα συμπεράσματα. Η σύγκρουση με τον Νικηφόρο Θεοτόκη, οι αρνητικοί χαρακτηρισμοί προς τον Βούλγαρη, καθώς και η ενδεχόμενη μεσολάβηση για την απομάκρυνση του τελευταίου από την Πατριαρχική Σχολή, δημιουργούν μια γκρίζα ζώνη. Έχει γίνει λόγος για κλίση προς τον αριστοτελισμό,[12] για συνέχεια της βυζαντινής παράδοσης και επιστροφή στις ρίζες της Ορθοδοξίας,[13] για άνοιγμα προς το «ευρωπαϊκό πνεύμα».[14] Σε κάθε περίπτωση, ορισμένες πρωτογενείς πηγές θα μπορούσαν να οδηγήσουν με σχετική ασφάλεια σε ορισμένες παραδοχές. Ο Καλλίνικος Γ΄ βεβαιώνει πως ο Σαμουήλ είχε έρθει σε επαφή με τη νεωτερική γραμματεία. Ο ίδιος, μάλιστα, στέλνει στον πατριάρχη όχι μόνο «το της Μεγάλης Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως τυπικόν», που του είχε ζητηθεί, αλλά και μια «Χρονική ιστορία», κείμενα «κατά αναβαπτιστών», αλλά και επιπλέον βιβλία, σημαντικά κατά την κρίση του («ως και τας λοιπάς βίβλους τας πεμφθείσας αυτώ αξιολόγους»).[15] Αν και η αποστολή δεν έφθασε στον προορισμό της, καθώς συνέπεσε με την εξορία του Σαμουήλ (1768), είναι εξαιρετικά πιθανό να βρίσκονταν, μεταξύ των «αξιόλογων» συγγραμμάτων, ορισμένα από την ευρωπαϊκή αγορά, σταλμένα διά μέσου του Ιωάννη Πρίγκου, προϊδεάζοντας για το νεωτερικό περιεχόμενό τους. Εγγύτερα στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί η σύντομη σημείωση του Καλλίνικου στο συμπλήρωμα του παλαιότερου καταλόγου λογίων του Δημητρίου Προκοπίου Πάμπερη (1722). Ο Σαμουήλ χαρακτηρίζεται «ειδήμων της ελληνικής γλώττης και λατινικής, πεπαιδευμένος την φιλοσοφίαν ου μόνον την αριστοτελικήν, αλλά και την των νεωτέρων, ουχ ήττον δε και την Ιεράν Θεολογίαν. Μελετά και αναγινώσκει νύκτωρ τε και μεθ' ημέραν τα των επί σοφία μέγα κλέος εσχηκότων πονήματα».[16]

Η διαφαινόμενη επαφή του Σαμουήλ με τη νεωτερική γραμματεία είναι πιθανό να συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας ανανεωτικής αντίληψης ως προς την εκδοτική και τη μεταφραστική δραστηριότητα. Οι σωζόμενες επιστολές του προς τον Βούλγαρη και τον Νικόλαο Καρατζά παραπέμπουν στην κατεύθυνση αυτή. Η επικοινωνία με τον Βούλγαρη έχει ως αφορμή την επικείμενη τετράτομη έκδοση των συγγραφών του Θεοδώρητου, επισκόπου της Κύρρου (περ. 393-457). Παρ' όλο που ο Σαμουήλ ενισχύει εν τέλει την έκδοση (1768-1772), όπως επιβεβαιώνεται από τη σχετική αφιέρωση στον πρώτο τόμο, εκφράζει σοβαρές επιφυλάξεις για το όλο εγχείρημα.[17] Κατ' αυτόν, η εκδοτική παραγωγή οφείλει να θέτει προτεραιότητες, να εξυπηρετεί άμεσες ανάγκες και να ανταποκρίνεται στο πνευματικό επίπεδο του αναγνωστικού κοινού.

Αντίθετα, στην εκτενέστερη επιστολή του Σαμουήλ προς τον Νικόλαο Καρατζά, η οποία χρονολογείται αρκετά χρόνια πριν την ηγεμονική περίοδο («Τω ευγενεστάτω και λογιωτάτω άρχοντι ποστελνίκω κυρίω Νικολάω Καρατζά»), δεν εκφράζεται καμία επιφύλαξη. Εν μέσω της μελανής, όπως αποτυπώνεται, επικρατούσας κατάστασης

της παιδείας με κυρίαρχη την άγνοια της διανοητικής τύφλωσης, αλλά και του γενικότερου εκτροχιασμού, ο πολύγλωσσος και ευαίσθητος στα σχετικά ζητήματα ποστέλνικος ενθαρρύνεται να συνεχίσει τη μακρά μετάφραση που έχει αναλάβει· εγχείρημα αρκετά κοπιαστικό, κρίνοντας από τις παροτρύνσεις του Σαμουήλ, που δίνει όμως την ευκαιρία στον μεταφραστή να συνδυάσει τη γλωσσική καλλιέργεια (ωφέλιμο) με την ψυχαγωγία (τερπνόν). Από το ύφος του Σαμουήλ εξάγεται πως γνωρίζει το κείμενο και παρακολουθεί στενά τα στάδια της εργασίας:

> [...] αλλ' ου σύ γε, ω των πολλών υπερφέρων, και πολλά καμών, και πολλ' αθλήσας προς τα της παιδείας παλαίσματα, ουδ' ο από παλαίστρας σοι κονιορτός ολίγος. Ως και τα εκ τούτου σοι καλλιστεία και βραβεία μαρτυρεί, ει εν αυτοίς μάλιστα των επαινουμένων ευγενών ο σπουδαιότατος και πολυγλωττότατος ανεφάνης· τοίος δέ τις ων, τους μεν παραβλώπας των καλών και τη αμαθία χαίροντας χαίρειν έασον· ois δε προς παιδείαν αι όψεις ουκ άμαυραι, και προς τα καλά ασκαρδάμυκτον και ατενές το όμμα, τούτοις συνθεατής και συνθεωρός κάθησο, προσέχων τη αναγνώσει και μελέτη και μηδ' αν εί τι γένοιτο δυσχεράνης και κατοκνήσης επιμελούμενος της αρετής και των καλών· ων και το προχειρισθέν σοι εις μετάφρασιν κάλλιστον έμοιγε δόξει, ει αφ' ύσπληγγος ης εώρακα, εις παντελές τέρμα αγάγοις, τούτο μεν γυμνάζων γλώτταις την γλώτταν, τούτο δε και τότε φίλοις φιλοφρονούμενος. Έσται δε τούτο, αν το μεν ελλείπον μη σε ναρκώση, το δ' υπάρχον εις τούμπροσθεν επαλείψη, φειδόμενον των προτέρων σοι εκπεπονημένων εις αυτό· άλλως τε και των ευδιόπτων παρά σοι, ως ουκ αν μη και παίζοντος τα σπουδαία πράττειν δυναμένου· ουδενί γαρ άλλω επ' ουδενί ομοίως σοι δεξιώ είναι συγχωρείεν. Ούτως ικανός σπουδάζων και άμα παίξαι· εφ' ω δη και παρακαλώ προς τω μεγέθει των ιστορουμένων και τω μεγαλουργώ των πράξεων, και ου μικρόν, οίμαι, όνειαρ τοις μετερχομένοις παρέξει, ει μη και λίαν πικρόν ειπείν η, και έλεγχον εναργή.[18]

Η επιστολή αυτή αποτελεί το πρώτο βήμα επιβεβαίωσης των θέσεων του Νερουλού σχετικά με την ενεργή συμμετοχή του Σαμουήλ στη διαμόρφωση του πνευματικού γίγνεσθαι· μια συμβολή καθοριστική που βρίσκει στο πρόσωπο του Νικόλαου Καρατζά τον ιδανικό εκφραστή της. Σύμφωνα με τον Νερουλό, οι καθ' υπόδειξιν μεταφράσεις των βολταιρικών ιστορικών κειμένων *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations...* και *Le Siècle de Louis XIV*, καθώς και του *Conjuration des Espagnols contre la République de Venise, en l'année MDCXVIII* (1η: 1674) του César Vichard de Saint-Réal (1643-1692) αποτελούν μόνο την αρχή. Στη συνέχεια, άλλες προσωπικότητες που ενεπλάκησαν στον πνευματικό στίβο θα ακολουθήσουν το παράδειγμα του Καρατζά. Το μικρό *Corpus* των διαθέσιμων επιστολών του πατριάρχη (π.χ. προς τους Αθανάσιο Κομνηνό Υψηλάντη, Αλέξανδρο Υψηλάντη, Μιχαήλ Σούτσο)[19] επιβεβαιώνει ή συμπληρώνει τις διαθέσιμες πληροφορίες.[20]

Εκτός από βασικό μέλος του κύκλου επαφών του Χαντζερή και καταλύτης όσον αφορά την υλοποίηση ενός σχεδίου μετακένωσης της «χρήσιμης» ευρωπαϊκής γραμματειακής παραγωγής, ο Καρατζάς συναναστρέφεται και συνεργάζεται με προσωπικότητες που εμπλέκονται άμεσα στην πνευματική δραστηριότητα. Πέντε πρόσωπα που ανήκουν στο χώρο της λογιοσύνης έχουν κατά καιρούς αυτόν ως κοινό παρονο-

μαστή. Με τις πληροφορίες που παρέχουν όχι μόνο συμπληρώνουν τα διαθέσιμα στοιχεία σχετικά με τη συγγραφική δραστηριότητα του Καρατζά, αλλά συνδιαμορφώνουν την εικόνα ενός λόγιου περιβάλλοντος: επιδιώκουν να τον γνωρίσουν (Björnståhl), διαβάζουν με προσοχή και αξιοποιούν το έργο του (Κοδρικάς), συνεργάζονται μαζί του σε ορισμένες μεταφράσεις (Μάνος), βρίσκονται στην υπηρεσία του (Δημητριάδης), συνεχίζουν το παράδειγμά του (Ι. Καρατζάς).

Αυτό το περιβάλλον σπεύδει να συναναστραφεί τον Ιούλιο του 1777 ένας γνήσιος εκφραστής του Εγκυκλοπαιδισμού που βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, ο Σουηδός περιηγητής Jacob Jonas Björnståhl (1731-1779).[21] Ο καθηγητής των ανατολικών γλωσσών και της αρχαίας ελληνικής στο Πανεπιστήμιο της Ουψάλας και γνώριμος των Pierre-Augustin Guys, Villoison, Rousseau, D'Alembert, Voltaire, επισκέπτεται την οικία του Καρατζά και οι σχετικές μαρτυρίες του αποτελούν την πρωιμότερη ίσως πηγή σχετικά με τη συγγραφική δραστηριότητα του μελλοντικού ηγεμόνα. Ο Καρατζάς δείχνει τις μεταφράσεις του στον Björnståhl και εκείνος με τη σειρά του καταγράφει τόσο τους τίτλους όσο και τον αριθμό των τόμων που καταλαμβάνει κάθε μετάφραση.[22] Η αντιστοιχία που παρατηρείται μεταξύ της έκτασης (τόμοι) των μεταφράσεων και του αντίστοιχου προτύπου ενισχύει την αξιοπιστία των παρεχόμενων πληροφοριών. Γίνεται λόγος για τρία κείμενα: α) πλήρης επτάτομη μετάφραση της *Histoire de l'empire ottoman...* του Ιταλού ιστορικού και πολιτικού Giovanni Sagredo (1616-1682), κείμενο που δημοσιεύτηκε στα ιταλικά το 1673 (*Memorie istoriche dei monarchi ottomani de 1300 a 1640*), μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον Jacques Laurent (περ. 1641-1726) και εκδόθηκε σε επτά τόμους, γνωρίζοντας αρκετές επανεκδόσεις (πρώτη έκδοση το 1724)· β) πλήρης επτάτομη μετάφραση της *Histoire générale* του Βολταίρου·[23] γ) μερική μετάφραση σε δύο τόμους της οκτάτομης πραγματείας *La Science du gouvernement, ouvrage de morale, de droit et de politique* (1762-1764) του Gaspard Réal de Curban (1682-1752), κείμενο που (συμπτωματικά;) εντάχθηκε στο μεταφραστικό πρόγραμμα του Μιχαήλ Σούτσου, ο οποίος διαδέχτηκε τον Καρατζά στην ηγεμονία της Βλαχίας (1783-1786).[24] Πρόκειται για πρόσωπο που βρίσκεται επίσης στον κύκλο των επαφών του Χαντζερή.

Με τον Καρατζά και το έργο του έρχεται σε επαφή και ο Παναγιώτης Κοδρικάς, για τον οποίο τα μεταφραστικά πονήματα του Φαναριώτη ηγεμόνα έχουν πρωτεύουσα σημασία, καθώς είναι αξιοποιήσιμα για την υποστήριξη των θέσεών του για τη γλώσσα.[25] Στα γραφόμενα του Κοδρικά εξαίρεται ακόμα μία φορά η πολυμάθεια και η πολυγλωσσία του Καρατζά, επιβεβαιώνονται οι πληροφορίες του Björnståhl για τη μετάφραση του *La Science du gouvernement* και του ιστορικού πονήματος του Βολταίρου («Μετέφρασε δε από της Γαλλικής εις την καθ' ημάς Κοινήν Διάλεκτον τά τε πολιτικά του Ρεάλ, και το παρά του Βολταίρ της Ιστορίας δοκίμιον»), ενώ δίνονται επιπλέον πληροφορίες για κείμενα που διεσπάρησαν. Το ενδιαφέρον έλκει η αναφορά της μετάφρασης ενός ιδιάζοντος έργου, η αναλυτική περιγραφή του οποίου από τον Κοδρικά μπορεί να οδηγήσει στην ταύτιση του προτύπου: «Μεταξύ των διαφόρων Φιλολογικών, Ιστορικών, και Πολιτικών σημειωμάτων του φιλομούσου αυτού Αυθέντου, το περιεργότερον είναι η συλλογή των εις τας ημέρας του γενομένων Διπλωματικών εμφανίσεων, και Πολιτικών Πραγματειών, μεταφρασμένων εις την καθ' ημάς Κοινήν Διάλεκτον, καθ' ην αι ανθηρότεραι πολιτικαί λέξεις, και ρητορικαί εκφράσεις

των παλαιών Ελλήνων, ευρίσκονται, κατά πρώτην φοράν, ευφυέστατα προσηρμοσμέναι εις το μεταφρασμένον Διπλωματικόν ύφος των νεωτέρων Ευρωπαίων».[26] Η περιγραφή αυτή πιθανώς αντιστοιχεί στο πολυσυλλεκτικό οκτάτομο *Corps universel diplomatique du droit des gens contenant un recueil des traitez d'Alliance, de Paix, de Trêve, de Neutralité, de Commerce, d'Echange, de Protection et de Garantie, de toutes les Conventions, Transactions, Pactes, Concordats, et autres Contrats, qui ont été faits en Europe, depuis le Règne de l'empereur Charlemagne jusques à présent* (1726-1731) του Jean Dumont (1667-1727), πολυγραφότατου συγγραφέα ταξιδιωτικών κειμένων και ιστορικών πραγματειών, καθώς και βασιλικού ιστοριογράφου του αυτοκράτορα Κάρολου Στ΄ (1685-1740). Στα παραπάνω, έρχεται να προστεθεί η αναφορά για πρωτότυπη συγγραφική δραστηριότητα του Καρατζά: «Εγκρατής των επισημοτέρων Ευρωπαϊκών Διαλέκτων, και προ πάντων της Γαλλικής, και των Ασιατικών Γλωσσών, και κατ' εξοχήν της Περσικής, πολυειδή και περίεργα εξ αυτών όλων συνελέξατο σημειώματα. Συνέγραψε εν πρωτοτύπω γενικήν Ιστορίαν της Περσίας, σύγγραμμα αξιοθαύμαστον, το οποίον όχι μόνον εις την καθ' ημάς Φιλολογίαν, αλλ' εις όλην την Ιστορίαν των εθνών ελλείπει μέχρι της σήμερον».[27]

Ο Κοδρικάς παρέχει μια ακόμα χρήσιμη πληροφορία: η προαναφερθείσα μετάφραση των βολταιρικών κειμένων ολοκληρώνεται από τον γαμπρό του Καρατζά Δημήτριο Μάνο (1754-1825), στοιχείο που οδηγεί στο τρίτο πρόσωπο του περιβάλλοντος.[28] Ο ισχυρότατος στον πολιτικό στίβο Μάνος ενδιαφέρει εδώ περισσότερο για τα επιτεύγματά του στον χώρο της λογιοσύνης. Εκτός από τη χρηματική ενίσχυση εκδόσεων, τη συμβολή στη συγκρότηση της *Κιβωτού της Ελληνικής γλώσσης* (1819) και την ενδεχόμενη μεταφραστική του δραστηριότητα (το *Λεξικό* της Γαλλικής Ακαδημίας) διαθέτει μια από τις πλουσιότερες βιβλιοθήκες της περιοχής· μια βιβλιοθήκη που μπορεί εύλογα να τοποθετηθεί στην καρδιά του λόγιου περιβάλλοντος του Καρατζά. Στη βιβλιακή και συλλεκτική δράση του Μάνου θα μπορούσε να αποδοθεί η ενημέρωση του ηγεμόνα και των περί αυτόν για τις τελευταίες κυκλοφορίες γαλλικών βιβλίων. Μάλιστα, τρεις τίτλοι που πηγάζουν από το οικείο περιβάλλον όχι μόνο ανήκουν στα *best-sellers* του γαλλικού «Παλαιού Καθεστώτος», αλλά εμπίπτουν στην κατηγορία των παράνομων (*clandestines*) εκδόσεων, οι οποίες κυκλοφορούν *sous le manteau* προς αποφυγή διώξεων, απαιτώντας ειδική προσέγγιση για την απόκτησή τους.[29]

Σε σύμμεικτο κώδικα, χρονολογημένο στο διάστημα 1769-1783, αναφέρεται η ύπαρξη ενός ιδιαίτερου κειμένου που ανήκει στο ομιλητικό είδος. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, συντάκτης του καταλόγου των χειρογράφων, μεταγράφει το τέλος του: «Αύτη η ομιλία εξεφωνήθη παρά του Ιησουΐτου Αντωνίου Βιέιρα εν τη χώρα Μπρεζιλία εν τινί ναώ της πόλεως Μπαΐας, όταν οι Ολανδέζοι επέδραμον κατά της Μπρεζιλίας· ήτις μετεγλωττίσθη εις την ημετέραν ταύτην παρά του θεοσεβεστάτου αυθέντου πρώην ηγεμόνος Ουγγροβλαχίας κυρίου κυρίου Νικολάου Καρατζά βοεβόδα».[30] Η πληροφορία παραπέμπει σε ένα από τα πολλά κηρύγματα (περισσότερα από 200) του Ιησουίτη António Vieira (1608-1697), ενός από τους σημαντικότερους συγγραφείς της πορτογαλικής γραμματείας, δεσπόζουσα μορφή του ομιλητικού είδους και ένθερμο κήρυκα κατά της διαφθοράς. Το κήρυγμα που μεταφράζει ο Καρατζάς σχετίζεται με τη δράση του Πορτογάλου στον Νέο Κόσμο, όπου δραστηριοποιήθηκε ενεργά συνδυάζοντας τη θρησκευτικότητα με την πολιτική πράξη. Συγκεκριμένα, πρόκειται για

το *Sermão pelo Bom Sucesso das Armas de Portugal contra as de Holanda* (1640),[31] που εκφωνήθηκε την Άνοιξη του 1640 κατά την ολλανδική επίθεση στις πορτογαλικές αποικίες. Ωστόσο, η σημείωση ότι η μετάφραση γίνεται «από της φραντζέζικης διαλέκτου» έρχεται σε αντίθεση με τα δεδομένα στη γαλλική γραμματεία της εποχής. Η μόνη διαθέσιμη μετάφραση των πορτογαλικών κηρυγμάτων είναι στα λατινικά (*Sermones Selectissimi*, 1692). Γεννιέται, επομένως, η απορία για το πρότυπο που βρίσκεται στη διάθεση του Καρατζά.

Η μοναδική γαλλική μετάφραση τμήματος του συγκεκριμένου κηρύγματος εντοπίζεται εγκιβωτισμένη στην *Histoire philosophique et politique du commerce et des établissements des Européens dans les deux Indes* (1770, 1774, 1780)[32] του αβά Guillaume-Thomas Raynal (1713-1796). Πρόκειται για ένα από τα πλέον διαδεδομένα κείμενα του 18ου αιώνα· ένα εντυπωσιακό σε μέγεθος εγχείρημα[33] που περιγράφει την ιστορία των ανατολικών (Ινδία και Νοτιοανατολική Ασία) και των δυτικών Ινδιών (Αμερική), μέσα από ένα συνονθύλευμα δημοσιογραφικού, ιστορικού, ταξιδιωτικού και επιστημονικού λόγου. Το εγχείρημα αυτό παρ' όλο που αποδίδεται εν συντομία στον Raynal, είναι αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας.[34] Κυρίαρχο ρόλο στη σύνθεση παίζει ο Diderot, στον οποίο οφείλονται κατά κύριο λόγο οι πολιτικές και φιλοσοφικές διαστάσεις του έργου (π.χ. η καταδίκη της τυραννίας, η δικαιολόγηση των εξεγέρσεων, ο αντικληρικαλισμός).[35] Οι ιδέες αυτές θα οδηγήσουν στην ένταξη του κειμένου στο *Index* (1774), στη σύλληψη και την εξορία του Raynal (1781), αλλά και στην εκτόξευση της δημοτικότητάς του κατά το 1789. Σε κάθε περίπτωση, ο Diderot, στον οποίο η έρευνα έχει αποδώσει τη μετάφραση του Vieira που βρίσκεται εντός της *Histoire philosophique et politique…*, χαρακτηρίζει το κήρυγμα αυτό ως «τον πιο έντονο και ασυνήθιστο λόγο που θα μπορούσε ποτέ να ακουστεί από χριστιανικό άμβωνα».[36] Μάλιστα, η προσθήκη του Diderot απαντά στην τελευταία επεξεργασία του κειμένου του Raynal, στην έκδοση του 1780, θέτοντας ένα *terminus post quem* για την εκπόνηση της ελληνικής μετάφρασης.

Η κατοχή και η επιλεκτική μετάφραση του *best-seller* του Raynal από τον Καρατζά θα μπορούσε να συσχετιστεί με την κυκλοφορία εντός του περιβάλλοντός του αντίστοιχων ευπώλητων κειμένων, τα οποία εντάσσονται στην *clandestine* γραμματεία. Ο λόγος είναι για το ουτοπικό μυθιστόρημα *L'An 2440, rêve s'il en fut jamais* (1771) του Louis-Sébastien Mercier (1740-1814) και την ιδιαίτερη φιλοσοφική πραγματεία *De la Philosophie de la nature, ou Traité de morale pour l'espèce humaine tiré de la philosophie et fondé sur la nature* (1770) του Jean-Baptiste-Claude Delisle de Sales (1741-1816).[37] Τα κείμενα αυτά μεταφράζονται επιλεκτικά από τον πολυγραφότατο Επιφάνιο-Στέφανο Δημητριάδη (1760-1825), γραμματικό του Νικόλαου Καρατζά στη Βλαχία (1782-1783),[38] το τέταρτο πρόσωπο του λόγιου περιβάλλοντος. Σύμφωνα με τον Robert Darnton, ο οποίος προέβη σε συσχετισμό αντιπροσωπευτικών πηγών για τη μελέτη των παράνομων εκδόσεων στην προεπαναστατική Γαλλία (το αρχείο της Société Typographique de Neuchâtel, διακριτοί εκδοτικοί κατάλογοι για το παράνομο βιβλίο, έγγραφα της αστυνομίας κ.ά.), τα έργα των Raynal, Mercier και Delisle παρουσιάζουν σημαντική ζήτηση και, μάλιστα, στη λίστα που καταρτίζει των 72 *best-seller* παράνομων βιβλίων, το *L'An 2440…* έρχεται πρώτο, ενώ στην πέμπτη θέση βρίσκεται η *Histoire philosophique et politique…*[39]

Τέλος, η καλλιέργεια των γραμμάτων στο περιβάλλον του Καρατζά, η ενημέρωση για τη σύγχρονη ευρωπαϊκή εκδοτική παραγωγή και η συνακόλουθη μεταφραστική δραστηριότητα περνούν και στην επόμενη γενιά. Ο Ιωάννης Καρατζάς (1770-1808), γιος του Νικόλαου και, πιθανότατα, μαθητής του Δημητριάδη, εκλαμβάνεται εδώ ως το πέμπτο πρόσωπο του λόγιου περιβάλλοντος. Γύρω στα 1800 μεταφράζει θεατρικά έργα του Pietro Metastasio (1698-1782), καθώς και το ανεύρετο *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (1734) του Montesquieu, σε μια γλώσσα που ανακαλεί τα γλωσσικά επιτεύγματα του πατέρα του, όπως τα περιέγραψε ο Κοδρικάς.[40]

Η αδρή σχεδιαγράφηση του διανοητικού περιβάλλοντος σε συνδυασμό με την πρωτότυπη και, κυρίως, τη μεταφραστική παραγωγή κατατάσσουν τον Νικόλαο Καρατζά στη χορεία των λογίων της πρώτης γραμμής. Με ένα ευρύ μεταφραστικό *Corpus* (Voltaire, Sagredo, Saint-Réal, Réal de Curban, Dumont και Raynal) φαίνεται να αναλαμβάνει ο ίδιος ενεργό ρόλο στο έμμεσο κάλεσμα που προτάσσει στα 1785 στο εγχειρίδιο γραμματικής του, το μοναδικό του πόνημα που βρήκε το δρόμο προς το τυπογραφείο, έστω και μετά θάνατον:

> Πού γαρ παρ' ημίν βιβλιοθήκαι εντελείς; πού λεξικοποιοί; πού τυπογραφία; πού δε Διδάσκαλοι; ή Ακαδημίαι; ή ουσίαι λαμπραί, το δη κεφάλαιον; […] Και τους πλείστους δε και αρίστους, πλην τινών, συγγραφείς ημάς ο Δαίμων αφείλετο. Είτα ούθ' ιστορίας συνέχεια μεθοδική, ουδέ χρονολογίας, ούτε των νεωτέρων τις ευρέσεων εν γεωγραφία, ή ναυτική, ή εν ταις φυσικαίς επιστήμαις, ή τοις μαθήμασι, και καθάπαξ ειπείν εν ταις ελευθέραις τέχναις, όσας οι νεώτεροι ες το τελεώτερον ήγαγον. Ταύτα δε πάντα μίαν φωνήν, την των Γάλλων, εκμαθόντες, πλουτήσομεν.[41]

Δεν είναι βέβαιο ότι μπορεί να γίνει λόγος για συγκροτημένο εκδοτικό πρόγραμμα από τον ακάματο, όπως αποδεικνύεται, μεταφραστή Καρατζά. Είναι βέβαιο, όμως, ότι ενδιαφέρθηκε και ενήργησε για τη μεταφορά στην ελληνική κειμένων που διαβάστηκαν πολύ στη Δύση. Η αυξημένη περιέργεια για την ιστορία φαίνεται να αποτελεί το συνδετικό κρίκο των κειμένων που, σύμφωνα με τις πηγές, φέρουν την υπογραφή της μεταφραστικής του πένας: από κείμενα που βρέθηκαν στο ειδολογικό «σταυροδρόμι» ιστορίας και μυθοπλασίας, όπως η *nouvelle historique* του Saint-Réal,[42] έως κείμενα που εστίασαν στο γεωγραφικό άνοιγμα (Raynal) και άλλαξαν το ιστοριογραφικό παράδειγμα (Βολταίρος). Από το ίδιο πνεύμα πρέπει να υπαγορεύονται και οι πρωτότυπες συγγραφές του Καρατζά, όπως η περσική ιστορία και η διασωθείσα «Σύντομος διήγησις» των εθίμων της Πύλης,[43] αλλά και η μετέπειτα ενασχόληση της επόμενης γενιάς με το έργο του Montesquieu.[44]

Ελάχιστα τεκμήρια από την πλούσια αυτή παραγωγή είναι πλέον διαθέσιμα. Εξ αυτών, κεντρική θέση κατέχουν τα χειρόγραφα που περιλαμβάνουν τη μετάφραση της βολταιρικής *Histoire générale*, εγχείρημα που έλκει το ενδιαφέρον τόσο για τον όγκο του (τέσσερις χειρόγραφοι τόμοι), όσο και για τη σημασία της μετακένωσης στα καθ' ημάς ενός κειμένου, το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως «το πιο σαρωτικό και δυνατό ιστορικό έργο» του Βολταίρου που «αντανακλά το όραμα των *philosophes* και γενικότερα του Διαφωτισμού».[45] Για το λόγο αυτό, κρίνεται αναγκαία η τοποθέτηση

του ιστορικού δοκιμίου στον χώρο και τον χρόνο (σκόπευση, πρόσληψη, χειρόγραφη παράδοση), προκειμένου να αξιολογηθεί καλύτερα το μεταφραστικό εγχείρημα του Καρατζά, στο οποίο εμπλέκονται μάλιστα δύο ακόμη μορφές της λογιοσύνης, ο Σαμουήλ Χαντζερής και ο Δημήτριος Μάνος.

Ο ιστοριογράφος Βολταίρος και οι «τύχες» του *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations...*

Ο Βολταίρος ασχολείται με την ιστορία τόσο σε πρακτικό (σύνθεση ιστορικών έργων) όσο και σε θεωρητικό επίπεδο (πραγματείες περί ιστοριογραφίας).[46] Τα πρώτα του σχετικά συγγράμματα αναφέρονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα ή περιόδους, όπως η *Histoire de Charles XII* (1731), ενώ ο προβληματισμός του πάνω στην ιστοριογραφία αρχίζει να μορφοποιείται με τα *Remarques sur l'histoire* (1742) και *Nouvelles considérations sur l'histoire* (1744), για να γνωρίσει, τέλος, την πλήρη έκφρασή του με το λήμμα «Histoire» στον 8ο τόμο της *Encyclopédie* (1765), τη *Philosophie de l'histoire* (1765) και το *Pyrrhonisme de l'histoire* (1769). Πρόκειται για πραγματείες πολεμικής,[47] οι οποίες διαμορφώνουν μια νέα αντίληψη του παρελθόντος και της καταγραφής του. Μέσα από το πρίσμα του σκεπτικισμού (πυρρωνισμός) ελέγχουν τα παλαιότερα ιστορικά αφηγήματα (από τον Ηρόδοτο έως τον Rollin και τον Bossuet) και προτείνουν μια νέα μεθοδολογία με έμφαση στην αληθοφάνεια (*vraisemblance*), την ακρίβεια των πηγών, την αφηγηματικότητα (αποφυγή των λεπτομερειών) και, κυρίως, τη χειραφέτηση από τις επιταγές της Εκκλησίας.

Ακολουθώντας τα διδάγματα του Montesquieu στο *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (1734), ο Βολταίρος εφαρμόζει τις αρχές του στη μεγαλύτερη σύνθεσή του που φέρει τον τίτλο *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire, depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII*.[48] Συντάσσει μια παγκόσμια ιστορία, ιδανικό όχημα εφαρμογής των ιδεών του. Με προθέσεις «εξ ολοκλήρου πολεμικές»[49] καθιστά εμφανές από τον πρόλογο ότι βρίσκεται στον αντίποδα των γενεαλογικών και χρονολογικών βεβαιοτήτων που παρέχει η Βίβλος. Προωθώντας την κοσμική ιστορία (*historiographie profane*) έναντι της ιερής (*historiographie sacrée*), βρίσκει στο πρόσωπο ενός βασικού εκφραστή της τελευταίας το έδαφος για την κριτική του. Για την ανάδειξη της ρήξης που σηματοδοτεί το εγχείρημά του στρέφεται ενάντια στον Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704), συγγραφέα του *Discours sur l'histoire universelle* (1681),[50] όπου η κυριολεκτική ανάγνωση της Βίβλου φέρνει στο επίκεντρο τον εβραϊκό λαό («αύτη είναι η αρχή όλων των ιστοριών»),[51] υπαγορεύοντας την προνοιακή σύλληψη της ιστορίας (*conception providentialiste*). Ως εκ τούτου, η διαφοροποίηση του Βολταίρου είναι κατά βάση διπλή. Πρώτον, διευρύνεται το ιστορικό οπτικό πεδίο στον χώρο και τον χρόνο.[52] Αν και σύμφωνα με τον τίτλο του *Essai* το ιστορικό νήμα πιάνεται από τον Καρλομάγνο και εξής (*depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII*), δίνεται έμφαση στην εξέταση των αρχαίων πολιτισμών, όπως ο κινεζικός, ο ινδικός και ο περσικός. Με την αναδρομή αυτή πραγματοποιείται η αποκέντρωση από τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, η γενεαλογική απομάκρυνση από τις βιβλικές επιταγές, καθώς και η ανάδειξη (ουτοπικών) κοινωνιών και θρησκειών, όπως ο Κομφουκιανισμός, εγγύτερων στο βολ-

ταιρικό ντεϊσμό.[53] Δεύτερον, αντικαθίσταται ο ρόλος της Πρόνοιας από την εξέταση των ιστορικών μεταβολών βάσει της εκάστοτε θρησκείας, οικονομίας, κυβέρνησης και του κλίματος.[54]

Η επίδραση του *Essai* υπήρξε σημαντική.[55] Αξίζει να σημειωθεί ότι αποτέλεσε μια από τις βασικές πηγές της *Encyclopédie*. Από αυτό αντλούν σιωπηρά περισσότερα από 147 άρθρα, ενώ 16 ακόμα είτε παραπέμπουν γενικότερα στον Βολταίρο είτε ειδικότερα στο *Essai*. Φιλόσοφοι, λογοτέχνες και ιστορικοί επηρεάζονται αισθητά. Αρκεί να αναφερθούν οι Gibbon και Robertson, κυρίαρχες μορφές της αγγλικής ιστοριογραφίας. Ωστόσο, ήδη από την κυκλοφορία των πρώτων δειγμάτων, το *Essai* πυροδοτεί αντιδράσεις. Το 1755 εντάσσεται στο *Index* και το 1765 καταδικάζεται στη Γαλλία από την *Assemblée Générale du Clergé*. Αξιοσημείωτο είναι ότι καταδικάζεται ταυτόχρονα με τα επίσης βολταιρικά *Dictionnaire philosophique* και *La Philosophie de l'histoire*, καθώς και με κείμενα του Bayle, του Rousseau (*Émile*, *Du Contrat social*), την *Encyclopédie* και το *Recherches sur l'origine du despotisme oriental* του Boulanger (1722-1759), κείμενο που εξέδωσε ο d'Holbach το 1761. Επιπλέον, κυκλοφορούν σχετικά αντιρρητικά κείμενα, όπως του Richard Girard de Bury (1755), του Jacob Vernet (1757) και του Claude-Marie Guyon (1759). Για τον τελευταίο, ο Βολταίρος δεν είναι παρά ένας «μάντης» (*L'Oracle des nouveaux philosophes pour servir de suite et d'éclaircissement aux oeuvres de M. de Voltaire*), που υπονομεύει τον Χριστιανισμό. Με οδηγό το εγχείρημα του Guyon, ο Ιησουίτης Claude-François Nonnotte δημοσιεύει το σημαντικότερο αντιρρητικό κείμενο: *Les Erreurs de Voltaire* (1762). Ο Nonnotte, με την πρόφαση της επισήμανσης των ιστορικών λαθών, εναντιώνεται στο αντιχριστιανικό πνεύμα που προβάλλει το βολταιρικό κείμενο ή, σύμφωνα με τα δικά του λόγια, αντιστρατεύεται τους «δυσάρεστους καρπούς ενός λιμπερτίνικου πνεύματος», που δεν είναι παρά ένα «ντελίριο ασέβειας». Το κείμενο του Nonnotte γνωρίζει επανεκδόσεις και αξιώνει την απάντηση του Βολταίρου, ο οποίος το αντιμετωπίζει ως λιβελογράφημα (*Eclaircissements historiques à l'occasion d'un libelle calomnieux de l'Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*, 1763).[56]

Το μακρόπνοο εγχείρημα του *Essai* απασχολεί τον Βολταίρο αδιάκοπα ήδη από τη δεκαετία του 1740 και υφίσταται συνεχείς επεξεργασίες μέχρι το τέλος της ζωής του (1778). Η πρακτική των αλλεπάλληλων επιμελειών που εφαρμόζει σε όλα τα έργα του βρίσκει στο ογκώδες ιστορικό σύγγραμμα την πλήρη της εκδήλωση. Διαδοχικές προσθαφαιρέσεις και διορθώσεις από κοινού με τον όγκο και την ευρεία χρονική και γεωγραφική σύλληψη, καθιστούν το κείμενο σε μια κατάσταση διαρκούς εκκρεμότητας. Ο χαρακτήρας του ανταποκρίνεται ακριβώς σε ένα υποδειγματικό «δοκίμιο» (*Essai*) ιστορικής συγγραφής· ένα «ανοικτό έργο», συνεχώς εν εξελίξει, αρνούμενο πιεστικά να μπει σε καλούπι. Η επισκόπηση των εκδοτικών σταθμών του βολταιρικού κειμένου θα βοηθήσει στην ανίχνευση της μεταφραστικής του δεξίωσης στα ελληνικά.

Τα πρώτα αποσπάσματα δημοσιεύονται με τον προγραμματικό τίτλο «Nouveau plan d'une histoire de l'esprit humain» στα περιοδικά *Mercure de France* (1745-1746, 1750-1751) και *L'Abeille du Parnasse* (1751), ενώ μεσολαβούν τρεις εκδόσεις αυτοτελώς ή από κοινού με τη νουβέλλα *Micromégas* (1752) έως την κομβική δίτομη έκδοση του Jean Néaulme στη Χάγη (1753) [53] με τίτλο *Abregé de l'histoire universelle, depuis Charlemagne, jusqu'à Charles Quint*. Η έκδοση γίνεται χωρίς την έγκριση του Βολ-

ταίρου και συνοδεύεται από έντονες αντιδράσεις σχετικά με την προέλευση του χειρογράφου που χρησιμοποιήθηκε. Έκτοτε, ο Βολταίρος εντατικοποιεί τη συγγραφή, διορθώνει το κείμενο που εξέδωσε ο Néaulme και ετοιμάζει τον τρίτο τόμο (1754) [54LD]. Το κείμενο θα δημοσιευτεί με τους τίτλους *Histoire universelle* ή *Essai sur l'histoire universelle* μέχρι την *Collection complette des oeuvres de Mr. de Voltaire* στη Γενεύη από τους αδελφούς Cramer (τ. 17, 1756) [W56]. Εκτείνεται σε τέσσερις τόμους και 164 κεφάλαια και φέρει τον τίτλο *Essay sur l'histoire générale et sur les moeurs et l'esprit des nations. Depuis Charlemagne jusqu'à nos jours*. Το *Le Siècle de Louis XIV* τοποθετείται ως συνέχεια με ενιαία αρίθμηση κεφαλαίων, γεγονός που δικαιολογεί το χρονικό άνυσμα του τίτλου («jusqu'à nos jours»).

Στο εξής, το κείμενο συνεχώς αναθεωρείται, διορθώνεται και εμπλουτίζεται. Σημαντικό σταθμό αποτελεί η αυτοτελής έκδοση του Cramer των ετών 1761-1763 [61], η οποία φέρει μεν όμοιο τίτλο με εκείνη του 1756, αλλά, σύμφωνα με τη σελίδα τίτλου, πρόκειται για «νέα έκδοση, αναθεωρημένη, διορθωμένη και σημαντικά επαυξημένη» (*Nouvelle édition, revue, corrigée, et considérablement augmentée*), που φθάνει τον αριθμό των 193 κεφαλαίων. Η παραπάνω έκδοση εντάσσεται αυτούσια στους τ. 11-18 της *Collection complète* της Γενεύης του 1764 (18 τόμοι) [W64G]. Στη συνέχεια, με τη νέα έκδοση των απάντων από τους Cramer και Panckoucke (30 ή 45 τόμοι, 1768-1777: 1769) [W68] φθάνει στον τελικό αριθμό των 197 κεφαλαίων και ο τίτλος παίρνει την οριστική μορφή του: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire, depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII*. Στο εξής, το *Le Siècle de Louis XIV* έπεται, αλλά αυτονομείται. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η συλλογική έκδοση του 1775 –η επονομαζόμενη *Encadrée* (40 τόμοι) [W75G]– επίσης από τον Cramer, η οποία φέρει όμοιο τίτλο με την W68. Είναι η τελευταία συλλογική έκδοση ζώντος του Βολταίρου και η τελευταία που επιμελείται ο ίδιος.[57] Επομένως, η εκδοτική πορεία, βάσει των κυριοτέρων εκδοτικών σταθμών, αποτυπώνεται επιγραμματικά ως εξής: 53-54LD-W56-61/W64G-W68-W75G.

Ως προς τη μεταφορά του κειμένου στα ελληνικά, η δυνατότητα αυτοψίας των δύο χειρογράφων που προέρχονται από τη συλλογή της Μεγάλης του Γένους Σχολής (ΜΓΣ15 και ΜΓΣ15Α)[58] και περιλαμβάνουν μέρος της μετάφρασης, καθώς και η σύγκρισή τους με το πλήρες κείμενο που παραδίδεται στα τέσσερα χειρόγραφα της συλλογής της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (ΕΒΕ 1211-1214),[59] οδηγούν σε χρήσιμες διαπιστώσεις. Από τη μια πλευρά, αναθεωρούνται οι ισχυρισμοί της Camariano-Cioran σχετικά με τον χρόνο εκπόνησης της μετάφρασης του Καρατζά (είχε θέσει ως *terminus post quem* το 1775) και το ενδεχόμενο ύπαρξης δύο διαφορετικών μεταφράσεων του βολταιρικού κειμένου. Από την άλλη, γίνεται αισθητή μια αξιοσημείωτη μέριμνα για σύμπλευση με την ευρωπαϊκή εκδοτική παραγωγή.

Αναλυτικότερα, τα δύο χειρόγραφα που προέρχονται από τη Μεγάλη του Γένους Σχολή αποτελούν τον δεύτερο και τέταρτο τόμο μιας ολοκληρωμένης μετάφρασης του ιστορικού δοκιμίου του Βολταίρου, παρά τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στους τίτλους τους. Ο δεύτερος τόμος (ΜΓΣ15Α) φέρει τον τίτλο *Απόπειρα, είτ' ουν Δοκίμιον περί της καθόλου ιστορίας. Και περί των ηθών, και νοός των γενών από του Καρόλου Μάγνου έως των ημετέρων ημερών* και περιλαμβάνει τα κεφάλαια 52-109 (631 αριθμημένες σελίδες). Ο τέταρτος (ΜΓΣ15) και τελευταίος τόμος επιγράφεται

Απόπειρα περί της γενικής ιστορίας, και περί των ηθών, και πνεύματος των διαφόρων γενών, από του Καρόλου Μάγνου έως των ημετέρων ημερών, μεταφρασθείσα εκ της Γαλλικής διαλέκτου εις την ημετέραν απλήν και περιλαμβάνει τα κεφάλαια 163-193 (589 αριθμημένες σελίδες). Ο μεταφραστής δεν αναγράφεται. Στη σελίδα τίτλου απαντά η σημείωση «Παρά * * *». Τα δύο χειρόγραφα συμπληρώνονται από πίνακα περιεχομένων και θεματικό ευρετήριο («των περιεργοτέρων υποθέσεων»). Η τετράτομη σειρά της ΕΒΕ 1211-1214 (α: 326· β: 552· γ: 647· δ: 244 αριθμημένες σελίδες) φέρει τον διαφορετικό τίτλο *Απόπειρα είτ' ουν Δοκίμιον περί των ηθών και νοός των εθνών και περί των κυριοτέρων πράξεων της ιστορίας από του Καρόλου Μάγνου μέχρι του Λουδοβίκου ιγ^ου, μεταφρασθείσα εκ της Γαλλικής Διαλέκτου εις την ημετέραν απλήν*, συνοδεύεται από πίνακες περιεχομένων και αριθμεί 197 κεφάλαια. Επίσης, δηλώνεται –έστω και με αρχικά– η ταυτότητα του μεταφραστή, «Παρά *** Ν[ικολάου]: Κ[αρατζά]: ΒΒ:αν[Βοεβόδαν]», επιβεβαιώνοντας τις σημειώσεις των Björnståhl, Κοδρικά και Νερουλού.

Η σημαντική διαφοροποίηση στους τίτλους και η αριθμητική απόκλιση των κεφαλαίων μεταξύ των χειρογράφων ΜΓΣ και ΕΒΕ θα οδηγούσε εύλογα στο συμπέρασμα πως πρόκειται για ανεξάρτητα μεταφραστικά πονήματα, με πρότυπο διαφορετικές εκδόσεις του βολταιρικού κειμένου. Ωστόσο, η αντιβολή κατέδειξε πως το κείμενο είναι κατά βάση όμοιο και ακολουθεί με πιστότητα το γαλλικό πρότυπο. Οι όποιες διαφορές μεταξύ των χειρογράφων ΜΓΣ και ΕΒΕ παρατηρούνται στη μικροδομή και σχετίζονται, κατά κύριο λόγο, με αποκλίσεις γραμματικοσυντακτικής φύσης. Βέβαια, στις μικροδιαφορές ενδέχεται να απαντούν ιδεολογικά κίνητρα, στοιχείο που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Για παράδειγμα, στο ΜΓΣ15Α σημειώνεται στο κεφάλαιο 89 («Κατάστασις της Ελλάδος, τελούσης υπό τον ζυγόν των Οθωμανών»):[60] «Οι Ρωμαίοι έμειναν μεν υπό κάκωσιν, όχι όμως υπό δουλείαν, επειδή άφησαν εις αυτούς ελευθέρους τους νόμους και την θρησκείαν των. Και προσηνέχθησαν οι Οθωμανοί, καθώς οι Άραβες εν Ισπανία. Αι των Ρωμαίων φαμελίαι σώζονται εν τη πατρίδι των ταπειναί μεν και περιπεφρονημέναι, όμως ήσυχοι, πληρώνουσιν ένα ελαφρόν δασμόν, εμπορεύονται, γεωργούσι […]». Στο αντίστοιχο κεφάλαιο 93 του ΕΒΕ 1212 («Κατάστασις της Ελλάδος, τελούσης υπό τον ζυγόν των Οθωμανών. Διοίκησις των Οθωμανών, ήθη αυτών») δεν μεταβάλλεται μόνο η έκταση της περιόδου, αλλά προκρίνεται ο όρος «Γραικός» αντί του «Ρωμαίος»: «Οι Γραικοί έμειναν μεν υπό κάκωσιν, όχι όμως υπό δουλείαν, επειδή άφησαν εις αυτούς ελευθέρους τους νόμους και την θρησκείαν των, και προσηνέχθησαν οι Οθωμανοί, καθώς οι Άραβες εν Ισπανία, αι φαμιλίαι αυτών σώζονται εν τη πατρίδι των ταπειναί μεν και περιπεφρονημέναι, όμως ήσυχοι, πληρώνουσιν ένα ελαφρόν δασμόν, εμπορεύονται, γεωργούσι […]».[61]

Παρά την ομοιότητα του περιεχομένου των ΜΓΣ και ΕΒΕ πρέπει να αναζητηθεί η αιτία τόσο των περικειμενικών διαφοροποιήσεων (τίτλοι) όσο και των αποκλίσεων που παρουσιάζουν τα κεφάλαια ως προς τον αριθμό –τέσσερα επιπλέον κεφάλαια στα ΕΒΕ– και την κατανομή τους. Από την επισκόπηση των βολταιρικών εκδόσεων, προκύπτει ότι οι δύο σειρές χειρογράφων ακολουθούν διαφορετικό γαλλικό πρότυπο. Ο τίτλος των ΜΓΣ και ο αριθμός των 193 κεφαλαίων παραπέμπουν ευθέως στη γαλλική έκδοση των ετών 1761-1763 [61] ή έστω στη χρονικά κοντινή και πανομοιότυπη έκδοση των Απάντων από τους Cramer [W64G]. Στην ταύτιση με τις παραπάνω εκδό-

σεις συνηγορεί και η σύντομη σημείωση του Björnståhl περί επτάτομης μετάφρασης από τον Καρατζά της «Histoire générale de Voltaire».[62] Ο τίτλος που χρησιμοποιεί ο Σουηδός, γνώστης από πρώτο χέρι της εργογραφίας του Βολταίρου λόγω της γνωριμίας τους (1770),[63] ανταποκρίνεται πλήρως στις προ του 1768 γαλλικές εκδόσεις (*Essay sur l'histoire générale…*) και, αντιστοίχως, στον τίτλο των ΜΓΣ («περί της γενικής / καθόλου ιστορίας»). Αξίζει να προστεθεί ότι η λέξη «Essay» αποδίδεται ως «Απόπειρα, είτ' ουν Δοκίμιον», ανακαλώντας ευθέως τον Βούλγαρη, εισηγητή του νεολογισμού «δοκίμιον», σε αντίστοιχη βολταιρική μετάφραση (*Περί των διχονοιών των εν ταις Εκκλησίαις της Πολονίας δοκίμιον ιστορικόν και κριτικόν…*, Λειψία 1768).[64] Το στοιχείο αυτό μπορεί να λειτουργήσει ως *terminus post quem* του εγχειρήματος του Καρατζά.

Σημειώνεται, επίσης, πως τα ΜΓΣ, που προηγούνται και ως προς το εκδοτικό πρότυπο και ως προς τη σύνθεση των ΕΒΕ, δεν είναι αυτόγραφα του Φαναριώτη ηγεμόνα. Αποτελούν ένα καθαρογραμμένο αντίγραφο σύμφωνα με το εξαιρετικά διαφωτιστικό κωδικογραφικό σημείωμα που βρίσκεται στο τέλος του ΜΓΣ15 διά χειρός κάποιου Νεοφύτου: «Και τόδε προς τοις άλλοις αντεγράφη παρ' εμού του ταπεινού και αμαρτωλού Νεοφύτου»· ένα αντίγραφο που συντάσσεται «Εν έτει αψοδ$^{\omega}$ [1774], εν μηνί Δεκεμβρίω η$^{\eta}$· υπάρχει δε του παναγιωτάτου μου αυθέντου Κυρίου Κυρίου Σαμουήλ». Ο Νεόφυτος μας τοποθετεί χρονικά, ενώ δεν αφήνει αμφιβολία πως αναφέρεται στον Σαμουήλ Χαντζερή, στον οποίο και απευθύνεται σε επόμενο φύλλο: «Την πανιερώτητάν σου δουλικώς προσκυνώ. Ασπάζωμαι την αναγκαίαν αυτού δεξιάν. Έλαβα το σεβαστόν της γράμμα και τα γραφόμενα καλώς έγνω, πλην άγε γέροντα». Το σημείωμα αυτό εξυπηρετεί στο να ξαναπιάσουμε το νήμα από τις σημειώσεις του Νερουλού, καθώς αποδεικνύεται ότι ο Σαμουήλ πράγματι έχει στην κατοχή του και προωθεί νεωτερικά κείμενα. Σύμφωνα με τα νέα αυτά δεδομένα, η επιστολή που απηύθυνε ο Σαμουήλ στον Καρατζά, ενθαρρύνοντάς τον να συνεχίσει την κοπιώδη μετάφρασή του, είναι κάτι περισσότερο από πιθανό να αφορά το ιστορικό σύγγραμμα του Βολταίρου.

Ο τίτλος των ΕΒΕ όσο και ο τελικός αριθμός των 197 κεφαλαίων αντιστοιχούν στις μετά το 1768 εκδόσεις. Σε σχέση με τις παλαιότερες εκδοχές του κειμένου προστίθενται δύο κεφάλαια που σχετίζονται με την ιστορία του Χριστιανισμού, τα 9 («Περί της Ιταλίας και περί της Εκκλησίας προ του Καρόλου Μάγνου τίνι τρόπω εσυστήθη ο Χριστιανισμός. Επεξεργασία ανίσως υπέστη τοσούτους διωγμούς όσους λέγουσι») και 10 («Αίτια της πτώσεως της ρωμαϊκής βασιλείας»), ενώ άλλα επιμερίζονται, οδηγώντας στην απόκλιση των τεσσάρων κεφαλαίων. Επίσης, οι τελευταίες αυτές βολταιρικές εκδόσεις συμπεριλαμβάνουν στον τίτλο τους τη σημείωση «et sur les principaux faits de l'histoire» που περνά στον τίτλο των ΕΒΕ ως «και περί των κυριοτέρων πράξεων της ιστορίας». Επομένως, η σειρά της ΕΒΕ έχει ως βάση το κείμενο των ΜΓΣ και προβαίνει σε συμπληρώσεις και τροποποιήσεις σύμφωνα με τις νεότερες εκδόσεις. Συνδυάζοντας στο σημείο αυτό τις πληροφορίες του Κοδρικά σχετικά με την πρόοδο της μετάφρασης («την συνέχειαν ετελείωσεν ο ευγενής και πολυμαθής Γαμβρός του Δημήτριος Μάνος»),[65] θα ήταν δόκιμο να υποστηριχτεί ότι ο βιβλιόφιλος Μάνος βρίσκεται πιθανότατα πίσω από την επικαιροποίηση. Μάλιστα, το κείμενο των ΜΓΣ όχι μόνο εμπλουτίζεται σύμφωνα με τις τελευταίες βολταιρικές εκδόσεις, αλλά κι η κατανομή του στα τέσσερα χειρόγραφα ακολουθεί επακριβώς την τελευταία και πλέον

έγκριτη έκδοση των *Œuvres Complètes*, την *Encadrée* του 1775 [W75G].[66] Τα αντανακλαστικά της ελληνικής λογιοσύνης ως προς την πρόσληψη των βολταιρικών ιδεών εκδηλώνονται, λοιπόν, πλήρως στην περίπτωση των ΕΒΕ 1211-1214. Εκείνος που συμπληρώνει το αρχικό κείμενο έχει φροντίσει να προμηθευτεί τη νεότερη έκδοση των 40 τόμων, εκ των οποίων το *Essai* καταλαμβάνει τους τόμους 14-17. Εύρωστοι βιβλιόφιλοι, όπως ο Μάνος και ο Καρατζάς, οπωσδήποτε θα διέθεταν το απαραίτητο επικοινωνιακό δίκτυο, ώστε να προμηθευτούν τις πολύτομες εκδόσεις από το τυπογραφείο των Cramer στη Γενεύη.[67]

Η μέριμνα που παρατηρείται για τη μετάφραση και την επικαιροποίηση του *Essai*, καθώς και οι ενδείξεις για επιπλέον αντίγραφα,[68] φανερώνουν το έντονο ενδιαφέρον της λογιοσύνης για το ιστορικό έργο του Βολταίρου, το οποίο υπερβαίνει ενίοτε και τα ευρωπαϊκά δεδομένα.[69] Επιπρόσθετα στοιχεία, μάλιστα, επιβεβαιώνουν την αναγνωσιμότητα και φανερώνουν την ευρεία διάδοση. Αρκεί να αναφερθούν ενδεικτικά ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ο κύκλος του Δημητρίου Καταρτζή και ο Κοραής, ώστε να καλυφθεί ένα χρονικό άνυσμα παρουσίας περί των 60 ετών.

Φέρνοντας τα δυτικά ήθη στην Αυθεντική Ακαδημία του Ιασίου, ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ ανοίγει το 1765 τον κύκλο των παραδόσεών του με δύο δημόσια μαθήματα. Στην «Ομιλία περί της Μαθηματικής εν γένει», που συμπεριλαμβάνεται στην *Απολογία* (1780), ανατρέχει στο *Essai* για την υποστήριξη των επιχειρημάτων του σχετικά με την προτεραιότητα των Μαθηματικών, ενώ το βολταιρικό αυτό έργο λειτουργεί επανειλημμένως ως βασική ιστορική πηγή.[70] Στο δοκίμιο *Συμβουλή στους νέους πώς να ωφελιούνται και να μη βλάπτουνται απτά βιβλία τα φράγκικα και τα τούρκικα, και ποια νά 'ναι η καθ' αυτό τους σπουδή*, ο Καταρτζής κάνει ευθέως λόγο για την *Histoire générale* και τη *Philosophie de l'histoire*, κείμενα τα οποία, όπως υποστηρίζει, διαβάζονται κατά κόρον και χωρίς την απαραίτητη προπαρασκευή, παρακάμπτοντας τη μελέτη συγγραμμάτων αμεσότερου ενδιαφέροντος: «αναγινώσκουν τη Γενική του Βολταίρ Ιστορία, και τη Φιλοσοφία της Ιστορίας, πούν' ομοίως θεωρίαις της ιστορίας, προτού να διαβάσουν ένα βιβλίο απτή Βυζαντίδα, την ιστορία του γένους τους, και τους χρειάζεται να ξέρουν όλην την ιστορία του κόσμου εις πλάτος».[71] Οι «μαθητές» του, μάλιστα, αποτελούν αντιπροσωπευτικό παράδειγμα. Το ιστορικό δοκίμιο του Βολταίρου θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στη χορεία των ερανισμάτων της *Γεωγραφίας Νεωτερικής* (1791) («ερανισθείσα από διαφόρους συγγραφείς»). Αξιοποιείται για τον εμπλουτισμό ιστορικών πληροφοριών, όπως κατά την περιγραφή της πολιορκίας του Παρισιού από τους Βίκινγκς στα τέλη του 9ου αιώνα με την ηρωική προσπάθεια του επισκόπου Goslin,[72] στοιχεία που ανευρίσκονται στο 25ο κεφάλαιο του *Essai* («Περί των Νορμάνδων περί τον Θ^{ον} αιώνα»).[73] Ίσως, όμως, να συγκαταλέγεται και μεταξύ των κειμένων που καθόρισαν γενικότερα τη μεθοδολογική προσέγγιση του διδύμου Φιλιππίδη-Κωνσταντά. Εξάλλου, το νεωτερικό εγχείρημα της συγγραφής «ολικής γεωγραφίας» (συσχετισμός γεωγραφικών, ιστορικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτισμικών στοιχείων) ανακαλεί, μεταξύ άλλων, τη βολταιρική «ολική ιστορία». Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Φιλιππίδης, στην προσπάθεια ανασύστασης της βιβλιοθήκης του, θύμα καταστροφικής πυρκαγιάς στην Κωνσταντινούπολη, συγκαταλέγει το *Essai* στη λίστα με τους πρώτους τίτλους που ζητά από τον φίλο του στο Παρίσι Barbié du Bocage (1796).[74] Αποτελεί, δηλαδή, θεμέλιο λίθο στο κτίσιμο της νέας βιβλιοθήκης του.

Τελευταίο παράδειγμα ο Κοραής, στην τρίτη, πλέον, δεκαετία του 19ου αιώνα. Στα *Προλεγόμενα* των *Πολιτικών* του Πλουτάρχου (1824) αξιοποιούνται κεφάλαια από το *Essai*, ενώ αντιγράφονται και αυτούσια αποσπάσματα.[75]

Κοντά σε αυτά, έχει σημασία να τονιστεί πως το *Essai*, αν και μεταφρασμένο και επικαιροποιημένο, δεν εκδόθηκε. Από την άλλη, δεν μπορεί να μην παρατηρηθεί πως κείμενα με τα οποία έρχεται σε (συγκρουσιακό, αλλά συχνά γόνιμο) διάλογο η βολταιρική οπτική περί ιστοριογραφίας μεταφράζονται και βρίσκουν τον δρόμο προς το τυπογραφείο: από τον Bossuet (Κωνσταντινούπολη, 1817), τον Charles Rollin (Βενετία, 1750) και τον Claude Fleury (Βενετία, 1814), έως το αντιρρητικό κείμενο του Joseph-Guillaume Clémence, που αποδόθηκε από τον Νικηφόρο Θεοτόκη ως *Απόδειξις του κύρους των της Νέας, και Παλαιάς Διαθήκης βιβλίων, και της εν αυτοίς αληθείας υπεράσπισις. Ή Ανασκευή της του Βολτέρου βίβλου, της καλουμένης Τελευταίον Διερμηνευθείσης Διαθήκης* (Βιέννη, 1794), γνωρίζοντας μάλιστα και συντομευμένη εκδοχή από τον Μακάριο Καββαδία με τίτλο *Λόγος παραινετικός, προς τους ιδίους Μαθητάς, ή κατά Ουολταίρου και των οπαδών* (Βενετία, 1802). Η αυτολογοκρισία, ο φόβος, ο περιορισμένος ορίζοντας προσδοκιών του κοινού, ίσως να βρίσκονται μεταξύ των ανασταλτικών παραγόντων που οδήγησαν τόσο στην απόκρυψη της ταυτότητας του μεταφραστή («Παρά ***»), όσο και στον περιορισμό στη χειρόγραφη κυκλοφορία.

Ερευνητικές προοπτικές, ένα πανόραμα της παγκόσμιας λογοτεχνίας στα ελληνικά;

Κατέστη φανερό πως το ιστορικό δοκίμιο του Βολταίρου αναζητήθηκε, μεταφράστηκε, διαβάστηκε και αξιοποιήθηκε δημιουργικά από την ελληνική λογιοσύνη. Η εξαιρετικά πλούσια αποθήκη γνώσεων που διαθέτει τράβηξε το ενδιαφέρον του αναγνώστη της εποχής, ο οποίος μέσα από νεωτερικό πρίσμα ανακαλύπτει αρχαιότατους πολιτισμούς (π.χ. «Περί της Κίνας, περί αρχαιότητος, δυνάμεων νόμων, συνηθειών τε και επιστημών αυτής» και «Περί της Περσίας κατά τους χρόνους του προφήτου Μωάμεθ, και περί της παλαιάς θρησκείας του Ζωροάστρου»),[76] γνωρίζει παλαιότερα ήθη κι έθιμα («Περί των Δουέλων, είτ' ουν μονομαχιών»),[77] γίνεται μάρτυρας των μεγάλων γεωγραφικών ανακαλύψεων («Περί των ευρέσεων των Πορτογάλων», «Περί του Κολόμπου και της Αμερικής», «Περί του Φερνάνδ Κορτέζ», «Περί της πρώτης περιηγήσεως πέριξ του κόσμου»),[78] έρχεται αντιμέτωπος με ταυτοτικά ζητήματα («Κατάστασις της Ελλάδος, τελούσης υπό τον ζυγόν των Οθωμανών. Διοίκησις των Οθωμανών»),[79] καλείται να αναθεωρήσει παραδεδομένες αξίες. Αρκεί να αναφερθούν οι περιπτώσεις που ο Βολταίρος τοποθετείται ευθέως στο στρατόπεδο των νεοτέρων, όπως συμβαίνει κατά τη σύγκριση του Ομήρου με τα λογοτεχνικά επιτεύγματα των Ariosto και Tasso:

> Αν θελήση τινάς να ζυγοσταθμίση απαθώς και χωρίς προλήψεως την *Οδύσσειαν* του Ομήρου με τον *Ρολάνδον* του Αριόστου, ο Ιταλός υπερέχει κατά πάντα. [...] Όσον δε περί της *Ιλιάδος*, τον εαυτόν του ας ερωτήση κάθε αναγνώστης τι τον φαίνεται και οποίαν κρίσιν κάμνει, ανίσως ήθελεν επεξέλθη πρώτην φοράν ταύτην την ποίησιν και την του Τάσσου, αγνοών τα ονόματα των συγγραψάντων αυτάς και εις ποίους καιρούς συνεγράφησαν και απλώς εφιστάς κριτήν την ιδίαν του όρεξιν και ηδονήν. Ημπορεί τάχα να μη προκρίνη κατά πάσαν έννοιαν τον Τάσσον;[80]

Οι ερευνητικές προοπτικές που υπόσχονται μεταφραστικά εγχειρήματα του μεγέθους και της ποιότητας του *Essai*, όπου κυριαρχεί η πύκνωση της ιστορικής και της πολιτισμικής μνήμης, ανοίγονται σε ποικίλα πεδία. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα προκύπτει μέσα από την ίδια τη μεθοδολογική προσέγγιση της ιστορίας. Η πυραμιδοειδής ανάπτυξη της βολταιρικής συλλογιστικής με βάση τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, κέντρο τις κοινωνικές εκδηλώσεις (κεφάλαια για κοινωνικές, οικονομικές, νομικές, εκκλησιαστικές υποθέσεις) και κορυφή τα επιτεύγματα των επιστημών και των τεχνών,[81] καθιστά το κείμενο πολύτιμη πηγή για την πρόοδο και τις κατακτήσεις του πνεύματος. Από κοινού, λοιπόν, με τις επιστημονικές-φιλοσοφικές ανακαλύψεις και διαμάχες (π.χ. Γαλιλεύς, Κοπέρνικος, Νεύτων, Λόκκιος, Πασκάλ, Λέϊπνιτζ, Αλεΐ, Κασσίνης, Μπάιλος), μεταφέρεται στην ελληνική ένα πανόραμα της παγκόσμιας λογοτεχνίας ή, κατά την απόδοση της «littérature» από τον Καρατζά, «των λειμώνων της σοφίας και σπουδής»[82] έως τον αρχόμενο 17ο αιώνα. Από το «τραγούδι του Ρολάνδου»,[83] τον «Λόπες δε Βέγα»[84] και τον «Δον Κισότη»[85] μέχρι τις κατακτήσεις του αγγλικού, του ιταλικού, του γαλλικού, ακόμα και του κινεζικού πνεύματος. Με δυο λόγια, ιστορία (και) της παγκόσμιας λογοτεχνίας.[86]

Ενδεικτικά, οι Shakespeare, Ben Jonson και Francis Bacon παρελαύνουν στις σελίδες του χειρογράφου: «Μερικά ευφυή πνεύματα επί της Ελισάβετ είχον καλλιεργήση τους λειμώνας της σοφίας και σπουδής, οι οποίοι μέχρις εκείνου του καιρού ήτον πάντοτε αγεώργητοι και ακαλλιέργητοι εν Αγγλία. Ο μεν Σακεσπεάρ, μεθ' ον ο Μπεν Γιονσόν είχον περικαλλύνη τα δραματικά ποιήματα· ο δε Σπένσερ ενεζωογόνησε την ηρωϊκήν ποίησιν ταυτόν ειπείν ηρωϊκόν μέτρον· ο δε Φραγκίσκος Μπάκων, όστις είναι μάλλον αξιέπαινος διά τους φιλομούσους καμάτους του, παρά διά το του Καγγελαρίου οφφίκιό του, ήνοιγε τη φιλοσοφία εν στάδιον όλως νέον. Και ακολούθως οι νόες εξευγενίζοντο, εκαλλωπίζοντο και εφωτίζοντο».[87] Αντιστοίχως, Γάλλοι συγγραφείς και καλλιτέχνες: «Με όλον τούτο εν έτει αχλς$^{\omega}$ [1636] ο Κορνήλιος συνθείς την τραγωδίαν οπού επιγράφεται *Κίδ*, άρχισε τον αιώνα οπού ονομάζεται αιών του Λουδοβίκου ιδ^{ου}· ομοίως ο Πουσίν εις μερικά μέρη του της γραφικής τέχνης έφθασεν εις την επιτηδειότητα του Ραφαήλ του εκ της πόλεως Ουρβίνου· και ο Γιαρδόν έφερεν εις τελειότητα την λιθοξοϊκήν, του οποίου απόδειξις είναι αυτός ο ίδιος τάφος του Ρισελιώ. Και απλώς ειπείν οι Γαλλοί άρχισαν να γίνωνται αξιόλογοι και μάλιστα διά τας χάριτας και αστειότητας του πνεύματός των».[88] Δεν λείπει ακόμα και η πληροφόρηση για την κινεζική τέχνη: «Επί της αρχής των Ίβεν, τουτέστιν επί των απογόνων του Τζεγγίς Χαν και επί της αρχής των συστησάντων πάλιν το των Κινέζων κράτος Μιγγ καλουμένης, αι του νοός και της φαντασίας τέχναι εκαλλιεργήθησαν περισσότερον παρά άλλοτε ποτέ και αγκαλά να μην ομοίαζεν ο νους και η φαντασία των με τον εδικόν μας νουν και φαντασίαν, με όλον τούτο ευρίσκει τινάς εις τα καθ' επίνοιαν συγγραμμάτια αυτών την αυτήν βάσιν οπού αρέσκει εις όλα τα γένη. Λέγω δε συμφοράς απροόπτους, ευτυχίας ανελπίστους, ευγνωμοσύνας ή ευρέσεις απολωλότων προσώπων. Ευρίσκει δε τινάς εν αυτοίς ολίγον του απιθάνου εκείνου μυθικού, οίον μεταμορφώσεις επινενοημένας μεν υπό των Ελλήνων, καλλωπισθείσας δε υπό του Οβιδίου, και μύθους Αραβικούς και μύθους του Μπογιάρδου και του Αριόστου. Η επίνοια εν τοις μύθοις των Κινέζων σπανίως απομακρύνεται του πιθανού, και αποτείνει πάντοτε εις τα ηθικά. Ο περί τα θέατρα είτ' ουν δράματα έρως έγινε πάγκοινος εν τη Κίνα από τον ιδ^{ον} αιώνα

μέχρι του νυν. Δεν είναι δε δυνατόν να παρέλαβον ταύτην την τέχνην από κανένα άλλο γένος, διότι αυτοί ηγνόουν και ότι υφίστατο η Ελλάς και ούτε οι τα του Μωάμεθ δόγματα ασπαζόμενοι, ούτε οι Τάταροι δεν εδυνήθισαν βέβαια να μεταδώσωσιν εις αυτούς τα Ελληνικά ποιήματα. Λοιπόν αυτοί επενόησαν την τέχνην, εκ της μεταφρασθείσης όμως Κινεζικής τραγωδίας φαίνεται ότι εις τελειότητα δεν εδυνήθισαν να την φέρουν. Επιγράφεται δε αύτη η τραγωδία *Ορφανός του Τσχάο* και είναι ποιήματα του ιδ^ου αιώνος. [...] Ίσως η τραγωδία αύτη να ισοφαρίζεται με τας πρώτας αποπείρας του Αισχύλου».[89]

Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι για τη βέλτιστη κατανόηση από πλευράς του αναγνώστη των λογοτεχνικών επιτευγμάτων, ο Βολταίρος προβαίνει στην προσφιλή τακτική των «ωραίων άπιστων» μεταφράσεων (*Belles-infidèles*),[90] συμπεριλαμβάνοντας στην ιστορική του αφήγηση επιλεκτικά ορισμένους στίχους («εις το να σας κάμω να καταλάβετε όσον είναι δυνατόν το ύφος του συγγραφέως»)[91] της ιταλικής και της περσικής ποίησης. Τη βολταιρική σκυτάλη παίρνει μια αρκετά δημιουργική ελληνική μετάφραση των γαλλικών πλέον στίχων·[92] μετάφραση λόγια, σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο μέτρο (κάποτε με εναλλαγή τροχαϊκού), με λεξιλόγιο από την *Ιλιάδα* και τους αρχαίους τραγικούς, με τήρηση των ειδολογικών συμβάσεων (π.χ. ωδή), με την αξιοποίηση σχημάτων λόγου. Αποτέλεσμα αυτής η διαμεσολαβημένη (μέσω γαλλικής) παρουσία στα ελληνικά αποσπασμάτων από τη *Θεία Κωμωδία* και το *Πουργατόριο* (άσμα 16ο) του Δάντη, του καντσόνε 126 (*Chiare, fresche et dolci acque*) του Πετράρχη, καθώς και του παραθέματος από τον Πέρση ποιητή Saadi που αποτυπώνει σε μικρογραφία τον βολταιρικό ντεϊσμό.[93] Η σύγκριση με το γαλλικό πρότυπο αναδεικνύει τις μεταφραστικές πρωτοβουλίες:

Δάντης

Είδον ποτέ οι άνθρωποι λάμποντας εν τω κόσμω
δύο ηλίους φωταυγείς βαθεία εν ειρήνη,
οπού χωρίς να βλάπτωσι παντάπασιν αλλήλους,
φωτίζοντας τους γηγενείς μαρμαρυγαίς αισίαις,
εδίδασκον των αληθών χρεών τας λεωφόρους
κι εδείκνυον προνόμια, διαφοράν τε άμα,
ιμπερικού τε αετού και ιερού προβάτου.
Παρήλθεν όμως ο καιρός ούτος και μετηλλάγη
το πρόσωπον της καθ' ημάς σφαίρας της ουρανίου·
των γαρ ηλίων έτερος, πλήρης, κεκαλυμμένος
των αναθυμιάσεων, εκτρέπεται του δρόμου
σταδίου τε του ιερού, και θέλει να ροφήση
τας λαμπηδόνας και το φως ηλίου του ετέρου.
Τότ' ανετράπη κι έγινεν η τάξις αταξία.
Το ταπεινόν γαρ πρόβατον άγριος ώφθη λέων,
ος διαστράπτων τη χρυσή πορφύρα κλοπιμαία
ήθελεν άμα να κρατή και ράβδον εις τας χείρας
ποιμαντικήν κι Αρήϊον ξίφος ηκονημένον.

Jadis on vit dans une paix profonde
De deux soleils les flambeaux luire au monde,
Qui, sans se nuire éclairant les humains,
Du vrai devoir enseignaient les chemins,
Et nous montraient de l'aigle impériale
Et de l'agneau les droits et l'intervalle.
Ce temps n'est plus, et nos cieux ont changé.
L'un des soleils de vapeurs surchargé,
En s'échappant de sa sainte carrière,
Voulut de l'autre absorber la lumière.
La règle alors devint confusion;
Et l'humble agneau parut un fier lion.
Qui tout brillant de la pourpre usurpée
Voulut porter la houlette et l'épée.

Πετράρχης

Ω πηγή διαυγεστάτη και χαρίεν κυματάκι,
οπού με τα θέλγητρά σου την καρδίαν σαγηνεύεις,
κάλλη μόνα εν τη φύση, οπού είν' απηλλαγμένα
της ηλιακής αλαίας και με δρόσον προικισμένα.
Ω δένδρον ευτυχέστατον, βρύον με φύλλα όλον
κινούμενα υπό γλυκών ζεφύρων εμπνεόντων,
περικαλύπτον με σκιάν πηγήν χαριεστάτην,
φέροντας εις την μνήμην μου την της πηγής εικόνα,
τους στεναγμούς μ' ανακαλείς, κινείς τα δάκρυά μου.
Στολαί εκείνων των ακτών, Ηούς αι θυγατέρες,
υμών ειμί ζηλότυπος, υμείς δ' εκείνης ήττους
εστέ τη ωραιότητι, τω κάλλει και τη φύσει.
Άνθη οπού ερύεσθε το κάλλος απ' εκείνης,
αηδόνια ήττον εμμελή κελαρυσμού εκείνης,
αήρ που καθαρώτερος έγινες παρ' εκείνης
και κατοικία εραστή εις ην αθανασία,
εκ των χαρίτων της πηγής καλώς εχορηγήθη.
Ω τόποι επικίνδυνοι και ακριβείς σ' εμένα,
όπου ο Έρως έτρωσε τα αισθητήριά μου
με τας γλυκάς σαγίτας του, τα παλαμναία όπλα,
ακούσατέ μου έσχατα μέλη παλινωδίας
και δέξασθε τα ύστατα δάκρυα των ομμάτων.

Claire fontaine, onde aimable, onde pure,
Où la beauté qui consume mon coeur,
Seule beauté qui soit dans la nature,
Des feux du jour évitait la chaleur;

Arbre heureux dont le feuillage,
Agité par les zéphyrs
La couvrit de son ombrage,
Qui rappelle mes soupirs,
En rappelant son image;
Ornements de ces bords, et filles du matin,
Vous dont je suis jaloux, vous moins brillantes qu'elle,
Fleurs qu'elle embellissait quand vous touchiez son sein,
Rossignol dont la voix est moins douce et moins belle,
Air devenu plus pur, adorable séjour.
Immortalisé par ses charmes,
Lieux dangereux et chers, où de ses tendres armes
L'Amour a blessé tous mes sens;
Ecoutez mes derniers accents,
Recevez mes dernières larmes.

Saadi

Και το ουδόλως υφεστός αυτός καλώς ιξεύρει
και τα ακατανόητα στα ώτα τ' εμβομβούσι.
Άναξ, π' ανάγκην δεν έχει γονυπετούντων δούλων,
Κριτής, που χρείαν δεν έχει γραπτών νόμων να κρίνη.
Αυτός με το αΐδιον της προοράσεώς του
σχεδίασε το ήθος μας στα σπλάχνα των μητρών μας,
αυτός τον ήλιον εις δυσμάς άγει από της έω,
αυτός στα όρη έσπειρεν αδάμαντας, σμαράγδους.
Δύο ρανίδας ύδατος λαμβάνει, απ' την μίαν
δημιουργεί τον άνθρωπον την άλλην μαργαρίτην
ειδοποιεί εν τοις μυχοίς, άριστα της θαλάσσης.
Λόγω εις ον προήγαγε το παν εκ του μη όντος.
Και πάλιν λόγω εις μη ον εν ακαρεί, αν θέλη,
φέρει το παν κι εις άπειρον χάος το του μη όντος.
Μόνον ας πη, κι εν ακαρεί ο κόσμος μεταβαίνει
απ' τας αβύσσους Μηδενός εις όντος πεδιάδας.

Il sait distinctement ce qui ne fut jamais.
De ce qu'on n'entend point son oreille est remplie.
Prince, il n'a pas besoin qu'on le serve à genoux;
Juge, il n'a pas besoin que sa loi soit écrite.
De l'éternel burin de sa prévision
Il a tracé nos traits dans le sein de nos mères.
De l'aurore au couchant il porte le soleil;
Il sème de rubis les masses des montagnes.
Il prend deux gouttes d'eau, de l'une il fait un homme,

De l'autre il arrondit la perle au fond des mers.
L'être au son de sa voix fut tiré du néant.
Qu'il parle et dans l'instant l'univers va rentrer
Dans les immensités de l'espace et du vide;
Qu'il parle et l'univers repasse en un clin d'oeil
De l'abîme du rien dans les plaines de l'être.

Συμπερασματικά, η περιδιάβαση στο λόγιο περιβάλλον και το συγγραφικό έργο του Καρατζά επιχείρησε να αναδείξει τις επίμονες προσπάθειες για ενημέρωση μερίδας της ελληνικής λογιοσύνης· να ανιχνεύσει τις ενέργειες για συμπόρευση, σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμα και με τις νεότερες εκδοχές της δυτικής σκέψης μέσα από τη μετάφραση. Παράλληλα, τα στοιχεία που προέκυψαν από το χειρόγραφο υλικό, όπως το κωδικογραφικό σημείωμα που αναφέρεται στον πατριάρχη Σαμουήλ Χαντζερή ως κάτοχο και διακινητή προωθημένων νεωτερικών έργων, αφενός τονίζουν γι' ακόμα μια φορά τη σημασία των παλαιότερων ιστοριών της νεοελληνικής γραμματείας (Νερουλός) και των πολυπρόσωπων καταλόγων (Καλλίνικος), αφετέρου κινητοποιούν για την αναθεώρηση της θέσης και του ρόλου ορισμένων μορφών στην εξέλιξη του πνεύματος στον μακρύ 18ο αιώνα. Η μεταφραστική παραγωγή εκατοντάδων σελίδων του Καρατζά, ανέκδοτη, διάσπαρτη και πιθανώς οριστικά χαμένη στην πλειονότητά της, από κοινού με τον σκιώδη αλλά καταλυτικό ρόλο του Χαντζερή και του Μάνου, παραπέμπουν σε μια «αφανή λογιοσύνη»· μια λογιοσύνη που εργάστηκε αθόρυβα, με αποτέλεσμα να καθιστά πολύτιμες τις λιγοστές εναπομείνασες ψηφίδες για τη σχεδιαγράφηση της εικόνας της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά από τη θέση αυτή για τις πολύτιμες συμβουλές και την καθοδήγησή τους, την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πατρών, Στέση Αθήνη, τον Αναπληρωτή Καθηγητή του ΕΚΠΑ, Γιάννη Ξούρια, τον Καθηγητή του Freie Universität του Βερολίνου, Μίλτο Πεχλιβάνο, τον Επίκουρο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης, Αλέξανδρο Κατσιγιάννη, καθώς και τον Επίκουρο Καθηγητή του Ιονίου Πανεπιστημίου, Νίκο Κοκκομέλη.
2. Τις ημερομηνίες αυτές σημειώνει ο Άλκης Αγγέλου, βλ. Α. Αγγέλου (επιμ.), *Παναγιωτάκης Κατσικελλάριος Κοδρικάς, Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου. Ερμής ο Λόγιος Κρίσις εις την Μελέτην*, Αθήνα 1998, σ. 594-595. Οι ημερομηνίες συμφωνούν με την πληροφορία που παρέχει ο Σταματιάδης σχετικά με το θάνατο του Καρατζά στα 46 του χρόνια, βλ. Ε. Ι. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων του Οθωμανικού Κράτους*, Αθήνα 1865, σ. 143.
3. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Δέκα χρόνια ελληνικής παιδείας στην ιστορική τους προοπτική, 1791-1800», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, [10]2009 (πρώτη έκδοση: 1977), σ. 245-262.
4. Για τον Νικόλαο Σ.(;) Καρατζά, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Αρμογή σπαραγμάτων. Νεότερα για τη βιβλιοθήκη Νικολάου και Κωνσταντίνου Καρατζά*, Αθήνα 2016.
5. A. Camariano-Cioran, «Nicolas Caragea, prince de la Valachie, traducteur de la langue française», *Αθηνά* 73-74 (1972-1973), 245-266· A. Camariano-Cioran, *Spiritul revolutionar*

francez şi Voltaire in limba greaca şi romană, Βουκουρέστι 1946, σ. 98-104. Για την οικογένεια Καρατζά, βλ. Χ. Α. Μηνάογλου, *Οι Φαναριώτες και η οθωμανική διπλωματία στα τέλη του ΙΗ΄ αιώνα. Ο Κωνσταντίνος Καρατζάς ο Μπάνος στην αυλή του Φρειδερίκου-Γουλιέλμου Β΄ της Πρωσίας*, Αθήνα 2019, σ. 43-64. Για το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας: http://www.ghyka.com/Familles/Caragea/Caragea_01.pdf (επίσκεψη στις 17/4/20).

6. J. Rizo Néroulos, *Cours de littérature Grecque moderne, donné à Genève*, Γενεύη 1828. Για τη συμβολή του κειμένου στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, βλ. D. Dolapsakis, *Les Histoires de la littérature néohellénique 1780-1880. Autour d'Adamantios Coray et de Jacovakis Rizos Néroulos. Des épigones et des émules*, Παρίσι-Σορβόννη 2009 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), σ. 102-160.
7. Néroulos, *Cours de littérature…*, *ό.π.*, σ. 24-26.
8. *Ό.π.*, σ. 36. Αξίζει να σημειωθεί πως ο Νερουλός έχει αντίληψη από πρώτο χέρι για τη συμβολή του Σαμουήλ. Λόγω συγγενικών δεσμών τα κατάλοιπα του πατριάρχη πέρασαν στους κληρονόμους της οικογένειάς του. Παρέμειναν, όμως, ανέκδοτα παρά τις όποιες προσπάθειες και, τελικά, δημεύτηκαν. Περισσότερα για τον Ρίζο Νερουλό, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. B. Bouvier – Α. Δ. Λαζαρίδου (επιμ.), *Ι. Ρίζος Νερουλός, Κριτική ανάλυση του συγγράμματος που επιγράφεται: Τουρκική Χάρτα*, Αθήνα 2013, σ. 13-43.
9. Για τον Σαμουήλ Χαντζερή, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Β. Κ. Μπακούρος, *Σαμουήλ Χαντζερής ο Βυζάντιος (1700-1775). Η συμβολή του στην πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 2008.
10. Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, *Καλλίνικος Γ΄ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 1915, σ. 62.
11. Néroulos, *Cours de littérature…*, *ό.π.*, σ. 36.
12. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα ^{3}2009, σ. 56.
13. Σημειώνει χαρακτηριστικά ο Μπακούρος: «[...] η εκτεταμένη εκπαιδευτική προσπάθεια του Σαμουήλ θα πρέπει να αποσυνδεθεί από το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ή του δυτικού Ουμανισμού και να εγγραφεί στο πλαίσιο παιδείας, που συνεχίζει και ανανεώνει τη βυζαντινή παράδοση. […] Η διαφώτιση, που επιδιώκει ο Σαμουήλ Χαντζερής, δεν είναι ετερόφωτη, δεν αντλεί από τα μετακενωμένα φώτα της Ευρώπης. Εμμένει στην αριστοτελική παράδοση του Βυζαντίου και εκδηλώνεται ως βιωματική επιστροφή στις πηγές της Ορθοδοξίας, δηλαδή στα κείμενα της Γραφής και τα συγγράμματα των Πατέρων της Εκκλησίας» (Μπακούρος, *Σαμουήλ Χαντζερής…*, *ό.π.*, σ. 211-212).
14. Γ. Βαλέτας, *Επίτομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1966, σ. 74.
15. Ε. Σκουβαράς, «Στηλιτευτικά κείμενα του ΙΗ΄ αιώνος. (Κατά των Αναβαπτιστών)», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 20 (1970), σ. 125.
16. Α. Αγγέλου, «Καλλινίκου Δ΄: συμπλήρωμα στην "Επαρίθμηση" του Δ. Προκοπίου», *Ο Ερανιστής* 1 (1963), σ. 25.
17. «Τίνα Θεοδώρητον τύποις εκδοθήναι βούλει, ω φίλτατε, τοις μη Θεοδωρήτοις; προς τίνας και υπέρ τίνος; όπου μηδέ όνομα ίσασι μηδέ ειδέναι βούλονται του ανδρός και καλώς ποιούντες· τροφής γαρ της αναγκαίας υστέρηνται, τα πάντα δεύτερα ηγούνται, εσχάτη πενία συζώντες οι τάλανες και απαρηγορήτω πενία κατατρυχόμενοι. […] Όθεν άγαμαί σου της προθυμίας, άλλως τε, αλλά και τη σπουδή της του βίβλου τούτου επιδόσεως. Προλέγω δε σοι και προαναφωνώ, ότι εις κενόν έσται τουτί το σπουδασθησόμενον και χάριν μηδεμίαν μηδένες οίσονται τη ση ελλογιμότητι τούτου γε ένεκεν, έρρωσο» (Ε. Ι. Σαβράμης, «Δύο ανέκδοτοι επιστολαί του Σαμουήλ Χαντζερή», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 11 (1935), σ. 293-294).
18. Μ. Ι. Γεδεών, «Σαμουήλ του Χαντζερή Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως επιστολαί ανέκδοτοι», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 4 (1883-1884), σ. 147-148.

19. *Ό.π.*, σ. 25-29, 55-59, 143-148, 166-168, 192-195 & 197-203.
20. «Ο Σαμουήλ ήταν ο πρώτος που έθεσε την ιδέα της μετάφρασης κλασικών κειμένων της σύγχρονης Ευρώπης. Καθοδηγούμενος από αυτόν και τις συμβουλές του, ο ηγεμόνας Νικόλαος Καρατζάς μετέφερε στη νεοελληνική το *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*, το *Siècle de Louis XIV* και την *Histoire de la Conjuration des Espagnols contre Venise*. Ακολουθώντας το παράδειγμά του ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, οσποδάρος της Μολδαβίας, συνέθεσε ένα λεξικό ελληνικό-γαλλικό-ιταλικό υπό την εποπτεία του διάσημου d'Haute-Rive. Ο ηγεμόνας Κωνσταντίνος Μουρούζης κάλεσε για δάσκαλο των υιών του έναν από τους γραμματείς του Βολταίρου, τον Tupet· και όταν ο σοφός D'Ansse de Villoison επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη, έμεινε έκπληκτος βλέποντας τον Μουρούζη να περιστοιχίζεται από καλλιεργημένους Έλληνες, μεταξύ των οποίων ήταν ο Θωμάς ο Ρόδιος από τον οποίο σώζεται μια μετάφραση σε στίχους του Μεταστάσιου και των ελεγειών του Οβίδιου. Ο γέρος ηγεμόνας Αλέξανδρος Υψηλάντης βελτίωσε την κατάσταση του Λυκείου στο Βουκουρέστι» (Néroulos, *Cours de littérature…*, *ό.π.*, σ. 39).
21. Για τον Björnståhl, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Δ. Αποστολόπουλος, «Πώς "βρέθηκαν" στα Τρίκαλα το 1779 ο Newton, ο Wolff και ο Boerhaave. Μια υπόθεση», *Ο Ερανιστής* 26 (2007), 287-292.
22. Βλ. Α. Κ. Δημητρακόπουλος, *Προσθήκαι και διορθώσεις εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα*, Λειψία 1871, σ. 93.
23. Ο τίτλος που σημειώνει ο Björnståhl παραπέμπει σε παλαιότερη έκδοση των ίδιων βολταιρικών κειμένων που σημειώνει ο Νερουλός.
24. Το κείμενο μεταφράζεται μερικώς από τον Καταρτζή. Αναλυτικά, βλ. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Voltaire - Ουολταίρος, Montesquieu - Μοντεσκιού, Réal de Curban - Ρεάλ. Νεότερες έρευνες για την παρουσία τους στον ελληνικό ιδεολογικό χώρο τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 2007, σ. 103-126.
25. Ο Κοδρικάς αναφέρεται στον ρόλο που διαδραμάτισε ο Νικόλαος Καρατζάς ήδη στον πρόλογό του στη μετάφραση του Fontenelle (1794). Για το θέμα, βλ. Γ. Κόκκωνας, «Η ελληνική συζήτηση για τη γλώσσα στα βιβλία του Διαφωτισμού και η "απάντηση" της Επανάστασης», στο: Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα 2009, σ. 141. Αρκετά χρόνια αργότερα θα σημειώσει ο Κοδρικάς: «Εις αυτού λοιπόν του φιλογενούς Ηγεμόνος την ακάματον φιλοπονίαν, και απέραντον πολυμάθειαν, χρεωστεί το Γένος μας την γνησίαν επανόρθωσιν, και τον τέλειον εξευγενισμόν του υπό την νεωτέραν δημοτικήν φράσιν Πολιτικού ύφους της Κοινής Διαλέκτου» και «Εν πάσι δε τούτοις ο φιλόμουσος Αυθέντης Νικόλαος ο Καρατζάς, το Πολιτικόν ύφος της Δημοτικής Διαλέκτου, από ξένας και χυδαϊκάς εκφράσεις διόλου εκκαθαρίσας, και με ανθηράς και πραγματικάς λέξεις και φράσεις Ελληνικάς εκ νέου καταστολίσας, εις την απλουστέραν Ελληνικήν φράσιν γνησίως προσήρμοσε, και προσφυέστατα εξευγένισε. Τούτο το προσφυώς εξευγενισμένον ύφος, καθαρόν από κάθε μιξοβαρβάρου χυδαϊσμού, έκτοτε μέχρι τούδε, ως φύσει γνήσιον και ομοειδές, όλοι οι προύχοντες και πεπαιδευμένοι Ευγενείς συνήθως μεταχειρίζονται, και αυτό ως Κοινόν ύφος της Εθνικής μας διαλέκτου παρά πάντων γνωρίζεται» (*Κοδρικάς, Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου, ό.π.*, σ. 171 και 174 αντίστοιχα).
26. *Ό.π.*, σ. 170.
27. *Ό.π.*, σ. 170.
28. Βλ. Δημαράς, «Σημειώσεις για την παρουσία του Βολταίρου στην Ελλάδα», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σ. 485. Για τον Δημήτριο Μάνο, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Α. Κατσιγιάννης (επιμ.), *Κωνσταντίνος Μάνος, Τα κατά Κλεάνθην και Αβροκόμην πόνημα ποιμενικόν (1801)*, Αθήνα 2020, σ. 29-30.

29. Για το θέμα, βλ. R. Darnton, *The Forbidden Best-sellers of Pre-Revolutionary France*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1996.
30. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, ήτοι Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του αγιωτάτου αποστολικού τε και καθολικού ορθοδόξου πατριαρχικού θρόνου των Ιεροσολύμων και πάσης Παλαιστίνης αποκειμένων ελληνικών κωδίκων*, Βρυξέλλες 1963, τ. 4, σ. 363-364.
31. Το βασικό αυτό κείμενο του Vieira επιλέγεται μεταξύ των έξι που μεταφράζονται στα αγγλικά στην πλέον πρόσφατη έκδοση της Οξφόρδης: A. Vieira, «Sermon for the Success of the Arms of Portugal Against Those of Holland», στο: M. Leal Da Silva – L. M. Brockey (επιμ.), *Six Sermons,* Ν. Υόρκη 2019, σ. 33-59.
32. Το έργο γνώρισε πολυάριθμες εκδόσεις. Οι παραπάνω ημερομηνίες αντιστοιχούν στις αναθεωρημένες από τον ίδιο τον Raynal βασικές εκδόσεις. Το κήρυγμα βρίσκεται στο 9ο βιβλίο («Établissements des Portugais dans le Brésil. Guerres qu'ils y ont soutenues. Productions et richesses de cette colonie») και συγκεκριμένα στο 9ο κεφάλαιο («Plaintes d'un prédicateur Portugais à Dieu, sur le succès d'une nation hérétique»). Για το κείμενο, στην πρόσφατη και πρώτη πλήρη κριτική έκδοση, βλ. A. Strugnell – G. Goggi – K. Ohji (επιμ.), *G-Th. Raynal, Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes. Édition critique,* Φερνέ-Βολτέρ 2018, τ. 2, σ. 359-363.
33. Ανάλογου μεγέθους πόνημα είναι το *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* του Βολταίρου, το οποίο διακινείται επίσης στο περιβάλλον του Καρατζά. Εκτός από την «ομοιότητα» ως προς το μέγεθος, τα δύο κείμενα παρουσιάζουν μεθοδολογικές αναλογίες και καταπιάνονται με παρεμφερή θέματα (η φιλοσοφική θεώρηση της ιστορίας, η έμφαση στον διαμορφωτικό ρόλο του εμπορίου, η κριτική στις θεσμοθετημένες θρησκείες και, κυρίως, στον Χριστιανισμό, η έμφαση σε κοινωνίες εκτός του ευρωπαϊκού πλαισίου). Βλ. A. Alimento – G. Goggi, «Introduction. L'abbé Raynal avant l'*Histoire des deux Indes*: l'ouverture d'un chantier», στο: A. Alimento – G. Oggi (επιμ.), *Autour de l'abbé Raynal: genèse et enjeux politiques de l'Histoire des deux Indes*, Φερνέ-Βολτέρ 2018, σ. 7-15.
34. Χαρακτηριστικά, βλ. G. Bancarel (επιμ.), *Raynal et ses réseaux*, Παρίσι 2011.
35. Για τη συμβολή του Diderot, βλ. M. Duchet, *Diderot et l'Histoire philosophique des deux Indes ou l'Écriture fragmentaire*, Παρίσι 1978.
36. *Raynal, Histoire philosophique*, *ό.π.*, σ. 359-360.
37. Για το θέμα, βλ. Σ. Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και τις ξένες παραδόσεις στη θεωρία και στην πράξη*, Αθήνα 2010, σ. 73 & 99-101.
38. Σύμφωνα με την έμμετρη αυτοβιογραφία του, ο Δημητριάδης μεταβαίνει από την Κωνσταντινούπολη, όπου σπούδαζε στην Πατριαρχική Σχολή, στη Βλαχία στην υπηρεσία του Νικόλαου Καρατζά: «Ενδιατρίψας δ' εν πόλει έτη δύο, / ες Δακίην ώρμησα τω τρίτω έτει, / συν Νικολάω τω Καρατζά τουπίκλην. / Του δ' άρ' τάχιστα εκπεσόντος του θρόνου, / ες Δακίην έμεινα παρά Ριμνίκου / τω παγκλεεί τε και σοφώ Φιλαρέτω». Σ. Π. Λάμπρος, «Επιφάνιος Δημητριάδης ο Σκιάθιος», *Νέος Ελληνομνήμων* 13 (1916), σ. 426.
39. Βλ. R. Darnton, *The Corpus of Clandestine Literature in France 1769-1789*, Ν. Υόρκη – Λονδίνο 1995, σ. 191-197.
40. Για τον Ι. Καρατζά, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Μ. Παπαθωμόπουλος – Β. Πούχνερ (επιμ.), *Ι. Ν. Καρατζάς, Ανέκδοτες θεατρικές μεταφράσεις του Μεταστασίου (τέλη 18ου/αρχές 19ου αιώνα). Δημοφοώνδης, Υπερμνήστρα, Νήσος η έρημος*, Αθήνα 2014.
41. *Γραμματικής Γαλλικής ακριβής διδασκαλία του υψηλοτάτου θεοσεβεστάτου και σοφωτάτου αυθέντου και ηγεμόνος πάσης Ουγγροβλαχίας κυρίου κυρίου Ιωάννου Νικολάου Κωνσταντί-*

νου Καρατζά, Βιέννη 1806, σ. γ΄-δ΄.

42. Για το θέμα, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, βλ. N. Kokkomelis, *Narrations héroïques: des inventions romanesques du XVIIe siècle aux récits factuels du XVIIIe (1630-1760). Principes de composition, écriture et réécriture de la vie de Philippe de Macédoine, d'Épaminondas de Thèbes et de Scipion l'Africain*, Σορβόννη – Paris IV 2015 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), σ. 67-69.
43. Για την έκδοση του κειμένου, βλ. Ι. Σακκελίων, «Σύντομος Διήγησις περί της εν τη σουλτανική αυλή και τη Υψηλή Πύλη εθιμοταξίας», *Εβδομάς*, έτος Γ΄, αρ. 116 (1886), 230-233· έτος Γ΄, αρ. 117 (1886), 243-246.
44. Για την ελληνόγλωσση ιστοριογραφική παραγωγή τον 18ο αιώνα, βλ. Β. Η. Παναγιωτόπουλος, *Διαφωτισμός και Ιστορία. Η ελληνόγλωσση ιστοριογραφία του 18ου* αιώνα, Αθήνα 2014 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή)· Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Ιστοριογραφία και εθνικές συνειδητοποιήσεις στο τέλος του 18ου αιώνα», στο: Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός – Δ. Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη* Πολίτη, Ηράκλειο 2015, σ. 97-107.
45. S. Pierce, «Voltaire: Polemical Possibilities of History», στο: S. Bourgault – R. Sparling (επιμ.), *A Companion to Enlightenment Historiography*, Λέιντεν – Βοστώνη 2013, σ. 172.
46. Ορισμένα από τα βασικά εγχειρίδια που πραγματεύονται το θέμα του Βολταίρου ως ιστοριογράφου είναι τα εξής: I. O. Wade, *The Intellectual Development of Voltaire of Voltaire*, Πρίνστον – N. Τζέρσεϊ 1969, σ. 451-510· J. H. Brumfitt, *Voltaire Historian*, Οξφόρδη 1970 (πρώτη έκδοση το 1958)· G. Benrekassa, *La politique et sa mémoire. Le politique et l'historique dans la pensée des Lumières*, Παρίσι 1983, σ. 115-176· R. Pomeau [συλλογικό], *Voltaire en son temps*: *1759-1778-1791*, Μεγάλη Βρετανία 1995, τ. 2, σ. 216-236· J. Leigh, *Voltaire: A Sense of History*, Οξφόρδη 2004· S. Pierse, *Voltaire Historiographer: Narrative Paradigms*, Οξφόρδη 2008· C. Volpilhac-Auger, «Voltaire and History», στο: N. Cronk (επιμ.), *The Cambridge Companion to Voltaire*, Κέιμπριτζ 2009, σ. 139-152· M. Méricam-Bourdet, *Voltaire et l'écriture de l'histoire: un enjeu politique*, Οξφόρδη 2012. Έργο αναφοράς για κάθε πτυχή του βολταιρικού έργου αποτελεί το *Dictionnaire général de Voltaire*, επιμ. R. Trousson – J. Vercruysse, Παρίσι 2003· τα σχετικά με την ιστορία λήμματα τα επιμελείται ως επί το πλείστον ο B. Bernard. Αξιοποιήθηκαν εδώ τα εξής: «L'Histoire» (σ. 587-593), «Essai sur les moeurs et l'esprit des nations» (σ. 468-481), «Le Siècle de Louis XIV» (σ. 1124-1131), «La Philosophie de l'histoire» (σ. 939-944) και «Le Pyrrhonisme de l'histoire» (σ. 1011-1013).
47. Ο πολεμικός χαρακτήρας οδήγησε τον Βολταίρο να ακολουθήσει τις μεθόδους των γαλλικών «παράνομων εκδόσεων» (éditions clandestines). Συγκεκριμένα, η *Philosophie de l'histoire* παρουσιάζεται σαν το ευρεθέν χειρόγραφο ενός αποθανόντος αβά Bazin, φέρει ως ψευδότοπο έκδοσης το Άμστερνταμ και διακινείται κυρίως μέσω ιδιωτικών κύκλων. Πρόκειται για κείμενο με προγραμματικό χαρακτήρα. Στις εκδόσεις των *Œuvres Complètes* που επιμελείται ο ίδιος ο Βολταίρος τοποθετείται ακριβώς πριν από το *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations...* ως «Discours préliminaire», ενώ στην επονομαζόμενη έκδοση *Kehl* των *Απάντων* (62 τόμοι, 1784-1789), την πρώτη μετά το θάνατο του Βολταίρου, τιτλοφορείται ως «Introduction». Πρόκειται για ένα απαραίτητο εισαγωγικό ανάγνωσμα που διαμορφώνει τον ορίζοντα προσδοκιών του απαιτούμενου νεωτερικού αναγνώστη. Το έργο θα γνωρίσει σειρά αντιδράσεων. Αναφέρεται χαρακτηριστικά η περίπτωση του αβά Clémence, ο οποίος συντάσσει το 1767 ένα αντιρρητικό κείμενο προς υπεράσπιση της Βίβλου έναντι των βολταιρικών ασεβειών. Για τις *clandestine* πρακτικές του Βολταίρου, βλ. G. Artigas-Menant, *Du secret des clandestins à la propagande voltairienne*, Παρίσι 2001, σ. 231-349· για την έκδοση *Kehl*, μνημειώδη στον τομέα της βολταιρικής βιβλιογραφίας, βλ. L. Grill, *L'Édition Kehl de Voltaire. Une aventure*

éditoriale et littéraire au tournant des Lumières, πρόλογος: C. Mervaud (2 τόμοι), Παρίσι 2018· για την κριτική έκδοση με κατατοπιστική εισαγωγή της *Philosophie de l'histoire*, βλ. J. H. Brumfitt (επιμ.), *Voltaire, La Philosophie de l'histoire*, Γενεύη 1963.

48. Στο εξής, χάριν συντομίας: *Essai*.
49. B. Bernard - J. Renwick - N. Cronk - J. Godden (επιμ.), *Les Œuvres Complètes de Voltaire*, τ. 21: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*, tome 1: I*ntroduction générale, index analytique*, Οξφόρδη 2019, σ. 106.
50. Για μια σύντομη περιγραφή του περιεχομένου και των στοχεύσεων του κειμένου, βλ. J. Truchet (επιμ.), *J.-B. Bossuet, Discours sur l'histoire universelle*, Παρίσι 1966, σ. 17-27.
51. *Βοσσουέτου Λόγος εις την γενικήν ιστορίαν μεταφρασθείς εκ της γαλλικής εις την ημετέραν γλώσσαν*, Κωνσταντινούπολη 1817, τ. 1, σ. 10.
52. Η διεύρυνση επεκτείνεται και στους τομείς που γίνονται αντικείμενο πραγμάτευσης. Χαρακτηριστικά, εξετάζοντας ο Le Goff την εξέλιξη της ιστοριογραφίας και ειδικά την τομή που έφερε η σχολή των *Annales*, σημειώνει ως προκάτοχο τον Βολταίρο και το *Essai*, το οποίο αποτελεί «ιστορία οικονομική και δημογραφική. Ιστορία των τεχνικών και των ηθών και όχι μόνο ιστορία πολιτική, στρατιωτική, διπλωματική. Ιστορία των ανθρώπων, όλων των ανθρώπων, και όχι μόνο των βασιλέων και των σπουδαίων. Ιστορία των δομών και όχι μόνο των γεγονότων. Ιστορία εν κινήσει, ιστορία των προόδων και των μεταβολών, και όχι ιστορία στατική, ιστορία σαν πίνακας. Ιστορία επεξηγηματική και όχι ιστορία αποκλειστικά αφηγηματική, περιγραφική ή δογματική. Εν τέλει, ιστορία ολική (histoire totale)» (J. Le Goff, «L'Histoire Nouvelle», στο: J. Le Goff (επιμ.), *La nouvelle histoire*, Παρίσι 1988 (πρώτη έκδοση: 1978), σ. 48).
53. Βλ. U. Van Runset, «Le proche et le lointain: L'impact de la nationalité dans la lutte philosophique de Voltaire»: U. Kölving – C. Mervaud (επιμ.), *Voltaire et ses combats. Actes du congrès international Oxford-Paris 1994*, Οξφόρδη 1997, τ. 2, σ. 1327-1336.
54. Για τα θέματα που εξετάζονται εδώ, βλ. την κλασική μελέτη: K. Löwith, *Το νόημα της ιστορίας. Η φιλοσοφία της ιστορίας από τις βιβλικές της απαρχές ως τους Marx και Burckhardt*, μτφρ. Μ. Μαρκίδης – Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα 1985.
55. Για την πρόσληψη του κειμένου, βλ. *Les Œuvres Complètes de Voltaire*, *ό.π.*, τ. 21, σ. 221-257.
56. Για τα παραθέματα που σημειώθηκαν και για αναλυτικότερη πραγμάτευση του ζητήματος, βλ. D. Gembicki, «La polémique autour de l'*Essai sur les moeurs* (de Bury, Vernet, Nonnotte)», στο: *Voltaire et ses combats*, *ό.π.*, σ. 1289-1304.
57. Λίγο πριν τον θάνατό του ο Βολταίρος ξαναγυρίζει στο *Essai*, με την αφορμή ενός νέου σχεδίου έκδοσης των *Œuvres Complètes* από τον Panckoucke. Ο Βολταίρος ξαναβλέπει εν τάχει τους τόμους που περιλαμβάνουν το *Essai* και προβαίνει σε ορισμένες διορθώσεις. Το χειρόγραφο αυτό, το οποίο ονομάζεται «l'encadrée corrigée», αξιοποιείται για την πρώτη κριτική έκδοση του κειμένου, ερευνητικό καρπό ετών από το Voltaire Foundation (9 τόμοι: 2009-2019). Πριν την έκδοση αυτή, η μόνη διαθέσιμη ήταν του Pomeau, ο οποίος αναπαρήγαγε την έκδοση Kehl: R. Pomeau (επιμ.), *Voltaire, Essai sur les moeurs et l'esprit des nations et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII* (2 τόμοι), Παρίσι 1963 (δεύτερη έκδοση: 1990). Η έκδοση του *Essai* αποτελεί ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι από το 1835 (éditions Treuffel et Wurtz) δεν είχε εκδοθεί αυτοτελώς και περιλαμβανόταν μόνο εντός των *Απάντων*.
58. A. Papadopoulos-Kerameus, «Δύο κατάλογοι ελληνικών κωδίκων εν Κωνσταντινουπόλει, της Μεγάλης του Γένους Σχολής και του Ζωγραφείου», *Bulletin de l'Institut Archéologique Russe en Constantinople* 2-3 (1909), 33-85 [101-153] και 37-60 [105-128]. Δυστυχώς, δεν κατέστη

δυνατή η αυτοψία του καταλόγου. Εκτός από τα χειρόγραφα της συλλογής της Μεγάλης του Γένους Σχολής που εναπόκεινται σήμερα στην ΕΒΕ, αναφέρεται η ύπαρξη ενός ακόμα χειρογράφου, πιθανότατα της ίδιας σειράς, στη συλλογή του Ζωγραφείου. Θα ήθελα στο σημείο αυτό να ευχαριστήσω θερμά για την πολύτιμη βοήθειά του τον Δρ Αντώνιο Χατζηχρήστο, παλαιογράφο και ειδικό επιστήμονα Ανθρωπιστικής Πληροφορικής του Τμήματος Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της ΕΒΕ.

59. Βλ. Ι. Σακκελίων – Α. Ι. Σακκελίων, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Αθήνα 1892, σ. 220.
60. Για τη σημασία του κεφαλαίου αυτού και τις σχετικές θέσεις του Βολταίρου, βλ. Γ. Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, Αθήνα 2012, σ. 51-52· επιπλέον, βλ. Ν. Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17ος-18ος αιώνας*, Αθήνα [4]2015, σ. 407-432.
61. ΕΒΕ 1212, σ. 443.
62. Η σημείωση περί επτάτομης μετάφρασης οδηγεί στο συμπέρασμα πως το πόνημα που είδε ο Σουηδός στην οικία του Καρατζά αντιστοιχεί στους 7 από τους 8 τόμους των εκδόσεων αυτών, όπου η *Histoire générale* εμπεριέχει το *Le Siècle de Louis XIV* αξεδιάλυτα. Ο 8ος τόμος που περιλαμβάνει μικρότερα κείμενα καθώς και τους πολυπρόσωπους καταλόγους (*Catalogues*) που συνοδεύουν το εγχείρημα του Βολταίρου φαίνεται πως μένει εκτός μετάφρασης. Από την άλλη, οι σημειώσεις του Νερουλού, ο οποίος διακρίνει το *Essai* από το *Le Siècle de Louis XIV*, παραπέμπουν σε διαφορετική, μεταγενέστερη έκδοση.
63. Βλ. C. Fehrman, «Un voyageur Suédois chez Rousseau et chez Voltaire», στο: *Rencontres et courants littéraires franco-scandinaves. Actes du 7e congrès international d'histoire des littératures scandinaves. Paris, 7-12 Juillet 1968*, Παρίσι 1972, σ. 253-262.
64. Αξίζει να σημειωθούν τα εξής λόγια του Δημαρά, με αφορμή τη χρήση του όρου «Σχέδιο» από τον Καταρτζή που αντιστοιχεί στον γαλλικό όρο *Essai*: «μία από τις πιο ωραίες στιγμές της παιδείας μας είναι όταν ο ελληνισμός, τον ΙΗ΄ αιώνα, στην θέλησή του να ευθυγραμμισθεί με τις εξελίξεις του δυτικού κόσμου, προσπαθεί να αποκτήσει το αντίστοιχο λεξιλόγιό του: είτε πλάθοντας όρους, είτε εφαρμόζοντας τον νεολογισμό στις έννοιες όρων που προϋπήρχαν» (Δημαράς, «Δημήτριος Καταρτζής» (1974), στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σ. 204).
65. Δημαράς, «Σημειώσεις για την παρουσία του Βολταίρου στην Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 485.
66. Η κατανομή διαμορφώνεται στους τόμους 14-17 της *Encadrée* και στα χφ. ΕΒΕ 1211-1214 ως εξής: 1) τ. 14/ΕΒΕ 1211: κεφ. 1-42. 2) τ. 15/ΕΒΕ 1212: 43-109. 3) τ. 16/ΕΒΕ 1213: 110-173. 4) τ. 17/ΕΒΕ 1214:174-197. Στις εκδόσεις που προηγούνται, εκείνη του 1775 (W75G), το *Essai* δομείται διαφορετικά: στις W70L και 71GA εκτείνεται σε 6 τόμους, στην W71L σε τρεις, στην W72P σε 8.
67. Οι Cramer διατηρούσαν ένα ευρύ δίκτυο επικοινωνίας για τη διακίνηση των βιβλίων τους με όλη την Ευρώπη, όπως διαπιστώνεται από το ογκώδες *Grand Livre* του οίκου τους που απόκειται στα Αρχεία της Γενεύης. Είναι, λοιπόν, απολύτως δικαιολογημένο ότι οι Cramer είναι κυρίαρχοι στην κατηγορία των βολταιρικών *Œuvres Complètes*, εκδόσεις που απαιτούν για τη διακίνησή τους ένα δίκτυο οργανωμένο και πολύ πιο ευρύ συγκριτικά με την έκδοση μεμονωμένων τόμων. Σχετικά, βλ. B. Gagnebin (επιμ.), *Voltaire, Lettres inédits à son imprimeur Gabriel Cramer*, Γενεύη – Λιλ, 1952, σ. xxiii-xxviii. Γενικότερα για την ευρεία κυκλοφορία του βιβλίου που εκδιδόταν στη Γενεύη, βλ. G. Bonnant, *Le livre genevois sous l'Ancien Régime,* πρόλ. J.-D. Candaux, Γενεύη 1999.
68. Ο Δημαράς παρέχει την πληροφορία ότι ένας χειρόγραφος τόμος που περιλαμβάνει τμήμα μετάφρασης του *Essai* προσφέρθηκε από τον Ανδρέα Μουστοξύδη στην Ελληνική Σχολή της

Βενετίας το 1828. Σημειώνει, επίσης, πως ο τόμος συμπληρώνει τους τρεις που βρίσκονταν τότε στην Κωνσταντινούπολη (Ζωγράφειο και ΜΓΣ). Βλ. Δημαράς, «Σημειώσεις…», *ό.π.*, σ. 485. Με τη βοήθεια της ιστορικού-ερευνήτριας Δάφνης Λάππα, την οποία ευχαριστώ και από εδώ θερμά, βεβαιώθηκα πως το χειρόγραφο βρίσκεται ακόμα στο αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας. Με κάθε επιφύλαξη σημειώνω ότι πιθανότατα πρόκειται για αντίγραφο του ΕΒΕ 1213 και όχι για το συμπλήρωμα της προγενέστερης σειράς των ΜΓΣ. Αν τα παραπάνω επιβεβαιωθούν, τότε οδηγούμαστε σε κάποια χειρόγραφη διάδοση της εμπλουτισμένης βολταιρικής έκδοσης που παραδίδουν τα χειρόγραφα της ΕΒΕ.

69. Γενικά, ο ιστοριογράφος Βολταίρος δεν έχει τη μερίδα του λέοντος στις μεταφράσεις. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Γερμανίας. Από τις 181 μεταφράσεις του Βολταίρου που σημειώθηκαν το διάστημα 1770-1815 τα ιστορικά κείμενα αντιστοιχούν μόλις στο 3%. Αυτό εντείνεται όταν πρόκειται για εγχειρήματα του μεγέθους του *Essai*, του πιο ογκώδους βολταιρικού έργου, γεγονός που οδηγεί στην πλήρη απουσία από αρκετές γραμματείες. Απουσιάζει από τα ιταλικά, τα ολλανδικά, τα φλαμανδικά, τα πορτογαλικά, καθώς και από τη σκανδιναβική εκδοτική παραγωγή. Αλλά και στις γραμματείες που το *Essai* μεταφράστηκε, οι εκδόσεις παραδίδουν το ανολοκλήρωτο κείμενο των εκδόσεων πριν τη W68. Αναφέρεται εδώ το παράδειγμα των αγγλικών (1753, 1758, 1759, 1764), όπου μεταφράζεται ήδη από τις πρώτες ελλιπείς εκδόσεις του 1753 και μετέπειτα παίρνει τον τίτλο *An Essay on Universal History, the Manners, and Spirit of Nations*. Η μετάφραση του Nugent θα γνωρίσει εμπλουτισμένες επανεκδόσεις (1777, 1782). Αντιστοίχως, στα γερμανικά μεταφράζονται οι πρώτες εμφανίσεις του *Essai* (1760-1762) και ακολουθεί η έκδοση των *Œuvres Complètes* (1786-1794). Στην ισπανική γραμματεία μεταφράζεται σε 10 τόμους μόλις το 1827. Σχετικά με τα ποσοστά των βολταιρικών μεταφράσεων, βλ. H. J. Lüsebrink, «Transferts culturels et pouvoirs de fascination: aspects de la réception de Voltaire en Allemagne à la fin du siècle des Lumières (1770-1815)», στο: *Voltaire et ses combats*, *ό.π.*, σ. 1148· για τις μεταφράσεις του Βολταίρου στις ξενόγλωσσες γραμματείες, βλ. H. Berwyn Evans, «A Provisional Bibliography of English Editions and Translations of Voltaire», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, Γενεύη 1959, τ. 8, σ. 9-121· T. Besterman, «A Provisional Bibliography of Italian Editions and Translations of Voltaire», *ό.π.*, Γενεύη 1961, τ. 18, σ. 263-310· του ίδιου, «A Provisional Bibliography of Scandinavian and Finnish Editions and Translations of Voltaire», *ό.π.*, Γενεύη 1966, τ. 47, σ. 53-92· του ίδιου, «Provisional Bibliography of Portuguese Editions of Voltaire», *ό.π.*, Γενεύη 1970, τ. 76, σ. 17-35· J. Vercruysse, «Bibliographie provisoire des traductions néerlandaises et flamandes de Voltaire», *ό.π.,* Γενεύη 1973, τ. 116, σ. 19-64· F. Lafarga, *Voltaire en Espagne (1734-1835)*, Οξφόρδη 1989· για τις γερμανικές μεταφράσεις είναι χρήσιμος ο σύνδεσμος: https://www.correspondance-voltaire.de/eingabe2.php (επίσκεψη στις 21/3/2020).
70. Βλ. Ά. Αγγέλου (επιμ.), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Απολογία,* Αθήνα 1976, σ. 88 & 119.
71. Κ. Θ. Δημαράς (επιμ.), *Δημήτριος Καταρτζής, Τα Ευρισκόμενα,* Αθήνα 1999, σ. 51.
72. Βλ. Α. Κουμαριανού (επιμ.), *Δανιήλ Φιλιππίδης – Γρηγόριος Κωνσταντάς, Γεωγραφία Νεωτερική* (1791), Αθήνα 2006, σ. 436.
73. ΕΒΕ 1211, σ. 226.
74. Βλ. Α. Κουμαριανού (επιμ.), *Δανιήλ Φιλιππίδης – Barbié du Bocage – Άνθιμος Γαζής, Αλληλογραφία (1794-1819)*, Αθήνα 1966, σ. 5-8.
75. Βλ. Α. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς,* πρόλ. Λ. Δρούλια, Αθήνα 1990, τ. 3, σ. 136 & 284.
76. ΕΒΕ 1211, σ. 12, 59.
77. ΕΒΕ 1212, σ. 497.

78. ΕΒΕ 1213, σ. 315, 354, 381, 405.
79. ΕΒΕ 1212, σ. 441.
80. ΕΒΕ 1213, σ. 113.
81. Βλ. Brumfitt, *Voltaire Historian*, *ό.π.*, σ. 48-61.
82. ΕΒΕ 1214, σ. 115.
83. ΕΒΕ 1211, σ. 393.
84. ΕΒΕ 1213, σ. 112.
85. ΕΒΕ 1212, σ. 504.
86. Η έρευνα έχει στραφεί τελευταία στην ιδιότητα του Βολταίρου ως «ιστορικού της λογοτεχνίας»: http://www.voltaire.ox.ac.uk/news/events/voltaire-historien-de-la-litt%C3%A9rature (επίσκεψη στις 20/3/2020).
87. ΕΒΕ 1214, σ. 115.
88. ΕΒΕ 1214, σ. 87.
89. ΕΒΕ 1213, σ. 459-460.
90. Για τη βολταιρική πρακτική των «ωραίων άπιστων» μεταφράσεων (*belles infidèles*), βλ. J. von Stackelberg, «Voltaire traducteur: les "belles Infidèles" στο: C. Mervaud – S. Menant (επιμ.), *Lettres philosophiques*»: *Le siècle de Voltaire. Hommage à René Pomeau*, Οξφόρδη 1987, τ. 2, σ. 881-892· J. Goulemot – A. Magnan – D. Masseau (επιμ.), *Inventaire Voltaire*, Παρίσι 1995, σ. 1332-1334.
91. ΕΒΕ 1212, σ. 367.
92. Ανάλογη περίπτωση αποτελεί η μετάφραση του *Θεάτρου Πολιτικού* (1758). Ήδη από το 1716, στη μετάφραση Ιωάννη Αβράμιου, παραδίδονται στην κοινή γλώσσα στίχοι Λατίνων (Σενέκας, Οβίδιος, Οράτιος κ.α.), που συμπεριλαμβάνονται στο κείμενο του Ambrosio Marliano. Για το θέμα, βλ. Α. Κατσιγιάννης, «Στο κατώφλι της Αυλής: Η ποίηση στα 1700. Η ταυτότητα των παραθεμάτων του *Πολιτικού Θεάτρου* από το πρώτο χειρόγραφο (1716) στο έντυπο (1758)», *Κονδυλοφόρος* 15 (2017), 16-67. Στο κειμενικό αυτό πλαίσιο αξίζει να σημειωθεί και η *Επιστολή Απολογητική* του Ιωάννη Δονά Πασχάλη (Βενετία 1802). Μάλιστα, εκεί παραδίδεται μια δεύτερη, εκτενέστερη μετάφραση του ίδιου πετραρχικού καντσόνε που απαντά στο χειρόγραφο Καρατζά, με τη σημείωση «Άσμα Πετραρχικόν». *Επιστολή Απολογητική ενός Μαρκίωνος Φραγκίσκου Αλβεργάτου. Καπακέλλου κατά της Επιστολής του Κυρ Αββά Κομπαγνώνου Αναστρεφομένης περί την ομοιότητα νεωστί παρ' εκείνου ανακαλυφθείσαν, Αναμέσον Εβραίων και Ελλήνων*, Βενετία 1802, σ. 132-137.
93. ΕΒΕ 1212, σ. 366-368, 373-374. Για το γαλλικό κείμενο, βλ. B. Bernard - J. Renwick - N. Cronk - J. Godden (επιμ.), *Les Œuvres Complètes de Voltaire, τ. 24: Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*, Οξφόρδη 2011, τ. 4, σ. 273-274 & 283.

1865-1880. Η ανακάλυψη του λογοτεχνικού παρελθόντος

Αλέξης Πολίτης

Στηριγμένοι στα στοιχεία που γνωρίζουμε, διαπιστώνουμε ότι από τα μέσα της έβδομης δεκαετίας του 19ου αιώνα παρατηρείται μια απότομη ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για την παλαιότερη νεοελληνική λογοτεχνία και, παράλληλα, για την ιστορία της παιδείας κατά την Τουρκοκρατία. Πρώτο τεκμήριο, η έκδοση το 1865 ενός πεζού ιστορικού κειμένου των αρχών του 18ου αιώνα, του *Χρονικού του Γαλαξιδίου*, όπως συμβατικά ονομάστηκε· μια αφήγηση γραμμένη σε καθαρή δημοτική γλώσσα, από έναν Ευθύμιο μοναχό που –αντλώντας προφανώς από παλαιότερες πηγές– ήθελε να πληροφορήσει τους αναγνώστες για την ιστορία του τόπου τους από τον 10ο έως τον 17ο αιώνα, αλλά και να τους τέρψει: αυτούς τους δύο στόχους επιδίωκαν και οι «ιστορικές» ρίμες των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Περισσότερο όμως από το ίδιο το κείμενο μας ενδιαφέρει εδώ η καινούρια του λειτουργία: η νεοελληνική κοινωνία αρχίζει ν' αναζητά τις λογοτεχνικές της ρίζες – και ο εκδότης του έργου, ο νεαρός τότε Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, θα γίνει ένας από τους πιο επίμονους ερευνητές των ελληνικών και ιδίως των ευρωπαϊκών αρχείων.

Δεύτερο, πιο σημαδιακό ίσως τεκμήριο είναι ότι σ' έναν από τους επιστημονικούς διαγωνισμούς της εποχής, στον «Ροδοκανάκειον φιλολογικόν αγώνα», ο οποίος διεξαγόταν από το 1859 ανά διετία, οι πανεπιστημιακοί καθηγητές που όριζαν τα θέματα, προκήρυξαν το 1865 για θέμα ένα νεοελληνικό ζήτημα: «την ιστορίαν της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821» – το θέμα των τριών προγενέστερων διαγωνισμάτων ήταν κάποια πτυχή των ομηρικών ζητημάτων.

Την άλλη χρονιά, 1866, θα εκδοθεί, οψίγονη, η μελέτη του Δημ. Μαυροφρύδη *Εκλογή μνημείων της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης*, ενώ το 1867 έχουμε το *Σχεδίασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων* για την ίδια περίοδο, του Ματθαίου Παρανίκα, που είχε εκφωνηθεί στον «Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικόν Φιλολογικόν Σύλλογον» ένα χρόνο νωρίτερα, και την απονομή του βραβείου για τον Ροδοκανάκειο αγώνα στο έργο του Κ. Ν. Σάθα *Νεοελληνική φιλολογία. Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων… 1453-1821*, που θα εκδοθεί το 1868 και θα συμπληρωθεί το 1870 μ' ένα παράρτημα: *Ιστορία του ζητήματος της νεοελληνικής γλώσσης*. Να συνυπολογίσουμε επίσης πως αυτά τα ίδια χρόνια ο Γεώργιος Μαυροκορδάτος, γιος του Αλέξανδρου και γαμπρός του βαθύπλουτου Βιεννέζου τραπεζίτη Σίμωνος Σίνα, ξεκινά μια συλλογή βιβλίων συνταγμένων από Νεοέλληνες, που θα αποτελέσει τη βάση της «νεοελληνικής βιβλιογραφίας»: αρχίζουμε, δειλά ίσως ακόμη, ν' αναρωτιόμαστε και για το πρόσφατο παρελθόν μας.

Ξεκινώντας από την «αισθητή» διαπίστωση ότι η αρχή ήταν στα μέσα της δεκαετίας 1861-1870, προσπάθησα να καταστρώσω τη βιβλιογραφία των τεκμηρίων. Ξεκίνησα από το συμβατικό έτος 1821 και σταμάτησα στο 1900, για να φανεί η πύκνωση που θα υποδείκνυε την αρχή. Το τέλος του 1880 επιλέχθηκε από μιαν άλλη σύμβαση, που προκύπτει από την ιστορία της λογοτεχνίας. Η εμφάνιση της «γενιάς του 1880» δηλώνει την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας – αρχικά βέβαια μονάχα σε μια μικρή ομάδα διανοουμένων, που όμως, έστω και περίπου έναν αιώνα αργότερα, επέβαλε την αναγνώριση των δικαιωμάτων της προφορικής γλώσσας. Η βιβλιογραφία φανερώνει πως το ενδιαφέρον εμφανίζεται ως σπέρμα το 1855 όταν η πανεπιστημιακή Σύγκλητος ορίζει ως θέμα φιλολογικού αγωνίσματος την «Ιστορία της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης» – πρόκειται για το Τσοκάνειον Αγώνισμα, στο οποίο θα βραβευθεί το 1860 ο Μαυροφρύδης. Εννοείται πως οι αναζητήσεις και οι έρευνες για τα παλαιότερα λογοτεχνήματα διόλου δεν σταμάτησε ώς τα 1900· τα σπαρμένα όμως στις ελληνικές και τις ευρωπαϊκές βιβλιοθήκες τεκμήρια είχαν περίπου εξαντλητικά εντοπισθεί.

Μια ιστορία των νεοελληνικών σπουδών έχει αρχίσει να ωριμάζει ως αίτημα – θα περιλαμβάνει βέβαια τις έρευνες Ελλήνων και ξένων μελετητών. Αν τα στοιχεία που έχω εντοπίσει δεν αποδειχθούν λειψά, η συστηματική μελέτη της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας αρχίζει στα 1865. Ξαφνικά οι Νεοέλληνες ανακαλύπτουν πως η λογοτεχνία τους δεν εγεννήθη «εις τον ωραίον Βόσπορον, εις της τρυφής τα στήθη», πως ο πρώτος μας ποιητής δεν ήταν ο «Αθανάσιος», ο Χριστόπουλος δηλαδή, παρά είχε ιστορία χιλίων χρόνων πίσω της, και –άλλο παράδοξο– πως όλα αυτά τα χίλια χρόνια η λογοτεχνία γραφόταν στη δημοτική. Δηλαδή, για τις επικρατούσες δοξασίες περί γλώσσας, όλα ανατράπηκαν – η καθαρεύουσα ήταν ένα νεωτερισμός μόλις προχθεσινός.

Αλλά προσοχή, αυτή η τεράστια ανατροπή δεν κατέρριψε και τον καθιερωμένο ώς και τα 1880 «κανόνα» των Σούτσων και του Παράσχου· έπρεπε να περιμένουμε το 1906 για ν' ακουστεί ο βαρύς λόγος του Παλαμά: «Ντροπή στο έθνος που δεν κατάλαβε, ύστερ' από πέντε αιώνων περπάτημα, πως ο ποιητής του *Ερωτόκριτου*, αυτός είναι *ο μέγας του ελληνικού έθνους και αθάνατος ποιητής!*». Γιατί οι μελέτες των Νεοελλήνων αλλού απέβλεπαν· γύρευαν να καταδείξουν την εκτεταμένη χρήση της δημοτικής, όχι να ανατρέψουν τις αισθητικές αποτιμήσεις· αυτό ισχύει ακόμα και για την ωριμότερη, το *Περί Νεοελληνικής φιλολογίας δοκίμιον…* του Βικέλα, 1871, που, φρόνιμα, σταματά ακριβώς στα 1800. Η ιστορία της γλώσσας, όπως και η ιστορία της εκπαίδευσης, έλκυε περισσότερο το ενδιαφέρον των λογίων από τη λογοτεχνία καθεαυτή – τη σπασμένη αλυσίδα της προφορικής ελληνικής λαλιάς ήθελαν να αποκαταστήσουν, έτσι ώστε να τεκμηριωθεί ασφαλέστερα και η συνέχεια του Ελληνισμού. Ο δέκατος ένατος αιώνας είναι, άλλωστε, σ' όλον τον κόσμο, ο αιώνας των εθνικών αφηγημάτων – της ανακάλυψης ή της δημιουργίας τους.

[Ευχαριστώ την Αναστασία Τσαπανίδου, τον Στέφανο Κακλαμάνη και τον Αλέξανδρο Κατσιγιάννη για τις υποδείξεις τους.]

Αναλυτική Παρουσίαση Τεκμηρίων

@: *ANEMH* ♦ ※+χρονολογία: *φτμχ. ανατύπωση* ♦ CM: *Collection de Monuments pour servir à l'Étude de la Langue Néo-hellénique* ♦ ΑΑΕGF: *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Études Grecques en France* ♦ BGV: *Bibliothèque Grecque Vulgaire* ♦ Δ.Ι.Ε.Ε.: *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* ♦ Ε.Φ.Σ.Κ.: *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* ♦ *ΗΠ: Φίλιππος Ηλιού – Πόπη Πολέμη, Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, Ηλεκτρονικός κατάλογος*

1821 «Ο πρέσβυς ιππότης», επιμ. F. H. von der Hagen, Βερολίνο

1824 Claude Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, I, Παρίσι 1824, σελ. xi-xxiv [*Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, επιμ. Αλέξης Πολίτης, Α΄, Ηράκλειο 1999, 19-25]

1825 Claude Fauriel, Chants populaires de la Grèce moderne, II, Παρίσι 1825, 137-138 [θεωρεί ότι τη γυναίκα του ήρωα (που εμείς ξέρουμε ότι ήταν ο Διγενής) την άρπαξαν «Τούρκοι»· έτσι συμπληρώνει ένα κενό του χειρογράφου του «Τρέχει ευθύς σαν άνεμος, Τούρκοι κρατούν τουφέκια», βλ. σ. 144, στ. 58: και Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, ό.π., 259, 260]

1825 *Chronique de la conquête de Constantinople…* [*Χρονικόν του Μορέως*, χφ. Παρισιού], επιμ. J.A. Buchon, Παρίσι [αντιτ. Π.Κ., πρβλ. και 1971] @

1828 Αδ. Κοραής, «Αλλ' αρκούν τόσα εις το πρώτον ποίημα του Προδρόμου. Είθε η εκ των σημειώσεων ωφέλεια να παρηγορήσει την εκ της αναγνώσεως αηδίαν!», *Άτακτα*, Α΄, Ηλιού 1828.13, σ. 228 @

1828 Αδ. Κοραής, «Σημαίνει λοιπόν η λέξις *Ακρίτης* παρομοίαν τινα ποιότητα του *Ανδρείος*, *Ρωμαλέος* […]. Αλλ' αγνοώ την ετυμολογίαν του»· το συναντά σε στ. του Πτωχοπρόδρομου, *Άτακτα*, Α΄, Ηλιού 1828.13, σ. 256 @

1840 *Chroniques étrangères…* [*Χρονικόν του Μορέως*, χφ. Παρισιού], επιμ. J. A. Buchon, Παρίσι [αντιτ. Π.Κ.] @

1842 Aug. Brandis, *Mittheilungen über Griechenland*, I-III, Λιψία

1845 «Ότ' αι Μούσ' εσιώπων, και νυξ δουλική εις την γην της Ελλάδος ηπλούτο,| εις παν κρούσμα χορδής, παν κελάδημ' απλούν, αι ψυχαί αγαλλόμεν' εσκίρτων,| και παν κρώζον πτηνόν εχαιρέτων ευθύς ως χρυσήν αηδόνα της Πίνδου,| ασπαζόμεν' επίσης θερμώς Μελιράν, Ερωτόκριτον ή Ερωφίλην», Χρηστοφάνης Νεολογίδης [= Αλέξ. Ρ. Ραγκαβής], *Του Κουτρούλη ο γάμος*, ΓΜ 4259, σ. 114 [γ΄ έκδ. Αθ. 1861 @]

1845 [«Φλόριος και Πλατζιαφλόρα», χφ. Βιέννης], επιμ. E. Bekker, [Πρακτικά Ακαδημίας Βερολίνου]

1846 «Ο πρέσβυς ιππότης», επιμ. Adolf Ellissen, Λιψία [ΓΜ *4405] 47 σελ.

1852 Σπυρ. Ζαμπέλιος, Άσματα δημοτικά της Ελλάδος…, Κέρκυρα 1852, 700 @ [τιτλοφορεί «Μονομαχία ηρώων» το τραγούδι που αρχίζει «Ψυχομαχεί ο Διγενής κι η γης ανατρομάζει»]

1853 «Ημείς όμως αδιστάκτως λέγομεν ότι ουχί μόνον ήθελεν είναι ύβρις και να αναφέρωμεν το όνομα του [Αισχύλου] πλησίον εις τοιαύτα εξαμβλώματα [τον *Βλαχάβα* του Π. Σούτσου], αλλά και προς τα του Ερωτοκρίτου [παραπομπή στον Aug. Brandis, *Mittheilungen über Griechenland*, τ. ΙΙΙ] να παραβληθώσιν αυτά ήθελεν είναι εντροπή», Κ. Ασώπιου, *Τα Σούτσεια…*, Αθήνα 1853, 193-194· σ. 249 ξανά παραπομπή, σ. 261 ανάλυση στίχων με θετικά σχόλια.

1855 Εγκύκλιος Υπουργείου επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, «…Ειπόντες δε ανωτέρω *γλωσσικάς ερεύνας* ηννοήσαμεν να δώσωμεν νύξιν εις εξέτασιν και συλλογήν εν ταυτώ των εις τα στόματα του λαού σωζωμένων ιδιωμάτων και λέξεων της καθ' ημάς γλώσσης, διά δε της ύλης ταύτης, εις το αυτό κατ' ολίγον αποταμιευομένης, να αποτελεσθεί βαθμηδόν πλήρες γλωσσάριον, όπερ φανερόν ουκ ολίγον θέλει ωφελήσει την μόρφωσιν της ολονέν υφαινομένης γραπτής ημών γλώσσης», Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Α΄, Αθήνα 1987, 133.

1856 Η Σύγκλητος του Πανεπιστημίου ορίζει ως θέμα του «Τσοκανείου αγωνίσματος» το, «Ιστορία της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης», Ιω. Ολύμπιος, *Λόγος εκφωνηθείς … 25 Σεπτεμβρίου 1856 υπό του Πρυτάνεως…*, ΓΜ 6973 σελ. 16 @

1856 Σπ. Ζαμπέλιος, «Φιλολογικαί τινες έρευναι της νεοελληνικής διαλέκτου», *Πανδώρα* 7 (15/11/1856), 369-380 [θεωρεί ότι το θέμα του «Τσοκανείου αγωνίσματος» χωρίζοντας την ελληνική γλώσσα σε αρχαία και νεότερη θέτει το ζήτημα σε λανθασμένη βάση, και προτείνει τη δική του άποψη]· πρβλ. και 7 (1/2/1857), 484-493 [εξετάζεται η γλώσσα του «Πασχάλιου χρονικού», κειμένου του Ζ΄ αι.]

1856 Adolf Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur.* II, *Die Franken in Peloponnes*, Λιψία xlviii+321 σελ. [εκδίδεται και μτφρ. το «Χρονικόν του Μωρέως», μτφρ. του Αλέξ. Ρ. Ραγκαβή, «Ο πρίγκηψ του Μωρέως»] @

1857 Adolf Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur.* III, *Anecdota Graecobarbara*, Λιψία xxxii+320+108 σελ. [εκδίδεται και μτφρ. το «Ανακάλημα της Κωνσταντινούπολης»] @

1858 «Της περιόδου ταύτης [ύστεροι χρόνοι Βυζαντίου] ομοίως είναι πολλά ποιήματα ανέκδοτα τε και εκδεδομένα, ων χαρακτηριστικότατον άμα και τελειότατον είναι το επικόν ποίημα του Κρητός Βιτσέντζου Κορνάρου, ο εις άπαντας γνωστός *Ερωτόκριτος*», Δημ. Ν. Βερναρδάκης, *Μαρία Δοξαπατρή*, Μόναχο 1858, σελ. λε΄

1859 Σπυρ. Ζαμπέλιος, *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ;* [(παραποιημένη) δημοσίευση από τα χαρτιά του Brunet de Presle του τραγουδιού «Ο γιος του Ανδρόνικου» χωρίς να ξέρει πως είναι ακριτικό], ΓΜ 8003 σ. 37-40 @

1860 Arnold Passow, Τραγούδια ρωμαιικά…, Αθήνα - Λιψία 1860 [Κατηγορία «Ακριτικά» δεν υπάρχει· όσα τραγούδια ορίζονται σήμερα έτσι, ταξινομούνται κυρίως στα τραγούδια του «Χάρου» (λ.χ. αρ. 430, 439) ή σε άλλες κατηγορίες]

1860 Απονέμεται το βραβείον του «Τσοκανείου αγωνίσματος» στον Δημ. Μαυροφρύδη, *Ο υπό του καθηγητού Θεολογίας Π. Ρομπότου… Η… αναγνωσθείσα υπό του καθηγητού Φιλολογίας Έκθεσις περί του Φιλολογικού Αγώνος του κυρίου Κ. Τσοκάνου…*, ΓΜ 8365 σ. 17-24 @

1862 Adolf Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur.* V, *Anecdota*

Graecobarbara II, Λιψία 6χ.α.+258 σελ. [εκδίδεται και μτφρ. το «Τα κατά Βέλθανδρον και Χρυσάντζαν»] @

1865 *Χρονικόν ανέκδοτον Γαλαξειδίου, ή ιστορική αφήγησις…*, επιμ. Κωνστ. Ν. Σάθας, η΄+240 σελ.+1 πιν. @ [ββκρ.: Παναγ. Αραβαντινός, *Πανδώρα* 16 (1/4/1865) 11-13 τοποχρονολογία *Ιωάννινα, 20 Φεβρ. 1865*· Επαμ. Σταματιάδης, *Χρυσαλλίς* 3 (1865), 68· {Α. Ν. Γούδας}, *Η Μέλισσα των Βιβλίων* 2, τχ. 2 (1865), 190 {«Περιεργότατον ανέκδοτον», απλή παρουσίαση}]

1866 † Δημ. Α. Μαυροφρύδης, *Εκλογή μνημείων εκ της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης*, κ΄+548 σελ. ΗΠ 1866.114 @ [«Ο Σπανέας», «Στίχοι Θεοδώρου Πτωχοπροδρόμου», «Πτωχοπροδρόμου κατά των ηγουμένων», Ερμονιακός μτφρ. *Ιλιάδος*, «Πόλεμος της Τρωάδος», «Βέλθανδρος και Χρυσάντζα», «Φλόριος και Πλατζιαφλόρα» χφ. Βιέννης, «Λίβιστρος» χφ. Παρισιού]

1866 Γ. Τερτσέτης, «Λόγος 16/10/1866» [ο Ερωτόκριτος εθνικό ποίημα· μόλις έχει αρχίσει η Κρητική εξέγερση], Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, Αθήνα 1984, 606-612

1866 Charles Gidel, *Études sur la littérature grecque moderne. Imitations en grec de nos romans de chevalerie depuis le XII*e *siècle*, viii+371 σελ. [ολοκληρωμένο από το 1864, βραβείο της Académie des Inscriprions et Belles-Lettres. 1-26: Introduction (Η κατάσταση στην Κων/πολη 1095-1147, οι πρώτες Σταυροφορίες, τα αρχαιότροπα μυθιστορήματα: Ευμάθιος Μακρεμβολίτης, Νικήτας Ευγενιανός, Αχιλλεύς Τάτιος κ.λπ., «Χαρικλής και Δροσίλα»· 27-54: κεφ. II Rapports de l'Europe avec l'Orient, surtout à l'époque des Croisades (βυζαντινοί ιστορικοί, Buchon «Χρονικόν Μορέως», Turcograecia, κλπ.)· 55-73: κεφ. III Aperçu général des oeuvres grecques où se montre l'influence des poëmes français. – Classement de ces oeuvres. – Temps auxquels elles appartiennent (καινούριες τάσεις της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, έργα «Πρέσβυς ιππότης», «Βέλθανδρος …», «Καλλίμαχος…», «Ιμπέριος…», «Τετράποδα», «Φυλλάδα γαδάρου» {σελ. 64 μνεία Fauriel})· 75-103: κεφ. IV Ο Πρέσβυς Ιππότης, Le vieux Chenallier. – Analyse – Rapprochement avec l'épisode de *Brannor Le Brun*, dans le roman français de *Gyron Le Courtois*· 105-150: κεφ. V *Διήγησις εξαίρετος Βελθάδρου του Ρωμαίου* – […] – Rapprochement avec quelques oeuvres de notre littérature du Moyen Âge· 151-196: κεφ. VI *Les amours de Lybistros, chevalier latin, et de Rhodamne, princesse d'Arménie* […] Rapprochement avec quelques oeuvres du Moyen Âge· 197-229: κεφ. VII Les romans de la Guerre de Troie, par Benoît de Sainte-More […] 231-255: κεφ. VIII *Διήγησις εξαίρετος, ερωτική και ξένη, Φλωρίου του πανευτυχούς και κόρης Πλατζία Φλώρης* […]· 257-267: κεφ. IX Bélisaire, poëme en grec moderne par Géorgillas Limnitès […]· 269-288: κεφ. X *Ιστορία του Ημπερίου* […]· 289-301: κεφ. XI *Η των αμαρτωλών Σωτηρία…* – La *Manekine*, roman français… manuscrit du XIIIe siècle· 303-351: κεφ. XII Première section – *Παιδιόφραστος Διήγησις των ζώων των τετραπόδων* […]· Deuzième section – Handschreiben an Karl Lachman von Jacob Grimm über Reinhardt Fuchs […] – *Γαδάρου, λύκου κι αλουπούς διήγησις ωραία* […] poëme grec… cité par Ducange […]· 353-371: Conclusion

1867 *Θεοδώρου Π. Ροδοκανάκη Φιλολογικός Αγών… Η Ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν από της Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821…*, Αθ.

1867 @ [υποβλήθηκαν δύο πραγματείες, βραβεύθηκε ο Κ. Ν. Σάθας (βλ. 1868)· για την άλλη βλ. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν*, επιμ. Ε. Ι. Νικολαΐδου, Ιωάννινα 1986, 364 σελ.]

1867 Ο Αρ. Βαλαωρίτης ενεργεί ώστε ο υπουργός Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Χαράλαμπος Χριστόπουλος να εισαγάγει στον προϋπολογισμό του υπουργείου κονδύλιο που θα ενισχύσει την αποστολή του Κ. Ν. Σάθα στο εξωτερικό για τις έρευνές του, βλ. εδώ, 1872

1867 Κωνστ. Ν. Σάθας, *Ελληνικά ανέκδοτα…* [Τζάνε Κορωναίος, «Μπούα ανδραγαθήματα»· Άντζολος Σουμάκης, «Ρεμπελιό Ποπολάρων», πεζό, 1628 {πρβλ. και ΗΠ 1867.479, @}· Μάτεσης «Χρονικό» (πεζό, 1684-1687)], Α΄, ΗΠ 1867.124 @ ※ 1982 (Καραβίας)

1867 Κωνστ. Ν. Σάθας, *Ελληνικά ανέκδοτα…* [Αθαν. Σκληρός, «Κρητικός πόλεμος»], Β΄, ΗΠ 1867.125 @

1868 Κωνστ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι…*, γ΄+761 σελ. ΗΠ 1868.352 @ ※ 1969, 1990 [κρίση Επιτροπής Ροδοκανάκειου Αγωνίσματος, *Πανδώρα* 18 (1867-68), 41-54 και 81-89· ββκρ. για *Νεοελληνική φιλολογία, Πανδώρα* 18 (1867-68), 459-461]

1868 Αθανάσιος Σακελλάριος, *Τα Κυπριακά, τόμος τρίτος…* ΗΠ 1868.585 [σελ. 8-11: άσμα Θεοφύλακτου, 11-13: άσμα Διγενή, 46-50: άσμα Χάρωνος και Διγενή· 174-182: «Μνημεία Κυπριακής γλώσσης του Μεσαιώνος {ελήφθησαν εκ του τριτόμου συγγράμματος *Histoire de l'île de Chipre* par M. L. De Mas Latrie}: Συνθήκη ειρήνης του βασιλέως της Κύπρου και του Λουφτούμπεη, Εμίρου του Καντιλόρου εν Καραμανία {αυν΄= 1540}, Επιτομή Χρονικών Γεωργίου Βουστρωνίου», κ.ά., 183 κ.ε. γλωσσάρια]

1869 Νικόλαος Δριμυτικός [=Ανώνυμος], *Η Εύμορφη βοσκοπούλα…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 24 σελ. Παρίσι ΗΠ 1869.164

1869 Ιάκωβος Τριβώλης, *Ιστορία του Ταγιαπιέρα…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 24 σελ. Αθ. ΗΠ 1869.164 @ [CM no 3]

1869 Ιωάννης Ρίζος ο Μανέ, *Στοιχειομαχία…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 24 σελ. Αθ. ΗΠ 1869.224 [CM no 7]

1869 Δον Γεώργιος Όστοβηκ, *Ο πόλεμος των ποντικοβατράχων…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 48 σελ. Αθ. ΗΠ 1869.391 @ [CM no 4]

1869 Κύριλλος ιεροδιάκονος ο Χίος, *Ψυχωφελές Σαραντάρι, ήγουν εξήγησις… εις το Πάτερ ημών*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 32 σελ. Παρίσι ΗΠ 1869.582 @

1869 Ιωσήφ Γκινάκας, «Φιλολογικά. Η πρώτη έκδοσις του Ερωτοκρίτου», *Ιλισσός* 1, τχ. 11 (1868-1869), 319-322 [ορατό από τη βάση «Πλειάς»]

1870 Σάββας Ιωαννίδης, *Ιστορία και στατιστική Τραπεζούντος…*, Κων/πολη ΗΠ 1870.244 @ [σ.: 282-283 ακριτικό τραγούδι (σχόλιο ότι υπάρχουν πολλά, καμία αναφορά στο έπος)]

1870 Π. Τριανταφυλλίδης, *Οι φυγάδες… μετά μακρών προλεγομένων περί Πόντου...*, ΗΠ 1870.390 [σ. 22-23 (α΄ αρίθμ., προλεγόμενα): ακριτικό τραγούδι πρλγ, 49-50: ακριτικό τραγούδι (σχόλιο ότι υπάρχουν πολλά, καμία αναφορά στο έπος), 171-173: ακρι-

τικό τραγούδι· σελ. 122-123 (β΄ αρίθμ., *Οι φυγάδες*): αναφορά τους φυγάδες στα βουνά, ανάμεσά του ο Ακρίτης, 200-201: αναφορά στους φυγάδες και στον Ακρίτη]

1870 Conrad Bursian, *Erophile & ein Beitrag zur Geschichte der neugriechischen und der italienischen Literatur*, Λιψία

1870 Κωνστ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικής Φιλολογίας Παράρτημα. Ιστορία του ζητήματος της νεοελληνικής γλώσσης…*, 338 σελ. ΗΠ 1870.282 @ ※1960

1870 *Medieval Greek Texts being a Collection…* [«Φλόριος και Πλατζιαφλόρα», χφ. Βιέννης, «Διήγησις πολυπαθούς Απολλωνίου του Τύρου»], επιμ. Wilhelm Wagner, 4+xxiv+190+2 σελ. Λονδίνο, ΗΠ 1870.334 ΓΕΝΝ

1870 *Δημοτικά τραγούδια… Ο υιός του Ανδρονίκου…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], Παρίσι-Αθήνα ΗΠ 1870.86 [από τα χαρτιά του Brunet de Presle, χωρίς να ξέρει πως είναι ακριτικό]

1870 Νικόλαος Δριμυτικός [=Ανώνυμος], *Η Εύμορφη βοσκοπούλα…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 2+44+2 σελ. Παρίσι ΗΠ 1870.199 @ [CM no 1]

1870 Αντώνιος Έπαρχος, *Εις την Ελλάδος καταστροφήν Θρήνος…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 16 σελ. Παρίσι ΗΠ 1870.33 @

1870 Μπεργαής [=Μπεργαδής], *Απόκοπος ωφέλιμος…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 48 σελ. Παρίσι ΗΠ 1870.39 @ [CM αρ. 9]

1870 Ανώνυμος, *Ιστορία του άρχοντος και Σπαθαρίου Σταυράκη…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 36+4 σελ. Αθ. ΗΠ 1870.251 [CM αρ. 2]

1870 Νικόλαος Σοφιανός, *Γραμματική της Κοινής των Ελλήνων γλώσσης…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 80 σελ. Παρίσι ΗΠ 1870.356 @ [CM αρ. 6]

1870 Νικόλαος Λουκάνης, *Ομήρου Ιλιάς μεταβληθείσα πάλαι εις κοινήν γλώσσαν…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 2+λα΄+1+112 σελ. Αθ. ΗΠ 1870.401 [CM αρ. 5]

1871 Στέφανος Σαχλίκης, *Γραφαί και στίχοι και ερμηνείαι…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 2+48+2 σελ. Παρίσι ΗΠ 1871.118 @ [CM αρ. 15]

1871 Ιάκωβος Τριβώλης, *Ιστορία του Ρε της Σκωτίας με την Ρήγισσα της Εγγκλητέρας…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 4ο, xii+20+4 σελ. Παρίσι ΗΠ 1871.312 @ [CM αρ. 13]

1871 Λεονάρδος Φόρτιος, *Ποίημα νέον, πάνυ ωραίον… Περί Στρατιωτικής πραγματείας…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 52 σελ. Παρίσι ΗΠ 1871.622 @

1871 Ανδρόνικος Κ. Δημητρακόπουλος, *Προσθήκαι και διορθώσεις εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα*, 179 σελ. Λιψία ΗΠ 1871.179 @※ 1965

1871 Δημ. Βικέλας, *Περί Νεοελληνικής φιλολογίας δοκίμιον…*, 30 σελ., Λονδίνο ΗΠ 1871.600 @ ※ 1976

1872 † Δημ. Μαυροφρύδης, *Δοκίμιον ιστορίας της ελληνικής γλώσσης βραβευθέν υπό της Επιτροπής του Πανεπιστημίου*, 16+693 σελ.+1 πιν., Σμύρνη ΗΠ 1871.134 @ [κυκλοφόρησε το 1872· το βραβευθέν στον Τσοκάνειο]

1872 Ανδρόνικος Κ. Δημητρακόπουλος, *Επανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων εν τη Νεοελληνική Φιλολογία του Κ. Σάθα*, 53 σελ., Τεργέστη ΗΠ 1872.181 @※ 1965

1872 Κωνσταντίνος Σάθας, «Επικρίσεως έλεγχος», εφημ. *Κλειώ* (Τεργέστη 24/6-6/7 & 29/7-10/8/1872, φ. 575-580) ※1973 [αυτοτελής έκδ. (Νότης Καραβίας) με προσθήκη προλογικού σημειώματος, 2 σελ. ευρετηρίου, και των σελ. 37-63 της κρίσης του Ροδοκανάκειου Αγώνα, 1867, με αυτοτελή σελιδαρίθμηση (9-49 το «Επικρίσεως έλεγχος» και 51-79 ο Ροδοκανάκειος Αγών)]

1872 η εφημ. *Ημέρα της Τεργέστης* δημοσιεύει επικρίσεις και λάθη του Σάθα, ιδίως στο *Νεοελληνικής Φιλολογίας Παράρτημα*· γράμμα του Αριστ. Βαλαωρίτη (Μιράνο Βενετίας) προς Κ. Ν. Σάθα (πού;), 26/6/1872: «Φίλτατέ μου Σάθα, η συστηματική κατά σου επίθεσις της Ημέρας μ' επίκρανε καθ' υπερβολήν, ουδέ υπάρχει αμφιβολία ότι σκοπός της επιθέσεως ταύτης είναι να υποχρεωθεί η κυβέρνησις να σε ανακαλέσει, ίσως δε και να σε αντικαταστήσει διά του Κυρ. Δημητρακοπούλου. Ευχαρίστως σοι εσωκλείω επιστολήν προς τον εν Αθήναις εξάδελφόν μου Σπυρίδωνα, τείνουσα εις την ματαίωσιν πάσης ενδεχομένης κατά σου ραδιουργίας», κ.λπ.· ακολουθεί η επιστολή προς Σπυρίδωνα Βαλαωρίτη, πρόσωπο πολιτικό, όπου ο Αριστοτέλης αναφέρει πως αυτός ενήργησε το 1867 για την αποστολή του Σάθα στο εξωτερικό, Γ. Π. Σαββίδης, «Βαλαωρίτης και Σάθας. Μια γόνιμη φιλία», *Νέα Εστία* 106, τχ. 1259 (Χριστ. 1979), 77-78

1872 Ανώνυμος, «Περί ξενιτίας», επιμ. Κ. Ν. Σάθας, *Πανδώρα* 22 (1872), 472-478 [ορατό από τη βάση «Πλειάς»]

1872 *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη…*, Γ΄, *Καισάριος Δαπόντες, Σέργιος Μακραίος, Αναστάσιος Γόρδιος, Δημήτριος Προκοπίου, Αλέξανδρος Τυρναβίτης, Κατάλογοι επιστολών ανεκδότων, Πατριαρχικά έγγραφα, Κατάλογος μαρτύρων*, επιμ. Κ. Ν. Σάθας, ριγ΄+642 σελ. ΗΠ 1872.412 @ ※ 1972

1872 Ιάκωβος Τριβώλης, *Ιστορία του Ταγιαπιέρα…*, επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], vi+7+48+4 σελ. Παρίσι ΗΠ 1872.279 [CM αρ. 3]

1872 Ανώνυμος, *Περί του γέροντος του φρονίμου του Μουτζοκουρεμένου…* [«Πτωχολέων» χφ. Παρισιού], επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand], 54 σελ. Αθ. ΗΠ 1872.582 @ [CM αρ. 19]

1872 Γ. Ζαβίρας, *Ανέκδοτα συγγράμματα. Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν θέατρον*, επιμ. Γεώργιος Κρέμος, ΗΠ 1872.85 @ ※1972

1872 Μ. Ι. Γεδεών, «Επιστολιμαία επίκρισις περί Νεοελληνικής Φιλολογίας, συγγραμμάτων των κ.κ. Κ. Ν. Σάθα και Α. Δημητρακοπούλου», εφημ. *Κωνσταντινούπολις*, (3.3.1872, αρ. φ. 1184) [βιογραφικά για: Καλλίνικος Ακαρνάν, Μακάριος Μακρής, Κριτίας, Ιωακείμ Πάριος, Πανταζής, Παΐσιος Λαρισαίος]

1873 *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη…*, Β΄, *Χρονογράφοι βασιλείου Κύπρου* [Λεόντιος Μαχαιράς, «Εξήγησις της γλυκείας χώρας Κύπρου»], επιμ. Κ. Ν. Σάθας, ρξδ΄+637 σελ.+9 πιν. ΗΠ 1873.414 @ ※ 1972

1873 Ανώνυμος, [Εκ του Φυσιολόγου], επιμ. Αιμύλιος Λεγράνδιος [Émile Legrand] [και μελέτη του Ch. Gidel], 116 σελ. Αθ. ΗΠ 1873.361 [CM no 16]

1874 Ém. Legrand (εκδ.), *Recueil de chansons populaires grecques*, Παρίσι ΗΠ 1874.658 [2-71: «Καταλόγια» χφ. Βιέννης· 257-284: «Πτωχολέων» χφ. Βυτίνας]

1874 *Carmina graeca Medii Aevi* [v-xiv: προλογος, 1-27: Αλέξιος Κομνηνός «Ποίημα

παραινετικόν», 28-31: «Θρήνος περί Ταμυρλάγγου», 32-52: Εμμ. Γεωργιλλάς «Θανατικόν της Ρόδου», 53-61: Μανόλης Σκλάβος «Συμφορά της Κρήτης», 62-78: Στέφ. Σαχλίκης, Στέφ. Σαχλίκης, «Γραφαί και στίχοι», 79-105: Στέφ. Σαχλίκης, [για πολιτικές], 106-111: «Περί γέροντος να μη πάρει κορίτσι», 112-123: «Συναξάριον του τιμημένου γαδάρου» χφ. Βιέννης, 124-140: «Γαδάρου λύκου κι αλουπούς…», 141-178: «Διήγησις… των τετραπόδων», 179-198: «Πουλολόγος», 199-202: «Πωρικολόγος», 203-220: «Περί ξενιτίας», 221-223: «Εις Βενετίαν», 224-241: Ι. Πικατόρος, «Ρίμα θρηνητική εις… Άδην», 242-247: «Αλφάβητος κατανυκτικός…», 248-276: «Διήγησις πολυπαθούς Απολλωνίου του Τύρου», 277-303: «Πτωχολέων» χφ. Βιέννης, 304-321: «Διήγησις… Βελισαρίου», 322-347: Εμμ. Γεωργιλλάς «περί Βελισαρίου», 348-378: «Ριμάδα Βελισαρίου»], επιμ. Gulielmus [Wilhelm] Wagner, xiv+2+282 σελ. ΗΠ 1874.123 @ ※±1965 [προσοχή, ο ανώνυμος εκδοτικός οίκος (μήπως Χαρ. Σπανός;) χρησιμοποίησε για τη φωτοανατύπωση αντίτυπο παλαιού λογίου που είχε ξύσει με ξυραφάκι κι είχε περάσει δικές του διορθώσεις. Θυμάμαι μετά βεβαιότητος ότι το είχε διαπιστώσει η Ελένη Κακουλίδη, και νομίζω πως είχε δημοσιέψει σχετικό άρθρο, που στάθηκε αδύνατο να το ξαναβρώ. Η ανατύπωση λοιπόν έχει κάποιο επιστημονικό ενδιαφέρον.]

1874 *Histoire de Imbérios & Margarona*, επιμ. Gulielmus [Wilhelm] Wagner, 63 σελ. ΗΠ 1874.319 @

1874 [Νικόλαος Σοφιανός, «Γραμματική της Κοινής…», «Πλουτάρχου… *Παιδαγωγός*, μτφρ.], επιμ. Émile Legrand, Παρίσι ΗΠ 1874.494 @

1875 [Λέων ο σοφός, Παρασπόνδυλος Ζωτικός, «Μάχη της Βάρνας», «Ανακάλημα Κωνσταντινούπολης»], επιμ. Émile Legrand, ΗΠ 1875.369 @

1875 Θεόδωρος Πρόδρομος, επιμ. E. Miller και Émile Legrand, ΗΠ 1875.789 @

1875 Ανώνυμος, [*Διγενής Ακρίτας*, χφ. Τραπεζούντας], επιμ. Κ. Ν. Σάθας και Émile Legrand, Παρίσι ΗΠ 1875.368 @ [και ββκρ.: Κων. Παπαρρηγόπουλος, εφημ. *Αιών*. 21/8/1875 (ως προς τα ιστορικά της εισαγωγής)· Σπ. Λάμπρος, *Αθήναιον* 4 (1875), 173-179 και αυτοτελώς ΗΠ 1875.85 @· A. Rambaud, *Revue des deux Mondes*, 15/8/1875]

1876 *Imberios und Margarona: Ein mittelgriechisches Gedicht* [Ιμπέριος, έμμετρος], επιμ. Gustav Meyer, Πράγα 1876

1877 *Του Αρμούρη άσμα δημοτικόν της βυζαντινής εποχής…*, επιμ. Γαβριήλ Δεστούνης, Πετρούπολη ΗΠ 1877.446

1877 *Ασίζαι του βασιλείου των Ιεροσολύμων και της Κύπρου*, επιμ. Κ. Ν. Σάθας, ριζ΄+692 σελ.+2 πιν. ΗΠ 1877.57 @ ※ 1972

1878 Μ. Ι. Γεδεών, «Μνημεία της εν τω μεσαίωνι ελληνικής ποιήσεως νυν πρώτον εκδιδόμενα», *Παρνασσός* 1 (1877), 525-537, 746-756, 856-869 [και αυτοτελώς, 1+ ιζ΄+28 σελ., ΗΠ 1877.100 @· περιέχει, «αδέσποτα ποιήματα», Ιωάννης Μορεζήνος, Γεώργ. Χρυσόγονος, Γεώργιος μοναχός, Ματθαίος Μυρέων]

1877 «Είθε προ πάντων ν' αποκτήσωμεν βιβλία απλά και εύληπτα […] ώστε ο μέλλων χειρώναξ ή γεωργός, εξερχόμενος του σχολείου όπου έμαθε ν' αναγινώσκει, να εξακολουθεί αναγινώσκων και ωφελούμενος, αι δε φιλολογικαί αυτού τέρψεις να μη περιορίζονται εις τον Μπερτόδουλον, ή έστω και τον Ερωτόκριτον!», Δημ. Βικέλας, «Το σχολείον του χωρίου», *Διαλέξεις και αναμνήσεις*, Αθήνα 1893, 98-99 @ = *Άπαντα*, επιμ.

Άλκης Αγγέλου, Ε΄, Αθήνα 1997, 86

1878 Charles Gidel, *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*, viii+616 σελ. *Δ*C. jusqu' à la chute de Constantinople· 291-302: Les exploits de Digénis Akritas. Épopée byzantine du dixième siècle (αυτοτελώς: 1875)· 302-312: Les Oracles de l'Empereur Léon le Sage (αυτοτελώς: 1875)· 313-330: Étude sur une Apocalypse de la Vierge Marie. Manuscrits grecs, n°s 390 et 1631, Bibliothèque Nationale de Paris (ομιλία 5/1/1871)· 331-384: La légente d'Aristote au Moyen âge· 385-400: Histoire de Ptocholéon (πρβλ. 1872)· 401-443: Le Phisiologus (πρβλ. 1873)· 445-473: La Chanson d'Arodaphnousa. Aventure qui c'est passée dans l'île de Chypre au XVe siècle, et qui y est devenue le sujet d'une chanson populaire· 477-532: Érotocritos. Poëme en grec moderne, du XVIe siècle· 533-557: Anecdota Hellenika (ββκρ. του Κ. Ν. Σάθας, 1867)· 559-568: Recherches et conjectures sur Diophane et Blossius. Ouvrage écrit en grec actuel, par M. Marc Réniéris (ββκρ. του Μάρκος Ρενιέρης, *Περί Βλοσσίου και Διοφάνους*, ΗΠ 1873.546)· 569-600: Le Théâtre chez les Grecs Modernes (Δημ. Βερναρδάκης «Μαρία Δοξαπατρή» και «Μερόπη», Σ. Ν. Βασιλειάδης «Καλλέργαι», «Λουκάς Νοταράς»)]

1878 Σπυρ. Τζανότης, «Ο κ. Σάθας και η Επτανήσιος ποίησις», *Ζακύνθιος Ανθών* 4 (1878), 85-89, 121-125

1878 Σπ. Δε Βιάζης, «Λόγιοί τινες παραλειφθέντες εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν του Κ. Ν. Σάθα», *Ζακύνθιος Ανθών* 4 (1878), 95-97 [Κων. Βοναφεύς, Ζακύνθιος· Ιωάν. Πατές, Χίος· Γεώργ. Τρόμβος, Μήλιος· Γρηγ. Πόρκιος, Κρης· Κων. δε Ρόσης, Κερκ.. Γεώργ. Βαρακούλης, Κερκ.· Θεόδ. Πελεκάνος, Κερκ.]

1878 Ιω. Ν. Σταματέλλος, «Συμπλήρωμα εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν του Κ. Ν. Σάθα», *Ζακύνθιος Ανθών* 4 (1878), 158-165 [πρβλ. του ίδιου, χφ. ΒΒ αρ. 128, *Νέος Ελληνομνήμων* 5 (1908) 311]

1879 *Αλφάβητος της Αγάπης Das ABC der Liebe Eine Sammlung Rhodischer Liebeslieder…* [«Καταλόγια» χφ. Λονδίνου], επιμ. Wilhelm Wagner, 4+87 σελ. ΗΠ 1879.42 @ ※1973 (Καραβίας) [ββκρ.: Θεαγένης Λιβαδάς, εφημ. *Κλειώ*. Τεργέστη, αρ. φ. 950, 1-13/9/1879· Π. Ν. Παπαγεωργίου, εφημ. *Κλειώ*. Τεργέστη, αρ. φ. 976 & 977, 1-13 & 8-20/3/1880]

1879 Κ. Ν. Σάθας, *Κρητικόν θέατρον…* [«Ζήνων», «Στάθης», «Γύπαρης» {Πανώρια}», «Ερωφίλη»], ΗΠ. 1879.476 @ ※1963 (Θ. Γυφτάκης & Κ. Καμαρινόπουλος)

1879 *Κανονισμός της εν Κωνσταντινουπόλει Εταιρίας των Μεσαιωνικών Ερευνών…*, 15 σελ. Κωνσταντινούπολη ΗΠ.1879.433 @

1880 *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, I, επιμ. Émile Legrand, Παρίσι ΗΠ 1880.97 @ [«Εκ του Σπανέα», «Διδαχή Σολομώντος», «Αμαρτωλού παράκλησις», Μιχαήλ Γλυκάς, «Στίχοι», «Πτωχοπροδρομικά», «Βέλθανδρος και Χρυσάντζα», Εμμ. Γεωργιλλάς, «Άλωσις Κωνσταντινουπόλεως», Εμμ. Γεωργιλλάς, «Θανατικόν Ρόδου» «Θυσία του Αβραάμ», Μάρκος Δεφαράνας «Ιστορία… της Σωσάννης», {Ιμπέριος, έμμετρος}, «Βίος αγίου Νικολάου», Ιερόθεος Αββάτιος, «Σεισμός Κεφαλληνίας 1637» {πεζό}]

1880 *Collection des romans grecs en langue vulgaire et en vers* [«Καλλίμαχος και Χρυσορρόη»· «Διγενής Ακρίτας» χφ. Οξφόρδης (Πετρίτσης), «Ιμπέριος και Μαργαρώνα»,

«Λόγος παρηγορητικός περί Δυστυχίας και Ευτυχίας»], επιμ. Spriridion P. Lambros, cxxv+2+372+4 σελ.+5 πιν. ΗΠ 1880.131

1880 Ανώνυμος, *Le roman d'Achille* [«Διήγησις Αχιλλέως», χφ. Οξφόρδης], 54 σελ., επιμ. Κ. Ν. Σάθας, ΗΠ 1880.454 [ανατ. από *ΑΑΕGF* 13 (1879)]

1880 Κωνστ. Δαπόντες, «Κήπος χαρίτων», επιμ. Γαβριήλ Σοφοκλέους, ΗΠ 1880.433

1880 Θ. Β. [Θεοδόσιος Βενιζέλος;], «Του Αρμούρη άσμα δημοτικόν… εκδοθέν… παρά Γαβριήλη Δεστούνη», *Αθήναιον* 8 (1880), 385-394 [αναδημ. από 1877]

1880 Μιχ. Σουμμάκης, «Παστόρ Φίδος»: μνεία δύο χφ. στη Ζάκυνθο, Νικόλαος Κατραμής, *Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1880, 187· πρβλ. 294-298

1880 Ο Νικόλαος Δόσιος αναγγέλλει επανέκδοση χφ. ακριτικών επών, με σχετική μελέτη και δημοτικά τραγούδια (ορισμένα δική του συλλογή, άρα ηπειρώτικα), που δεν πραγματοποιήθηκε [πρβλ. όμως του ίδιου, *Χαρτοφυλάκιον των παιδικών μου χρόνων…*, Κέρκυρα 1880, 52, όπου αναφορά σε Διγενή @]

1880 Εταιρία των Μεσαιωνικών Ερευνών, *Δελτίον των εργασιών του Α΄ έτους* τχ. α΄ (Κωνσταντινούπολη 1880), 100 σελ. @ [το άρθρο που μας αφορά: Ιωάννης Κηπουρίδης, «Η τελευταία τριακονταετία και ο ελληνικός μεσαίων», 1-55 (δεν το έχω αποδελτιώσει). Το επόμενο τχ. τυπώθηκε αλλά κυκλοφόρησαν μόνο οι σ. 117-148, βλ. *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 19-20 (1997), 118· τα περιεχόμενα αφορούν άλλα θέματα εκτός της φιλολογίας]

1880, 1881, 1888 Constantin Dapontès, *Δακικαί εφημερίδες Ephémérides Daces ou chronique de la guerre de quatre ans (1736-1739)*, επιμ. Émile Legrand, I-III, ΗΠ 1880.132· ΗΠ 1881.108· ΗΠ 1888.168 ※1965

1881 Ανώνυμος, [Διγενής Ακρίτας, χφ. Άνδρου (Αθηνών)], επιμ. Αντ. Μηλιαράκης, ΗΠ 1881.62 @

1881 *Trois poèmes grecs de Moyen Âge inédits…*, επιμ. Wilhelm Wagner και Δημ. Βικέλας, xx+349 σελ.+1 πιν. ΗΠ 1881.746 [«Λίβιστρος» χφ. Νεαπόλεως, «Διήγησις Αχιλλέως» χφ. Νεαπόλεως, «Βίος Αλεξάνδρου» ανομοιοκατάλ. πρλγ.]

1881 *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, II, επιμ. Émile Legrand, Παρίσι ΗΠ 1881.71 @ [«Ιωάννου του Σταφίδα Ιατροσόφιον», «Ακολουθία τραγογένη Σπανού», «Τα περί Σωσάννης», «Ριμάδα Κόρης και Νιου», [Κυπριώτικα Ερωτικά], «Απόκοπος», Αντώνιος Μπουμπούλης, «Θρήνος… Μιχαήλ Λίμπονα», Νεόφυτος Ιερομόναχος, «Το Αχούρι», Κύριλλος Λαυριώτης, «Ρωσίας περιγραφή» 1768, Γεώργιος Παλαμήδης, «Μιχαήλ ο Γενναίος», Ματθαίος Μυρέων [ο Β΄], «[Ιστορία Βλαχίας», ομοιοκατ., 7123=±1618], «Ερωφίλη», φραγκοχιώτικη γραφή]

1881 *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, III, επιμ. Émile Legrand, Παρίσι ΗΠ 1881.72 @ [Κωνστ. Δαπόντες, «Κήπος χαρίτων», Κωνστ. Δαπόντες, [«Ταξίδι στην Κριμαία», απόσπ. «Καθρέπτης γυναικών»] «Κωνστ. Δαπόντες, [«Ενθρόνιση Ιωάννη Μαυρογορδάτου», απόσπ. «Ιστορική Γεωγραφία»], Κωνστ. Δαπόντες, [«Αποστολή στην Αιθιοπία», απόσπ. «Ιστορική Γεωγραφία»], Κωνστ. Δαπόντες, [«Περιγραφή Δακίας», απόσπ. «Ιστορική Γεωγραφία»], Κωνστ. Δαπόντες, «Μύθοι», απόσπ. «Ιστορική Γεωγραφία», Μάνθος Ιωάννου, «Σκλαβιά του Μορέως», [«Ρίμα Λάμπρου Κατσώνη» (αρχ.) *Στους χίλιους επτακόσιους τους ογδόντα εννιά | εξέβηκεν ο Λάμπρος…*, Χρύσανθος

Νοταράς, «Κιταΐα δουλεύουσα», πεζό]· ββκρ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 2 (Κων/πολη 1881-82), 738-741

1882 Λεοντίου Μαχαιρά, *Χρονικόν Κύπρου… texte grec par E. Miller… et C. Sathas…*, Παρίσι ΗΠ 1882.452

1882 *Μνημεία Μεσαιωνικής ελληνικής Ποιήσεως* [Τζαμπλάκος, «Ποίημα ηθικόν», κ.ά.] επιμ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 3 (Κων/πολη 1882-83), 201-205

1882 Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας*, 270 σελ., Κων/πολη ΗΠ 1883.562 @

1884 Μ. Ι. Γεδεών, «Φιλίστορος απομνημονεύματα», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 5 (Κων/πολη 1884-85), 29-31, 33-37, 65-68, 87-90, 210-212

1886 Βασίλειος Βατάτζης, *Voyages de Basile Vatace en Europe et en Asie*, επιμ. Émile Legrand, 195-295+1 πιν. ΗΠ 1886.801 [ανάτ. από *Nouveaux Mélanges Orientaux*, Παρίσι 1886] ※1972 (Καραβίας)

1886 Paul Lagarde, *NeuGriechische aus KleinAsien*, Γκέττινγκεν @ [σ. 24-25: «Ακρίτας και η σύζυγός του, 26: «Η ειμαρμένη του Ακρίτη»]

1887 *Έπος μεσαιωνικόν εκ του χειρογράφου Τραπεζούντος. Ο Βασίλειος Διγενής Ακρίτης ο Καππαδόκης…*, επιμ. Σάββας Ιωαννίδης, Κων/πολη ΗΠ 1887.290 @

1889 Α. Ν. Γιάνναρης, *Περί Ερωτοκρίτου και του ποιητού αυτού*, ΗΠ 1889.691 @

1890 *Κανονισμός της εν Κωνσταντινουπόλει Εταιρίας των Μεσαιωνικών Ερευνών…*, 16 σελ. Κωνσταντινούπολη ΗΠ.1890.478

1891 Αθανάσιος Σακελλάριος, *Τα Κυπριακά…*, Α΄-Β΄, β΄ έκδ. ΗΠ 1891.832 @ [βλ. 1868]

1892 Ανώνυμος, [*Διγενής Ακρίτας*, χφ. Κρυπτοφέρρης], επιμ. Émile Legrand, ΗΠ 1892.570 [BGV, 6]

1892 Μαρίνος Φαλιέρος, «Ερωτικό όνειρο» [μικρό απόσπασμα], επιμ. John Schmitt, *Δ.Ι.Ε.Ε.* 4 (1992), 292-293

1893 «Απολλώνιος και Αρχιστράτη» [προφορική καταγραφή], εφημ. *Ηράκλειον*, 14/10/1893 [διευθυντής της εφημ. ο Βορεάδης· αντλώ από *Κρητικός Λαός* 1, τχ. 4 (Αύγ. 1909), 101-103

1893 Στέφ. Στεφάνου, «Ερωτοκριτολόγοι», οι ασχολούμενοι με τον Ερωτόκριτο, «Τα Είδωλα, Απάντησις εις το περί αυτών άρθρον του κ. Πολυλά», εφημ. *Άστυ*, 18-19/6/1893 [και πολλές αναφορές σε όλη την παλαιότερη φιλολογία: Μαυροφρύδης, κ.ά. {Οδηγήθηκα από Σ. Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων…,* Αθήνα 1990}]

1893 Ιωάννης Σάββα πασάς, αναφέρει *Ερωτόκριτο* σε γενικότερο άρθρο του στη *Nouvelle Revue*· η είδηση μεταφέρεται στην εφημ. *Μεσόγειος*, Χανιά 27/3/1893 [αντλώ από Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ο Ερωτόκριτος και οι Τούρκοι», *Δρήρος* 1 (1938), 136-137]

1893 Στην εφημ. *Μεσόγειος*, Χανιά 24/4/1893 σχολιάζεται ότι τον *Ερωτόκριτο* τον αγαπούν πολύ και οι Τουρκοκρητικοί, και υπάρχει και μετάφραση στα τουρκικά [αντλώ από Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ο Ερωτόκριτος και οι Τούρκοι», *Δρήρος* 1 (1938), 136-137]

1896 «Κάτης και ποντικοί» [προφορική καταγραφή] Ιω. Ν. Ζωγραφάκης, «Δημοτικά ανάλεκτα του χωριού Ρωγδιάς της Κρήτης», *Ζωγράφειος Αγών* 2 (Κων/πολη 1896), 74-75 ※1978 (Κουλτούρα)

1896 [Στέφ. Σαχλίκης, «Αφήγησις παράξενος», επιμ. Συνόδης Παπαδημητρίου, Οδησσός] ΗΠ 1896.957

1897 K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, Μόναχο [2]1897

1897 Πλάτων Δρακούλης, *Περί νεοελληνικής γλώσσης και φιλολογίας…*, Λονδίνο, ΗΠ 1897.631 [ελλην. έκδ., Αθήνα 1901]

1897 Τρύφων Ευαγγελίδης, *Κοσμάς Αιτωλός*, ΗΠ 1897.757

1897 Κωστής Παλαμάς, *Ίαμβοι και ανάπαιστοι*, ΗΠ 1897.487, 21-22 [αναφορά στο τραγούδι «Διγενής και Χάροντας»· εικόνα εμπνευσμένη από το περίφημο σκίτσο «Ο Χάρος και οι νεκροί» στη γερμανική μτφρ. του Γκαίτε, *Kunst und Alterthum*, 1827]

1900 Κ. Κρουμβάχερ, *Ιστορία της βυζαντηνής λογοτεχνίας*, Γ΄, ΗΠ 1900.144 @

1900 Νικόλαος Δριμυτικός [=Ανώνυμος], *Η Εύμορφη βοσκοπούλα…*, 42+6 σελ. Émile Legrand, Παρίσι ΗΠ 1900.644 @

Ορισμένες Μαρτυρίες

±1565 Λίβιστρος κύριο όνομα [*Μνήσθητι κύριε* […] *Λίβιστρο και Σοφία, και ο πατήρ αυτού Μανθέος*· κατάστιχο συνδρομών Αγίου Τάφου, Προύσα ±1565, Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ειδήσεις για την ελληνική κοινότητα Προύσας», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 7 (1988-89), 33· πρβλ. και 37, όπου άλλο πρόσωπο με το ίδιο όνομα.

1827 Ο Βηλαράς κράτησε το τοπικό ιδίωμα, δηλ. «έκαμε καθώς ο Θεόκριτος και καθώς όλοι οι νέοι μας ποιηταί από την Κρήτην. Πιθανόν το ιδίωμα τούτο να φανεί παράξενον εις την Θράκην, εις τα παράλια της Μικράς Ασίας…», Πλάτων Πετρίδης, εισαγωγή στο Βηλαράς, *Ποιήματα και πεζά τινά*, Ηλιού 1827.47, σ. η΄ @

1828 «Αυτό το ωραίο σύγγραμμα του αθανάτου Ρουσσώ [*Περί την κοινωνικής συνθήκης*, μτφρ. Ζαλίκογλου, Ηλιού 1828.72] κανένας δεν εξετυφλώθη να το μεταγλωττίσει στην γλώσσαν μας, να ωφεληθώμεν, αλλά Χαλιμά και τον Ερωτόκριτον δίδουν εις τον τύπον οι ανόητοι», γράμμα του Ιωάννη Μάη προς Κωνσταντίνο Νικολόπουλο, 18/11/1828, Σταμ. Καρατζάς, «Ανέκδοτα γράμματα του Ιω. Μάη προς τον Νικολόπουλο», *Φίλτρα. Τιμητικός τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, 252

1856 «Θέμα του Διαγωνίσματος ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ. *Διασάφησις του θέματος ή οδηγίαι προς τους μέλλοντας ν' αγωνισθώσι.* Γνωστόν είναι τοις πάσι ότι γλώσσα τις δημώδης ελληνική απ' αιώνων ήδη ελαλείτο και εν μέρει εγράφετο. Εν δε τοις μικρόν προ ημών χρόνοις ηθέλησε το έθνος να μεταχειρισθεί επί μάλλον την ζώσαν ταύτην γλώσσαν ως όργανον προσφορότατον προς ταχυτέραν και ευχερεστέραν ανάκτησιν των προγονικών επιστημών και πάσης άλλης μαθήσεως· και λοιπόν επεχειρήθη η καθάρισις και διόρθωσης ταύτης της επί πολύ εις μόνα σχεδόν τα στόματα του κοινού λαού εγκαταληφθείσης γλώσσης, ότε δη και συνείδον άνδρες τινές την πολλήν αυτής αξιολογότητα και ετράπησαν επί παντοίας ερεύνας περί των αυτής εν τω μακρώ χρόνω διαφόρων μεταβολών κατά τε τα σημαινόμενα των λέξεων και τας συντάξεις και τους ετυμολογικούς τύπους και ανέγραψαν πολλάς και σοφάς παρατηρήσεις. Τοιούτος ερευνητής εν τοις πρώτοις υπήρξεν ο αοίδημος Α. Κοραής* [*Εν τοις διαφόροις αυτού προλεγομένοις και σχολίοις εις Έλληνας συγγραφείς και εν

τοις 5 τόμοις των Ατάκτων 1828-1835], αλλά και έτεροι, ως ο Α. Χριστόπουλος* [*Εν τη Αιολοδωρική Γραμματική, Βιέννη 1805 και εν τοις Ελληνικοίς Αργαιολογήμασιν, Αθήναις 1853], ο Κ. Οικονόμος* [*Εν τω περί γνησίας προφοράς της ελληνικής γλώσσης, Πετρουπόλει 1830], ο Α. Μουστοξύδης* [*Έν τινι διατριβη ιταλιστί συνταχθείση το 1825 και μεταφρασθείση υπό Π. Χιώτου, επιγραφομένη δε Παρατηρήσεις επί της παρούσης ελληνικής γλώσσης, Ζακύνθω 1851] και εί τις άλλος, έκαστος κατά τον οικείον αυτού τρόπον ανίχνευσαν πολλά γλωσσικά. Ουχ ήττον όμως έμενε μέχρι τούδε εν πολλοίς ανεξήγητος η όλη πορεία της γλώσσης· εν ενί λόγω η ιστορία αυτής περιεμένετο και εποθείτο. Νυν δε προς καταρτισμόν της ζητουμένης ταύτης συγγραφής, ανάγκη πρώτη να μελετηθώσι τα των προμνησθέντων ανδρών βοηθητικά βιβλία, είτα δε εξυπαρχής και ευσυνειδήτως να αναζητηθώσιν εν τοις αρχαίοις ελληνικοίς συγγράμμασιν αι αρχαί της καθ' ημάς γλώσσης και μερικότερον να αναγνωσθώσιν επί τούτω τα των Βυζαντινών και των κατωτέρω έτι χρόνων βιβλία, εκδεδομένα τε και ανέκδοτα, όσα κατά το δυνατόν προσιτά, οίον νόμοι πολιτικοί, πρακτικά συνόδων, διπλωματικά έγγραφα παντοία και επιστολαί, χρυσόβουλα αυτοκρατόρων, διαθήκαι, ιστορικά ποιήματα, δημώδη άσματα κ.τ.λ. και εκ πάντων τούτων να ιστορηθώσι κατά την πρέπουσαν ιστορικήν τάξιν αι διάφοραι φάσεις της νεωτέρας γλώσσης, προ πάντων δε και εξαιρέτως να ορισθεί όσον ενδέχεται ακριβώς το πότε εξέλιπεν η χρήσις της απαρεμφάτου και ευκτικής εγκλίσεως, των απλών χρόνων μέλλοντος, παρακειμένου και υπερσυντελικού, της δοτικής των θηλυκών και ουδετέρων μετοχών, πολλών προθέσεων και μορίων και εί τι τοιούτο καίριον. Να πορισθώσι δε, ει δυνατόν και συμπεράσματα ασφαλή περί του, αν ταύτα και τα τούτοις όμοια εξέλιπον ως εκ της επιδράσεως ξένων εθνών, ή ως εκ της κατά μικρόν εσωτερικώς εν τω πνεύματι του ελληνικού λαού γενομένης μεταμορφώσως του τρόπου του σκέπτεσθαι και εκφράζεσθαι. Η ιστορική δε αύτη ζήτησις δεν πρέπει, ως φαίνεται, ν' αναδράμει πολύ επέκεινα των Πτολεμαϊκών χρόνων, καθ' ους η κοινή λεγομένη γλώσσα μάλλον ήρξατο να επικρατεί, εκλιπουσών κατά μικρόν διαφόρων της Ελλάδος διαλέκτων, αν καί τινες τύποι και φράσεις της νυν ομιλουμένης φωνής μέχρις Ομήρου δικαίως ανάγονται. Βέβαιον δε ότι από της μεταξύ του ελληνικού έθνους διαδόσεων των βιβλίων της Παλαιάς, και έτι μάλλον της Νέας Διαθήκης, πολλά νεωτερικότερα εις την κοινήν γλώσσαν εισεχώρησαν, άπερ και εριζώθησαν και ζώσι μέχρι της σήμερον, έχοντα και την δύναμιν της αναβλαστήσεως. Των προϊόντων λοιπόν εκείνων και των εφεξής χρόνων η μελέτη σπουδής ιδιαιτάτης αξία κρίνεται. Τα δε των προτέρων χρόνων γλωσσικά δίκαιον τροχάδην να εκτεθώσιν· ή μάλλον να παραληφθώσιν ως λήμματα εις την καθόλου θεωρίαν. Ομοίως τροχάδην πρέπει να ψαυσθεί και το περί προφοράς και της νεωτερικτέρας στιχουργίας ζήτημα, διότι ταύτα, ει και μη άσχετα, αλλά και μάλα σχετικά προς την γλώσσαν, έχουσιν όμως καθεαυτά μεγάλην έκτασιν και ήδη παρ' άλλων αρκούντως πως εξετέθησαν, εν ιδίοις συγγράμασι. Ούτω δύναται εν επιμέτρω της ζητουμένης συγγραφής να ρηθεί τι και περί των νυν έτι υφισταμένων εν Ελλάδι διαλεκτικών διαφορών, διότι και αύται θεωρητέαι ιδιαιτέρων πραγματειών υποθέσεις· ολοσχερής δε τις αυτών μνεία μόνον φαίνεται αρκούσα προς δήλωσιν καθολικοτέραν των τυχών της εθνικής ημών γλώσσης. Μέθοδος συντάξεως την αρίστην θέλει βέβαια υπαγορεύσει εις τους ασχοληθησομένους εις το θέμα τούτο αυτή η εμβριθής σπουδή του πράγματος· ημείς συνιστώμεν μάλιστα το μη αφίστασθαι της χρονολογίας εν τη ζητήσει κατ' ούδένα

λόγον, ίνα η συγγραφή παράσχει σαφείς ανακεφαλαιώσεις, περιεχούσας πιστάς εικόνας των μετατροπών της δημώδους γλώσσης των διαφόρων εποχών μέχρι τέλους του παρελθόντος αιώνος. Αι δε παραπομπαί είς τε τα αρχαία και νεώτερα βιβλία απαιτούνται ως οίον τε ακριβείς. Τοσαύτα εκρίθησαν αναγκαία εις υπόμνησιν, και προς αυτά συμμορφούμενοι οι μέλλοντες να συγγράψωσι, παρασκευάζουσι το κατ' αυτούς ευχερεστέραν πολύ και δικαιοτέραν την αντιπαραβολήν και κρίσιν των εαυτών πραγματειών. Αθήνησι τη 18 Ιουλίου 1856 ο Πρύτανις Ιωάννης Ολύμπιος», εφημ. *Φιλόπατρις*, 28/8/1856

1861 Αλέξ. Ζωηρός [1842-1917], *Δράματα δύω*, Ερμουπ. | Κέρκυρα ²1862 [σελ. 3-16: πρόλογος: συζήτηση «λαϊκού» πελάτη με βιβλιοπώλη στην Κωνσταντινούπολη (σελ. 3): «χαιρετήσας εζήτησε *καμίαν φυλλάδα*. –Τι φυλλάδα θέλεις, ηρώτησεν ο βιβλιοπώλης. –Να! Καμιά φυλλάδα για να περνά κανένας τις βραδιές του· να είναι όμως απλή. Ο βιβλιοπώλης αφού εσκέφθη τι πρέπει ίνα δώσει εις τον πελάτην τούτον, εξήγαγεν έκ τινος γωνίας προκατακλυσμιαίαν τινα *Φυλλάδα του Γαϊδάρου*, απετίναξε την παχείαν κόνιν ήτις την εκάλυπτε», κ.λπ. Ο συγγρ. διαμαρτύρεται στον βιβλιοπώλη: – πώς θα μορφωθεί ο λαός; «Τι θέλεις να τους δίδομεν; μήπως έχομεν άλλα; να τους δίδομεν το Συντακτικόν του Ασωπίου, ή την Μετρικήν του Βενθύλου; Νόστιμος είσαι!». Ο συγγρ. συγκρίνει με Ευρώπη, όπου ο λαός επαναστατεί, είναι μορφωμένος, κ.λπ.

1918 «Ομολογούμεν προθύμως ότι καλός και άξιος είναι ο Ερωτόκριτος, η Θυσία του Αβραάμ, τα δημοτικά άσματα περί του Χάρου […]. Αλλ' όμως ούτε την ποιητικήν τεχνουργίαν του Ερωτοκρίτου, του Προδρόμου και των ομοίων, ούτε την γλώσσαν αυτήν θα θελήσωμεν ποτέ να συστήσωμεν ως εθνικήν γλώσσαν» [άρα ούτε ο Ερωτόκριτος κ.λπ. συνιστούν «εθνική φιλολογία»;], Μαργαρίτης Ευαγγελίδης, Ανδρέας Σκιάς, Γ. Ν. Χατζηδάκις, *Έκθεσις Σεβαστοπουλλείου διαγωνισμού*, Αθήνα 1918, 21-22

R. M. Dawkins, «Modern Greek Oral Versions of Apollonios of Tyre», *Modern Language Review* 37 (1942), 169-184 [κείμενα που έχει συλλέξει ο ίδιος, αλλά και ο Johann Georg von Hahn, *Griechische und Albanesische Märchen,* I-II, Λιψία 1864]

Απόπειρα για μια συγκέντρωση γλωσσαρίων του 19ου αιώνα

(στηριγμένο σε εργασίες των μεταπτυχιακών φοιτητριών Χρυσήλια Παπαγιανάκη [αποδελτιώνει το Δημ. Β. Οικονομίδης, «Βιβλιογραφία της Ελληνικής Λαογραφίας των ετών 1800-1906», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 23 (1973-1974), 63-270· βλ. σελ. 196] & Ρίτα Ψαρουδάκη [αποδελτιώνει το περ. *Πανδώρα*] στο μεταπτυχιακό σεμινάριο του Αλέξη Πολίτη, 2019, επεξεργασμένες πολλαπλώς από τον ίδιο)

Karl Theodor Kind, *Neugriechische Volkslieder… Τραγούδια των νεοτέρων Ελλήνων*, Λιψία 1827, σ. 83-142: γλωσσάρι

William M. Leake, *Travels in the Morea with a Map and Plans*, I-III, Λονδίνο 1830: γεωργικοί και ποιμενικοί όροι (τ. 1, σ. 12-21)

Ludwig Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des agaischen Meeres*, I-III, Στουτγάρδη και Τύμπιγκεν, Erster Band. Stuttgard und Tubingen 1840-1845, τ. I, 111 «Το Κάστρο της Ωριάς», 191-194: απόσπασμα λαϊκ. στιχουργ. περί του σεισμού της Θήρας του 1650. τ.II, 174-178 δημοσ. 24 παροιμ., τ. III, 45, 66, 67, 119, 186 δημοσ. 5 δημοτικά άσματα, 48, 176-177: ερωτικά δίστιχα

Μ., «Συνέχεια της περί παροιμιών διατριβής», *Εφημερίς των Φιλομαθών* 4, τχ. 159 (1856-1857), 645-646

Ι. Κιρκολώνης, «Περιπέτειαι της ημετέρας καθομιλουμένης» [ελληνικά της κάτω Ιταλίας], *Πανδώρα* 8 (1/6/1857), 105-108

Βλάσιος Γ. Σκορδίλης, [Λέξεις και φράσεις Στενημάχου], *Εφημερίς των Φιλομαθών* 5 (1857-1858), 288-290, 296-297

Γ. Μαρινιώτης, «Περί της αρχαίας ελληνικής πόλεως "αι Βρασιαί" και της σωζομένης γλώσσης αυτής», *Εφημερίς των Φιλομαθών* 5 (1857-1858), 249-250: Τσακωνικόν γλωσσάριο

Ν. Ζανούβιος, «Συνέχεια των εν Κρήτη σωζομένων λέξεων», *Εφημερίς των Φιλομαθών* 6 (1858), 446-448: λέξεις και φράσεις αναφερόμεναι εις την οικοδομίαν, ελαιοτριβίαν, εις τα γυναικεία έργα, τον γάμον κ.ά.

Π. Παπαζαφειρόπουλος, «Φιλολογικαί σημειώσεις [εκ Βυτίνης]», *Εφημερίς των Φιλομαθών* 5 (1858), 512-514: λέξεις και φράσεις που αφορούν στην υφαντική

Ιω. Χ. Σιμόπουλος, «Φιλολογικαί σημειώσεις [εξ Αμφίσσης]», *Εφημερίς των Φιλομαθών* 7 (1859), 1026-1028, 1034-1037, 1042

Γ. Δ. Κριεζής, *Ιστορία της νήσου Ύδρας προ της (ελληνικής) επαναστάσεως του 1821*, Πάτρα 1860, ι΄+238 σελ.: ναυτικός βίος (σ. 65-71) και γαμήλια έθιμα (σ. 197-200)

Βλάσιος Γ. Σκορδέλης, «Ανέκδοτά τινα περί της επαρχίας Φιλιππουπόλεως», *Πανδώρα* 11 (1860-61), 447-453, 470-476: έθιμα και γλωσσάρι

Σ. Μενδωνίδης, «Περί προσθήκης [τυπογραφικών] στοιχείων εις το ελληνικόν αλφάβητον», *Πανδώρα* 12, τχ. 270 (15/6/1861), 142-143 [για να αποδίδονται ξένοι φθόγγοι]

Ανώνυμος, «Λεξιγραφία Ελληναλβανική», *Πανδώρα* 11, τχ. 262 (15/2/1861), 557-559

Ανώνυμος, «Συλλογή λέξεων, φράσεων και παροιμιών εν χρήσει παρά τοις σημερινοίς κατοίκοις της νήσου Κυθήρων», *Πανδώρα* 12, τχ. 276 (15/9/1861), 285-287· τχ. 278 (15/10/1861), 333-335· τχ. 279 (1/11/1861), 360-361· τχ. 280 (15/11/1861), 383-386· τχ. 281 (1/12/1861), 431-432· τχ. 282 (15/12/1861), 450-453· τχ. 283 (1/1/1862), 478-479· τχ. 284 (15/1/1862), 502-504· τχ. 288 (15/3/1862), 597-598· 13, τχ. 301 (1/10/1862), 340-341· τχ. 303 (1/11/1862), 387-389· τχ. 305 (1/12/1862), 430-432· τχ. 306 (15/12/1862), 461-463· τχ. 308 (15/1/1863), 505-506· τχ. 309 (1/2/1863), 528-529· 14, τχ. 314 (1/4/1863), 38-39· τχ. 326 (15/10/1863), 368-369· τχ. 333 (1/2/1864), 549-551· τχ. 334 (15/2/1864), 565-567· τχ. 335 (1/3/1864), 602-604 & 625-626· 15, τχ. 337 (1/4/1864), 14-16· τχ. 338 (15/4/1864), 32-34· τχ. 340 (15/5/1864), 90· τχ. 342 (15/6/1864), 133· τχ. 344 (15/7/1864), 212-213· τχ. 346 (15/8/1864), 257-258· τχ. 353 (1/12/1864), 437-438· 19, τχ. 433 (1/4/1868), 18-21· τχ. 450 (15/12/1868), 355-357· τχ. 451 (1/1/1869), 382-383· 20, τχ. 457 (1/4/1869), 15-18

Α. Γ. Πασπάτης, «Περί του Αρνητικού Μορίου νη της Ελληνικής Γλώσσης», *Πανδώρα*, 12, τχ. 284 (15/1/1862), 485-487

Α. Καλούτσης, «Συλλογή λέξεων, φράσεων και παροιμιών εν χρήσει παρά τοις σημερινοίς κατοίκοις της νήσου Κυθήρων», *Πανδώρα* 12 (1861-1862), 285-287, 333-335, 360-361, 383-386, 431-432, 450-453, 478-479, 502-504, 597-598· 13 (1862-1863), 340-341, 387-389, 430-432, 461-463, 505-506, 528-529· 14 (1863-1864), 38-39, 368-369, 549-551, 565-567, 602-604, 625-626· 15 (1864-1865), 14-16, 32-34, 90, 133, 212-213, 257-258, 437-438

«Λεξικών σημειώσεων της καθ' ημάς Ελληνικής γλώσσης, μετά τινων παροιμιών» [Ροδιακόν γλωσσάριον], *Εφημερίς των Φιλομαθών* 10 (1862), 2096-2098, 2105-2108, 2114-2116, 2124-2125, 2131-2133

Αντ. Βάλληνδας, «Κυνθιακόν γλωσσάριον», *Εφημερίς των Φιλομαθών* 9 (1861), 1826-1828, 1833-1835, 1841-1844, 1849-1851, 1857-1859, 1865-1867, 1873-1876, 1880-1882

Α. Γ. Πασπάτης, «Περί της σανσκριτικής λέξεως ΤΑΠ», *Πανδώρα* 14, τχ. 318 (15/6/1863), 137-141

Ε. Θ. Μαρούτζης από Πτολεμαΐδα, «Λεξιλόγιον», *Πανδώρα* 14, τχ. 330 (15/12/1863), 482 [στέλνει ετυμολογίες λέξεων ανατολικών γλωσσών που φανερώνουν τη συγγένεια με δυτικές· ολότελα ερασιτεχνικό]

Γ. Γ. Παπαδόπουλος, «Σχεδίασμα περί της ιταλικής επιρροής επί την δημοτικήν γλώσσαν των νεωτέρων Ελλήνων, *Πανδώρα* 17, τχ. 393 (1/8/1866), 217-226· τχ. 394 (15/8/1866), 245-251· τχ. 395 (1/9/1866), 265-272

Ιω. Πρωτόδικος, *Ιδιωτικά της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης*, Σμύρνη ΗΠ 1866.198 @

Γ. Χρ. Χασιώτης, *Συλλογή των κατά την Ήπειρον δημοτικών ασμάτων*, Αθήνα 1866, @ σ. 225 κ.ε.: γλωσσάρι ββκρ.: Στέφ. Α. Κουμανούδης, *Χρυσαλλίς* 4 (1866), 287

[Ανώνυμος], «Συλλογή λέξεων εν χρήσει έν τε Αιγύλη [Αντικύθηρα] και Κρήτη», *Πανδώρα* 20, τχ. 464 (15/7/1869), 158-159· τχ. 465 (1/8/1869), 181-182· τχ. 468 (15/9/1869), 235-236· τχ. 469 (1/10/1869), 261-262· τχ. 471 (1/11/1869), 302-303· τχ. 473 (1/12/1869), 340

Ν. Δραγούμης, «Γλωσσάριον Λέσβιον», *Νεοελληνικά Ανάλεκτα* 1 (1870), 385-429 [δεν είναι συλλέκτης ο Δραγούμης· το γλωσσάρι είχε σταλεί στην *Πανδώρα* και το μεταβίβασε]

Μιχ. Δέφφνερ, «Επίλογος» [στο παραπάνω Γλωσσάριον· ετυμολογικά κ.ά.], *Νεοελληνικά Ανάλεκτα* 1 (1870), 430-462

«Ιδιωτικά Εξοχής Κερκύρας. Ασμάτια εκ χωρίων Κερκύρας», *Εφημερίς των Φιλομαθών* 18 (1870), 2245-2248: λέξεις, ονόματα εργαλείων του νερομύλου και του ελαιοτριβείου

Π. Βενετοκλής, «Βραχείαι τινές παρατηρήσεις εις τα Κυπριακά του καθηγητού κυρίου Αθαν. Α. Σακελλάριου», *Πανδώρα* 20, τχ. 476 (15/1/1870), 396-398· τχ. 477 (1/2/1870), 412-414· τχ. 479 (1/3/1870), 450-452· τχ. 481 (1/4/1870), 13-14· 21, τχ. 484 (15/5/1870), 85-87· τχ. 490 (15/8/1870), 234-236· τχ. 491 (1/9/1870), 257-259 [και ανατ., Αθήνα 1872, 129 σελ. @

Σαβ. Ιωαννίδης, *Ιστορία και στατιστική Τραπεζούντος*, Κων/πολη 1870, ζ΄+296+μη΄ σελ. σ. α΄- λζ΄: λεξιλόγια

G. Morosi, *Studi sui dialetti greci della terra d' Otranto*, Λέτσε 1870, VIII+214 σελ.: άσματα (177), διηγήσεις (5), παροιμίες (62), αινίγματα (7), γραμματική, γλωσσάρι

Astorre Pellegrini, *Canti popolari dei Greci di Cargese (Corsica)*, Μπέργκαμο 1871, σ. 32-38: γλωσσάρι

Π. Βενετοκλής, *Βραχείαι παρατηρήσεις είς τινας λέξεις και παροιμίας της καθ' ημάς ελληνικής γλώσσης εκ των Ατάκτων του μακαρίτου σοφού Κοραή και εκ των Κυπριακών του καθηγητού κυρίου Σακελλαρίου*, Αθήνα 1872, 130 σελ.: περιέχει παροιμίες στο λεξιλόγιο (σ. 1-85)

Μ. Πανταζής, «Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής περί του Ζωγραφείου περί Ηπείρου διαγωνίσματος», *Ε.Φ.Σ.Κ.* 6 (1873), 178-186: περί δημοτικών ασμάτων, γλωσσαρίου και εθιμογραφίας της Ηπείρου (σ. 181-186)

Β.Γ.Σ.[Βλάσιος Γ. Σκορδέλης], «Ελληνικόν Λεξιλόγιον (εκ της Ροδώπης)», *Βύρων* 1 (1874), 884-887

(Ι. Ν. Σταματέλος), «Ζώντα μνημεία», *Ε.Φ.Σ.Κ.* 8 (1874), 363-428: γλωσσάρι της Λευκάδας (σ. 363-365)

Ηλίας Τσιτσέλης, «Γλωσσάριον Κεφαλληνίας», *Νεοελληνικά Ανάλεκτα* 2 (1874), 145-368 @

Σ. Α. Μανασσείδης, «Ποικίλη ύλη συλλεχθείσα εκ Αίνου, Ίμβρου και των περιχώρων», *Ε.Φ.Σ.Κ.* 9 (1875), 335-372, σ. 351-354: λεξιλόγιον

Μιχ. Σ. Γρηγορόπουλος, *Η νήσος Σύμη*, Αθήνα 1875, 77 σ. ΗΠ 1875.292

Μιχ. Σ. Γρηγορόπουλος, *Η νήσος Σύμη*, Αθήνα ^{2}1877, 88: λεξιλόγιο (σ. 79 κ.ε.)

Ρίζος Ελευθεριάδης, *Συνασός, ήτοι μελέτη επί των ηθών και εθίμων αυτής*, Αθήνα 1879, 112 σελ., σ. 89-102: γλωσσάρι

N. Dossios [Νικ. Γ. Δόσσιος], *Beiträge zur neu-griechischen Wortbildungslehre*, Ζυρίχη 1879, 66 σελ. @

Μιχ. Σ. Γρηγορόπουλος, *Η νήσος Σύμη*, Αθήνα 1880, 80 σελ. ΗΠ 1880.331 @

Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημωδών ασμάτων της Ηπείρου*, Αθήνα 1880: λεξιλόγιο (σ. 373-376)

A. Pellegrini, *Il dialetto greco-calabro di Bova*, I, Τορίνο και Ρώμη 1880, LI +270 σελ., σ. 127-170: λεξιλόγιο

Αντ. Ν. Βάλληνδας, *Κυθνιακά, ήτοι της νήσου Κύθνου χωρογραφία και ιστορία*, Ερμούπολη 1882, @ Σελ. 106-150: έθιμα σχετικά με την κοινωνική οργάνωση… γλωσσάρι

Μιχ. Λελέκος, «Ολίγαι λέξεις εκ του ανεκδότου λεξιλογίου», *Παρνασσός* 6 (1882), 752-755

Αναστ. Αλεκτορίδης, «Λεξιλόγιον του εν Φερτακαίνοις της Καππαδοκίας γλωσσικού ιδιώματος», *Δ.Ι.Ε.Ε.* 1 (1883-1884), 480-508

Ιω. Βαλαβάνης, «Νέα συλλογή ζώντων μνημείων της Ιδιωτικής του Πόντου», *Ε.Φ.Σ.Κ.* 14 (1884), 278-291, σ. 278-289: λεξιλόγιο

Θ. Πούσιος, «Συλλογή λέξεων, παραμυθιών, ασμάτων κ.τ.λ. του εν Ζαγορίω της Ηπείρου ελληνικού λαού», *Ε.Φ.Σ.Κ.* 14 (1884), 205-277, σ. 205-248: λεξιλόγιο

Paul de Lagarde, *Neugriechisches aus Klein-Asien*, Γκέτιγγεν 1886, σ. 41-68: λεξιλόγιο

Π. Παπαζαφειρόπουλος, *Περισυναγωγή γλωσσικής ύλης…, ιδία δε του της Πελοποννήσου*, Πάτρα 1887, 542 369-526: γλωσσάρι, ββκρ: *Εβδομάς* 4, τχ. 19 (1887), 8

Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου*, Ε΄, Σάμος 1887, 23-100: λέξεις, φράσεις, ευχαί, αραί, ύβρεις

Αλέξανδρος Πασπάτης, *Το Χιακόν γλωσσάριον*, Αθήνα 1888, 430 σελ. @

Εμμ. Βαρδίδης, *Κρητικαί ρίμαι. Τα τραγούδια Δασκαλογιάννη και Αληδάκη*, Αθήνα 1888, σ. 57-62: λεξιλόγιο

Γεώργ. Παπαδόπουλος-Νισύριος, «Συλλογή λέξεων και διαφόρων δημοτικών ασμάτων της νήσου Νισύρου», *Ε.Φ.Σ.Κ.* 19 (1888), 190-208, σ. 190-197: λεξιλόγιο

Παυλ. Ι. Φαφουτάκης, *Συλλογή ηρωικών Κρητικών ασμάτων*, Αθήνα 1889

Σωκρ. Κρινόπουλος, *Τα Φερτάκαινα υπό εθνολογικήν και φιλολογικήν έποψιν*, Αθήνα 1889: εν σ. 22-69 τοπωνύμια, δίστιχα 6, γραμματική του ιδιώματος, γλωσσάριον

Ιωακείμ Βαλαβάνης, *Μικρασιατικά*, Αθήνα 1891, σ. 15-23: γλωσσάρι

Κωνστ. Βαρζώκας, «Συλλογή [εξ Ηπείρου]», *Ζωγράφειος Αγών* 1 (1891), 1-25

Λέξεις μετά των οικείων φράσεων, κ.ά.: έτερον λεξιλόγιον

Γ. Δ. Ζηκίδης, «Νεοελληνικά Ανάλεκτα εξ Ηπείρου», *Ζωγράφειος Αγών* 1 (1891), 25-67 σ. 25-58: λεξιλόγιο

Α. Γονιός, «Ηπειρωτικόν λεξιλόγιον και δημοτικά άσματα», *Ζωγράφειος Αγών* 1 (1891), 175-190 σ. 175-181: λεξιλόγιο

«Λέξεις, φράσεις και παροιμίαι» [Ηπείρου], *Ζωγράφειος Αγών* 1 (1891), 198-201

Γεώργ. Παπαδόπουλος, «Γλωσσική ύλη της νήσου Νισύρου», *Ζωγράφειος Αγών* 1 (1891), 381-427

Δημ. Πουλάκης, «Λεξιλόγιον Ικαρίας, Κρήνης κλπ.», *Ζωγράφειος Αγών* 1 (1891), 428-433

Επ. Ι. Σταματιάδης, *Ικαριακά, ήτοι ιστορία και περιγραφή της νήσου Ικαρίας*, Σάμος 1893, 162 σελ. ββκρ.: Ι. Ν. Πουλιανός, *Αθηνά* 6 (1894), 442-461· Gustav Meyer, *Byzantinische Zeitschrift* 4 (1875), 153-154

Gustav Weigand, *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Macedo-romanen oder Zinzaten*, II, Λιψία 1894, XVIII+384 σελ.

Συμ. Σ. Φαρασόπουλος, *Τα Σύλατα. Μελέτη του νομού Ικονίου*, Αθήνα 1895, σ. 115-126: λεξιλόγιο

Ιω. Ν. Ζωγραφάκης, «Δημοτικά ανάλεκτα του χωριού Ρωγδιάς της Κρήτης», *Ζωγράφειος Αγών* 2 (1896), 53-85

Ι. Σαραντίδης Αρχέλαος, *Η Σινασός… της εν Καππαδοκία κωμοπόλεως Σινασού… σύντομος περιγραφή των εν ταις επαρχίαις Καισαρείας και Ικονίου ελληνικών κοινοτήτων ως και των εν αυταίς σωζομένων ελληνικών διαλέκτων εν σχέσει προς την εν Σινασώ λαλουμένην*, Αθήνα 1899, 284 σελ. @ λεξιλόγιο (σ. 216-280)

Σπ. Αναγνώστου, *Λεσβιακά*, Αθήνα 1903, ιζ΄+272 σελ. σ. 49-160: γλωσσάριον Λέσβιον

Σταμ. Β. Ψάλτης, *Θρακικά ή μελέτη περί του γλωσσικού ιδιώματος της πόλεως Σαράντα Εκκλησιών*, Αθήνα 1905: λεξιλόγιο (σ. 169-212)

Παναγιώτης Αραβαντινός, *Ηπειρωτικόν Γλωσσάριον*, Αθήνα 1909, ιδ΄+15-102 σελ. @

Δημ. Μ. Σάρρος, *Παρατηρήσεις εις το Ηπειρωτικόν γλωσσάριον του Π. Αραβαντινού*, ανάτ. από Πεντηκονταετηρίς Ε.Φ.Κ.Σ., Κων/πολη 1920, 48 σελ. @

Δέφνερ Μιχαήλ, *Λεξικόν της Τσακωνικής Διαλέκτου*, Αθήνα 1923, xxii+411 σελ. @

Δημήτρης Πασχάλης, *Ανδριακόν γλωσσάριον*, Αθήνα 1933, 122 σελ. @

Σπύρος Μουσούρης (Φώτος Γιοφύλλης), *Η Γλώσσα της Ιθάκης*, Αθήνα 1950, 120 σελ. [σύνταξη 1924]

Γενική Βιβλιογραφία

Βασίλειος Διγενής Ακρίτας. Τα έμμετρα κείμενα, Α΄, επιμ. Πέτρος Καλονάρος, Αθήνα 1941 ♦ *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης και το Άσμα του Αρμούρη*, Αθήνα 1985 ♦ Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Τύχες της βυζαντινής Ακριτικής ποίησης στη νεοελληνική λογοτεχνία: σταθμοί και χρήσεις, αποτιμήσεις», *Ελληνικά* 37 (1986), 83-109 ♦ Hans-Georg Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας*, μτφρ. Νίκη Eideneier, Αθήνα 1988 ♦ Μαν. Κ. Χατζηγιακουμής, *Τα μεσαιωνικά δημώδη κείμενα*, Αθήνα 1977 ♦ *Trenos por Constantinopla*, επιμ. Rosario Garcia Ortega και Ana Isabel Fernándes Galvin, Γρανάδα 2003 ♦ Αλέξης Πολίτης, «Γραμματολογικές απογραφές και συνθετικές θεωρήσεις της λογοτεχνίας. Η σταδιακή πορεία, Α΄, 1821-1871», Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., *Δ΄ διεθνές συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας. Πρακτικά*, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Α΄, Αθήνα 2004, 321-342 ♦ Αλέξης Πολίτης, «Η δεύτερη ζωή των δημοτικών τραγουδιών» στο: *Το Δημοτικό τραγούδι. Εποπτικές προσεγγίσεις, Περνώντας από την προφορική στη γραπτή παράδοση, Μικρά αναλυτικά*, Ηράκλειο 2010, 233-262 ♦ Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Ιστορία της ελληνικής γλώσσας τον 19ο αιώνα: εθνική ιδεολογία, γλωσσικό ζήτημα και εθνική επιστήμη», *Ελληνικότητα και ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και "εθνικός χαρακτήρας" στον 19ο αιώνα*, επιμ. Άννα Ταμπάκη και Ουρανία Πολυκανδριώτη, Β΄, Αθ. 2016, 289-292 ♦ Petros Diatsentos, *La question de la langue dans les milieux des savants grecs au XIXe siècle. Projets linguistiques et réformes* (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), Παρίσι 2009 ♦ Petros Diatsentos, «L'histoire de la langue grecque au carrefour des différentes disciplines: enjeux identitaires et cristallisation des mythologies linguistiques (1850-1900)», Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, *Πρακτικά Δ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτ. 2010). Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Γ΄, Αθήνα 2011, 345-357 ♦ Νάσια Γιακωβάκη, «Τα *Πτωχοπροδρομικά* του Κοραή: Μεσαιωνικές αναζητήσεις», *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας. Πρακτικά Γ΄ επιστημονικής συνάντησης*, Θεσσαλονίκη 2004, 361-376 ♦ Gunnar Hering, *Η διαμάχη για τη γραπτή νεοελληνική γλώσσα. Σύντομη ιστορία του γλωσσικού ζητήματος*, επιμ. Χρήστος Καρβούνης, Ηράκλειο 2020

Εἰς Χριστόφορον Φιλητᾶν, Καθηγητὴν τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας (ἀωξή).

Οὗτος Χριστοφόροιο Φιλητᾶ ὀστέα κεύθει
Μουσάων σεμνοῦ μυστιπόλοιο τάφος,
ὃς τ' Ἠπείρου ἔφυ κλεινὸς γόνος, Αὐσονίης δὲ
ἱμέρῳ ἰδμοσύνης ἄστεα πολλὰ ἴδεν.
Εἶτ' Ἀκαδημίης δὴν προστὰς Ἰονίοιο,
πλείστοις ἱδρείης ἧς μετέδωκε νέοις.
Τῷ ῥα δαμεὶς νούσῳ καὶ γήραϊ Ἑλλάδι πάσῃ,
ἔξοχ' ὁμιληταῖς, πένθος ἔθηκε φίλοις.

Από: Φίλιππος Ἰωάννου, *Φιλολογικὰ πάρεργα*, Ἀθήνῃσιν 1874 (β΄ ἔκδ.), σ. 662

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ[1]

Adam, Frederick 101, 124 σημ. 145
Adelung, Johann Christoph 316, 325 σημ. 33 και 34
Ariosto, Ludovico 278, 392 (επίσης: Αριόστος), 393 (Αριόστος)
Arnauld, Antoine 154
Arnoldus, Antonius 201 σημ. 59 (Αντώνιος Αρνόλδιος και Αρνόλδος)

Bacon, Francis 393 (επίσης: Φραγκίσκος Μπάκων)
Baillet, Adrien 237
Balbi, Adriano 329, 330
Barbié-du Bocage, Jean-Denis 391
Barnes, Josua 127
Barocci, Francesco 69, 78 σημ. 34
Barros, João de 169 σημ. 7
Bartholdy, Jakob Ludwig Salomon 72, 212 (επίσης: Βελθόλδης), 245 σημ. 29, 264 σημ. 24, 289
Bast, Friedrich Jacob 222, 245 σημ. 20
Bathhurst, Henry 98
Batteux, Charles 68, 78 σημ. 32
Bayle, John 224 σημ. 16
Bayle, Pierre 65, 76 σημ. 13, 204, 205, 206, 216, 220, 387, 393 (Μπάιλος)
Beccaria, Cesare 327 σημ. 59 (Μπεκαρία)
Belfour, Francis 98, 99, 112 (Βελφούρ), 113 (Βελφούρ), 121 σημ. 95
Bell, Andrew 55 σημ. 56, 88, 118 σημ. 45
Bellay, Joachim du 169 σημ. 7
Bentham, Jeremy 368 (Μπένθαμ)
Bergler, Stephan 207
Berio, Francesco Maria 32 (Μαρκέζος Berio), 53 σημ. 36 (Μαρκήσιος Berio), 84 (Μαρκήσιος Berio)
Bernard, Bruno 401 σημ. 46
Björnståhl, Jacob Jonas 382, 389, 390, 399 σημ. 21 και 23
Boeclerus, Johannes Henricus 206
Boernerus, Christianus Fridericus 221, 222
Boiardo, Matteo Maria 393 (Μπογιάρδος)
Bossuet, Jacques-Bénigne 386, 392
Bouchard, Jacques 80 σημ. 57
Boulanger, Nicolas-Antoine 387
Bouvier, Bertrand 359
Browning, Robert 143
Brunet, Jacques-Charles 333
Bruni, Leonardo 53 σημ. 38 (επίσης: Λεονάρδος Αρρετίνος)
Burke, Peter 75
Bury, Richard Girard de 387
Buttmann, Philipp 38 (Βουτμάνος), 95 (Βιτμάνος), 96 (Βουτμάνος)

Camariano-Cioran, Ariadna 379, 388
Camerarius, Joachim 40
Cassini, Giovanni Domenico 393 (Κασσίνης)
Cervantes, Miguel de 322 σημ. 11 (Θερβάντες)
Chapelain, Jean 224 σημ. 19

1. Δεν συμπεριλήφθηκε ο κατάλογος τεκμηρίων και βιβλιογραφικών εγγραφών από τη συμβολή του Αλέξη Πολίτη στον παρόντα τόμο. Τα ξένα ονόματα ευρετηριάζονται στην κοινή μορφή με την οποία είναι ευρέως γνωστά στη διεθνή βιβλιογραφία. Εξελληνισμένοι και εναλλακτικοί τύποι τίθενται εντός παρένθεσης στην οικεία θέση (οι εναλλακτικοί τύποι αφορούν και στα ελληνικά ονόματα). Εξαιρούνται ονόματα στα οποία ο ελληνικός τύπος είναι πιο εύχρηστος, καθότι καθιερωμένος, και τελικά σχεδόν πάντα προτιμότερος του αντίστοιχου ξένου (π.χ. Γαλιλαίος). Το ίδιο ισχύει για τους κλασικούς Λατίνους συγγραφείς και ποιητές.

Chardon de La Rochette, Simon 200 σημ. 50, 222
Charlett, Arthur 71
Chateaubriand, François-Auguste-René de 303 σημ. 6 (Σατωβριάνδος)
Chaucer, Geoffrey 68, 81 σημ. 67
Chauffepié, Jacques Georges 220
Choiseul-Gouffier, Marie Gabriel Florent Auguste de 170 σημ. 22, 211
Chomsky, Noam 154, 172 σημ. 49
Clarke, Edward Daniel 69, 78 σημ. 34 και 35
Clavier, Étienne 320
Clémence, Joseph-Guillaume 392, 401 σημ. 47
Compagnoni, Giuseppe 212 (Κομπαγνώνης), 289
Condillac, Etienne Bonnot de 171 σημ. 46
Corneille, Pierre 393 (Κορνήλιος)
Costar, Pierre 224 σημ. 19
Cousin, Victor 179
Cramer, αδελφοί (Gabriel και Philibert) 388, 389, 391, 403 σημ. 67
Crasso, Lorenzo 221
Crusius, Martinus 65 (Κρούσιος), 76 σημ. 13, 207 (Κρούσιος), 210 (Κρούσιος), 223, 235 (Κρούσιος), 238 (Κρούσιος), 270 σημ. 94 (Κρούσιος)
Curban, Gaspard Réal de 382, 385

D'Hauterive, Alexandre Maurice Blanc de Lanautte 399 σημ. 20 (d'Haute-Rive)
D'Arezzo, Guido 180
D'Orville, Jacques Philippe 69, 71, 78 σημ. 34 και 35
D'Alembert, Jean Le Rond 245 σημ. 24, 317, 382
Darnton, Robert 384
D'Holbach, Baron 387
Diderot, Denis 317, 384, 400 σημ. 35
Diedo, Giacomo 72
Dodwell, Edward 66, 267 σημ. 50 (επίσης: Δοδουήλος)
Dougald, Steward 137 σημ. 9 (Δούγαλδ Στέβαρδος)
Du Cange, Charles 65, 79 σημ. 44, 154 (επίσης: Δουκάγγιος), 165, 172 σημ. 54 (Δουκάγγιος), 238, 260, 270 σημ. 97
Dumarsais, César Chesneau 161, 171 σημ. 46, 172 σημ. 48
Dumont, Jean 383, 385
Dunkel, Johann Gottlob Wilhelm 325 σημ. 33
Dupin, Charles 305 σημ. 24 και 25, 306 σημ. 26

Elmsley, Petrus 138 σημ. 21
Emerson, James 366, 374 σημ. 46, 376 σημ. 70
Estienne, Henri 169 σημ. 7

Fabricius, Johann Albert 34 (Φαβρίκιος), 67 (Johannes Fabricius), 70, 72 (Φαβρίκιος), 76 σημ. 13, 79 σημ. 46, 47 και 48, 207 (Johannes Fabricius), 210 (Φαβρίκιος), 214 (Φαβρίκιος), 222, 235, 254, 255, 342 (Ιωάννης Αλβέρτος Fabricius), 353 σημ. 20
Facciolati, Jacopo 221
Fallmerayer, Jakob Philipp 198, 245 σημ. 29, 248, 251, 260, 261, 262 σημ. 7, 271 σημ. 115, 272 σημ. 115
Fauriel, Claude 178, 260, 278, 365
Fischer (γραμματικός) 95 (Φισχέρος)
Fleury, Claude 392
Fontenelle, Bernard Le Bovier de 399 σημ. 25
Foscolo, Ugo 296 (Ούγκο Φόσκολο), 305 σημ. 19 (Φόσκολο)

Gaisford, Thomas 69, 70-73
Gesner, Conrad 204, 225 σημ. 30
Gibbon, Edward 170 σημ. 22, 200 σημ. 42 (Γίββων), 387
Ginguené, Pierre-Louis 221, 245 σημ. 20
Giovio, Paolo 201 σημ. 51 (επίσης: Παύλος Ιόβιος), 204, 216, 221
Girardon, François 393 (Γιραρδόν)
Goethe, Johann Wolfgang von 280
Goldsmith, Oliver 256, 264 σημ. 26, 268 σημ. 72
Goslin, επίσκοπος 391
Gräffer, Franz Arnold 330
Grafton, Anthony 194, 196

Gramsci, Antonio 201 σημ. 57 (Αντόνιο Γκράμσι)
Grassetti, Gaetano 23, 99
Grassi, Alfio 359
Guilford, Earl of *βλ.* North, Frederick 5ος κόμης του Guilford
Guillet, Georges 222
Guthrie, William 40
Guyon, Claude-Marie 387
Guys, Pierre-Augustin 382
Gyraldus, Lilius Gregorius 221

Hackett Fischer, David 200 σημ. 43
Hallam, Henry 221
Hancock 108
Harles, Gottlieb Christophoro 222, 223, 254, 255
Harris, James 171 σημ. 46
Hase, Charles Bénédict 222
Halley, Edmond 393 (Αλεΐ)
Hebenstreit, Wilhelm 221
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 280
Herhan, Louis-Étienne 132
Hodius, Humphredus 221
Hody, Humphrey 65, 73, 76 σημ. 13
Holroyd, George Augustus Frederick Charles 123 σημ. 136
Holroyd, John Baker 88, 105 (Λορδ Πεβενσεί), 123 σημ. 136
Horanyi, Elek 316
Horvath, Ανδρέας 314, 316, 321 σημ. 4, 322 σημ. 11, 325 σημ. 37
Hottinger, Johann Heinrich 221, 222
Hroch, Miroslav 342
Huet, Pierre-Daniel 275

Iorga, Nicolae 345

Jacobs, Friedrich Christian Wilhelm 90, 118 σημ. 41, 140 σημ. 44, 173 σημ. 73
Jäkel, Ernst 163 (επίσης: Ερνέστος Ιάκελ)
Jöcher, Christian Gottlieb 315, 325 σημ. 32 και 34
Jonson, Ben 393 (επίσης: Μπεν Γιονσόν)
Joss, Paul Maria Leopold 177, 178, 183 σημ. 20 και 25, 184 σημ. 28

Kircher, Athanasius 180

La Harpe, Jean-François de 68 (Laharpe), 78 σημ. 32, 140 σημ. 37 (Λαφάρπης)
Labbe, Philippe 225 σημ. 30
Lambeck, Peter 65, 222 (Petrus Lambecius)
Lami, Giovanni 222
Lancaster, Joseph 55 σημ. 56, 88, 118 σημ. 45
Lancelot, Claude 154
Lancilli, Girolamo 180
Laud, William 69, 78 σημ. 34
Laurent, Jacques 382
Le Goff, Jacques 402 σημ. 52
Leake, William Martin 66, 72, 253, 267 σημ. 50 (επίσης: Ληκ)
Leclerc, Jean 71, 207
Legrand, Émile 69, 75, 78 σημ. 37, 143, 214, 230 σημ. 116, 334 (επίσης: Λεγκράν), 352 σημ. 8, 355 σημ. 35
Leibnitz, Gottfried Wilhelm 393 (Λέϊπνιτζ)
Lemercier, Népomucène 140 σημ. 37 (επίσης: Λεμερκιέρης)
Leonelli, Giuseppe 180
Lloyd, Nicolas 206
Locke, John 393 (Λόκκιος)
Lollinus, Aloysius 221

Mabillon, Jean 238
Mai, Angelo 132
Maitland, Thomas 88, 94, 124 σημ. 145, 295, 296, 297
Markland, Jeremiah 138 σημ. 20
Marliano, Ambrosio 405 σημ. 92
Matthäi, Christian Friedrich von 132
Matthiae, August Heinrich 95 (Ματθίας), 138 σημ. 22
Maurer, Georg Ludwig von 366
Mazi, Tommaso 331
Mazzucchelli, Giovanni Maria 221
Mencke, Johann Burkhard 205
Mercier, Louis-Sébastien 384
Metastasio, Pietro 385, 399 σημ. 20 (Μεταστάσιος)
Milton, John 73
Mingarelli, J. A. 222
Montesquieu 385, 386

Montfaucon, Bernard de 65, 222, 238
Moratelli, Giovanni Battista 296, 305 σημ. 25
Morelli, Jacopo 73 (επίσης Μορέλλιος), 222
Moréri, Louis 204
Morhof, Daniel Georgh 206
Mossotti, Ottavio 180
Moyne, Stephanus Le 222

Nannucci, Vincenzo 97 (Ναννούτσης), 108 (Νανούτζης), 120 σημ. 82 (Βικέντιος Ναννούτσης· Vincenco Nannutsi), 178
Néaulme, Jean 387, 388
Newton, Isaac 393 (Νεύτων)
Nicéron, Jean-Pierre 76 σημ. 13, 205, 216, 221
Nonnotte, Claude-François 387
North, Anne 88, 96, 123 σημ. 136
North, Frederick 5ος κόμης του Guilford 19, 20, 32 (επίσης: Λορδ Γυλφόρδ), 33-36, 37 (επίσης: μιλόρδος), 39 (επίσης: Μιλόρδ), 55 σημ. 54 (Κόμης Γκυλφόρδ) και 55, 56 σημ. 78 και 83, 57 σημ. 83, 58 σημ. 91, 59 σημ. 109, 63, 64, 65, 67, 75, 83-101, 103, 104 (επίσης: Μυλόρδ και Μιλόρδ), 105 (Μιλόρδ), 106 (επίσης: Μιλόρδ), 107 (Μιλόρδ), 108 (Μιλόρδ και Μυλόρδ), 109 (επίσης: Μυλόρδ και Μιλόρδ), 110 (επίσης: Μιλόρδ), 112 (Μιλόρδ), 113 (Μιλόρδ), 114 (Μιλόρδ), 115 σημ. 8, 116 σημ. 11, 12 και 19, 118 σημ. 53 και 57, 119 σημ. 57 και 67, 121 σημ. 95 και 98, 123 σημ. 136 και 143, 137 σημ. 5, 139 σημ. 25 και 31, 175, 176, 177, 180, 182 σημ. 6, 183 σημ. 14, 17, 19, 20 και 21, 191, 193, 213, 214, 215, 217, 228 σημ. 75 και 80, 233, 270 σημ. 97
Nugent, Thomas 101, 404 σημ. 69

Orioli, Francesco 47, 59 σημ. 108, 179, 180, 184 σημ. 37
Osborne, Sidney G. 88, 89, 182 σημ. 6, 183 σημ. 21

Panckoucke, Charles Joseph 388, 402 σημ. 57
Papadopoli, Nicolaus Comnenus 76 σημ. 13 (Nicolai Comneni), 221, 222
Pascal, Blaise 393 (Πασκάλ)
Patinus, Carolus 221
Pauw, Cornelius De 72, 245 σημ. 29
Pestalozzi, Johann Heinrich 88
Pillans, James 108, 123 σημ. 141
Pin, Louis Ellies Du 222
Platina, Bartolomeo 221
Pomeau, René 402 σημ. 57
Pomey, Francisco 198 σημ. 14
Ponsonby, John 93
Porson, Richard 127, 138 σημ. 19
Porzio, Simone 65, 79 σημ. 44 (Simon Portius), 153 (Simon Portius)
Pouqueville, François Charles Hugues Laurent 262 σημ. 13
Poussin, Nicolas 393 (Πουσίν)

Querini, Angelo Maria 289, 303 σημ. 5

Racchetti, Salvatore Maria Guerra 180
Raffenel, Claude-Denis 366, 376 σημ. 71
Raynal, Guillaume-Thomas 384, 385, 400 σημ. 32
Remondini, Baltasar Maria 289, 303 σημ. 5
Renaudot, Eusèbe 222, 235 (Ευσέβιος Renaudotus και Ρενωδότος)
Reuvens, Caspar Jacob Christiaan 117 σημ. 22
Robertson, John 193, 387
Rollin, Charles 386, 392
Rossi, Gian Vittorio (επίσης: Janus Nicius Erythreus) 207
Rousseau, Jean-Jacques 180, 382, 387
Royou, R. C. 266 σημ. 48
Russell, John 36, 38, 56 σημ. 78, 122 σημ. 113

Saadi, Shīrāzī 394, 396
Sagredo, Giovanni 382, 385
Said, Edward W. 363
Saint-Réal César Vichard de 381, 385
Sales, Jean-Baptiste-Claude Delisle de 384
Santorio, Girolamo 180
Saussure, Ferdinand de 151
Saxius, Christophorus 221
Scaliger, Joseph Justus 222, 238
Schiller, Friedrich 280

Schlegel, August Wilhelm 140 σημ. 37 (Σλέγγελος), 280 (αδελφοί Schlegel)
Schlegel, Friedrich 280 (αδερφοί Schlegel)
Schoell, Maximilian Samson Friedrich 221
Shakespeare, William 73, 322 σημ. 11 (Σαίξπιρ), 393 (Σακεσπεάρ)
Siegel, Jeff 147
Simon, Richard 201 σημ. 59 (Σίμων Ρικάρδος), 222
Smith, Anthony 342
Smith, Thomas 222
Sorel, Charles 239
Spenser, Edmund 393 (Σπένσερ)
Speroni, Sperone 169 σημ. 7
Sutton, Robert 71, 72 (επίσης: Σούττων)

Tasso, Torquato 392 (επίσης: Τάσσος)
Tournefort, Joseph Pitton 222
Tracy, Antoine-Louis-Claude Destutt de 171 σημ. 46, 368 (Ντεστύ-[Ντε]-Τρασύ)

Valeriano, Pierio 201 σημ. 51 (επίσης: Ουαλεριανός)
Vernet, Jacob 387, 402 σημ. 56
Vieira, António 383, 384, 400 σημ. 31
Villemain, Abel-François 365, 366, 376 σημ. 71
Villoison, Jean-Baptiste Gaspard D'Ansse de 184 σημ. 32, 222, 382, 399 σημ. 20
Vossius, Gerardus 238

Wallaszky, Paullo 316, 325 σημ. 37
Walpole, Robert 73
Warton, Thomas 257, 269 σημ. 92
Winnock, George 295
Wolf, Friedrich August 277, 278, 399 σημ. 21

Zarlino, Gioseffo 180
Zinkeisen, Johann Wilhelm 271 σημ. 115, 374 σημ. 46
Zoernikav, Adam 70, 71, 72 (Ζερνικάβιος), 80 σημ. 53

Άββοτ, Ολυμπία 371 σημ. 3
Αβράμιος, Ιωάννης 405 σημ. 92
Αβραμιώτης, Διονύσιος 303 σημ. 6
Αγαθίας ο Σχολαστικός 253
Αγάπιος Μοναχός Κρης 201 σημ. 59
Αγγέλου, Άλκης 20, 23, 76 σημ. 9, 81 σημ. 76, 145, 170 σημ. 17, 189, 190, 203, 208, 231, 232, 234, 236, 241, 247, 260, 261 σημ. 2, 281, 310, 311, 322 σημ. 10 και 12, 397 σημ. 2
Αικατερίνη Β΄ της Ρωσίας 80 σημ. 53, 305 σημ. 18, 326 σημ. 46 (Μεγάλη Αικατερίνη), 367 (Μεγάλη Αικατερίνη)
Αισχύλος 125, 128, 130, 131, 154, 394
Αλεξανδρίδης, Δημήτριος 233, 250, 251, 253, 255, 256, 264 σημ. 26
Αλέξανδρος Α΄ της Ρωσίας 294
Αλιπράντης, Ηλίας 125, 126 (αδελφοί Αλιπράντη), 129 (αδελφοί Αλιπράντη), 131, 137 σημ. 6 και 8, 138 (αδελφοί Αλιπράντη)
Αλιπράντης, Θεμιστοκλής (Θεόκλητος) 125, 126 (αδελφοί Αλιπράντη), 129 (αδελφοί Αλιπράντη), 130, 133, 135, 136, 137 σημ. 7 και 8, 138 (αδελφοί Αλιπράντη)
Αλιπράντης, Παναγής 137 σημ. 11, 138 σημ. 15
Αλλάτιος, Λέων 65, 201, 216, 246 σημ. 38, 341
Αμπελακιώτης, Αναστάσιος 212
Ανδρόνικος Α΄ (αυτοκράτορας) 268 σημ. 68
Ανθρακίτης, Μεθόδιος 190
Αντώνιος ο Ιουλιανός 201 σημ. 59
Αποστόλης, Μιχαήλ 69, 79 σημ. 41 και 42
Αποστολίδης, Κοσμητής Γεώργιος 330
Αραβαντινός, Παναγιώτης 51 σημ. 2 και 9, 219, 225 σημ. 23
Αργυρόπουλος, Ιάκωβος 343
Αργυροπούλου, οικογένεια 343
Αριστάρχη, οικογένεια 343
Αριστάρχης, Σταύρος 343, 348
Αριστείδης 305 σημ. 19
Αριστείδης, Ιωάννης 175-178, 182 σημ. 2 και 4, 183 σημ. 12
Αριστοτέλης 134, 175, 184 σημ. 32, 217 (αριστοτελισμός), 258, 275, 276, 277, 279, 283 σημ. 40, 334, 339 (αριστοτελισμός), 380 (αριστοτελισμός), 398 σημ. 13 (αριστοτελική παράδοση)

Αριστοφάνης 152
Αρποκρατίων 152
Αρσένιος Αρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας 69
Αρχίλοχος 133
Ασδραχάς, Σπύρος Ι. 23
Ασπιώτης, Νικόλαος 40, 59 σημ. 118
Ασώπιος, Κωνσταντίνος 19, 23, 29, 30-37, 39, 50, 52 σημ. 9, 53 σημ. 23, 26, 29, 36, 37 και 39, 54 σημ. 39 και 40, 55 σημ. 55, 58 σημ. 91, 63, 66, 68, 72, 73, 74, 76 σημ. 1, 83-87, 90, 93, 94, 99, 100, 104, 115 σημ. 4, 116 σημ. 12 και 17, 125, 139 σημ. 27 και 30, 140 σημ. 39, 144, 168, 173 σημ. 72, 177, 190, 191, 193, 202 σημ. 62, 214, 215, 217, 218, 219, 226 σημ. 58, 228 σημ. 72 και 84, 234, 236, 239, 240, 243 σημ. 1, 266 σημ. 49, 267 σημ. 50, 351, 353 σημ. 11
Αφθονίδης, Γερμανός 343, 344, 345, 347

Βαλδουίνος Β΄ της Κωνσταντινούπολης 258
Βάμβας, Νεόφυτος 23, 50, 86, 116 σημ. 16, 125, 137 σημ. 9, 139 σημ. 27, 202 σημ. 62
Βανλής, Εφέντης 345
Βαρδαλάχος, Κωνσταντίνος 202 σημ. 62
Βασιάδης, Κωνσταντίνος Ηρακλής 357 σημ. 49
Βασιλείου, Αλέξανδρος 276
Βασιλόπουλος, Μπαλάνος 319
Βατάτζης, Ιωάννης Δούκας 146
Βαφειάδης, Γιώργος 355 σημ. 36
Βελεστινλής, Ρήγας (Ρήγας Φεραίος) 166, 217, 318, 331, 333, 343, 367, 368, 377 σημ. 86, 378 σημ. 95
Βενδότης, Γεώργιος 76 σημ. 13, 201 σημ. 59, 210 (Βεντότης), 216 (Βεντότης), 223, 226 σημ. 51 (Βεντότης), 233, 244 σημ. 14, 318 (Βεντότης), 380
Βενθύλος, Ιωάννης 202 σημ. 62
Βενιαμίν ο Λέσβιος 85, 86, 104, 116 σημ. 16, 202 σημ. 62
Βησσαρίων, Καρδινάλιος 65, 146, 254
Βικέλας, Δημήτριος 408
Βιργίλιος 40, 278
Βλαντής, Σπυρίδων 30
Βλασόπουλος, Στυλιανός 74, 124 σημ. 146
Βογορίδης, Αθανάσιος 35, 50, 63, 64, 76 σημ. 1, 202 σημ. 62
Βοκάκιος 68, 81 σημ. 67
Βολταίρος 205, 378 σημ. 95, 382 (επίσης: Voltaire και Βολταίρ), 385 (επίσης: Voltaire), 386, 387, 388, 390, 391 (επίσης: Βολταίρ), 392, 394, 399 σημ. 20, 400 σημ. 33, 401 σημ. 46 και 47, 402 σημ. 52 και 57, 403 σημ. 60, 62 και 65, 404 σημ. 69, 405 σημ. 86
Βόρτολις, Α. 195
Βούλγαρης, Ευγένιος 80 σημ. 53, 166, 216, 318, 319, 323 σημ. 23, 325 σημ. 46, 326 σημ. 47, 377 σημ. 92, 379, 380, 390
Βούλτσος, Διονύσιος 40
Βουτυράς, Σταύρος 355 σημ. 36
Βράιλας-Αρμένης, Πέτρος 179, 180, 182
Βραχλιώτης, Αντώνιος 185 σημ. 45
Βρετός, Ιωάννης 351, 355 σημ. 36
Βυζάντιος, Σκαρλάτος 356 σημ. 43

Γαζής, Άνθιμος 202 σημ. 63, 212, 233, 244 σημ. 7, 318, 321 σημ. 3, 322 σημ. 11
Γαζής, Θεόδωρος 141 σημ. 59, 254
Γαλιλαίος 393 (Γαλιλεύς)
Γεδεών, Μανουήλ Ι. 220, 340, 346, 347, 349, 350, 351, 353 σημ. 11, 356 σημ. 38, 357 σημ. 49
Γεννάδιος, Γεώργιος 202 σημ. 62, 330, 331, 332
Γεννάδιος, Σχολάριος 74, 235, 254
Γεώργιος Γ΄ του Ηνωμένου Βασιλείου 123 σημ. 137 και 138
Γεώργιος Δ΄ του Ηνωμένου Βασιλείου 123 σημ. 137
Γκίκας, Γρηγόριος 343
Γλαράκης, Γεώργιος 35, 63
Γλυζώνιος, Εμμανουήλ 42, 67 (Μανώλης Γλυζούνης), 218
Γοβδελάς, Δημήτριος 318
Γούδας, Αναστάσιος 52 σημ. 9, 234, 357 σημ. 44
Γουζέλης, Δημήτριος 229 σημ. 95
Γραμματικός, Ιωάννης 341
Γρηγόριος Ε΄, Πατριάρχης 367
Γρηγόριος ο Κύπριος 267 σημ. 49
Γριτσόπουλος, Τάσος 324 σημ. 27

Δάνδολος, Αντώνιος 295, 296

Δάντης Αλιγκέρι 143, 297, 306 σημ. 31, 394
Δαπόντες, Κωνσταντίνος-Καισάριος 208, 209, 210, 226 σημ. 47, 233, 236, 340, 343, 345, 346, 351, 354 σημ. 23, 355 σημ. 34
Δάρβαρης, Δημήτριος Ν. 95, 202 σημ. 62 (Νικόλαος Δάρβαρις)
Δε Βιάζης, Σπυρίδων 220
Δε Κιγάλας, Ιωσήφ 77 σημ. 24 (Δε Κιγάλλας), 211, 212, 213, 214, 216, 227 σημ. 72, 271 σημ. 106, 271 σημ. 106.
Δεφαράνας, Μάρκος 67
Δημαράς, Κ. Θ. 23, 51 σημ. 2, 123 σημ. 138, 189, 345, 352 σημ. 3, 379, 403 σημ. 64 και 68
Δήμας, Χριστόφορος 53 σημ. 29
Δημητρακόπουλος, Ανδρόνικος 220
Δημητριάδης, Επιφάνιος-Στέφανος 382, 384, 385, 400 σημ. 38
Δημητρίου, Γεώργιος 128
Δημητρίου, Δημήτριος 29
Δημητρίου, Χριστόδουλος (sc. Χριστόφορος Φιλητάς) 29, 30
Δημοσθένης 99, 296, 297, 306 σημ. 26
Διονύσιος Αλικαρνασεύς 179
Δίων ο Χρυσόστομος 200 σημ. 39
Δοσίθεος Ιεροσολύμων 71, 192, 208, 222, 341, 346
Δούζας, Γεώργιος 235
Δουκάς, Δημήτριος 334
Δούκας, Νεόφυτος 202 σημ. 62
Δρόσος, Δημήτριος 42, 43
Δρύστρας, Ιερόθεος 340
Δωρόθεος Μονεμβασιάς 223

Ελλάδιος, Αλέξανδρος 192, 208, 223
Ευγενειανός, Νικήτας 253
Ευθύμιος μοναχός 407
Ευριπίδης 125, 127, 128, 130, 138 σημ. 22 και 23, 151, 152
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης 280
Εύφορβος 274, 278, 283 σημ. 43

Ζαβίρας, Γεώργιος 67, 77 σημ. 25, 211, 212, 215, 216, 219, 220, 226 σημ. 57, 227 σημ. 72, 233, 234, 236, 239, 244 σημ. 7, 12 και 17, 309-320, 321 σημ. 1, 4, και 7, 322 σημ. 11, 12, 13 και 14, 324 σημ. 26, 27 και 28, 325 σημ. 37και 45, 326 σημ. 46, 48, 49 και 54, 332
Ζαλλώνης, Μάρκος Φίλιππος 366
Ζαμπέλιος, Ιωάννης 289
Ζαμπέλιος, Σπυρίδων 42, 60 σημ. 137, 147 (ζαμπελιο-), 166, 212, 251, 256, 257, 260, 261, 265 σημ. 31, 269 σημ. 87 και 90, 271 σημ. 108 και 110, 371 σημ. 8, 376 σημ. 66
Ζάνου, Κωνσταντίνα 264 σημ. 24, 360
Ζερβός Ιακωβάτος, Ηλίας 301
Ζωγράφος, Νικόλαος 83, 84, 115 σημ. 2

Ηλιάδης, Μανασσής 326 σημ. 49
Ηλιόδωρος 144, 253, 277
Ηλιού, Φίλιππος 193, 265 σημ. 32
Ηράκλειος (αυτοκράτορας) 269, σημ. 77
Ηρακλής 210, 299
Ηρόδοτος 141 σημ. 67, 386
Ησίοδος 125, 128, 130, 133, 210, 275

Θεοδώρητος Κύρρου 380, 398 σημ. 17
Θεοτόκης, Εμμανουήλ 292, 293, 304 σημ. 16
Θεοτόκης, Νικηφόρος 166, 326 σημ. 47 και 49, 377 σημ. 92, 380, 392
Θεοτόκης, Σπυρίδων Γεώργιος 304 σημ. 16
Θεόφραστος 327 σημ. 59
Θεοφύλακτος Αχρίδος 347
Θερειανός, Διονύσιος 190
Θεριανός, Γεώργιος 23, 179, 202 σημ. 62,
Θουκυδίδης 30, 297
Θωμάς ο Ρόδιος 399 σημ. 20
Θωμάς, Ελευθέριος 346

Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας 360, 370
Ιδρωμένος, Ανδρέας (ιερέας) 76 σημ. 8, 91, 94, 96, 111, 118 σημ. 53, 54 και 56, 119 σημ. 57
Ιερεμίας, διδάσκαλος Παξών 92, 107
Ιουστινιανός Α΄ (αυτοκράτορας) 258, 269 σημ. 78
Ιπποκράτης 327 σημ. 59
Ιππώναξ 133
Ισοκράτης 347
(ψευδο-)Ισοκράτης 125, 128, 129, 130
Χίος, Ιωάννης 99
Ιωαννίδης, Γεώργιος 23, 110, 202 σημ. 62
Ιωάννου, Φίλιππος 219, 353 σημ. 11

Καββαδίας, Μακάριος 392
Καίσαρας, Αύγουστος 132
Κάλβος, Ανδρέας 23, 42, 60 σημ. 138, 125, 137 σημ. 10, 139 σημ. 27, 178, 179, 184 σημ. 30 και 34, 193, 283 σημ. 40
Καλλιέργης, Ζαχαρίας 200 σημ. 39
Καλλίνικος Γ΄ ή Δ΄ Κωνσταντινουπόλεως 208, 209, 210, 226 σημ. 42, 244 σημ. 14, 317, 380, 397
Καλογερόπουλος, Νικόλαος 305 σημ. 19
Κανανός, Ιωάννης 254
Κανέλλος, Στέφανος 193, 202 σημ. 62
Καντεμίρ, Δημήτριος 355 σημ. 36, 373 σημ. 32
Καπλάνης, Ζώης 244 σημ. 16
Καποδίστριας, Ιωάννης 305 σημ. 19, 359, 360, 361, 368, 370, 372 σημ. 24
Καραβίας, Αναστάσιος 92, 107, 119 σημ. 59
Καραθεοδωρής, Αλέξανδρος 348
Καραθεοδωρής, Στέφανος 354 σημ. 30
Καραϊωάννου, Κωνσταντίνος 324 σημ. 24
Καραντηνός, Ιωάννης 102, 103, 202 σημ. 62 (Καρανδηνός)
Καρατζά, οικογένεια 343, 355 σημ. 36
Καρατζάς, Ιωάννης 382, 385, 400 σημ. 40
Καρατζάς, Κωνσταντίνος 345, 347, 355 σημ. 34
Καρατζάς, Νικόλαος Σ.(;) (βιβλιογράφος και αξιωματούχος) 209, 210, 379, 397 σημ. 4
Καρατζάς, Νικόλαος Κ. (ηγεμόνας) 379, 380-388, 390, 391, 393, 397, 399 σημ. 20 και 25, 400 σημ. 33 και 38, 403 σημ. 62, 405 σημ. 92
Καρβελάς, Νικόλαος 305 σημ. 19
Καρβελάς, Φραγκίσκος 305 σημ. 19
Καρλομάγνος 386, 388-390 (Κάρολος Μάγνος)
Κάρολος ΣΤ΄ της Γαλλίας 383
Καρπούνης, Χαράλαμπος 40
Καρρέρ, Παύλος 180, 181, 185 σημ. 49
Καρτάνος, Ιωαννίκιος 74, 218
Καρυοφύλλης, Ιωάννης 341, 342
Καστόρχης, Ευθύμιος 219, 321 σημ. 4, 353 σημ. 11
Καταρτζής, Δημήτριος 202 σημ. 63, 216, 262 σημ. 14, 326 σημ. 54, 340, 343, 354 σημ. 31, 391, 399 σημ. 24, 403 σημ. 64
Κατζιούλης, Παρθένιος 65
Κατήφορος, Αντώνιος 233
Κατραμής, Νικόλαος 40
Κατσιαρδή-Hering, Όλγα 34, 54 σημ. 46, 55 σημ. 60, 144, 145, 147, 149, 169, 173 σημ. 72
Κικέρων 125 (κικερώνειο), 128, 131, 280
Κλεόβουλος, Γεώργιος 90, 118 σημ. 47
Κογεβίνας, Άγγελος 179
Κοδρικάς, Παναγιώτης 32, 173 σημ. 72, 202 σημ. 62, 331, 332, 343, 354 σημ. 26, 356 σημ. 43, 374 σημ. 36, 382, 383, 385, 389, 390, 399 σημ. 25
Κοζάκης-Τυπάλδος, Γεώργιος 90
Κοϊντιλιανός, Μάρκος Φάβιος 280
Κολοκοτρώνης, Θεόδωρος 31, 52 σημ. 21,
Κολόμβος, Χριστόφορος 392 (Κολόμπος)
Κομμητάς, Στέφανος 140 σημ. 42
Κομνηνή, Άννα 146
Κομνηνός Υψηλάντης, Αθανάσιος 343-346, 351, 355 σημ. 36 και 37, 357 σημ. 52, 381
Κομνηνός, Ιωάννης 341
Κομούτος, Αντώνιος 167
Κοντός, Πολυζώης 324 σημ. 24
Κοπέρνικος 393
Κοραής, Αδαμάντιος 19, 30 (επίσης: Χιώτης δάσκαλος), 32 (επίσης: Χιώτης λόγιος), 33, 35, 53 σημ. 39, 54 σημ. 40, 63, 65, 66, 68, 75, 77 σημ. 25, 78 σημ. 32, 81 σημ. 63, 86, 88, 95, 138 σημ. 15, 139 σημ. 27 και 32, 144, 148, 149, 161, 167 (επίσης: Χιώτης λόγιος), 168, 170 σημ. 13, 171 σημ. 37, 173 σημ. 74, 177, 183 σημ. 17, 195, 200 σημ. 50, 202 σημ. 62, 212, 215, 217, 229 σημ. 95, 231, 238, 240, 247 (επίσης: Χιώτης λόγιος), 248, 250, 251, 252 (επίσης: Χιώτης λόγιος), 253 (επίσης: Χιώτης λόγιος), 255 (επίσης: Χιώτης λόγιος), 259 (επίσης: Χιώτης λόγιος), 260, 261-262 σημ. 5 (επίσης: Χιώτης λόγιος), 262 σημ. 14, 263 σημ. 15 και 22, 265 σημ. 32 (επίσης: Χιώτης λόγιος) και 33, 270 σημ. 104, 273-278, 280, 281, 282 σημ. 1, 283 σημ. 33, 319, 320, 321, 327 σημ. 59, 331, 348, 352 σημ. 2, 354 σημ. 26, 356 σημ. 43, 368 (επίσης: Χιώτης λόγιος), 378 σημ. 95, 391, 392

Κορνάρος, Βιτσέντζος 278
Κορτές, Ερνάν (Κορτέζ, Φερνάνδ) 392
Κουμαριανού, Αικατερίνη 32
Κούμας, Κωνσταντίνος 202 σημ. 62, 250, 252, 255, 256, 263 σημ. 23, 264 σημ. 26, 266 σημ. 48, 268 σημ. 65, 270 σημ. 104, 301, 329, 331, 380
Κρανάς, Γεώργιος 31
Κρέμος, Γεώργιος Π. 211, 220, 230 σημ. 115, 244 σημ. 17, 310, 321 σημ. 1, 4 και 5, 322 σημ. 11, 324 σημ. 27, 325 σημ. 30, 332
Κρης, Δημήτριος 200 σημ. 39
Κυμινίτης, Σεβαστός 341, 347 (Κυμινήτης), 354 σημ. 23 (Κυμινήτης)
Κυριαζής, Δαμιανός 336 σημ. 7
Κύριλλος Ε΄ Κωνσταντινουπόλεως 244 σημ. 14
Κωδινός, Γεώργιος (Κουροπαλάτης) 254
Κωνσταντάς, Γρηγόριος 202 σημ. 62, 391
Κωνσταντινουπολίτης, Αφεντούλης 347
Κωνστάντιος Α΄ Κωνσταντινουπόλεως 344, 346, 353 σημ. 12, 355 σημ. 36

Λαζαρίδου, Αναστασία Δανάη 359
Λαμπανιτζιώτης, Πολυζώης 195, 226 σημ. 51 (Λαμπανιτσιώτης)
Λαμπρίδης, Ιωάννης 58 σημ. 91
Λάμπρος, Σπυρίδων 69, 214
Λάσκαρις, Ιανός 201 σημ. 51, 216 (Λάσκαρης)
Λάσκαρις, Κωνσταντίνος 254
Λαυριώτης, Κύριλλος 380
Λευκίας, Αναστάσιος Γεωργιάδης 334
Λεωνίδας 295
Λιβαδάς, Θεαγένης 355 σημ. 38
Λιμπεράλη, αδελφοί (Ιωσήφ και Αντώνιος) 180-182
Λογάδης, Νικόλαος 202 σημ. 63
Λογγίνος 280, 283 σημ. 40
Λοκρός, Γερμανός 341
Λομβάρδος, Κωνσταντίνος 301
Λουζινιάν, Ιάκωβος 88, 102, 103
Λούκαρις, Κύριλλος 216
Λουκιανός 55 σημ. 69
Λούκιος Φλόρος 125, 126, 131, 132 (Lucius Annaeus Florus)
Λούντζης, Ερμάννος 288-289, 300
Λυκούργος 297, 299, 305 σημ. 19

Μαζαράκης, Άνθιμος 119 σημ. 58
Μαζαρέν, Καρδινάλιος 224 σημ. 19
Μακραίος, Σέργιος 211, 346, 380
Μακρεμβολίτης, Ευμάθιος ή Ευστάθιος 253
Μακρής, Βησσαρίων 30, 36, 46, 74, 80 σημ. 59, 218, 341
Μαλαξός, Μανουήλ 270 σημ. 94
Μανάρη, Βασιλική 37, 38, 58 σημ. 90 και 92, 100
Μανάρης, Θεόδωρος 37, 58 σημ. 92
Μανάρης, Σπύρος 100
Μανασσής, Κωνσταντίνος 69
Μάνος, Ιάκωβος 341
Μάνος, Δημήτριος 382, 383, 386, 390, 391, 397, 399 σημ. 28
Μανούσακας, Μανούσος 332
Μανούτιος, Άλδος 201 σημ. 51, 334
Μάντζαρος, Νικόλαος 178, 179, 180, 182, 184 σημ. 42, 185 σημ. 45
Μαργούνιος, Μάξιμος 65, 74
Μαρκοράς, Γεώργιος 182
Μάρμορας, Ανδρέας 288
Μαρωνίτης, Δημήτριος 147
Μαυρογένης, Νικόλαος 357 σημ. 52
Μαυροκορδάτος, Αλέξανδρος 207, 340, 341, 342, 345, 347, 348, 351, 353 σημ. 15, 355 σημ. 38, 399 σημ. 20, 407
Μαυροκορδάτος, Γεώργιος 407
Μαυροκορδάτος, Ιωάννης 352 σημ. 8
Μαυροκορδάτος, Κωνσταντίνος 209, 340, 343, 354 σημ. 23
Μαυροκορδάτος, Νικόλαος 70, 71, 206, 207, 340, 341, 342, 343, 347, 353 σημ. 20, 355 σημ. 34 και 35
Μαυροκορδάτος, Σκαρλάτος 207
Μαυροκορδάτου, οικογένεια 355 σημ. 36, 357 σημ. 44
Μαυρομάτης, Ανδρέας 184 σημ. 28
Μαυροφρύδης, Δημήτριος 407, 408
Μέγας Αλέξανδρος 133, 297, 364
Μελέτιος (μητροπολίτης Αθηνών) 76 σημ. 13, 192, 208, 216, 222
Μιχαήλ, Αναστάσιος 192
Μοισιόδαξ, Ιώσηπος 166, 216, 318, 319, 326 σημ. 48, 49 και 56, 391

Μομφεράττος, Ιωσήφ 301
Μονότροπος, Φίλιππος 78 σημ. 35
Μόστρας, Δημήτριος 360
Μοσχόπουλος, Μανουήλ 254
Μόσχος, Δημήτριος 334
Μουράτ Γ΄ (σουλτάνος) 361
Μουρούζη, οικογένεια 343, 350, 354 σημ. 26, 357 σημ. 44
Μουρούζης, Κωνσταντίνος 399 σημ. 20
Μουσούρος, Κωνσταντίνος 348
Μουσούρος, Μάρκος 200 σημ. 39, 201 σημ. 51
Μουσταφά Α΄ (σουλτάνος) 361
Μουστοξύδης, Ανδρέας 23, 35, 50, 60 σημ. 131, 67, 86, 119 σημ. 57, 182, 202 σημ. 62, 214, 215, 217-220, 229 σημ. 99 και 103, 236, 238, 242, 249, 250, 253, 255, 261 σημ. 3, 264 σημ. 24, 266 σημ. 47, 271 σημ. 108, 289, 293, 294, 295, 300, 303 σημ. 5, 360, 370, 372 σημ. 13, 403 σημ. 68
Μπακούρος, Βασίλειος Κ. 398 σημ. 13
Μπεργαδής 155
Μπέτης, Στέφανος 29, 31, 51 σημ. 5 και 6, 58 σημ. 91, 88, 96
Μπούμπα Κυριακού, Ελένη 37, 58 σημ. 92, 100
Μπούμπας, Αναστάσιος 50, 52 σημ. 10
Μπουνιαλής, Μαρίνος Τζάνε 149, 195
Μωάμεθ Β΄ Πορθητής 219, 253, 363, 364, 392, 394

Ναπολέων 367
Ναράντζης, Σπυρίδων 305 σημ. 19
Νέγρη, οικογένεια 357 σημ. 44
Νέπως, Κορνήλιος 237
Νερουλός, Ιακωβάκης Ρίζος 24, 202 σημ. 62 (Ιάκωβος Ρίζος), 335, 343 (Ιάκωβος), 348, 354 σημ. 24, 356 σημ. 43, 359-381, 389, 390, 397, 398 σημ. 8, 399 σημ. 23, 403 σημ. 62
Νικολάου, Ζαχάρω 29, 30 (επίσης: Ζωή)
Νικολόπουλος, Κωνσταντίνος 35, 63, 68, 78 σημ. 33
Νικούσιος, Παναγιώτης 342, 345, 348
Νοταράς, Χρύσανθος (Ιεροσολύμων) 71, 72, 80 σημ. 53, 340, 341, 346, 353 σημ. 20
Νταμιλάς, Νείλος 69

Ξανθουδίδης, Στέφανος 278
Ξύνδας, Σπυρίδων 180-182

Οβίδιος 393, 399 σημ. 20, 405 σημ. 92
Όθων Α΄ της Ελλάδας 52 σημ. 21
Οικονομόπουλος, Σπύρος 331, 336 σημ. 5
Οικονόμος, Κωνσταντίνος 33, 54 σημ. 46, 85, 129, 140 σημ. 38 και 39, 202 σημ. 62
Οικονόμος, Στέφανος 38, 96, 202 σημ. 62
Οικονόμου, Σοφοκλής 272 σημ. 115
Ολόβολος, Μανουήλ 254, 255, 268 σημ. 63
Όμηρος 40, 52 σημ. 15, 73, 98, 110, 127, 133, 134, 200 σημ. 39, 271 σημ. 113, 274-279, 281, 290, 306 σημ. 31, 392
Οράτιος 40, 134, 405 σημ. 92

Παδοβάς, Δομένικος 180, 182
Παλαμάς, Κωστής 408
Παναίτιος 254
Παπαβασιλόπουλος, Αναστάσιος 70, 79 σημ. 48
Παπαγεωργίου, Μιχαήλ 313, 320, 323 σημ. 23, 326 σημ. 47
Παπαδόπουλος-Βρετός, Ανδρέας 52 σημ. 9 (Βρετός), 67, 75, 77 σημ. 24, 80 σημ. 52 και 53, 103, 211 (Βρετός), 212-216, 218, 227 σημ. 72 (Βρετός), 228 σημ. 78 και 80 (Βρετός), 229 σημ. 103, 236, 240, 245 σημ. 29
Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αθανάσιος 70, 80 σημ. 53, 346, 347, 355 σημ. 34 και 38, 383
Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος 147 (παπαρρηγοπούλειο), 212, 251, 256, 257, 260, 261, 264 σημ. 28, 265 σημ. 30, 269 σημ. 85 και 90, 271 σημ. 107, 364, 371 σημ. 8, 375 σημ. 64
Παρανίκας, Ματθαίος 260, 262 σημ. 13, 357 σημ. 49, 407
Παράσχος, Αχιλλέας 408
Πασχάλης Δονάς, Ιωάννης 245 σημ. 29, 405 σημ. 92
Πατούσας, Ιωάννης 199 σημ. 39
Πατρινού Αλεξάνδρου, Ελένη 331
Παυσανίας 320
Πέκιος, Αλέξανδρος 346
Πελοποννήσιος, Μανουήλ 254, 255

Περικλής 295, 297
Πετράρχης 297, 306 σημ. 31, 394, 395
Πετράτος (διδάσκαλος) 92, 107
Πετρίδης, Πλάτων 88, 271 σημ. 106
Πετριτσόπουλος, Δημήτριος 295
Πηγάς, Μελέτιος 234-236
Πίκκολος, Νικόλαος Σ. 50, 68, 78 σημ. 33, 101, 177 (Πίκολος), 193, 217
Πίνδαρος 40, 294
Πιτζαμάνος, Γεράσιμος 298, 299
Πλανούδης, Μάξιμος 132, 141 σημ. 58 και 59
Πλάτων 125, 129-131, 207, 258, 275, 297, 322 σημ. 11, 342
Πλάτων Β΄ Μόσχας 319
Πλήθων Γεμιστός, Γεώργιος 146, 254, 258 (Γεώργιος Γεμιστός)
Πλούταρχος 204, 235, 237, 253, 267 σημ. 51, 294, 392
Ποβερέτ(τ)ος, Χαράλαμπος Τυπάλδος 92, 107, 119 σημ. 58
Πολίτης, Αθανάσιος (αναγνώστης-μητροπολίτης· Κερκυραίος) 92, 99, 106, 118-119 σημ. 57
Πολίτης, Αθανάσιος (ιατρός· Λευκαδίτης) 23, 88, 89, 91, 93, 94, 96, 103, 118 σημ. 57, 119 σημ. 57, 202 σημ. 62
Πολίτης, Αλέξης 81 σημ. 78, 183 σημ. 25 και 27, 230 σημ. 116, 360
Πολύβιος 254
Πολυζωίδης, Αναστάσιος 31, 50, 52 σημ. 10 και 21, 53 σημ. 26, 202 σημ. 62
Πολυχρονιάδης, Κωνσταντίνος 35, 63, 202 σημ. 62, 374 σημ. 36
Ποστολάκας, Αχιλλέας 332, 336 σημ. 9
Ποστολάκας, Δημήτριος 67, 77 σημ. 25, 329-336, 370, 372 σημ. 20
Πρίγκος, Ιωάννης 323 σημ. 16, 380
Προδρομίτης, Χριστόφορος 325 σημ. 45 (Χριστόφορος εξ Άρτης)
Πρόδρομος, Θεόδωρος 253
Προκοπίου Πάμπερης, Δημήτριος 70, 71, 72, 75, 80 σημ. 48 και 59, 206-211, 213, 216, 217, 219, 223, 225 σημ. 39, 233, 234, 238, 315- 317, 325 σημ. 38, 342, 343, 351, 380
Προσαλέντης, Παύλος 96, 297
Προσαλέντης, Στέλιος Δόρια 304 σημ. 15
Πρώιος, Δωρόθεος 354 σημ. 26
Πυθαγόρας 55 σημ. 69

Ραγκαβής, Αλέξανδρος Ρίζος 42, 60 σημ. 136
Ραφαήλ 393
Ραφτάνης, Σέργιος 40
Ροΐδης, Διονύσιος 295, 306 σημ. 30
Ρουμπαπάς, Θεοδόσιος 202 σημ. 62
Ρουσάνος, Παχώμιος 74, 242
Ρώμας, Γεώργιος Κανδιάνος 305 σημ. 19
Ρωμύλος 132, 141 σημ. 64
Ρώτας, Ιάκωβος 33, 50, 54 σημ. 40, 63, 90, 145, 215

Σαββίδης, Γ. Π. 208
Σάθας, Κωνσταντίνος 75, 81 σημ. 77, 198, 211, 219, 220, 226 σημ. 46, 230 σημ. 115, 231, 234, 235, 252, 254, 260, 270 σημ. 104, 310, 321 σημ. 4, 346, 351, 353 σημ. 20, 407 (Κωνσταντίνος Ν. Σάθας)
Σακελλάριος, Αναστάσιος 31
Σακελλάριος, Γεώργιος 65, 318, 324 σημ. 24
Σακελλαρόπουλος, Κωνσταντίνος 93, 101, 139 σημ. 25
Σαλλούστιος 50
Σεβήρος, Γαβριήλ 74, 201 σημ. 59
Σελίμ Α΄ (σουλτάνος) 374 σημ. 34
Σελίμ Β΄ (σουλτάνος) 361
Σεμιτέλος, Δημήτριος 50, 228 σημ. 84
Σενέκας 405 σημ. 92
Σέρρας, Γεώργιος 288
Σικελιανός, Μιχαήλ 50
Σίλβεστρος (Συλβέστρος) Αλεξανδρείας 235
Σιμωνίδης ο Αμοργίνος 133
Σίνας, Σίμων 407
Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος 241, 262 σημ. 9, 264 σημ. 26
Σκοπετέα, Έλλη 198
Σολωμός, Διονύσιος 42, 60 σημ. 137, 283 σημ. 40, 295
Σόλων 133, 299, 306 σημ. 26
Σουγδουρής, Γεώργιος 192
Σουλεϊμάν Α΄ ο Μεγαλοπρεπής 361, 362, 373 σημ. 28, 374 σημ. 34

Σούτσος, Μιχαήλ 340 (Μιχαήλβοδας), 381, 382
Σούτσου, οικογένεια 357 σημ. 44
Σοφιανός, Νικόλαος 67, 77 σημ. 23, 143, 171 σημ. 30, 218, 261 σημ. 3
Σοφοκλής 125, 127, 128, 130, 131, 201 σημ. 50
Σπάθης, Στυλιανός 23, 202 σημ. 62 (Σπαθής)
Σταματέλος, Ιωάννης Ν. 220, 230 σημ. 113
Σταματιάδης, Επαμεινώνδας 346-349, 354 σημ. 31, 356 σημ. 41-44, 397 σημ. 2
Στανήμερος, Αποστόλης 52 σημ. 11
Στηθάτος, Νικήτας 78 σημ. 35, 267 σημ. 49
Στουδίτης, Δαμασκηνός 74, 218, 241
Στρατηγόπουλος, Αλέξιος 258
Συνέσιος 347
Σχινάς, Δημήτριος 36, 65, 73, 87, 202 σημ. 62
Σχινάς, Μιχαήλ 50, 56 σημ. 71
Σωκράτης 130, 276, 296, 297, 306 σημ. 26
Σωτήρης, Λουδοβίκος 212, 245 σημ. 29, 249, 250, 251, 268 σημ. 72
Σωφρόνιος Μητροπολίτης Βελιγραδίου 320

Τανταλίδης, Ηλίας 349, 356 σημ. 41
Τζανέτος, Σπυρίδων 220
Τζελεπής, Ιωάννης 202 σημ. 62
Τζένγκις Χαν 393 (Τζεγγίς)
Τραπεζούντιος, Γεώργιος 254
Τραπεζούντιος Χρυσόγονος, Γεώργιος 211, 354 σημ. 23
Τρικούπης, Σπυρίδων 25 σημ. 7, 85, 90, 104
Τυπάλδος, Αιμίλιος 214
Τυπάλδος, Κωνσταντίνος 202 σημ. 62
Τυπάλδος, Μελέτιος 246 σημ. 38
Τυπάλδος-Ιακωβάτος, Γεώργιος 24, 97, 98, 99, 103, 118 σημ. 50

Υψηλάντη, οικογένεια 345, 355 σημ. 36, 357 σημ. 44
Υψηλάντης, Αλέξανδρος 367, 377 σημ. 85, 381, 399 σημ. 20

Φαρμακίδης, Θεόκλητος 85, 90, 140 σημ. 44, 173 σημ. 73, 227 σημ. 72
Φίλανδρος, Ευθύμιος 245 σημ. 29
Φιλητά, Ελένη 40, 59 σημ. 118
Φιλητά, Πηνελόπη 41, 58 σημ. 90, 60 σημ. 125
Φιλητά, Σοφία 38
Φιλητάς ο Κώος 29, 137 σημ. 1
Φιλητάς, Δημήτριος 38, 39, 50, 52 σημ. 11, 59 σημ. 108 και 118, 60 σημ. 137
Φιλητάς, Νικόλαος 40, 41
Φιλητάς, Σπυρίδων Περικλής 41
Φιλητάς, Χριστόφορος 15, 17, 19-21, 23-25, 29-202 *passim*, 203, 205, 212, 214-220, 223, 228 σημ. 84, 229 σημ. 99, 231-243, 244 σημ. 12 και 16, 245 σημ. 22, 29 και 30, 246 σημ. 38, 247-261 (επίσης: Ηπειρώτης λόγιος *passim*), 266 σημ. 39, 267 σημ. 50, 269 σημ. 92, 270 σημ. 94, 97, 100 και 104, 271 σημ. 106, 110, 113 και 115, 272 σημ. 115, 351
Φιλιππίδης, Δανιήλ Δημήτριος 126, 132, 391
Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας 297
Φορέστης, Σπυρίδων 106, 123 σημ. 138
Φρύνιχος 141 σημ. 67
Φωτεινός, Κυριακός 234, 235
Φωτιάδης, Λάμπρος 202 σημ. 63

Χαλικιόπουλος Μάντζαρος, Γεώργιος (πρωτοπαπάς) 290
Χαλικιόπουλος Μάντζαρος, Ιάκωβος 293, 297
Χαλκοκονδύλης, Δημήτριος 200 σημ. 39
Χαλκοκονδύλης, Λαόνικος 254
Χαντζερή, οικογένεια 343
Χαντζερής, Σαμουήλ 343, 379, 381, 382, 386, 390, 397, 398 σημ. 9 και 13
Χίος, Ιωάννης 99
Χιώτης, Παναγιώτης 29, 38, 40, 51 σημ. 3, 66, 267 σημ. 50 και 53
Χριστόδουλος ο Ακαρνάν 325 σημ. 45
Χριστόπουλος, Αθανάσιος 202 σημ. 62, 408
Χρυσοβέργης, Γεώργιος 98

Ψαλίδας, Αθανάσιος 15, 29, 30, 31, 38, 52 σημ. 9, 58 σημ. 92, 84, 137 σημ. 1, 144, 202 σημ. 62, 212, 215, 217, 278
Ψημμένος, Νικόλαος 324 σημ. 28, 326 σημ. 48

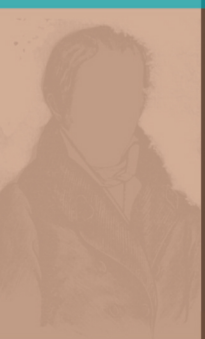

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
Διεύθυνση Εκδόσεων & Εκτυπώσεων

0 918063294040